

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2007

ΕΛΛΗ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ (1948-2002)

Η Έλλη Πελεκανίδου, του Στυλιανού και της Καλλιόπης, γεννήθηκε το 1948 στη Θεσσαλονίκη. Τελείωσε τη Φιλοσοφική Σχολή του ΑΠΘ, πτυχίο Ιστορικό-Αρχαιολογικό, το 1973. Ήδη πριν από την αποφοίτησή της άρχισε να εργάζεται στην Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Κεντρικής Μακεδονίας και στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης ως έκτακτη επιστημονική συνεργάτις. Στο πλαίσιο της απασχόλησής της στην Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων εργάστηκε στην καταγραφή των βυζαντινών αντικειμένων της Αρχαιολογικής Συλλογής του Δίου και ως συνεργάτις της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων απασχολήθηκε σε σωστικές ανασκαφές στην Άνω Πόλη και στην περιοχή των τειχών. Από το 1969 μετείχε ως φοιτήτρια στην ανασκαφή του Οκταγώνου των Φιλίππων, που διεύθυνε ο πατέρας της Στυλ. Πελεκανίδης.

Το 1975 διορίστηκε Βοηθός στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, όπου εργάστηκε δίπλα στη Γιώτα Ατζακά στη συγκρότηση του Αρχείου των ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδας. Συνόδεψε τη Γιώτα Ατζακά σε πολυάριθμα ταξίδια στη νότια Ελλάδα και συνέβαλε, ως συνεργάτις της, στην εκπόνηση του δεύτερου τόμου του Corpus των ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδας.

Μετά τον θάνατο του Στ. Πελεκανίδη η Έλλη Πελεκανίδου μετείχε στην ομάδα των διαδόχων του ανασκαφέα, στην οποία ανατέθηκε από την Αρχαιολογική Εταιρεία η ολοκλήρωση και η δημοσίευση της ανασκαφής του συγκροτήματος του Οκταγώνου των Φιλίππων. Στο πλαίσιο της ευθύνης αυτής πραγματοποίησε μαζί με τα άλλα μέλη της ομάδας ανασκαφικές έρευνες στο Οκτάγωνο κατά τα έτη 1981, 1982 και 1983. Μαζί με τον υπογράφωντα ανέλαβε τη δημοσίευση του οκταγωνικού ναού και των προσκτισμάτων του. Από τη συνεργασία μας προέκυψαν δυο προκαταρκτικές ανακοινώσεις στον τόμο στη μνήμη του Δ. Λαζαρίδη και στο 10ο Συμπόσιο της ΧΑΕ. Το έργο της δημοσίευσης έχει προχωρήσει αρκετά και ελπίζω να παρουσιαστεί στο μέλλον με τα ονόματα των δυο συγγραφέων.

Η αγάπη της Έλλης για τη ζωντανή αρχαιολογική έρευνα την οδήγησε να ζητήσει μετάταξη από το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών και να επιστρέψει στην 9η πλέον Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων το 1991. Η τότε Έφορος Ευτυχία Νικολαΐδου την περιέβαλε με αγάπη και τη βοή-

θηκε να προσαρμοστεί στο νέο της περιβάλλον. Στο μικρό γραφειάκι της αulής στη Ροτόντα, όπου στεγαζόταν τότε η Εφορεία, μαζί με την Πέπη, τη Γεωργία, τον Δημήτρη και τον Γιάννη, για να θυμηθώ μερικούς από τους συναδέλφους, ανάμεσα σε αρχαιολογικές συζητήσεις αλλά και χαρούμενες κουβέντες, η Έλλη πέρασε μερικά από τα πιο ευχάριστα και δημιουργικά χρόνια της ζωής της. Στο διάστημα της παραμονής της στην 9η ΕΒΑ η Έλλη ανέλαβε μεγάλες και σύνθετες αρχαιολογικές έρευνες όπως η ανασκαφή των τάφων του Τελλογλείου, η ανασκαφή βυζαντινού παρεκκλησίου στον πύργο του Τριγωνίου, η ανασκαφή του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας και του οικοπέδου της παλαιάς Αστικής Σχολής στην Οδό Ιασωνίδου 2. Γι' αυτές έχουμε τις εκθέσεις στο Αρχαιολογικό Δελτίο, δημοσιεύσεις στο ΑΕΜΘ και πρόσφατα, τη μεταθανάτια δημοσίευση ανακοίνωσής της με την ευγενική φροντίδα της Πέπης Μαρκή, για τη ζωγραφική των παλαιοχριστιανικών τάφων του Τελλογλείου στον 8ο τόμο της σειράς Χριστιανική Θεσσαλονίκη: «Ταφές και Κοιμητήρια».

Το 1998 η Έλλη μετακινήθηκε στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Εκεί συνέχισε να έχει την εκτίμηση και την αγάπη των συναδέλφων της, τις οποίες είχε τόσο ανάγκη. Στα τελευταία της χρόνια πρέπει να ένιωθε καταβεβλημένη από τις διαδοχικές απώλειες στο οικογενειακό της περιβάλλον. Η τελευταία της μελέτη, στο περιοδικό του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, αφορούσε ένα ασυνήθιστο εύρημά της από την ανασκαφή της Ευαγγελίστριας, που είναι εκτεθειμένο στο Μουσείο.

Η Έλλη δεν μας άφησε πολλά γραπτά. Ίσως ένιωθε μιαν ανασφάλεια για τις ικανότητές της, ίσως αισθανόταν μέσα της τη ματαιότητα της ακαδημαϊκής προσπάθειας, εξαιτίας της οποίας ίσως δεν απόλαυσε ως παιδί, όσο θα ήθελε, την πατρική στοργή. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν αγαπούσε την αρχαιολογία, ιδίως την ανασκαφή, και πιο πολύ από όλες την ανασκαφή του Οκταγώνου των Φιλίππων, που είχε συνδεθεί με τα νεανικά της όνειρα και επιθυμίες. Η Έλλη, χωρίς να φιλοδοξεί τη συστηματική αρτιότητα της ανασκαφικής διαδικασίας, ζούσε την ανασκαφή και αγαπούσε να προβληματίζεται πάνω στα ερωτήματα που προέκυπταν από αυτήν. Οδηγός της σε αυτήν την αναζήτηση δεν ήταν τόσο οι θεωρητικοί προβληματισμοί όσο οι πρακτικές αρχές της ζωής. Ένιωθε, θαρρείς, τις αιτίες που είχαν οδηγήσει τους ανθρώπους του παρελθόντος να προχωρήσουν σε κάποια κατασκευή ή να πραγματοποιήσουν μια συγκεκριμένη αλλαγή.

Η Έλλη ήταν άνθρωπος χωρίς μικρότητες. Πίσω από το βαρύ παρουσιαστικό της κρυβόταν μια αγαθή παιδική καρδιά. Η πρακτική πλευρά του χαρακτήρα της τη βοηθούσε να επιλύει τα οργανωτικά προβλήματα στη δουλειά της· η φυσική της καλοσύνη την οδηγούσε να χειρίζεται με

διπλωματία και ευγένεια τους ανθρώπους που δούλευαν μαζί της, από τους άμεσους συνεργάτες της έως τον τελευταίο εργάτη. Ανάλογες ικανότητες έδειξε βοηθώντας την Υπηρεσία σε περιόδους κρίσης, όταν διαφαινόταν κάποια όξυνση των σχέσεων με φορείς της πόλης. Πρόσφερε με γενναιοδωρία, χωρίς να περιμένει την ανάλογη ανταπόκριση. Είχε όμως την ανταμοιβή να την θυμούνται όλοι με νοσταλγία και αγάπη.

Έφυγε, έπειτα από σύντομη ασθένεια, στις 3 Ιουνίου του 2002.

Ας είναι ελαφρό το χώμα που τη σκεπάζει.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΜΕΝΤΖΟΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
MARIA KALATZI, George Acropolites' Oration on the Transfiguration (BHG 1995n)	13
CONSTANTINE D. S. PAΪDAS, Remarks on the preface of <i>Επιτομή Λογικῆς</i> by Nikephoros Blemmydes	47
MARITIMI PALÉOLOGOU, Deux traités inédits de Théodore II Doucas Lascaris	51
MARIA Δ. ΧΑΛΚΟΥ, Η ελληνική μαθηματική εγκυκλοπαίδεια των Βυζαντινών	91
ANDREA BABUIN, Ο ίππος και η εξάρτυσή του κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή	119
ΣΤΑΥΡΟΣ Γ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Μερικές παρατηρήσεις για τον τίτλο του δεσπότη επί Κομνηνών και Αγγέλων	153
ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Πολιτάρχης και πολιταρχία στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου και σε άλλες βυζαντινές πηγές	165
MARCO MIOTTO, Το Βυζάντιο και η άμυνα της Συρίας: Άραβες φοιδεράτοι, αραβικές επιδρομές και ισλαμική κατάκτηση (4ος-7ος αιώνες)	187
ΑΛΕΞΙΟΣ Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Ο John Bagnell Bury (1861-1927) και η εποχή του. Η συμβολή και η επίδραση του Ιρλανδού θεμελιωτή των βυζαντινών σπουδών στη Μεγάλη Βρετανία. Ογδόντα χρόνια από τον θάνατό του	215
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΚΟΠΕΛΙΤΗ, Παρατηρήσεις σχετικά με την πορεία και τους στόχους του Λέοντα Τριπολίτη στο Αιγαίο το καλοκαίρι του 904	235
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τὸν τόπον ἐπέχων	259
ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ, Πρώμο οθωμανικό κηροπήγιο από τη μονή Δοχειαρίου του Αγίου Όρους	293
Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης κατά την ύστερη αρχαιότητα. Ομοιότητες και διαφορές	305
ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Η Θεοτόκος «Ἄξιον ἔστί» στον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στη Σαμαρίνα Γρεβενών	353

ΒΑΡΒΑΡΑ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Άρτα. Οι βυζαντινές τοιχογραφίες της μονής Κάτω Παναγιάς	369
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΜΠΟΖΙΝΗΣ, Τα απόκρυφα της Καινής Διαθήκης. Προσέγγιση μιας παράδοσης σιωπωμένης και μυστικής	397
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	417
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ	487

GEORGE ACROPOLITES' ORATION ON THE TRANSFIGURATION
(BHG 1995n)

a. Introduction

George Acropolites' unpublished Oration on the Transfiguration is preserved, as far as we know, in codex Athonensis Laurae Γ 99 (339), ff. 154v-179¹. Dated 1303, it is copied on parchment and consists of 253 folios, measuring 24×16 cm². The authorship of this work has been disputed in the past, as the title states only the author's family name and official title (f. 154v Τοῦ Μεγάλου Λογοθέτου τοῦ Ἀκροπολίτου³, Λόγος εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ) without specifying whether the author was George Acropolites or his son Constantine, who both held the office of *Grand Logothete* (in 1244 and 1294 respectively)⁴. A. Ehrhard attributed this work to Constantine⁵, presumably on the basis that the codex contains Constantine's Encomion on Saint Constantine and Saint Helen⁶. M. Sachot and F. Halkin, on the other hand, attributed the Oration on the Transfiguration to George⁷. Though the codex contains works of both authors, father and son, Sachot and Halkin's attribution of the Oration on the Transfiguration to George is confirmed by evidence in the Encomion on the Apostles Peter and Paul which follows on f. 179. The title of this work attributes the Encomion to the author of the previous work, namely of the Oration on the Trans-

* I would like to thank Assistant Professor Theodora Antonopoulou who kindly read a part of the text of this article and made valuable corrections.

1. Cf. M. Sachot, *Les homélies grecques sur la Transfiguration*, (ed. C.N.R.S) Paris 1987, p. 119-120.

2. For a short description of the codex see Sp. Lauriotēs - S. Eustratiades, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει*, Paris 1925, p. 46-47; see also A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, vol. 3. 2, Leipzig 1952, p. 878⁸; see also M. Sachot, op.cit., p. 119-120; BHG³, no 1995n, p. 247.

3. The first part of the title (Τοῦ μεγάλου Λογοθέτου τοῦ Ἀκροπολίτου), is written in the upper margin of f. 154v.

4. It is characteristic that in the titles of the works in the codex (ff. 154v, 213), only George Acropolites appears with his title of *Grand Logothete*.

5. A. Ehrhard, *Überlieferung*, p. 878⁸.

6. F. 95v: Τοῦ Ἀκροπολίτου Κωνσταντίνου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν Μέγαν καὶ ἅγιον Κωνσταντῖνον καὶ Ἐλένην τὴν ἁγίαν καὶ ἱσαπόστολον.

7. M. Sachot, op.cit., p. 119-120; BHG³, no 1995n, p. 247.

figuration: Τοῦ αὐτοῦ, Λόγος εἰς τοὺς ἁγίους καὶ πανευφήμους μεγάλους ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον⁸, while another hand after the words Τοῦ αὐτοῦ added: Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου. Similarly, the title of the Encomion on Saint George, on f. 213, added by the same hand, identifies George as its author: Τοῦ Μεγάλου Λογοθέτου Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου, Ἐγκώμιον καὶ μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου⁹. In addition to the palaeographical evidence, the similarity in language and style in this Oration with George's Encomion on the Apostles Peter and Paul¹⁰ indicates that both texts were composed by the same author.

George Acropolites (1217-1282), one of the distinguished figures of the early Palaeologan period¹¹, was born in Constantinople. At the age of sixteen he moved to Nicaea, and joined the court of John III Vatatzes (1192-1254) who promoted him in particular education and scholarship. George describes his studies under Theodore Hexapterygos and Nicephorus Blemmydes¹² in his *Annals*¹³.

After his studies, Acropolites entered the imperial administration where

8. George Acropolites' *Opera*, ed. A. Heisenberg, vol. 2, Leipzig 1903, p. 81-111 (corr. P. Wirth, Stuttgart 1978) (henceforth Georgius Acropolites, *Laudatio Petri et Pauli*).

9. For George Acropolites' Encomion on St. George see: M. Kalatzi, Σημείωση για το εγκώμιον στον μεγαλομάρτυρα Γεώργιο του Γεωργίου Ακροπολίτη, *Βυζαντινά* 24 (2004) 129-131. An edition of this text is in preparation by Professor C. N. Constantinides.

10. See Georgius Acropolites, *Laudatio Petri et Pauli*, p. 81-111.

11. For George Acropolites see A. Heisenberg, *Studien zur Georgios Acropolites*, in *Sitzungsberichte der konigl. Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologischen Classe* 1899, Munich 1899, p. 463-557. — H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Handbuch der Altertumswissenschaft, II. 1), Munich 1959, p. 672-675. — S. Papadopoulos, *Ἀκροπολίτης Γεώργιος*, in *Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία*, vol. 1, Athens 1957, cols. 1232-1234. — *PLP*, vol. 1, Vienna 1976, no. 518; *ODB*, vol. 1, New York - Oxford 1991, p. 49.

12. On Blemmydes see A. Heisenberg, *Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina*, Leipzig 1896. — J. A. Munitiz, *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive curriculum vitae necnon epistula universalior* (Corpus Christianorum. Series Graeca 13), Turnhout-Leuven 1984. — *Nicephoros Blemmydes, A Partial Account. Introduction, translation and notes* by J. A. Munitiz (Spicilegium Sacrum Lovaniense. Études et Documents 48), Leuven, 1988; C. P. Christou, *Ὁ «βασιλικὸς ἀνδριάς» τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη. Συμβολὴ στὴν πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν*, Thessaloniki 1996.

13. Τότε γοῦν καὶ αὐτὸς ἔρωτι τῶν μαθημάτων ἀλοῦς καὶ τῆς ὑψηλοτέρας τῶν λόγων παιδείσεως, τοῖς πᾶσι χαίρειν εἰπὼν θελήματι τοῦ κρατοῦντος μετὰ καὶ ἑτέρων μερῶν εἰς τὰς τῶν λογικῶν παιδεύματων θύρας παρήγγειλα. Παιδευτὴς δὲ ἡμῖν Ἐξαπτέρυγος Θεόδωρος ... Ἐκείνου δὲ τελευτήσαντος μετὰ τὴν εἰς ἡμᾶς τῶν ποιημάτων σαφήνειαν καὶ τὴν τῆς τῶν λόγων τέχνης διδασκαλίαν, παρὰ τὸν Βλεμμύδην Νικηφόρον, ὃν πάντες οἶδαμεν τῶν ἄλλων τελεώτερον ἐν ταῖς κατὰ φιλοσοφίαν ἐπιστήμαις ... ed. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, vol. 1, Leipzig 1903, p. 49-50 (corr. P. Wirth, Stuttgart, 1978). — See also *Γεωργίου Ἀκροπολίτη Χρονικὴ Συγγραφή* (introd. transl. and scholia by Sp. Spyropoulos), Thessaloniki 2004, p. 184-187. — See C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries* (1204 - ca. 1310), Nicosia 1982, p. 9-13.

he distinguished himself. In 1244 he was appointed *Grand Logothete* and two years later he was promoted to the office of the *Λογοθέτης τοῦ Γενικοῦ*. In 1246 he was entrusted by the Emperor with the education of his son and heir to the throne Theodore Lascaris, succeeding Blemmydes in this post. The encomion composed by Theodore in honour of George, on the occasion of the publication of his own letters edited by Acropolites, casts light on aspects of George's personality and work, both as scholar and teacher¹⁴. It emphasizes the respect and affection his students had for him, praising his teaching, rhetorical skills and distinct qualities among his contemporary scholars¹⁵. After the restoration of the Empire following the re-capture of Constantinople in 1261, Acropolites played an instrumental role in the re-organization of higher education. He taught rhetoric, philosophy, algebra and geometry. Among his students were John Pediasimos and George of Cyprus (later Ecumenical Patriarch Gregory II)¹⁶, who both succeeded him as teachers of higher education later on¹⁷.

As representative of Michael VIII Palaeologus (1258-1282) George participated in the Council of Lyon in 1274, signing the Act of Union of the Churches on behalf of the Emperor. His own theological convictions, however, went contrary to the unionist policy of Michael VIII. This is clear in the treatises he composed Against the Latins¹⁸ and on the Procession of the

14. A. F. Markopoulos, Θεοδώρου Β' Λασκάρεως ἀνέκδοτον ἐγκώμιον πρὸς Γεώργιον Ἀκροπολίτην, *EEBS* 36 (1968) 104-118.

15. *Ibid.*, p. 107-108.

16. In his *Autobiography* entitled *Διηγέσεως μερικῆς λόγος τὰ καθ' ἑαυτὸν περιέχων*, George of Cyprus refers to George Acropolites: ... πρῶτον μὲν ἑαυτὸν τοῖς βουλευμένοις ἀκροᾶσθαι καθίζει διδάσκαλον, ἐξηγητὴν μὲν τῶν λαβυρίνθων Ἀριστοτέλους (οὕτω γὰρ ἐγὼ καλῶ τὰς ἐκείνου στροφὰς καὶ πλοκάς αἷς τὰ ἑαυτοῦ περιβάλλον ἐργῶδη κατανοεῖν ἀπεργάζεται)· ἐξηγητὴν δὲ καὶ τῶν Εὐκλείδου καὶ Νικομάχου ὅσα τεθεωρήκασι οὗτοι ... Τῆς τοίνυν συλλογιστικῆς καὶ ἀναλυτικῆς καλῶς τῷ διδάσκαλῳ σαφηνισθείσης, ὥς ἐπὶ λήθην αὐτῷ καὶ εἰς τὰ τῆς ῥητορικῆς τοὺς ὁμιλητὰς ἐμβιβάζειν, πρὶν τινα δεύτερον τῶν ἀριστοτελικῶν βαθμῶν ἐπιχειρεῖν ἀναβαίνειν, ἐνταῦθα τοῦναντίον ἢ πρότερον περὶ τὸν ἐν ἐκείνοις ἄριστον τουτονὶ ὑπῆρχεν ὄραν. Ἐν γὰρ ταῖς γυμνασίαις καθ' ὅς ἔδει γράφοντας ἐπιδείκνυσθαι τὴν περὶ τὸδε τῆς ψυχῆς ἐπιτηδεύειν πάντες μὲν αὐτοῦ κρείττους ἦσαν, αὐτὸς δὲ ὑπέρτερος οὐδενὸς ... W. Lameere, *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarche de Constantinople (1283-1289)*, Brussels - Rome 1937, p. 185. The above text is also in PG 142, cols. 19-30. On George of Cyprus see Inmaculada Pérez Martín, *El Patriarca Gregorio de Chipre (ca 1240-1290) y la transmisión de los textos clásicos en Bizancio*, Madrid 1996. — S. Kotzabassi, *Die handschriftliche Überlieferung der rhetorischen und hagiographischen Werke des Gregor von Zypern*, Wiesbaden 1998.

17. C. N. Constantinides, *op.cit.*, p. 32-36.

18. The first Oration against the Latins, which is simpler than the second one, was edited for the first time by A. Demetrakopoulos, *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη ἐμπεριέχουσα Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγράμματα ἐκ χειρογράφων τῆς ἐν Μόσχᾳ Βιβλιοθήκης*, Leipzig 1866, p. 395-410. See also the edition of A. Heisenberg, vol. 2, p. 30-44.

Holy Spirit, which follow the orthodox doctrine¹⁹.

There is no internal evidence in the Oration of the Transfiguration to enable us to attest the circumstances of its composition. The author addresses his audience in general terms twice, at the beginning of the text (1) ὦ εὐσεβεῖς and (7) ὦ χριστῶνυμον πλήρωμα. Acropolites' oration does not follow the conventional structure of other Byzantine homiletic works on the Transfiguration, which adopt the interpretative or historical and literary method in developing the Scriptural passages (Matthew 17:1-9, Mark 9:2-9, Luke 9:28-36), e.g. the interpretation of the number of the six days, the selection of the three disciples, the reason of Moses and Elias' appearance, Peter's proposal for the three tabernacles, God's voice that came out of the cloud, and the disciples' fear²⁰. The author is concerned only with (a) the presence of the three disciples, without explaining the reason for their selection, though he does state that the Transfiguration resulted in Peter's confession and John's great theology²¹; (b) the dignity of Christ's face and raiment, emphasizing that His face shone like the sun and his raiment was white as the light; (c) Moses and Elias' appearance, as well as the reason for their selection.

Part of the Oration is concerned with the juxtaposition of Christ's Transfiguration first to well known pagan Greek myths, namely transformation of Zeus into a bull, a swan and an eagle, then goes on to contrast with Jewish rituals and finally with other Christian celebrations, thus proceeding in an hierarchical way, from the lowest to the highest, that is Christ's Transfiguration πλὴν ὀλίγων πάνυ κρείττω ταύτην οἶδα καὶ φρικωδεστέραν πολὺ (13). Similarly, he compares profane myths mainly with events in the Old Testament; thus emphasizing the supremacy of Christian Revelation and the Old Testament over the ancient myths, urging the faithful to cleanse their minds from these stories (16-17). At this point, the style of the Oration reminds us the apostolic canons of the fourth century²².

19. See S. Papadopoulos, *Ἀκροπολίτης Γεώργιος*, in *Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, vol. I, Athens 1957, col. 1233.

20. N. Papatriantaphyllou-Theodorides, *Νικηφόρου Χούμνου, Λόγος στη Μεταμόρφωση*, *Βυζαντινά* 18 (1995-1996) 19 and note 16.

21. Cf. John Damascene, *Homilia in Transfigurationem Domini* (PG 96, 560C-D).

22. Τῶν ἐθνικῶν βιβλίων πάντων ἀπέχου. Τί γάρ σοι καὶ ἀλλοτρίους λόγους ἢ νόμους ἢ ψευδοπροφήτας, ἃ δὴ καὶ παρατρέπει τῆς πίστεως τοὺς ἐλαφρούς; Τί γάρ σοι καὶ λείπει ἐν τῷ Νόμῳ τοῦ Θεοῦ, ἵνα ἐπ' ἐκεῖνα τὰ ἐθνόμυθα ὁρμήσης; Εἴτε γὰρ ἱστορικά θέλεις διέρχασθαι, ἔχεις τὰς Βασιλείους· εἴτε σοφιστικά καὶ ποιητικά, ἔχεις τοὺς Προφῆτας, τὸν Ἰώβ, τὸν Παροψιαστήν, ἐν οἷς πάσης ποιήσεως καὶ σοφιστείας πλείονα ἀγγίζοιαν εὐρήσεις, ὅτι Κυρίου τοῦ μόνου σοφοῦ Θεοῦ φθογγαί εἰσιν. Εἴτε ἁσματικῶν ὁρέγη, ἔχεις τοὺς Ψαλμοὺς· εἴτε ἀρχαίγονίας, ἔχεις τὴν Γένεσιν· εἴτε νομίμων καὶ παραγγελιῶν, τὸν ἐνδοξὸν Κυρίου τοῦ Θεοῦ Νόμον. Πάντων οὖν τῶν ἀλλοτρίων καὶ διαβολικῶν ἰσχυρῶς ἀπόσχου (*Constitutiones apostolorum*, Book 1, chapter 61-13, ed. B. M. Metzger in SC, 320, Paris 1985);

The Oration lacks originality, in so far as it develops in the context of the patristic tradition. The text is lengthy and occasionally digresses from the main point. Written in a rhetorical style, it combines the elements of oration and ecclesiastical phraseology. In addressing his audience George Acropolites mainly uses the first person plural, though in the comparison of the Old Testament to the pagan legends he opts for second person singular. The rhetorical questions, examples, antitheses and comparisons, render the Oration more accessible to the audience.

From the theological point of view, the author takes the opportunity to expound on the mystery of divine economy. The *kenosis* of God, according to Acropolites, aimed at man's *theosis* through his participation in the divine light ἵνα υἱοὶ φωτὸς χρηματίσωμεν (1). The author bases his exposition mainly on the Scripture, both the Old and the New Testament. In addition, he adopts the platonic tripartite division of the soul (cf. Republic, IV), τὸ ἐν ἡμῖν ὑπάρχον τριττὸν ἀλλοιοῦντες πρὸς τὸ θεϊότερον (5), though he does not refer specifically to the rational, spirited and appetitive elements. At the end of the Oration the author suggests that the passions of desire and anger should be restrained, referring to the platonic simile of the charioteer: οὕτω γὰρ καὶ ὁ ἡνίοχος λόγος εὐδωθήσεται καὶ ὡς εἰς οὐρανόν, πυρίνῳ ἄρματι περυχθήσεται (18), used also by Gregory of Nyssa²³. Though Acropolites makes no specific mention to his patristic sources in the Oration, it seems that he draws from Gregory Nazianzene, John Damascene, Gregory of Nyssa, Cyril of Alexandria, John Chrysostom and Ps.-Dionysius Areopagite. With reference to the Holy Trinity, for example, he follows Gregory Nazianzene: ... ἀλλὰ καὶ τὰ τρία πέφυκε θαυμάσια τῇ ἐνότητι διαιρούμενα καὶ τῇ ὑπὲρ λόγον διαιρέσει ἐνούμενα ...²⁴ (15). Gregory's reference to the thicker flesh (παχυτέραν σάρκα)²⁵, is also alluded in the Oration with a similar expression: Μωσῆς δὲ καὶ Ἡλίας, τῆς μὲν παχυτέρας ὕλης ἐξέστησαν (10). Reference to the profane myths and mythology (16) is also found in Gregory's Oration (39) in *Sancta Lumina*²⁶.

The expression of author's feelings, and his encouragement to his audience succeed in preserving their attention. The feelings that dominate

see also C. Mango (transl. by D. Tsougarakis), *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης* (National Bank Cultural Foundation), Athens ²1990, p. 158.

23. Cf. Gregory of Nyssa, *Dialogus de anima et resurrectione* (PG 46, col. 61 BC).

24. Cf. Gregory Nazianzene, Or. 39: ... διαίρεται γὰρ ἀδιαίρετως, ἵν' οὕτως εἶπω, καὶ συνάπτεται διηρημένως. "὘ν γὰρ ἐν τρισὶν ἡ θεότης, καὶ τὰ τρία ἐν ... (PG 36, col. 345 CD).

25. Gregory Nazianzene, Or. 45: ... καὶ τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν κακίαν ἐξόριστος γίνεται, καὶ τοὺς δερματίνους ἀμφιέννυται χιτῶνας, ἵσως τὴν παχυτέραν σάρκα, καὶ θνητὴν, καὶ ἀντίτυπον ... (PG 36, col. 633 A). The same text in his Oration 38 (PG 36, col. 324 C).

26. Cf. Gregory Nazianzene, Or. 39 (PG 36, col. 336 C-341 A).

him are awe and passion; awe before the power of the divinity and passion for the grace granted to us by God through His mercy and goodness (14). The author is overwhelmed by the light of the Transfiguration he imagines seeing²⁷. He describes it as eternal and never failing (ἀνέσπερον καὶ ἄσβεστον), granted to those who are worthy to perceive it (10) and distinguished from the perceptible light that we see through the physical eyes (11). The purity of those who are granted the vision of divine light is stressed throughout the Oration. Unlike the solar light perceived by the physical eye, the divine light is intangible and only perceptible by pure eyes which have the power to see, and not by those who live only through their senses, as this light is beyond sense: Ἀλλὰ ταῦτα μὲν τοῖς ὑπὸ αἴσθησιν ἀκατάληπτα, τοῖς δ' ὑπὲρ ταύτην γεγενημένοις, ὅσον ἐφικτὸν γνωρίζόμενα (11). God being light and fire (11), is perceived by each man according to the degree of receptivity, that is the degree of purity of his soul.

Moving on to the disciples' vision of the divine light, the author states that their perception was still incomplete and their power to see it even more so²⁸, as they had not yet received the Holy Spirit, as Christ had not yet been glorified. However, the prophets Moses and Elias were given the grace to participate. For, as Acropolites states, Moses while still alive was able to have a glimpse of the back of God and hear His voice through the clouds. But now both Moses and Elias speak directly to God and see His face, as they are released from the thicker matter, having being purified (10).

According to the author, the participation in the divine light does not only require divine grace, but also personal struggle. Therefore, he recommends catharsis of the mind, catharsis of the speech and catharsis of deed (14). The answer to the question how can one achieve these, is simple: not to occupy ourselves with superfluous rhetorical language in dealing with theological subjects, but to love the simple and divine truths revealed by Christ, as the Apostles and Fathers of the Church have made clear in their teachings and accepted by the faithful (14).

Acropolites then proceeds to develop the fundamental points of the Christian doctrine. After stressing out the main points of Trinitarian theology

27. Ἀλλὰ βαβαὶ τῆς προκειμένης αἴγλης, βαβαὶ τῶν ἐκπεπομένων ἀκτίνων, βαβαὶ τῆς τόσης ἐλλάμψεως, ὅθεν τοσοῦτον ἐξέβλυσε φῶς. Τίνες πηγαὶ τὸ τοιοῦτον ἐκρέουσι; ... ἐκ τοῦ μέσου γοῦν πᾶσα χύσις φωτὸς καὶ λάμψεως ῥύσις καὶ ἀκτινοειδεῖς ἀμάραι προχέονται ... (7, 8).

28. Cf. Theophanes III bishop of Nicaea, Or. 4, *Περὶ θαβωρίου φωτός*: ... Οὐ γὰρ λέγομεν ὅτι τὸ ἀτελὲς ὁρώσιν, ἀλλὰ τὸ τέλειον ἀτελῶς, ὥστε τὸ ὁρᾶν ἔχει τὸ ἀτελὲς οὐ τὸ ὁρώμενον ... ed. Ch. Sotiriopoulos, *Θεοφάνους Γ' ἐπισκόπου Νικαίας Περὶ Θαβωρίου φωτός Λόγοι* πέντε, Athens 1990, p. 165. See also I. D. Polemis, *Theophanes of Nicaea: His Life and Works* (*Wiener Byzantinistische Studien*, vol. 20), Vienna 1996, p. 71ff. and p. 208-214.

and Christology (15), he goes back to the scheme «Νοῦς - Λόγος - Προᾶξις», namely, that mind has to be pure and full of light; the speech has to be sanctified and not left to myths; action is not for imitation (16). The author raises the question of what is action, and gives the answer as being the encouragement of faith (τῆς πίστεως ἡ ἐμψύχωσις). The correctness of dogma and the truth of theological teachings (τὸ ὀρθὸν τῶν δογμάτων, ἡ τῆς θεολογίας ἀλήθεια), are not enough unless they conform to actions, which ought to follow Christ's commandments (17). Urging the faithful to restrain anger and desire, as already mentioned, he insists that it is through the adherence to His commandments and the pursuit of virtue that the catharsis of the soul and spirit is realized. The cure of these two passions, anger and desire, is based on our eagerness to attain the divine and incline towards it. This can be achieved by adhering to Christ's commandment «love thy neighbour as thyself»²⁹ (18), for in this way we share the same love with those who offer it to us. Those who do not love us, without however being hostile to us, we ought to love them because they do not do us any harm, and according to ἀναγκαίαν ἀντίδοσιν³⁰, they may reciprocate our love at some stage. Moreover, following the commandment of Christ, Who loved us so much and suffered for our sake, we ought not only love our enemies, but also pray for them³¹. By loving our neighbour more than ourselves, ultimately one benefits oneself (18).

Finally, the author pleads with Christ to accept his Oration as the best gift he can offer, and help the faithful to surmount all obstacles by enabling them to follow His course, in order to reach the Holy Mountain of Thabor and receive the greatest possible enlightenment and divine light attainable in this life. He concludes by praying that God's infinite mercy and love for mankind (φιλανθρωπία) shall ignore our endless misdeeds (19).

The present edition of the Oration on the Transfiguration by George Acropolites, as already mentioned, is based on a single manuscript. This creates difficulties with the occasional problematic points since we have no alternative text to compare them with. In some of these cases we have not intervened on the assumption that another copy of the Oration might eventually turn up. In other cases, however, we have done so (e.g. p. 21₂₀, p. 32₁₋₃)³².

29. Cf. Georgius Acropolites, *Laudatio Petri et Pauli*, p. 108-109: ... Πρὸ πάντων δὲ καὶ ὑπὲρ πάντα τὸ τῆς ἀγάπης χρῆμα κτησώμεθα ... ἀγκαλισώμεθα οὖν τὴν ἀγάπην, ὡ φίλοι καὶ ἀδελφοί, ἧς οὐδὲν κρείττον ἢ Θεῷ προσφιλέστερον ...

30. Cf. Georgius Acropolites, *op.cit.*, p. 82.12, 104.8.

31. Cf. Symeon the new theologian, *Orationes ethicae*, 9 and 11, ed. J. Darrouzès in SC, 129, Paris 1967, p. 230, 380-382.

32. ... Μωσὴν δ' ὡς τῇ νομοθεσίᾳ ... καὶ ἔτι ζῶντα, καὶ παρὰ τῷ Θεῷ ... καὶ μὴδὲ γνωσκόμενος ὅπως εἰ τέθνηκεν ... Moses was not alive and hence could not have been ζῶντα

In the text there are occasional grammatical and orthographical errors as well as faults of accentuation and breathings. The grammatical and orthographical errors have been cited in the apparatus. Errors of accentuation and breathings are not recorded in the most of the cases. Angular brackets < > indicate words introduced into the text for clarification.

in the literally sense of the word. Cf. John Damascene, *In Transfigurationem Domini*, p. 439, 456 (Kotter, vol. V) ... ἐκ νεκρῶν μὲν τὸν Μωσῆν προσηγάμενος, ζῶντα δὲ τὸν Ἥλιον προσαγόμενος ... Καὶ Μωσῆς μὲν τῶν πάλαι κεκοιμημένων ἁγίων, Ἥλιον δὲ τῶν ζώντων ἐξεύχεται τὸ σύστημα· ζώντων γὰρ καὶ θανόντων ὁ μεταμορφούμενος Κύριος ...

b. Text. Codex Athonensis Laurae Γ 99 (339)

Λόγος εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Εὐλόγησον πάτερ

(1) Ὅντως νῦν ὁρῶμεν ἡμέραν πάντες χαρίεσσαν· ἡμέραν, ᾧ εὐσεβεῖς, πολὺ τῶν συνήθων φαιδροτέραν καὶ λαμπροτέραν. Ταύτην γὰρ ἄρ/τίως ἡμῖν ὁ νοητὸς ἀπεσχεδιάσεν ἥλιος, δίσκον τὸν σωματικὸν περιβαλλόμενος καὶ ἡμέτερον, καὶ ὡς ἐν ἰσημερινῷ σημείῳ στηριξας οἶον ἐν ὄρει Θαβώρ, ὡς ἐν ἡμέρᾳ γοῦν εὐσχημόνως περιπατήσωμεν, ἵνα υἱοὶ φωτὸς χρηματίσωμεν· εἰς τοῦτο γὰρ τείνει καὶ πᾶσα θεία βουλή καὶ τελετὴ καὶ μυστήριον.

(2) Πολλαὶ μὲν αἱ πανηγύρεις τοῦ μεγάλου δεσπότη Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ τοῦ τὴν ἡμετέραν ἀναλαβόντος ἀσθένειαν, ἵν' ἐνδυναμώσῃ τὴν φύσιν ἐν τοῖς ἑαυτοῦ παθήμασι, τοῦ ἀγαθοῦ ποιμένου, τοῦ τὸ ἐμπεπτωκὸς ἐν τῷ βόθρῳ ἐπισκεψαμένου πρόβατον, καὶ ἀναγαγόντος ἐκεῖθεν καὶ θυσίαν προσάξαντος τῷ Πατρὶ, καὶ τοῦτο αὐτῷ καταλλάξαντος διὰ τὴν ἐκούσιον ἀποπλάνησιν, καὶ χαρισαμένου τὴν τῆς ἀπάτης αἰτίαν δι' ὑπερβολὴν ἀγαθότητος. Πολλαὶ μὲν οὖν, ὡς ἔφην, αἱ τούτου πανηγύρεις καὶ νοῦν ἀνθρώπινον ὑπερβάλλουσαι, οὐ μᾶλλον τῷ μέτρῳ τῆς φιλανθρωποῦ ἐκχύσεως ἢ τῷ μεῖζονι τῆς ἐκπλήξεως. Καὶ γὰρ Θεὸς ὢν ἀναρχὸς τε / καὶ προαιώνιος, Πατρὶ συναπαυγάζων καὶ συναστράπτων τῷ Πνεύματι, ὁ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς χαρακτήρ, ἡ ἀπαράλλακτος τούτου εἰκὼν, ὁ σύμμορφος τῇ οὐσίᾳ καὶ τῇ δυνάμει καὶ τῷ μεγέθει καὶ ἀξιώματι δι' ὑπερβολὴν εὐσπλαχνίας καὶ οἰκτιρμῶν ἄμετρον πέλαγος, τῆς οἰκείας μὴ ἐκστάς κρυφιότητος, μηδὲ τῆς θείας ἐνδότητος, μήτραν εἰσέδου Παρθένου,

3-4. δίσκον - ἡμέτερον: cf. Cyr. Alex., *Thesaurus de sancta et consubstantiali trinitate* (PG 75, col. 280 B) 4. ἰσημερινῷ σημείῳ: cf. Basilus Caes., *Homiliae in hexaemeron*, Hom. 3, p. 51. 7 (ed. Rudberg) 5-6. ἵνα - χρηματίσωμεν: cf. 1Thess. 5. 5 10-11. τοῦ ἀγαθοῦ - πρόβατον: cf. Ezech. 34. 16; Gr. Naz., Or. 14 (PG 35, col. 876 C) 18. ὁ τοῦ Θεοῦ - εἰκὼν: cf. Jo. Damasc., *Expositio fidei*, 840-42, p. 20 (ed. Kotter, vol. 2) ὁ τοῦ Θεοῦ - χαρακτήρ: cf. Heb. 1.3; Jo. Damasc., *In Transfigurationem Domini*, p. 450, 457 (ed. Kotter, vol. 5; PG 96, cols. 565 A et 573 A) 20-21. τῆς οἰκείας - κρυφιότητος: cf. Ps.-Dionys. Areop., *De caelesti hierarchia* p. 48₁₁ (ed. Heil - Ritter) τῆς θείας ἐνδότητος: cf. Maxim. Confess., *Quaestiones ad Thalassium*, 40₁₉, p. 267 (ed. Laga - Steel)

καὶ Θεὸς ἐξ αὐτῆς καὶ ἄνθρωπος γεγέννηται τέλειος, τοῦ δούλου τὴν μορφήν ἑαυτῷ περιθέμενος.

(3) Ἐκπλήττει μου τὴν ψυχὴν τὸ μεγαλεῖον τοῦ πράγματος, ταράττει τὸν ἡγεμόνα νοῦν τὸ ὑπερβάλλον τοῦ θαύματος, καίτοι γε οὐ καθ' αὐτὸ
 5 τυγχάνον καινόν, εἰ καὶ πρὸς τὴν ἡμετέραν φύσιν ἄγαν καινόν· Θεὸς γὰρ ἦν ὁ τὰ τοιαῦτα διαπραττόμενος· Θεῷ δέ, τί ἂν εἴη ἀδύνατον; ὃς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος τὴν πᾶσαν φύσιν παρήγαγε, τὴν τε ἀπλὴν καὶ τὴν σύνθετον, τὴν ἐγγύτερον αὐτοῦ καὶ τὴν πόρρωθι, ὅσα τε μέσα καὶ ὅσα συνδέδεται ταῖς ἀκρότησιν, οὐ τὸ φιλοτέχνημα καὶ θαυμάζεται. Τί γοῦν ξένον, εἰ καὶ
 10 αὐτὸς / ἐν ἑαυτῷ ἢ δι' ἑαυτοῦ καινοτομεῖ φύσεις καὶ τερατουργεῖ τὰ παράδοξα, κατερχόμενος τῆς ἐκείνου ἀδιαστάτως περιωπῆς, μήτραν γυναικὸς εἰσδυόμενος, ἐντεῦθεν πλαττόμενος καὶ γεννώμενος, τρεφόμενός τε καὶ αὐξανόμενος καὶ τᾶλλα πάντα δεικνύμενος, ὅσα τῆς ἀνθρωπίνης ιδιώματα φύσεως· ἀγόμενος εἰς τὸ ἱερὸν καὶ κατὰ νόμον περιτεμνόμενος,
 15 βαπτιζόμενος ὑπὸ Ἰωάννου, καὶ ὑπὸ Πατρὸς μαρτυρούμενος, καὶ ὑπὸ τοῦ Πνεύματος φανερούμενος, ἀνερχόμενος εἰς τὸ ὄρος καὶ πειραζόμενος, λιμῷ νυττόμενος, καὶ κόπῳ βαλλόμενος, τερατουργῶν ξένα καὶ θεοπρεπῶς ἐπιδεικνύων παράδοξα (χωλοὺς ἀνορθῶν, λεπροὺς καθαίρων, τυφλοὺς ὁμματῶν, παραλύτους ἐγείρων, νεκροὺς ἀνιστῶν), ἄλλοιῶν φύσεις
 20 καὶ τὰ ἐξαίσια τῶν ἔργων ποιούμενος.

(4) Ἐκαστον οὖν τῶν τοιούτων, ἰδίαν προκαλεῖται πανήγυριν, ἰδίαν ἔχον τοῦ τερατουργήματος τὴν ὑπόθεσιν· εἰ γὰρ καὶ ὁ σκοπὸς εἷς καὶ τὸ οὐ ἕνεκα πρὸς ἅπερ / ἢ διὰ τὰ τοιαῦτα, φημί δὴ διὰ τὴν τῶν ἀνθρώπων σωτηρίαν, καὶ τὴν τοῦ φθαρέντος ἀνάπλασιν πλάσματος, ἀλλ' ἐν μέρει
 25 ταῦτα γενόμενα, ἔχει τι οἰκεῖον καὶ βούλημα καὶ ἐνέργημα· τῆς γὰρ συνθέτου καὶ ποικίλης μετατραπείσης φύσεως καὶ εἰς νόσους δυσιάτους ἐνηνεγμένης ἢ ἀνιάτους εἰπεῖν ἀληθέστερον, ἅς οὐδεὶς πω θεραπεῦσαι δεδύνηται, ποικίλα ἔδει γενέσθαι τῷ θεραπευτῇ τῶν κακῶν τὰ φάρμακα καὶ τὰ ἰάματα· τὰ μὲν τῷ ὁμοίῳ χορηγοῦντα τὴν ἰατρείαν, τὰ δὲ τῷ ἐνα-

4. τὸν ἡγεμόνα νοῦν: cf. Mach. IV 2. 22. 6. Θεῷ - ἀδύνατον: cf. Lc. 18. 27 6-7. ὃς - παρήγαγε: cf. Mach. II 7. 28 14. κατὰ νόμον περιτεμνόμενος: cf. Lc. 2. 21 15-16. βαπτιζόμενος - φανερούμενος: cf. Mt. 3. 16-17; cf. Mc. 1. 9-11; cf. Lc. 3. 21-22 16-17. ἀνερχόμενος - λιμῷ νυττόμενος: cf. Mt. 4. 1-4; cf. Mc. 1. 12-13; cf. Lc. 4. 1-4 18-19. χωλοὺς ἀνορθῶν - ἀνιστῶν: cf. Lc. 7.22; cf. Georgius Acropolis, *Laudatio Petri et Pauli*, 9₁₆₋₁₈, p. 89 τυφλοὺς ὁμματῶν: cf. Is. 35. 5 et 61. 1

1. γεγέννηται cod. 4. ἡγεμόνα cod. 23. δι' ἃ τὰ τοιαῦτα cod. 26. μετα-
 τραπήσης cod.

ντίῳ τὴν θεραπείαν προσάγοντα. Ἐντεῦθεν κατάβασις Θεοῦ, διὰ τὴν ἔκ-
πτωσιν τοῦ Ἀδάμ, καὶ Παρθένος διὰ τὴν Εὐαν, καὶ σαρκὸς πρόσληψις διὰ
τὴν σάρκα, καὶ Πνεύματος παρουσία διὰ τὴν τοῦ σατάν συμβουλήν, καὶ
ψυχῆς καὶ νοῦς ὑπόστασις ἐν Θεῷ, διὰ τὸν κλαπέντα νοῦν καὶ τὴν
5 παρακούσασαν ψυχὴν τοῦ προστάγματος, καὶ Χριστοῦ γέννησις διὰ τὴν
τῆς εἰκόνος ἀναγέννησιν, καὶ περιτομὴ διὰ τὴν τῶν παθῶν τομὴν· προκο-
πή τε σώματος, διὰ τὴν προκοπὴν τὴν / ἐκ Πνεύματος, βάπτισις, διὰ τὴν
f. 157r ἀπὸ τῶν ἔξωθεν καταβάπτισιν καὶ τῶν ἔσωθεν ἀνακαίνισιν· διὰ τὴν νίκην,
οἱ πειρασμοί, διὰ τὸν Χριστόν, ὁ σατάν, διὰ τὴν οὐράνιον τροφήν, ὁ λιμός,
10 ὁ κόπος, διὰ τὴν ἄνεσιν, διὰ τὴν εὐεργεσίαν τὰ θαύματα, διὰ τὸ ξύλον, τὸ
ξύλον, διὰ τὸ φθοροποιόν, τὸ τὴν ζωὴν παρεχόμενον, διὰ τὴν πτώσιν, ἡ
ὑψωσις, διὰ τὴν ἀνάστασιν, ἡ ταφή, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν διὰ τὴν τοῦ πε-
σόντος ἀνθρώπου ἀνάπλασιν τε καὶ ἀνακαίνισιν πάντα ὅσα τὰ τῆς
οἰκονομίας μυστήρια.

15 (5) Πάντα μὲν οὖν τὰ τοιαῦτα ὡς εἰκὸς οἱ τοῦ χριστωνύμου πλη-
ρώματος ἐορτάζομεν, ἡ τοῦ Χριστοῦ κληρονομία, τὸ ἅγιον ἔθνος, τὸ βα-
σίλειον ἱεράτευμα, ὑπὲρ οὗ καὶ Χριστὸς ταῦτα εἰργάσατο· καὶ συν-
ελεύσεσι τιμῶμεν καὶ πανηγύρεσιν ἐορτάζομεν γένναν Χριστοῦ, ἵνα καὶ
ἡμεῖς ἀναγεννηθῶμεν τῷ Πνεύματι, μετὰ ἀγγέλων δοξάζομεν, ἵνα καὶ
20 ἡμεῖς ἀγγελικῆς τῆς τάξεως τύχωμεν, μετὰ ποιμένων ὑμνοῦμεν ὡς
f. 157v θρέμματα Χριστοῦ λογικὰ / καὶ τοῦ ἀρχιποιμένος ἄξια, μετὰ μάγων δω-
ροφοροῦμεν, τὸ ἐν ἡμῖν ὑπάρχον τριττὸν ἀλλοιοῦντες πρὸς τὸ θεϊότερον·
συνανερχόμεθα τῷ Ἰησοῦ καὶ εἰς Αἴγυπτον, ἵνα ἐκεῖθεν ὡς υἱοὶ κληθῶμεν
καὶ ἐπανεέλθωμεν, συναναιρούμεθα καὶ τοῖς βρέφεσιν, ὡς πρῶτα σφάγια
25 ἑαυτοὺς διδόντες καὶ ἄκακα· πάντα τὰ τῆς γεννήσεως καὶ τιμῶμεν καὶ
ἐορτάζομεν. Ἀνέρχεται εἰς τὸ ἱερὸν Ἰησοῦς, καὶ συνανερχόμεθα καὶ ἡμεῖς

2. καὶ Παρθένος διὰ τὴν Εὐαν: cf. Gr. Naz., Or. 2, 24₆₋₇, p. 120, 122 (ed. Bernardi; PG 35, 433 B) 7. διὰ τὴν προκοπὴν τὴν ἐκ Πνεύματος: cf. Lc. 2. 52 10-11. διὰ τὸ ξύλον, τὸ ξύλον: cf. Gr. Naz., Or. 2, 25₂, 12-13, p. 122, 124 (ed. Bernardi; PG 35, 433 C, 436 A) 11-12. διὰ τὴν πτώσιν, ἡ ὑψωσις: cf. Gr. Naz., Or. 2, 25₅₋₆ p. 122 (PG 35, 433 C) 16-17. τὸ ἅγιον ἔθνος - ἱεράτευμα: cf. Exod. 23. 22 19. μετὰ ἀγγέλων δοξάζομεν: cf. Lc. 2. 13-14 20. μετὰ ποιμένων ὑμνοῦμεν: cf. Lc. 2. 20 21-22. μετὰ μάγων δωροφοροῦμεν: cf. Mt. 2. 11 τὸ ἐν ἡμῖν ὑπάρχον τριττὸν: cf. Jo. Damasc., *De partibus animae* (fragmentum) (PG 95, col. 229 D, col. 232 A); cf. Jo. Damasc., *De virtutibus et vitiis* (fragmenta) (PG 95, col. 92 B); cf. Gr. Nyss., *Ad imaginem Dei et ad similitudinem* (PG 44, col. 1336 B) 23. συνανερχόμεθα - Αἴγυπτον: cf. Mt. 2. 14 ὡς υἱοὶ κληθῶμεν: cf. Mt. 5. 45; cf. Lc. 6. 35; cf. Rom. 9. 26 24. συναναιρούμεθα - βρέφεσιν: cf. Mt. 2. 16 26 - p. 24₂. Ἀνέρχεται ... Ἰησοῦς - Συμεὼν ... γυνή: cf. Lc. 2. 22-38

3. σατάν cod. 8. καταβάπτισιν ἀνακαίνισιν cod. 13. ἀνακαίνισιν cod. 21-22. δωροφοροῦμεν cod.

- ὡς πρωτότοκοι, ὡς νήπιοι μὲν καθορώμενοι, ὡς τέλειοι δὲ γνωριζόμενοι· Συμεὼν δέχεται καὶ γηραιά τις ἀνθομολογεῖται γυνὴ καὶ πτώσις ἐν ἡμῖν καὶ ἀνάστασις. Πάλιν ἑτέρα Χριστοῦ ἑορτὴ, καὶ ἡμεῖς πανηγυρίζομεν ἐνθεέστατα, καὶ σκιπτῶμεν τῷ μυστηρίῳ καὶ τῇ θείᾳ ἑορτῇ καθαιρόμεθα·
- 5 βαπτίζεται Ἰησοῦς, καὶ ἡμεῖς τῷ δεσπότη συμβαπτίζομεθα· ἐν Ἰορδάνῃ ὑπὸ Ἰωάννου, καὶ ἡμεῖς ἐν τοῖς θείοις ὕδασι καὶ χάριτος· ἀκούομεν καὶ τῆς πατρικῆς μαρτυροῦσης φωνῆς, καὶ τὸν Υἱὸν δηλοῦσης τὸν ἄγαν τούτῳ φιλούμενον, καὶ τὸ / Πνεῦμα θεώμεθα ὥσει περιστερὰν κατερχόμενον. Θαυματουργεῖ Χριστός, καὶ πανηγυρίζομεν οἱ Χριστοῦ, καὶ ἐκάστῳ τῶν
- 10 θαυμάτων χορεύομεν χαριστήρια. Μαίνονται κατὰ τοῦ Σωτῆρος οἱ Ἰουδαῖοι, κατὰ τῶν θείων καὶ τοῦ Θεοῦ οἱ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ κοσμοκράτορος· καὶ πάθη τίμια καὶ θαύματα ξένα, καὶ ἡμεῖς οὐ σκυθρωπάζομεν τοῖς παθήμασι· σταύρωσις τοῦ Ἰησοῦ καὶ ταφή, ἀλλ' ἀκολουθεῖ παρευθὺς ἡ Ἀνάστασις, καὶ χορευτῆς ἅπας πιστὸς καὶ πανηγυριστῆς ἀναδεικνυται.
- 15 Τοιαῦτα μὲν ἡμῖν αἱ πανηγύρεις καὶ τὰ σεβάσματα ἄλλην ἄλλης προκαλουμένης τὴν ἡδονὴν καὶ πασῶν χορηγουσῶν τὰ σωτήρια.

- (6) Ταῦτας οὖν καιροῖς ἰδίους οἱ εὐσεβεῖς ἑορτάζομεν· ἄλλη δέ τις ἡμῖν ἑορτὴ ὅτι καὶ ἄλλο θαῦμα ἐξαίσιον, ἄλλη τις ἡμῖν ἡ πανήγυρις, ἣν Θεοῦ πεποίηκεν ἡ ἀλλοίωσις· ἐν ὅρῳ ἀναβάντος Θαβῶρ κάκει μικρόν τι τῆς
- 20 οἰκείας δυναστείας παραγυμνώσαντος Ἰνδαλμα, καὶ τῆς οἰκείας λαμπρότητος ἀμυδρὰν τινα παρασχόντος τὴν ἔμφασιν. Ἀλλὰ τίς / ἀναβήσεται εἰς τὸ ὄρος Κυρίου, ὃ προφήτης καὶ βασιλεὺς Δαβὶδ ἐρωτᾷ, ἢ τίς στήσεται ἐν τόπῳ ἀγίῳ αὐτοῦ; Ἀθῶς χερσίν, ἀποκρίνεται, τὸν Μωϋσῆν αἰνιττόμενος, κἂν φθάνῃ διαχειρίσασθαι τὸν Αἰγύπτιον, καὶ καθαρὸς τῇ καρδίᾳ ὁ
- 25 Ἥλιος, κἂν τοὺς ἱερεῖς τῆς αἰσχύνῃς ἰδίαις χερσὶ διεχρήσατο. Τούτων γὰρ καὶ τὸ Σινᾶ καὶ τὸ Χωρὴβ καὶ ὁ Κάρμηλος. Καὶ ὁ μὲν λαμβάνει τὰς πλάκας καὶ τὸν νόμον τοῦ γράμματος καὶ ἀμέσως προσομιλεῖ τῷ Θεῷ, ἔσω τῆς νεφέλης χωρῶν, καὶ λαμπρύνεται πρόσωπον καὶ διὰ παραπετασμάτων τοῖς Ἰουδαίοις λαλεῖ· ὁ δὲ πῦρ ὁρᾷ καὶ συσεισμὸν καὶ πολλὰ φρικώ-

2-3. καὶ πτώσις - ἀνάστασις: cf. Lc. 2. 34 5-6. βαπτίζεται - Ἰωάννου: cf. supra p. 22₁₅₋₁₆; cf. Mt. 3. 16; Mc. 1. 9; cf. Lc. 3. 21 6-8. ἀκούομεν - κατερχόμενον: cf. Mt. 3. 16-17; cf. Mc. 1. 10-11; cf. Lc. 3. 22 21-24. Ps. 23. 3-4 κἂν φθάνῃ - Αἰγύπτιον: cf. Exod. 2. 11-12 25. τοὺς ἱερεῖς τῆς αἰσχύνῃς - διεχρήσατο: cf. Regn. III 18. 40 26-29. Καὶ ὁ μὲν λαμβάνει - λαλεῖ: cf. Exod. 31. 18 et 34. 27-35 29-p. 25₂. ὁ δὲ πῦρ - δεσπότην τεθέαται: cf. Regn. III 19. 11-12; cf. Theoph. Ceram., *In salutarem Transfigurationem Domini nostri Jesu Christi* (PG 132, col. 1033 C).

- δη θεάματα, ἀλλ' οὐκ ἐν αὐτοῖς κατοπτεύει Θεόν· αὖραν δὲ βλέπει
λεπτὴν καὶ ἐν αὐτῇ τὸν δεσπότην τεθέαται. Οὐδὲ γὰρ ἐρίζων, οὐδὲ κραυ-
γάζων οὗτος ἐλήλυθεν, οὐδ' εἰς τὰς πλατείας φωνὴν προϊέμενος, ἀλλ' ὡς
f. 159r 5 ἄμνος ἐναντίον τοῦ κείροντος, ἄφωνος. Καὶ ὁ μὲν βάτον ὀρθῶ φλεγομένην
ἐν πυρί, μὴ καταφλεγομένην δὲ τὸ θαυμάσιον, ὁ δὲ / ἐν πυρίνῳ ἄρματι ὡς
εἰς οὐρανὸν ἄνεισιν, οὐδαμῶς τῇ καυστικῇ φύσει παραβλαπτόμενος. Τοῦ-
τους μὲν, ὡς ἔφην, ἀνελθεῖν εἰς τὸ ὄρος ἀπισχυρίζεται καὶ Δαβίδ, ἀκούω
δὲ καὶ τῶν ἱερῶν εὐαγγελίων τοὺς τοιοῦτους προσομιλῆσαι τῷ Ἰησοῦ,
ἡνίκα ἐν ὄρει Θαβώρ τὴν δόξαν αὐτοῦ ὑπενέφηνεν. Ἐκεῖ γοῦν ἀνῆλθε
10 Μωσῆς, ἵνα τῶν ἐν Σινᾷ καινότερα γνοίῃ θαυμάσια, καὶ πρόσωπον Κυρίου
ἐπόψῃται, ὅπερ ἰδεῖν μὲν ἐπεθύμησεν, ἀπηγόρευται δὲ τοῦτο παρὰ τοῦ
κρείττονος, ὡς θάνατον ἐπιφερομένης τῆς ὄψεως· μόλις δὲ κατεῖδε τὰ
ὀπίσθια, δι' ὁπῆς ὑπὸ τὴν πέτραν ἐγκαλυφάμενος, εἴ τινα ταῦτα τὰ
ὀπίσθια ἐστὶ τοῦ Θεοῦ. Συνανῆλθε τοῦτ' καὶ Ἡλιοῦ ὁ μέγας ἐν τοῖς προ-
15 φήταις καὶ πρὸς ζῆλον θεῖον θερμότητος· συνανέβησαν δὲ καὶ Πέτρος καὶ
Ἰάκωβος καὶ Ἰωάννης ἐν Θαβωρίῳ τῷ Ἰησοῦ, οὐχ ἵνα δέξωνται πλάκας
καὶ νομοθετήσωσιν ἐν τῷ Ἰσραὴλ -μικρὰ γὰρ ταῦτα καὶ τῶν ὑλικῶν οὐ
f. 159v πάντῃ ἀφίστανται-, ἀλλ' ἵνα Χριστοῦ τὴν / θεότητα θεωρήσωσι καὶ τὸ
νέον ἐκδιδαχθῶσι τῆς χάριτος καὶ πάσῃ τῇ γῇ διατρανώσωσι τὸ μυστή-
20 ριον, κρείττους τοῦ πάλαι Μωσέως γενόμενοι. Ἐπεὶ καὶ Μωσῆς ἐνταυθοῖ
τελειοῦται, καὶ καινότερος ἀναδείκνυται, καὶ ἅπερ οὐκ ἔσχεν ἰδεῖν τὰ τοῦ
Ἰσραὴλ νομοθετῶν τε καὶ προϊστάμενος, ταῦτα μετὰ τὴν ἀνάλυσιν ἐν τῷ
Θαβώρ θεωρεῖ, καὶ τοῦ τῆς νεφέλης βαπτίσματος, τὸ τελεώτερον βαπτί-
ζεται βάπτισμα. Ἡλίας δέ, καὶ οὐ θάνατος αὐτοῦ κατεκράτησεν, οὐδὲ τὸ
25 παμφάγον τοῦ ἥιδου στόμα καὶ τοῦτον μετὰ τῶν ἄλλων συνέλαβεν· ἄσω-
μάτῳ δὲ θεθρίπῳ καὶ πυρὸς ὀχήματι ὡς εἰς οὐρανὸν ἀνεχώρησεν, ἀλλ'
οὐδ' αὐτὸς τετελείωται, ἀλλ' ὡς ἐξ οὐρανοῦ κατέρχεται νῦν· κρείττω γὰρ
ὄψιν ἐν τῷ Θαβώρ κατοπτεύσεται, καὶ κατίδῃ μὲν ἄνθρωπον, ἐπιγνώσε-

2-3. Οὐδὲ γὰρ ἐρίζων - φωνὴν προϊέμενος: cf. Mt. 12. 19; cf. Is. 42. 2 3-4. ὡς ἄμνος - ἄφωνος: Is. 53. 7 4-5. βάτον - καταφλεγομένην: cf. Exod. 3. 2 5-6. ὁ δὲ ἐν πυρίνῳ - ἄνεισιν: cf. Siracides 48. 9 7. ἀνελθεῖν - Δαβίδ: cf. supra, p. 24, Ps. 23. 3-4 10-13. Μωσῆς - ἐγκαλυφάμενος: cf. Exod. 33. 18-23; cf. Theoph. Ceram., *In salutarem Transfigurationem Domini nostri Jesu Christi* (PG 132, col. 1033 B) 14-15. Ἡλιοῦ - θεῖον θερμότητος: cf. Regn. III 19. 10 et 19. 14; cf. Mach. I 2. 58 15-16. συνανέβησαν - Ἰησοῦ: cf. Mt. 17. 1; cf. Mc. 9. 2; cf. Lc. 9. 28 25-26. ἄσωμάτῳ - ἀνεχώρησεν: cf. Regn. IV 2. 11.

- ται δὲ αὐτὸν καὶ Θεόν, καὶ συλλαλήσει τῷ θνητῷ καὶ μυήσεται τὸν
 ἀθάνατον· ξένα κατίδη μυστήρια καὶ ἀγγέλοις αὐτοῖς ἀνεπίβατα, ὡς καὶ
 τοῦ Χωρηβίου τερατωδέστερα, / φύσιν ἀνθρωπίνην ἀνακεκραμένην θεία
 οὐσία, οὐχ ὀρωμένη μέν, ἀνακαλυπτομένη δὲ ταῖς ὑπὲρ φύσιν ἐλλάμψεσι.
 5 Μωϋσῆς καὶ Ἡλίας αἱ κορωνίδες τῶν προφητῶν, ἐν τῷ Θαβῶρ μυοῦνται
 τὰ τελεώτερα· Μωσῆς ἐκεῖνος ὁ νομοθέτης τοῦ Ἰσραήλ, καὶ Ἡλίας ὁ
 ζηλωτής τε καὶ ἔμπυρος. Καὶ ὁ μὲν τοὺς λόγους ἀποκαλύπτεται τῶν νο-
 μικῶν διατάξεων, καὶ γινώσκει τούτους σκιὰν πραγμάτων, καὶ ἀληθείας
 τύπους καὶ προχαράγματα, ὁ δὲ ἀναγνωρίζει τὰ ἰνδαλλόμενα ὑπὸ τῶν
 10 παλαιότερων ἐμφάσεων. Νῦν Μωσῆς καθαρῶς τῆς βάτου διδάσκεται τὸ
 μυστήριον, καὶ πῦρ ὁρᾷ φύσιν θαμνώδη μὴ ἐκπιμπράν, πάχος σαρκὸς
 θεότητι συναπτόμενον, καὶ ὑπὸ ταύτης μὴ ἀναλούμενον. Νῦν ὁ Θεσβίτης
 τοῦ πυρώδους ἄρματος καὶ αἰθεροδρόμου, σαφῶς εὐρίσκει τὴν ἔκβασιν·
 ἐκπυροῦται γὰρ τὸ ὑλικὸν τῆς σαρκὸς μεθέξει, καὶ ἀνυψοῦται μετέωρον
 15 πάντως τοῦ κρείττονος. Νῦν Μωσῆς τῆς νεφέλης καὶ τοῦ πυρίνου στύλου
 τὴν θεωρίαν διδάσκεται. / Νῦν Ἡλίας τὴν ἐν ὕδατι τῶν σχιδάκων κατὰ-
 καυσιν καὶ τὸ ἐν τῷ τριττῷ τῆς ἐπικλύσεως ἀναγνωρίζει μυστήριον.

- (7) Ταῦτα μὲν τὰ τῶν εὐαγγελίων διδάσκει ἡμᾶς καὶ ἀκοῇ τὰ θαύμα-
 τα πεπιστεύκαμεν. Τί δὲ καὶ ἡμεῖς; οὐκέτι τῷ ὄρει τούτῳ προσ-
 20 ῖωμεν; οὐ τῆς ὑπωρείας προσψάυσομεν; οὐ μικρὸν καὶ ταύτης ἑαυτοὺς
 ὑπεράρωμεν; ἀλλὰ πόρρω γενώμεθα τῆς λαμπρότητος, ἣν Δαβὶδ ἰδεῖν
 ἐπεθύμησεν, ἣν προφηῇται πάντες (ἰδεῖν ἐπεθύμησαν), ἐν ᾗ γεγῆθαι νῦν
 Μωσῆς ὁ μέγας καὶ Ἡλίας ὁ Θεσβίτης, καὶ τοσοῦτου πράγματος ἡμῖν
 προκειμένου, ὅκνῳ ληφθείημεν καὶ τῶν μειζόνων ἢ κατ' αἴσθησιν κατο-
 25 λιγωρήσασιν; Μὴ ἡμῖν, Κύριε, μὴ ἡμῖν, ἀλλ' ἡ τῷ ὀνόματί σου δὸς δόξα
 καὶ χεῖρα πάρασχε βοηθείας, καὶ πρὸς τὴν θείαν περὶ πᾶν ἐκ τῶν κάτω

6-7. Μωσῆς - ἔμπυρος: cf. Cyr. Alex., *In Transfigurationem Domini* (PG 77, col. 1013 A) Ἡλίας ὁ ζηλωτής: cf. Mach. I 2. 58; cf. Siracides 48. 1-2 8-9. σκιὰν πραγμάτων - προχαράγματα: cf. Heb. 8. 5, 10. 1; cf. 1Cor. 10. 6; cf. Gr. Naz., Or. 45 (PG 36, col. 637 A) 11. ἐκπιμπράν: vide Theodorus Prodromus, *De Rhodanthes et Dosiclis amoribus*, Liber 1, p. 1. 12 (ed. Marcovich) 15-16. Μωσῆς - θεωρίαν: cf. Exod. 13. 21-22 et 14. 24 16-17. ἐν ὕδατι τῶν σχιδάκων - μυστήριον: cf. Regn. III 18. 31-38; cf. Gr. Nyss., *In diem luminum*, p. 234²⁴⁻²⁵-235¹⁻⁴ (ed. Gebhardt) 25. Μὴ ἡμῖν - δόξα: Ps. 113. 9. 26. χεῖρα πάρασχε βοηθείας: cf. Ps. 143. 7

4. ἐλάμψεσι cod. 10. παλαιωτέρων cod. 12. θεότητα cod. 19-20. τοῦτο προσείαμεν ὑπορίας cod. 24-25. κατολιγορήσασιν cod.

καὶ χαμαιζήλων ἀνάγαγε. Μὴ τόξῳ κατατοξεύσης, μὴ βολίδι βάλης τῷ ὄ-
 ρει τοῦτο προσβαίνοντας, οἷά τινας θηριώδεις καὶ μὴ λόγῳ διοικουμένους,
 f. 161r μὴδὲ τῷ τῆς χάριτος Πνεύματι. Δεῦτε οὖν, ὦ χριστῶννυμον πλήρωμα, /
 5 καὶ τῆς νεφέλης μὲν ἐντὸς μὴ εἰσέλθωμεν· οὐδ' ὅλως γὰρ δυνησόμεθα·
 Μωσέως γὰρ ἡ χάρις καὶ Ἡλιοῦ. Ἀλλὰ μὴδὲ τοῖς κρείττοσι τῶν μαθητῶν
 συναριθμήσωμεν ἑαυτούς· ὁρᾶτε γὰρ ὡς καὶ οὗτοι καὶ ταῦτα οὕτως κεκα-
 θαρμένοι καὶ τῷ Λόγῳ συγκακοπαθοῦντες καὶ συμβαδίζοντες, τὰς ὄψεις
 10 ὑπὸ τῶν ἐκεῖθεν ἀκτίνων ἡμβλύθησαν καὶ πρηνεῖς ἔπεσον, τὴν ἀπο-
 παλλομένην αἴγλην μὴ φέροντες. Κάτω δὲ καὶ τούτων στήσωμεν ἑαυτούς,
 μικρὸν τῆς πεδιάδος ὑπερπηδήσαντες –ἀγαπητὸν γάρ, εἰ μέσον τῶν τε
 ἄγαν ὕψηλῶν καὶ τῶν κάτω καὶ χαμαιζήλων θεΐμεν τὰ φρονήματα–, ἄλ-
 λὰ καὶ ταύτῃ τὰ κατ' αὐτοὺς διαθέμενοι, στερρῶς ὡς ἐπὶ πέτραις τοὺς
 f. 161v 15 πόδας ἐδράσωμεν, ὅπως ἴδωμεν τὰ παράδοξα, καὶ μὴ τὰς ὄψεις πλη-
 γέντες κατὰ γῆς ῥιφεῖν, μὴδὲν τῶν τελουμένων θεώμενοι. Ἐπεὶ γοῦν
 τῷ λόγῳ ἡμᾶς αὐτοὺς περὶ τὸ ὅρος ἀνεβίβάσαμεν, σκοπήσωμεν ἐν τούτῳ
 θεῖα θεάματα. Ἀλλὰ βαβαὶ τῆς προκειμένης αἴγλης, βαβαὶ τῶν ἐκπεμπο-
 μένων ἀκτίνων, βαβαὶ τῆς τόσης ἐλλάμψεως, ὅθεν τοσοῦτον ἐξέβλυσε
 20 φῶς. Τίνες πηγαὶ τὸ τοιοῦτον ἐκρέουσι; ποῖος δίσκος ἡλιακὸς ὑπὲρ τὰς
 συνήθεις αὐγὰς ἀνέσχεν ἡμῖν καὶ φρυκτωρεῖ τοσοῦτον, καὶ σελαγεῖ τὰ
 καινότερα; ὦ οἷα ὁρῶμεν παράδοξα καὶ τῶν πώποτε γενομένων ἐκπλη-
 κτικώτερα. Ἀλλὰ σκαρδαμύττει μὲν ἡμῶν ὑπὸ τῶν πολλῶν ἁμαρτημάτων
 ὁ ὀφθαλμός, τετάρακται δὲ τὸ ἡγεμονικόν, καὶ καθαρῶς ἰδεῖν οὐδαμῶς
 συγχωρούμεθα· εἰ δὲ μικρὸν θεάσασθαι προελοίμεθα, ἢ τοῦ φωτὸς χύσις
 25 καὶ τὸ ὑπέρλαμπρον οὐκέτι ἔἴ τοῖς τοιούτοις ἐμφιλοχωρῆσαι θεάμασιν,
 οὐδ' εἰς κόρον ἐντρυφῆσαι τοῖς θαύμασιν. Ὡς τῆς καινῆς ταύτης θεάς, ὦ
 f. 161a τῆς παραδόξου ὁράσεως, οἷα / ὁρῶμεν ἐξαίσια καὶ διανοίας ἀνθρωπίνης
 ὡς καὶ φύσεως ὑπερκείμενα. Πέτρος μὲν οὗτοι καὶ Ἰωάννης καὶ Ἰάκωβος,
 οἷς εἴωθεν ἐμπιστεῦναι Ἰησοῦς τὰ μυστήρια, χαμαὶ δὲ κεῖνται, καὶ πρὸς
 30 γῆν κατακέκλεινται μὴ ἀτενίσαι πρὸς τὴν λάμψιν ἰσχύοντες.

1-2. Μὴ τόξῳ - προσβαίνοντας: cf. Exod. 19. 12-13; cf. Num. 24. 8 13-14. ὡς ἐπὶ πέτραις - ἐδράσωμεν: cf. Ps. 39. 3 23. τετάρακται δὲ τὸ ἡγεμονικόν: cf. Georgius Acropolites, *Laudatio Petri et Pauli*, 21₄₀, p. 102.

1. χαμεζήλων μὴ βαλεῖς cod. 9. ἡμβλύθησαν cod. 12. χαμεζήλων cod. 13. πέ-
 τρας cod. 18. ἐλάμψεως cod. 20. φρικτωρεῖ cod. 21-22. ἐκπληκτικώτερον
 cod. 25. οὐκ ἔἴ corr. in mg. οὐκ ἔτι ἔἴ ἐμφιλοχωρεῖσαι cod. 26. κῶρον cod.

- (8) Ἄλλ' εἰ δοκεῖ αὐτοὺς παραδράμωμεν καὶ πρὸς τὰ ὑπερέκεινα τὴν θεάν ἐκπέμψωμεν. Τίνες οὗτοι οἱ περὶ τὴν ἀκρώρειαν, οἱ συλλαλοῦντες καὶ διατρανοῦντες τὰ μέλλοντα; Τρεῖς μὲν ἄνδρας ὁρᾷς Μωσῆν μὲν ἐκείνον, τοῦτον δὲ τὸν ἀπὸ Θέσβης Ἥλιαν, ὦν ὁ θρῦλος πολὺς καὶ ὦν αἱ
 5 προφητεῖαι περιφανεῖς. Τεκμαίρομαι γάρ, τὸν μὲν ταῖς θείαις πλαξίν, ἃς ὑπὸ τοῦ κρεῖττονος ἐγκεχεύριστα καὶ ἀεὶ φέρει τῆς νομοθεσίας τὰ σύμβολα, τὸν δὲ τῇ μηλωτῇ, ἣν ἐνεδέδυτο μικρὸν τοῦ κρύους βοήθημα, καὶ τῇ πολιᾷ καὶ τῷ πρὸς ζῆλον κινήματι. Ἄλλ' ἐκ τούτων ὁρᾷς οὐ πρόεισι
 161αν τοῦ φωτὸς οὐκέτι τὰς ἀκτῖνας οὗτοι προ/βάλλουσι, δουλοπρεπῶς δὲ καὶ
 10 τῷ μέσῳ οἷα δεσπότη καὶ βασιλεῖ συντυγχάνουσι, καὶ πληροῦνται μὲν καὶ οὗτοι ἐκ τούτου φαιδροτέρως αὐγῆς, συλλαλοῦσι δέ τι μετ' αὐτοῦ. Οὐκ οἶδα μὲν τίνες οἱ λόγοι, (οἶδα) ὅτι δὲ μελλόντων δηλοῦσιν ἔκβασιν καὶ σωτηρίας κόσμου καὶ παλιγγενεσίας ὑπόθεσιν. Ἐκ τοῦ μέσου γοῦν πᾶσα χύσις φωτὸς καὶ λάμψεως ῥύσις καὶ ἀκτινοειδεῖς ἀμάραι προχέονται.
- 15 (9) Ἀλλὰ μάθωμεν καὶ αὐτὸν τίς ἐστί, καὶ ζητήσωμεν ὅθεν οὗτος ἔφυ καὶ ὅθεν ἔχει καὶ ὅτου χάριν, καὶ τίνες αὐτὸν οἱ γεννήσαντες. Ἡ γὰρ χάρις ὑπὲρ κατάληψιν καὶ ὑπὲρ τῶν πάλοι θαυματουργησάντων τὴν δύνανται. Ὅτι μὲν αὐτός ἐστι Ἰησοῦς ἀκριβῶς ἐπιστάμεθα, σύνεισι γὰρ αὐτῷ πρὸς πίστιν οἱ μαθηταί. Ἀλλὰ τὴν γενεὰν αὐτοῦ τίς διηγῆσεται; ἀποκέκρυπται
 20 γὰρ ὡς καὶ ὁ προφήτης λελάληκεν· ὁ γὰρ πρὸ αἰώνων γεννηθεὶς ἐκ τοῦ τῶν φώτων Πατρός, ὁ τῶν ὄντων ἀπάντων δημιουργός, πῶς ἂν ἔχοι δῆλην τὴν / ἑαυτοῦ γενεάν; Εἰ γὰρ καὶ ἄνθρωπος γέγονεν ἐκ Παρθένου τὸ ἡμέτερον ἀναλαβόμενος φύραμα, ἀλλὰ καὶ Θεός ἐστι προαιώνιος, ἀναρχός τε καὶ ἀτελεύτητος. Ὅρᾷς γὰρ καὶ αὐτοὺς τοὺς κρεῖττονας νομοθετῶν τε καὶ προφητῶν ὡς Θεῷ προσκυνοῦντας καὶ ὡς δεσπότη λατρεύοντας. Ὅν γοῦν Μωσῆς προσκυνεῖ, καὶ Ἥλιος ἐκλιπαρεῖ, πῶς οὐ δεσπότης καὶ οὗτοσί καὶ Θεός; Οὗτος γὰρ ἐστὶν ἀληθῶς, ὃν οἱ προφῆται προηγγείλαν, Θεὸν μὲν εἶναι ἀπάντων καὶ ποιητὴν, πρὸς ὃν οὐχ ἕτερος λογισθήσεται, ἐν ἐσχάτοις δὲ παρ' ἡμᾶς ἀφικέσθαι, καὶ ἄνθρωπον γεγε-
- 162r

5-6. ταῖς θείαις - ἐγκεχεύριστα: cf. Exod. 31. 18 7. τῇ μηλωτῇ, ἣν ἐνεδέδυτο: cf. Regn. III 19. 13 13-14. πᾶσα χύσις φωτὸς: cf. Jo. Damasc., *In Transfigurationem Domini*, p. 437 (ed. Kotter, vol. 5; PG 96, col. 545 B) 19. Ἀλλὰ - διηγῆσεται: Is. 53. 8; Ac. 8. 33 20-21. ἐκ τοῦ τῶν φώτων Πατρός: cf. Jac. 1. 17 22-24. Εἰ γὰρ καὶ ἄνθρωπος - ἀτελεύτητος: cf. Georgius Acropolites, *Laudatio Petri et Pauli*, 414-16, p. 85; cf. Jo. Damasc., *Expositio fidei*, 4627-35, p. 110 28. Θεὸν - ποιητὴν: cf. Regn. II 22. 32; cf. Judith 9. 12; cf. Mach. II 1. 24 28-29. πρὸς ὃν οὐχ ἕτερος λογισθήσεται: cf. Baruch 3. 36 29-p. 171. ἄνθρωπον - τὴν θεῖαν: cf. Athanasius Alex., *Symbolum 'quicumque'* (PG 28, col. 1584 B)

- νῆσθαι, μὴ τὴν φύσιν τραπέντα τὴν θείαν, καὶ Ἐμμανουὴλ Ἰησοῦν κλη-
 θῆναι καὶ συναναστραφῆναι ἡμῖν εἰς ἀφθαρσίαν τοῦ πεπτωκότος καὶ
 ἀναγέννησιν. Πυθώμεθα γοῦν περὶ τούτου τῶν προφητῶν, καὶ οἱ δια-
 5 τρανώσουσι τὴν ἀλήθειαν. Μωσῆς περὶ τίνος εἶρηκεν ἀναστῆναι ὑπὸ
 162v Θεοῦ προφήτην καὶ νομοθέτην ὥσπερ αὐτοῦ, καὶ αὐτοῦ ἀκοῦσαι πάντα
 παρα/κελεύεται, ὡς ὄλεθρον ἐπιφερομένου τοῦ παρακούσαντος. Οὗτος
 νῦν ἐν τῷ Θαβώρ τὸν Ἰησοῦν προσκυνεῖ ἐπέγνω γὰρ τὸν προφητευό-
 μενον. Καὶ Ἡλίας περὶ αὐτοῦ προεφθέγγετο, καὶ νῦν δουλοπρεπῶς
 10 συμπαρίσταται. Ἰακώβ τελευτῶν τοῖς υἱοῖς ἐντείλατο ἐξ Ἰουδα ἐλπίζειν
 προσδοκίαν ἐλθεῖν τῶν ἐθνῶν· ἐξ Ἰουδα γοῦν ἀνατέταλκε καὶ Χριστός.
 Τούτου Γεδεὼν ἐφαντάσθη ὡς ἐπὶ πόκον τὴν κάθοδον, ὁ μάντης δὲ
 Βαλαάμ εἰς κατάραν ἐξίων Ἰσραὴλ, διὰ τοῦτον μᾶλλον ἠυλόγησε, καὶ
 θεῖαν δεξάμενος τὴν ἐπαφήν, ἄστρον ἐξ Ἰακώβ ἀνατελεῖ, προηγόρευσεν,
 15 οὗ παῖς λαμπρότητος, ὡς ὁράται νῦν ὄρος τὸ Θαβώρ, ἐκπεπλήρωται. Διὰ
 τοῦτον ἡ ράβδος ἀνέθαλεν Ἀαρών, διὰ τοῦτον τέμνεται θάλασσα καὶ
 ὄμβροβλυτεῖται μάννα, καὶ πέτρα πηγάζει ὕδατα, καὶ Ἀμαλὴκ τροποῦται
 163r χειρῶν ἐκτάσει, καὶ γῆ τῆς ἐπαγγελίας κληροδοτεῖται ὑπὸ Ἰησοῦ τοῦ
 Ναυῆ, τοῦ Ἰσραὴλ ποδηγηθέντος / ἐν δυνάμει τοῦ κρείττονος· συμβόλων
 τούτων τελούντων μειζόνων ἔργων καὶ πραγμάτων ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν.
 20 Περὶ τούτου καὶ ὁ θεοπάτωρ Δαβὶδ λύραν κινῶν τὴν πνευματικὴν, ὡς ἐκ
 Θεοῦ καὶ Πατρός τὸν λόγον ποιούμενος, *Υἱός μου εἶ σύ, ἐγὼ σήμερον*
γεγέννηκά σε, τὴν κάτω γέννησιν τιμῶν τοῦ Υἱοῦ, μὴ ἀποβαλλομένου τὴν

1-2. Ἐμμανουὴλ - κληθῆναι: cf. Is. 7. 14; cf. Mt. 1. 23 4-6. Μωσῆς περὶ τίνος -
 παρακούσαντος: cf. Deut. 18. 15-16 et 18. 18-19 9-10. ἐξ Ἰουδα - ἐθνῶν: cf.
 Gen. 49. 10 11. Γεδεὼν - κάθοδον: cf. Jud. 6. 36-40 13. ἄστρον - ἀνατελεῖ: cf.
 Num. 24. 17 15. ἡ ράβδος - Ἀαρών: cf. Num. 17. 23 διὰ τοῦτον τέμνεται
 θάλασσα: cf. Exod. 14. 15 sqq.; cf. Jos. 2. 10; cf. Pss. 105. 9 et 135. 13-14 16.
 ὄμβροβλυτεῖται - ὕδατα: cf. Deut. 8. 15-16; cf. 2 Ezra 19. 20; cf. Pss. 77. 23-25 et
 135. 16 16-17. Ἀμαλὴκ - ἐκτάσει: cf. Exod. 17. 8-12 21-22. *Υἱός - σε*: Ps. 2. 7;
 cf. Ac. 13. 33; cf. Heb. 1. 5 et 5. 5 22-p. 30₁. τὴν κάτω γέννησιν - κένωσιν: cf.
 Gr. Nyss., *Antirrheticus adversus Apollinarium*, p. 159₁₆₋₂₈ (ed. Mueller; PG 45, col.
 1164 B-C)

- (8) Ἄλλ' εἰ δοκεῖ αὐτοὺς παραδράμωμεν καὶ πρὸς τὰ ὑπερέκεινα τὴν
 θεὰν ἐκπέμψωμεν. Τίνες οὗτοι οἱ περὶ τὴν ἀκρόρειαν, οἱ συλλαλοῦντες
 καὶ διατρανοῦντες τὰ μέλλοντα; Τρεῖς μὲν ἄνδρας ὁρᾷς Μωσῆν μὲν
 5 ἐκείνον, τοῦτον δὲ τὸν ἀπὸ Θέσβης Ἠλίαν, ὃν ὁ θρῦλος πολὺς καὶ ὢν αἱ
 προφητεῖαι περιφανεῖς. Τεκμαίρομαι γάρ, τὸν μὲν ταῖς θεαῖς πλαξίν, ἃς
 ὑπὸ τοῦ κρείττονος ἐγκεχειρίσται καὶ αἰεὶ φέρει τῆς νομοθεσίας τὰ
 σύμβολα, τὸν δὲ τῇ μηλωτῇ, ἣν ἐνεδέδυτο μικρὸν τοῦ κρύους βοήθημα,
 καὶ τῇ πολιᾷ καὶ τῷ πρὸς ζῆλον κινήματι. Ἄλλ' ἐκ τούτων ὁρᾷς οὐ πρόεισι
 61αν τοῦ φωτὸς οὐκέτι τὰς ἀκτῖνας οὗτοι προβάλλουσι, δουλοπρεπῶς δὲ καὶ
 10 τῷ μέσῳ οἷα δεσπότη καὶ βασιλεῖ συντυγχάνουσι, καὶ πληροῦνται μὲν καὶ
 οὗτοι ἐκ τούτου φαιδροτέρας αὐγῆς, συλλαλοῦσι δέ τι μετ' αὐτοῦ. Οὐκ
 οἶδα μὲν τίνες οἱ λόγοι, (οἶδα) ὅτι δὲ μελλόντων δηλοῦσιν ἔκβασιν καὶ
 σωτηρίαν κόσμου καὶ παλιγενεσίας ὑπόθεσιν. Ἐκ τοῦ μέσου γοῦν πᾶσα
 χύσις φωτὸς καὶ λάμψεως ῥύσις καὶ ἀκτινοειδεῖς ἀμάραι προχέονται.
- 15 (9) Ἄλλὰ μάθωμεν καὶ αὐτὸν τίς ἐστί, καὶ ζητήσωμεν ὅθεν οὗτος ἔφω
 καὶ ὅθεν ἤκει καὶ ὅτου χάριν, καὶ τίνες αὐτὸν οἱ γεννήσαντες. Ἡ γὰρ χάρις
 ὑπὲρ κατάληψιν καὶ ὑπὲρ τῶν πάλοι θαυματουργησάντων τὴν δύναμιν.
 Ὅτι μὲν αὐτός ἐστι Ἰησοῦς ἀκριβῶς ἐπιστάμεθα, σύνεισι γὰρ αὐτῷ πρὸς
 πίστιν οἱ μαθηταί. Ἀλλὰ τὴν γενεάν αὐτοῦ τίς διηγῆσεται; ἀποκέκρυπται
 20 γὰρ ὡς καὶ ὁ προφήτης λελάληκεν· ὁ γὰρ πρὸ αἰώνων γεννηθεὶς ἐκ τοῦ
 τῶν φώτων Πατρός, ὁ τῶν ὄντων ἀπάντων δημιουργός, πῶς ἂν ἔχοι
 δήλην τὴν / ἑαυτοῦ γενεάν; Εἰ γὰρ καὶ ἄνθρωπος γέγονεν ἐκ Παρθένου τὸ
 ἡμέτερον ἀναλαβόμενος φύραμα, ἀλλὰ καὶ Θεός ἐστι προαιώνιος, ἀναρ-
 χός τε καὶ ἀτελεύτητος. Ὅρᾷς γὰρ καὶ αὐτοὺς τοὺς κρείττονας νομο-
 25 θετῶν τε καὶ προφητῶν ὡς Θεῷ προσκυνοῦντας καὶ ὡς δεσπότη λα-
 τρεῦοντας. Ὅν γοῦν Μωσῆς προσκυνεῖ, καὶ Ἠλίας ἐκλιπαρεῖ, πῶς οὐ δε-
 σπότης καὶ οὗτοσι καὶ Θεός; Οὗτος γάρ ἐστιν ἀληθῶς, ὃν οἱ προφηταὶ
 προήγγειλαν, Θεὸν μὲν εἶναι ἀπάντων καὶ ποιητὴν, πρὸς ὃν οὐχ ἕτερος
 λογισθήσεται, ἐν ἐσχάτοις δὲ παρ' ἡμᾶς ἀφικέσθαι, καὶ ἄνθρωπον γεγε-

5-6. ταῖς θεαῖς - ἐγκεχειρίσται: cf. Exod. 31. 18 7. τῇ μηλωτῇ, ἣν ἐνεδέδυτο: cf. Regn. III 19. 13 13-14. πᾶσα χύσις φωτὸς: cf. Jo. Damasc., *In Transfigurationem Domini*, p. 437 (ed. Kotter, vol. 5; PG 96, col. 545 B) 19. Ἀλλὰ - διηγῆσεται: Is. 53. 8; Ac. 8. 33 20-21. ἐκ τοῦ τῶν φώτων Πατρός: cf. Jac. 1. 17 22-24. Εἰ γὰρ καὶ ἄνθρωπος - ἀτελεύτητος: cf. Georgius Acropolites, *Laudatio Petri et Pauli*, 414-16, p. 85; cf. Jo. Damasc., *Expositio fidei*, 4627-35, p. 110 28. Θεὸν - ποιητὴν: cf. Regn. II 22. 32; cf. Judith 9. 12; cf. Mach. II 1. 24 28-29. πρὸς ὃν οὐχ ἕτερος λογισθήσεται: cf. Baruch 3. 36 29-p. 171. ἄνθρωπον - τὴν θεῖαν: cf. Athanasius Alex., *Symbolum 'quicumque'* (PG 28, col. 1584 B)

- νῆσθαι, μὴ τὴν φύσιν τραπέντα τὴν θεῖαν, καὶ Ἐμμανουὴλ Ἰησοῦν κλη-
 θῆναι καὶ συναναστραφῆναι ἡμῖν εἰς ἀφθαρσίαν τοῦ πεπτωκότος καὶ
 ἀναγέννησιν. Πυθώμεθα γοῦν περὶ τούτου τῶν προφητῶν, ἀκαεῖνοι δια-
 τρανώσουσι τὴν ἀλήθειαν. Μωσῆς περὶ τινος εἶρηκεν ἀναστῆναι ὑπὸ
 5 Θεοῦ προφήτην καὶ νομοθέτην ὥσπερ αὐτοῦ, καὶ αὐτοῦ ἀκοῦσαι πάντας
 f. 162v παρα/κελεύεται, ὡς ὄλεθρον ἐπιφερομένου τοῦ παρακούσαντος. Οὗτος
 νῦν ἐν τῷ Θαβώρ τὸν Ἰησοῦν προσκυνεῖ ἐπέγνω γὰρ τὸν προφητευό-
 μενον. Καὶ Ἡλίας περὶ αὐτοῦ προεφθέγγετο, καὶ νῦν δουλοπρεπῶς
 συμπαρίσταται. Ἰακώβ τελευτῶν τοῖς υἱοῖς ἐνετείλατο ἐξ Ἰουδα ἐλπίζειν
 10 προσδοκίαν ἐλθεῖν τῶν ἐθνῶν· ἐξ Ἰουδα γοῦν ἀνατέταλκε καὶ Χριστός.
 Τούτου Γεδεὼν ἐφαντάσθη ὡς ἐπὶ πόκον τὴν κάθοδον, ὁ μάντης δὲ
 Βαλαὰμ εἰς κατάραν ἐξιὼν Ἰσραήλ, διὰ τοῦτον μᾶλλον ηὐλόγησε, καὶ
 θεῖαν δεξάμενος τὴν ἐπαφήν, ἄστρον ἐξ Ἰακώβ ἀνατελεῖ, προηγόρευσεν,
 οὗ παῖς λαμπρότητος, ὡς ὁράται νῦν ὅρος τὸ Θαβώρ, ἐκπεπλήρωται. Διὰ
 15 τοῦτον ἡ ράβδος ἀνέθαλεν Ἀαρών, διὰ τοῦτον τέμνεται θάλασσα καὶ
 ὄμβροβλυτεῖται μάννα, καὶ πέτρα πηγάζει ὕδατα, καὶ Ἀμαλὴκ τροποῦται
 χειρῶν ἐκτάσει, καὶ γῆ τῆς ἐπαγγελίας κληροδοτεῖται ὑπὸ Ἰησοῦ τοῦ
 f. 163r Ναυῆ, τοῦ Ἰσραὴλ ποδηγηθέντος / ἐν δυνάμει τοῦ κρείττονος· συμβόλων
 τούτων τελούντων μειζόνων ἔργων καὶ πραγμάτων ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν.
 20 Περὶ τούτου καὶ ὁ θεοπάτωρ Δαβὶδ λύραν κινῶν τὴν πνευματικὴν, ὡς ἐκ
 Θεοῦ καὶ Πατρὸς τὸν λόγον ποιούμενος, Υἱός μου εἰ σύ, ἐγὼ σήμερον
 γεγέννηκά σε, τὴν κάτω γέννησιν τιμῶν τοῦ Υἱοῦ, μὴ ἀποβαλλομένου τὴν

1-2. Ἐμμανουὴλ - κληθῆναι: cf. Is. 7. 14; cf. Mt. 1. 23 4-6. Μωσῆς περὶ τινος - παρακούσαντος: cf. Deut. 18. 15-16 et 18. 18-19 9-10. ἐξ Ἰουδα - ἐθνῶν: cf. Gen. 49. 10 11. Γεδεὼν - κάθοδον: cf. Jud. 6. 36-40 13. ἄστρον - ἀνατελεῖ: cf. Num. 24. 17 15. ἡ ράβδος - Ἀαρών: cf. Num. 17. 23 διὰ τοῦτον τέμνεται θάλασσα: cf. Exod. 14. 15 sqq.; cf. Jos. 2. 10; cf. Pss. 105. 9 et 135. 13-14 16. ὄμβροβλυτεῖται - ὕδατα: cf. Deut. 8. 15-16; cf. 2 Ezra 19. 20; cf. Pss. 77. 23-25 et 135. 16 16-17. Ἀμαλὴκ - ἐκτάσει: cf. Exod. 17. 8-12 21-22. Υἱός - σε: Ps. 2. 7; cf. Ac. 13. 33; cf. Heb. 1. 5 et 5. 5 22-p. 30₁. τὴν κάτω γέννησιν - κένωσιν: cf. Gr. Nyss., *Antirrheticus adversus Apollinarium*, p. 159₁₆₋₂₈ (ed. Mueller; PG 45, col. 1164 B-C)

15. ράβδος cod. 16. πηγάζη cod.

- σχέσιν διὰ τὴν κένωσιν· ταύτην δὲ νυνὶ καὶ ἀπὸ τῆς νεφέλης ἀκήκοας τὴν φωνήν. Καὶ πρὸ μικροῦ ἐν Ἰορδάνῃ βαπτιζομένου τοῦ Ἰησοῦ, τούτου πάλιν αὐτὸς τὴν ἀρτίως ἐν τῷ Θαβώρ γεγεννημένην ἔλλαμψιν φαντασθεῖς, ἐν τῷ φωτί σου, εἰρήκει, ὁφόμεθα φῶς, καὶ πάλιν, νεφέλη καὶ γνώφος
- 5 κύκλῳ αὐτοῦ, καί, πῦρ ἐνώπιον αὐτοῦ προπορεύεται, καί, ἔφαναν αἱ ἀστραπαὶ αὐτοῦ τῇ οἰκουμένῃ, καὶ ἵνα καθαρώτερον παραστήσῃ τὸ θαῦμα, Θαβώρ, φησί, καὶ Ἑρμῶν ἐν τῷ ὀνόματί σου ἀγαλλιάσονται. Ἐξυμνῶν τὰ σήμερον θαύματα, περὶ τούτου Ἡσαΐας καὶ Ἀββακούμ, ὁ μὲν
- 163v 10 τοὺς ἰσχυρότας ἡττᾶσθαι προστάσων, καὶ τοὺς καθ' ἡμῶν βεβου-
 λευμένους ἐπιπλήττων ὡς ἀσθενεῖς· ὁ λαός, φησὶν, ὁ πορευόμενος ἐν σκότει εἶδε φῶς μέγα, καὶ τοῖς κατοικοῦσιν ἐν χώρᾳ καὶ σκιᾷ θανάτου, φῶς ἀληθινὸν ἐπιλάμψειεν, ὅτι παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν καὶ υἱὸς ἐδόθη ἡμῖν, καὶ τοὺς ἐν δεσμοῖς παρεγγυᾶται λύεσθαι καὶ τοὺς ἐν τῷ σκότει ἀνακαλύπτεσθαι τῷ φωτί τοῦ γεννηθέντος ποδηγηθέντας πρὸς τὴν ἀλήθειαν·
- 15 ὁ δὲ ἀπὸ Θαμῶν ἤξει, φησὶν, ὁ Θεός, καὶ ὁ ἅγιος ἐξ ὄρους κατασχοῦ δασέος, τὸ Θαβώρ αἰνιττόμενος, καὶ φέγγος αὐτοῦ ὡς φῶς ἔσται, καὶ τὰ ὄρη διεθρύβῃ βία. Καὶ ἵνα τοὺς Ἰεζεκιὴλ παραδράμωμεν ἐμπύρους τρο-
 χοὺς καὶ τὴν ἡλεκτρώδη νεφέλην, καὶ πᾶσαν ἐκείνην τὴν προμηνύουσαν ἔμφασιν, καὶ τὸν ὁδηγοῦντα πύρινον στῦλον τὸν Ἰσραὴλ –τί γὰρ χρὴ τὰ
- 20 τοιαῦτα καταριθμεῖν ὑπὲρ ἀριθμὸν ὄντα καὶ δῆλα πᾶσι τυγχάνοντα–, ἐπὶ τὴν ἀληθῆ νῦν τοῦ Ἰησοῦ τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς ἔλλαμψιν καταντήσωμεν, καὶ λαμπρύνωμεν τοὺς νοητοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὰς κόρας τῆς ψυχῆς κα-
 164r ταυγάσωμεν. Ἐκεῖνα γὰρ προεκκήρυττε τὰ νῦν ἐφ' ἡμῖν ἐναργῶς τερ-

4. Ἐν τῷ - φῶς: Ps. 35. 10; Od. 14. 45 4-6. νεφέλη - οἰκουμένη: cf. Ps. 96. 2-4 7. Θαβώρ - ἀγαλλιάσονται: Ps. 88. 13 9-10. cf. Is. 8. 9-10 10-12. ὁ λαός - ἐπιλάμψειεν: cf. Is. 9. 2; cf. Mt. 4. 16 ὅτι παιδίον - ἡμῖν: Is. 9. 6 13-14. ἐν δεσμοῖς - ἀνακαλύπτεσθαι: cf. Is. 49. 9 15-16. ἀπὸ Θαμῶν - δασέος: Abac. 3. 3 16. καὶ φέγγος - ἔσται: Abac. 3. 4 16-17. καὶ τὰ ὄρη - βία: Abac. 3. 6 17-19. Ἰεζεκιὴλ - Ἰσραὴλ: cf. Ezech. 1. 4 sqq. 22. λαμπρύνωμεν τοὺς νοητοὺς ὀφθαλμοὺς: cf. Eph. 1. 18; cf. Pss. 12. 4 et 18. 9.

3. ἔλλαμψιν cod. 6. τὴν οἰκουμένην cod. 15. Θεμῶν cod. 17. διεθρύβῃ cod. 21. τὴν ἔλλαμψιν cod. 22. λαμπρύνωμεν cod. 23. προεκκήρυττε cod.

ματούμενα, ἐκεῖνα προέλεγον τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον εἰς ἡμᾶς ἀφικόμενον, ἐκεῖνα τὸ ἀπαύγασμα τῆς πατρικῆς δόξης καὶ πρὸς τὴν ἡμετέραν ἐσπέ-
ραν φαινόμενον. Ταῦτα τὸ προαιώνιον φῶς τὸ ἐκ τοῦ προαιωνίου φωτὸς
μὴ ἐκστὰν τῶν κόλπων τῶν πατρικῶν ἐν τῷ σκότῳ τούτῳ περιπολοῦν
5 ἀναδείκνυσιν.

(10) Ὅρατε τῆς ἡμέρας τὰ θαύματα, ὁρᾶτε τοῦ φωσφοροῦντος ἐν τῷ
Θαβωρίῳ τὴν χάριν. Οὗτός ἐστιν ὁ νοητὸς ἥλιος, ὁ τῆς δικαιοσύνης
φωστήρ, οὗ πλήρης οὐρανὸς τῆς δόξης καὶ γῆ. Οὗτος ὁ ταῖς αὐλοῖς
οὐσίαις τὴν φαῦσιν παρέχων καὶ τὴν λαμπρότητα, καὶ δεύτερα φῶτα
10 δημιουργῶν ὡς φωτοβολεῖν κατὰ μέθεξιν. Οὗτος ὁ τὸ αἰσθητὸν σύμπαν
ποιήσας φῶς καὶ ἐν τῷ ἡλιακῷ δίσκῳ συναγαγὼν καὶ τοῖς ἄστρασι, οὗ τὸ
ἐράσμιον κάλλος καὶ αὐτὸς ὁ δημιουργήσας ἐπήνεσεν. / Οὗτος ὁ καὶ τοῖς
i. 164v νοεροῖς τὸ ἀνέσπερον φῶς παρέχων καὶ ἄσβεστον ἂν τύχοιεν οὗτοι τῆς
λήμης κεκαθαρμένοι καὶ πρὸς ὑποδοχὴν ἐπιτήδαιοι· ὡς ὁ γε οὗτος ἐν τῷ
15 αὐτῷ ἀεὶ ἔστηκεν, οὐκ ἐκτεινόμενος, οὐ συστελλόμενος, οὐ λαμπρυνόμε-
νος, οὐ σκοτιζόμενος, ἀλλὰ πρὸς τὴν τῶν δεχομένων μεταβολὴν ἀλλοιού-
σθαι δοκεῖ πως τὰ ἀμετάβλητα, ἐπεὶ καὶ φῶς τοῖς ἀξίοις γνωρίζεται καὶ
σκότος ἀποκρυφὴν τοῖς ἀμβλυώττουσιν ἔθετο. Ταῦτα ἡμῖν τὰ ἐορ-
ταζόμενα σήμερον, ταῦτα ἡμῖν τὰ σεβαζόμενα καὶ τιμώμενα. Ἔστηκεν ἐν
20 τῷ Θαβῶρ Ἰησοῦς καὶ Μωσῆς καὶ Ἡλίας αὐτοῦ ἐκατέρωθεν. Φθάνει γοῦν
Ἀββακοῦμ προδιαγράψαι τῷ λόγῳ τὴν τελετήν· ἐν μέσῳ, γὰρ φησι, δύο
ζώων γνωσθήσῃ, ἐν τῷ ἐγγίξειν τὰ ἔτη ἐπιγνωσθήσῃ· ζῶα τοὺς προ-
κρίτους τῶν προφητευσάντων ἀποκαλῶν, τὸν Ἡλίαν μέν, ὡς μηδὲ θα-
νάτου γευσάμενον, ἀλλὰ μετὰ τοῦ συσκήνου καὶ ἔτι διαύγοντα σώματος,

2. τὸ ἀπαύγασμα τῆς πατρικῆς δόξης: cf. Heb. 1. 3; cf. Jo. Damasc., *Expositio fidei*, 83⁹, p. 20; cf. Georgius Acropolites, 2 *Contra Latinos*, 826-28, p. 50 (ed. Heisenberg, vol. II) 4. μὴ ἐκστὰν - πατρικῶν: cf. Jo. Damasc., *Expositio fidei*, 51⁶, p. 123; cf. Jo. Damasc., *Homilia in ficum arefactam*, p. 102 (ed. Kotter, vol. 5; PG 96, col. 576 B) 7-8. ὁ νοητὸς ἥλιος - φωστήρ: cf. Mal. 4. 2 οὗ - γῆ: cf. Is. 6. 3 14-16. οὗτος ἐν τῷ αὐτῷ ἀεὶ ἔστηκεν - σκοτιζόμενος: cf. Jac. 1. 17; cf. Gr. Naz., Or. 45 (PG 36, col. 625 C); cf. Gr. Nyss., *De vita Moysis*, Liber II, p. 40²⁰⁻²⁵ (ed. Musurillo; PG 44, col. 333 BC) 17-18. φῶς - ἔθετο: cf. Jo. Damasc., *Expositio fidei*, 1533-35, p. 44; cf. Basiliius Caes., *Homiliae in hexaemeron*, Hom. 6, p. 92^{8.9} (ed. Rudberg) σκότος ἀποκρυφὴν: Regn. II 22. 12; Ps. 17. 12 19-20. Ἔστηκεν - ἐκατέρωθεν: cf. Mt. 17. 3; cf. Mc. 9. 4; cf. Lc. 9. 30 21-22. ἐν μέσῳ - ἐπιγνωσθήσῃ: Abac. 3. 2; Od. 4. 2.

- f. 165r Μωσῆν δ' ὡς τῇ νομοθεσίᾳ (ἐγχειρίσαντα) καὶ ἔτι ζῶντα, καὶ παρὰ τῷ Θεῷ / κρείττονως νυνὶ (παρίσταται), καὶ μὴδὲ γινωσκόμενος ὅπως εἰ τέθνηκεν· ἐν μέσῳ δὲ τούτων καὶ Θεὸς γινώσκεται Ἰησοῦς. Ἔστηκεν ἐν μέσῳ τῷ Θαβῶρ Ἰησοῦς καὶ λάμπει τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὑπὲρ ἥλιον.
- 5 Ἄρωμεν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμῶν εἰς τὸ ὄρος Σιών, ὅθεν ἡ ἡμῶν ἤξει βοήθεια, προσκυνήσωμεν εἰς ὄρος ἅγιον αὐτοῦ, εἰς τὸν τόπον οὗ ἔστησαν οἱ πόδες αὐτοῦ. Λάμπει τὸ πρόσωπον Ἰησοῦ ὑπὲρ ἥλιον· οἱ ἐσκοτισμένοι πάντες προσέλθωμεν καὶ φωτισθῶμεν τούτου τῇ χάριτι, καὶ ἡμῶν οὐκ ἂν ποτε καταισχυνθῇ τὰ πρόσωπα. Λάμπει τὸ πρόσωπον ἐν Θαβῶρ Ἰησοῦ·
- 10 τίς οὕτω νωχελὴς καὶ νωθρευόμενος εἰς τὰ κάλλιστα, ὡς τὰ τοῦ σκότους τούτου φιλῆσαι καὶ τοῖς ἐνταῦθα περιπλανᾶσθαι καὶ μὴ ἀνανεῦσαι πρὸς τὴν λαμπρότητα, ἣν Ἰησοῦς ἐν τῷ Θαβωρίῳ χαρίζεται, προῖκα διδοὺς τοῖς βουλομένοις προσίεναι τούτῳ καὶ μεταλαμβάνειν τῆς φύσεως;
- f. 165v Λάμπει τὸ πρόσωπον Ἰησοῦ ὑπὲρ τὸν ἥλιον· / μικρὰ γάρ τις τῆς ἐν τούτῳ
- 15 θεότητος ἐξέθορε δύναμις· αὐτοῦ δὲ ὡς φῶς λελεύκωνται τὰ ἱμάτια· τὸ φῶς γὰρ ὡς ἱμάτιον ἀναβάλλεται. Ἀνάβηθι, τοιγαροῦν, εἰς ὄρος ὃ εὐαγγελιζόμενος, εἰ καὶ μὴ τὸ Θαβῶρ, ἀλλ' εἰς ὕψος θειοτέρας ἀναβάσεώς τε καὶ γνώσεως· ὕψωσον ἐν ἰσχυρί τὴν φωνήν σου, διασάφησον πᾶσι πρὸ τοῦ ἡλίου τυγχάνειν τὸν ἀλλοιούμενον, καὶ πίστωσον τὸν λόγον τὸ ἰσχυρὸν
- 20 ἀναλεξάμενος ἐκ Δαβίδ, ἐκ γαστρὸς πρὸ Ἑωσφόρου ἐγέννησά σε· φησὶ γὰρ οὗτος ὡς ἐκ προσώπου τοῦ πατρικοῦ, διὰ ταῦτα καὶ κρείττον τοῦ Ἑωσφόρου καὶ τοῖς καθ' ἡμᾶς φωσφορεῖ. Λαμπρὰ μὲν ὄντως ἡ θεωρία καὶ τοῖς κατὰ Μωσῆν καὶ Ἡλίαν ἀρμόζουσα ἢ τοῖς ἀμφὶ Πέτρον καὶ Ἰωάννην καὶ τὸν Ἰάκωβον. Εἰ καὶ τούτων ἐφάνη στερρότερον τὰ τῆς ὄψεως, οὐπω
- 25 γὰρ τοι καὶ τετελείωνται, ἀλλ' ἔτι ἀτελεστέραν φέρουσι δύναμιν, ἐπεὶ
- f. 166r Χριστὸς οὐ δεδόξασται, οὐδ' ἐν αὐτοῖς τὸ Πνεῦμα κατα/πεφοίτηκε. Μωσῆς δὲ καὶ Ἡλίας, τῆς μὲν παχυτέρας ὕλης, ἐξέστησαν, ὑπὸ δὲ τοῦ Ἰη-

1-3. Μωσῆν - τέθνηκεν: cf. supra p. 19 et adn. 32 4. λάμπει - ὑπὲρ ἥλιον: cf. Mt. 17. 2 5-6. εἰς τὸ ὄρος - βοήθεια: cf. Ps. 19. 3 6-7. προσκυνήσωμεν - πόδες αὐτοῦ: cf. Ps. 131. 7 8-9. πάντες προσέλθωμεν - πρόσωπα: cf. Ps. 33. 6 15. ὡς φῶς - ἱμάτια: cf. Mt. 17. 2; cf. Mc. 9. 3; cf. Lc. 9. 29 15-16. τὸ φῶς - ἀναβάλλεται: cf. Ps. 103. 2 16-17. Ἀνάβηθι - εὐαγγελιζόμενος: Is. 40. 9 18. ὕψωσον - φωνήν σου: Is. 40. 9 18-19. πρὸ τοῦ ἡλίου - ἀλλοιούμενον: cf. Ps. 71. 17 20. ἐκ γαστρὸς - σε: Ps. 109. 3 24-26. οὐπω γὰρ τοι καὶ τετελείωνται - καταπεφοίτηκε: cf. Jo. Damasc., *In Transfigurationem Domini*, p. 457 (ed. Kotter, vol. 5; PG 96, col. 573 C) 27. τῆς μὲν παχυτέρας ὕλης: cf. Gr. Naz., Or. 45 (PG 36, col. 633 A); cf. Gr. Naz., Or. 38 (PG 36, col. 324 C).

σοῦ, ἐκαθάρθησαν κάθαρσιν, ὑψηλοτέραν καὶ τελειωτέραν τῶν ὧν ἐν βίῳ ἐπολιτεύσαντο. Τότε μὲν γὰρ Μωσῆς τὰ ὀπίσθια βλέπει μόνον καὶ φωνῆς ἀπὸ τῆς νεφέλης ἀκούει, Ἡλίας δὲ δι' ὕλικῶν ἐπιγινώσκει τῶν ἰνδαλμάτων, καὶ ὡς δι' ἐσόπτρων φαντάζεται· νῦν δὲ ἀμέσως προσομιλοῦσι
 5 Θεῷ, καὶ πρόσωπον ὁρῶσιν αὐτοῦ, καὶ συντυγχάνουσι τούτῳ καὶ τοῦ ἐφετοῦ τετυχήκασιν.

(11) Ἀλλὰ καὶ ἡμῖν ἡ χάρις ἐπέλαμψε· χάριν γὰρ καὶ δωρεὰν λαμβάνουσιν οἱ βουλόμενοι, καὶ ἀφθόνως ἐκχεῖται. Πῦρ μὲν ὁ Θεὸς ὀνομάζεται, καὶ πῦρ, καταναλίσκον τὴν φρυγανώδη καὶ εὐπρηστον ὕλην, καὶ πῦρ
 10 τοιοῦτον φαινόμενον, φύσις καυστικὴ καὶ διαφανὴς καὶ τάχα ζωογόνος ἐν τοῖς μετέχουσι· καὶ τοῦτο γὰρ ὑπέστη παρὰ τοῦ κρείττονος τοῖς ὑπὸ φύσιν συντελοῦν εἰς οὐσίωσιν. Φῶς δὲ ὡς ἀληθῶς καὶ ἔστι καὶ ὀνομάζεται καὶ ὡς ἱμάτιον αὐτὸ περιβάλλεται καὶ τοῖς ἀξίοις τοῦτο παρέχεται, καὶ φῶς μὲν καλεῖται, ὡς ἐν τῷ ἐγὼ φῶς εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθα, καὶ ἐγὼ εἰμι τὸ
 15 φῶς τοῦ κόσμου. Παρέχει δὲ τοῦτο ἐν οἷς φησι, περιπατεῖτε ἕως τὸ φῶς ἔχετε, καὶ ἐν τῷ οἱ δίκαιοι ὡς φωστῆρες ἐκλάμπουσι. Φῶς δὲ ἐστὶν ὡς ἀληθῶς ὁ Θεός, οὐ τοιοῦτον ὅποιον καταλαμβάνουσιν αἰσθήσεως ὄργανα ἐξ ἡλίου πεμπόμενον καὶ εἰς ἀέρα χερόμενον, καὶ τῇ ὁράσει τὴν ἐνέργειαν παρεχόμενον, ὑπὸ δὲ γῆς, καὶ σκιαζόμενον καὶ κρυπτόμενον –δημιούργημα γὰρ καὶ τοῦτο Θεοῦ, σὺν τοῖς ἄλλοις προσειληφὸς τὴν ὑπόστασιν–,
 20 ἀλλὰ φῶς ἐστὶν ὁ Θεὸς νοητόν, ὃ νοὸς ἀμυδρῶς καταλαμβάνουσιν ὀφθαλμοὶ καλῶς καθαρθέντες καὶ τῆς φυσικῆς ἰλῦος ἀποσμηχθέντες καὶ δύναμιν ἐσχηκότες εἰς τὴν κατάληψιν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν τοῖς ὑπὸ αἴσθησιν ἀκατάληπτα, τοῖς δ' ὑπὲρ ταύτην γεγενημένοις, ὅσον / ἐφικτὸν γνωρίζόμενα.
 25 Εἰκόνες οὖν τῶν νοητῶν τὰ φαινόμενα· ἀσθενούντων γὰρ τῶν ἐν αἰσθήσεσιν εἰς τὴν νόησιν, διὰ τὴν τῶν ἐλπιζομένων παραμυθίαν δι' εἰκόνων γνωρίζεται τὰ κρυπτόμενα, καθάπερ καὶ νῦν ἐν Θαβῶρ μικράν τινα τῆς

4. δι' ἐσόπτρων φαντάζεται: cf. 1Cor. 13. 12 8-9. Πῦρ μὲν - ὕλην: cf. Heb. 12. 29; cf. Deut. 4. 24 et 9. 3; cf. Basilius Caes., *Enarratio in prophetam Isaiam*, capit. 10, sect. 243²⁶.32 (ed. Trevisan) 14. ἐγὼ φῶς εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθα: Jo. 12. 46 14-15. ἐγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου: Jo. 8. 12 15-16. περιπατεῖτε ἕως τὸ φῶς ἔχετε: Jo. 12. 35 οἱ δίκαιοι ὡς φωστῆρες ἐκλάμπουσι: Mt. 13. 43 21-23. φῶς ἐστὶν ὁ Θεὸς νοητόν - κατάληψιν: cf. Ps.-Dionys. Areop., *De divinis nominibus* (PG 3, 700 D - 701A)

7. post ἐπέλαμψε χάρις καὶ γὰρ cod. 9. φρυγανώδη ὕλην add. in margine cod. 10. ζωογόνως cod. 16. ἔχεται cod. 18. ἐνέργειαν cod. 20. προσειληφῶς cod.

ἀπείρου φωτοχυσίας τοῖς ἀληθινοῖς ἐρασταῖς τοῦ πρώτου καὶ μεγάλου φωτὸς ὑποδεικνύει Χριστός, (ὅπως) γνοῖεν οἱ τῇ θεωρίᾳ συνόντες (ὅτι) ἔτι τῇ σαρκὶ συνδεδεμένοι καὶ αἵματι, ὅσον ἐφικτὸν τῇ φύσει μετεληχότες ἐλάμφεως εἰς τοσαύτην τὴν ἡδονὴν ἐληλάκασιν· ὁπόσης χαρμονῆς ἐμπλησθήσονται, τοῦ ἐπιπροσθοῦντος καλύμματος ἐλευθερωθέντες τοῦ σώματος καὶ ἀμέσως τῷ ἀρρήτῳ ἐκείνῳ καὶ ἀνονομάστῳ προσομιλήσαντες. Διὰ ταῦτα καὶ ἐν τοῖς πάλαι πολὺ τὸ φῶς ἐν θεάμασι καὶ ἐν θεωρίαις ταῖς κρείττοις, δι' ὧν τοῖς ἐπιτηδεύουσιν ἐπέγνωσται καὶ Θεὸς τούτων ὀνομάζεται· καὶ γὰρ αἱ οὐσίαι κρείττους πολὺ τῶν ἄλλων καὶ τιμιώτεροι.

f. 167v 10

(12) Ἄλλ' ἐπα/νέλθωμεν πρὸς τὴν ἡμετέραν αὐθις τηλαύγειαν καὶ τῆς αἵγλης τοῦ δεσπότη κατατροφήσωμεν. Ἀποβαλλώμεθα διὰ ταύτης πάσαν σκοτόμαιναν· τοῖς γὰρ ἐναντίοις τὰ ἐναντία ὑποχωρεῖ. Λάμπει Χριστοῦ τὸ πρόσωπον ἐν Θαβώρ· μετάσχωμεν τῆς λαμπρότητος οἱ φιλόχριστοι καὶ φιλόθεοι. Διὰ τοῦτο καὶ γὰρ τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ τῆς ἡμέτερας σαρκὸς ἔφανε, ἵνα τὰ τοῦ σκότους δραπετεύσειεν ἔργα, καὶ μετοικισθεῖν τὰ φαεινὰ καὶ σωτήρια, τὰ δὲ φαῦλα ἀπαλειφθεῖν καὶ μετεγγραφείν τὰ κρείττονα. Λευκὰ δὲ αὐτοῦ γεγένηται τὰ ἱμάτια, οἷα οὐδὲ κναφεὺς ἐπὶ τῆς γῆς λευκανεῖ (λόγος ἐξωτερικῶν μαθημάτων ἀποξεόμενος εἰς εὐφράδειαν)· λευκάνωμεν καὶ αὐτοὶ τὰ ἐντός, μὴδὲν μέλαν ἐν τούτοις μὴδὲ σκοτεινὸν ἐνδεικνύμενοι.

15

20

f. 168r

25

(13) Τοιαύτη τῆς ἡμέρας ἡ χάρις, τοιοῦτον τὸ θαῦμα, τοσοῦτον τῆς ἐορτῆς τὸ μυστήριον, ὅπερ ὕθλων μὲν ἐλληνικῶν καὶ ληρημάτων τῶν μυθικῶν πάλαι / σεσηπότεων τῷ χρόνῳ καὶ τῇ οὐσίᾳ καὶ τοῖς γνωρίσμασι μὴ καὶ περιττὸν ἂν εἶη ὑπεραίρειν καὶ τοῖς εὐσεβέσιν οὐ καταθύμιον. Ποῦ γὰρ ἂν ἔχοι τις ἐν τοῖς ἐκείνων θεοῖς τοιαύτην εὐρηκέναι ἀλλοίωσιν, εἰ μὴ καὶ μύθους ταῦτα δοῖναι εἶναι καὶ διάκενα πλάσματα; Ἀλλοιοῦται μὲν γὰρ αὐτοῖς ὁ ὕπατος τῶν θεῶν καὶ χρυσὸς γίνεται, καὶ ταῦρος, καὶ κύκνος, καὶ ἀετός, καὶ τὴν αἰτίαν σιγῇ πολλὴν ἐμφαίνουσιν τὴν αἰσχύνην. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν σιωπητέον ὅτι καὶ γλώττης εἰσὶ λεγόμενα ῥύπασμα ὡς

1-2. τοῦ πρώτου - φωτὸς: cf. Gr. Naz., Or. 40 (PG 36, col. 364 BC); cf. Philotheus Coccinus, *Vita Sabae iunioris*, sect. 34²⁹, p. 226 (ed. Tsames) 12. τοῖς γὰρ ἐναντίοις τὰ ἐναντία: cf. Arist., *Physica*, 241a 30 (ed. Ross) 12-13. Λάμπει - ἐν Θαβώρ: cf. Mt. 17. 2 14-15. τὸ φῶς - ἔφανε: cf. Jo. 1. 5 et 12. 35 15-16. ἵνα τὰ τοῦ σκότους - σωτήρια: cf. Rom. 13. 12 17-18. Λευκὰ - λευκανεῖ: cf. Mc. 9. 3 26-28. Ἀλλοιοῦται - αἰσχύνη: cf. Aristides Apol., *Fragmenta*, capit. 9, sect. 61-73 (ed. Vona); cf. Basilius Caes., *De legendis gentilium libris*, sect. 424.28, p. 45 (ed. Boulenger).

2. εἴ πως γνοῖεν οἱ τῇ θεωρίᾳ συνόντες εἰ ἔτι cod. 4. ἐλάμφεως cod. 4-5. ἐμπλησθήσεται cod. 6. ἀνομάστῳ cod. 8-9. καὶ τὲ ὀνομάζεται add. in margine cod. 14. σκοτεῖα cod. 16. φαῖνὰ cod. 19. ἐφράδιαν cod. 29. σιωποτέον cod.

- καὶ διανοίας ἀναπλαττόμενα, ἡμῶν δὲ ἀληθὲς τὸ μυστήριον, ὥσπερ φῶς
 ἐν πᾶσι φαινόμενόν τε καὶ γνωριζόμενον. Ἰουδαϊκῶν δὲ τελετῶν τοσοῦτον
 ὑπέρκειται τὰ ἡμέτερα, ὅσον οἶμαι σκιᾶς καὶ ἀληθείας τύπων καὶ ὀνείρων
 ὑπαρξίς καὶ τῶν ἐμφαινομένων τὰ ὑφιστάμενα, ἐπεὶ κάκεινα διὰ ταῦτα
 5 γεγένηται, καὶ εἰ κατὰ τι τετίμηται, διὰ ταῦτα δὴ καὶ τετίμηται, ἐπεὶ τὸ
 f. 168v τέλος εἰλήφασι. Τῶν δὲ κατὰ / Χριστὸν τελετῶν τε καὶ πανηγύρεων, οὐ
 μόνον οὐκέτι ἐλάττω τὴν παροῦσαν τίθημι ἐορτὴν, ἀλλ' εἴ τι καὶ τολ-
 μηρότερον εἰπεῖν τῇ ἀληθείᾳ θαρρήσαντα, πλὴν ὀλίγων πάνυ κρείττω
 ταύτην οἶδα καὶ φρικωδεστέραν πολὺ. Αἱ μὲν γὰρ δὴ πλείους τῶν τοῦ
 10 Χριστοῦ πανηγύρεων σωματικαὶ τέ εἰσι καὶ φυσικῶς ὠκονόμηνται, καὶ
 ὑπὲρ φύσιν αὐτῶν καὶ τὰ φυσικὰ διεσχεύασται καὶ παραμέμικται τὰ
 θειότερα, καὶ ὀλίγοις μὲν ἀποκεκάλυπται τὰ μυστήρια, τοῖς δὲ πολλοῖς
 τὰ εἰωθότα δεδῆλωται· ἐν δὲ τῇ νῦν πανηγύρει καὶ τῇ τελουμένῃ νῦν ἐορ-
 τῇ, τὸ πᾶν θεοειδὲς καὶ θεσπέσιον· ἔλλαμψις προσώπου τοῦ Ἰησοῦ, καὶ
 15 λεύκανσις ἁθρόα τῶν ἱματίων αὐτοῦ, καὶ φωτὸς ἀπλέτου ρεῦμα χύδην ἐξ
 αὐτῶν προχεόμενον. Οὐκέτι τοῦτο τοῖς ὑπὸ φύσιν συνάγεται, οὐκέτι συν-
 ἄπτεται τοῖς συνήθεσιν, οὐ τοῖς ἄλλοις τυγχάνει παρατιθέμενον, τε-
 20 ράστιον δὲ ἅπαν καὶ ὅλον θαυμασίου τερατουργήματος, καὶ θείας / μόνης
 δυνάμεως καὶ ἐνεργείας ἐκπλήρωμα. Ἐκ τούτων πρῶτος τοῖς ἰδοῦσιν ὁ
 f. 169r Ἰησοῦς γνωρίζεται καὶ Θεός, ἐκ τούτου δεσπότης τῶν ἀπάντων καὶ δη-
 μιουργὸς μεμαρτύρηται—ἐπὶ τρισὶ γὰρ τοῖς μάρτυσι τὰ τῆς δόξης τούτου
 παραγεγύμνωκεν—ἐκ τούτου Πέτρος ἐρωτώμενος ὑπ' αὐτοῦ, οὐκ Ἠλίαν
 φησὶ ἢ Ἰερεμίαν ἢ ἓνα τῶν προφητῶν, ἀλλὰ Χριστόν, Θεοῦ τοῦ ζῶντος
 25 Υἱόν· ἐκ τῆς τοιαύτης θεάς καὶ μεταμείψεως θεολογεῖ ὁ Ἰωάννης τὰ
 ὑψηλότατα, καὶ ἐν ἀρχῇ τὸν Λόγον εἶναι φησί, καὶ τὸν Λόγον εἶναι πρὸς
 τὸν Θεόν, καὶ Θεὸν τὸν Λόγον ὁμολογεῖ διαπρυσίῳ κηρύγματι καὶ τὰ ἐξῆς
 ὡς ἐπόμενα. Πάντα γὰρ δι' αὐτοῦ καὶ ἐξ αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν ἐγεγόνει-
 30 σαν, καθὰ καὶ Παῦλος ἐθεολόγησεν, ἵνα μὴ πως ἡ τῶν προθέσεων διαφο-
 ρά, διαφορὰν οὐσίας εἰσάξειεν. Εἵπω τὸ μεῖζον; ἐκ τούτου πεπίστωται τὸ
 μέγα τοῖς εὐσεβέσι μυστήριον ἡ Ἀνάστασις, δι' ἣν καὶ ἅπαν ἐτελε-

14-15. ἔλλαμψις - ἱματίων: cf. Mt. 17. 2 22-24. Πέτρος - ζῶντος Υἱόν: cf. Mt. 16. 16; cf. Jo. 11. 27 24-26. θεολογεῖ - Λόγον: cf. Jo. 1. 1. 27. Πάντα - εἰς αὐτόν: Col. 1. 16-17

2. φαινόμενόν τε cod. 11. αὐτῶ 14. ἔλλαμψις cod. 19. εἰδοῦσιν cod. 22. ἐρωτώμενος 23. Ἰερεμίαν cod. 29. ἐκ τούτου cod.

- f. 169v σιουργήθη μυστήριον, δι' ἣν ὁ Θεὸς ἐξ οὐρανοῦ / κάτεισι καὶ νηδὺν εἰσέδου
παρθενικὴν, καὶ διπλοῦς ἐκ ταύτης γεγένηται, Θεὸς τέλειος, ἀλλὰ καὶ
ἄνθρωπος τέλειος κατὰ τὴν πρώτην οὐσίαν καὶ τὸ ἀξίωμα, ἵνα τῷ θανάτῳ
κατακριθέντα καὶ τῷ ἅδῃ καταποθέντα ἐξαναστήσειε, καὶ ἀθανασίας
- 5 μεταδῶῃ καὶ φωτισμοῦ καὶ λαμπρότητος.
(14) Τοιοῦτον τὸ τῆς ἡμέρας θαυμάσιον, τοιαῦτα τῆς ἑορτῆς τὰ χαρ-
μόсуна. Φρίκης διὰ ταῦτα καὶ αὐτὸς πληροῦμαι καὶ ἡδονῆς· φρίκης μὲν
διὰ τὴν πλησιάσασαν ἡμῖν τῆς θεότητος δύναμιν τοῖς γεηροῖς καὶ θνητοῖς
καὶ παντοίας ὕλης ἐμπεπλησμένοις· χαρμονῆς δὲ διὰ τὴν συναφθεῖσαν
- 10 ἡμῖν αἵγλην τε καὶ λαμπρότητα δι' ἧν ἄκραν εὐσπλαχνίαν καὶ ἀγαθότητα·
καὶ οἶδα μὲν ὡς καὶ σύμπας μοι τοῦτο συμπάσχει πιστός, μικρόν τι ξυνεῖς
τῆς τῶν τελουμένων δυνάμεως. Ἄλλ' ἐπὶ τῇ πανηγύρει τὰ εἰκότα ἐχα-
ρισάμεθα, καὶ τῇ τοῦ δεσπότη ἀλλοιώσει συνηλωϊώθημεν, τὴν / δόξαν
- f. 170r ἰδόντες αὐτοῦ, δόξαν ὡς μονογενοῦς παρὰ Πατρός, πλήρης χάριτος καὶ
- 15 ἀληθείας, ὡς καὶ Ἰωάννης ἐβρόντησε. Φέρε δὴ τι καὶ αὐτοὶ τῆς ἑορτῆς
προσείπωμεν ἄξιον· οὐ γὰρ ἡμῖν ἢ ἐκ Θεοῦ ἀρχέσειε χάρις πρὸς τὸ μέλ-
λον τε καὶ αἰώνιον, ἀλλὰ δεῖ καὶ ἡμᾶς πρὸς τὴν χάριν τι συνεισενεγκεῖν,
ὡς μὴ τὸ δῶρον μολύναιμεν, μᾶλλον δὲ αὐξήσαιμεν· τὸ γὰρ διατηρῆσαι
- 20 αὐξήσεως· ἀλλὰ καὶ τοῦτο δεδίδται με διὰ τὴν ἐν εὐαγγελίοις τοῦ δεσπό-
του ἀπήναιαν, οὐκ ἀρχεσθέντος αὐτοῦ τῷ ἰδίῳ, ἀλλὰ προσαπαιτήσαντος
καὶ πλείῳ διὰ πλεονεξίαν τε καὶ σκληρότητα. Τίνα δὲ ἂν εἴη φίλα Θεῷ, ἃ
καὶ παρ' ἡμῶν καρποφορούμενα δέξοιτο; Καθάρωμεν τὸν ἡμέτερον νοῦν
- 25 διὰ τὸν πρῶτον καὶ μέγιστον νοῦν, καὶ τὸν λόγον, διὰ τὸν Λόγον τὸν ἐνυ-
πόστατον, καὶ τὴν πρᾶξιν, διὰ τὴν ἐνέργειαν τὴν τοῦ Πνεύματος. Ἔσται
- f. 170v δὲ τοῦτο πῶς; Μὴ / περιτταῖς καὶ ἀκαίροις ἐνσυχολάσωμεν θεολογίαις, αἷς
ὀρώμεν τοὺς καχοὺς χαίροντας, τέχνην τὴν θεολογίαν ποιούμενοι, σο-
φιστικοῖς τοῖς λόγοις καταποικίλλοντας (συλαγωγῶσι τοὺς ἀκεραι-
τέρους καὶ ἀπατῶσι καὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐξάγουσι ποίμνης, καὶ εἰς ἔρη-

1. Θεὸς - κάτεισι: cf. Jo. Damasc., *Contra Nestorianos*, 17₁₀₋₁₂, p. 269 (ed. Kotter, vol. 4) 1-3. νηδὺν - τέλειος: cf. Georgius Acropolites, *Laudatio Petri et Pauli*, 229₁₁, p. 104 8-9. τοῖς γεηροῖς - ἐμπεπλησμένοις: cf. Georgius Acropolites, *op.cit.*, 1₅₋₇, p. 81 14-15. δόξαν ὡς - ἀληθείας: Jo. 1. 14 20-22. διὰ τὴν ἐν εὐαγγελίοις - σκληρότητα: cf. Mt. 25. 24-30. 24. διὰ τὸν πρῶτον καὶ μέγιστον νοῦν: cf. Georgius Acropolites, *In Gregorii Nazianzeni sententias*, 15₁₂₋₁₃, p. 79 (ed. Heisenberg, vol. II) 24-25. διὰ τὸν Λόγον τὸν ἐνυπόστατον: cf. Jo. Damasc., *Dialectica sive Capita philosophica*, 168, p. 55 (ed. Kotter, vol. 1)

1. κάτεισι cod. 3. τὸν θανάτῳ cod. 5. μεταδῶει cod. 8. πλησιάσαν cod. 11. συμπάσχει ξυνεῖς cod. 12. ἐπεὶ cod. 21. ἀπήνοιαν πρὸς ἀπαιτήσαντος cod. 26. ἐνσυχολάσωμεν cod. 28. συλαγωγῶσι cod.

μίας καὶ τόπους πόρρω τῆς θείας ὄντας ἐπισκοπῆς ἀποπέμπουσιν), ἀλλὰ τὴν πρώτην καὶ ἀπλὴν ἀγαπήσωμεν, ἣν Χριστὸς ἡμῖν παραδέδωκε καὶ ἀπόστολοι διεσάφησαν, καὶ διδάσκαλοι διετράνωσαν, καὶ σύμπας πιστὸς ἀπεριέργως ἐδέξατο.

- 5 (15) Πιστεύοιμεν οὖν εἰς Πατέρα ἀγέννητον, ἀναίτιόν τε καὶ ἀναρχον, Υἱοῦ μὲν γεννήτορα, Πνεύματος δὲ προβολέα, τὰ τρία δὲ ἅμα Θεὸν ἄκτιστον καὶ ἀνώλεθρον· γέννησιν δὲ ἀκούσας, μὴ πάθος ἐν ταύτῃ ὑποτοπάσειας καὶ ῥοήν - ἄρρευσα γὰρ τὰ θεῖα καὶ ἀπαθῆ, ἣ τί ἂν ἔχοι πλεόντων ἐνύλων τὰ ἄϋλα, καὶ τῶν σωματικῶν τὰ ἀσώματα, καὶ τῶν κινουμένων τὰ μὴ κινούμενα-, ἀλλὰ θεοπρεπῶς ἐννόει μοι καὶ τὴν γέννησιν καὶ τὴν πρόβλησιν. Μηδὲν ἐκ τούτων προϋποστήσης τῷ νῶ· ἅμα γὰρ θατέρω θάτερον ἐν οἷς τυγχάνει καθέστηκε. Μὴ τὴν ἐν τούτοις διαφορὰν ἐκζητήσης· ἐν ταύτῃ γὰρ ἠπορήκασι καὶ οἱ ἄγγελοι, αἱ κρείττους ἡμῶν ταῖς νοήσεσι φύσεις καὶ ὑψηλότεραι. Θεὸς οὖν ἐστὶν ὁ Πατήρ, Θεὸς ὁ ἐξ αὐτοῦ γεννηθεὶς ἢ γεννώμενος, Θεὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τὸ παρὰ τοῦ Πατρὸς μὲν ἐκπορευόμενον, Υἱὸς δὲ ἢ συνὸν ἢ ἐμμένον ἢ ὅπως ἂν ἐθέλοις καλεῖν τὴν συνάφειαν αὐτῶν καὶ τὴν ἄκραν ἔνωσιν παριστῶν. Ταῦτα δὲ ὁμολογῶν, μὴ τρεῖς εἰσάξης θεοῦς· ἐλληνικὸς γὰρ ὁ ὕθλος καὶ τῶν ληρημάτων αὐτῶν φρόνημά τε καὶ γέννημα, ἀλλ' ἅμα τὰ τρία δοξάζεις Θεόν.
- 15 Μία γὰρ ἐν αὐτοῖς ἡ θεότης ὡς καὶ ἡ οὐσία καὶ ἡ κυριότης, ἡ δυνάμις τε καὶ ἡ ἐνέργεια, καὶ τὸ μυστήριον ἀπόρρητον, ὅτι τὰ / τρία ἓν. Οὐχ ἀπλῶς ἐν ὡς ἀδιαίρετόν τε καὶ ἄτμητον - ἰουδαϊκὸν γὰρ τὸ διανόημα εἰς ἄγονον στενοχωροῦν τὴν θεότητα-, ἀλλὰ καὶ τὰ τρία πέφυκε θαυμάσια τῇ ἐνότητι διαιρούμενα καὶ τῇ ὑπὲρ λόγον διαιρέσει ἐνούμενα. Τῇ γὰρ οὐσιῳδῇ
- 171r 10
- 15
- 20
- 171v

2-4. Χριστὸς - ἐδέξατο: cf. Georgius Acropolites, 1 *Contra Latinos*, 8₃₋₄, p. 37 5-6. Πιστεύοιμεν - προβολέα: cf. Jo. Damasc., *Expositio fidei*, 8₃₀₋₃₃, p. 19 8-11. ἄρρευσα γὰρ - πρόβλησιν: cf. Jo. Damasc., op.cit., 8₆₃₋₇₀, p. 21 et 8₇₉₋₈₄, p. 21-22 τὴν γέννησιν καὶ τὴν πρόβλησιν: cf. Procop. Gaz., *Refutatio Procli* (PG 87. II, col. 2792h A) 11-12. θατέρω - καθέστηκε: cf. Arist., *Analytica priora et posteriora*, 44a 7 (ed. Ross) 15-16. Θεὸς - ἐμμένον: cf. Jo. Damasc., *Expositio fidei*, 8₁₃₅₋₁₄₁, p. 24; cf. Georgius Acropolites, 1 *Contra Latinos*, 15₁₀₋₁₃, p. 44 17. τὴν συνάφειαν - ἔνωσιν: cf. Jo. Damasc., *Contra Jacobitas*, 90₄₋₅, p. 144 (ed. Kotter, vol. 4) 18. μὴ τρεῖς εἰσάξης θεοῦς: cf. Jo. Damasc., *Epistula de hymno trisagio*, 28₂₉₋₃₄, p. 307 (ed. Kotter, vol. 4) 22. ἀδιαίρετόν τε καὶ ἄτμητον: cf. Gr. Naz., *De vita sua*, 1176-1177, p. 110 (ed. Jungck); cf. Jo. Damasc., *Expositio fidei*, 51₄₁₋₄₄, p. 125 23-24. ἀλλὰ καὶ τὰ τρία πέφυκε - ἐνούμενα: cf. Gr. Naz., Or. 39 (PG 36, col. 345 CD)

- συμφυῖα εἰς ἓν συναπτόμενα, τοῖς ὑποστατικοῖς διήρηνται ἰδιώμασι. Μὴ
 ζήτη τούτων τοὺς λόγους, Θεοῦ γὰρ εἰ δημιουργήμα. Καὶ πῶς ἂν καταλάβ-
 βῃς τὴν τοῦ σέ δημιουργήσαντος οὐσίαν καὶ καθαυτὴν τυγχάνουσαν
 ἄληπτον; Οὕτω μὲν δοξάζοις ὁ πιστὸς ἅπας τῆς ἐκκλησίας λαός, ὁ τῆς
 5 θείας καὶ μακαρίας Τριάδος λατρευτῆς ἀκραιφνέστατος. Πιστεῦοις δὲ
 καὶ τὸν ἓνα τῆς Τριάδος τὸν μονογενῆ Υἱὸν τοῦ Πατρός, τὸ ἀπαύγασμα
 τῆς δόξης αὐτοῦ, τὸν συνάναρχον καὶ συναῖδιον τῷ Πατρὶ καὶ τῷ
 Πνεύματι· ἀτρέπτως καὶ ἀναλλοιώτως ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων μήτραν
 . 172r εἰσδῦναι παρθενικὴν, καὶ Θεὸν ἐξ αὐτῆς καὶ ἄνθρωπον γεγενῆσθαι, τὰς
 10 ἑκατέρας φύσεις ἀμεταβλήτους διαφυλάξαντα, καὶ πάντα καταδεξάμε-
 νον τὰ ἀνθρώπινα, ὡς ἄνθρωπον γενόμενον τέλειον, καὶ πεινήσαντα καὶ
 διψήσαντα καὶ κοπιάσαντα, ἀλλὰ καὶ τυφλοὺς ὀμματώσαντα καὶ λεπροὺς
 ἐκκαθάραντα καὶ νεκροὺς ἀναστήσαντα. Καὶ ὡς μὲν ἄνθρωπον
 προδοθέντα καὶ ὕβρισθέντα καὶ ἐμπτυσθέντα καὶ σταυρωθέντα, καὶ ἐπὶ
 15 τούτοις ἀναδεξάμενον θάνατον, ἐκουσίως ἅπαντα ὑπομείναντα· ὡς δὲ
 Θεὸν ἀναστάντα τοῦ τάφου καὶ τοὺς ἀπ' αἰώνων τεθνηκότας συνανα-
 στήσαντα, καὶ λύσαντα τὴν κατάραν ἐν ἑαυτῷ καὶ τὸ τῆς ἀμαρτίας χει-
 ρόγραφον διαρρήξαντα, ἀναβάντα δὲ αὐθις μετὰ σαρκὸς ἐν τοῖς οὐρα-
 νοῖς, ἦν καὶ ἐθέωσε, καὶ δεξιοῖς τοῖς πατρικοῖς ἐγκαθίσαντα, καὶ ἤξοντα
 20 μετὰ δόξης αὐτοῦ ἐν τῇ τελευταίᾳ ἡμέρᾳ κρίναι πάντας ζῶντας καὶ
 νεκροὺς, καὶ ἀποδοῦναι ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ.

1. τοῖς ὑποστατικοῖς - ἰδιώμασι: cf. Jo. Damasc., *Expositio fidei*, 49²¹⁻²⁶, p. 118 3-4. οὐσίαν - ἄληπτον: cf. Jo. Damasc., op.cit., 41-3, p. 12; cf. Jo. Damasc. *Institutio elementaris*, sect. 19₁₁ (ed. Kotter, vol. 1) 6-7. ἀπαύγασμα - αὐτοῦ: cf. supra, p. 19₂ 7-8. τὸν συνάναρχον - Πνεύματι: cf. Jo. Damasc., *Vita Barlaam et Joasaph*, p. 249₁₀ (ed. Mattingly - Woodward); cf. Jo. Chrysost., *De sancta trinitate* (PG 48, col. 1096₂₄₋₂₆) 8-11. ἀτρέπτως - τέλειον: cf. Jo. Damasc., *Contra Jacobitas*, 117₂₋₈, p. 150; cf. Jo. Damasc., *Expositio fidei*, 47₂₋₅, p. 111; cf. Jo. Damasc., *De fide contra Nestorianos*, 24₉, p. 238 (ed. Kotter, vol. 4) τὰς ἑκατέρας - διαφυλάξαντα: cf. Jo. Damasc., *In Transfigurationem Domini*, p. 438 (ed. Kotter, vol. 5; PG 96, col. 548 D) 11-12. πεινήσαντα - κοπιάσαντα: cf. supra p. 22₁₇; cf. Gr. Naz., Or. 38 (PG 36, col. 328 C); cf. Gr. Naz., Or. 45 (PG 36, col. 660 C) 12-13. τυφλοὺς - ἀναστήσαντα: cf. supra p. 22₁₈₋₁₉; cf. Lc. 7. 22; cf. Jo. Damasc., *Vita Barlaam et Joasaph*, p. 92₁₉₋₂₂ (ed. Mattingly - Woodward) 17. λύσαντα τὴν κατάραν: cf. Jo. Damasc., *Expositio fidei*, 86₃₇₋₃₉, p. 192 17-18. τῆς ἀμαρτίας - διαρρήξαντα: cf. Col. 2. 13-14 18-21. ἀναβάντα - ἔργα αὐτοῦ: cf. Symbolum Nicaenum - Constantinopolitanum ἀποδοῦναι - αὐτοῦ: cf. Rom. 2. 6; Apoc. 2. 23.

- f. 172v (16) Οὕτω μὲν οὖν δοξάζοντες περὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων καὶ τῇ καρδίᾳ πιστεύοντες, τὸν νοῦν / διατηροίμεν καθαρὸν καὶ φωτὸς ἔμπλεων· ἐπεὶ δὲ μέσος τῶν τε θείων ἐννοιῶν καὶ τῶν ἐφ' ἡμῖν πράξεων ὁ λόγος εὐρίσκεται, τούτων δὲ κακείνων τυγχάνει ἐξαγγελεύς, ἁγιασθήσεται καὶ λόγος ἡμῖν ἀληθὴς περὶ Θεοῦ φρονοῦσι καὶ λέγουσι, καὶ διαπραττομένοις τὰ τῷ Θεῷ ἄρεστὰ διδάσκουσί τε καὶ ἐξαγγέλλουσιν. Οὕτω μὲν ἅπας λόγος σοι γένοιτο ἢ τὰ θεῖα ἐξαγγέλλων ὀρθῶς καὶ τοὺς ἀκρωμένους ἐπωφελῶν, ἢ περὶ ἀρετῆς διδάσκων καὶ τοὺς ἀκούοντας βελτιῶν. Σαθρὸς δὲ λόγος μὴ ἐξερχέσθω τοῦ στόματος καὶ Παῦλος τοῦτο νενομοθέτηκε· συνεσχμάτισται γὰρ ὁ λόγος καὶ συμμεμόρφωται τοῖς νοήμασιν ὥσπερ ἄερος φύσις τοῖς χρώμασι. Μὴ γοῦν δώῃς τὴν γλῶτταν μυθικοῖς ἐν λόγοις καὶ πλάσμασιν –οὐδὲν γὰρ ἐκ τούτων ὀνήσει, μάλιστα δὲ καὶ βλαβήσῃ τῷ ἀπατηλῷ τοῦ ψεύδους ὑποσυρεῖς καὶ μολυνθήσῃ– εἰ καὶ μὴ τὴν πρᾶξιν διὰ τὴν μίμησιν· δέος γὰρ μὴ τῇ συνηθείᾳ τῶν λόγων πρὸς / τὰ ὅμοια τῶν λόγων ὑποκλαπῆς, ἀλλ' οὖν <μὴ> τὴν προφορὰν διὰ τὴν ἐν ταῦτοις αἰσχροτήτα. Εἰ γοῦν θέλγῃ τοῖς τοιοῦτοις μυθεύμασι καὶ ὑποκνίζομένην φέρεις τὴν ἀκοὴν τοῖς παλαιοῖς ληρωδήμασιν, ἔχεις θειοτέρους λόγους καὶ ἀληθεῖς πολλήν σοι μετὰ τῆς γλυκυθυμίας παρεξομένους καὶ τὴν ὠφέλειαν, ἐν οἷς καὶ τὸ φαινόμενον εὐσχημον, καὶ τὸ κρυπτόμενον ὡς θαυμάσιον. Ἄν γοῦν τὸν Προμηθέως μῦθον φιλῆς ὕδατι καὶ γῇ διαπλάσαντος ἄνθρωπον ἢ τὸ πῦρ ἐν νάρθηκι κρύψαντος καὶ τοῖς ἀνθρώποις τῷ φιλάνθρωπῳ χαρισαμένου πρὸς τὴν τεχνῶν ἐφεύρεσιν, θαυμάζεις δὲ καὶ τὴν ἐν Καυκάσῳ τούτου ἀνασκολόπισιν, οὐ τὸ ἦπαρ ἡμέρας μὲν βιβρώσκεται ἀετῶ, νυκτὸς δὲ φέρει ἀκέραιον, ἔχεις τὴν τοῦ Ἀδὰμ πλάσιν ἀληθινήν, καὶ τὴν δοθεῖσαν αὐτῷ ἐντολήν, καὶ τὴν γενομένην παρακοήν, καὶ τὴν τῆς Ἐδὲμ ἔκπτωσιν, καὶ τὴν τοῦ γένους κατάραν, καὶ τὴν κατὰ τὸν βίον τληπάθειαν. Ἄν δ' Ἑρακλῆς σοι / πεπόθηται ὁ ἡμίθεος τὸ ζῶον φονεύσας,
- f. 173r
- 15
- 20
- 25
- f. 173v

5-6. διαπραττομένοις - ἄρεστὰ: cf. 1 Jo. 3. 22; cf. Prov. 21. 3; cf. Baruch 4. 4; cf. Exod. 15. 26 8-9. Σαθρὸς - στόματος: cf. Eph. 4. 29 10-11. ἄερος φύσις: cf. Georgius Acropolites, *Laudatio Petri et Pauli*, 817, p. 88 11-13. μυθικοῖς - μολυνθήσῃ: cf. 1Tim. 1. 4 et 4. 7 20-24. Προμηθέως μῦθον - φέρει ἀκέραιον: cf. Aeschylus, *Prom.*, 107-111 et 1021-1027 (ed. Page); cf. Ps.-Apollodorus, *Bibliotheca*, I 452-9, p. 19 (ed. Wagner); cf. Nonnus, *Dionysiaca*, Liber 2, 297-300 (ed. Keydell) 24-27. τὴν τοῦ Ἀδὰμ - τληπάθειαν: cf. Gen. 2. 7; 2. 16-17; 2. 21-23; 3. 6-7; 3. 16-19 et 3. 21-24 κατὰ τὸν βίον τληπάθειαν: cf. Georgius Acropolites, op.cit., 1410-11, p. 94 27-p. 401. Ἑρακλῆς - κατακρίματος: cf. Ps.-Apollodorus, op.cit., I 461-3, p. 19.

3. εὐφ' cod. 5. τὰ ἀληθῆ cod. 20. φιλεῖς cod. 21. ἐνάρθηκι cod. 23. Καυκάσῳ ἀνασκολόπησιν cod. 27. fortasse εἰ

- καὶ τὸν Προμηθεά λύσας τοῦ κατακρίματος, ἔχεις τὸν θεάνθρωπον Λόγον
τὸν σατὰν ἐκπορθήσαντα, καὶ τὸν θάνατον ἐξορίσαντα καὶ τὴν φύσιν ἡ-
μῶν διασώσαντα. Ἄν ὁ Κρόνου σοι μῦθος (πεπόθηται) διὰ σπουδάσμα-
τος ὅτι τέκνα ἐσθίει, καὶ οὐ καταλιμπάνει σπέρμα γενέσεως, ἔχεις τὸ τοῦ
5 Ἀβραὰμ εἰς τὸν μονογενῆ, καὶ τὸν ἐκ τῆς ἐπαγγελίας γενόμενον πείραν
τῆς ἀγάπης λαμβάνοντος τοῦ Θεοῦ, συμποδιζόμενον μὲν εἰς σφαγὴν Ἰ-
σαάκ, μὴ φονευόμενον δέ, ἀλλὰ καὶ κριὸν ἀντὶ τούτου διδόμενον· καὶ τῆς
ἀγαπημένου θυσίας αὐτὸ τιμιώτερόν τε καὶ καθαρώτερον· καὶ τῶν ἐ-
θνῶν ἀπάντων καὶ τῶν μύθων πάντων γνοίης πρεπόντως τὴν ματαιότητα.
10 Ἄν δὲ καὶ μυστήρια ζητήσης κρυπτόμενα, ἐκεῖ μὲν φληνάφους λόγους εὐ-
ρήσεις καὶ κτυποῦντας διακενῆς, ἐνταῦθα δὲ λόγους θεοπρεπεῖς καὶ μυσ-
τήρια ἐνεργούμενα, καὶ πρὸς σωτηρίαν παγκόσμιον ἀνακαλυπτόμενα.
f. 174r Ἄν ὁ Ἰξίων ἢ ὁ Τάνταλός σοι (μῦθος πεπόθηται) δι' ἡδονῆς τιμωρουμέ-
νους καὶ διὰ / βλασφημίαν καὶ τὴν τῶν αἰσχρῶν μυστηρίων ἐξόρχησιν, ἔχεις
15 τοῦ Κάιν ἱστορίαν τὴν ἀληθῆ δι' ἀδελφοκτονίαν μισηθέντα ὑπὸ Θεοῦ, καὶ
δικαίως τιμωρηθέντος, καὶ ἑπτὰ ἐκδικούμενα παραλύσαντος, καὶ μετ' αὐ-
τὸν Λάμεχ, τὰ ἐβδομηκοντάκις ἑπτὰ ἐκδικούμενα ἀντιστήσαντα. Ἄν τὴν
τῶν Γιγάντων μυθολογίαν φιλῆς κατ' ἐξαναστάντων θεῶν καὶ ὑπ' αὐτῶν
ταρταρωθέντων τὸ ἔσχατον, ἔχεις τοὺς ἀληθινοὺς ἐν τοῖς ἡμετέροις γί-
20 γαντας, καὶ λόγους ἐν τούτοις πολλὴν παρέχοντας τὴν ὠφέλειαν. Ἄν τὸν
ἐπὶ Δευκαλίωνος θαυμάζης κατακλυσμὸν, ἀναπόλησαί μοι τὸν ἐπὶ Νῶε
κατακλυσμὸν· πᾶσαν τε σάρκα ἐν τούτῳ διαφθαρεῖσαν διὰ κακίαν τε καὶ
φαιδρότητα, καὶ μύρμηκας μετὰ τοῦτον οὐκ ἀνθρώπους γεγεννημένους,
ἀλλὰ Νῶε καὶ τῶν αὐτοῦ ἀναβλαστήσαντα σπέρματα δευτέρας αὔθις γε-
25 νέσεως, καὶ πάλιν ἕτερος βίος καὶ τοῦ γένους ἐκ Θεοῦ εὐλογία καὶ αὕξη-

3-4. Κρόνου - ἐσθίει: cf. Ps.-Apollodorus, *Bibliotheca*, I 41-511, p. 6; cf. Theoph. Antioch., *Ad Autolycum*, Liber 1, sect. 92-3, p. 12 (ed. Grant) 5-7. Ἀβραὰμ - δι-
δόμενον: cf. Gen. 22. 1-13 10. φληνάφους λόγους: cf. Georgius Acropolites, *Laudatio Petri et Pauli*, 2229-30, p. 103 13-14. Ἰξίων - βλασφημίαν: cf. Plato, *Gorgias* 525d-525e 2 (ed. Burnet, vol. 3); cf. Plato, *Spuria* 371e-371a 3 (ed. Burnet, vol. 5) 14-16. ἔχεις τοῦ Κάιν - τιμωρηθέντος: cf. Gen. 4. 8-12 16-17. καὶ ἑπτὰ - ἐβδομηκοντάκις ἑπτὰ ἐκδικούμενα: cf. Gen. 4. 24 21. Δευκαλίωνος - κατακλυ-
σμὸν: cf. Justinus Martyr, *Apologia secunda*, capit. 7, sect. 25-8 (ed. Goodspeed); cf. Ps.-Apollodorus, op.cit., I 464-4810, p. 19-20 21-22. Νῶε κατακλυσμὸν: cf. Gen. 7. 17-24 24 - p. 411. ἀναβλαστήσαντα - αὕξης: cf. Gen. 9. 1-3 et 9. 7-17; cf. Jo. Damasc., *Homilia in Sabbatum sanctum*, p. 134 (ed. Kotter, vol. 5; PG 96, col. 624 B).

1. Προμηθεά cod. 3. fortasse εἰ 8-9. καὶ τῶν ἐθνῶν ἀπάντων γνοίης πρε-
πόντως cod. καὶ τῶν μύθων πάντων γνοίης τὴν ματαιότητα add. in margine
cod. 13. fortasse εἰ 17. εὐδομηκοντάκις cod.

- 174v σις. Ἄν Ἡρακλῆς σοι πάλιν (πεπόθηται) ὁ καλλίνικος πολὺς εἰς ἰσχὺν ἀ-
νάγων / τὸν Κέρβερον, καὶ φονεύων Ὑδραν, καὶ κόπρον Αὐγείου ἀνακα-
θαίρων, καὶ τᾶλλα ἀεθλεύων τὰ κατορθώματα, ἢ μᾶλλον κενολογήματα,
ἀντίθετες αὐτῷ τὸν Σαμφών, καὶ τὰ ἐς ἀνδρείαν εὐρήσεις τοῦτον ὑπέρτε-
5 ρον. Ποῦ γὰρ ἔχεις ἐν ἡρακλείοις ἄθλοις ὄνου σιαγόνι χιλίους ἄνδρας φο-
νευομένους, ἧς καὶ ὕδωρ ἐξέβλυσεν ἡ ἐκπίεσις; Ἄν Ἀπόλλων μαντεύηται
καὶ ἡ ἐν Δωδώνῃ δρυς, καὶ ὕδωρ Κασταλίας, καὶ τόπος Τροφωνίου μυχαί-
τατος, λαβέ μοι μετὰ χειρας τὰ τοῖς ἀληθινοῖς προφήταις προλελεγμένα
Χριστοῦ τὴν χάθοδον προμηνύοντα, καὶ τὴν τοῦ νεκρωθέντος ἀνθρώπου
10 ἀναζώωσίν τε καὶ θέωσιν. Μηδὲν σοι ἔστω καὶ ὁ αὐτόπτης καὶ ὁ ἐπόπτης
καὶ ὁ ἐνθεαστὴς ὁ παρ' Ἑλλήσι, καταγελάσθω σοι καὶ ὁ Βάκχος καὶ εἴ τι
τοιοῦτον Χαλδαϊκὸν παραλήρημα ἔχοντι τὴν θείαν βακχεῖαν καὶ τοὺς
κρεῖττους ἐνθεασμοὺς οὐκ εἰς δαίμονας ἀλλ' εἰς Θεὸν ἀναφέροντας. Ἄν ὁ
175r τοῦ Φαέθοντος μῦθος ἐκπλήττει σε κακῶς διφρευσασμένου / περὶ τὸ ἄρμα
15 τὸ πατρικὸν καὶ δι' ἀπειρίαν ἐκσφαιρισθέντος, καὶ τὰ πλείω τῆς οἰκουμέ-
νης ἐκκαύσαντος, ὃν ποθοῦσιν ἀδελφαὶ θυγατέρες Ἡλίου εἰς αἰγείρους
μεταβεβληκέναι καὶ ἀντὶ δακρύων ἤλεκτρον ἀποστάζουσαι, θαύμαζέ μοι
Ἡλιοῦ τὸ ἄρμα τὸ ἔμπυρον εὐστόχως ἡνιοχούμενον, καὶ εἰς οὐρανὸν πο-
ρευόμενον, καὶ μηδὲν τῶν καθ' ἡμᾶς λυμαινόμενον. Τί πολλὰ λέγω; κα-
20 τάπτει μὲν ἔρωτας Ἥρας καὶ ἄσελγείας Διός, καὶ Ἀφροδίτης μοιχείας,
καὶ ἀλώσεις Ἄρεος, ἐπαίνει δὲ Ἰωσὴφ σωφροσύνην, δι' ἣν οὐ μόνον κατὰ
παθῶν βεβασίλευκεν, ἀλλὰ καὶ τῆς Αἰγύπτου πάσης κεκράτηκεν· οὕτω
γὰρ οἶδε γεραίρειν τοὺς αὐτὴν φιλοῦντας ἢ ἀρετῇ.
(17) Πάντα μὲν οὖν τὰ παλαιὰ μυθώδη ὡς εὐρωτιῶντα καὶ μηδὲν
25 ἐδῶδιμον ἔχοντα, μακρὰν ἀπόβαλλε τοῦ νοός. Τρέφε δὲ τοῦτον, τοῖς
νεαρωτέροις καὶ θειοτέροις ἐδέσμασι καὶ λιπαίνου τοῦτοις.

1-2. Ἡρακλῆς - Κέρβερον: cf. Ps.-Apollodorus, *Bibliotheca*, II 122₁-126₉, p. 88-89 2-3. φονεύων - ἀνακαθαίρων: cf. Ps.-Apollodorus, op.cit., II 77₁-80₈ et 88₃-89₅, p. 73-74, 77 5-6. ὄνου σιαγόνι - ἐκπίεσις: cf. Jud. 15. 15-19 7-8. ἡ ἐν Δωδώνῃ - μυχαίτατος: cf. Gr. Naz., Or. 39 (PG 36, 340 A); cf. Aristoph., *Nubes* 507-508 (ed. Dover) 14-17. Φαέθοντος - ἀποστάζουσαι: cf. Nonnus, *Dionysiaca*, Liber 38, 98-102; cf. Arist., *Mirabilium auscultationes* 836b 1-7 (ed. Bekker, vol. 2); cf. Euripides, *Hippolytus*, 735-741 (ed. Diggle, vol. 1); cf. Lucianus, *Dialogi deorum* (dial. 24) sect. 2₂₂₋₂₅, p. 348 (ed. Macleod, vol. 7); cf. Lucianus, *Electrum*, sect. 2₁₀₋₁₇, p. 74, 76 (ed. Zärmon, vol. 1); cf. Lucianus, *De astrologia*, sect. 19₆₋₁₇, p. 360 (ed. Harmon, vol. 5) 18-19. Ἡλιοῦ - λυμαινόμενον: cf. Regn. IV 2. 11 20. ἄσελγείας Διός: cf. Theoph. Antioch., *Ad Autolycum*, Liber 1, sect. 9₄₋₉, p. 12.

1. fortasse εἰ 2. Κέρβαρον cod. 3. τᾶλλα cod. 8. λάβαι cod. 9. προμυ-
νίοντα cod. 14. μῦθος ἐκπλήττει cod. 15. ἐκσφαιρισθέντος cod. 16. εἰς αἰ-
λούρους cod. 24. ἐβρωτιῶντα cod.

- 175v Ἑλαιον δὲ ἀμαρτωλῶν μὴ / λιπαινέτω σὴν κεφαλὴν· εἰ δὲ καὶ ἐξ αὐτῶν
 κερδᾶναι βούλοιο τί, τὸ τῆς μελίττης ἐν τούτοις φιλοτέχνημα μίμῃσαι, ἥ
 καὶ ἐκ πικροχύμων βοτανῶν, μέλι γλυκύτατον ἐθησαύρισεν. Οὕτω γὰρ
 καὶ τὰ τοῦ Παύλου φανείημεν πράττοντες εἰς Χριστὸν καὶ τὰ τοῦ Χρι-
 5 στοῦ, ἅπερ νόημα καὶ λόγον αἰχμαλωτίζοντες. Οὕτω μὲν ἡμῖν ὁ λόγος
 μετὰ τῶν νοημάτων ἀγιασθήσεται καὶ τῷ ἡμετέρῳ δεσπότῃ Χριστῷ
 φιληθήσεται. Τί δὲ ἡ πράξις; τῆς πίστεως ἡ ἐμψύχωσις καθὼς ὁ Κύριος
 εἴρηκεν. Οὐ γὰρ ἀρκέσει ἡμῖν τὸ ὀρθὸν τῶν δογμάτων καὶ ἡ τῆς θεολο-
 γίας ἀλήθεια, ἂν μὴ συνωδᾷ τοῖς λεγομένοις, καὶ τὰ πραττόμενα θεείημεν,
 10 ἂν μὴ κατὰ τὰς ἐντολὰς τοῦ Κυρίου πολιτευώμεθα, ἂν μὴ τοῦ εὐαγ-
 γελικοῦ ἀμπελῶνος ἐργάται φανοίμεθα πρόθυμοι. Ποῖα γὰρ χάρις Χρι-
 στὸν ὁμολογεῖν Θεόν, Θεοῦ τε δύναμιν καὶ Θεοῦ σοφίαν, τὰ δὲ τῷ ἀντι-
 176r κειμένῳ κεχαρισμένα ποιεῖν, ἃ δὲ αὐτὸς / προστάσσει εἰς οὐδὲν ἄγειν καὶ
 ὡς αὔρας λογιζέσθαι; Οὐδὲν ἡμᾶς ἡ πίστις ὀνήσειεν, ἂν μὴ κατάλληλα τὰ
 15 ἔργα ταύτῃ συνάψαιμεν.

- (18) Χαλιναγωγήσωμεν θυμὸν καὶ ἐπιθυμίαν τοὺς λασιοκώφους ἵπ-
 πους καὶ δυσηνίους· οὕτω γὰρ καὶ ὁ ἡνίοχος λόγος εὐοδωθήσεται, καὶ ὡς
 εἰς οὐρανὸν πυρίνῳ ἄρματι πετυρῇσεται. Τοῦτο γὰρ οἶμαι καὶ τοῦ Θε-
 σβίτου εἶναι τὸ ἄρμα τῷ ζήλῳ ἐκπυρωθέν, καὶ ταῖς ἀρεταῖς κουφισθὲν καὶ
 20 ἀνωφόρον γενόμενον. Πραῦνωμεν τὸν θυμὸν ἢ πρὸς ζῆλον μετακεντρί-
 σωμεν, χαλάσωμεν τὸ σύντονον τῆς ἐπιθυμίας ἢ πρὸς τὴν θείαν ἔφεσιν
 ἐπιτείνωμεν, ῥυθμίσωμεν καὶ ἀμφότερα πρὸς τὸ βέλτιον. Ὁ θυμός, κατὰ
 τοῦ ὄψεως ἔστω τοῦ τηροῦντος τὴν πτέρναν καὶ τηρουμένου τὴν κεφαλὴν

1. Ἑλαιον - κεφαλὴν: cf. Ps. 140. 5 10. κατὰ τὰς ἐντολὰς - πολιτευώμεθα: cf. 2 Jo. 6. 1-2 10-11. εὐαγγελικοῦ - πρόθυμοι: cf. Mt. 21. 40-41 12. Θεοῦ τε - σοφίαν: cf. 1Cor. 1. 24 14-15. Οὐδὲν ἡμᾶς - συνάψαιμεν: cf. Jac. 2. 20; 2. 22 et 2. 24 16-17. Χαλιναγωγήσωμεν - εὐοδωθήσεται: cf. Andreas Cret., *In Transfigurationem Domini* (PG 97, col. 944 B) Χαλιναγωγήσωμεν - ἐπιθυμίαν: cf. Jo. Damasc., *Homilia in Sabbatum sanctum*, p. 145 (Kotter, vol. 5; PG 96, col. 641 C) 21-22. χαλάσωμεν - ἐπιτείνωμεν: cf. Georgius Acropolites, *Laudatio Petri et Pauli*, 25₁₈₋₂₀, p. 108; cf. Jo. Damasc., *De partibus animae* (PG 95, col. 232 A); cf. Gr. Nyss., *Ad imaginem dei et ad similitudinem* (PG 44, col. 1336 B) 22-23. Ὁ θυμός - ἔστω: cf. Georgius Acropolites, op.cit., 25₁₆₋₁₇, p. 108; cf. Gr. Naz., Or. 44 (PG 36, col. 613 C); cf. Jo. Damasc., op.cit. (PG 95, col. 232 A); cf. Gr. Nyss., op.cit. (PG 44, col. 1336 B) τοῦ τηροῦντος - κεφαλὴν: cf. Gen. 3. 15

2. κερδᾶναι cod. 3. ἐκ πικροχύμων τῶν βοτανῶν cod. 10. πολιτευώμεθα cod. 14. ὀνείσειεν cod. 22. ῥυθμήσωμεν cod.

καὶ τῶν συναντικειμένων τούτῳ δυνάμεων, καθ' ὧν καὶ πατεῖν ὑπὸ Χρι-
 στοῦ κεκελεύσμεθα. Ἡ ἐπιθυμία, ἐπὶ τοῖς ἐστῶσιν ἔστω καὶ διαμένουσιν,
 f. 176v ὅσα δὲ φθορὰν / πάσχει καὶ εἰς τὸ μηδὲν πρόεισι, τοιαῦτα δὴ λογιζόμεθα
 οἷα δὴ καὶ τυγχάνουσι, τὸ ἀναγκαῖον μόνον πρὸς χρῆσιν ἐρανίζόμενοι, καὶ
 5 μηκέτι περαιτέρω προβαίνοντες. Ῥᾶον δὲ τὰ τοιαῦτα κατορθωσώμεθα, εἰ
 τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην ἐνστερνισόμεθα, καὶ ὡς ἡμᾶς αὐτοὺς τοὺς
 ἀνθρώπους πάντας φιλήσωμεν. Ἄπας γὰρ νόμος καὶ προφητὴ καὶ ἡ τοῦ
 εὐαγγελίου χάρις μετὰ τὴν εἰς Θεὸν ἀγάπην ταύτης ἐκκρέμανται. Ἀγα-
 πήσωμεν πάντας ὡς ἀδελφούς, καὶ τοὺς μὲν φιλοῦντας, ὡς τὸ τῆς φιλίας
 10 ἴσον μέτρον ἀποτινύοντες, τοὺς δὲ μὴ φιλοῦντας μὲν, μὴ ἐχθραίνοντας δέ,
 ὡς μηδὲν ἡμᾶς καταβλάπτοντας ἀγαπήσωμεν· ἔσονται γὰρ καὶ αὐτοὶ
 ποτε φιλοῦντες διὰ τὴν ἀναγκαίαν ἀντίδοσιν. Τοὺς δ' ἐχθροὺς καὶ τὰ
 μεῖζω λυμαίνονται μὴ μόνον φιλήσωμεν, ἀλλὰ καὶ ὑπερευξώμεθα διὰ τὴν
 ὑποθήκην Χριστοῦ, τοῦ ἡμᾶς πολλὰ ἀγαπήσαντος, καὶ τοσαῦτα παθόν-
 15 τος ὑπὲρ ἡμῶν, / καὶ τὸ οἰκεῖον αἷμα δόντος ἀντίλυτρον, καὶ μεταδόντος
 θεώσεως. Τίνα γὰρ ἂν πλείω ἀντίχαριν ἐκζητήσωμεν ὅταν Χριστὸς αὐτὸς
 τὸ ἄθλον τῆς ἀρετῆς ἀντιδίδωσιν; Ἐγὼ μὲν οὖν οὐδὲ οἶδα εἰ καταβλάψαι
 ἄνθρωπος δεδύνηται ἄνθρωπον, εἰ μὴ ἄρα δὴ ἑαυτόν. Τί γάρ; ἀφαιρεῖται
 20 τις χρήματα; οὐδὲν αὐτὸς ἐξημίωσεν, οὐδὲν γάρ τι παρεσυλήθη τῶν σῶν.
 Ἀναμνήσθητι ὡς γυμνὸς τὰ πρῶτα γεγέννησαι. Καθεῖργνυσί τις καὶ
 δεσμοῖς ἐμπεδοῖ; ἀλλ' ἐλεύθερος εἶ· τῷ γὰρ τιμῶ αἷματι ἐξηγόρασαι.
 Μαστιγώσεις ἐπιφέρῃ καὶ τραύματα; ἔχεις παραμυθίαν τοῦ Χριστοῦ τὰ
 παθήματα, τοσαῦτα ὄντα καὶ ἐπὶ Θεοῦ δεσπότου γενόμενα. Τί γάρ σοι
 25 καὶ ψυχὴ λυμανθήσεται τοῦ μικρὸν ὅσον φθαρησομένου πάσχοντος, καὶ
 διὰ τὰς τρώσεις ἀλγυνομένου καὶ τὰς πληγὰς; ἡ δὲ ἐσχάτη πληγὴ καὶ
 θάττον ἂν σε τῆς εἰρκτῆς ἀπολύσειε, καὶ πρὸς τὸ ἐφετὸν παραπέμψειεν,
 f. 177v ἔνθα ἅπαν ἴσονται ἀνερχόμενον. Οὕτως / καὶ ἡμεῖς τὸν πλησίον ὡς εἰκὸς
 ἀγαπήσωμεν, μάλιστα δὲ ἑαυτοὺς ἐπεὶ πρὸς ἰδίαν ἀφορὰν τὴν λυσιτέ-
 λειαν· ἐντεῦθεν καὶ πᾶσα κακία φυγαδευθήσεται. Οὐκ οἶδα γὰρ εἰ τι τῶν

1-2. τῶν συναντικειμένων - κεκελεύσμεθα: cf. Lc. 10. 19 3. φθορὰν πάσχει: cf. Georgius Acropolites, *In Gregorii Nazianzenii sententias*, 724, p. 75 6-8. πρὸς τὸν πλησίον - Θεὸν ἀγάπην: cf. Mt. 22. 37-39 11-12. ἔσονται - ἀναγκαίαν ἀντίδοσιν: cf. Jo. Damasc., *Sacra parallela* (PG 95, col. 1145 A); cf. Andreas Cret., *In Transfigurationem Domini* (PG 97, col. 945 A) 12-13. Τοὺς δ' ἐχθροὺς - ὑπερευξώμεθα: cf. Mt. 5. 44; cf. Lc. 6. 27-28 et 6. 35 15. τὸ οἰκεῖον - ἀντίλυτρον: cf. 1 Tim. 2. 6 20. Ἀναμνήσθητι - γεγέννησαι: cf. Job 1. 21 29. πᾶσα κακία φυγαδευθήσεται: cf. Eph. 4. 31; 1 Peter 2. 1

6. ἐνστερνισώμεθα cod. 10. ἀποτινύοντες cod. 13. λυμαίνονται cod. 17. ἄθλον 19. ἐξημίωσε cod. 26. θάττον εἰρκτῆς cod. 27. ὡς εἰκὼς cod.

ἐναντίων τοῦ τοιούτου χρήματος τῆς ἀγάπης ἐνοικοῦντος ψυχῇ πάροδον ἔχει πρὸς τὴν ἐνίδρυσιν. Οὕτω δὲ καὶ τὸ φῶς ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων ἐπί- προσθεν λάμπει, κατὰ τὸ τοῦ Κυρίου παράγγελμα, καὶ παιδρὸι παιδρῶ τῷ προσώπῳ καὶ γεγανυμένῳ τῷ σχήματι, τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ τῷ δεσπότη

5 προσυπαντήσωμεν, καὶ τῆς αἴγλης ἐμφορηθῶμεν καὶ τῆς λαμπρότητος, καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ συμμετάσχωμεν τῆς ἡτοιμασμένης τοῖς ἡγαπη- κόσιν αὐτόν. Ἐπεὶ τό γε νῦν λόγῳ τοῦ φωτὸς μεταλάβομεν, καὶ ὡς ἐν διατυπώσει αὐτοῦ μετεilhάμεν, ἐκεῖ δὲ καθαρώτερόν τε καὶ τελώτερον ἐποφόμεθα, ἔνθα κατὰ τὸν μέγαν Παῦλον τὰ πάντα ἂν εἴη καὶ ἐν πᾶσι

10 Χριστός.

f. 178r (19) Τοῦτον τὸν λόγον ὦ / μέγα Λόγε, νοὸς μεγάλου ἀπαύγασμα καὶ ἐκσφράγισμα, ὃ φῶς ἀμερὲς ἐξ ἀμερίστου φωτὸς προϊέμενον, ὃ προ- αιωνίου ἡλίου ἀκτίς, ἀναρχε Θεὲ ἐκ συνανάρχου Θεοῦ γεννώμενος· ὃ τὸν ἄνθρωπον προσλαβὼν καὶ τὴν φύσιν μὴ ἀλλοιώσας σοι τῆς θεότητος μάλ- λον δὲ καὶ θεώσας τὸ πρόσλημμα διὰ τὴν ἄκραν ἐνότητα, καὶ συνανυ- ψώσας σου τὴν κάτω φύσιν διὰ χρηστότητα· ὃ πάντα φέρων τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως καὶ οὐσιῶν πάντα καὶ προνοῶν καὶ διακυβερνῶν οἷς οἶδας λόγοις ἐπὶ τὸ βέλτιον. Τοῦτόν σοι τὸν λόγον οἶά τινα δῶρον προσάγοιμεν

15 χαριστήριον, τὸ κρεῖττον ὧν ἔχομέν τε καὶ τιμιώτερον, καὶ τοῦτο δὲ πά- ντως σόν. Τί γὰρ ἂν καὶ φανείη μὴ τοῖς σοῖς δωρήμασι συναγόμενον; Μᾶλλον μὲν οὖν ὡς ὄφλημά σοι τοῦτον ἀντιδιδόημεν, ἀνθ' ὧν πολλαῖς καὶ πολλαῖς εὐεργετήμεθά σοι ταῖς χάρισιν, ἔτι τοῖς δεσμοῖς κατεχόμε- νοι, ἔτι τοῖς κλοιοῖς βαρυνόμενοι, ἔτι ταῖς κάτω / σειραῖς ταῖς ἀφύκτοις καὶ διαλύτοις κρατούμενοί τε καὶ συσφιγγόμενοι. Ἀλλὰ λύσαις ἡμῶν τὰ

20 προσκόμματα, καὶ σκόλον ἅπαν μακρὰν ἀπορρίψαις, ἀνεμποδίστως δὲ βαίνειν περὶ τὰς σὰς πορείας ποιήσεις, καὶ τοῦ θείου ὅρους ἐπιβαίνειν καὶ τοῦ φωτισμοῦ σοι μεταλαμβάνειν καὶ τῆς γλυκείας ἐλλάμψεως ὅσον ἐφικτόν, τοῖς ἐν τῷ βίῳ τούτῳ περιπολεύουσιν. Ἐπὰν δὲ διακόφαις τὸν σύνδεσμον καὶ τὸ πνεῦμα ἀπορρήξαις τοῦ σώματος, λαμπρότερον μετα-

25 δοίης σου τῆς φαιδρότητος καὶ τοῖς ἐκ δεξιῶν σου συναριθμήσεις· τὴν

30

2-3. Οὕτω δὲ - λάμπει: cf. Mt. 5. 16.1-2 6-7. τῆς βασιλείας - ἡγαπηκόσιν αὐτόν: cf. 2 Tim. 4. 8 9-10. τὰ πάντα - Χριστός: cf. 1Cor. 15. 28 11-12. ὢ μέγα Λόγε - ἐκσφράγισμα: cf. Gr. Naz., Or. 45 (PG 36, col. 664 A) νοὸς μεγάλου ἀπαύγασμα: cf. Gr. Nyss., *Refutatio confessionis Eunomii*, 1685-7, p. 383 (ed. Jaeger, vol. 2) ἐξ ἀμερίστου φωτὸς: cf. Gr. Naz., Or. 45 (PG 36, col. 625 A).

4. γεγανυμένῳ cod. 6-7. τῆς ἡγαπηκόσιν cod. 12. ἐσφράγισμα cod. 25. σκόλον cod. 27. ἐλλάμψεως cod.

τῶν ἡμετέρων παραπτωμάτων ἀμετρίαν παραβλεψάμενος τῷ ἀπείρῳ
 ἐλέῳ τῆς σῆς φιλανθρωπίας καὶ ἀντιλήψεως, ὅπως καὶ σοὶ τὰ χαρι-
 στήρια θύσαιμεν καὶ κροτήσαιμὲν σου τὴν πολλὴν εὐσπλαχνίαν καὶ ἀγα-
 θότητα. Ὅτι πρέπει σοὶ πᾶσα τιμὴ καὶ προσκύνησις σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου /
 5 Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ εἰς
 τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

List of bibliographical abbreviations used in the apparatus fontium

- Aeschylus, *Prometheus*, ed. D. L. Page, *Aeschyli Septem quae supersunt Tragoedias*, Oxford 1972.
- Aristides Apol., *Fragmenta*, ed. C. Vona, *L'apologia di Aristide*, Rome 1950.
- Aristoph., *Nubes*, K. J. Dover, Oxford 1968; repr. 1970.
- Arist., *Analytica priora et posteriora*, ed. W. D. Ross, Oxford 1964; repr. 1968.
- *Mirabilium auscultationes*, ed. I. Bekker, *Aristotelis Opera*, vol. 2, Berlin 1831; repr. De Gryuter 1960.
- *Physica*, ed. Ross, Oxford 1950; repr. 1966.
- Basilius Caes., *De legendis gentilium libris*, ed. F. Boulenger, *Saint Basile. Aux jeunes gens sur la manière de tirer profit des lettres helléniques*, Paris 1935; repr. 1965.
- *Enarratio in prophetam Isaiam*, ed. P. Trevisan, *San Basilio. Commento al profeta Isaia*, 2 vols., Turin 1939.
- *Homiliae in hexaemeron*, ed. S. Y. Rudberg, *Basilius von Caesarea. Homilien zum Hexaemeron*, Berlin 1997.
- Euripides, *Hippolytus*, ed. J. Diggle, *Euripidis fabulae*, vol. 1, Oxford 1984.
- Gr. Naz., *De vita Moysis*, ed. H. Musurillo (*Gregorii Nysseni Opera*, vol. 7. 1), Leiden 1964.
- *De vita sua*, ed. C. Jungck, *Gregor von Nazianz. De vita sua*, Heidelberg 1984.
- *Orationes*, ed. J. Bernardi [Grégoire de Nazianze Discours 1-3, SC, 247], Paris 1978.
- *Antirrheticus adversus Apollinarium*, ed. F. Mueller (*Gregorii Nysseni Opera*, vol. 3. 1), Leiden 1958.
- *In diem luminum*, ed. E. Gebhardt (*Gregorii Nysseni Opera*, vol. 9. 1), Leiden 1967.
- *Refutatio confessionis Eunomii*, ed. W. Jaeger (*Gregorii Nysseni Opera*, vol. 2), Leiden 1960.
- Jo. Damasc., *Contra Jacobitas*, ed. P. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, vol. 4 (*Patristische Texte und Studien* 22), Berlin 1981, p. 109-153.
- *Contra Nestorianos*, ed. P. B. Kotter, op.cit., p. 263-288.
- *De fide contra Nestorianos*, ed. P. B. Kotter, op.cit., p. 238-253.
- *Epistula de hymno trisagio*, ed. P. B. Kotter, op.cit., p. 304-332.
- *Expositio fidei*, ed. P. B. Kotter, op.cit., vol. 2, PTS 12, Berlin 1973, p. 3-239.
- *Dialectica sive Capita philosophica*, ed. P. B. Kotter, vol. 1, PTS 7, Berlin 1969, p. 47-95, 101-142.
- *Homilia in ficum arefactam*, ed. P. B. Kotter, op.cit., vol. 5, PTS 29, Berlin - New York 1988, p. 102-110.

- *Homilia in Sabbatum Sanctum*, ed. P. B. Kotter, op.cit., p. 121-146.
- *Institutio elementaris*, ed. P. B. Kotter, op.cit., vol. 1, p. 20-26.
- *In Transfigurationem Domini*, ed. P. B. Kotter, op.cit., vol. 5, p. 436-459.
- *Vita Barlaam et Joasaph*, ed. H. Mattingly - G. R. Woodward, Cambridge Mass. 1914; repr. 1983.
- Justinus Martyr, *Apologia secunda*, ed. E. J. Goodspeed, *Die ältesten Apologeten*, Göttingen 1915, p. 78-89.
- Lucianus, *De astrologia*, ed. A. M. Harmon, *Lucian*, vol. 5, Cambridge Mass. 1936; repr. 1962.
- *Dialogi deorum*, ed. M. D. Macleod, *Lucian*, vol. 7, Cambridge Mass. 1961.
- *Electrum*, ed. A. M. Harmon, op.cit., vol. 1, Cambridge Mass. 1913; repr. 1961.
- Maxim. Confess., *Quaestiones ad Thalassium*, ed. C. Laga - C. Steel (*Corpus Christianorum*. Series Graeca 7), Turnhout 1980.
- Nonnus, *Dionysiaca*, ed. R. Keydell, Berlin 1959.
- Philotheus Coccinus, *Vita Sabae iunioris*, ed. D. G. Tsames, *Φιλοθέου Κωνσταντινου πόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα. Α΄ Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι* (*Thessalonian Byzantine Writers* 4), Thessalonica 1985.
- Plato, *Gorgias*, ed. J. Burnet, *Platonis Opera*, vol. 3, Oxford 1903; repr. 1968.
- *Spuria*, ed. J. Burnet, op.cit., vol. 5, Oxford 1907; repr. 1967.
- Ps.-Apollodorus, *Bibliotheca*, ed. R. Wagner, *Apollodori Bibliotheca. Pediasimi libellus de duodecim Herculis laboribus* (*Mythographi graeci*, vol. 1), Leipzig 1923; ed. stereotypa Stuttgart 1965.
- Ps.-Dionys. Areop., *De caelesti hierarchia*, ed. G. Heil - A. M. Ritter, *PTS* 36, Berlin 1991.
- Theodorus Prodromus, *De Rhodantes et Dosiclis amoribus*, ed. M. Marcovich, Leipzig 1992.
- Theoph. Antioch., *Ad Autolycum*, ed. R. M. Grant, Oxford 1970.

Constantine D. S. Paidas

REMARKS ON THE PREFACE OF ΕΠΙΤΟΜΗ ΛΟΓΙΚΗΣ
BY NIKEPHOROS BLEMMYDES

In his study with the title of “Ein integrierter Fürstenspiegel im Prooimion der Epitome of Logic des Nikephoros Blemmydes”¹ P. Carelos announces the imminent publication, in 2006, of his critical edition about *Ἐπιτομή Λογικῆς* by Nikephoros Blemmydes, setting forth the opinion that verses 11-27 of the preface of *Ἐπιτομή Λογικῆς* constitute a complete and concise *mirror of prince*.

He refers to the following excerpt:

Βασιλείας καὶ φιλοσοφίας πολὺ τὸ συγγενές τε καὶ ὁμοιότροπον· καὶ γὰρ ἅμφω τὸ μεγαλεῖον τῆς θεαρχίας ἐξεικονίζουσι καὶ τὸν ἴσον προτιθενται σκοπὸν ἑαυταῖς· ἡ μὲν τῶν ἀξιῶν ὑπερέχουσα καὶ ταῖς ἀρχαῖς ἐπιτάττουσα, ἡ δὲ τῶν τεχνῶν ἐξάρχουσα καὶ τῶν ἐπιστημῶν καὶ νομοθετοῦσα ταύταις ἀπάσαις καὶ καλουμένη διὰ ταῦτα τέχνη τεχνῶν καὶ ἐπιστήμη ἐπιστημῶν, ὥσπερ ἡ βασιλεία τῶν ἀξιῶν ἀξία καὶ ὑπεροχὴ τῶν ὑπεροχῶν. βασιλείας οὖν καὶ φιλοσοφίας συνελθουσῶν τέλειον τὸ κατ’ εἰκόνα θεῖαν χαρακτηρίζεται καὶ ἀνενδεές, ὥς ἐξὸν ἀνθρώπῳ, τὸ ἀρχικὸν ἀποδείκνυται· κἀντεῦθεν εὐζωΐα² καὶ εὐπραγία τοῖς ἀρχομένοις πολλή· καθὼς πού καὶ τις μέγας φιλόσοφος ἐγνωμάτευσεν ἄριστα, τότε τοὺς ὑπηκόους εὖ ἔχειν ἀποφηνάμενος, ὅτε βασιλεύει φιλόσοφος ἢ φιλοσοφεῖ βασιλεύς. καὶ ἵνα εἶπω συντόμως τὸ πᾶν, οὐκ ἄλλο τί ἐστὶ τὸ βασιλεύειν ἐπιστημονικῶς ἢ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας αὐτὸ τὸ ἀκρότατον. ἐν αὐτῷ γὰρ ἅπαν τὸ νομοθετικόν τε καὶ δικαστικόν. Εἰ δὲ τοῦτο μετὰ τοῦ θεωρητικοῦ τε καὶ λογικοῦ καὶ ἐν πράγμασι καὶ δόγμασι βασιλικῶς ἐπιστατήσῃ ὁ βασιλεὺς καὶ τὸ προνοητικὸν καὶ τὸ διακυβερνητικὸν καὶ ὅλως τὸ παιδευτικὸν ἐνδείξεται πανταχοῦ καὶ θεὸς τις ἄλλος ἐπὶ γῆς εὔρεθῇσεται μετὰ τῆς τῶν ὄντων γνώσεως ἀκωλύτως τῶν καταδεεστέρων ἐπιμελούμενος.

P. Carelos’s view, which states that the particular excerpt of the preface

1. P. Carelos, *Ein integrierter Fürstenspiegel im Prooimion der Ἐπιτομή Λογικῆς des Nikephoros Blemmydes*, *BZ* 98 (2005) 399-402.

2. *εὐζωΐα* edidit P. Carelos, *εὐζωΐα* correxi ego.

of *Ἐπιτομή Λογικῆς* constitutes a complete and concise *mirror of prince*, raises serious objections. First of all, as H. Hunger³ fittingly points out, the intention of an author of a *mirror of prince* is to offer to the recipient of the text genuine advice and to set forth serious warnings. In a completely different frame of mind Blemmydes in the preface in question exclusively refers to a totally theoretical issue (the importance of philosophical reflection for the conveyor of royal authority), which in this case doesn't at all constitute a warning or advice with an evident pragmatic inclination.

Also, from a thematic point of view all byzantine *mirrors of prince* investigate very particular parameters, which relate to the way the conveyor of ultimate secular authority (βασιλεύς) is obliged to deal with politics and to administer royal power: the king's relation to God, the distinction between king and tyrant, the king's position towards the law, the king's philanthropic activities and the benefactions he must offer to his subjects, the moral constitution of the king, and finally, the criteria for selecting the top ranking state officials, the royal councilors and the king's friends. This fixed thematic core is sometimes formed with the same argumentation and in the same "spirit" by the authors of such texts and other times it presents ingenuity in its treaty, something which depends on the personality of each author, his level of education, his status and his familiarity with the recipient of his text, and on the particular goals he wants to achieve⁴.

Referring to the importance of philosophical reflection and to the value of philosophical knowledge for the conveyor of royal authority doesn't at all constitute a fixed thematic axis of the byzantine *mirrors of prince*⁵. Even

3. Cf. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, vol. 1, München 1978, p. 157-165 (esp. p. 157). Generally on byzantine *mirrors of prince* see P. Hadot, *Fürstenspiegel*, *RAC* 8 (1972) 555-632. — W. Blum, *Byzantinische Fürstenspiegel*. *Agapetos, Theophylakt von Ochrid, Thomas Magistros*, [Bibliothek der griechischen Literatur 14], Stuttgart 1981, p. 1-58; I. Čičurov, *Gesetz und Gerechtigkeit in den byzantinischen Fürstenspiegeln des 6.-9. Jahrhunderts*, in vol.: L. Burgmann, Marie-Theres Fögen, A. Schminck (eds.), *Cupido legum*, Frankfurt 1985, p. 33-45. — G. Prinzing, *Beobachtungen zu "integrierten" Fürstenspiegeln der Byzantiner*, *JÖB* 38 (1988) 1-31.

4. Cf. K. Παῖδας, *Η θεματική των βυζαντινών «κατόπτρων ηγεμόνος» της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085). Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Αθήνα 2005, p. 295-306. — Idem, *Τα βυζαντινά «κατόπτρα ηγεμόνος» της ύστερης περιόδου (1254-1403). Εκφράσεις του βυζαντινού βασιλικού ιδεώδους*, Αθήνα 2006, p. 25-39, 173-176.

5. Of course we encounter short references on the usefulness of philosophical reflection (and of education in general) for the conveyor of royal authority in such texts, but these references, besides being marginal, are almost always related to some type of practical advice. Cf. Συνέσιος Κυρήνης, *Εἰς τὸν αὐτοκράτορα περὶ βασιλείας* (ed. N. Terzaghi), 15, 19, 29. — Ἀγαπητὸς Δάκωνος, *Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν* (ed. R. Riedinger), 17. — Βασίλειος Α', *Κεφάλαια Παραινετικά* (ed. K. Emminger), 54. — Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς Ἀνδριᾶς* (ed. H. Hunger - I. Ševčenko), 7.

more so, a small reference to this issue, as profound and thorough as it may be, can in no case be considered in itself as a *mirror of prince* since it doesn't fulfill the pragmatic aims such a text is supposed to attain. Therefore, Blemmydes's reference to the usefulness of philosophical reflection and paralleling royal authority to philosophical thought in my opinion aims at something else: to stress the usefulness of his work, to show the interest and love of his mandator for philosophy and to make evident that the specific conveyor of royal authority, besides fulfilling his pragmatic duties, also cares for the broadening of his subjects' spiritual horizons. If this point of view is correct, we can then consider verses 11-27 of the preface of *Ἐπιτομή Λογικῆς* as a respective encomium of John III Doukas Batatzes, in whose person, according to Blemmydes, is realized the Platonic ideal of the philosopher-king⁶.

Moreover, if we think of the fact that Blemmydes a bit after November 3 of 1254 had composed a complete and exemplary *mirror of prince* with the recipient being Theodore II Laskaris⁷, we justifiably conclude that there was no reason at all for him to come back to the issue of outlining the image of the ideal sovereign and indeed in the extremely limited extent of a preface of another text. On the contrary, as a man of letters he had every reason while writing an educational philosophical textbook to put forth a brief and indirect praising reference for that king, who was also his mandator for composing this particular work.

6. This point of view is also supported by the context of verses 28-30 of the preface of *Ἐπιτομή Λογικῆς*: Ταῦτ' οὖν ὁ ἐμὸς αὐτοκράτωρ εἰδὼς, ὅτι πολλὴν περὶ τὴν φιλοσοφίαν εἰσάγει σπουδὴν, τοῖς φυσικοῖς πλεονεκτήμασι τὴν περὶ τὰ κάλλιστα μελέτην ἐπισυνάπτων, ἐξ ὧν ὁμοῦ πέφυκεν ἐντελῶς κατορθοῦσθαι πᾶν ἔργον τίμιον (ed. P. Carelos).

7. H. Hunger - I. Ševčenko (eds.), *Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς Ἀνδριᾶς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaïotes*, Wien 1986, p. 44-116. See also K. Γ. Νιάρχος, *Τα ιδιώματα του ηγεμόνα: αναφορά στην πολιτική διάνοηση του Θεοδώρου II (Λάσκαρι) και του Νικηφόρου Βλεμμύδη, [Φιλοσοφία και πολιτική]*, Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Αθήνα 1982. — K. Π. Χρήστοι, *Ὁ βασιλικὸς Ἀνδριᾶς τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη. Συμβολὴ στὴν πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, Θεσσαλονίκη 1996*. — Σ. Τριαντάρη-Μαρά, *Οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις τῶν βυζαντινῶν διανοητῶν. Ἀπὸ τὸν δέκατο ὡς τὸν δέκατο τρίτο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2002, p. 115-132. — K. Παϊδάς, *Τα βυζαντινὰ «κάτωπτρα ηγεμόνος» της ὑστερης περιόδου (1254-1403)*, cit. sup., passim.

DEUX TRAITÉS INÉDITS DE THÉODORE II DOUCAS LASCARIS

I. L'homme et son œuvre

L'empereur byzantin Théodore II Doucas Lascaris (Nicée, 1222 - Nymphée, 1258) qui reprit la Thrace aux Bulgares (1255-1256) et fit de Nicée¹, ville située en Bithynie, un brillant foyer intellectuel grâce à son vif intérêt pour la philosophie, la théologie, la poésie religieuse, la rhétorique et l'épistolographie, a incarné à l'instigation de son maître, le savant Nicéphore Blemmyde, l'idéal du roi-philosophe². En effet, l'enseignement de Blemmyde trouva en la personne de Théodore II un disciple fervent qui tentera de mettre en pratique les idées exposées dans le *Précis de logique*³.

* Le présent travail est l'aboutissement d'un mémoire présenté à l'École Pratique des Hautes Études - Section des Sciences historiques et philologiques (Paris, 2002) sous la direction de Brigitte Mondrain, que je tiens, ici, à vivement remercier.

1. A. Gardner, *The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile*, Amsterdam, Verlag Adolf M. Hakkert, 1964, p. 52 sq. — J. Irmscher, Nikäa als «Zentrum» des griechischen Patriotismus, *Revue des Études du Sud-Est européen* 8 (1970) 133-147; Nikäa als «Mittelpunkt» des griechischen Patriotismus, *Byzantinische Forschungen* 4 (1972) 114-137. — M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford University Press, 1975, in toto. — 'Α. Σταυρίδου-Ζαφράκκα, *Ἡ πειρος καὶ Νικαία κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Βάνιας, 1990, in toto.

2. Voir *Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς ἀνδριὰς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaïotes*, (éd. H. Hunger – I. Ševčenko) p. 58,49: «“Λαῶν κοσμήτορες” οἱ βασιλεῖς ἔκπαλαι κέκληνται καὶ “ποιμένες λαῶν”». À part l'influence et le soutien paternels, l'exemple de l'empereur Frédéric II Hohenstaufen (1194-1250), auquel Théodore II consacre une *Oraison funèbre*, explique ses orientations politiques et sociales. J. B. Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris. Empereur de Nicée*, Paris, A. Picard et fils, 1908, p. 50, note que «lors de la révolution des Milanais, Frédéric, adressa à tous les princes chrétiens une circulaire que Lascaris a probablement lue. Dans cette lettre il se flattait lui-même de gouverner l'empire avec tant de douceur et tant de justice que depuis Charlemagne aucun prince ne pouvait lui être comparé». Pour un portrait de Théodore II, voir Georges Pachymère, *Relations Historiques*, (éd. A. Failler – V. Laurent) I 13,12-16: «c'était un homme de la plus haute culture: il se comportait d'une part en bienfaiteur envers tous les lettrés et d'autre part ne s'en adonnait pas moins lui-même à l'étude de la science; sa puissance d'écrivain ne venait pas plus chez lui de l'instruction que de la nature, à ce point qu'il composait d'affilée bon nombre d'œuvres, pour peu qu'il s'y mit».

3. *Précis de logique* (éd. D. Voulismas) 1,16-2,1: «Βασιλείας καὶ φιλοσοφίας πολὺ τὸ συγγενές τε καὶ ὁμοιότροπον. Καὶ γὰρ ἄμφω τὸ μεγαλεῖον τῆς θεαρχίας ἐξεικονίζουσι, καὶ τὸν

Sa vie, très courte⁴, peut être divisée en deux périodes: celle du prince éclairé avant son accession au trône, et celle de l'homme politique et militaire dont les priorités administratives de son règne (1254⁵-1258), ne lui laissaient pas le temps de s'adonner à la méditation et à l'écriture. Dans les manuels scolaires de Blemmyde, le prince rencontre un raisonnement convaincant qui porte sur le lien entre la royauté et la philosophie, ce qui fera du discours philosophique une doctrine et une activité au service de l'État.

À l'instar de son père, Théodore II fréquente les lettrés de Nicée avec lesquels il reste en communication permanente⁶, entretenant avec eux une grande correspondance, preuve, qui plus est, de sa personnalité très sensible et enthousiaste, pleine de tendresse et d'affection. Ses correspondants, confidents et conseillers, seront les personnes qui le soutiendront lors des moments de désespoir qu'il connaîtra suite à la mort (entre 1249 et 1254) de son épouse, la princesse Hélène⁷, événement qui aura pour conséquence de plonger le prince dans la plus grande détresse. Le *Précis de morale* et le *Discours à ceux de ses amis qui l'exhortaient à se remarier* dépeignent son grand accablement.

En dépit des préoccupations impériales⁸ qui aggravent son état de santé⁹,

ἴσον προτίθενται σκοπὸν ἑαυταῖς· ἡ μὲν, τῶν Ἀξιῶν ὑπερέχουσα, καὶ ταῖς Ἀρχαῖς ἐπιτάττουσα· ἡ δέ, τῶν τεχνῶν ἐξάρχουσα καὶ τῶν ἐπιστημῶν, καὶ νομοθετοῦσα ταύταις ἀπάσαις, καὶ καλουμένη διὰ ταῦτα Τέχνη τεχνῶν, καὶ Ἐπιστήμη ἐπιστημῶν· ὥσπερ ἡ Βασιλεία τῶν ἀξιῶν ἄξια, καὶ ὑπεροχὴ τῶν ὑπεροχῶν. Βασιλείας οὖν καὶ Φιλοσοφίας συνελθουσῶν, τέλειον τὸ κατ' εἰκόνα θείαν χαρακτηρίζεται, καὶ ἀνενδεές, ὥς ἐξ ἂν Ἀνθρώπῳ, τὸ ἀρχικὸν ἀποδείκνυται· καντεῦθεν Εὐζωΐα καὶ Εὐπραγία τοῖς ἀρχομένοις πολλή· καθὼς που καὶ τις μέγας Φιλόσοφος ἐργωμάτευσεν ἄριστα, τό τε τοῦς ὑπηκόους εὖ ἔχειν ἀποφηνάμενος, ὅτε βασιλεύει Φιλόσοφος, ἢ φιλοσοφεῖ Βασιλεὺς».

4. Peu avant sa mort, Théodore II avait revêtu l'habit monastique.

5. Dès 1252, co-empereur avec son père.

6. L'épistolographie (242 lettres à ma connaissance) montre que Théodore II comptait énormément sur son entourage, dont les rapports se tissaient dans un esprit philosophique et amical. Voir ses *Lettres* —rédigées avant son avènement, à savoir soit au printemps 1254, soit en novembre 1254— adressées à Haghiothéodorite, Jean Phaïx, Constantin Couvouclarios, Balsamón, le patriarche Manuel, plusieurs métropolitains et moines, les archontes patriarcaux Xiphilin et Argyropoulos. Les lettres (48) à Blemmyde et Acropolite (38) révèlent son affection fidèle à des personnes qui ont principalement participé à sa formation. Particulièrement, le profil de Théodore II est esquissé dans les lettres (45) à son ami intime, compagnon d'enfance, le protovestiaire Georges Mouzalón, à qui il consacre également la rédaction de *Κοσμικὴ Δήλωσις*.

7. Les sources donnent peu d'informations sur cette princesse, fille du roi des Bulgares, Asan II, mariée à Théodore II en 1235.

8. Il reçoit un empire très étendu et bien gouverné tant sur le plan intérieur que sur le plan extérieur grâce aux efforts de son père. Néanmoins, certaines négociations fragiles exigent un nouvel aménagement auquel Théodore II consacra sa politique. Malheureusement, ses décisions provoquèrent ultérieurement l'éloignement de ses maîtres et amis, Blemmyde et Acropolite.

9. Théodore II souffrait, comme son père, d'une épilepsie. Voir *Lettre XLVIII* (éd. N. Festa), p. 65, 22-39, trad. par J. B. Pappadopoulos, *op.cit.*, p. 136-137: «J'éprouve une douleur dans le

Théodore II éprouve un soulagement en travaillant à la rédaction de ses idées. Ces écrits constituent de véritables *recueils de pensées*, où il insiste sur la prépondérance de la philosophie, véritable *modus vivendi* à l'aide duquel il raisonne, espérant un jour être suivi par ses concitoyens. Dans son *Éloge de la ville de Nicée*, il écrit: «*ἐπαιδαγωγῆθην φιλοσόφως καὶ ἐξεπαιδεύθην ἀριστοτελικῶς καὶ πατρικῶς*»¹⁰, ce qui fait entre autres de la transmission du savoir son but principal. Afin d'atteindre cet objectif, il fondera au sein de l'église de Saint Tryphôn, restaurée au préalable par ses propres soins, des écoles supérieures de grammaire et de rhétorique. En outre, le bon fonctionnement des bibliothèques publiques fondées durant le règne de son père¹¹ ainsi que le travail dans les *scriptoria* nicéens seront les traits marquants de la renaissance lascarienne¹².

bras, cette douleur commence depuis l'extrémité de l'épaule et arrive jusqu'au coude. Elle traverse ensuite tout l'avant-bras et le radius. On n'y remarque ni rougeur ni tumeur, mais les souffrances que j'éprouve sont insupportables et ce qui est pire, c'est la torpeur et l'immobilité. Plusieurs fois cette main s'est mue pour commettre des actes qui ne lui convenaient point, et maintenant j'en expie la faute. Cependant elle n'est pas égale à ce que j'ai fait, car je suis digne de beaucoup de souffrances, mais ces souffrances sont pénibles, douloureuses et trop grandes pour la faiblesse humaine. Bien qu'il n'y ait pas de tumeur, la lourdeur de ma main est excessive. Les médecins disent des sottises. Je n'ai pas de fièvre, mais je dépéris à cause de la douleur et de la tristesse de voir ma main condamnée à l'immobilité. Je peux la mouvoir un peu, mais non pas jusqu'aux extrémités, surtout je ne peux pas la lever. Ma tristesse en est grande: moi qui suis venu en aide à tant de monde, je ne trouve personne qui me vienne en aide ...». Pour plus de renseignements, voir E. Jeanselme, L'épilepsie sur le trône de Byzance, *Bulletin de la Société française de la médecine* 18 (1924), spéc. p. 267-273. — N. Δ. Παπαδημητρίου, *Νοσήματα καὶ ἀτυχήματα στὶς αὐτοκρατορικὲς οἰκογένειες τοῦ Βυζαντίου (324-1261) κατὰ τὴν Βυζαντινὴ Ἱστοριογραφία*, Ἀθήνα 1996, spéc. p. 58, 89, 90, 91, 114, 213. — J. Lascaratos – P. V. Zis, Adult -The epilepsy of the emperor Theodore II Lascaris (1254-1258), *Journal of epilepsy* 11/6 (1998) 296-300.

10. L. G. Benakis, Die Stellung des Menschen im Kosmos in der byzantinischen Philosophie, dans C. Wenin (éd.), *L'homme et son univers au Moyen Âge. Actes du VIIe Congrès International de philosophie médiévale* (30 août - 4 septembre 1982), Louvain-La-Neuve, Éditions de l'Institut Supérieur de Philosophie (*Philosophes Médiévaux* 26), 1986, vol. 1, spéc. p. 61. À propos de l'activité de Théodore II, il note: «die Sonderstellung des Menschen im Kosmos wird abermals bezeugt durch die Eigenschaften, die allein er in Bezug auf die *κοινωνία*-Lehre besitzt: Vernunft, Wille, Bildung, Philosophie ... Die beste und höchste Form der menschlichen Verbundenheit bietet die Philosophie. Sie ist das Auge und die Krönung der Paideia».

11. Jean III Varatzès fonda à Nicée une École Supérieure de Philosophie dirigée jusqu'en 1238 par Théodore Hexaptérygos, ainsi que plusieurs bibliothèques pour l'instruction du peuple. (Voir Acropolite, *Historia*, éd. A. Heisenberg, dans *Georgii Acropolitae opera* I, p. 49,10-50,8; Scourtiote, *Addimenta*, *op.cit.* p. 286,13-14). C'est sous ses auspices, qu'enseignait Blemmyde après avoir succédé à Démétrius Karykès, consul des philosophes et professeur de rhétorique lors du gouvernement de Théodore I Lascaris.

12. Blemmyde, *Autobiographia* (éd. J. A. Munitiz) II 22, p. 56,6-13, se lance, lors de ses voyages, dans la lecture et la copie des textes théologiques et profanes qu'il dépose par la suite dans le couvent qu'il a fondé (1245) à Enathia d'Éphèse. N. G. Wilson, *The Libraries of the Byzantine World, Greek, Roman, and Byzantine Studies* 8 (1967) spéc. p. 78; *Scholars of By-*

Les deux opuscules théologiques et moraux de la présente édition, font partie d'une collection de neuf traités, repérés dans l'*Ambrosianus gr.* 917 et le *Parisinus gr.* 1193. Ils furent rédigés avant la fameuse ambassade¹³ du marquis Berthold de Hohenbourg à la Cour de Jean III Vatatzès, au printemps de 1253 dans le but d'être offerts au chef de cette mission. La

zantium, London, Duckworth, 1983, p. 220, 225. D'après lui, les scribes nicéens copiaient des textes rhétoriques de Ménandre et d'Himérios, tandis que la bibliothèque du monastère de Sôsandros possédait des textes de Démosthène (*Paris. gr.* 2934). D'autre part, Guillaume de Moerbeke recopie à Nicée en 1260 les *Météorologiques* d'Aristote. Quant à la circulation des textes aristotéliens, elle est attestée par l'actuel *Ambr.* 512 (M 46 sup.), copie de la *Physique* et du traité *Sur le Ciel* avec des annotations (ff. 81-91) dues à la main de Théodore II. De surcroît, une note qui atteste: «ἀνεγνώσθη καὶ τοῦτο δι' ὅλου παρὰ τοῦ σοφωτάτου βασιλέως κυροῦ θεοδώρου δούκα τοῦ λάσκαρι» (f. 1v) [voir G. Prato, Un autografo di Teodoro II Lascaris imperatore di Nicea?, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 30 (1981) 249-258. — H. Hunger, *Johannes Chortasmenos* (ca. 1370-ca. 1436/7). *Briefe, Gedichte und Kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text*, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften (*Wiener byzantinistische Studien* 7) 1969, p. 20-21. — B. Atsalos, La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine. I. Termes désignant le livre-manuscrit et l'écriture, *Ἑλληνικά* 21 (1971) 253-254] provient d'un scribe inconnu de la moitié du XIIIe siècle, tandis qu'aux environs de la moitié du XIVe siècle, Georges de Pélagonie commente le sujet de la lecture de l'œuvre par Théodore II en notant: «μὴ τοῦτό τις λεγέτω, ὥς ἀνεγνώσθη παρὰ τοῦ δεῖνος ἡ βιβλος· οὐ γὰρ ἀρκεῖ τοῦτο μόνον, ἀλλ' εἰ ἀναγνώσθῃ καὶ ἐνοήθη· πλὴν, ὅπως ἂν ἔχοι, ἐπαινετὸς ὁ ἀναγνούς· δοκεῖ γὰρ εἶναι φιλομαθής· καὶ πολλῶν βελτίων τοῦ μὴδὲ προσχεῖν ὅλως τοῖς τοιοῦτοις ἀνασχομένου ποτέ, ἀλλὰ καὶ πολλὴν ἀβελτερίαν τῶν ταῦτα μετιόντων καταγινώσκοντος». À la fin du XIVe siècle, Jean Chortasmenos qui possédait le manuscrit, note sur la partie supérieure du f. 1v que le *codex* contient des notices de la main de l'empereur: «ἔχει μεταξὺ τὸ βιβλίον τοῦτο καὶ γράμματα μικρὰ τοῦ βασιλέως κυροῦ θεοδώρου τοῦ λάσκαρι, αὐτοῦ γε ὥς ἀληθῶς ὄντα ὥς ἡμεῖς ἰδόντες ἐν ἐτέρῳ βιβλίῳ οἰκιοχείρως αὐτῷ γραφέντι τοῦτο ἔγνωμεν. σώζουσι δὲ γὰρ πρὸς ἐκεῖνα ταῦτα ἄκραν ὁμοιότητα. οὐ τὰ ἐν τῇ ἀρχῇ δὲ τοῦ βιβλίου (ταῦτα γὰρ εἰσιν ἐτέρου μελισσηνοῦ λεγομένου), ἀλλὰ τὰ περὶ τὰ μέσα, καὶ ἔτι ἐγγυτέρω στρογγύλα μικρά. ἀλλὰ καὶ τὸ ἐν ἀρχῇ τοῦδε βιβλίου κείμενον ὁρδινόπουλον τὸ λέγον ἀριστοτέλους φυσικῆς ἀκροάσεως πρῶτον ἐκείνου ἐστίν».

13. En été ou au printemps 1253, le marquis Berthold de Kronenbruch [selon pseudo-Nicolaus de Jamsilla, *Historia Friderici II Imp.* (bis 1258), dans L. A. Muratori, *Rerum italicarum scriptores* 18, I, Milano, 1726, col. 506 c] est arrivé à Nicée à la tête d'une ambassade de savants occidentaux chargés d'une mission diplomatique: il s'agissait de faire renvoyer de la cour de Nicée les parents de Conrad IV, roi de Sicile (1250-1254), Galuano et Frédéric Lancia, ainsi que Boniface d'Anglone, oncles du demi-frère de Conrad, Manfred, lui-même fils naturel que Frédéric II a eu avec Bianca Lancia. Les parents de Conrad IV s'étaient installés chez leur nièce Anne, sœur de Manfred et deuxième épouse de l'empereur Jean III Vatatzès. Berthold, à la cour de Hohenstaufen de Sicile, est le fameux «Margrave de Hohenbourg» encore appelé «Grand Maréchal de Sicile». Mais pour Théodore II cette ambassade a une autre signification; elle a donné lieu à une discussion sur la science et la philosophie entre les occidentaux et un groupe de lettrés nicéens réunis autour de lui. Théodore II (*lettre XL*) rend compte à son maître Blemmyde de ces débats et de la supériorité des Grecs sur un sujet difficile concernant la géométrie sphérique. Pour l'ambassade et la personnalité du marquis, voir F. Tinnefeld, *Das Niveau der abendländischen Wissenschaft aus der Sicht gebildeter Byzantiner im 13. und 14. Jh.*, *Byzantinische Forschungen* 6 (1979) spéc. p. 254-261; *Byzanz und die Herrscher des Hauses Hohenstaufen* (1138-1259), *Archiv für Diplomatik Schriftgeschichte Siegel und Wappenkunde* 41 (1995) spéc. p. 124-125.

synthèse que Théodore II opère entre la philosophie profane et la foi chrétienne, a pour but soit de rectifier la pensée hellénique, soit de l'intégrer dans le cadre de sa propre cosmothéorie.

En dépit de la difficulté stylistique de ses écrits, le futur empereur s'exprime comme un esprit éclairé par la sagesse divine. Il rédige ainsi le *Discours de la vertu* qui n'est autre qu'une supplication à Dieu accompagnée, en guise d'explication, d'une analyse de la personne qui adresse la doléance, ainsi que de l'objectif de celle-ci. Au premier abord, le cadre du *Discours* semble être théologique; la demande principielle est la vertu, présupposition de la reconquête du bien moral et de l'union avec Dieu, le Bien en soi. Dans ce sens, et à l'encontre d'une optique proprement théologique, le contenu du *Discours* demeure en grande partie, philosophique¹⁴. Néanmoins, l'absence d'un plan clair, rend ardue la lecture du traité. Théodore expliquait même qu'il s'agissait d'un *discours sans ordre*. En outre, il souhaitait traiter à nouveau le sujet qu'il avait abordé.

Pour forger la foi du lecteur que tout dépend de la première sagesse et bonté absolue de Dieu, il étoffe son recueil avec l'*Éloge à la sagesse*, traité structuré à la manière d'un hymne au Verbe (Λόγος), et dont le plan s'articule comme suit:

- Exorde: 8-46.
- Corps de l'*Éloge*
 - 47-76: les propriétés de la sagesse.
 - 77-118: les œuvres de la sagesse.
 - 118-143: la sagesse, symbole de Dieu.
 - 144-167: hymne au principe de la sagesse offerte aux hommes purifiés.
- *Péroraison*
 - 168-220: demande du don de la sagesse.

II. Bilan de recherche*

En 1965, Charles Astruc présente une documentation suggestive pour le futur éditeur des œuvres oratoires profanes de Théodore II. Ses conclusions codicologiques mettaient en valeur deux groupes de manuscrits¹⁵. L'examen

14. Voir ex. gr. à la l. 151 sq., les métaphores du *Discours*.

* Lors de mes recherches, la joie d'être conseillée par Monseigneur Cesare Pasini, Jacques-Hubert Sautel, Λίνο Μπενάκη, Μανώλη Παπαθωμόπουλο, Brigitte Tambrun-Krasker, et Γιάννη Δημητράκοπουλο, m'a donné le courage de continuer cette tâche.

15. Le premier groupe selon Ch. Astruc, La tradition manuscrite des œuvres oratoires profanes de Théodore II Lascaris, *Travaux et Mémoires* 1 (1965) 393-404, spéc. p. 394, comprend les deux témoins des traités de la présente édition, tandis que le deuxième groupe contient quatre manuscrits: *Paris. Suppl. gr.* 472 (XIIIe s.), *Paris. gr.* 3048 (1486) caractérisé *codex*

succinct du second groupe soulignait les particularités de la tradition manuscrite. En effet, depuis 1980, Luigi Tartaglia¹⁶ s'est engagé dans l'édition des

miscellaneous, Paris. *Suppl. gr.* 37 (XVIe s.), *Scorialensis* 243 Y-I-4 (XVIe s.). Ch. Astruc a bien constaté que «ceux qui relèvent de la rhétorique constituent à coup sûr un massif considérable. Or, il se trouve que la tradition manuscrite semble avoir opéré un classement à l'intérieur de ce massif, ce qui eut, en gros, pour effet de séparer le versant religieux du versant profane».

16. L'opuscolo *De subiectionum in principem officiis* di Teodoro II Lascaris, *Δίπτυχα* II (1980-1981) 187-190. Avant son édition par L. Tartaglia, ce traité était l'objet de recherches d'E. Lappa-Zizicas, Un traité inédit de Théodore II Lascaris, *Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines* (Paris 27.7-2.8 1948), 1950, vol. I, p. 119-126. — N. G. Svoronos, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, *Revue des Études Byzantines* 9 (1951) 106-142, spéc. p. 138, n. 1-2. — J. Verpeaux, Les «ΟΙΚΕΙΟΙ». Notes d'histoire institutionnelle et sociale, *Revue des Études Byzantines* 23 (1965), spéc. p. 91, n. 23; p. 92, n. 24-25. L. Tartaglia, Per l'edizione del *corpus* delle opere retoriche di Teodoro II Duca Lascari: bilancio e prospettive, dans F. Conca (éd.), *Byzantina Mediolanensia: V Congresso nazionale di studi bizantini*, Milano, 19-22 ottobre 1994, Milano, Rubbettino (*Medioevo romanzo e orientale. Colloqui* 3), 1996, p. 397-403.

Le *Corpus* des opuscules rhétoriques contenus dans le groupe de quatre manuscrits cités ci-dessus a été publié par L. Tartaglia, *Opuscula rhetorica*, München/Leipzig, K. G. Saur Verlag (*Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*), 2000, xx+221 p. Le volume contient aussi des opuscules qui ont été édités séparément dans diverses publications. Une partie des opuscules rhétoriques a également suscité les recherches suivantes:

In laudem urbis Nicaeae, éd. par L. Bachmann, Rostock, 1847 (introuvable), qui se base sur le *Paris. Suppl. gr.* 37; éd. par S. Georgiopolou, dans *Theodore II Laskaris 1222-1258 as An Author and An Intellectual of the XIIIth century*, Cambridge/M., 1990, 358 p. (thèse à l'Université de Harvard); éd. par C. Foss — J. Tulchin (col.), dans *Nicaea: a Byzantine Capital and its Praises, with the Speeches of Theodore Lascaris, In Praise of the Great City of Nicaea, and, Theodore Metochites, Nicene oration*, Brookline/M., Holy Cross Orthodox Press (*The Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources* 21), 1996, ix+224 p.; éd. par L. Delobette, avec trad. franç. et com., Paris 1997, 2 vols. (thèse à l'Université de la Sorbonne-Paris IV). J'en profite ici pour remercier Laurence Delobette de m'avoir confié un exemplaire de son travail inédit.

Ces éditions répondent ainsi aux suggestions d'E. Merendino, Per la riedizione dell'ἔγκωμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν di Teodoro Lascaris, *Δίπτυχα* (ῶδη. Ἀφιέρωμα εἰς Giuseppe Schirò) 4 (1986-1987) 379-383, et de L. Tartaglia, Nicaea negli encomi di Teodoro II Lascari e di Teodoro Metochita, *Vichiana* 17 (1988) 174-190, sur le besoin de la réédition de l'Éloge.

Oratio funebris in Fridericum II, Germanorum imperatorem, éd. par J. B. Pappadopoulos, *op.cit.*, p. 183-189, selon le *Paris. Suppl. gr.* 472. Une reproduction de cette édition accompagnée de certaines corrections a été publiée par Σ. Δραγούμης, dans *Βυζαντίς Β'* (1911-1912) 404-413; éd. par S. Georgiopolou, *op.cit.*

In laudem Georgii Acropolitae, éd. par Α. Μαρκόπουλος, dans *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 36 (1968) 104-118. À l'encontre des indications de Ch. Astruc portant sur la qualité supérieure du *Paris. gr.* 3048, l'éditeur a retenu les leçons du *Paris. Suppl. gr.* 472.

Epistula ad Georgium Acropolitam, éd. par S. Georgiopolou, *op.cit.* Cette lettre ne figure pas dans le recueil épistolaire édité par N. Festa, *Epistulae* CCXVII. *Nunc primum edidit; accedunt appendices* IV: *Litterae ad cives de pace a Bulgaris per Russos petita, sermo adversus maledicos, Nicephori Blemmidae epistulae* XXXIII, *sabae ad Nicephorum Blemmidam Epistula*, Firenze, tipografia G. Carnesecchi e figli (*Pubblicazioni del real istituto di studi superiori pratici e di perfezionamento in Firenze. Sezione di filosofie e lettere* 29), 1898, d'après les *codices* Laur. 59, 35 (XIVe s.), *Vind. Phil.* 321 (deuxième moitié du XIIIe s.), *Laur. Conv. Suppr.* 627 (XIIIe s.).

In laudem Iohannis Ducae imperatoris, éd. par S. Georgiopolou, *op.cit.*; éd. par L. Delo-

œuvres rhétoriques, accompagnées pour certaines d'une traduction italienne et d'un commentaire.

Ainsi la liste des textes inédits signalée par Jean Pappadopoulos en 1908, a été complétée au fur et à mesure avec l'édition par Χρήστος Κρικιώνης en 1988¹⁷ de *Περὶ χριστιανικῆς θεολογίας λόγοι*, suivie d'un résumé en grec moderne des discours, ainsi que d'un appendice qui reproduit le *Discours sur la procession du Saint Esprit (à l'évêque de Crotone)*, édité en 1875 par H. B. Swete¹⁸.

À côté de ces travaux, l'absence d'éditions critiques concernant l'œuvre philosophique¹⁹ de Théodore II reste jusqu'à nos jours le grand défi des

bette, *op.cit.* Contrairement au *stemma* proposé par L. Tartaglia, L. Delobette se conforme à l'ordre suivi par Ch. Astruc en concluant (p. 78) que «les témoins du XVIe siècle, le *Paris. Suppl. gr.* 37 et le *Scor.* Y-I-4, ne découlent pas d'un modèle commun ni ne sont des copies directes du *Paris. Suppl. gr.* 472 ni du *Paris. gr.* 3048». Une bibliographie sur l'Éloge est signalée par F. Uspensky, dans *Journal du ministère russe de l'Instruction publique* 194 (1877) 76-77; 225 (1883) 339 (cité par L. Delobette). — M. A. Andreeva, À propos de l'Éloge de l'Empereur Jean III Vatatzès par son fils Théodore II Lascaris, *Annales de l'Institut Kondakov, Mélanges A. A. Vasiliev*, Prague, Seminarium Kondakovianum X, 1938, p. 133-144.

Satyræ in paedagogum, éd. par S. Georgiopolou, *op.cit.* qui tient compte, tout comme L. Tartaglia, des leçons du *Paris. Suppl. gr.* 472.

17. *Περὶ χριστιανικῆς θεολογίας λόγοι*, Θεσσαλονίκη, Patriarchal Institute for Patristic Studies (Ανάλεκτα Βλατάδων 49), 1990³. La collection des huit discours contenus –les deux témoins de la présente édition mis à part– dans les *Vat. gr.* 1113 (XIIIe s.), *Vat. gr.* 1942 (XVIIe s.) et le *Bodl. Bar. gr.* 97 (XVe s.), a été établie pour la première fois par Χρ. Κρικιώνης.

Les *Théonymies* avaient été au préalable éditées par A. Mai, selon le *Vat. gr.* 1113, dans *Novae Patrum Bibliotheca*, vol. VI. 2, p. 259-263, (avec une notice biographique par L. Allatius, p. 190-191) Roma, Typis Sacri Consilii Propagando Christiano Nomini, 1847. Les *Théonymies* ont également été reproduites dans PG 140: 763A-770D et par A. Κοσμάτοπουλος, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἄγγρα, 1987, 34 p.

Dans le même volume de la PG, on trouve le fameux *Canon à la Vierge (paraclétique)* édité par le père Théophile Raynaudo. Ce *Canon* est conservé dans de nombreux manuscrits. Le vif intérêt des philologues pour l'œuvre poétique de Théodore II, est constaté également dans l'édition du *Discours de la Vierge*, devant être lu à la fête de l'Acatiste d'après l'*Athen.* 331 (XIVe s.) exploité auparavant par A. Dmitrijenskij, dans *Σωτήρ* 16 (1894) 186-192, et le *Bodl. Bar. gr.* 197 (a. 1343/1344), connu par T. Π. Θέμελης, dans *Νέα Σιών* 6 (1907) 826-833 qui ajoute également un troisième manuscrit, le *Cantabr. Trin.* O.5.36 (1317), XVIIIe s. – En outre, un *éloge* hagiographique de *Saint Tryphôn* est établi dans *Acta Sanctorum Novembris* IV, Bruxellis 1925, p. 352-357.

18. *De processione spiritus sancti oratio apologetica*, London, Typis Fr. Frommanni, 1875. H. B. Swete établit le texte sur la base des *Bodl. Gr. Misc.* 120.22 (XIVe et XVe s.), *Cantabr.* 355.10 (XVe s.), *Brit.* 5624. 26 (XIVe s.), *Oxon. MS. Gr.* VII.16 (XVIe s.).

19. Χρ. Κρικιώνης, *op.cit.*, p. 65-66 remarque que les écrits de Théodore II étaient rédigés dans le cadre d'un programme littéraire organisé à l'avance d'après la même méthode et dans le même but, à savoir montrer l'unité de la force qui agit à travers les êtres. Il soutient ainsi que les quatre discours de *Κοσμική Δήλωση* qui traite de l'univers inanimé précèdent l'*Unité de la Nature* dont le dessein est la recherche des êtres animés. À la fin de ce programme littéraire, on trouve les *Discours théologiques* dont le sujet porte sur Dieu.

philologues et des historiens de la philosophie. L'édition de *Τῆς Φυσικῆς Κοινωνίας Λόγοι* ἔξ, l'œuvre cosmologique la plus étendue de Théodore II, rédigée avant 1254 et accompagnée d'une traduction latine par Claude Aubery²⁰, a été réalisée à partir du *Paris. gr.* 2004 (XIIIe s ex.)²¹.

La *Κοσμικὴ Δήλωσις*²², une sorte d'abrégé, pour ainsi dire, de *Τῆς Φυσικῆς Κοινωνίας Λόγοι* ἔξ, fut éditée par Nicolas Festa d'après le *Vind. phil. gr.* 321 qui demeure, à ma connaissance, le *codex unicus*. En ce qui concerne sa datation, la *Κοσμικὴ Δήλωσις* est également rédigée avant l'avènement de Théodore II au trône de Nicée. Cet ouvrage, constitué de quatre discours, est conforme à l'esprit et aux thèses cosmologiques soutenues dans l'*Unité de la Nature*²³.

Bibliographie complémentaire sur Théodore II

Fabricius, J.-A. – Harles, G.-Ch., Theodorus Duca Lascaris, dans *Bibliotheca Graeca*, Hamburgi, Liebezeit, 1808, vol. 11, p. 662-664.

Dräseke, J., Theodoros Lascaris, *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1894) 498-515.

Lappa, E., *Théodore II Lascaris et ses œuvres inédites*, thèse à l'Université de Paris IV - Sorbonne, 1949, xliii+246 p.

Tatakès, B. N., La philosophie byzantine, dans Bréhier, É. (éd.), *Histoire de la philosophie*, Paris, Presses Universitaires de France, 1959², vol. III, fasc. suppl. n° 2, viii+323 p.; trad. gr. par E. Καλπουρτζή; révision et additions bibliographiques par A. Γ. Μπενάκης, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας (*Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας* 5), 1977, p. 216-222.

20. Dans J. Sambuci V.C. *bibliotheca*, Basel, 1561 = PG 140, 1267-1396. Pour Cl. Aubery voir: *L'Europe des humanistes XIVe-XVIIe siècles. Documents, Études et Répertoires* publiés par l'*Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*, éd. par J. F. Maillard – J. Kecskeméti – M. Portalier, Paris, CNRS – Turnhout, Éditions-Brepols, 1995; *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, (dir. M. Hoefer) t. III, Paris, Firmin Didot Frères, 1861.

21. Une liste des manuscrits contenant cette œuvre sera ultérieurement éditée par mes propres soins.

22. *Κοσμικὴ Δήλωσις*, dans *Giornale della Società Asiatica Italiana* 11 (1897-1898) 97-114; 12 (1899) 1-52. Selon E. von Ivánka, *Δήλωσις φυσική*. Voir *Mathematische Symbolik in den beiden Schriften des Kaisers Theodoros II Laskaris: Δήλωσις φυσική und Περί φυσικῆς κοινωνίας*, *Byzantinische Forschungen* 4 (1972) 38-41.

23. En ce qui concerne la datation de l'*Unité de la Nature*, G. Richter, *Theodoros Dukas Laskaris: Der natürliche Zusammenhang. Ein Zeugnis vom Stand der byzantinischen Philosophie in der Mitte des 13. Jhts*, Amsterdam, Verlag Adolf M. Hakkert, 1989, spéc. p. 2, 4, 198, soutient son antériorité, à l'encontre d'E. von Ivánka, *art.cit.*, qui la considère comme complémentaire et postérieure à la *Κοσμικὴ Δήλωσις*.

- Hunger, H., Von Wissenschaft und Kunst der frühen Palaiologenzeit. Mit einem Exkurs über die Κοσμική δῆλωσις Theodoros' II. Dukas Laskaris, *Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft* 8 (1959) 123-155 = *Byzantinische Grundlagenforschung Gesammelte Aufsätze*, London, Variorum Reprints (Collected studies series CS21), 1973.
- De Guadam, A. M., La *democracia* in la epoca de Theodoro II Lascaris, (1254-1258), *Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie* 11 (1962) 29-50.
- Hunger, H., Philosophie, dans *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München, C. H. Beck (*Handbuch der Altertumswissenschaft* XII.5.1; *Byzantisches Handbuch* 5.1), 1978, p. 5-62.
- Medvedev, I. P., Neue philosophische Ansätze im späten Byzanz, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4.-9. Oktober 1981) 31/2 (1981) 529-548; 32/1 (1982) 303-310.
- Tatakès, B. N., La philosophie grecque patristique et byzantine, dans Parain, B. (éd.), *Histoire de la Philosophie, 1. Orient-Antiquité-Moyen Âge*, Paris, Gallimard, (*Encyclopédie de la Pléiade* 26), 1983, p. 936-1005; trad. gr. par K. Γ. Ίωαννίδης, dans *Δευκαλίων* 14 (1975) 146-203 = *Ἡ ἐλληνικὴ πατερικὴ καὶ βυζαντινὴ φιλοσοφία*, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἀρμός (Γέφυρες 5), 2000, 188 p.
- Κρικῶνης, Χρ., Ὁ Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, Αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας, καὶ τὸ θεολογικὸν ἔργον του, *Νίκαια. Ἱστορία, Θεολογία, Πολιτισμός, Ἱερὰ Μητρόπολις Νικαίας*, 1988, p. 146-151.
- Μπενάκης, Α. Γ., Τρεῖς βυζαντινοὶ φιλόσοφοι ἀπὸ τὴν Νίκαια: Εὐστράτιος Νικαίας, Νικηφόρος Βλεμμύδης, Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, dans *Νίκαια, op.cit.*, p. 128-137.
- Νικολόπουλος, Π. Γ., Τὰ γράμματα εἰς τὸ Βασίλειον τῆς Νικαίας (1204-1261), dans *Νίκαια, op.cit.*, p. 172-183.
- Κρικῶνης, Χρ., Ἡ καλλιέργεια τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν Νίκαιαν καὶ αἱ θεολογικοφιλοσοφικαὶ ἀναζητήσεις τοῦ Θεοδώρου Β' Λασκάρεως (1222-1258), dans *Φιλία εἰς Κωνσταντῖνον Μπόνην, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν*, 1989, p. 339-353.
- Benakis, L. G., Die theoretische und praktische Autonomie der Philosophie als Fachdisziplin in Byzanz, dans Asztalos, M. – Murdoch, J. E. – Niiniluoto, I. (éds.), *Knowledge and the Sciences in Medieval Philosophy: Proceedings of the Eighth International Congress of Medieval Philosophy (S.I.E.P.M., Helsinki, 24-29 August 1987)*, Helsinki, Yliopistopaino (*Acta philosophica Fennica* 48), 1990, vol. 1, p. 223-227.
- Libera, A. de, *Philosophie médiévale*, Paris, Presses Universitaires de France

(Collection Premier Cycle), 1995², p. 38.

Couloubaritsis, L., *Histoire de la philosophie ancienne et médiévale, Figures illustres*, Paris, B. Grasset (Le Collège de Philosophie), 1998, p. 1125-1133.

III. Les manuscrits du *Discours de la vertu* et de l'*Éloge de la sagesse* et l'état du texte²⁴

Ambrosianus C 308 inf. (gr. 917), XIII s., parch., mm 320×250 ff 99 (1r blanc) + II blancs (papier add.); texte sur deux colonnes; nombre de lignes variable; Traités théologiques et philosophiques de Théodore II Doucas Lascaris. Manuscrit décrit par Emidio Martini – Dominicus Bassi, *Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, t. II, Milano, 1906, p. 1026-1027. Il provient de la Bibliothèque de l'humaniste Bartolomeo Calco²⁵ (1434-1508), homme politique et grand mécène.

Matière: Parchemin de qualité moyenne, d'épaisseur inégale; contraste net entre le côté chair et le côté poil (pigmentation brune). Défauts naturels: trous ovoïdes dans le texte et dans la marge extérieure; traces épaisses (parchemin froissé) vers le pli sur quelques folios, trous en forme d'épingle, provoqués par l'état de conservation du bois de la reliure, sur les premiers folios.

État de conservation: folios abîmés par le temps ou quelquefois découpés sur les côtés extérieurs; brunissement –en raison de l'humidité–, très souvent dans l'angle supérieur des premiers et derniers folios.

Foliotage: deux gardes de papier en tête du manuscrit. Sur le contre plat de la reliure, parchemin collé avec l'annotation de la provenance du manuscrit (Bartholomei Chalci); l'indication de son contenu a été écrite vraisemblablement

24. Le *Parisinus* a été collationné à la Bibliothèque Nationale de France, l'*Ambrosianus* à la Bibliothèque Ambrosienne de Milan.

25. Pour Bartolomeo Calco, voir F. Petrucci, dans *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1973, vol. 16, p. 526-530. F. Petrucci note que Calco connaissait parfaitement le latin et le grec. Pendant le premier cours de Démétrius Chalcondyle à Milan (6.11.1491), Calco a écrit une lettre de félicitations à Moro qui avait invité Chalcondyle dans le duché. Calco a également participé à la recherche des textes anciens, ce qui est attesté par le fait qu'il était en compagnie de Giorgio Merula quand ce dernier découvrit les manuscrits de Bobbio (1494) et aussi par sa présence aux côtés du Milanais Pierantonio da Fossano lorsque celui-ci reprit (1491) une ancienne bibliothèque de manuscrits grecs et latins à Poitiers. Dans la *Storia dell'Ambrosiana*, 1992, p. 54, on lit que la précieuse Bibliothèque de l'humaniste Giorgio Merula était passée, après sa mort, aux mains de Ludovico il Moro. Ce dernier l'a confiée au secrétaire ducal Bartolomeo Calco qui a donné à Tristano Calco (sans aucune parenté avec Bartolomeo) la collection latine, gardant pour lui seulement les manuscrits grecs. Par la suite, le fils de Bartolomeo Calco, fondateur à Milan du *Collegium Calchorum*, a hérité de la collection grecque qui fut, en partie, intégrée, à la Bibliothèque Ambrosienne.

blement par Antonio Olgiati (1570-1648), premier bibliothécaire et préfet de la Bibliothèque Ambrosienne. Sur le premier verso, *pinax*²⁶ du contenu par la main du copiste.

Πίναξ τοῦ παρόντος βιβλίου

Λόγος περὶ τριάδος πρὸς τοὺς λογίους τὸν τε Κωνσταντῖνον τὸν Κουβουκλάριον καὶ Ἰωάννην τὸν Φάικα αἰτησαμένους τὸ αἶτημα.

Ἔτερος²⁷ εὐχαριστήριος πρὸς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν τοῦ τοιούτου βασιλέως ἐκ νόσου²⁸ πρὸς ὑγείαν ἐπανακληθέντος.

Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον Εὐθύμιον.

Ἐγκώμιον εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους.

Περὶ ἀρετῆς καὶ πρὸς θεὸν εὐχαριστήριος καὶ διαλυτικὸς ὑπονοιῶν καὶ κακίας στηλιτευτικός.

Ἐγκώμιον εἰς τὴν σοφίαν.

Λόγος περὶ νηστείας.

Ἐπιτομαὶ ἠθικαὶ τὸ τοῦ βίου ἄστατον διαγράφουσιν²⁹.

Ἀπολογητικὸς πρὸς τινὰς μισοπονήρους³⁰ ἐνοχλοῦντας αὐτόν.

Cahiers: 13 cahiers; *ordre*: ff. 2-9, 10-17, 18-25, 26-33, 34-41, 42-48, 49-56, 57-64, 65-71, 72-79, 80-87, 88-93, 94-99; soit: 9×8, 2×7, 2×6.

Signatures: de la main du copiste; placées à l'encre brune au milieu inférieur du premier folio des cahiers. Quelques-unes ont disparu lors du rognage.

Piqûres: semblent faites avec une épingle; présentes sur chaque folio, aux quatre angles des deux colonnes.

Réglure: de type spécial V 00D2 selon J. Leroy³¹ [voir J.-H. Sautel³² p. 27], qui ne présente que deux rectrices tracées: une dans le haut de la page, et l'autre dans le bas. *Mise en page* à peu près régulière: nombre de lignes compris entre 22 et 25. *Surface écrite*: 230/236×183/187.

Reliure: cuir sur bois, style italien (K 220). Voir Mirella Ferrari (avec la collaboration de Pietro Nurchi), *Censimento Legature Ambrosiane Medioe-*

26. Le même *pinax* avec quelques variantes se retrouve dans le *Paris. gr. 1193*.

27. Ἔτερος om. P.

28. ἐκ νόσου om. A.

29. διαγράφουσαι P.

30. μισοπονήρως P.

31. *Les Types de réglure des manuscrits grecs*, Paris, Éditions du Centre national de la recherche scientifique (Bibliographies, colloques, travaux préparatoires - Institut de recherche et d'histoire des textes), 1976.

32. *Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin: base de données à l'aide du fichier Leroy et des catalogues récents à l'Institut de recherche et d'histoire des textes*, Turnhout, Brepols (*Bibliologia* 13), 1995.

vali; Elenco preliminare, 1990.

*Copiste*³³: l'écriture est d'un module assez grand.

Souscription: –

Écriture: nombre de lettres par ligne (sur les deux colonnes) allant le plus souvent de 15-25. Lettres initiales dorées, de grande dimension pour des raisons décoratives, tracées par la main probablement d'un deuxième copiste du même scriptorium, un peu éloignées du texte. Quelquefois, les onciales sont tracées sur l'espace d'une lettre à l'encre brune, grattée. Une particularité, sur le f. 78 (le même phénomène sur le f. 58) dans le mot οὐδέν, le -ο: oncial calligraphié à l'encre dorée, le -ὀ: à l'encre brune foncée, le -δέν: à l'encre du texte.

Encre: les titres, les initiales et la petite décoration à l'encre dorée. Le texte à l'encre brune.

Décoration: Initiales calligraphiées à l'encre dorée, identique à celle des titres. Petite décoration au dessous de l'indication Λόγος Α, Β, Γ, etc.

Contenu:

Fol. 2-13³⁴

Discours sur la Sainte-Trinité

Fol. 13-25

Discours de remerciement envers le Seigneur pour son salut après une maladie

Inc. Οἱ ἐκ νόσου πρὸς ὑγείαν μετακομιζόμενοι

Des. Καὶ προσκυνητὴν με δεῖξον περίκλυτον τῆς σῆς ὑπεραγάθου θεότητος

Fol. 25-35

Éloge de saint Euthyme

Inc. Ὅποτεν ὁ ἥλιος τῆς ἑαυτοῦ ὁρμῆς τὴν κίνησιν

Des. ἀλλ' ἐνδύσασα εὐθυμίαν καὶ χαρμονὴν ἐν τῇ σῇ μνήμῃ ... πνεύματος

Fol. 35v- 43v

Éloge des saints Cosmas et Damien

Inc. Τῶν ἀναργύρων ἡ χάρις ποταμὸς ὑπάρχει ἀένναος

Des. θραύσοι τὰ ἄλογα ὁρμήματα τῆς ψυχῆς ... καὶ τοῦ ἀγίου πνεύματος

33. Voir Ch. Astruc, *art.cit.*, p. 400-401.

34. Χρ. Κρυώνης établit ce traité également d'après les *codices*: Vat. gr. 1113, Vat. gr. 1942 et Bodl. Bar. 97. Les Ambr. gr. 917 et Paris. gr. 1193 débutent avec le *Discours sur la Sainte-Trinité*, qui est répertorié en cinquième position dans les trois autres *codices*. Χρ. Κρυώνης soutient que l'Ambr. gr. 917 et le Paris. gr. 1193 copient à partir d'un archétype commun provenant probablement de l'original de l'empereur.

Fol. 43v-58

Discours de la vertu

Inc. Ὅτι μὲν ἡ ἀρετὴ πρὸς τὸν αὐτὴν κεκτημένον

Des. Ὁ καὶ γένοιτο ἐπιβραβευομένου τούτου τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ πνεύματος

Fol. 58-66

Éloge de la sagesse

Inc. Ἀρχὴ σοφίας φόβος κυρίου

Des. ... εἰς δόξαν τῆς σῆς τριαδικῆς ὑπερουσίῃς θεότητος

Fol. 66-77v

Discours sur le jeûne

Inc. ... δόξει τῷ βασιλεῖ, νόμος ἐστί

Des. τοῦ ὑπερφώτου τε φωτός, πατρὸς καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος

Fol. 78-94

Précis de morale

Inc. Οὐδὲν ἄλλο λύει τὴν ἀθυμίαν

Des. καὶ τῆς ζωῆς μου σωτηρίας ψυχικῆς ὁμοῦ καὶ πνευματικῆς

Fol. 94-99v³⁵

Discours apologétique envers ceux qui le dérangent

Histoire du manuscrit

C. Pasini, Per la storia di Milano e della regione nei fondi della biblioteca Ambrosiana, dans *Diocesi di Milano; Storia religiosa della Lombardia* (2e partie), Brescia, ed. La Scuola, 1990, p. 467-478.

Storia dell'Ambrosiana: il Seicento, Milano, ed. Cariplo, 1992, p. 54.

C. Pasini, *Codici e frammenti greci dell'Ambrosiana: integrazioni al catalogo di Emidio Martini et Domenico Bassi*, Roma, Università di Roma La Sapienza, Dipartimento di Filologia Greca e Latina, Sezione Bizantino-Neellenica (*Testi e studi bizantino-neoellenici* 9), 1997, p. XII.

Bibliographie complémentaire sur le manuscrit

F. Halkin, Suppléments ambrosiens à la Bibliotheca hagiographica Graeca, *Analecta Bollandiana* 72 (1954) 325-342.

M. L. Gengaro – F. Leoni – G. Villa, *Codici decorati e miniati dell'Ambrosiana ebraici e greci, Fontes Ambrosiani, XXXIII-A*, Milano, Casa editrice Geschina, 1959, n. 127.

Χρ. Κρικώνης, *op.cit.* p. 44.

L. Delobette, *op.cit.* vol. I, p. 63.

35. Édité par N. Festa dans *Epistulae*, p. 283-289, d'après l'*Ambr. gr.* 917.

Parisinus graecus 1193 XIVs., parch., mm 261/263×182/190 ff 137 + VI blancs (parch. add.) + I de papier en tête comme en queue + AB parch., nombre de lignes variable; Traités théologiques et philosophiques de Théodore II Doucas Lascaris. Manuscrit décrit par Henri Omont (Fonds Medic. - Reg. 2412), *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale*, t. I, Paris, A. Picard, 1886, p. 260.

Matière: Parchemin de qualité moyenne, d'épaisseur inégale; contraste net entre côté chair et côté poil (pores souvent apparents ou pigmentation brune). Défauts naturels: trous ovoïdes dans le texte que l'écriture contourne; peau quelquefois translucide.

État de conservation: folios découpés dans l'angle; brunissement marqué sur quelques-uns.

Foliotage: 3 gardes parchemin et 1 de papier, en tête comme en queue du manuscrit. Sur le contre-plat de la reliure, papier collé avec *pinax* du contenu en latin. Papier collé –signalant le contenu– ajouté ultérieurement sur le premier recto du folio de garde. Sur le folio A: *pinax* en grec avec l'indication n. 104, à l'encre brune due à Nicolas Sophianos. Sur le même folio, en haut à droite, à l'encre plus foncée, l'indication n. 105 et le contenu en latin de la main d'un bibliothécaire tardif; sur le folio B verso, *pinax* à l'encre rouge dû à la main du copiste.

Cahiers: 18 cahiers dont la succession est régulière + un binion entre les premiers folios de garde AB, où se trouvent les indications des bibliothécaires; ff. Av et Br: vides, f. Bv; *pinax* du copiste; *ordre*: ff. 1-8, 9-16, 17-23, 24-31, 32-39, 40-47, 48-53, 54-59, 60-66, 67-74, 75-82, 83-90, 91-98, 99-105, 106-113, 114-121, 122-129, 130-137 soit: 13×8, 3×7, 2×6.

Signatures: de la main du copiste; placées le plus souvent au milieu de la marge inférieure du dernier verso et du premier recto des cahiers, à l'encre rouge; quelques-unes ont disparu lors du rognage.

Piqûres: faites avec lame de canif au tiers-point pour les rectrices, présentes dans tous les cahiers.

Réglure: Deux types de réglures 32D1 et 22D1 (ff. 130-137) selon J. Leroy, à savoir les marginales horizontales s'étendent seulement entre les lignes de justification. On observe aussi que l'extension des rectrices déborde les justifications, souvent dans l'une ou l'autre colonnette. *Mise en page* à peu près régulière: nombre de lignes compris entre 19 et 20. Souvent quelques mots après la vingtième ligne. *Surface écrite*: 177/190×122/128.

Reliure: maroquin rouge; dos au chiffre doré, couronné de Henri IV. Manuscrit renforcé intérieurement avec du parchemin.

Copiste: l'écriture est d'un module assez grand.

Souscription: –

Écriture: nombre de lettres par ligne allant le plus souvent de 21-27.

Lettres onciales à l'encre rouge, de grande dimension, pour des raisons décoratives, tracées dans les colonnettes.

Encre: les titres, les onciales, les annotations et la décoration, à l'encre rouge. Le texte, à l'encre brune.

Décoration: lettres onciales dans les colonnettes calligraphiées à l'encre rouge; abréviations du καὶ et annotations abrégées de ση(μείωσαι), ὡ(ραῖον) ... à l'encre rouge aussi. Petits cadres –au dessus du titre de chaque traité– décorés en rouge.

Contenu:

Fol. 1-24r

Discours sur la Sainte-Trinité

Fol. 24r-42r

Discours de remerciement envers le Seigneur pour son salut après une maladie

Inc. Οἱ ἐκ νόσου πρὸς ὑγείαν μετακομιζόμενοι

Des. Καὶ προσκυνητὴν με δεῖξον περίκλυτον τῆς σῆς ὑπεραγάθου θεότητος.

Fol. 42-55v

Éloge de saint Euthyme

Inc. Ὅποταν ὁ ἥλιος τῆς ἑαυτοῦ ὁρμῆς τὴν κίνησιν

Des. ἀλλ' ἐνδύσασα εὐθυμίαν καὶ χαρμονὴν ἐν τῇ σῇ μνήμῃ ... πνεύματος.

Fol. 55v-66v

Éloge des saints Cosmas et Damien

Inc. Τῶν ἀναργύρων ἡ χάρις ποταμὸς ὑπάρχει ἀένναος

Des. θραύσοι τὰ ἄλογα ὁρμήματα τῆς ψυχῆς ... καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος.

Fol. 66v-84v

Discours de la vertu

Inc. Ὅτι μὲν ἡ ἀρετὴ πρὸς τὸν αὐτὴν κεκτημένον

Des. Ὁ καὶ γένοιτο ἐπιβραβευομένου τούτου τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ πνεύματος.

Fol. 85r-95v

Éloge de la sagesse

Inc. Ἀρχὴ σοφίας φόβος κυρίου

Des ... εἰς δόξαν τῆς σῆς τριαδικῆς ὑπερουσίου θεότητος.

Fol. 96r-111r

Discours sur le jeûne

Inc. ... δόξει τῷ βασιλεῖ, νόμος ἐστὶ καὶ

Des. τοῦ ὑπερφώτου τε φωτός, πατρὸς καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος.

Fol. 111v-130r

Précis de morale

Inc. Οὐδὲν ἄλλο λύει τὴν ἀθυμίαν

Des. καὶ τῆς ζωῆς μου σωτηρίας ψυχικῆς ὁμοῦ καὶ πνευματικῆς.

Fol. 130r-137v

Discours apologétique envers ceux qui le dérangent

Histoire du manuscrit

L. Delisle, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale*, Paris, Imprimerie Impériale (Histoire Générale de Paris), 1868, t. I, p. 207-212 (Manuscrits de Catherine de Médicis réunis à la Bibliothèque du roi).

H. Omont, *Inventaire Sommaire des Manuscrits Grecs de la Bibliothèque de Paris et des Départements*, Paris, éd. E. Leroux, 1898, p. v-viii.

Bibliographie complémentaire sur le manuscrit

E. Miller, Lettres de Théodore Balsamon, dans *Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des Études Grecques* 28 (1884) 8-17, n. 1 (remarque sur le terme θεσπωδία du f. 39 de Paris. gr. 1193).

Hagiographi Bollandiani & Henricus Omont, *Catalogus codicum hagiographicorum Graecorum Bibliothecae Nationalis Parisiensis*, Bruxelles, Hagiographi Bollandiani, Paris, éd. E. Leroux (*Subsidia hagiographica* 5), 1896, p. 33.

Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Impériale et autres Bibliothèques, Paris, Imprimerie impériale, 1872, t. XIX / 2e partie: p. 30, n. 5; p. 82, n. 4; p.114, n. 2; p.138, n. 6; 1877, t. XXIII / 2e partie (éd. de l'Institut National de France), p. 8, n. 6.

K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches: (527-1453)*, München, C. H. Beck (*Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft in systematischer Darstellung* 1), 1897, p. 95, n.1.

Ch. Astruc, *art.cit.*, spéc. p. 394, n. 5.

Χρ. Κρυώνης, *op.cit.*

IV. Les relations entre les manuscrits

L'examen des leçons du A et du P montre que le A est fautif par rapport au P dans huit cas³⁶, et qu'inversement le P est fautif par rapport au A dans

36. *Discours de la vertu*: 6 Μοεμβούργ P (pour le nom du marquis de Hohenbourg): Μοεβούρ A (les leçons du P et du A sont toutes les deux fautives mais celle du P est relativement

quarante-six cas³⁷. Les deux manuscrits sont donc indépendants l'un de l'autre et descendent tous les deux d'un archétype commun, comme l'indiquent les trois cas où les deux manuscrits répètent la même faute³⁸.

Dans huit cas³⁹ le A a subi l'intervention d'un diorthote que je désigne par le signe A². À l'exception des deux premiers cas, les corrections sont souvent intempestives. Pour ces raisons, je n'en ai pas tenu compte, me limitant à les signaler dès lors à l'apparat critique.

Dans dix-huit cas⁴⁰, les deux manuscrits sont en concurrence, car rien n'indique que les leçons du A ou celles du P sont les leçons correctes.

plus correcte et on peut supposer que le copiste du P était mieux renseigné sur la forme exacte du nom de l'ambassadeur), 58 παρορωμένων P: παρορώμενον A (la construction demande le génitif pluriel), 58 Τοῦτο πᾶς φθέγγεται P: ... φθέγγεται A (il est manifeste que le subjonctif est ici inacceptable), 134 οἰακιστικῆς P: οἰακιστικῆς σου A, 140 κομπορημοσύναις P: κομπορημοσύναις A (faute d'orthographe), 247 γεγέννηται P: γεγέννηται A, 274 ἡ γνώσις σου P: ἡ γνώσις A (citation correcte dans P; peut-être y a-t-il eu un lapsus de Théodore II, corrigé par le copiste du P). *Éloge de la sagesse*: 92 ταῦτ' ἄλλος P: τῶν τᾶλλος A.

37. *Discours de la vertu*: 34 στερρᾶς A: στερᾶς P, 44 Μήπουτ' P, 46 ἄλλωστε A: ἄλλως τὲ P, 58 ἐναργῶς A: ἀργῶς P, 67 τὸν εὐεργέτην A: τῶν εὐεργέτην P, 85 ἡ A: om. P, 109 γένωμαι A: γένομαι P, 139 τοῖς A: τῆς P, 141 ἐξορχουμένου A: ἐξορχομένου P, 151 οἱ καὶ περὶ συλλογισμῶν A: ἡ καὶ περὶ συλλογισμῶν P, 173 τὸ προσδοκώμενον A: προσδοκώμενον P, 174-175 σοφιστικαῖς A: om. P, 180 κρουνὸν A: κρουνῶν P, 183 καὶ A: om. P, 211 γὰρ A: om. P, 270 πλημμυρήσαντα A: πλημμυρῦσαντα P, 288 ἀπεξαιρήσομεν A: ἀπεξαιρήσομαι P, 289 θεοφιλοῦς A: θεοφιλῆς P, 291 αἰδεσθεῖς A: αἰδεθῆς P, 293 φθόνου A: φόνου P, 296 ἀναστροφὴν A: ἀστροφὴν P, 299 ἐλικοειδῶν A: ἐλυκοειδῶν P, 299-300 ἐπέγνων A: ἐπέγνω P, 336 λέγω A: λέγων P, 372 καὶ! A: om. P. *Éloge de la sagesse*: 17 περιπλεκόμενοι A: πλεκόμενοι P, 21 ταύτης A: ταύτη P, 27 ἡ ταύτης A: τῆς P, 39 αἰδεσιμωτέρους A: αἰδεσιμωτάτους P, 58 ἔλαβε A: ἔλαβε P² (ἔλαυε P¹), 63 αὐτὸ A: αὐτὸν P, 64 βασιλικὴν A: βασιλεικὴν P, 67 ἐκτιναξάμενος A: ἐκτειναξάμενος P, 80 κατασπάσσωμαι A: κατασπάσομαι P, 95 τῷ A²: τοῦ P, 101 αὐτοσοφίας A: σοφίας P, 108 πράξεις A: πράξις P, 124 συνέστιοι A: συνέσθιοι P, 133 περιτείχισε A: περιτείχῃ P, 135 εἰς εἰσποὴν A: εἰς πνοὴν P, 138 τὸν A: om. P, 139 παρήγαγε A: παρήγαγεν P, 144 ἐστὶν ὄντως A: ἔστιν ὅτως P, 155 συμφθειρόμεθα A: φθειρόμεθα P, 191 γε A: om. P, 206 πλαστουργηθεῖσαν A: πλαστουργηθεῖσαν P².

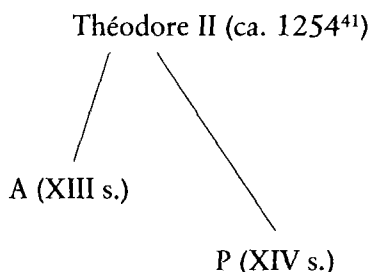
38. *Discours de la vertu*: 93 τῷ AP, 213 πατταγαῖς AP. *Éloge de la sagesse*: 25 αὐτοῦς AP.

39. *Discours de la vertu*: 18 διανοίας A: διαρτίας A²P, *Éloge de la sagesse*: 95 τῷ A²: τοῦ P. *Discours de la vertu*: 28 καὶ κατήρηται A: κεκατήρηται A², 157 αὐτοῖς AP: αὐτῶν A², 254 τὰς τῆς ἀμαθίας ὀχλοκρατίας AP: τῶν τῆς ἀμαθίας ὀχλοκρατιῶν A², 297 ἐπακολουθεῖν AP: ἐπακολουθησά A². *Éloge de la sagesse*: 62 ἐνδείξει AP: ἐνδείξῃ A², 214-215: ἐπακούσεις καὶ σώσεις AP: ἐπακούσης καὶ σώσης A².

40. *Discours de la vertu*: 2 Λόγος πέμπτος A: om. P, 4 Θεοδώρου A: Θεοδώρου σοφωτάτου Δούκα P, 6 πρὸς τὸν A: εἰς τὸν P, 29 Παῦλον ἀπόστολον A: ἀπόστολον Παῦλον P, 50 ἐκ τῆς ἁνωθεν A: καὶ ἐκ τῆς ἁνωθεν P, 115 ἡλίου καὶ αὐλοῦ A: καὶ αὐλοῦ ἡλίου P, 122 Δαυιδῆ A: ὁ Δαυιδῆ P, 134 σοῦ A: non graebet P, 155 τοῦ Πυθαγόρου A: Πυθαγόρου P, 162 διὰ πασῶν A: διαπασῶν P, 185 τῷ ὀλίσθῳ πλειστάκις A: πλειστάκις τῷ ὀλίσθῳ P, 235 καὶ A: τε καὶ P, 315 ὑπερίπταται A: περιίπταται P. *Éloge de la sagesse*: 2 Λόγος Ἔκτος A: om. P, 57 διδῶσι A: διαδίδωσι P, 66 τὸ ὅμμα post τείνει transp. P, 144 τὸν ὄντως σοφὸν A: τὸ ὄντως σοφὸν P, 208 αἰρετὸν A: ἀρεστὸν P.

Cependant, puisque le A est relativement beaucoup plus correct que le P, j'ai adopté dans tous ces cas les leçons du A en renvoyant dans l'apparat celles du P.

Les considérations ci-dessus nous amènent au stemma suivant:

41. Quant à cette date, E. Lappa, *op.cit.*, 1949, p. 171, précise que l'*Éloge de Jean Vatatzès*, écrit en 1254, ainsi que le traité *Comment les maîtres doivent se comporter envers leurs serviteurs et ceux-ci envers leurs maîtres* avec la *Lettre inédite à Georges Acropolite* probablement postérieurs à l'avènement de Théodore II, paraissent être ses derniers écrits. Tous les autres discours s'intercalent entre ces deux groupes.

V. TEXTES

(Θεοδώρου Δούκα τοῦ Λάσκαρι)
Λόγος Πέμπτος

(Περὶ ἀρετῆς)

Τοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι, τοῦ υἱοῦ τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως
5 τῶν Ῥωμαίων κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Δούκα, πρὸ τῆς τοῦ μαρκιωνος Βελτόρ-
δου δὲ Μοεμβούργ πρεσβείας πρὸς τὸν αὐτὸν ὑψηλότατον βασιλέα περὶ
ἀρετῆς καὶ πρὸς Θεὸν εὐχαριστήριος τισὶ πράγμασι παρενοχλουμένου
αὐτοῦ, καὶ διαλυτικὸς ὑπονοιῶν τινῶν καὶ κακίας στηλιτευτικός.

[1] Ὅτι μὲν ἡ ἀρετὴ πρὸς τὸν αὐτὴν κεκτημένον ἔλκει τὸ ἀγαθόν,
10 ἀναγκαῖον τοῦτο καὶ πρόδηλον. Ὅτι δὲ καὶ πᾶ(A 44r)σα κακία παρ'
ἑαυτῇ κέκτῃται τὸ κακόν, προφανὲς καὶ τοῦτο καθέστηκεν, ὅτι τε καθ'
ἑαυτὴν ἐστὶν αἰσχρὸν ἡ κακία καὶ ὅτι τῷ ὁμοίῳ τὰ ὅμοια ἐφέλκονται ἀλλὰ
καὶ πᾶν τὸ τῆς ἀγαθωσύνης (P 67r) καὶ εὐκληρίας τετυχηκὸς τὴν ἔφεσιν
ὄντως ἀνένδοτον ἀποτείνει πρὸς τὸν τῆς ἀγαθωσύνης αὐτουργὸν καὶ
15 διδάσκαλον. Τοῦτο καὶ τὸ πρῶτιστον κτίσμα καὶ λογικόν, ἅν που καὶ
ὑπὸ τῆς κακίας παρασύρηται καὶ μολύνῃται, πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἀνένδοτον
ἔχει τὸ θάρρος καὶ τὸ εὐέλπιστον, ὅτι καὶ δίκαιον τῷ τοι καὶ τῶν μερῶν
πολλάκις ὑπὸ λύμης οἰονεῖ τινος τῆς ὀλοκλήρου διαρτίας μετατραπέντων,
ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τὸ ἄλγος ἀνέρχεται, ὅθεν καὶ λόγον ἐλκύσει ταῦτα καὶ
20 τὸ συμφέρον συνανθελκύσει καὶ ὄνησιν τὸ ἄλγος προξενήσει, ἣν τοῖς
συγγενέσι μέρεσι χορηγήσει διὰ τὴν ὀδύνην ἢ κεφαλὴν. Ἡ κεφαλὴ τὸ
ἀκρότατον, τὸ τιμιώτατον, τὸ σεμνότατον, ὅπου καὶ ὁ κατ' εἰκόνα κτί-
στου νοῦς διὰ (A 44v) τοῦ ἐν αὐτῷ ἐμφύτου λόγου τὰς ἐνεργείας ἐκτελεῖ
τὰς οἰκείας (P 67v) διὰ λόγου προφορικοῦ. Καὶ τοῖς μέλεσιν ἡ κεφαλὴ τὰ
25 χρειώδη, τὰ ἀναγκαῖα, τὰ τίμια χορηγεῖ, καθὼς καὶ ὁ κατ' εἰκόνα λόγου

A: cod. Ambr. Gr. 917 (s. XIII ex.), fol. 43v-58r - P: cod. Paris. Gr. 1193 (s. XIV), fol. 66v-84v

5-6 πρὸ τῆς τοῦ μαρκιωνος ... πρεσβείας: v. n. 13, p. 54 21-22 ἡ κεφαλὴ τὸ ἀκρότατον: cf. Procl. *In Remp.* (Kroll) II 182,14

2 Λόγος Πέμπτος A: om. P 4 σοφωτάτου Δούκα post Θεοδώρου add. P 6 Μοεμβούργ P: Μοεβούρ A (aliis operibus Ὁεμβούργ) 6 πρὸς τὸν A: εἰς τὸν P 18 διαρτίας A²P: διανοίας A

Θεοῦ ἄνθρωπος, ὅταν τινῶν ὑπὸ πειρασμῶν κακίας κλυδωνισθῇ, ἀνέ-
 χεται θερμῶς ὁμοῦ καὶ σεπτῶς πρὸς τὴν ὄντως κεφαλὴν, τὸν Χριστόν, ἐν
 ᾧ καὶ κατήργηται πᾶσα ἀρχὴ τοῦ σκότους καὶ ἐξουσία, κατὰ τὸν μέγαν
 Παῦλον ἀπόστολον. Ἐκεῖθεν καὶ τὰ σωτηριώδη αἰτεῖ καὶ τὰ χρήσιμα
 30 ἐκζητεῖ, κἂν καὶ πρὸ τοῦ αἰτῆσαι αὐτὸν γινώσκῃ ὁ πλάστης καὶ πρὸ τοῦ
 ἐννοῆσαι ἀποπληροῖ τὸ συμφέρον τοῦ πλάσματος. οὐκ ἂν γὰρ ἐπιδώσει
 ὅφιν ἀντὶ ἰχθύος, ἀλλὰ δόματα ἀγαθὰ χορηγήσει διὰ τοῦ πνεύματος.

[2] Εἰς ταύτην οὖν κἀγὼ τὴν σεπτὴν κεφαλὴν, τὴν ὄντως τιμίαν, τὴν
 ἄναρχον ἐπερειδόμενος καὶ βάσεις (P 68r) στερράς, ἀσείστους, ἐδραίας
 35 ἐν αὐτῇ ἐδρα (A 45r)ζόμενος, ταῦτά φημι, Κύριε· σῶσον δὴ, Κύριε,
 εὐόδωσον δὴ καὶ σῶσον μὲν δὴ ἀπὸ τῶν ἀργαλεωτέρων κακίας αἰσχυρῶν
 ἐπιτηδευμάτων, εὐόδωσον δὲ ἐν ἀρεταῖς ὁρᾶν τὸν νοερὸν ὀφθαλμὸν τῆς
 ψυχῆς προσκυνοῦντά με ἐμψύχως, ἐλλόγως, προθύμως σὲ τὸ τρισικλεέ-
 στατον φῶς. Πολὺς γάρ ἐστιν ὁ κλυδασμός, πολὺς ὁ τοῦ θυμικοῦ κατα-
 40 καχλάζων ἐν τοῖς ἀγγείοις τοῖς καρδιακοῖς πειρασμός, ὑπὸ τοῦ εἰς ἀντι-
 λύπησιν σφαδάζοντος καὶ ἀτάκτως φερομένου περικαρδίου αἵματος, πο-
 λὺ τὸ ἀκατάσχετον καὶ ὀρμητικὸν καὶ ἄστατον καὶ εὐμετάτρεπτον, ἐτοι-
 μότρεπτον, ἐτοιμόσειστον, εἰς τὸ τῶν ἡδονῶν τῶν ὀλεθρίων ἐπιθυμίας (P
 68v) τὸ κύημα, μὴ λόγου ἡνιοχοῦντος, ἀναρχε λόγε, ὁ Κύριος. Μήποτ' οὖν
 45 κἀγὼ τὰ τῆς φθορᾶς κτιζὼν φθαρῶ, σῶσον ὁμοῦ καὶ εὐόδωσον, τῷ Κυρίῳ
 μου φθέγγομαι, ἄλλωστε ὅτι καὶ πᾶσα δόσις ἃ (A 45v) γαθῇ ἄνωθεν
 ἐστι. Τριτῶς γοῦν ἐστι τὸ ἄνωθεν, ἐκ μιᾶς δὲ ἀεννάου καὶ ὑπερουσίου
 καὶ ὑπερφώτου καὶ ὑπὲρ τὸ ἄνω πηγῆς τὸ χεῦμα δεχόμενον, ὥσπερ ὁ
 λόγος δηλώσει. Τοῦτο δὲ ἦν, εἰ τὸ κάτω τῶν πρὸς τι, τὸ ἄνω ἀριδῆλως
 50 ὑψιπετεῖ εἰ δ' οὕτως, οἱ ἐκ κακίας εἰς ἀρετὴν μετερχόμενοι, ἐκ τῆς ἄνωθεν
 φωτοβρυτοχυσίας τῆς ἀρετῆς φωτιζόμενοι, χώρου κακίας ἀποσπώμενοι
 διὰ ταύτης τῆς ὄντως τῆς ἀρετῆς χάριτος ἄνωθεν ἐφελκόμενοι πρὸς

27 Greg. Nyss. *Enc. In S. Steph.* (PG 46) 729D 28-29 κατὰ τὸν μέγαν ἀπόστολον Παῦλον: cf. 1 Co. 15,24 32 ὅφιν ἀντὶ ἰχθύος: Mat. 7,10; Lu. 11,11 32 δόματα usque διὰ τοῦ πνεύματος: Eph. 4,8 37-38 τὸν νοερὸν ὀφθαλμὸν τῆς ψυχῆς: cf. Plat. *Phaed.* 99E; *Resp.* 554B; *Soph.* 254A; Bas. *Caes. Epist.* 150 (Courtonne) 1,25 39-40 τοῦ θυμικοῦ κατακαχλάζων usque τοῖς καρδιακοῖς: Arist. *De an.* 403a 30-32 [cf. Jo. Philop. *Comm. In. De an.* (Hayduck) Ad loc.]; cf. Nem. *Emes. De nat. hom.* 20,2 (Morani 81,2); Jo. *Dam. Exp. fid.* (Kotter) 30,1 44 λόγου ἡνιοχοῦντος: cf. Plat. *Phaedr.* 246A sqq.; Jo. *Dam. Enc. In S. Joh. Chrys.* (PG 96) 768C 46-47 πᾶσα δόσις ἀγαθῇ ἄνωθεν ἐστι: Ja. 1,17

28 καὶ κατήργηται A (κεκατήργηται A²): κατήργηται P 29 Παῦλον ἀπόστολον A: ἀπόστολον Παῦλον P 34 στερράς A: στεράς P 44 Μήποτ' A: Μήπου τ' P 46 ἄλλωστε A: ἄλλως τέ P 50 καὶ ante ἐκ τῆς ἄνωθεν add. P

αὐτὴν ἀνατρέχουσιν. (P 69r) Ἦ, ὁπόταν ὁ νοῦς ἐλλογοειδεῖς τὰς ἐνεργείας κινήσῃ καὶ κατὰ κρίσιν ὁμοῦ καὶ διάκρισιν τημητικωτάτην τὸ χεῖρον
 55 ἐξ ὁμματος νοεροῦ ἐκκόψῃ τομῶς ἀποσκορακίσας τοῦτο καὶ ἀποπέμψας, ἄνωθεν τὸ ἀγαθὸν ὁ νοῦς πρὸς τὴν ψυχὴν ἐξαπέστειλε. Τρίτον δὲ πάλιν ἐροῦμεν, ὅταν ὑπὸ τῆς ἄνω Τριάδος τὸ ἀγαθὸν χορηγῇται τὸ τελικώτατον, τῶν ἀμαρτὰδων παρορωμένων ἄνωθεν ἐναργῶς. Τοῦτο πᾶς φθέγ-
 (A 46r)ξεται, ὅτι γε καὶ πᾶσα δόσις φρονήσεως, γνώσεως, συνέσεως, λόγου, ἀρετῆς, πᾶν ἀγαθὸν ἄνωθέν ἐστι καταβαῖνον παρὰ τῆς σε-
 60 πτῆς Τριάδος, καὶ ὅτι κυρία οὕσα ἐπὶ τὰ δοῦλα τὴν εὐμένειαν χορηγεῖ. Τοῦτο πᾶσι σαφῶς ἀριδῆλως ἐπέγνωσται, τοῦτο, τὸ ὄντως ἄνωθεν (P 69v), τοῦτο πολὺ τῶν χθαμαλωτέρων ὑπερανέστηκε.

[3] Διτῶς γοῦν τοῦ θεοῦ χορηγοῦντος καὶ νέμοντος, κατὰ χάριν ὁμοῦ
 65 καὶ ἀντίχαριν, ἥ ὅλον εἰπεῖν κατ' εὐμένειαν (τί γάρ ἐστιν ἀντίχαρις καὶ πρὸς τί τοῖς μηδὲν προδεδωκόσιν ἢ προεισενέγκασιν; Ἀλλ' ὅμως ἐκ τῶν καθ' ἡμᾶς γνωρίζομεν τὰ αὐτοῦ καὶ ἐκ τῶν εὐεργετημάτων τὸν εὐεργέτην γινώσκουμεν, καὶ ἐκ τῆς ὑγείας τὸν ἱατρὸν καὶ ἐκ τῆς νίκης τὸν στρατηγὸν καὶ ἐκ τῶν δούλων τὸν δεσπότην, καὶ δεσπότην τὸν ὑπὲρ τοῦ ἀχρείου καὶ
 70 ὑπευθύνου καὶ δυστήνου δούλου, τὸ αἶμα δόντα τὸ τίμιον), τί γοῦν, τὸ διτῶς χορηγοῦντος τοῦ θεοῦ καταλείψας καὶ νέμοντος κατὰ χάριν ὁμοῦ καὶ (A 46v) ἀντίχαριν, τὰ τοῦ εὐεργέτου (P 70r) ἐρευνῶ δωρήματα τὰ ὑπὲρ τὸν ἀριθμὸν; εἰπῶ δ' οὖν ὅμως· χορηγεῖ μὲν οὖν τὸ θεῖον κατὰ χάριν, ὁπόταν ἀναφύῃ τὰ ὑψηλὰ τῆς κακίας ριζώματα, στελέχη μίσους ὑπὸ
 75 αἰσχυρῶν τε καὶ πονηρῶν ἐπιτηδευμάτων ἀκοντισθέντα πρὸς ὕψος καὶ μηχανθέντα. Καὶ παραφυάδας ὁμοῦ ἀέρι ἀνακεκραμένας τῷ πονηρῷ καὶ ὕδατι καὶ γῇ καὶ πυρὶ ἀποπέμψουσι τῷ πυρὶ τότε τοῦ πνεύματος· ὁ λόγος διὰ τῆς ἐν αὐτῷ ἐμφύτου ἐξουσιαστικῆς ἐνεργείας τέμνει τὸν στέλεχον, τίλλει τὰ φύλλα, τοὺς κλάδους ἀνακαθαίρει καὶ τὸ κακὸν καταστέλλεται,
 80 ὕδατί τε πνεύματος συχνάκις ἄρδων τὴν ρίζαν ἀρετῆς ἐν ὀλίγῳ τίκτει γεννήματα, καὶ μηδὲν πρότερον τρυφήσας καρποῦ, κατὰ χάριν εὐκαρπον τὸ φυτὸν ἀποδείκνυσι, τὸ δέ γε καὶ κατ' ἀντίχαριν οὐ καινόν· τρέφει γὰρ αὐτὸς τὴν ρίζαν (P 70v) τῶν ἀγαθῶν, ἐξ ἧς γεννήματα ἀγαθὰ τῷ (A 47r)

60 ἄνωθέν ἐστι καταβαῖνον: Ja. I, 17

58 παρορωμένων P: παρορώμενον A 58 ἐναργῶς A: ἀργῶς P 58-59 φθέγγεται P: φθέγγεται A 67 τὸν εὐεργέτην A: τῶν εὐ. P 74 τῆς s. l. A 76 ἀνακεκραμένας P: -κραμμένας (sed primo μ cancellato) A 77 ἀποπέμψουσι τῷ πυρὶ τότε A: τότε ἀποπέμψουσι τῷ πυρὶ P

ἀγαθοεργάτη κεκόμισται συχνάκις καὶ δαφυλῶς· καὶ οὕτως τρέφων τρυ-
 85 γᾶ, καὶ ἡ ρίζα κλαδευομένη τρυφᾶ, καὶ οὕτως εὐφραίνεται, καὶ τοῦ καρ-
 ποῦ καὶ κείνη τῶν εὐεργετημάτων καθ' ὥραν οὐκ ἄμοιρος γίνεται, ἀλλὰ
 καὶ λίαν ἐμπεπλησμένως καὶ δαφυλῶς παρ' αὐτοῦ τοῦ ὄντως φυτουργοῦ
 καὶ Θεοῦ δέχεται· ταῦτα κατὰ χάριν ὁμοῦ καὶ ἀντίχαριν ἡ θεία οὐσία
 ἀεννάως τοῖς πλάσμασι χορηγεῖ.

90 [4] Κάντευθεν δὴλον, ὅτι καὶ πᾶσα δόσις ἀγαθὴ ἄνωθ' ἐστὶ
 παρὰ τοῦ πρώτου καὶ ὄντος καὶ ἀγαθοῦ, καὶ πᾶν ἔργον ἀγαθὸν εἰς
 δόξαν τούτου πράττειν σεμνότατον. τίς γὰρ κατέθραυσε πόλεμον Ἀμα-
 λήκ, παρατασσομένου τοῦ ἱεροῦ λαοῦ αὐτῷ τότε καὶ κατὰ πεδίον τὴν
 95 εὐτακτον κίνησιν ἐκπληροῦντος, ὠθοῦντος, (P71r) ἀντωθουμένου, βάλλον-
 τος, βαλλομένου, στρέφοντος, στρεφομένου καὶ ὅσα ἔθος τοῖς πολεμίοις
 ἀποπληροῦν; Ἐλαχε γοῦν νίκην (A 47v) ὁ Ἰσραήλ, Μωυσέος δημαγω-
 γοῦντος, μεσιτεῦντος, εὐχομένου, καὶ Ἀμαλήκ καταπέπτωκε καὶ Ἰσραήλ
 ἐκνενίκηκε. Τί δ' ὅταν ἐσχίζετο θάλασσα καὶ λαὸς διεσώζετο καὶ τὸν
 αἶνον ἐκρότησε καὶ ἐχθρὸς καταπέπτωκε; μὴ γε τοῦτο ἄνευ Θεοῦ, εἰ μὴ
 100 καὶ τὸν στῦλον πυρὸς τὸν θεῖον, τὸν αἰνιγματώδη πρὸς ὕλικὸν πῦρ εἶπη-
 τις καὶ τὴν αὐτόματον νεφέλην καὶ θείαν εἰς ἀτμοὺς παραλόγως φυσιο-
 λογῶν, ἔξω πέση καὶ λόγου καὶ φύσεως· ταῦτα Θεοῦ, τὰ τοιαῦτα αὐτοῦ
 καὶ τὰ πάντα αὐτοῦ, ὅτι καὶ ἄνωθεν.

[5] Οἶμαι γὰρ καὶ κατὰ βάθους εἶπερ ἐχώρησα θαυμάτων, συμβόλων,
 105 δωρημάτων, ἐνεργημάτων τῶν αὐτοῦ, τῶν δι' αὐτοῦ, (P 71v) τῶν ἐξ
 αὐτοῦ, τὰ τοῦ νοὸς διελύθη πηδάλια τῷ ἐννοήματι καὶ ἡ γλῶσσα παρειθῆ
 τῷ μεγαλείῳ τῆς ἀφηγήσεως· ἀλλὰ που φησὶ καὶ ὁ λόγος, ὑψηλότερά
 σου μὴ ζήτηι καὶ βαθύτερά σου μὴ ἐρεῦνα, ὃ καὶ στέρξω καὶ τι-
 μήσω καὶ ἐπαινέσω. Καὶ μὴ θαυ(A 48r)μάτων γένωμαι ἐταστής, ἀλλ'
 110 αἰτημάτων καρδιακῶν αἰτητής· καὶ μὴν γε μέλος ἡ καρδιά τὸ τιμώτατον.

[6] Αἰτῶ γοῦν ὅλης καὶ γὰρ ἐξ αὐτῆς δοθῆναι μοι δὴ τῷ ἀθλίῳ καὶ
 ταλαιπῶρῳ χαρίσματα τὰ τοῦ πνεύματος, ἵνα θραύσω τὸ θυμικόν, κινήσω
 δ' ὅμως τὸν λόγον εἰς ἔφεσιν τῆς ὑπερουσίας φύσεως· τὰ δ' ἄλλα πάντα

84 ἀγαθοεργάτη: ps.-Dion. Areop. EH 393 C (Heil-Ritter 71,3: τὴν μίαν ἀγα-
 θοεργέτην ἀρχήν) 90 πᾶσα δόσις ἀγαθὴ: v. l. 46-47 91 πᾶν ἔργον ἀγαθόν: 2
 Co. 9,8; 2 Ti. 2,21; 3,17; Tit. 1,16; 3,1; 5,10; He. 13,21 92-93 τίς γὰρ κατέ-
 θραυσε πόλεμον Ἀμαλήκ et 97 καὶ Ἀμαλήκ καταπέπτωκε: cf. Ex. 17,8 et
 11 103 Ro. 11,36 107-108 ὑψηλότερά σου usque ἐρεῦνα: cf. Si. 3,21 (χαλε-
 πώτερα σου μὴ ζήτηι καὶ ἰσχυρότερα σου μὴ ἐξέταζε) 111 ὅλης ἐξ αὐτῆς: Mar.
 12,30; 33; Lu. 10,27 111-112 τῷ ἀθλίῳ καὶ ταλαιπῶρῳ: v. ex. gr. Aelius Arist.
Ars rhet. (Spengel) 1,4,6; Jo. Chrys. *In Acta apost.* (PG 60) 99

85 ἡ A: om. P 93 αὐτῷ conit.: τῷ AP 103 καὶ τὰ πάντα αὐτοῦ s. l. A 109 γέ-
 νομαι A: γένωμαι P

115 τῶν ὑλικῶν, ὥσπερ ἀτμὶς δρόσου νεφέλῃς διαρραγείσης διαλυόμενα
κατὰ ταῦτὸ ὑπὸ τῆς αἰθρίας τοῦ νοητοῦ ἡλίου καὶ ἀύλου διαφευγέτωσαν·
φω(P 72r)τοειδῆς γοῦν καὶ φιλόθεος ἐκ τούτου γενόμενος ἐξαιτήσω
τὰ σωτηριώδη αἰτήματα, ἥτοι πνεῦμα Θεοῦ, πνεῦμα σοφίας καὶ
συνέσεως, πνεῦμα βουλῆς καὶ ἰσχύος, πνεῦμα γνώσεως καὶ
120 εὐσεβείας, πνεῦμα φόβου Θεοῦ καὶ πνεῦμα Κυρίου τῷ διὰ χει-
λέων· ἀνελῶ πονηρῶν χειλέων τὰ ἀτοπήματα ταῦτα· Κυρίου δωρήματα
τὰ τοιαῦτα, τοῦ δούλου αἰτήματα, ὅτι καὶ Κύριος ἔχρισέ με, τῷ
αὐτεξουσίῳ τετιμηκώς, καὶ υἱὸν αὐτοῦ, ὡς Δαυὶδ ψάλλει, ἐν πνεύματι
ἀγίῳ πεποίηκεν. (A 48v) Εἰ δὲ υἱός, καθὼς καὶ τὸ πνεῦμα ἔφη τὸ ἅγιον
αἰτῶ παρὰ τοῦ πατρός, τοσοῦτον οὐσιωδῶς κεκτημένου τὸ ἀγαθόν, ἵνα
125 κάμοι χορηγήσῃ ἀδιστάκτως αἰτοῦντι καὶ δι' ἐμοῦ τῶν ἐξαισίων τοῖς
λαοῖς μεταδώσει, ἃ διδάσκει διὰ τοῦ πνεύματος· ἀλλ' ὅμως τὰ ἰδικώτατα
καὶ συστατικώτατα ἀνδρῶν ἀγίων τοῦ πνεύματος (P 72v) ὁ αἰσχροὺς καὶ
λίχνους ἀναξίως λαφύσσω καὶ τὴν ἄλλοις ἀπονεμεμένην ἐπισπῶμαι δὴ
χαρμονὴν καὶ ἐπ' ἄλλοις ποιῶμαι τὴν ἐμπορίαν αἰσχροκερδῶς.
130 Μήποτ' οὖν μὴ εἰδῶς ναυαγῆσω τῶν πλωτῶν ἀποπνιγόντων, τοῦ φόρτου
ἀπορριφέντος καὶ τῆς ἐμπορίας ὡς ἄφρων ἐκπέσω καὶ δειλαῖος, ἀλλὰ γε
πρὸς τὸν ἔλεον Θεοῦ καταφεύξομαι καὶ τῷ Κυρίῳ ἐξ ὅλης καρδίας
ἐκβοήσομαι· δίκασον, Κύριε, τοὺς ἀδικοῦντάς με, πολέμησον
τοὺς πολεμοῦντάς με, ἐπιλαβοῦ ὅπλου, ἥτοι οἰακιστικῆς σου ду-
135 νάμεως, ἵνα τὴν ἐκ πονηροῦ πνεύματος ἐπιφερομένην δυναμικὴν τρικυ(A
49r)μίαν θραύσῃς, Χριστέ, σταυροῦ τοῦ σοῦ τῇ δυνάμει καὶ τῷ θείῳ σου
πνεύματι τῷ χρίοντι βασιλεῖς, τῷ ἀγιάζοντι ἱερεῖς, (P 73r) τῷ λαὸν εἰς
αἶνον σὸν διεγείροντι, ἵνα πᾶν ἀγαθὸν διὰ σοῦ τῆς ῥίζης τῶν ἀγαθῶν
ὑπερβλύσῃ καὶ ὑπερεκχυθῇ τοῦ κόσμου τοῖς πέρασιν.

140 [7] Ἄλλοι μὲν γὰρ λογογραφίαις, στροφαῖς καὶ κομπορρημοσύναις
εὐφυῶς ἐξορχουμένου τοῦ λόγου περὶ ποικίλων τινῶν λόγων ἰστόρησαν

114 ἀτμὶς δρόσου ... διαρραγείσης: cf. Is. 18,4 117-119 Is. 11,2-4 117-118 cf. Ps. 44,8 121-122 τῷ αὐτεξουσίῳ τετιμηκώς: cf. Jo. Chrys. *Frg. in Job* (PG 64) 524A; Greg. Nyss. *De mort.* (Heil) 54,2-3; Greg. Naz. *Or.* 38,12 (PG 36) 324B 122 Ps. 81,6 124 οὐσιωδῶς κεκτημένου τὸ ἀγαθόν: cf. ps.-Dion. Areop. DN 693 B (Suchla 143,12) 133-134 Ps. 34,1-2 136 σταυροῦ τοῦ σοῦ τῇ δυνάμει: cf. Jo. Chrys. *In laud. S. Jo. Theol.* (PG 61) 719; *De ador. pret. cr.* (PG 52) 838

115 ἡλίου καὶ ἀύλου A: καὶ ἀύλου ἡλίου P 122 Δαυὶδ A: ὁ Δαυὶδ P 125 ἐξαι-
σίων: γ s. l. A 134 σου A: non praebet P 139 τοῖς A: τῆς P 140 κομπορρη-
μοσύναις P: κομπορημοσύναις A 141 ἐξορχουμένου A: ἐξορχομένου P

σοφοὶ τὸν λόγον, πολλοὶ τὴν τέχνην· οἱ κατ' εὐεργεσίαν ἐκ σοῦ λαχόντες, φιλάνθρωπε, τὰ σὰ τὰ ἐκ σοῦ τῷ μεγαλείῳ δικαίως τῷ σῶ προσέφερον, οἱ καὶ καρδιακαῖς ζωπυρούμενοι φλογοειδέσιν ἐννοημάτων ἐπιβολαῖς φθόγ-
 45 γους μελιρρύτως ῥέοντας ἐναπέσταξαν γλυκερούς, μηδὲν ἐλαττονου-
 μένους τοῦ διὰ τοῦ ἱεροῦ Μωσέως εἰς ἐδωδὴν τῷ Ἰσραὴλ δοθέντος μάννα τοῦ γλυκεροῦ. Ἕτεροι δὲ τὰ περὶ τὴν φύσιν φυσικῶς (P 73v) ἐξετάσαντες, τὰ καθόλου στοιχεῖα καὶ τὰ ἀπλᾶ τοῖς μερικοῖς συμβιβάσαντες πράγ-
 150 μασι, (A 49v) συνελογίσαντο τὴν ἀλήθειαν· ἀέρι γὰρ καὶ πυρὶ καὶ ὕδατι
 σὺν τῇ γῇ τὰ καθόλου συνάψαντες, τὰ ἐξ αὐτῶν ἀποτελούμενα καὶ δὴ λεγόμενα προβλήματα συνεπέραναν. Οἱ καὶ περὶ συλλογισμῶν ὁμοῦ τε καὶ ἀποδείξεων θαυμαστικωτέραν καὶ ἐνδοξοτέραν ὁδὸν ἀληθῶς καθ'
 155 αὐτοὺς ἐκάνονισαν, διαιρέσεις τε πάλιν πλατωνικῶς θεοὺς ἀπεκάλεσαν, καθὰ καὶ Πλάτων διαιρετικῶς διελὼν εἰς ἑαυτὸν τὴν διαίρεσιν θεὸν αὐτὴν
 ἐπωνόμασε καὶ ἐδόξασε, καίπερ οὐ διενηνόχασι τούτου οἱ τὰς τοῦ Πυθα-
 γόρου ἀριθμητικὰς ἀναλογίας διαιρετικῶς τε καὶ ἐνωτικῶς θεοποιούμενοι ὁμοῦ καὶ λατρεύοντες, (P 74r) διὰ τὸ αὐτοῖς βουλευτὸν ἐντυγχάνειν ἐκ τοῦ
 160 παρ' αὐτά· αἱ καὶ διαφερικῶς μὲν ἐνοῦνται, ἐνωτικῶς δὲ χωρίζονται· τοὺς ἡμιολίους δὲ φθόγγους καὶ ἐπιτρίτους μουσικώτερον ἢ φιλοσοφία, παρὰ
 σοῦ τῆς αὐτοσοφίας τρανώσασα, μέχρις ἀψί(A 50r)δων οὐρανίων καὶ
 σωμάτων ἀστέρων τὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν ἀνήγαγε διὰ τῶν διαπασῶν
 τε καὶ δις διαπασῶν, τῶν ἐπιτρίτων καὶ ἡμιολίων, τῶν διπλασίων καὶ
 τετραπλασίων.

[8] Ὡσαύτως τῶν τῆς ἀστρονομίας ἔγγιστά πως ἄκρως καθήψατο
 165 παρὰ τῆς γεωμετρίας, τῆς ὀσίας, τῆς ἀνοσίου· δι' αὐτῆς γὰρ τὰς τῶν
 ἀστέρων ἀνωμάλους κινήσεις γινώσκομεν καὶ διὰ ταύτης πενία ὑπάρχει
 τοῖς κα(P 74v)θ' ἐκάστην ἀναγεγραφομένοις βροτοῖσιν, ὅτι, εἰ αὐτὴ καθ'
 αὐτὴν ἐκ τῶν ἐπιπέδων μέχρι καὶ τῶν στερεῶν ἀληθῶς ἐπιστημόνως
 170 ἐδείκνυε τὴν ἀλήθειαν, τάχ' ἂν τις εἶπη καὶ τὰ τῆς ἀστρονομίας οὐκ ἔγ-
 γιστά πως ἀλλ' ἐδραίως, σαφῶς τε καὶ ἀληθῶς τοῖς περὶ τὰ τοιαῦτα
 ἐσχολακόσιν ἀπέδειξεν· οὐ δὲ τὸ θεμέλιον ῥέμβεται, πῶς ἂν στάσιν
 λάχῃ τὸ ἐπ' αὐτό; Διὰ ταῦτα καὶ ἡ περὶ τὴν γῆν γεωδεσία καθ' ἐκάστην
 ἐκθορυβεῖ καὶ ὁ κλόνος διαθροεῖ καὶ ὁ τρόμος κατακρατεῖ καὶ τὸ προσ-

175 δοκώμενον μάταιον μὴ ἀποδεικτικαῖς ὁμιλίαις λυόμενον, ἀλλὰ σοφί(A
50ν)στικαῖς ψευδολογίαις τὸ δυσαχθὲς ἀτόπως καὶ ἀδυνάτως ἀποκρου-
όμενον (P 75r) καὶ μὴ κατ' ἐνδεχόμενον ἀριστοτελικάις καταρτιζόμενον
τάξεσιν.

[9] Ἄλλ' ἔγωγε πρὸς τὸν ἀρχῆθεν δρόμον τρέψω τὸν λόγον. Τῆς
πηγῆς γάρ μοι χορηγούσης τὰ νάματα, χύδην αὐτὰ ἐξεκένωσα· παλιν-
180 δρομήσω δὲ πάλιν τὸ ρεῦμα καὶ στήσω κρουνὸν καὶ θραύσω ῥύμην λόγων
ἐλληνικῶν καὶ πάλιν πρὸς σὲ καταφεύξομαι, τὴν ἀρχὴν τῆς σοφίας, τὴν
ὄντως σοφίαν καὶ σοφίαν μόνην καὶ λόγον αὐτῆς ἐνυπόστατον. Εἰπας
γάρ, Κτίστα Κύριε, ἐλεήσεις ὃν ἂν ἐλεῇς καὶ ὃν ἂν οἰκτείρης
κατοικτείρησεις. Μήποτ' οὖν κἀγὼ εἰμι, Σῶτερ, ὁ ἐλεούμενος; δοκῶ
185 δὲ κἀγὼ εἰμι, ὅτι καὶ σάρξ, ὅτι καὶ ἄνθρωπος, τῷ ὀλίσθῳ πλειστάκις
καταφερόμενος καὶ τοῦ μόρου μὴ αἰσθανόμενος. Ἄλλ' ὅμως, εἰ τῷ μόρῳ
ἀναίσθητος, εἰ τῷ ὀλίσθῳ πυκνὰ καταφέρομαι, (P 75v) σῶσον σύ με ὁ
ἄφθαρτος, ῥῦσαι σύ με ὁ ἄναρχος καὶ συνάναρχος καὶ αἰώνιος καὶ ἀθά-
νατος. Σόφισον σοφίᾳ τῇ διὰ σοῦ, εὐφρανον δὲ χάριτι τῇ ἐκ σοῦ, ἡ
190 αὐτοσοφία καὶ ὁ πατρικὸς χαρακτήρ (A 51r) καὶ τὸ ἐκμαγεῖον τοῦ
ἀρχετύπου ἰσοδυνάμου σου, ὅπως πάλιν ἐρῶ.

[10] Ἴνα τί μοι τοσαῦτα ὑπέδειξας ἀγαθὰ τῷ μηδενὸς ἀγαθοῦ
ἀξιοῦντί σε; οὐκ ἐξ ἐμῆς γὰρ πηγῆς, ἀλλ' ἐκ σῆς πάντως τὸ ρεῦμα ἐρ-
ρόφησα τὸ καθαρὸν, τὸ γλυκύ, τὸ ἀσύγκριτον, τὸ ὑπὲρ μέλι καὶ
195 κηρίον τῷ λάρυγγί μου, ὃ ὑπὲρ χρυσόν τε καὶ λίθον τίμιον
τῇ ἐμῇ κεφαλῇ δώσειας. Ἀλλὰ τί ταῦτα καὶ τίνος χάριν τὰ τῶν σῶν
δωρημάτων τεράστια εἰς ἑαυτὸν μεταμείβων ἀναιδῶς ἐνσεμνύνομαι;
Μήποτ' οὖν τῷ ἱεροσύλῳ καὶ ἀνοσίῳ νυκτιλόχῳ συνεκθριαμβεύσης με διὰ
τὴν ἐν ἐμοὶ τῶν ἱερῶν λόγων (P 76r) καθ' ἐκάστην ἀποδοχὴν καὶ σεμνὴν
200 ἱεροσυλίαν αὐτῶν. Ἐγὼ γὰρ οἶδα μηδὲν φέρων ἐξ ἑαυτοῦ, ἀλλὰ πάντα ἐκ
σοῦ, εἰ καὶ λόγον πλουτῶ τόν τε ἐνδιάθετον καὶ τὸν ἐκ μαθήσεως
ἀμυδρῶς. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο πάλιν ἐκ σοῦ· σὺ γὰρ ὕπνου καθάρας, ὕλης,
κάρου καὶ πάντων τῶν ἐργατῶν καὶ συνεργατῶν τῆς ῥαθυμίας, ἐπὶ τὴν
λυχνίαν τῆς ἀρχῆς λόγοις, ὡς οἶδας, μυστικοῖς ἀνεβίβασας, εἶπερ κἀγὼ
205 εὐαγγελικῶς τοῦ λόγου (A 51v) τοῦ θείου ἀξιωθῶ καὶ τῶν μαθημάτων τῆς

183-184 cf. Ex. 33,19 194-195 Ps. 18,11; 118,103

174-175 σοφιστικαῖς A: om. P 180 κρουνὸν A: κρουνῶν P 183 γάρ, Κτίστα Κύ-
ριε, ἐλεήσεις ὃν ἂν ἐλεῇς mg. P 183 καὶ A: om. P 185 πλειστάκις ante τῷ
ὀλίσθῳ transp. P

ἀρετῆς παρὰ σοῦ τοῦ κοινοῦ διδασκάλου πλουτήσω καὶ ἐντρυφήσω τὰ
 κάλλιστα· τεθάρρηκα γὰρ ὅτι καὶ τὴν ῥομφαίαν κατὰ τῶν ἐνιστα-
 μένων μοι σὺ περιζώσῃς καὶ τὰ ὄπλα στιλβώσῃς τὰ σὰ κατ' αὐτῶν,
 110 ὅτι ἐγὼ δοῦλος σὸς καὶ υἱὸς τῆς παιδείσκης σου. (P 76v) Βοηθείας
 γοῦν ἐγὼ οὐκ ἄμοιρος, Κύριε, τῆς ἐξ ἁγίου κατοικητηρίου σου, ἀλλὰ καθ'
 ἐκάστην ταύτην πεπλούτημαι· ἐνεδρεύων γὰρ ὁ λέων ἐν τῇ μάνδρα τῶν
 ἐν ἐμοὶ δωρημάτων σου, ἐνεδρεύει ὡς σκύμνος καὶ ἄρπαξ καὶ ἀναιδής.
 Ἀλλὰ ποιμαντικαῖς παταγαῖς τῶν ἐν ἐμοὶ περιστοιχιζομένων ἀγγέλων σου
 τὰ τούτου βέλη θραυσθήσονται καὶ γὰρ τε ῥυσθήσομαι, ἐκεῖνος δὲ καὶ
 215 θρηγήσει καὶ κλαύσει καὶ ὀδυρμοῖς ἐκτακῆσεται τῇ ἀτυχίᾳ τῇ ἐαυτοῦ, τὴν
 ἐξ ἁγίου κατοικητηρίου σου, ἐν ἐμοὶ τῷ δούλῳ σου δωρεὰν καθεκάστην
 ὁρῶν· πέφυκε γὰρ ταῦτα συμβαίνειν τῷ πονηρῷ ὁπότεν ὁρᾷ τὴν ἥτταν
 ὑπὲρ κεφαλῆς αὐτοῦ ὑπερβαίνουσιν, ἐαυτὸν ἐκδιδόναι θρήνοις, κοπετοῖς
 τε καὶ στεναγμοῖς τῶν οἰκειῶν σκευῶν τὴν στέ(Α 52r)ρησιν ἀποκλαιό-
 220 μενος. Οἱ δὲ κλάδοι (P 77r) τῶν ἀρετῶν ὑφιοῦνται, μηκύνονται, ἐκτεί-
 νονται πρὸς οὐρανίων ἀψίδων εὐθεῖαν ἀναδρομήν, παρὰ τοῦ ὄντως νοη-
 τοῦ ἡλίου τὴν θάλψιν δεχόμενοι· δεῖ γὰρ μηδὲ τὰ τοῦ νοὸς ἀνεπεξερ-
 γάστως παραδραμεῖν, ἀλλ' ἐπείπερ ἐκ τῶν κτισμάτων σὲ τὸν κτίστην
 γινώσκομεν, ὁ δὲ νοῦς τὸ πρῶτιστον κτίσμα καὶ λογικόν, λογικῶς τὰ περὶ
 225 τούτου διερευνήσωμεν, οὐχ ὡς ζητοῦντες σου τὴν κατάληψιν, ἀλλ' ὅτι
 θαυμάζειν ἐκ τῶν κτισμάτων τὸν τεχνουργὸν ἄξιον.

[11] Νοῦς μὲν γὰρ ἐστὶ κτίσμα δημιουργοῦ τεχνίτου Θεοῦ καὶ κτίσμα
 τὸ τιμωτάτον, ὃ καὶ νοερῶς ὁρᾷ καὶ μὴ ὁρῶν γινώσκει τὰ πόρρωθεν, τοῦ
 ταῦτὸ παρὰ τοῦ πρώτου νοὸς τὸ μέγιστον δεξάμενος δώρημα· ἐνεργεῖ
 230 μὲν γὰρ κατὰ θεῖαν θέλησιν φωτεινὴν τὰς τοῦ ἐμφύτου (P 77v) καὶ ἐν-
 διαθέτου λόγου ἐνεργείας διττῶς, ἅς μὲν πρὸς τὸν προφορικὸν ἐξακο-
 ντίζων λόγον καὶ ἀποστέλλων εἰς ἔκφανσιν τῶν ἐν τῇ καρδίᾳ βουλευ-
 μάτων (Α 52v) καὶ διαλογισμῶν, ἅς δὲ καὶ ἄνευ λόγου προφορικοῦ διὰ
 γλώττης σαλπίζοντος ἐκ θέρμης καὶ τόνου ζωτικῆς ἐκπληρῶν αὐτοκινή-
 235 τούς καὶ παλμοειδεῖς καὶ σφριγώσας ἐν ὀργάνοις κινητικοῖς ἐκπέμπων,
 ἐκπεραίνει τὰ θελητά, λέγω δὴ τὰς κινήσεις τὰς τῶν μελῶν ὁρμάς τε τὰς
 ἐξ αὐτῶν καὶ πᾶσαν κίνησιν ὀργάνου ἄνευ κτύπου λόγου προφορικοῦ
 τελούσας τὸ βουλευτόν. ἀλλ' οὐδὲ τῶν ὀξύτατων κινήσεων ὁ νοῦς ἥττων
 τέτακται, ἀλλὰ καὶ τὰ ὀξύτατα ὑπερβαίνει, τὰ ταχινώτατα ὑπερτερεῖ καὶ

208 Ps. 44,4 209 Ps. 115,7 211 ὁ λέων: cf. 1 Pe. 5,8 214 τὰ τούτου βέλη:
 Eph. 6,16 221-222 cf. Plat. Resp. 508A sq. 232-233 Mat. 12,34; Lu. 6,45

211 γὰρ A: om. P 213 πατταγαῖς AP: correxi 235 καὶ παλμοειδεῖς A: τε καὶ
 παλμοειδεῖς P

- 240 πάντων ὄντως αἰσθητῶν (P 78r) κτισμάτων προκάθεται· δεῖ γὰρ τούτων
πάντων ὑπερτερεῖν, ὅτι εἰκῶν ἐστὶ Θεοῦ καὶ ἀριθμὸν τρίτον ἐμφαίνει
τῆς Τριάδος ἐν ἑαυτῷ, τοῦ γεννητοῦ, τοῦ ἀγεννήτου καὶ τοῦ ἐκπορευτοῦ,
τῆς ἀλληλοπλόκου σειρᾶς, τῆς ἀλληλενδέτου συμφυΐας καὶ ὁμοουσιότη-
245 ρεῖ, καὶ κατὰ ταῦτα πάντα οὗτος πάντων αἰσθητῶν κτισμάτων ὑπερτε-
ρεῖ, καὶ καὶ κτίσις (A 53r) μα καὶ εἰκῶν καὶ ὥσπερ οἶον ἐξ αὐτῶν ὡς αὐτά,
κατὰ θέλησιν μορφωθεὶς παρ' αὐτά. ὅτι δὲ καὶ θείας ἐν αὐτῷ ἐνεργείας
ἐγνώκαμεν, πρόδηλον· ἐξ αὐτοῦ γὰρ γεγένηται προφητεῖαι καὶ συμβολι-
καὶ διαταγαὶ καὶ αἰνιγματώδεις προρρήσεις, τῆς ἀσυγχύτου τε τοῦ λόγου
καὶ τῆς βροτησίου σαρκὸς παραδοξοτέρα καὶ θαυμασιωτέρα ἐνώσεως
250 ὁμοῦ καὶ ἀνακράσεως πρόρρησις πρὸς ἡμᾶς ἐλέχθη προφητικῶς, (P 78v)
ἄλλωστε ὅτι καὶ ἄυλός ἐστι καὶ ὅτι οὐχ ὁράται καὶ ὅτι οὐχ ἀφ᾽ ἡ ψηλα-
φᾶται καὶ ὅτι ἄνευ δόρατος, φασγάνου, περικεφαλαίας, ἀσπίδος, τόξου
καὶ θώρακος τὰ μὲν χειροῦται, τὰ δὲ ἐκφεύγει αὐτὸν συντηρῶν, τὴν νίκην
κερδαίνων καὶ τὰς τῆς ἀμαθίας καὶ ἀγνωσίας ὀχλοκρατίας κατατροπού-
255 μενος, ὡς ἄριστος στρατηγὸς ἐκ τοῦ μεγίστου βασιλέως σταλεὶς εἰς τὴν
τῶν ἔργων ἐκείνου συντήρησιν.

- [12] Ὡς βάθος πλούτου καὶ σοφίας καὶ γνώσεως Θεοῦ! Τίς
γὰρ οἶδε νοῦν Κυρίου ἢ (A 53v) τίς πελαγίσας τὴν τῆς ψυχῆς ἐμπο-
ρίαν εἰς τὸ σὸν τοῦ δημιουργοῦ ἔλεος ἀτυχήσας ἐκπέπτωκε καὶ οὐχ
260 ἑκατονταπλασίως ἢ καὶ μυριοπλασίως συνεισφορὰν ἀγαθῶν δωρημάτων
ἐκέρδησεν; Αἰσχυνέσθωσαν Ἕλληνες! Παιζέτωσαν οἱ τῆς Ἄγαρ ἀπόγο-
νοι! (P 79r) Τὰ τῶν Ἰουδαίων πρῶην μὲν πλήθη, τὰ νῦν δὲ ἀσεβείας ἔχνη
μόνον τοῦ πονηροῦ τε λείψανα κολαζέσθωσαν! Οἱ μὲν γὰρ εἰς φύσιν πά-
ντα ἀνήγαγον, μὴ γνόντες τὸν κτίστην τῆς φύσεως καὶ ὅτι δοῦλοι ὄντες
265 τὸν δεσπότην οὐκ ἔγνωσαν. Οἱ δ' ἄλλοι, τῶν τοῦ πατρὸς εὐεργεσιῶν
ἐπιλαθόμενοι, ἐκ διαμέτρου τῷ υἱῷ τιμωρίας ἐπέθηκαν, ἀντὶ γλυκέος τὸ
πικρὸν καὶ ἀντὶ φωτὸς τὸν ζοφώδη τάφον καὶ ἀφεγγῇ. Ὅμως δὲ πάλιν
τὸ οὐαὶ ἀπεκέρδησαν· οὐαὶ γὰρ ὁ μεγαλοφωνότατος Ἡσαΐας φησὶ τοῖς
συγγενέσιν ἀθέοις αὐτοῖς, οἱ τὸ ἐκ τοῦ φωτὸς φῶς εἰς ἄδην ἔθεντο καὶ
270 τὸν πάντα γλυκασμὸν αὐτοῦ (A 54r) τοῖς πλημμυρήσαντα ὀξῶδει χολῇ
παρεπύκρναν. Εἰ δὲ καὶ οἱ τῆς Ἄγαρ μετὰ τὴν χάριν οὐκ ἔγνωσαν, ἀλλ'

241 Ge. 1,26 257 ὡς βάθος ... Θεοῦ: Ro. 11,33 257-258 Τίς γὰρ ... Κυρίου: Ro. 11,34 261 et 271 οἱ τῆς Ἄγαρ: Greg. Nyss. Vit. Moys. 2,10-12 (Musurillo 36,15-37,14); Greg. Naz. Orat. 39,7 (PG 36) 341B; Orat. 4,59 (PG 35) 581B; ps. Jo. Chrys. De pat. serm. 1 (PG 60) 726 268 Is. 1,4 269 v. Credo Synodi Constantinopolitanae, art. 3 270 ὀξῶδει χολῇ: cf. Mat. 27,34

247 γεγένηται P: γεγέννηται A 254 τὰς τῆς ἀμαθίας ... ὀχλοκρατίας AP: τῶν τῆς ἀμαθίας ... ὀχλοκρατιῶν A² 270 πλημμυρήσαντα A: πλημμυρούσαντα P

ὁμως ἐν τῷ ἀσβέστῳ πυρὶ γνώσκονται, πλὴν μετὰ πάντων (P 79v) τῶν ἐν τῇ γῇ φρονούντων τὰ γηγενῆ.

[13] Πάλιν δ' ὁμως ἐρῶ· ἐθαυμαστώθη ἡ γυνῶσις σου ἐξ ἐμοῦ,
 75 τὰ τῶν ἀσεβούντων ὑπερνικῶσα διανοήματα. Δὸς δὲ κραταιωθῆναι καὶ
 τὴν χεῖρα τοῦ δούλου σου, Κύριε· σὺ γὰρ εἶπας· αἰτεῖτε καὶ δοθή-
 σεται ὑμῖν. Αἰτῶ γοῦν καὶ γὰρ ὁ ἐλάχιστος δούλος σου, δὸς μοι πλάτος
 σοφίας, σύντριψον τὰ βέλη τοῦ πονηροῦ καὶ μισανθρώπου καὶ
 80 μισοθέου καὶ ἀντικειμένου τῷ δούλῳ σου· τὸ γὰρ αἰσχρὸν αἰ ἐπιβα-
 σκαίνει τῷ κρείττονι, τὰ ἀγαθὰ ἀμαυρῶσαι κατὰ πολὺ σπεῦδον. Ὅμως
 οὐ μὴ ἐπιχαρῶσι μοι οἱ ἐχθροί μου, ἀλλὰ συνεργία τοῦ
 πνεύματος τὰ τούτων δολερὰ λυθήσονται διαβούλια· ἐπεὶ δὲ ἡ τῶν ἀν-
 θρώπων φύσις κτίσμα Θεοῦ, τὰ δὲ κατὰ φύσιν αὐτῇ τελούμενα ἔρ(Α
 54v)γα αὐτῆς (τὰ γὰρ ἔργα (P 80r) ταύτης ἔργα Θεοῦ· αὐτὸς γὰρ ἐστι
 285 καὶ ἔργων κτίστης καὶ φύσεως), λεκτέον γοῦν φυσικῶς πρὸς αὐτόν. Λε-
 κτέον περὶ τῆς φύσεως τοίνυν. Τὰ φυσικὰ τῶν ἀνθρώπων χαρακτη-
 ρίσματα ὁμοῦ τε καὶ τὰ παρὰ φύσιν προθέμενοι καὶ διχῇ διελόντες, τὸ
 ἀληθὲς ἐκ τοῦ χείρονος ἀπεξαιρήσομεν· εἴθ' οὕτως τὴν δόξαν πρὸς αὐτόν
 ἀναπέμψομεν· καὶ ἤδη ἀρχὴ λόγου ἀληθεστάτου, θεοφιλοῦς καὶ ἀπλοῦ.

290 [14] Ὅτι μὲν ἡ φύσις ἡ τῶν ἀνθρώπων τῷ ὀλίσθῳ συνέπεται, ὁ δεύ-
 τερος ἄνθρωπος ἀριδῆλως παρέστησε, μὴ αἰδεσθεῖς τὸ πατρικὸν
 παράπτωμα τούτου καὶ ἡμῶν προπατορικόν. Ἀλλὰ τῷ φθόνῳ τὴν ἥτταν
 λαβὼν, τῆς ἀδελφικῆς συμφορᾶς αὐτουργὸς οὗτος καὶ φθόνου κεχειρο-
 τόνηται, οἴκοθεν τὸ μεῖζον κακὸν ἐπιδείξας βροτοῖς· ἀλλ' οὐδὲ (P 80v) τὴν
 295 τοῦ φονευθέντος παραδράμῳ ἀδελφικὴν ἀπλότητα, ἐνάρετον πολιτείαν,
 τιμίαν ἀναστροφὴν, δι' ἧς προσῆξε τὸ αἶμα (Α 55r) Κυρίῳ, θῦμα εὐπρόσ-
 δεκτον τῷ πεισθῆναι τῷ ἀδελφῷ καὶ ὡς ἀκάκῳ ὁ ἄκακος ἐπακολουθεῖν
 καὶ ὁ ἅγιος τῷ κεκοινωμένῳ ὡς ἀγίῳ συνδιαιτᾶσθαι. Τὸ δὲ κρυπτόμενον
 300 μίσος ἐν μυχοῖς ἐλικοειδῶν περιστροφῶν πονηρίας ὡς ἀπλοῦς οὐκ ἐπέ-
 γνων· ἀλλ' ὁμως οὗτος μὲν ἐκέρδανε τὰ ἄθλα τῆς ἀρετῆς κακέινος τὴν
 τῆς κακίας φήμην τὴν ὀλεθρίαν. Κάντεῦθεν ἐκ τῆς ἀρχῆς ἐφάνη τοῖς ἀν-
 θρώποις ἡ ἀρετὴ, καὶ ἡ κακία τοῖς δαίμοσιν εἰκονίζεται.

[15] Καὶ γὰρ φύσιν αὐτὴν ἀπλὴν κατὰ διάνοιαν καὶ λόγου ὁρμὴν ὁ

276-277 Mat. 7,7; Lu. 11,9 278 τὰ βέλη τοῦ πονηροῦ: cf. Eph. 6,16 278
 μισανθρώπου: Jno. 8,44; 1 Jno. 3,15 281 Ps. 37,16 290-291 1 Co. 15,47

274 σου P: om. A 288 ἀπεξαιρήσομεν A: ἀπεξαιρήσομαι P 289 θεοφιλοῦς A:
 θεοφιλῆς P 291 αἰδεσθεῖς A: αἰδεσθῆς P 293 φθόνου A: φόνου P 296 ἀνα-
 στροφὴν A: ἀστροφὴν P 297 ἐπακολουθεῖν AP: ἐπακολουθήσαι A² 299 ἐλικοει-
 δῶν A: ἐλυκοειδῶν P 299-300 ἐπέγνων A: ἐπέγνων P

κτίστης (P 81r) προπόντως ἐτέλεσε· τὸ γὰρ ἀπλοῦν ἀληθές, ὅτι καὶ
 305 ἄμικτον, τὸ δέ γε μίξεως τυχὸν εἰσάγει διχόνοιαν, εἴπη τις δὲ καὶ στάσιν,
 εἰ δὲ στάσιν, καὶ ψεῦδος, εἰ δὲ ψεῦδος, τί ἂν ψεύδους αἰσχρότερον γέ-
 νοιτο; ὑπὸ γὰρ τῆς πολυειδοῦς κακίας ἤδη τῆς φύσεως μετατραπείσης
 καὶ οἶονεῖ ἐκκαυθείσης καὶ ὑγρότητα ἀληθείας ἀφαιρεθείσης, καθὼς καὶ
 310 ἐν τοῖς περὶ τῶν χρωμάτων ὁ ἀριστοτέλειος παρίστησι νοῦς, τὸ
 ὑπέκκαυμα μελανθὲν σκότους ἔργα ἐπλήρωσεν, ἄδι(Α 55v)κίαν, πλεο-
 νεξίαν, φόνον καὶ ψεῦδος. Μειζον δὲ πάντων τούτων τὸ ψεῦδος· πάντα
 γὰρ ταῦτα ψεύδους εἰσὶ καὶ οὐκ ἀληθείας γεννήματα, εἰ δὲ τὰ γεννήματα
 μερικά, τὸ δὲ γεννῶν ὄντως ἐστὶ καθολικώτερον, τὸ ψεῦδος ἄρα πάντων
 315 δολίων αἰσχρότερον. Εἰ δ' οὕτως, (P 81v) τὸ ἀληθές ἐκ διαμέτρου ὑψοῦται
 καὶ ὑπερίπταται· τὸ μὲν γὰρ πρὸς ἀέρα νοητῶς ἀνατρέχει διὰ παντός, τὸ
 δὲ πυθμέσιν ἄδου ζοφεροῖς τε καὶ σκοτοειδέσι συστέλλεται καὶ μο-
 λύνεται· ὁ τάλας δὲ ἄνθρωπος δέχεται τὰ βάρη, τὰ πάθη, τὰ αἴσχη, τὰ
 δυσφορήματα, ποῦ δέ γε καὶ οἱ τῆς ἀρετῆς ἐφιέμενοι ὡς ἀετιδεῖς ὑψιπε-
 τῶς ἀνυψοῦνται πρὸς οὐρανὸν ἀνερχόμενοι. Εἰ καὶ ἅπαξ τοῦτο καὶ ἀμυ-
 320 δρὸν διὰ τὸν ὀλισθον ἔλκει ἢ κάθαρσις, ἀντικαθέλκει ὁ ῥυπασμός, τὸ ψεῦ-
 δος μαίνεται, ἢ κακία ὑψοῦται καὶ οἱ βροτοὶ πειρασμοῖς ποικίλοις κατα-
 τρίβουσι τὴν ζωὴν.

[16] Ταλαίπωρος ἐγὼ εἰμι ἄνθρωπος, τῷ πολυειδεῖ παθητικῷ τῆς
 ψυχῆς ἐντυχών, ὑπὲρ κεφαλῆς φέρω τὸν κλυδασμόν. Ὅντως κακία πᾶσα
 325 ἀφ' ἐαυ(Α 56r)τῆς γεννᾷ τὸ κακόν, (P 82r) ὡς αἰσchrῶν καὶ δεινῶν ἀπά-
 ντων πυθμὴν ἢ κακία· ὅμως δέ γε ὁ ἑαρινὸς καὶ νοητὸς ἥλιος διὰ τῆς ἐν
 αὐτῷ θερμαντικῆς πυροειδοῦς φωτοχυσίας τὸ εἰς γῆν κατανεῦον κακίας
 μέρος ἀπορρίψας καὶ ἀποκόψας, οἶονεῖ τὸ ἀφαίρεμα καρδίας τὸ ζωτικὸν
 330 παρὰ τῆς ψυχῆς δι' αὐτοῦ ἐνθέως ζωπυρηθέν, καθορῶν παρ' αὐτοῦ μει-
 ζόνως, καὶ συνεργεῖ καὶ ἐκ κακίας εἰς ἀρετὴν ἐπιστρέφει. Μήποτ' οὖν
 δόξη τοῖς ἀπλουστέροις ἀποχὴν βρωμάτων τὴν ἀρετὴν με καλεῖν· οὐ μὲν
 οὖν ἀλλὰ τὴν ἐκ τессάρων ἀλληλενδέτων γενικῶν ὁμο-
 335 φυχῆς ξυναυλίαν, τὴν ἀγαθὴν ταύτην ἤδη καλῶ ἀρετὴν τὴν καθόλου, τὴν
 γενικὴν, τὴν κυρίαν, τὴν ἐκ τῆς κυρίας τριάδος τὸ ἐδραῖον ὡς τετράδα
 τυχοῦσαν, τὸ πάντων καλῶν ἱερώτατον θησαυρο(P 82v)φυλάκιον, ταύτην

309 ἐν τοῖς περὶ τῶν χρωμάτων: v. Arist. *De color.* (Bekker) 792a 10 318 ἀρετῆς ἐφιέμενοι: cf. Joh. Chrys. *In Joh. hom.* (PG 59) 441 332-333 Nic. Blém. *De virt.* (Voulismas) 125,22-24

315 ὑπερίπταται A: περίπταται P 318 ἀρετῆς his P

λέγω τὴν ἀρετὴν. Πόρρω τῶν ταύτης ἀντικειμένων εὐχομαι εἶναι με,
 δειλίας καὶ ἀφροσύνης, ἀδικίας καὶ τοῦ μὴ τὰ ὠφέλιμα διαπραττεσθαι·
 ὄνησις γὰρ πᾶσα καὶ γνῶσις παρὰ τοῦ ἀνάρχου πατρὸς χορηγεῖται (A
 56v) διὰ λόγου καὶ πνεύματος, τοῦ τρισηλίου φωτός, τοῦ ἀνάρχου, τοῦ
 340 αἰεζώου, τοῦ ὄντως Θεοῦ καὶ ὄντως πατρὸς καὶ ὄντως υἱοῦ καὶ ὄντως
 πνεύματος· δεῖ γάρ με τῇ τριπλόκῳ ταύτῃ σειρᾷ τὴν ὁλκάδα περιδῆσαι
 τὴν ψυχικὴν, ἵνα τὰς ἀλληλοτριχυμίας τῶν πειρασμῶν ἐκφυγῶν, εὐδίως
 παρ' αὐτῆς κυβερνώμενος, τύχω χώρου ζωῆς. Εἰ δὲ καὶ ὡς μικρὰ ῥανίς,
 ἐμφύσημα δὲ αὐτοῦ τοῦ ἑνὸς τῆς ἀγίας τριάδος ἀναδράμω πρὸς τὴν
 345 πηγὴν, μηδεὶς ὅλως μεμφίμοιρος ἀτάκτως καταμωκησάτω ἢ διὰ τὸ τοῦ
 λόγου σαθρὸν (P 83r) ἢ διὰ τὸ τῆς ἀμαθίας ἐπισφαλές· ὁ Λόγος γὰρ
 δώσει λόγον ἐν ἀνοίξει τῶν σαθρῶν μου χειλέων, τῶν ὁδόντων τῶν τὴν
 κακίαν καθεκάστην μηρυκωμένων καὶ τῆς ἀφώνου γλώττης μου καὶ σα-
 350 θρᾶς, οὐ διὰ τὴν τῶν ἀρετῶν ἐν ἐμοὶ ὡς κεκαθαρμένῳ τῶν βασιλικωτάτων
 ὁδὸν πρὸς τὸ ἀγαθόν, ἀλλὰ διὰ τὴν αὐτοφυῆ αὐτοῦ ἀγαθότητα, ἵνα καὶ
 τὸ ἐκείνου δεῖξῃ καὶ τὸν δοῦλον εὐεργετήσῃ καὶ ἐκ λίθου ἀγνωσίας καὶ
 ἀμαθίας ἐγείρῃ λόγου τέκνα τῷ Ἀβραάμ.

[17] Εἰ γὰρ ὁ λόγος ἐστὶν ἀγαθός, ἀγαθὸς ὁ λόγον (A 57r) σχεῖν
 προαιρούμενος καὶ αἰρούμενος λόγῳ ζῆν· οὐ μὴν δὲ καὶ ὁ ἐρώων οὐκ
 355 ἔστι κατὰ τὸν ἐρώμενον τέλειος, ἀλλ' οὐ διὰ τοῦτο οὐχὶ τοῦ λόγου ἐστίν·
 εἰ τοῦτο γάρ, εἶπη τις ἂν ὅτι καὶ τὸ ἐκ τῆς πηγῆς ἀναλαμβανόμενον ὕδωρ
 (P 83v) οὐκ ἔστιν ὅλως ἐκ τῆς πηγῆς διὰ τὸ μὴ εἶναι τοῦτο πηγὴν ἢ πᾶ-
 ντοτε συνημμένον αὐτῇ, ἀλλ' ὅτι τέμνεται ἐκ αὐτῆς· εἰ τοῦτο δὲ οὐκ ἔστιν
 εἰπεῖν, ὅπου γε οὐ τομὴ λόγου, οὐκ ἐκκοπή, οὐκ ἀποφυγή, οὐ διάζευξις,
 360 οὐκ ἀπάρνησις, οὐ μίσος, οὐκ ἔρις κατὰ τοῦ λόγου, καὶ τὸ τοῦτο πάλιν
 εἰ μὴ διὰ λόγου ἀδύνατον, οὐκ ἦν ἐκεῖνος ὁ νοῦς ἐκ τῆς πηγῆς τῆς λο-
 γικῆς, τῆς ἀενάου, τῆς εἰλικρινεστάτης, τῆς ἀθολώτου, τῆς καθαρᾶς,
 τῆς ὑπὲρ αὐτὸ τὸ ἡλιακὸν ἀμάρυγμα καὶ ἀφαίρεμα. Τὸ δὲ καὶ ὑπὲρ τὴν
 ἐνδιάθετον ἀνατείνεσθαι δύναμιν, τοῦτο ὅλως ἐπιβλαβές, ἀντιστρόφως δὲ
 365 πάλιν, οὐκ ἐσθλὸν ἐστὶ καθεύδειν καὶ ἀναδύεσθαι τὸ φύσει λογικὸν πολ-
 λοσημόριον, ἀναφέρεσθαι δὲ διὰ λόγου πρὸς τὴν πρώτην λόγων πηγὴν.
 (P 84r) Ταῦτα φέρω τῷ λόγῳ, συνη(A 57v)γορούμενος καὶ βοηθούμενος
 παρ' αὐτοῦ τοῦ κυρίως λόγου.

344 ἐμφύσημα: cf. Clem. Alex. *Paedag.* (Marrou-Harl) 1,3; Athan. *Theol. Quaest. ad Antioch.* (PG 28) 693,51 352 ἐγείρῃ ... τῷ Ἀβραάμ: cf. Mat. 3,9 354 λόγῳ ζῆν: cf. Nic. Blem. *De virt.* (Voulismas) 123,22-27

[18] Τριπλῶς γοῦν οἶδα αἰτεῖσθαι τὸ ἀγαθόν· παρὰ τοῦ ἔχοντος·
 370 παρὰ τοῦ δυναμένου, παρὰ τοῦ θέλοντος. Τί γοῦν ἄν τις κάμοι φιλανθρώ-
 πως καὶ δικαίως καὶ ἀληθῶς συμβουλευσάιτο; Εἰ ὑστέρημαι τῆς κατοχῆς
 καὶ δυνάμεως, στερηθῶ καὶ αὐτῆς τῆς θελήσεως; Καὶ τίς ἢ ἐναπολει-
 φθεῖσα τῷ λόγῳ περιουσία, εἰ καὶ τοῦ θέλαιν στερίσκομαι; στερηθῶ
 375 δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ ὀνομάζεσθαι ἄνθρωπος, ὃ μὴ γένοιτο
 πώποτε! Ἐγὼ δὲ καὶ ἐμαυτὸν καὶ τοὺς περὶ ἐμὲ συμβουλευτικῶς
 παρωθήσω τὸ πρὸς λόγους σπουδῇ ἐνδείκνυσθαι καὶ πρὸς τὰ τῆς σο-
 φίας κυήματα, αἰδῶ καὶ τιμῇ. Οἶδα δ' ὅμως ὅτι καὶ τῶν λογίων ἡ πλείστη
 τιμὴ πρὸς τὸν λόγον (P 84v) ἀνέρχεται καὶ ὁ λόγον τιμῶν τὸν ὄντως λόγον
 ἐτίμησεν· ὁ δὲ τοῦτον τιμῶν καὶ σεβόμενος καὶ ὁμολογῶν ἐνώπιον
 380 πάντων ὁμολογηθεῖν ἐνώπιον τοῦ αὐτοῦ πατρὸς δι' αὐτοῦ. Ταῦτα
 δὴ καὶ τὰ τοιαῦτα ἐννοήσας, οὐχ ἅπαξ ἀλλὰ πλειστάκις, τὸ ταπεινὸν τῆς
 ἐμῆς ψυχῆς (A 58r) διανοητικόν, τὸν λόγον, τὰ λόγου σὺν τοῖς λογίοις
 ἀσπάζομαι, ἵνα διὰ λόγου κακίαν ἀποφυγῶν ἐδρασθῶ ἐνθέως εἰς τὸ κυ-
 ρίως καὶ ὄντως οὐσιωδῶς ἀγαθόν· ὃ καὶ γένοιτο, ἐπιβραβευομένου τούτου
 385 τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ πνεύματος.

373-374 Nic. Blem. *De an.* (Voulismas) 41,13-15 379-380 cf. Mat. 10,32; Lu. 12,8

372 καὶ³ A: om. P 380 ὁμολογηθείη: -γη- s. l. P

(Θεοδώρου Δούκα τοῦ Λάσκαρι)

Λόγος Ἑκτος

(Ἐγκώμιον εἰς τὴν σοφίαν)

Τοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι, τοῦ υἱοῦ τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως
 5 κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Δούκα πρὸς τῆς τοῦ μαρκίωνος Βελτόρδου δὲ Μοεμ-
 βούργ πρεσβείας πρὸς τὸν αὐτὸν ὑψηλότατον βασιλέα τῶν Ῥωμαίων
 ἐγκώμιον εἰς τὴν σοφίαν.

[1] Ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου, σύνεσις δὲ ἀγαθὴ
 πᾶσι τοῖς ποιουσιν αὐτήν, ὅτι διὰ ταύτης ἀνερχόμεθα πρὸς τὸ
 10 κυρίως καὶ ὅλως εἰπεῖν ἀγαθὸν καὶ ὅτι φόβῳ Κυρίου ἐκ τῶν τῆς κακίας
 ἐκκλίνομεν ἔργων τῶν (Α 58v) πονηρῶν καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν ὄντως σοφίαν
 ὀλικῶς ὡς εἰς πρώτην ἀρχὴν ἀναγόμεθα. Κάντεῦθεν δῆλον, ὅτι τὸ ἄρχον
 εἰκονίζεται τῷ ἀρχομένῳ καὶ παρὰ τούτου τὰ τῆς σοφίας κτίσματα καὶ
 ποιήματα γνῶσιν διὰ λόγου σοφίας ἀσπάζονται νυμφικῶς, ἀλλὰ καὶ περὶ
 15 τὸν (Ρ 85v) τῆς γνῶσεως τράχηλον αὐτῇ περιπλέκονται καὶ περὶ τὸ στέρ-
 νον αὐτῇ περιφύονται, καρδιακῶς ἀναμιγνύμενοι ταύτῃ καὶ ἐνούμενοι. Οἱ
 μὲν γὰρ τῇ θείᾳ νύμφῃ περιπλεκόμενοι καὶ ἐνούμενοι χάριτας λογικῶν
 ἔργων καὶ νοερῶν λαμβάνουσιν ἐξ αὐτῆς, ἡ δὲ οἷα γῆ πίων καὶ ἀγαθὴ
 παρὰ τοῦ πρώτου γεωργοῦ δεξαμένη τὰ σπέρματα ἐκτρέφει διὰ λόγου
 20 γνῶσιν πᾶσι βρωτοῖς, μὴ μόνον τοῖς περιπεπλεγμένοις καὶ ἐνούμενοις
 αὐτῇ, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτῶν καὶ τοῖς ταύτης δισταμένοις μακρόθεν πλημ-
 μυροὶ τὸ καλόν, μίμημα ὄντως Θεοῦ καὶ τῆς εὐεργετικῆς μετέχον τούτου
 δυνάμεως· καὶ γὰρ ἡ κτήσις ταύτης πολλῶν ἐν κόσμῳ κοσμικῶν (Α 59r)
 κτημάτων ὑπερανέστηκε, τῶν χαμερπῶν τε καὶ φθειρομένων καὶ ὕλικῶν
 25 (Ρ 86r) καὶ μὴ πρὸς τὸ νοερὸν τὸν αὐτὰ κεκτημένον ὅλως ἀναγόντων,
 ἀλλὰ πρὸς ὕλικὴν καὶ γεώδη κατασπώντων τοῦτον βαρύτητα. Πολλῶν δὲ
 λίθων τιμιωτέρα καὶ σεμνοτέρα ἢ ταύτης πλοκή, ἄγρυπνος ὄντως φύλαξ,

A: cod. Ambr. Gr. 917 (s. XIII ex.), fol. 58r-66r - P: cod. Paris. Gr. 1193 (s. XIV), fol. 85v-95v

8-9 Ps. 110,10; Pr. 1,7 10-11 cf. Ps. 33,12-15 12-13 τὸ ἄρχον εἰκονίζεται τῷ ἀρχομένῳ: Greg. Nyss. *De creat. hom. I* (Hörner) 15-16; cf. Jo. Chrys. *In Gen. hom.* 9,2 (PG 53) 78; cf. Jo. Dam. *Contra Manich.* (Kotter) 3,15 sqq. 13-14 τὰ τῆς σοφίας κτίσματα καὶ ποιήματα: cf. 1 Co. 1,24

2 Λόγος Ἑκτος A: om. P 5-6 Μοεμβούργ P: Μοεβούρ A 6 πρὸς τὸν A: εἰς τὸν P τῶν Ῥωμαίων post βασιλέως (I. 4) P 17 περιπλεκόμενοι A: πλεκόμενοι P 21 ταύτης A: ταύτῃ P 25 αὐτὰ correxi: αὐτοῖς AP 27 ἡ ταύτης A: τῆς P

ἀνύστακτος ὀφθαλμός, καὶ πάντων τῶν ἀγαθῶν πέρασι τῆς σοφίας ἔνωσις καὶ ἀνάκρασις. Διὰ ταύτης καὶ γὰρ βασιλεῖς βασιλεύουσι καὶ
 30 τύραννοι καταδυναστεύουσι γῆς καὶ πᾶς λόγον πλουτῶν ἐν αὐτῇ ἐδράζεται καὶ σεμνύεται.

[2] Δεῖ γὰρ σεμνοπρεπῶς τοὺς αὐτὴν ἀσπαζομένους περιπατεῖν καὶ μὴ κατὰ τὰς τῶν βαναύσων ματαιίας ὁδοὺς δολερῶς περιστρέφεσθαι· τὰ μὲν γὰρ ἐκείνων αἰσχροτάτα καὶ ἄτοπα μίσους ἔργα αὐτά, δόλος, (P 86v)
 35 μίσος, κακία καὶ ἀρπαγὴ καὶ κεκαπηλευμένη ἀναστροφή καὶ ὅσα πρὸς τὴν ὕλην ὁρμᾷ· τὰ δὲ ταύτης ἄκουσον, ἄνθρωπε, ἀλήθεια, δικαιοσύνη, ἔνστασις εἰς τὸ ἀγαθὸν καὶ ἐκκοπὴ τῶν αἰσchrῶν, χρημάτων, ὕλης, μίσους, (A 59v) φθόνου, ἔριδος τελεία ἀπαλλαγὴ καὶ πρὸς Θεὸν αἰνεύσις δι' αὐτῆς ἔμμονος καὶ ἀνύστακτος· αὕτη γὰρ αἰδεσιμωτέρους καὶ σεμνο-
 40 τέρους τοὺς ταύτην ἀσπαζομένους ποιεῖ ἢ τὸ ἐκ γονέων αὐτῶν ῥέον αἷμα· πρὸς τὴν φθορὰν πολὺς γὰρ καὶ τηλικούτος ὁ ταύτης ἐστὶ θησαυρός, μυριοστὶ προχέομενος δαφιλῶς, πλημμυρῶν ἀενάως, πηγάζων, προχέων τὰ καθαρὰ τῆς ὄντως ἀληθεστάτης σοφίας τῆς ὑψηλῆς νάματα, (P 87r) ἥτις καὶ μᾶλλον αὐτῆς καθέστηκε τεχνουργός· τί γὰρ ἐστὶν ὅλως τὸ ἀγα-
 45 θὸν ἢ ὅλως εἰπεῖν τὸ σοφόν; τίνος δὲ μετείληχε τὸ σοφὸν ἢ ὅλως τοῦ ἀγα-
 θοῦ;

Εἰ δὲ τὰ τῆς σοφίας ἄριστα ἰδιώματα μετείληχasin ὅλως τοῦ ἀγαθοῦ, τὸ δὲ κυρίως ἀγαθὸν ἐστὶν ὁ Θεός, τῆς ἀγαθωσύνης αὐτοῦ μετείληχε τὸ σοφόν, οἱ τοῦτῳ ἐντυχόντες ἐνωτικῶς δι' αὐτοῦ μετείληχasin τοῦ Θεοῦ·
 50 καὶ γὰρ ἦν ἀδύνατον εἰ μὴ διὰ τῆς βασιλικωτάτης ὁδοῦ ἀνελθεῖν πρὸς τὸν Θεόν· θεωρία δὲ ταύτης καὶ πρᾶ (A 60r)ξις καθέστηκεν ἡ ἀρίστη ὁδὸς καὶ ἄμφω σοφή. Καὶ γὰρ καὶ οἱ περὶ τὴν πρᾶξιν ὅλως καταγινόμενοι τῶν βασιλικῶν καὶ σεμνῶν ἀρετῶν πρότερον ἐλλάμπονται νοερῶς (P 87v) τὰς ψυχικὰς αἰσθήσεις καὶ νοεράς, εἰθ' οὕτως πρὸς τὴν πρᾶξιν ὀλοσχερῶς
 55 ἀνατρέχουσιν ἐκ ψυχῆς (οὐδὲ γὰρ μία πρᾶξις ἐκτελεσθῇ ἂν, εἰ μὴ πρό-
 τερον θεωρητικῶς τῇ θεωρίᾳ δοκιμασθῇ), εἰθ' οὕτως πρὸς τὴν γείτονα ταύτης δίδωσι πρᾶξιν ἐνωτικῶς, ὅτι καὶ πᾶν ὕδωρ ῥεῦμα κίνησιν ἐκτε-
 λοῦν παρὰ τῆς πηγῆς ἔλαβε τὴν ἀρχήν, καὶ πᾶσα πρᾶξις ἐκ θεωρίας ἔσχε
 τὸ ἔμμονον καὶ οἶονεῖ ἐκ πηγῆς ῥεῦμα θεῖον ὠφελείας προχέεται, εἰ καὶ
 60 αὐτὰ καθ' αὐτὰ ἀληθῶς οὐκ εἰσίν, ἀλλ' ἐκ τῆς πρώτης αὐτοσοφίας εἰς τὸ

28 Greg. Nyss. In S. Ephraem (PG 46) 829D 50-52 cf. Greg. Naz. Or. 20,12 (PG 35) 1080B

39 αἰδεσιμωτέρους A: -τάτους P 57 δίδωσι A: διαδίδωσι P 58 ἔλαβε AP²: ἔλαυε P¹

εἶναι ἐπήχθησαν. Ἄρα γοῦν προᾶξις καὶ θεωρία τῆς σοφίας εἰσὶν ἰδιώματα· πῶς καὶ γὰρ ἄλλως (P 88r) ἐνδείξει τις τὸ σοφόν, εἰ μὴ θεωρητικῶς τε καὶ πρακτικῶς χαρακτηρίσει αὐτὸ δι' αὐτῶν; Ὁ (A 60v) δέ γε θεωρίας καὶ πράξεως τὴν βασιλικὴν διανύων ὁδὸν ὄντως ἔδειξε τὸ σοφόν, ὄντως οὗτος μακαριστός, ὄντως οὗτος θεοπρεπής, ὄντως οὗτος ὑψηλοτέρως τὸ ὅμμα τείνει τὸ λογικόν, ἀετιδῶς καθεκάστην ὁρῶν τῆς σοφίας τὸν ἥλιον, τὸ νόθον ἐκτιναξάμενος τῆς ἀσόφου ἀλογίας τὸ πρότερον, καὶ οὕτως ὑψιπετῶς ἐξορμήσας εἰς τὴν τοῦ λόγου ὑψηλοτάτην περιωπὴν, προᾶξιν ὄντως καὶ θεωρίαν συνήθροισεν. Ἡ τοῦτων δὲ σύνοδος ἐκύησεν ἀρετὴν, τὴν ἐδραΐαν ὄντως καὶ τετραπλὴν· ὅθεν καὶ ἐν αὐτῇ ὁ ταύτην σχῶν ἐπιβάς, (P 88v) παρὰ τῆς σοφίας ἡνιοχούμενος, ἀσφαλῶς πρὸς τὴν ὄντως ἀνέλθῃ ἀκρώρειαν, κάτω ρίψας τὰ τῆς φθορᾶς· βάσις καὶ γὰρ ἐστὶ στερρὰ ἢ τοιαύτη σοφία καὶ ἐδραΐωμα ἄσειστον, οὐ πνεύμασιν ἀνέμων τῆς ἀλογίας πλειστάκις παρασυρόμενον, ἀλλ' ἀκλινῶς πρὸς τὸ κρεῖττον τοὺς αὐτὴν ἀσπαζομένους ἐδράζουσα. Διὰ ταῦτα καὶ (A 61r) τὰ τοιαῦτα σοφίας οὐ κατισχύει ποτὲ κακία.

[3] Καὶ πάλιν ἐρῶ, διὰ ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα ἐραστῆς ἐγενόμην τοῦ κάλλους αὐτῆς, ἵνα διὰ ταύτης ἐκφύγω τὸ τῆς κακίας μέρος πολυσχεδές ὡς ψευστόν, καὶ δι' αὐτῆς πάλιν τῆς ἀληθείας τὸ σοφὸν ἐλκύσω πρὸς ἐμαυτόν, ἵνα καὶ νυμφικῶς ταύτην ἐν περιπλοκῇ κατασπάσωμαι καὶ φιλήσω αὐτήν, (P 89r) ὅτι ὁ πάντων δεσπότης ἡγάπησεν αὐτήν· μύστις καὶ γὰρ ἐστὶ τῆς αὐτοῦ ἐπιστήμης καὶ εὐρέτις τῶν ἔργων αὐτοῦ, ἔργον δὲ τούτου ὁ ἄνθρωπος, ὅστις καὶ ἐκ σοφίας ἐγνώσθη καὶ ἐκ σοφίας ἐπλάσθη καὶ παρὰ τῆς ὄντως σοφίας σοφίας χαρακτήρ θεῖος ἐτελέσθη παρὰ Θεοῦ. Εἰ δὲ σοφίας οὗτος εἰκὼν ἐτελέσθη παρὰ Θεοῦ, ἀνάγκη ὅλως πρὸς τὴν σοφίαν ἀνέρχεσθαι, ἵνα ὡς εἰκὼν καὶ κτίσμα Θεοῦ τῇ τοῦ πρωτοτύπου ἀληθεὶ ἐμφερίᾳ ἐν ἑαυτῷ ἀληθῶς παραδηλοῖ τὸ πρωτότυπον. Ὅντως πᾶσα σοφία καὶ γνῶσις παρὰ τῆς ὄντως αὐτοσοφίας, τοῦ Κυρίου, ὡς γέγραπται.

Εἰ δέ τις θέλει ἐριστικῶς τὸ τῆς (A 61v) σοφίας, ἀξίωμα πρὸς τὸ αἵσχιστον ἀγαγεῖν, διὰ τὸ ἐδραῖωσαι (P 89v) καὶ πῆξαι καὶ συστήσαι τὰ τῆς κακίας γεννήματα, ταῦτ' ἄλλος ἐρεῖ πρὸς αὐτόν· ἄπελθε ἀπ' ἐμοῦ, ὅτι ἀνὴρ εἰ τὰ τῆς σοφίας ἀγαθὰ διαλύων ὡς πονηρός. Εἰ δὲ πάλιν πλει-

88-89 πᾶσα σοφία - ὡς γέγραπται: Si. 1,1

62 ἐνδείξει AP: ἐνδείξη A² 63 αὐτὸ A: αὐτόν P 64 βασιλικὴν A: βασιλικήν P 65-66 τὸ ὅμμα post τείνει transp. P 67 ἐκτιναξάμενος A: ἐκτειναξάμενος P 78 ταύτης: ταύ s. l. P 80 κατασπάσωμαι A: κατασπάσομαι P 92 ταῦτ' ἄλλος P: τῶν ἄλλος A

στάκις ἐπιτείνει ὁ πονηρός, ταῦτά τις πρὸς αὐτὸν ἐκβοήσῃ σπουδῇ·
 95 ὕπαγε ὀπίσω μου, Σατανᾶ, τῷ τῆς αὐτοσοφίας καὶ ἀληθείας
 λόγῳ χρησάμενος. Εἰ δὲ τοῦτο γενήσεται, πέποιθα ὅτι καὶ πᾶσα κακία
 δραπετεύσει πόρρω ὡς ἀφ' ἡμῶν· ἀδύνατόν ἐστι καὶ γὰρ λόγους σοφίας
 ἀληθεστάτης ἐνηχεῖσθαι τὸν δαίμονα καὶ μὴ παρ' αὐτὰ διαλύεσθαι τὸ
 100 τούτου πονηρὸν καὶ ἄσοφον καὶ ἄτεχνον ἐννόημα καὶ σαθρόν· αὐτὸς καὶ
 γὰρ ἐστὶν ἄσοφος· πῶς γὰρ τοῦτον εἶπη τις καὶ σοφόν, τὸν παρὰ τῆς
 αὐτοσοφίας κτισθέντα, (P 90r) παρ' αὐτῆς δὲ τάξει θείᾳ τετιμημένον καὶ
 τοσοῦτῳ ἀθλίως ἐμπεριπεσόντα ἀτοπήματι, ὥστε μὴ γινώσκειν τὰ κατ'
 αὐτόν; καὶ πρῶτον δὲ αὐτῷ καὶ ὄντως ἀναγκαιότατον τὸ μὴ γινώσκειν
 105 τὸν κτίσαντα· τί τοῦτου ἀθλιώτερον, τί δὲ ἀγνωσίας (A 62r) τούτου με-
 στότερον; ὄντως ἔφυγεν ἐκ Θεοῦ καὶ ὄντως ἐμάκρυνεν ἀπ' αὐτοῦ. Ὅσον
 δὲ τούτου ἀποδιίσταται, τοσοῦτον ἔφυγε τὸ σοφόν· καὶ γὰρ ὅλως ἔφυγε
 πρότερον τὸ σοφὸν καὶ οὕτως ἔπεσεν ἐκ Θεοῦ· εἰ δὲ ὅλως ἔπεσεν ἐκ Θεοῦ
 καὶ ὅλως ἔφυγε τὸ σοφόν, ἔλκει πράξεις ὄντως τὰς πονηράς, ψεῦδος,
 μίσος καὶ ἀδικίαν, ἃ καὶ παρὰ Θεοῦ ἐκμεμίσηνται· πᾶν γὰρ μίσος καὶ
 110 ἀδικία καὶ ψεῦδος γεννήματα τοῦ πονηροῦ καὶ ἀσόφου εἰσὶ καὶ διὰ τοῦτο
 μισοῦνται παρὰ τοῦ ἀγαθοῦ (P 90v) καὶ πλάστου καὶ κτίσαντος· καὶ γὰρ
 ὅλος ἐν ἑαυτῷ καὶ πρὸς αὐτόν ἐστι σοφὸς καὶ ὅλος ἐστὶν ἀληθὴς καὶ ὅλος
 ἐστὶν ἀγαθός.

[4] Τί γὰρ ἀγαθωσύνης καὶ σοφίας καὶ ἀληθείας ἐστὶ τιμιώτερον;
 115 ὄντως οὐδέν· Εἰ δὲ τούτων ὄντως οὐδέν ἐστι τιμιώτερον, οὐκ ἐστὶ τιμιώ-
 τερον τοῦ Θεοῦ. Ὅθεν δεῖ τοὺς πάντας ἐνδιδύσκεσθαι τὸ σοφόν, πλὴν ἐν
 φόβῳ Θεοῦ· μηδεὶς καὶ γὰρ εἶπη μὴ εἶναι ἀγαθὸν τὸ σοφόν, εἰ μὴ ὁ δυνά-
 μενος λέγειν, οὐκ ἔστιν ἀγαθὸς ὁ Θεός. Ἀλλὰ τίς τούτου, ἄφρων ὅλως ὢν
 καὶ ἀναιδής, κατατολμήσειεν ἄν, εἰ μὴ ὄντως καὶ ὅλως υἱὸς τῆς
 120 ἀπωλείας ἐστίν, ὅστις ἔσχε καὶ τὸ (A 62v) μωρὸν καὶ ὠμοιώθη τῷ
 Σατανᾷ; Ταῦτα πάντα τῶν ἀσόφων καὶ ἀναιδῶν καὶ μὴ κεκτημένων
 εἰλικρινὲς ὄμμα τὸ νοερόν. Οἱ δὲ περὶ τὴν σοφίαν (P 91r) ἐσχολακότες ὡς
 ὄντως σοφοὶ ἀνέρχονται διὰ ταύτης πρὸς τὴν πρωτίστην ταύτης πηγὴν,
 συμπάρεδροι καὶ συνέστιοι ἢ καὶ συγκάθεδροι γεγονότες τῷ πρώτῳ καὶ
 125 ὄντως πρώτῳ φωτί, ταῖς τρισὶ φωτοειδέσι λαμπάσι συναστραπτόμενοι·
 καὶ γὰρ δεῖ τοὺς περὶ τὸν βασιλέα λαμπροφορεῖν, σύμβολα φέρειν τε τῆς

95 ὕπαγε ὀπίσω μου, Σατανᾶ: Mat. 16,23; Mar. 8,33 119-120 Jno. 17,12

95 τῷ A²: τοῦ P 101 αὐτοσοφίας A: σοφίας P 108 πράξεις A: πράξις P 124
 συνέστιοι A: συνέσθιοι P

ὄντως καὶ πρώτης βασιλικωτάτης ἀρχῆς. Τῇ λαμπρότητι ἄντικρυς δὲ καὶ οἱ περὶ τὸν ὄντως σοφὸν καὶ ὄντως ἀρχὴν καὶ ὄντως Κύριον καὶ βασιλέα ὁμοῦ καὶ Θεὸν σύμβολα φέρουσι θειότητος τῆς αὐτοῦ. Τί δὲ ὅλως ἐστὶ
 130 τούτου σύμβολον ἐναργέστατον ἢ τὸ σοφόν; σοφία καὶ γὰρ τὸ ποιικι-
 λόβαπτον χρῶμα τῶν βοτανῶν κατεκόσμησε, σοφία τὸ ρεῖθρον τῶν ὑδά-
 των ἐκίνησε, σοφία (P 91v) τῆς θαλάσσης πελάγη ἀνεξιχνίαστα ἔθετο,
 σοφία ταῦτα ψάμμω (A 63r) περιετείχισε, σοφία τὴν γῆν ἐπὶ τῶν
 135 ὑδάτων, ὡς ὁ θεῖος καὶ ὄντως λόγος φησὶν, ἐστερέωσε, σοφία τὸν
 ἀέρα ἐξήπλωσεν εἰς εἰσπνοὴν καὶ ἐκπνοὴν τοῦ λογικῶς κτισθέντος
 κτίσματος παρ' αὐτοῦ, σοφία πῦρ ἔθετο εἰς χρεῶδη καὶ ἀναγκαίαν ὑπη-
 ρεσίαν τοῦ λογικοῦ πλάσματος, σοφία τὸν οὐρανὸν ἐστερέωσε καὶ
 σοφία τοῦτον ὡς καμάραν ἐδείματο, σοφία τὸν ἥλιον ἔθετο, σελήνην
 παρήγαγε καὶ ἀστέρας ἔπηξε καὶ πάντα ἐξ οὐκ ὄντος διὰ σοφίας
 140 εἰς τὸ εἶναι παρήχθη· σοφία δὲ καὶ τὸ τίμιον καὶ ὄντως τιμωτάτον
 ζῶον τὸν ἄνθρωπον ἐπλαστούργησεν, ἵνα δεσπόζη καὶ κυριεύῃ τῶν παρ'
 αὐτῆς καὶ ἐξ αὐτῆς καὶ δι' αὐτῆς γεγονότων (P 92r) κτισμάτων καὶ διέπη
 τὰ πάντα παρὰ τῆς σοφίας ἐν θεῷ προνοίᾳ καὶ χάριτι.

[5] Διὰ ταῦτα ὁ εἰκονίζων τὸν ὄντως σοφὸν ἐστὶν ὄντως Θεοῦ καὶ ὁ
 145 περιπατῶν ἐν λόγῳ σοφῷ λίθῳ ἀγνωσίας οὐ μὴ προσκόψῃ· τὸν
 γὰρ τῆς ἀγαθωσύνης λίθον τὸν ὄντως στερεὸν καὶ σοφὸν διὰ λόγου
 σοφίας ἔχει ἐν ἐ(Α 63v)αυτῷ, ὃ πόλις θεῖα καὶ ὀχυρά, ὃ θησαυρὸς πολυ-
 χεῦμον ἀκένωτε, ὃ βρύσις ῥέουσα δαφνῶς τὰ καλά, ὃ ῥίζα ἀγαθὴ καὶ
 150 τιμία, ἐξ ἧς καρποὶ τελοῦνται τῶν ἀγαθῶν, ὃ πέλαγος γαληνότητος ὁμοῦ
 καὶ παιδεύσεως, ὃ παράδεισε ξύλον ἔχων μέσον σοφίας καὶ οὐ τῆς γνώ-
 σεως, ὃ γέφυρα σωτηρίας, εἰς γνῶσιν ἐξ ἀγνωσίας εἰσάγουσα τοὺς
 πιστοὺς καὶ ὄντως σοφοὺς, ὃ πάντων τῶν καλῶν (P 92v) καὶ τιμίων καὶ
 155 θείων καὶ ἀληθεστάτων καὶ σεμνοτάτων καὶ σοφωτάτων κύριον πλήρωμα
 ἢ ὄντως σοφία, λόγε Θεοῦ! Τίς οἶδε τὰ τῆς σῆς κρυφιοτάτης γνώσεως
 πελάγη τὰ ἀκατάληπτα; καὶ γὰρ πάντες ὀλίσθω οἱ βροτοὶ συμφειρό-
 μεθα, τῇ πρώτῃ παρακοῇ τὴν ἥτταν λαχόντες τὴν πονηράν. Δὸς δὲ ὁ

133 ταῦτα ψάμμω περιετείχισε: cf. Je. 5,22; Bas. Caes. *In Hex.* IV 3,32 (de Mendieta – Rudberg 61,4-6) 133-134 Ps. 135,6 137-138 Is. 40,22 139-140 ἐξ οὐκ ὄντος ... παρήχθη: cf. Greg. Nyss. *In Inscr. Ps.* (McDonough) 94,6-7; Jo. Chrys. *In Gen. hom.* (PG 53) 28 et al. 145 λίθῳ ... προσκόψῃ: Ps. 90,12

129 ὅλως scripsi: ὅλος A, ὅλω P 133 περιετείχισε A: περιτείχισε P 135 εἰς εἰσπνοὴν A: εἰς πνοὴν P 138 τὸν A: om. P 139 παρήγαγε A: παρήγαγεν P 144 τὸν ὄντως σοφόν A: τὸ ὄντως σοφόν P ὄντως A: ὅτως P 155-156 συμφειρόμεθα A: φθειρόμεθα P

αὐτὸς τὸ σοφόν· καὶ γὰρ οὐδεὶς ὅλως ἀνέλθῃ πρὸς σέ, εἰ μὴ πρότερον
καθαρθῇ ὅτι καὶ πᾶσα παρακοῇ τῆς ἀσόφου μερίδος ἔτυχεν ἀληθῶς,
ἀλλὰ καὶ πᾶν τὸ μὴ τετυχηκὸς σοφίας ψεῦ(Α 64r)δός ἐστι, καὶ πᾶν τὸ μὴ
160 κατὰ σοφίαν κτισθὲν ῥέει προσκαίρως, τῇ τοῦ ἀδήλου ὡς εἰπεῖν φθορᾷ
συμφθειρόμενον. Ποῦ τὸ ἐδραῖον, ποῦ δὲ τὸ μόνιμον; Ποῦ δέ ἐστι τὸ
ἀληθές, εἰ τὰ πάντα ἀσόφως τῇ κινήσει συμφθείρονται; (Ρ 93r) Ταῦτα
πάντα φθορᾶς, ἢ φθορὰ τὸ μὴ ὄν, τὸ μὴ ὄν οὐ σοφόν· πῶς γάρ ἐστι σοφὸν
τὸ μὴ ὄν, ὅτι καθ' αὐτὸ οὐκ ἔστι; πῶς δὲ τὸ σοφὸν οὐκ ἔχει πλῆθος
165 ὄντοτήτων ἐν ἑαυτῷ, ὅτι καὶ αὐτὸ διαμένει, καὶ ἐξ αὐτοῦ πλήθη γεν-
νῶνται πραγμάτων πολυμερῶν; ὄντως ἔστι τὸ σοφόν, καὶ πᾶσα σοφία
τοῦ πρώτου λόγου καὶ ὄντως σοφοῦ μετείληχεν.

Ἐπεὶ δὲ ἀρχὴ τῶν ὄντων ἐστὶν ὁ Θεός, οὐχ ὡς ὢν, ἀλλ' ὡς ὑπὲρ τὸ ὄν
(αὐτὸς γὰρ καὶ τῶν ὄντων καὶ τῶν νομιζομένων ὄντων πλάστης ἐστί), καὶ
170 δώσει λόγον σοφίας, ὁμοίως δὲ πάλιν καταθραύσει τὸ ἄλογον, τὸ
τῆς ψυχῆς τριμερὲς ποντώσει γνώσει θεία τῇ αὐτοῦ, ἐλκύσει δὲ διὰ τῆς
ἐμφύτου αὐτοῦ θείας καὶ ἐξουσιαστικῆς δυνάμεως τὴν εἰκόνα πρὸς
ἑαυτόν, τὸ ρεῖθρον πρὸς τὴν πηγὴν, τὸ νάμα πρὸς τὴν ἀρχήν, τὸ ἐκ θείας
(Α 64v) (Ρ 93v) θελήσεως, δυνάμεως, γνώσεως πλαστικωτάτης καὶ
175 ἀρχικωτάτης ζῶον πλασθὲν παρ' αὐτοῦ ἀνάξει πρὸς τὸ σοφόν· πᾶν τὰ
καὶ γὰρ παρ' αὐτῷ δυνατὰ· πῶς καὶ γὰρ οὐκ εἰσι παρ' αὐτῷ
δυνατὰ, τῷ ὄντι Θεῷ καὶ ὄντι σοφῷ καὶ ὄντι τὸ πᾶν;

[6] Διὰ ταῦτα πάντα καὶ τὰ παραπλήσια τούτοις καὶ πλεῖστα ἀνέρ-
χομαι πρὸς αὐτόν, ὅτι μὲν καὶ ὡς κτίσμα αὐτοῦ, δηλονότι δὲ καὶ ὡς
180 λογικός· πλὴν δὲ πάλιν ὡς ἐξ αὐτοῦ καὶ τοῦτο ἐκ καρδίας βοῶ, Κύριε, ἐν
τῇ δυνάμει σου εὐφρανόν με τὸν δοῦλον σου, ἐν τῇ σκιᾷ δὲ τῶν
περύφων σου τὰ τῆς ψυχῆς μου φύλαξον αἰσθητήρια· προτιμώ-
τερον καὶ γὰρ μοι ἐστὶν ἐν τῷ οἴκῳ τῆς σοφίας σου περιπατεῖν ἢ χρυσοῦ
καὶ ἀργυρίου, τῆς φθειρομένης τιμῆς, ἐμπίπλασθαι· καὶ γὰρ ὡς γλυ-
185 κέα (Ρ 94r) τῷ λάρυγγί μου τὰ τῆς σῆς αὐτοσοφίας εἰλικρι-
νέστατα λόγια· ἠυφράνθην καὶ γὰρ ἐν τούτοις ὡς ὁ εὐρίσκων σκύλα
πολλά, δωρούμενα παρὰ σοῦ. Ἄλλ' ὅμως παρὰ τοῦ φιλευσπλάχνου καὶ
φιλοδότου πατρὸς ἐξαιτῶ, οἶδα δέ, (Α 65r) ὅτι οὐ παρακούσει μου ὁ,
αἰτεῖτε, εἰπὼν, καὶ δοθήσεται. Δὸς δὴ μοι σοφίαν, τὴν τῶν ὑψη-
190 λοπρεπεστάτων θρόνων σου πάρεδρον· τί γὰρ κτήσομαι ἀγαθὸν καὶ τίνος
τύχῳ γε ἀγαθοῦ καὶ πῶς ἀνέλθω πρὸς σέ, εἰ μὴ διὰ τῆς ἐκ σοῦ χο-

171 I Co. 12,8 175-176 Mar. 10,27; cf. Mat. 19,26 181-182 Ps. 56,2 cf. 16,8;
35,7; 60,5; 62,8; 90,4 184-185 Ps. 118,103 188-189 Mat. 7,7; Lu. 11,9

- ρηγουμένης μοι καθεκάστην σοφίας; σοφία καὶ γὰρ ταπεινοὺς ἀνυψοῖ καὶ νέους ἐν καθέδρᾳ προβιάζει λαμπρᾷ τοῦτ' αὐτὸ παρὰ σοῦ τῆς αὐτοσοφίας, διὰ σοφίας, τοὺς δούλους σοφίζει, πλήν γε ἐκ σοῦ πάντων
- 195 γὰρ ταύτην καὶ γὰρ ἃ (P 94v) συγκρίτως προτετίμηκα, ὅτι τε πολλαῖς καὶ ποικίλαις περιστροφαῖς τοῦ βίου καθεκάστην συμπεριφέρομαι, καὶ ὅτι δι' αὐτῆς καὶ μόνης πρὸς σὲ δυνατὸν ἀναχθῆναι με. Τίς δέ ἐστιν ὁ δρασ-
σόμενος τοὺς σοφοὺς ἐν τῇ σοφίᾳ αὐτοῦ; Σὺ εἶ, εἰς ὃν ἐγὼ ἐν σοφίᾳ ἀναχθῆναι ἐπείγομαι. Ἐπεὶ δὲ οἱ τῶν θνητῶν λογισμοὶ δειλὶα συνέχονται
- 200 καὶ τὸ ἐπισφαλὲς διὰ ταῦτα ἐπομένως τούτοις ἀκολουθεῖ, τῇ ἐπινοίᾳ φέρω τὸ δυσαχθές, τῇ ἐλπίδι δὲ πάλιν ὅλως τὸ χαροπὸν· (A 65v) τίς γὰρ αἰτεῖται παρὰ τοῦ πατρός, καὶ πατὴρ τοῦ πρώτου καὶ ὄντως πατὴρ, καὶ διστάζει ὅλως ἐν ἑαυτῷ; ἐγὼ μὲν οὖν αἰτήσω, ἃ τῷ σαθρῷ καὶ ῥεμβομένῳ μοι ἐνυπάρχουσι νῶ, σὺ δὲ οἶδας τὸ καθαρὸν, οἶδας τὸ ἀγαθόν,
- 205 οἶδας τὸ εὐχρηστον. (P 95r) Ἐγὼ μὲν αἰτῶ σοφίαν, τὴν ἐκ σοῦ τῆς αὐτοσοφίας πλαστουρηθεῖσαν εἰς δῆλωσιν τῶν σῶν τερατουργημάτων, σὺ δὲ πρὸς τὸ συμφέρον ὅλως πάντα οἰκονομῶν τὸ βουλευτὸν διαπράχθητι· ἐκεῖνο καὶ γὰρ φέρει πᾶσαν θεῖαν ὠφέλειαν, ὃ σοὶ δόξειεν αἰρετόν. Τί δ' ἂν οἱ δεσπότης οἰκονομικῶς τοῖς δούλοις παρέξουσιν, ὃ οὐκ ἦν ἀγαθόν; τί
- 210 δὲ τοῖς τέκνοις ποιήσουσιν οἱ γονεῖς, μὴ ὃν εἰς τὸ συμφέρον καὶ χρήσιμον; ἀλλ' ὅμως ταῦτα πάντα φθαρτοὶ τοῖς φθαρτοῖς. Εἰ δ' οὕτως φθαρτοὶ τοῖς φθαρτοῖς παρέχουσιν ἀγαθοπρεπῶς, πῶς Σὺ ὁ ἀναρχος, ὁ ἀφθαρτος, ὁ αἰώνιος καὶ κτίστης καὶ Θεός, ἡ ἀρχὴ τῆς σοφίας, οὐ χορηγήσεις ἀσυγκρίτως καὶ ἀμετρήτως θεῖα καὶ νοερὰ δόματα πᾶσι τοῖς φοβουμένοις
- 215 σε; καὶ τῆς δεήσεως (P 95v) αὐτῶν ἐξ ἁγίου (A 66r) οἴκου σου ἐπακούσεις καὶ σώσεις αὐτούς, καθὼς καὶ καθεκάστην τὰ σὰ πρὸς ἡμᾶς ἐκπέμπεις δωρήματα. Ταῦτα πάντα σκοπήσας ἐν τῇ ψυχῇ καὶ γνοὺς τὰς ἐκ σοῦ τοῦ Θεοῦ συνεχεῖς δωρεάς, παρὰ σοῦ τὸ σοφὸν ἐξεζήτησα, τοῦτ' αὐτὸ πλειστάκις καὶ δαφιλῶς πλουτήσας καὶ πρὸ καιροῦ, εἰς δόξαν τῆς σῆς τρια-
- 220 δικῆς ὑπερουσίου θεότητος.

192 cf. Jb. 5,11; Lu. 1,52 193-194 cf. II Ti. 3,15

206 πλαστουρηθεῖσαν P² 208 αἰρετόν A: ἀρεστόν P 215-216 ἐπακούσεις καὶ σώσεις AP: ἐπακούσης καὶ σώσης A²

VI. Bibliographie

Auteurs anciens

- Platon, *Opera*, éd. par J. Burnet, Oxford, Clarendon Press (Series *Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis*), 1972-1975, 5 vols.
- Aristote, *De color.*: *De coloribus*, dans *Aristotelis Opera*, éd. par J. Bekker, Berlin, Walter de Gruyter, 1960, vol. 2.
- *De an.*: *De anima*, éd. par W. D. Ross, Oxford, Clarendon Press, 1961.
- Aelius Aristide, *Ars rhetorica* [Sp.], éd. par L. Spengel, dans *Rhetores Graeci*, Frankfurt/M., Minerva, 1966 (réimp.), vol. 2.
- Clément d'Alexandrie, *Paedag.*: *Le pédagogue*, intr. et notes par H.-I. Marrou, trad. par M. Harl, Paris, Les éditions du Cerf (*Sources chrétiennes* 70), 1960, vol. 1.
- Athanase, *Quaest. ad Antioch.*: *Quaestiones ad Antiochum ducem* [Sp.], dans PG 28.
- Basile de Césarée, *Epist.*: *Lettres*, éd. par Y. Courtonne, Paris, Les Belles Lettres, 1957-1966, 3 vols.
- *In Hex.*: *Homiliae in Hexaemeron*, éd. par E. A. de Mendieta - S. Y. Rudberg, Berlin, Akademie Verlag (*Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte* 2), 1997.
- Grégoire de Nazianze, *Or.*: *Orationes*, dans PG 35, 36.
- Grégoire de Nysse, *Enc. In S. Steph.*: *Encomium in Sanctum Stephanum protomartyrem*, dans PG 46.
- *In S. Ephraem*: *In Sanctum Ephraim* [Sp.] dans *op.cit.*
 - *In Inscr. Ps.*: *In Inscriptiones Psalmorum*, éd. par J. Mc Donough et P. Alexander, Leiden, E. J. Brill (*Gregorii Nysseni opera* 5), 1962.
 - *Vit. Moys.*: *De vita Moysis*, éd. par H. Musurillo, dans *op. cit.*, vol. 7/1, 1964.
 - *De mort.*: *De mortuis oratio*, dans *Sermones*, 1e partie, éd. par G. Heil - A. Van Heck - E. Gebhardt - A. Spira, dans *op.cit.*, vol. 9.1, 1967.
 - *De creat. hom.*: *De creatione hominis* I [Sp.], éd. par H. Hörner, dans *op.cit.*, vol. Sup. 1, 1972.
- Jean Chrysostome, *De ador. pret. cr.*: *De adoratione pretiosae crucis* [Sp.], dans PG 52.
- *In Gen. hom.*: *In Genesim homiliae* 1-67, dans PG 53.
 - *In Job. hom.*: *In Johannem homiliae* 1-88, dans PG 59.
 - *De pat. serm.*: *De patientia sermo* [Sp.], dans PG 60.
 - *In Acta apost.*: *In Acta apostolorum homiliae*, dans *op.cit.*
 - *In laud. S. Jo. Theol.*: *In laudem sancti Joannis Theologi (homilia 1)*, dans PG 61.
 - *Frg. In Job*: *Fragmenta in Job* I, dans PG 64.
- Proclus, *In Remp.*: *Commentaria in Platonis Rem publicam*, éd. par G. Kroll, Leipzig, B. G. Teubner (*Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*), 1899-1901, 2 vols.
- Némésios d'Émèse, *De nat. hom.*: *De natura hominis*, éd. par M. Morani, Leipzig, B. G. Teubner (*Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*), 1987.
- Denys (le pseudo-) Aréopagite, *DN*: *De divinis nominibus*, dans *Corpus Dionysiacum* I, éd. par B. R. Suchla, Berlin, Walter de Gruyter (*Patristische Texte und Studien* 33), 1990.
- *EH*: *De ecclesiastica hierarchia*, dans *Corpus Dionysiacum* II, éd. par G. Heil - A. M. Ritter, Berlin, Walter de Gruyter (*Patristische Texte und Studien* 36), 1991.

- Jean Philopon, *Com. in De an.: Commentaria in De anima*, éd. par M. Hayduck, Berlin, Reimer (*Commentaria in Aristotelem Graeca* 15), 1897.
- Jean Damascène, *Enc. In S. Joh. Chrys.: Encomium in Sanctum Johannem Chrysostomum*, dans PG 96.
- *Exp. fid.: Expositio fidei*, éd. par B. Kotter, dans *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, Berlin / New York, Walter de Gruyter (*Patristische Texte und Studien* 12), 1973.
 - *Contra Manich.: Contra Manichaeos*, éd. par B. Kotter, dans *op.cit.* (*Patristische Texte und Studien* 22), 1981.
- Nicéphore Blemmyde, *Précis de logique, Précis de physique*, dans PG 142; éd. par J. Wegelinus, 1605 (1607: interprétation latine ajoutée); éd. par D. Voulismas, Leipzig, 1784.
- *De virt.: De la vertu*, dans *Précis de logique, op.cit.*
 - *De an.: De l'âme*, dans *op.cit.*
 - *Autobiographia sive curriculum vitae, necnon epistula universalior*, éd. par J. A. Munitiz, Turnhout, Brepols (*Corpus christianorum. Series Graeca* 13), 1984.
 - *Des Nikephoros Blemmydes βασιλικὸς ἀνδριὰς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaïotes. Ein weiterer Beitrag zum Verständnis der byzantinischen Schrift-Koine*, éd. par H. Hunger, I. Ševčenko, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (*Wiener byzantinistische Studien* 18), 1986.
- Georges Acropolite, *Historia; Theodori Scutariotae additamenta*, éd. par A. Heisenberg, dans *Georgii Acropolitae opera* I, Leipzig, B. G. Teubner (*Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*), 1903; 1978, éd. corrigée par P. Wirth.
- Georges Pachymère, *Relations Historiques*, éd. par A. Failler, trad. par V. Laurent, Paris, Les Belles Lettres (*Corpus fontium historiae Byzantinae* 24), 1984.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ ΤΩΝ BYZANTINΩΝ

Στην παρούσα μελέτη επιχειρώ μιά λεπτομερή περιγραφή προβλημάτων όρισμένων συγκεκριμένων τομέων των μαθηματικών όπως αναλύονται από τον άνωνυμο συγγραφέα ένδς χειρογράφου του 15ου αϊ., τής Έλληνικής Βιενναίας Μαθηματικής Πραγματείας (ΈλλΒιενΜαθΠραγμ.)¹, καθώς και τής εξέλιξής τους από αρχαιοτάτων χρόνων έως σήμερα. Ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ή σύγκριση των μεθόδων διδασκαλίας του τότε και του σήμερα, καθώς ή ΈλλΒιενΜαθΠραγμ., ή όποία γράφηκε τó 1436 μ.Χ., προοριζόταν σύμφωνα με τις έκτιμήσεις μου και για τή διδασκαλία μαθητών διαφόρων βαθμίδων τής εκπαίδευσης². Η σύγκριση είναι χρήσιμη έκτος των άλλων και έπειδή κάποιες μέθοδοι, όπως αυτή του ύπολογισμού άθροισμάτων διαδοχικών όρων άριθμητικής προόδου, καθώς και τής εύρεσης τετραγωνικών ριζών πραγματικών άριθμών, μπορεί να άποδειχθούν χρήσιμες για τους μαθητές, ως εύκολότερες στην άπομνημόνευση. Τέλος, όπως προκύπτει από τή σύγκριση του περιεχομένου του χειρογράφου αυτού με τó περιεχόμενο του έργου *Summa* του Luca Pacioli, πού έως σήμερα θεωρείται ως ή πρώτη Έγκυκλοπαίδεια Μαθηματικών, φαίνεται ισχυρή ή πιθανότητα να εύρισκόμαστε στή θέση να τó ονομάσουμε «Έγκυκλοπαίδεια Μαθηματικών», και άφού μάλιστα είναι προγενέστερη τής *Summa* του L. Pacioli (1494 μ.Χ.), θά έλεγα πως πρόκειται για τήν πρώτη Μαθηματική Έγκυκλοπαίδεια με χρονολογία συγγραφής τó έτος 1436 μ.Χ.

Στόν Βιενναίο Έλληνικό Φιλολογικό κώδικα 65 του 15ου αϊ. (φφ. 11-126), του όποιου ό συγγραφέας είναι άνωνυμος, παραδίδεται μία μαθηματική πραγματεία, στην όποία έδωσα τó όνομα Έλληνική Βιενναία Μαθηματική Πραγματεία. Οί H. Hunger και K. Vogel, οί όποιοι εξέδωσαν τó 1963 τά φ. 126ν-140r του ίδιου κώδικα, θεωρούν πιθανή χρονολογία συγγραφής του τó διάστημα 1430-1453³ μ.Χ. Η χρονολόγησή τους αυτή

1. Codex Vindobonensis Phil. Graecus 65 of the 15th cent. (ff. 11-126).

2. Μαρία Δ. Χάλκου, Η μαθηματική παιδεία και ή όρολογία της στό Βυζάντιο σύμφωνα με τόν Έλληνικό Βιενναίο φιλ. Κώδικα 65, *Έφα και Έσπέρια V* (2001-2003) 51.

3. H. Hunger – K. Vogel, *Ein Byzantinisches Rechenbuch des 15 Jahrhunderts. 100 Aufgaben aus dem Codex Vindobonensis Phil. Gr. 65*, H. Bohlaus, Köln Komm. d. Österr. Acad. d. Wissenschaften in Wien, 1963, σ. 9.

είναι συμβιβαστή με μία ακριβή χρονολογική αναφορά ή όποια περιέχεται σε πρόβλημα ύπολογισμού τών ήμερών από τη γέννηση του Χριστού έως «σήμερα» (κεφ. 12, [φ. 16r], Χάλκου), όπου «εύρισκόμαστε» στο έτος 1436 μ.Χ. Έπομένως θεωρείται πιθανόν τὰ φύλλα 11r-126r του χειρογράφου να γράφθηκαν τὸ 1436 μ.Χ.

Στὰ φύλλα 126v-140r περιέχονται λυμένα προβλήματα ἀριθμητικῆς. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κώδικα (11r-126r) περιέχει προβλήματα ἀριθμητικῆς καὶ γεωμετρίας. Τὰ προβλήματα αὐτὰ καλύπτουν πολλὰ μαθηματικά πεδία καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αὐτὰ τὰ όποια διδάσκονται σήμερα στίς διάφορες βαθμίδες τόσο τῆς πρωτοβάθμιας ὅσο καὶ τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ δὲ θὰ ἀναλυθοῦν οἱ μεθοδολογίες τών προβλημάτων τών ἐξῆς ἐνοτήτων τοῦ κώδικα: α) Οἱ τέσσερις ἀριθμητικὲς πράξεις καὶ οἱ δοκιμὲς τους, β) Τὰ κλάσματα καὶ οἱ πράξεις αὐτῶν. γ) Οἱ Ἀριθμητικὲς πρόοδοι. δ) Τὰ προβλήματα τών πρωτοβαθμίων ἐξισώσεων. ε) Οἱ ρίζες τών πραγματικῶν ἀριθμῶν.

Σχετικὰ μετὶς τέσσερις ἀριθμητικὲς πράξεις καὶ τίς δοκιμὲς τους

Τὰ σύμβολα ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς στὴν ἙλλΒιεν ΜαθΠραγμ. εἶναι τὰ γράμματα τῆς ἑλληνικῆς ἀλφαβήτου, ἀλλὰ οἱ ὑπολογισμοὶ γίνονται μετὶς νέα τότε δεκαδικὴ ἀραβικὴ ἀρίθμηση. Ἄν καὶ ὁ Ἀνώνυμος Μαθηματικὸς δείχνει νὰ μὴν ἔχει προσαρμοστῇ στὴ νέα μέθοδο τῆς χρήσης τών ἀραβικῶν ψηφίων, πρέπει νὰ τονιστεῖ, ὅτι ἡ χρησιμοποίηση γραμμάτων καὶ ὄχι ἀριθμῶν δὲν ἐπηρρέαζε τὸ ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ ἐπρόκειτο γιὰ ἀριθμητικὸ σύστημα θέσης, δηλαδὴ ἡ θέση τοῦ γράμματος καθόριζε τὴν ἀριθμητικὴ ἀξία του⁴. Ἐτσι στὴν ἙλλΒιενΜαθ Πραγμ. διατηρεῖται ὁ παλαιὸς συμβολισμός, ἐνῶ ἄλλοι προγενέστεροι λόγιοι, ὅπως ὁ Μάξιμος Πλανούδης (1255-1305) στὸ Βυζάντιο καὶ ὁ Λεονάρντο Φιμπονάτσι (13ος αἰ.) ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε στὴ Δύση τὸν καινούργιο συμβολισμό, εἶχαν ἐξοικειωθεῖ μετὶς τὸν νέο συμβολισμό καὶ τὸ ἀριθμητικὸ σύστημα θέσης. Ὁ Λεονάρντο Φιμπονάτσι χρησιμοποιεῖ τὰ νέα ψηφία στὸ *Liber abacci* καὶ ὁ Μάξιμος Πλανούδης στὴν *Ψηφοφορία κατ' Ἰνδούς*⁵. Ὅμως, ἡ χρήση τοῦ νέου συμβολισμοῦ δὲν ἦταν γενικευμένη στὸ Βυζάντιο. Γνωρίζουμε μάλιστα ὅτι διακεκριμένοι λόγιοι ὅπως ὁ Γεώργιος Παχυμέρης (σύγχρονος τοῦ Μάξιμου Πλανούδη), ὁ Μοσχόπουλος, ὁ Νι-

4. *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, (τόμ. II, κεφ. XXVIII: K. Vogel, Ἡ Βυζαντινὴ Ἐπιστήμη). Ἑλλ. μτφρ. τοῦ: *History of the Byzantine Empire*, (τόμ. II, ch. XXVIII: K. Vogel, *The Byzantine Science*), Univ. of Wisconsin Press, Cambridge 1958, σ. 815.

5. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München 1978, Βυζαντινὴ Λογοτεχνία, Ἑλλ. μτφρ., τόμ. I-III, ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθῆναι 1994, τόμ. III, σ. 42, 49.

κόλαος Ραβδᾶς, ὁ Ἰωάννης Πεδιάσιμος, ὁ Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός, ὁ Ἰσαὰκ Ἀργυρὸς (14ος αἰ. μ.Χ.)⁶ δὲν χρησιμοποιοῦσαν τὰ ἀραβικὰ ψηφία. Πιθανότατα ὁ Ἀνώνυμος Μαθηματικὸς νὰ μὴν υἱοθέτησε τὰ νέα ψηφία λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ χρῆση τους δημιουργοῦσε διάφορα προβλήματα στὰ ἐμπορικὰ μαθηματικά⁷.

Στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. ἀναφέρεται ὁ ὅρος «μιλλιούνι» (κεφ. 5, [φ. 15r], Χάλκου), ὁ ὁποῖος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ, σημαίνει τὸ ἑκατομύριο. Γνωρίζουμε βέβαια, ὅτι ὁ Μάξιμος Πλανούδης⁸ ἦταν ἀπὸ τοὺς πρῶτους ποὺ χρησιμοποίησαν τὸν ὅρο *milleton* (δηλ. *million*) γιὰ τὸ ἑκατομύριο. Σύμφωνα ὅμως μὲ τὸν D. E. Smith, ὁ ὅρος αὐτὸς πρωτοεμφανίστηκε στὴν ἀνώνυμη Ἀριθμητικὴ τοῦ *Treviso* τοῦ 1478. Σὲ αὐτὴν τὴν πραγματεία, ποὺ εἶναι μεταγενέστερη τῆς ἙλλΒιενΜαθΠραγμ., στὴν πράξη τοῦ πολλαπλασιασμοῦ ὁ πολλαπλασιαστής τοποθετεῖται κατακόρυφα δίπλα στὸν πολλαπλασιαστέο καὶ ἡ πράξη γίνεται καθ' ὅμοιον τρόπο μὲ αὐτὸν ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ.⁹. Ἐχομε λοιπὸν μία σημαντικὴ ἔνδειξη ὅτι ὁ ὅρος «μιλλιούνι» δὲν πρωτοεμφανίστηκε στὴν ἰταλικὴ Ἀριθμητικὴ τοῦ *Treviso* ἀλλὰ στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ., ποὺ φαίνεται νὰ χρονολογεῖται στὰ 1436 μ.Χ.¹⁰. Τὸ 1494 ὁ Λούκα Πατσιόλι (Luca Pacioli) ἐξέδωσε τὴ *Summa*¹¹, στὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ τὰ Ἰνδικὰ ψηφία¹² καὶ ὅπου ἀποκαλεῖ «*crocetta*» (μικρὸς σταυρὸς) τὴ «σταυροειδῆ μέθοδο»¹³ πολλαπλασιασμοῦ. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν, γιὰ τὸν πολλαπλα-

6. K. Vogel (μτφρ. Κ. Ν. Σιδηρόπουλος), Ἐγράμματος λογισμὸς καὶ Ἰνδικὰ ψηφία στὸ Βυζάντιο, ΝΕΥΣΙΣ 5 (Φθινόπωρο-Χειμῶνας 1996) 80. Τὸ πρωτότυπο ἄρθρο εἶναι στό: Des XI. Internationales Byzantinistenkongresses 1958, appl. Fr. Dölger and H.-G. Beck, Munich, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1960, σ. 660-664.

7. B. L. van der Waerden, *Science awakening I*, Kluwer Academic Publishers, 1988, Ἡ ἀφύπνιση τῆς ἐπιστήμης, ἑλλ. μτφρ. ἐκδ. Πανεπιστημίου Κρήτης, Ἡράκλειο 2000, σ. 58.

8. D. E. Smith, *History of Mathematics*, τόμ. I-II, Dover, New York 1958, σ. 81.

9. Αὐτὴ ἡ ἰταλικὴ ἀριθμητικὴ περιλαμβάνει καὶ ἄλλες μεθόδους γιὰ τὴν πράξη τοῦ πολλαπλασιασμοῦ. Βλ. D. E. Smith, *History of Mathematics* 81, 110.

10. C. B. Boyer – Uta C. Merzbach, *History of Mathematics*, ed. A. Pnevmatikou, Athens 1997, σ. 277.

11. Ἡ *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita* τοῦ Luca Pacioli (Λούκα Πατσιόλι) ὑπῆρξε ἡ πρώτη μαθηματικὴ ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀναγέννησης. Τὸ Α μέρος περιλάμβανε Ἀριθμητικὴ καὶ Ἀλγεβρα καὶ τὸ Β μέρος Γεωμετρία, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὸ *TractMathVind*. Ὁ Luca Pacioli χρησιμοποίησε ὡς πηγὲς τὸν Leonardo Fibonacci, τὸν Jordanus Nemorarius, τὸν Βλάσιο τῆς Πάρμας, τὸν Prodocimo de Beldomandi, τὸν alh Khawārizmī. P. L. Rose, *The Italian Renaissance of Mathematics*, Librairie Droz, Geneva 1975, σ. 143.

12. Κατὰ τὸν Freudenthal, οἱ Ἰνδοὶ κατὰ τὸ 200-600 μ.Χ. ἔγιναν γνώστες τῆς ἐλληνικῆς ἀστρονομίας, τοῦ ἐξηκονταδικοῦ συστήματος καὶ τοῦ μηδέως. Στὰ δικά τους βραχμανικὰ ψηφία προσάρτησαν τὸ ἐλληνικὸ «ο» (ἀρχικὸ τῆς λέξεως οὐδέν) καὶ υἱοθέτησαν τὴν ἐλληνο-βαβυλωνιακὴ διάταξη. B. L. van der Waerden, Ἀφύπνιση 55.

13. Τὰ Ἐμπορικὰ Μαθηματικά τοῦ Πατσιόλι γράφηκαν περὶ τὸ 1470-1481 ἀλλὰ δὲν

σιασμό του 12 με το 13 πολλαπλασιάζεται κατ' ἀρχήν το 2 με το 3 και δίνουν 6. Στη συνέχεια πολλαπλασιάζονται «σταυροειδῶς» τὰ ψηφία του 12 και του 13 και τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν γινομένων προστίθενται, ὁπότε προκύπτει $1 \cdot 3 + 1 \cdot 2 = 5$. Το 5 ἀντιπροσωπεύει τὶς δεκάδες και τὸ 6 τὶς μονάδες. Κατόπιν πολλαπλασιάζονται τὰ πρῶτα ψηφία τῶν ἀριθμῶν 12 και 13 και δίνουν ἀποτέλεσμα 1. Το 1 ἀντιπροσωπεύει τὶς ἑκατοντάδες, και ἔτσι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τοῦ 12 με τὸ 13 εἶναι ὁ ἀριθμὸς 156.

Ὁ ὅρος «πολλαπλασιάζω σταυροειδῶς» ἐχρησιμοποιεῖτο και γιὰ τὶς ἀναλογίες τῆς μορφῆς $\alpha/\beta = \gamma/\delta$, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προκύπτει ἡ ἰσότητα $\alpha \cdot \delta = \beta \cdot \gamma$. Σήμερα σὲ παρόμοιες περιπτώσεις χρησιμοποιοῦμε τὴν ἔκφραση «πολλαπλασιάζω χιαστί».

Στὸ ἴδιο ἔργο ὁ Πατσιόλι, ὁ ὁποῖος δίδασκε ἀριθμητικὴ και ἄλγεβρα τοῦ ἐμπορίου, ἀναφέρει και τὴ μέθοδο τοῦ «τετραπλεύρου» γιὰ τὸν πολλαπλασιασμό δύο τριψηφίων ἀριθμῶν, κατὰ τὴν ὁποία ὁ πολλαπλασιαστὴς τίθεται σὲ κατακόρυφη θέση ὡς πρὸς τὸν πολλαπλασιαστέο. Ὅμως, ἔτσι ἀκριβῶς γίνεται ὁ πολλαπλασιασμὸς τριψηφίων ἀριθμῶν και στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. ἡ ὁποία εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὴ *Summa*¹⁴. Οἱ ὁμοιότητες τόσο μετὰ τὴ *Summa*, ὅσο και μετὰ τὴν Ἀριθμητικὴ τοῦ *Treviso* δὲν σταματοῦν ἐδῶ, ἀφοῦ στὴ δεύτερη και ἡ διαίρεση γίνεται με τρόπο παρόμοιο με αὐτὸν τῆς ἙλλΒιενΜαθΠραγμ.¹⁵ Βέβαια οἱ ἀλληλεπιδράσεις μεταξὺ Βυζαντινῶν και Δυτικῶν εἶναι ἀναμφισβήτητες, ἀφοῦ και ὁ Μάξιμος Πλανούδης ἐκτελεῖ τὴ διαίρεση μετὰ τὴ μέθοδο τοῦ Λεονάρντο Φιμπονάτσι, ἡ ὁποία εἶναι ἐπίσης πανομοιότυπη μετὰ τὴ μέθοδο τῆς ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. Ὁ Πλανούδης μάλιστα διευκρινίζει ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπίπονη ἐργασία, ἄποψη τὴν ὁποία εἶχαν και ἄλλοι σύγχρονοὶ τοῦ λόγιου¹⁶. Σχετικὰ μετὰ τὴν πράξη τοῦ πολλαπλασιασμοῦ, ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ μέθοδος τῆς δοκιμῆς τοῦ πολλαπλασιασμοῦ¹⁷ ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. βασίζεται σὲ κανόνα μετὰ ὑπόλοιπα διαιρέσεων

ἐκδόθηκαν ποτέ. Ἡ *Summa* ἐκδόθηκε τὸ 1494 και στὶς 600 σελίδες τῆς περιλάμβανε και πίνακες νομισμάτων, βαρῶν και μετρήσεων σχετικῶν μετὰ τὶς πόλεις τῆς Ἰταλίας. Ἦταν ἔργο εὐρύτατα διαδεδομένο και διδασκόμενον ἀκόμα και τὸν 16ο αἰ. Σὲ αὐτὴν βασίστηκε τὸ ἔργο τοῦ Νικολò Ταρτάλια (N. Tartaglia), *General trattato de numeri et misure* (1566-1560). Βλ. S. A. Jayawardene, Luka Pacioli, *DSB (Dictionary of Scientific Biography)*, ed. Ch. Coulston Gillispie, C.h. Scribner's sons, τόμ. I-XVI, N. York 1970-1980), τόμ. X, σ. 269-272.

14. D. E. Smith, *History of Mathematics* 112, 114.

15. Ὁ.π., σ. 136.

16. Ὁ.π., σ. 137.

17. Μαρία Δ. Χάλκου, Προβλήματα πολλαπλασιασμοῦ, διαίρεσης, ἀναλογιῶν και προόδων, σύμφωνα μετὰ τὸν Βιενναῖο Ἑλληνικὸ φιλ. Κώδικα 65, *Δεύτερη Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος και Κύπρου*, Ἀθήνα 1999, σ. 172.

μέ τὸν ἀριθμὸ 7. Π.χ. ὁ πολλαπλασιασμοὸς τοῦ 15 μέ τὸ 6 γίνεται ὡς ἑξῆς:

αε γ
θυ ς

Γιὰ τὴ δοκιμὴ αὐτοῦ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ ὁ συγγραφέας προτείνει: "Αφελε τὰ 15 ὁσάκις χωρῶσι ἐπὶ τῶν 7· δις οὖν 7 γίνονται 14, περιττεύει 1 μέχρι τῶν 15. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ζητεῖ τὸ ὑπόλοιπο τῆς διαίρεσης τοῦ 15 μέ τὸ 7, τὸ ὁποῖο εἶναι 1. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ὑπόλοιπο τῆς διαίρεσης τοῦ 6 μέ τὸ 7 εἶναι 6, πολλαπλασιάζει τὸ 1 μέ τὸ 6 καὶ θέτει τὸ ἐξαγόμενον ἐντὸς κύκλου. Τέλος βρίσκει τὸ ὑπόλοιπο τῆς διαίρεσης τοῦ 90 μέ τὸ 7, τὸ ὁποῖο εἶναι 6 καὶ τὸ συγκρίνει μέ τὸν ἀριθμὸ ποὺ ἔχει θέσει μέσα σὲ κύκλο. Ἐφόσον τὰ δύο ἀποτελέσματα συμπίπτουν, τότε ὁ πολλαπλασιασμοὸς εἶναι σωστός.

Αὕτῃ ἡ μέθοδος δοκιμῆς ἔχει βαθεῖες ρίζες. Τὴ χρησιμοποιοῦσαν καὶ οἱ Ἴνδοί, οἱ ὁποῖοι διαιροῦσαν ὁμῶς μέ τὸ 9 ἀντὶ τοῦ 7. Γινώστες αὐτῆς τῆς μεθόδου ὑπῆρξαν ὁ Ἄλ Χουαρίζμι (alh-Khowârizmî) (825 μ.Χ.) καὶ ὁ Ἄλ Καρχι (alh-Karkhi) (1020 μ.Χ.), οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀρχαιότεροι ἀπὸ τὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. Θεωροῦμε λοιπόν, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ μία ἐνδειξη γιὰ τὴν πιθανὴν προέλευση τῆς μεθόδου ἀπὸ τοὺς Ἴνδους. Διότι γνωρίζουμε ὅτι οἱ Ἀραβες εἶχαν υἱοθετήσῃ τὴ μέθοδο αὐτῇ, χρησιμοποιώντας μάλιστα τόσο τὸ 7, ὅσο καὶ τὸ 8 καὶ τὸ 9 καὶ τὸ 11. Ἀπὸ τοὺς Ἀραβες φαίνεται νὰ ἐπηρεάστηκαν ὁ Rabbi ben Ezra (1140 μ.Χ.), ὁ Johannes Hispalensis (1140 μ.Χ.), ὁ Λεονάρντο Φιμπονάτσι (1202 μ.Χ.) καὶ ὁ Μάξιμος Πλανούδης (1255-1305 μ.Χ.)¹⁸. Ὁ Πέλλος (1492 μ.Χ.) μάλιστα γράφει ὅτι ἡ δοκιμὴ μέ τὸ 7 ἐξασφαλίζει μικρότερη πιθανότητα λάθους¹⁹. Τὴν ἴδια ἀποψη ἐκφράζει καὶ ὁ ἀνώνυμος μαθηματικὸς τῆς ἙλλΒιενΜαθ Πραγμ.

Βέβαια σχετικὰ μέ τὴν ἰνδικὴ ἢ ἀραβικὴ προέλευση τῆς μεθόδου ὀφείλουμε νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι οἱ Ἀραβες, εἰδικὰ στὴν ἄλγεβρα καὶ τὴν ἀστρονομία, εἶχαν παραλάβῃ τὶς γνώσεις τοὺς ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας²⁰. Σήμερα αὕτῃ ἡ μέθοδος δὲν χρησιμοποιεῖται πλέον.

Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. φαίνεται νὰ δίνει ἰδιαίτερη σημασία στὴν ἐκτέλεση τῆς πράξης τοῦ πολλαπλασιασμοῦ μέ τὴν μέθοδο χωρὶς μολύβι καὶ χαρτί, δηλαδὴ νοερῶς. Οἱ πράξεις τοῦ βασιζονται στὴν ἄλγεβρα, ἡ ὁποία ἦταν ἀκόμα περιγραφικὴ, χωρὶς τὴ χρή-

18. Ὁ Πλανούδης χρησιμοποιοῦσε μεθόδους ἐπαλήθευσης τῶν πράξεων τοῦ πολλαπλασιασμοῦ καὶ τῆς διαίρεσης, στὶς ὁποῖες ἔκανε διαίρεσεις μέ τὸ 9. Βλ. Th. Heath, *A History of Greek Mathematics*, Oxford UP, τόμ. I (1921), σ. 116.

19. D. E. Smith, *Hist. Math.*, τόμ. II, σ. 151, 154.

20. Ὁ.π., τόμ. I, σ. 298.

ση συμβόλων. Συγκεκριμένα για τὸν πολλαπλασιασμό τοῦ 13 μὲ τὸ 13 ἀκολουθεῖ τὴν ἐξῆς διαδικασία:

Πολλαπλασιάζει τὸ ι μὲ τὸ ι καὶ βρίσκει ρ. Προσθέτει τὸ γ μὲ τὸ γ καὶ βρίσκει ς. Τὸ ς τὸ κάνει ξ. Πολλαπλασιάζει τὸ γ μὲ τὸ γ καὶ ἔχει θ. Προσθέτει τὸ ρ, τὸ ξ καὶ τὸ θ καὶ βγάζει ρξθ. Αὐτὰ ἐξηγοῦνται σήμερα μὲ τὴ διπλῇ ἐπιμεριστικῇ ιδιότητά, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἰσχύει: $(\alpha + \beta) \cdot (\gamma + \delta) = \alpha\gamma + \alpha\delta + \beta\gamma + \beta\delta$, δηλαδή $(10 + 3) \cdot (10 + 3) = 100 + 3 \cdot 10 + 3 \cdot 10 + 9 = 169$.

Πολὺ ἀργότερα, ὅταν ὁ Cardano (1501-1576) ἐξέδωσε τὴν *Practica Arithmeticae* (1539) ἔδειξε καὶ αὐτὸς τὴν ἴδια ἱκανότητα στοὺς ὑπολογισμοὺς ἀπὸ μνήμης²¹.

Τὰ κλάσματα καὶ οἱ πράξεις αὐτῶν

Στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. ὁ τρόπος ὁρισμοῦ τοῦ κλάσματος (τζάκισμα), προϋποθέτει ὁ ἀριθμητὴς νὰ εἶναι μικρότερος ἀπὸ τὸν παρανομαστή (φ. 29r, κεφ. 40). Ὁ ὁρισμὸς τοῦ κλάσματος ἀργότερα ἐπεκτείνεται καὶ ἔτσι ἐμφανίζονται στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. κλάσματα μὲ ἀριθμητὲς μεγαλύτερους ἀπὸ τοὺς παρανομαστὲς (φ. 62r, κεφ. 116, φ. 76r, κεφ. 135). Στὴν Ἀριθμητικὴ τοῦ Paganì (1591 μ.Χ.) ὁ ἀριθμητὴς εἶναι μικρότερος ἀπὸ τὸν παρανομαστή, ὅμως καὶ αὐτὸ εἶναι ἀξιοπρόσεκτο, τὸ ἀντίθετο θεωρεῖται ἀπὸ ὁρισμένους ἐρευνητὲς –οἱ ὁποῖοι προφανῶς ἀγνοοῦσαν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Βιενναίου Ἑλληνικοῦ φιλ. κώδικα 65– μεταγενέστερη ἀνακάλυψη²².

Στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. οἱ πράξεις μεταξὺ κλασμάτων ἐκτελοῦνται μὲ μεθόδους παρόμοιες μὲ τὶς σημερινές²³. Ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «ὀκτακαιδέκατον» καὶ ἄλλους συναφεῖς μὲ αὐτόν, γιὰ νὰ δηλώσει τὸ 1/18 καὶ ἄλλα παρόμοια κλάσματα. Ἐδῶ εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἐπιρροὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, δηλαδή τοῦ Ἡρώνα τοῦ Ἀλεξανδρέα²⁴, ἡ ὁποία φθάνει ἕως τὸν Γεώργιο Παχυμέρη, καθὼς καὶ οἱ δύο αὐτοὶ μεταχειρίζονταν τοὺς ἴδιους ὄρους γιὰ νὰ κατονομάσουν τὰ κλάσματα²⁵.

21. M. Gliozzi, *Cardano, Girolamo*, DSB, τόμ. III, σ. 64-67.

22. D. E. Smith, *Hist. Math.*, τόμ. II, σ. 155.

23. H. Hunger – K. Vogel, *Ein Byzantinisches Rechenbuch des 15 Jahrhunderts*, Μοιρασμός τζακισμάτων, σ. 78.

24. Βέβαια δὲν ἰσχυρίζομαι πῶς ὁ συγγραφέας εἶχε μελετήσῃ κατ' ἀνάγκην τὸν Ἡρώνα τὸν Ἀλεξανδρέα. Ἡ σχολικὴ παιδεία, μαζὶ μὲ τὴ μελέτῃ τοῦ Παχυμέρη, θὰ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ κάποιους τοὺς συγκεκριμένους ὄρους.

25. 1) *Καὶ ἐπεὶ ὀκτακαιδέκατον καὶ τὸ τῆς ΔΕ διάστημα πρὸς τὸ τῆς ΑΒ ἔσται ...* See J. H. Vincent, *À la Géométrie Pratique des Grecs. Extrait des notices des Manuscrits*, vol. XIX pt. 2, Imr. Impériale, Paris 1858, σ. 204. 2) *Ὡστε καὶ Ἀνθεστηριῶνος ἑπτακαιδεκάτῃ ἐνταῦθα ...*

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ μέθοδος τῶν τριῶν θεωρεῖται ἰνδικῆς προέλευσης, ἀργότερα υἱοθετήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀραβες καὶ τοὺς Λατίνους καὶ ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ δημοφιλὴς στὸν κόσμον τοῦ ἐμπορίου²⁶. Στὴν ἙλλΒιεν ΜαθΠραγμ. χρησιμοποιεῖται συχνὰ μὲ τὸ ὄνομα ἡ «διὰ τῶν τριῶν μεταχειρίσεις» (κεφ. 53), βασιζέται δὲ στὶς ιδιότητες τῶν ἀναλογιῶν (κεφ. 55).

Συγκεκριμένα στὸ κεφ. 53 (Παράρτημα Ι) ὁ συγγραφέας θέτει τὸ ἐξῆς πρόβλημα: Ἐὰν τὰ γ γίνωνται δ, τὰ ε πόσα γίνονται;

Πρόκειται γιὰ κλασικὴ περίπτωση ἀναλογιῶν ὅπου χρησιμοποιεῖ μάλιστα καὶ τὸν ὄρο πολλαπλασιάζε σταυροειδῶς, προκειμένου νὰ διδάξει αὐτὸ ποὺ σήμερα ὀνομάζουμε πολλαπλασιασμὸ χιαστί. Ἐκτὸς δὲ ἀπὸ τὸ ἀνωτέρω πρόβλημα, θέτει καὶ τὸ ἀκόλουθο: Ἐὰν τὰ ια γίνωνται ιε, τὰ κ πόσα γίνονται;

Σὲ αὐτὰ τὰ προβλήματα χρησιμοποιεῖ γιὰ πρώτη φορὰ τὸν ὄρο: μεταχειρίσεις διὰ τῶν τριῶν, καὶ ἐννοεῖ τὴν διὰ τῶν τριῶν μέθοδο τὴν ὁποία διδάσκουμε σήμερα στοὺς μαθητές. Πολλαπλασιάζει λοιπὸν τὸ ε μὲ τὸ δ καὶ διαιρεῖ μὲ τὸ γ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ζβ/γ. Προφανῶς στηρίζεται στὴν ἰσότητα τῶν λόγων $\gamma/\delta = \varepsilon/\chi$, ὅπου μὲ τὸν ἴδιον τρόπο θὰ βρῖσκαμε σήμερα ὅτι $\chi = \zeta\beta/\gamma$.

Ὅφειλουμε ὅμως νὰ παρατηρήσουμε πῶς ἡ ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιεῖ ὅταν διατυπώνει τὸ πρόβλημα, δημιουργεῖ ἐρωτηματικά. Αὐτὸ συμβαίνει γιὰτὶ ἡ ἔκφραση τοῦ συγγραφέα ὅταν τὸ γ γίνε δ, σημαίνει ὁ λόγος τοῦ γ πρὸς τὸ δ. Ἀναρωτιέται κανεῖς τὸ γιὰτὶ πρέπει νὰ θέλει ὁ συγγραφέας νὰ γίνε τὸ γ, δ καὶ ὅχι νὰ περιγράψει ἀπλῶς τὴ σχέση ποὺ ἔχουν οἱ δύο αὐτοὶ ἀριθμοί, ἡ ὁποία σχέση ὀρίζεται μὲ τὸν λόγο αὐτῶν.

Στὸ κεφ. 55 (Παράρτημα ΙΙ) τὸ πρόβλημα εἶναι τὸ ἐξῆς: Ἐὰν η-κίς η γίνωνται ρ, ιβ-κίς ιβ πόσα γίνονται;

Ἡ λύση ποὺ δίνει ὁ συγγραφέας βασιζέται στὴν ἀναλογία $\rho/\xi\delta = \chi/\rho\mu\delta$ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία $\chi = \rho\cdot\rho\mu\delta/\xi\delta = \sigma\kappa\epsilon$. Γράφει δέ: Ὅν γὰρ λόγον ἔχουσιν τὰ ρ πρὸς τὰ ξδ, τὸν αὐτὸν λόγον ἔχουσιν καὶ τὰ σκε πρὸς τὰ ρμδ.

Χρησιμοποιεῖ καὶ ἄλλον τρόπο: ἀπὸ τὰ ξδ λείπουν λς μέχρι τὰ ρ. Ἀπὸ τὰ ρμδ λείπουν πα μέχρι τὰ σκε, ὁπότε: $\lambda\varsigma/\xi\delta = \theta/\iota\varsigma$ καὶ $\rho\alpha/\sigma\kappa\epsilon = \theta/\iota\varsigma$. Ἔτσι λοιπὸν ἀποδεικνύει πῶς τὸ ζητούμενον εἶναι σκε.

Οἱ προσεγγίσεις τοῦ Ἀωννύμου συγγραφέα δὲν δύνανται βέβαια νὰ ὀνομαστοῦν θεωρητικές, ἐντούτοις ὅμως πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ ἄμεση ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας, ἀφοῦ στὴ θέση τῶν ἀριθμῶν θὰ μπορούσαμε νὰ

See G. Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis bonnae impensis, ed. Weberi 1835 (2), σ. 233.

26. Πιθανολογεῖται ὅτι ἡ προέλευση τῆς μεθόδου ἀνάγεται στὸν Brahmagupta (628 μ.Χ.), D. E. Smith, Hist. Math., τόμ. II, σ. 483, 486· τόμ. I, σ. 274.

έχουμε όποιαδήποτε γράμματα, όποτε και θα γενικεύαμε τὰ συγκεκριμένα προβλήματα.

Η μέθοδος τών τριών άποτελεί έναν θαυμάσιο τρόπο για νά διδάξουν οί δάσκαλοι εκείνων αλλά και τών παλαιότερων εποχών, τις ισότητες τών λόγων, οί όποιες ήταν γνωστές άπό τήν αρχαιότητα²⁷, εφαρμόζοντάς τες και σέ προβλήματα τής καθημερινής ζωής, τὰ όποία ένδιέφεραν άνθρώπους χωρίς θεωρητική κατάρτιση, π.χ. τούς έμπορους, τούς τεχνίτες κ.ά. Σχετικά με τήν εξέλιξη τής μεθόδου τών τριών πρέπει νά πούμε ότι άργότερα, σέ βιβλίό Άριθμητικής του 16ου αί. χρησιμοποιείται ή όνομασία *ρέουλες*, ή όποία δηλώνει έκτός άπό τή μέθοδο τών τριών, τή μέθοδο τών πέντε και έπτά, δηλαδή τή σημερινή «σύνθετη μέθοδο»²⁸.

Άριθμητικές πρόοδοι

Ό συγγραφέας τής ΈλλΒιενΜαθΠραγμ. άσχολείται με τις προόδους και, συγκεκριμένα με όρισμένες μορφές άριθμητικών προόδων για τις όποιες προτείνει όμαδοποιημένες μεθόδους λύσεων. Ό όρος «άριθμητική πρόοδος» ανάγεται στον Διόφαντο²⁹, τόν όποίο τόν 13ο αί. άντέγραψε και σχολίασε ό Μάξιμος Πλανούδης³⁰. Όστόσο, στην ΈλλΒιενΜαθ Πραγμ. στὰ κεφ. 57, 58 (Παράρτημα ΙΙΙ) ό συγγραφέας δέν όνομάζει τὰ άθροίσματα τής μορφής $3+6+...+30$ ή $1+3+5+7+...+17$, ή $3+6+...+39$, κτλ. άθροίσματα όρων άριθμητικής προόδου, και ή μέθοδος πού άκολουθεί για νά τὰ ύπολογίσει είναι διαφορετική για κάθε ένα άπό αυτά. Δηλαδή για τόν ύπολογισμό τους έκτελεί τις έξής πράξεις:

α) Για τὸ $3+6+...+30$

$$30/3 = 10, 10/2 = 5, 10+1 = 11, 11 \cdot 5 = 55, 55 \cdot 3 = 165$$

β) Για τὸ $1+3+5+7+...+17$

$$17 = 8+9, 9 \cdot 9 = 81$$

γ) Για τὸ $3+6+...+39$

$$39/3 = 13, 13 = 7+6, 13 \cdot 7 = 91, 91 \cdot 3 = 273$$

27. Euclides Γεωμετρία, έκδ. Ε. Σταμάτης, ΟΕΣΒ, Αθήναι 1958, τόμ. ΙΙ, σ. 24-67. Euclides Elementa, ed. I. L. Heiberg, Teubner, Lipsiae 1884, τόμ. ΙΙ, σ. 271. Euclid: The thirteen books of the Elements, translated with introduction by Th. Heath, τόμ. ΙΙ, Dover 1956, σ. 138-186.

28. Ν. Γεωργακοπούλου, Η παιδεία στην Άρχαία επί τουρκοκρατίας, έκδ. Φύλλα, Τρίπολη 2000, σ. 132-135.

29. Διοφάντου, Άριθμητικά, Άρχαίο κείμενο και μτφρ. άπό Ε. Σταμάτη, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1963, σ. 45.

30. C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204-1310)*, Cyprus Research Center, Nicosia Cyprus 1982, σ. 73, 157.

Μὲ τὰ ἄθροίσματα αὐτὰ εἶχε ἀσχοληθεῖ ὁ Alh-Karagī (Alh-Karhī)³¹ τὸν βον αἰ. καὶ ὁ Πέρσης Ἀβικέννας τὸν 11ον αἰ., ὁ ὁποῖος μάλιστα γιὰ τὸν ὑπολογισμό τοὺς ἐφάρμοζε τὴν ἐξῆς μέθοδο³²:

$$1+2 = 3 = 2+(1/2) \cdot 2$$

$$1+2+3 = 6 = 2 \cdot 3$$

$$1+2+3+4 = 10 = 2 \cdot 4+(1/2) \cdot 4$$

$$1+2+3+4+5 = 15 = 3 \cdot 5$$

$$1+2+3+4+5+6 = 21 = 3 \cdot 6+(1/2) \cdot 6$$

Εἶναι πιθανὸν οἱ μαθηματικοὶ νὰ γινώριζαν τὸν τύπο ποὺ δίνει τὸ ἄθροισμα τῶν n πρώτων ὀρων ἀριθμητικῆς προόδου, καθὼς καὶ τὸν τύπο ποὺ δίνει τὸν νιοστὸ ὄρο της, δὲν πρότειναν ὅμως τὴν ἐφαρμογὴ τοὺς, διότι ἴσως ἔτσι θὰ ὀδηγοῦσαν τοὺς μαθητὲς σὲ περισσότερες πράξεις. Π.χ. γιὰ τὸν ὑπολογισμό τοῦ ἄθροίσματος $\alpha + \gamma + \epsilon + \dots + \iota \zeta$, σήμερα ἐφαρμόζοντας τὸν τύπο

$$\alpha_n = \alpha_1 + (n-1)\omega \text{ ἔχουμε:}$$

$$17 = 1 + (n-1) \cdot 2, \text{ δηλαδή } 16 = (n-1) \cdot 2, \text{ καὶ } n = 9$$

$$\text{Τὸ ζητούμενο ἄθροισμα θὰ εἶναι: } \Sigma_n = [(\alpha_1 + \alpha_n)/2] \cdot n, \text{ δηλαδή } (1/2 + 17/2) \cdot 9 = (18/2) \cdot 9 = 81.$$

Συγκρίνοντας τὶς δύο μεθόδους διαπιστώνουμε τὴ συντόμευση ποὺ ἔχει κάνει ὁ Ἀνώνυμος συγγραφέας στὶς πράξεις, ἀφοῦ γιὰ τὸ ἴδιο πρόβλημα ἡ λύση σύμφωνα μὲ αὐτὸν εἶναι: $17 = 8+9$, $9 \cdot 9 = 81$.

Προβλήματα πρωτοβαθμίων ἐξισώσεων

Ὁ συγγραφέας στὰ κεφ. 61-94 ἀσχολεῖται μὲ προβλήματα, τὰ ὁποῖα σήμερα ἐπιλύονται εὐκόλα μὲ πρωτοβάθμιες ἐξισώσεις, ὁ ἴδιος ὅμως τὰ λύνει μὲ πρακτικὴ ἀριθμητικὴ. Καθὼς δὲ σὲ ἐπόμενα κεφάλαια (135-140) διδάσκει μεθόδους ἐπίλυσης ἐξισώσεων μέχρι καὶ 4ου βαθμοῦ, θὰ μπορούσε νὰ ἔλυνε τὰ προβλήματα τῶν κεφαλαίων 61-94 χρησιμοποιώντας ἐξισώσεις, ἐφόσον μὲ τὴ χρήση τῶν ἐξισώσεων οἱ μαθητὲς τοῦ θὰ ἐκτελοῦσαν λιγότερες πράξεις.

Μία πανάρχαια συνηθισμένη μέθοδος ἐπίλυσης τῶν προβλημάτων αὐτῶν εἶναι τῆς «ψευδοῦς ὑπόθεσης». Σὰν παράδειγμα θεωροῦμε πρόβλημα, στὸ ὁποῖο ζητεῖται μία ποσότητα ὅταν: *Μία ποσότητα καὶ τὸ τέταρτο μέρος της δίνουν μαζί 15*. Γιὰ νὰ βροῦμε τὴν ἄγνωστη ποσότητα,

31. Adel Anboubā, *L'Algèbre Al-Badi d'Al-Karagī*, Pub. de l'Univ. Libanaise, Beyrouth 1964, σ. 34.

32. Τὰ ἄθροίσματα αὐτὰ εὐρίσκονται στὸ ἔργο τοῦ Ἀβικέννα *Dānesh-Nāma*, τὸ ὁποῖο γράφηκε στὰ Περσικὰ τὸν 11ο αἰ. Βλ. Avicenne, *Le livre de Science*, trad. Moh. Achena et Th. Massé, Les belles lettres, 1986, σ. 195.

δεχόμαστε σάν λύση τὸν ἀριθμὸ 4, ὁπότε $4+1=5$ καὶ ὄχι 15. Ὅπως δὲ τὸ 15 εἶναι τριπλάσιο τοῦ 5, ἔτσι καὶ ἡ ζητούμενη ποσότητα θὰ εἶναι τὸ τριπλάσιο τοῦ 4, δηλαδὴ τὸ 12. Ἡ χρῆση τῆς μεθόδου τῆς «ψευδοῦς ὑπόθεσης», ὁδηγεῖ βέβαια τὸν συγγραφέα σὲ ἐσφαλμένο συμπέρασμα, ἐπιτυγχάνει ὅμως τὴν ὀρθὴ λύση μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ιδιοτήτων τῶν ἀναλογιῶν³³.

Τὰ προβλήματα ἐξισώσεων α' βαθμοῦ ἀνάγονται στὴν ἀρχαιότητα³⁴. Μολονότι εἶναι προβλήματα κατ' ἐξοχὴν ἀλγεβρικά, λύνονταν μὲ πρακτικὴ ἀριθμητικὴ. Εἶναι μάλιστα ἀξιοσημείωτο, ὅτι αὐτὰ τὰ προβλήματα εὐρίσκονταν σὲ Ἀριθμητικὲς ποὺ θεωροῦνταν περισσότερο προχωρημένες ἀπὸ τὶς συνήθειες³⁵. Καθὼς δὲ πολλοὶ λατῖνοι λόγιοι γνώριζαν τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ καὶ διάβαζαν ἐλληνικὰ χειρόγραφα³⁶, ἴσως ἡ ἙλλΒιεν ΜαθΠραγμ. νὰ ἦταν μία ἀξιόλογη Ἀριθμητικὴ τῆς ἐποχῆς τῆς καὶ ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ἐλληνοφώνους.

Ἡ μέθοδος τῆς «ψευδοῦς ὑπόθεσης» ἦταν ἰδιαίτερα προσφιλεῖς στὸν Διόφαντο, ὁ ὁποῖος τὴ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν ἐπίλυση ἐξισώσεων α' βαθμοῦ, τῶν ὁποίων εὕρισκε τὸ ἀποτέλεσμα διὰ συγκρίσεως³⁷. Ἡ πα- νάρχαια αὐτὴ μέθοδος ἡ ὁποία διδασκόταν στὰ σχολεῖα τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς ἕως καὶ τὸν 19ο αἰῶνα, φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ διαδε- δομένη στὸν Μεσαίωνα, ἀφοῦ ὁ Leonardo Fibonaccī τὴν ἀνέφερε στὶς πραγματεῖες τοῦ³⁸ καὶ τὴ χρησιμοποιοῦσε συχνὰ στὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων³⁹. Ἐπισημαίνουμε, ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ἐπιλύονται μὲ ἐξισώσεις α' βαθμοῦ, διατυπώνονταν ὑπὸ μορφὴν αἰνιγμάτων. Κατὰ τὸν D. E. Smith αὐτὰ εἶχαν προέλευση ἐλληνικὴ καὶ μάλιστα πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀποδίδονται στὸν Μητρόδωρο. Ὁ Μητρόδωρος⁴⁰ θεωρεῖται ὡς ὁ κύριος ἐμπνευστὴς τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὰ ψυχαγωγικὰ μαθηματικά. Αὐτοῦ τοῦ τύπου τὰ προβλήματα δέχθη-

33. Papyrus Rhind: Problem No 26. See B. L. van der Waerden, Ἀφύπνιση 19.

34. Π.χ. ἡ ἐπίλυση τῆς ἐξίσωσης $x+x/7=19$ εἶναι σάν ἐκείνη τοῦ 1ου προβλήματος τοῦ Παπύρου Rhind ἢ Παπύρου Ἀχμίμ, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται γύρω στὸ 1550 π.Χ. Βλ. D. E. Smith, Hist. Math., τόμ. II, σ. 582.

35. Ὁ.π., σ. 588.

36. P. L. Rose, Ital. Ren. Math. 17.

37. Th. Heath, Hist. Gr. Math., τόμ. II, σ. 441. E. Σταμάτη, Διοφάντου Ἀριθμητικά 212, βιβλ. IV, πρόβλ. 31. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἔχει λυθεῖ μὲ τὴ χρῆση τῆς μεθόδου τῆς «ψευδοῦς ὑπόθεσης».

38. D. E. Smith, Hist. Math., τόμ. I, σ. 216.

39. Στὸ 2ο μέρος τοῦ ἔργου *Liber Abaci* ὑπάρχουν προβλήματα ὑπὸ μορφὴν αἰνιγμάτων, τὰ ὁποῖα λύνονται μὲ ἐξισώσεις α' βαθμοῦ, καὶ στὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖται συχνὰ αὐτὴ ἡ μέθοδος. Βλ. K. Vogel, *Leonardo Fibonacci*, DSB, τόμ. IV, 604-613, σ. 606.

40. Ὁ Μητρόδωρος ἦταν ἀδελφὸς τοῦ Ἀνθεμίου, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς δύο ἀρχιτέκτονες τῆς Ἀγίας Σοφίας. Βλ. H. Hunger, Βυζαντινὴ Λογοτεχνία, τόμ. III, σ. 27.

χαν ὁμως ἐπιδράσεις καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ἀργότερα ἀσχολήθηκαν μὲ αὐτὰ καὶ ὁ Rabbi ben Ezra (1140), ὁ Jordanus Nemorarius (1225) κ.ά.⁴¹.

Ἕνα ἄλλο εἶδος προβλημάτων εἶναι τὰ ἀναφερόμενα σὲ κινήσεις πρὸς συνάντηση ἢ ἀπομάκρυνση πλοίων ἢ ἀνθρώπων. Στὴν ἙλλΒιενΜαθ Πραγμ., στὸ κεφ. 71 (Παράρτημα IV) ὁ συγγραφέας γράφει πὼς δὲν τὰ θεωρεῖ πραγματικὰ προβλήματα ἀλλὰ μόνον ἓνα εἶδος ἀσκήσεων γιὰ τοὺς μαθητές, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ μετέπειτα ζητήματα.

Προβλήματα σχετικὰ μὲ κινήσεις πλοίων ἢ ἀνθρώπων ὑπάρχουν στὸ *Liber Abbaci* τοῦ Φιμπονάτσι⁴². Τὰ συγκεκριμένα προβλήματα φαίνεται πὼς ἔχουν Κινέζικες ρίζες. Ὁ D. E. Smith⁴³ ἰσχυρίζεται ὅτι πρωτοεμφανίσθηκαν στὴ Δύση καὶ εὐρίσκονται στὸ ἔργο *Summa* τοῦ Luca Pacioli, ποὺ γράφηκε τὸ 1494 μ.Χ. Ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψιν ὅτι καὶ ἡ Ἀριθμητικὴ τοῦ *Treviso*, ἡ ὁποία γράφηκε τὸ 1478, περιέχει καὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ προβλήματα, τίθεται ἓνα σοβαρὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ σχέση αὐτῶν τῶν τριῶν ἔργων ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους, ἀφοῦ ἡ ἀνώνυμη Ἀριθμητικὴ τοῦ *Treviso* θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη ἐμπορικὴ Ἀριθμητικὴ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς⁴⁴, καὶ ἡ *Summa*⁴⁵ τοῦ Pacioli, διδασκόταν μέχρι καὶ τὸν 16ο αἰ. καὶ θεωρεῖτο ἐγκυκλοπαίδεια μαθηματικῶν⁴⁶.

Ρίζες πραγματικῶν ἀριθμῶν

Τὸ κεφάλαιο τῶν ριζῶν ἀνήκει σὲ ὕλη καθαρὰ ἀλγεβρική, μολονότι οἱ λύσεις δίδονται καὶ ἐδῶ μὲ τὴ γνωστὴ μορφή τῶν ὁδηγιῶν γιὰ τὴν ἐκτέλεση πράξεων. Διακρίνονται ὁμως σαφῶς ἀπὸ τὰ προηγούμενα λόγῳ τῆς θεματολογίας τους καὶ τῆς κατὰταξῆς τους ἀπὸ τὸν συγγραφέα στὴ Β βίβλο. Στὸ προοίμιο τῆς Β βίβλου στὸ κεφ. 117 (Παράρτημα V), ὁ Ἀνώνυμος συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι ὑπάρχουν προβλήματα τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦν νὰ ἀντιμετωπιστοῦν μὲ τὶς μεθόδους τῆς Α βίβλου. Γράφει ἐπίσης, ὅτι προτίθεται νὰ δώσει ἐνηλλαγμένες καὶ ἀνόμοιες μεταχειρίσεις, μὲ τὶς ὁποῖες ἀντιμετωπίζονται τὰ ζητήματα ποὺ ἀκολουθοῦν.

Ἡ ὕλη τῆς ἀλγεβρας στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. περιλαμβάνει τὶς ρίζες τῶν πραγματικῶν ἀριθμῶν, τὶς ἐξισώσεις μέχρι καὶ τετάρτου βαθμοῦ, καὶ

41. D. E. Smith, *Hist. Math.*, τόμ. II, σ. 532.

42. K. Vogel, *Fibonacci*, 606.

43. D. E. Smith, *Hist. Math.*, τόμ. II, σ. 546.

44. S. A. Jayawardene, Pacioli, 270-271.

45. Ὁ.π., σ. 270-271.

46. G. Loria, *Ἱστορία τῶν Μαθηματικῶν*, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 1971, τόμ. II, σ. 350, 360-374.

τὰ συστήματα ἐξισώσεων μέχρι δευτέρου βαθμοῦ.

Κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη ἄποψη, ὅλες οἱ γνώσεις ἄλγεβρας⁴⁷ τῶν Εὐρωπαίων κατὰ τὸν 15ο αἰ. προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἙΑλγεβρα τοῦ alh-Khowârizmî (11ος αἰ.) καὶ ἀπὸ τὸ *Liber Abbaci* τοῦ Φιμπονάτσι (13ος αἰ.)⁴⁸.

Ὁ alh-Khowârizmî ἔγραψε δύο βιβλία ἀριθμητικῆς καὶ ἄλγεβρας⁴⁹, τῶν ὁποίων ἡ λατινικὴ μετάφραση περιέχει ρίζες, ἐξισώσεις κτλ. Ὅμως ἡ ἙΑλγεβρα τοῦ alh-Khowârizmî δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς ἐπηρρεάστηκε ἀπὸ πηγὲς ἀρχαιότερες τῶν ἐλληνικῶν καὶ τῶν Ἰνδικῶν.

Στὴν ἐνότητα τῶν ριζῶν συμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ «κανόνια τῶν πολλαπλασιασμῶν», δηλαδὴ οἱ πίνακες πολλαπλασιασμοῦ τῶν φυσικῶν ἀριθμῶν (δηλαδὴ τῶν θετικῶν ἀκεραίων) ἀπὸ 1 ἕως 1000 (κεφ. 127), καθὼς καὶ οἱ ἀντίστοιχοι πίνακες τῶν ριζῶν τους. Πίνακες πολλαπλασιασμοῦ εἶχε περιλάβει στὸ ἔργο του τὸ 1341 μ.Χ. καὶ ὁ Ραβδᾶς. Στὴν ἙΑλβιενΜαθΠραγμ. ὅμως, ὁ Ἀνώνυμος συγγραφέας δίνει πίνακες ὑπολογισμοῦ ριζῶν γιὰ ὁρισμένους ἀριθμοὺς ἀπὸ τὸ 1 ἕως τὸ 1000 (κεφ. 239). Συγκεκριμένα δίνει τὰ ἀποτελέσματα τῶν ριζῶν μερικῶν ἀριθμῶν, ἀλλὰ γιὰ τοὺς περισσότερους ἀριθμοὺς στὴ στήλη τοῦ ἐξαγομένου τῆς ρίζας τους ἀφήνει κενό. Σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ Βυζαντινοὶ δὲν χρησιμοποιοῦσαν τέτοιους πίνακες (οὔτε καὶ τοὺς πίνακες ὑπολογισμοῦ τετραγώνων φυσικῶν ἀριθμῶν)⁵⁰. Ὡστόσο κάποιοι δάσκαλοι, ὅπως ὁ συγγραφέας τῆς ἙΑλβιενΜαθΠραγμ., τοὺς συμπεριέλαβαν στὴν ὕλη τους, μάλλον γιὰ λόγους καθαρὰ παιδαγωγικοὺς, ἀφοῦ ἔτσι ἔδιναν στοὺς μαθητὲς τοὺς τὴ δυνατότητα νὰ βρίσκουν ἄμεσα τίς ἀκέραιες ρίζες κάποιων φυσικῶν ἀριθμῶν.

Τὸ σημεῖο ἀφετηρίας τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴν ἄλγεβρα εἶναι τὸ κεφάλαιο ὑπολογισμοῦ ριζῶν πραγματικῶν ἀριθμῶν. Μὲ τίς ρίζες εἶχαν ἀσχοληθεῖ καὶ ἄλλοι Βυζαντινοὶ λόγιοι, ὅπως ὁ Ἰσαὰκ Ἀργυρὸς⁵¹ (1310-

47. Βλ. C. B. Boyer – U. C. Merzbach, Ἰστ. Μαθ. 248.

48. Οἱ μαθηματικὲς πραγματεῖες τοῦ Φιμπονάτσι καὶ τοῦ Jordanus Nemorarius προσέφεραν ἀξιόλογες ὑπηρεσίες στὴν ἀναγέννηση τῶν μαθηματικῶν. Βλ. P. L. Rose, Ital. Ren. Math. 75. Ἐπιπλέον, στὸ *Liber Abbaci* τοῦ Fibonacci ὑπάρχει μέθοδος ἐξαγωγῆς τετραγωνικῆς καὶ κυβικῆς ρίζας. Βλ. D. E. Smith, Hist. Math., τόμ. I, σ. 216.

49. C. B. Boyer – U. C. Merzbach, Ἰστ. Μαθ. 255. — B. L. van der Waerden, Ἀφύπνιση 328.

50. Βεβαίως πίνακες μὲ τὰ τετράγωνα ἀριθμῶν ὑπάρχουν στὴν ἀριθμητικὴ τοῦ Βοήθιου (5ος-6ος αἰ. μ.Χ.) στὴν Ἰταλία. Σὲ χειρόγραφο τῆς Πράγας τοῦ 1300 βρέθηκε τὸ ἔργο «Crafte of Nombrynge», τὸ ὁποῖο περιέχει τετράγωνα ἀριθμῶν. Σχετικὰ μὲ αὐτὰ ἔγραψαν ἐπίσης ὁ Jordanus Nemorarius (1225 μ.Χ.), ὁ Rolland (1424 μ.Χ.) καὶ ὁ Al-Kashi (1430 μ.Χ.). Βλ. D. E. Smith, Hist. Math., τόμ. II, σ. 124, 126.

51. H. Hunger, Βυζ. Λογ., τόμ. III, σ. 59.

1371) καὶ ὁ Μάξιμος Πλανούδης⁵² (1300 περίπου).

Πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. δὲν ὑπάρχουν μαθηματικοὶ τύποι ἀλλὰ ὁδηγίες γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῆς ρίζας. Μολονότι ὁ Διόφαντος εἶχε εἰσαγάγει ἤδη ἀπὸ τὸ 275 μ.Χ. τὸν δικό του συμβολισμό⁵³, δὲν γίνεται χρῆση του, ἴσως διότι ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἡ λεπτομερὴς περιγραφὴ (ἀντὶ τῆς ἀναγραφῆς) τῶν τύπων γινόταν εὐκολότερα κατανοητή.

Σύμφωνα μὲ τὶς μεθόδους ὑπολογισμοῦ τῆς τετραγωνικῆς καὶ τῆς κυβικῆς ρίζας τῆς ἙλλΒιενΜαθΠραγμ.⁵⁴, βρίσκεται ὅτι ἡ ρίζα τοῦ 30 εἶναι ἴση μὲ $5 \frac{5}{11}$ (κεφ. 123) (Παράρτημα VI).

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα, γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῆς τετραγωνικῆς ρίζας τοῦ 30 πρέπει νὰ γίνουν οἱ ἐξῆς πράξεις: $5 \cdot 5 = 25$ καὶ $6 \cdot 6 = 36$. Ἐπειδὴ τὸ μὲν 25 εἶναι μικρότερο κατὰ 5 μονάδες ἀπὸ τὸ 30, καὶ τὸ 36 εἶναι μεγαλύτερο κατὰ 6 μονάδες ἀπὸ τὸ 30, τότε $5+6 = 11$, ὁπότε ὁ ἀριθμὸς $5 \frac{5}{11}$ εἶναι ἡ ρίζα τοῦ 30. Ἐπαληθεύει δὲ τὸν ἰσχυρισμὸ του, πολλαπλασιάζοντας τὸ $5 \frac{5}{11}$ μὲ τὸν ἑαυτὸν του καὶ βρίσκοντας $29 \frac{7}{9}$, τὸ ὁποῖο θεωρεῖ καλὴ προσέγγιση τοῦ 30.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι ὑπάρχει μέθοδος γιὰ ἀκόμη καλύτερες προσεγγίσεις καὶ ἐξηγεῖ τὶ ἀκριβῶς ἐννοεῖ, ὑπολογίζοντας ἐκ νέου τὴν ρίζα τοῦ 30. Δηλαδή μὲ τὸν τρόπο ποὺ χρησιμοποίησε καὶ προηγουμένως, βρῆκε πὼς ἡ ρίζα τοῦ 30 εἶναι $5 \frac{5}{11}$ ἢ $5 \frac{10}{22}$. Προσθέτει μία μονάδα στὸν ἀριθμητὴ τοῦ $\frac{10}{22}$ καὶ ἔχει $5 \frac{11}{22}$. Κατόπιν προσθέτει καὶ μία μονάδα στὸν παρανομαστή καὶ ἔχει $5 \frac{11}{23}$. Πολλαπλασιάζει τὸ $5 \frac{11}{22}$ μὲ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ἔχει 30 $\frac{6}{529}$. Ἐπειδὴ δὲ ὑπερέβη τὸ 30, τὸ $5 \frac{5}{11}$ τὸ μετατρέπει σὲ $5 \frac{20}{44}$, πολλαπλασιάζοντας ἀριθμητὴ καὶ παρανομαστή μὲ τὸ 4. Κατόπιν προσθέτει μία μονάδα στὸν ἀριθμητὴ καὶ γράφει πὼς τελικὰ ἡ ρίζα εἶναι $5 \frac{21}{44}$, γιατί τὸ $5 \frac{21}{44}$ πολλαπλασιάζόμενο μὲ τὸν ἑαυτὸ του μᾶς δίνει 30 $\frac{1}{1936}$ ποὺ εἶναι μία καλύτερη προσέγγιση τοῦ 30, ἀπὸ ὅ,τι ἦταν τὸ 30 $\frac{6}{529}$.

Σὰν γενικὴ μεθοδολογία ἀναφέρει πὼς ὅταν ἡ ρίζα εἶναι ἐλλιπής, πρέπει νὰ προσθέτεις μία μονάδα στὸν ἀριθμητὴ, ἢ νὰ ἀφαιρῆς μία μονάδα ἀπὸ τὸν παρανομαστή, προκειμένου νὰ ἔχῃς καλύτερη προσέγγιση. "Ὅταν ἡ ρίζα ὅμως εἶναι ὑπερθετική, κάνεις ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο,

52. Ὅταν ὁ Πλανούδης μελετοῦσε καὶ ἀντέγραφε κάποιον βιβλίον ποὺ περιεῖχε τὸν Ἰνδικὸ Λογισμὸ (Indian Calculus), ἐπειδὴ ἐπιθυμοῦσε νὰ προσθέσει στὴν ὅλη του κεφάλαιον σχετικὸ μὲ τὶς ρίζες, ἀναζητοῦσε κάποιον βιβλίον ποὺ νὰ περιεῖχε τετραγωνικὰς ρίζες ἀριθμῶν. Τελικὰ προσέθεσε δική του μελέτη σχετικὰ μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τετραγωνικῶν ριζῶν ὁρισμένων ἀριθμῶν. Βλ. C. N. Constantinides, *High. Ed. Byz.* 73.

53. D. E. Smith, *Hist. Math.*, τόμ. II, σ. 382. — Διοφάντου, Ἀριθμητικὰ 98.

54. Μαρία Δ. Χάλκου, Περὶ ριζῶν, Γ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου, Πέτρου 2000, σ. 172.

δηλαδή αφαιρείς μία μονάδα από τον αριθμητή ή προσθέτεις μία μονάδα στον παρανομαστή.

Η προτεινόμενη από τον συγγραφέα μεθοδολογία φαίνεται ίδια με εκείνη του Omar Khayyam (1048-1131)⁵⁵ και είναι η εξής:

Έστω $N^{1/\eta} = \chi$, με $N = \alpha^\eta + \tau$ και $\tau < (\alpha+1)^\eta - \alpha^\eta$. Τότε θα ισχύει:

$$\{(\alpha^\eta + \tau)\}^{1/\eta} \cong \alpha + \tau/(\eta\alpha^{\eta-1}) \quad (1)$$

Για τον ύπολογισμό της ρίζας του 30, παρατηρούμε ότι αν θέσουμε $\eta = 2$ και $N = 30$ στον τύπο (1) που χρησιμοποιούσε ο Omar Khayyam θα έχουμε:

$$N = \alpha^\eta + \tau, \text{ δηλαδή } 30 = 5^2 + 5, \text{ με } 5 < 6^2 - 5^2, \text{ ή } 5 < 11 \text{ και}$$

$$\sqrt{30} = \sqrt{5^2 + 5} \cong 5 + 5/(6^2 - 5^2) = 5 + 5/11.$$

Αν ο άνωνυμος συγγραφέας υπελόγιζε τη ρίζα του 30 με τη μέθοδο την οποία χρησιμοποιούσε ο Πλανούδης και η οποία βασιζόταν σε τύπο του Ήρωνα του Άλεξανδρέα⁵⁶, θα είχε τα εξής:

$$\sqrt{N} = \sqrt{(\alpha^2 + \tau)} = \alpha + \tau/(2\alpha),$$

$$\text{δηλαδή } \sqrt{30} = \sqrt{5^2 + 5} = 5 + 5/10 \text{ και όχι } 5 + 5/11.$$

Αν ο ύπολογισμός της ρίζας του 30 γινόταν με τη μέθοδο του Ραβδᾶ, θα έλάμβανε υπ' όψιν του ότι ο Ραβδᾶς χρησιμοποιούσε μὲν τὸν τύπο τοῦ Ήρωνα, ἀλλὰ ἐπιπλέον θεωροῦσε ὅτι $\alpha = \alpha + \tau/(2\alpha)$. Ἐὰν δὲ τὸ α ἦταν ἡ καθ' ὑπεροχὴ προσέγγιση τῆς ρίζας, τότε τὸ $\alpha_1 = N/\alpha$ ἦταν ἡ κατ' ἑλλειψὶ προσέγγιση καὶ ἡ τιμὴ $(1/2)(\alpha + \alpha_1)$ θεωρεῖτο ἀπὸ τὸν Ραβδᾶ ὡς καλὺτερη ἀπὸ αὐτές⁵⁷.

Παρατηροῦμε ὅτι σύμφωνα με τὰ ἀνωτέρω θα εἶχε τὰ εξῆς:

$$\begin{aligned} \sqrt{30} &= (1/2)\{5 + 5/10 + 30/(5 + 5/10)\} = \\ &= (1/2)\{55/10 + 30/(55/10)\} = \\ &= (1/2)(11/2 + 60/11) = \\ &= (1/2)\{(121 + 120)/22\} = 241/44 = 5 \frac{21}{44}. \end{aligned}$$

Σημειωτέον ὅτι ὅταν στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. δίνεται προσεγγιστικῶς ἡ ρίζα τοῦ 30, ὡς δευτέρη προσέγγιση τῆς $\sqrt{30}$ βρίσκεται ἡ τιμὴ $5 \frac{21}{44}$ (κεφ. 123), ἡ ὁποία συμφωνεῖ με ἐκείνη τοῦ Ραβδᾶ, μολονότι οἱ τιμές τους γιὰ τὴν πρώτη προσέγγιση δὲν συμφωνοῦν. Στὸ χειρόγραφο βρίσκεται γιὰ τὴν πρώτη προσέγγιση ἡ τιμὴ $5 \frac{5}{11}$ καὶ ὁ Ραβδᾶς δίνει $5 \frac{5}{19}$.

Σχετικὰ με αὐτὲς τὶς μεθόδους ύπολογισμοῦ διαφόρων ριζῶν, σήμερα ἐμεῖς δίνουμε μία γενικὴ μεθοδολογία εὑρεσης τετραγωνικῆς ρίζας, χρη-

55. A. P. Youschkevitch – B. A. Rosenfeld, *Omar Khayyam*, DSB, τόμ. VII, σ. 323-334.

56. Th. Heath, *Hist. Gr. Math.*, τόμ. II, σ. 547, 548, 'Ο Ήρων σταματοῦσε συνήθως στὴν εὑρεση τῆς πρώτης προσέγγισης. A. G. Drachmann – M. S. Mahoney, *Hero of Alexandria*, DSB, τόμ. VI, 310-315, σ. 314.

57. 'Ο.π., σ. 553.

σιμοποιώντας ένα σχήμα που μοιάζει με την πράξη της διαίρεσης και βάσει του οποίου οι μαθητές υπολογίζουν οποιαδήποτε τετραγωνική ρίζα με προσέγγιση όσο επιθυμούμε ικανοποιητική.

Στην ΈλλΒιενΜαθΠραγμ. όμως αναφέρεται μία ακόμη μέθοδος υπολογισμού τετραγωνικής ρίζας (κεφ. 240) (Παράρτημα VII), σύμφωνα με την οποία η ρίζα του 98 βρίσκεται ίση προς $9 \frac{19}{20}$. Δηλαδή για τον υπολογισμό της ρίζας του 98 ακολουθείται η εξής διαδικασία: $100 - 98 = 2$, $\sqrt{100} = 10$, $10 : 2 = 20$, $20 : 2 = 18$, όποτε θέτει $\sqrt{98} = 9 \frac{18}{20}$.

Αν εφαρμόσουμε τους τύπους π.χ. του Khayyam και του Πλανούδη για τη ρίζα του 98, βρίσκουμε αντίστοιχα τις τιμές: $9 \frac{17}{19}$ και $9 \frac{17}{18}$.

Ο Βαρλαάμ ο Καλαβρός γνωρίζει τους τύπους, τους οποίους αναφέραμε. Σύμφωνα με αυτόν, η διαδικασία τών προσεγγίσεων μπορεί να συνεχιστεί⁵⁸ εφαρμόζοντας τον τύπο:

$$\chi_{\eta+1} = (\chi_{\eta} + N/\chi_{\eta})/2, \text{ όπου } \eta = 0, 1, 2, 3, \dots$$

Αλλά όπως έχουμε ήδη αναφέρει, και στην ΈλλΒιενΜαθΠραγμ. περιγράφεται τρόπος, με τον οποίο επιτυγχάνουμε διαδοχικές προσεγγίσεις.

Οι μέθοδοι υπολογισμού τετραγωνικής ρίζας, τις οποίες αναφέραμε ανωτέρω, φαίνεται ότι εγκαταλήφθηκαν με την πάροδο του χρόνου και τελικώς τὸ ἔτος 1494 ὁ Luca Pacioli δίνει κάποια μέθοδο, ἡ ὁποία μοιάζει με αὐτὴν πού ἐδιδάσκετο μέχρι σχετικὰ προσφάτως στὰ σχολεῖα τῆς Β'θμιας ἐκπαίδευσης. Ἀργότερα, τὸ 1546 ὁ Cataneo πλησιάζει περισσότερο τὴ σύγχρονη μέθοδο⁵⁹, ἡ ὁποία θυμίζει τὴν πράξη τῆς διαίρεσης καὶ παρουσίαζε γιὰ τοὺς μαθητὲς ἐξαιρετικὴ δυσκολία στὴν ἀπομνημόνευση. Θὰ ἦταν δὲ χρήσιμο νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ παλαιὰ μέθοδος ἴσως νὰ ὑπερτερεῖ ἔναντι τῆς σύγχρονης στὸ ζήτημα τῆς εὐκολίας ἀπομνημόνευσης, διότι οἱ πράξεις εἶναι σαφῶς λιγότερες. Ἐπιπλέον, σημαντικὸ μειονέκτημα τῆς νεωτέρας μεθόδου εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι οἱ μαθητὲς δὲν μποροῦν νὰ αἰτιολογήσουν μαθηματικῶς τὴ συγκεκριμένη υπολογιστικὴ διαδικασία, με ἀποτέλεσμα ἐλάχιστοι νὰ θυμούνται ἀκόμα καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς.

Σχετικὰ μετὴ τὴ ρίζα τρίτης τάξης τὰ πράγματα ἦταν ἐντελῶς διαφορετικά. Δὲν ὑπῆρχε μέθοδος υπολογισμού καὶ ἡ διαδικασία εὕρεσής της θεωρεῖτο ἰδιαίτερα δύσκολη. Ὁ Ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς ΈλλΒιενΜαθΠραγμ. γράφει ὅτι δὲν γνωρίζει κάποια εὐκολὴ σχετικὴ μέθοδο (κεφ. 125) (Παράρτημα VIII). Τὸ 1559 μ.Χ. ὁ Buteo ἐπιτυγχάνει νὰ υπολογίζει μόνο τὸ πρῶτο ψηφίῳ μιᾶς κυβικῆς ρίζας. Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα ὁ Lagny πίστευε ὅτι χρειάζεται πολὺς χρόνος γιὰ τὴν εὕρεση τῆς κυβικῆς ρίζας

58. Τὸ πλήρες κείμενο γιὰ τὴν εὕρεση τῆς τετρ. ρίζας εἰς Barlaam von Seminara, Logistiké, ed. P. Carelos, Academy of Athens, 1996, σ. 114.

59. D. E. Smith, Hist. Math., τόμ. II, σ. 146.

κάποιου μεγάλου αριθμού⁶⁰. Παρ' όλα αυτά, οι μαθηματικοί είχαν στη διάθεσή τους τους γενικούς τύπους ύπολογισμού ριζών n τάξεως. Παραμένει λοιπόν ανεξήγητο το γιατί δεν ἐφάρμοζαν τὸν γενικὸ τύπο καὶ γιὰ τὴν ρίζα τρίτης τάξεως μετὴν εὐκολία ποὺ τὸ ἔκαναν γιὰ τὴν τετραγωνικὴ ρίζα. Στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. (κεφ. 125) ἀναφέρεται μὲν ὅτι δὲν ὑπάρχει εὐκολὴ μέθοδος, ἐντούτοις πιὸ κάτω στὸ ἴδιο κεφάλαιο οἱ ὑπολογισμοὶ τῶν ριζῶν τρίτης τάξεως γίνονται μετὴν ἴδια ἄνεση, μετὴν ὁποία ἔχουν ὑπολογισθεῖ καὶ οἱ τετραγωνικὲς ρίζες. Ἡ δὲ μεθοδολογία ποὺ ἀκολουθεῖται εἶναι τῆς ἰδίας μορφῆς μετὰ αὐτῇ τῶν τετραγωνικῶν ριζῶν.

Ὁ συγγραφέας τῆς ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῆς ρίζας τρίτης τάξεως τοῦ $15 \frac{5}{8}$, ἀναφέρει τὴν ἐξῆς μέθοδο: $2 \cdot 2 \cdot 2 = 8$ καὶ $3 \cdot 3 \cdot 3 = 27$. Τὸ 8 εἶναι μικρότερο ἀπὸ τὸ $15 \frac{5}{8}$ κατὰ $7 \frac{5}{8}$, ἐνῶ τὸ 27 εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ $15 \frac{5}{8}$ κατὰ $11 \frac{3}{8}$. Ὑπολογίζει τὴν ρίζα τρίτης τάξεως τοῦ παρανομαστοῦ 8, ἡ ὁποία εἶναι τὸ 2, καὶ καταλήγει στὸ ὅτι πρέπει στὴν ἐλλιπῆ ρίζα 2 νὰ προσθέσεις τὸ $\frac{1}{2}$, ὥστε ἡ ζητούμενη ρίζα τρίτης τάξεως τοῦ $15 \frac{5}{8}$ νὰ εἶναι $2 \frac{1}{2}$.

Βέβαια, μετὰ τὶς ρίζες τρίτης τάξεως ἀσχολήθηκαν καὶ ἄλλοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Mahāvīrā (9ος αἰ.)⁶¹ καὶ ὁ Λεονάρντο Φιμπονάτσι⁶². Μάλιστα ὁ Omar Khayyam, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ἔχει δώσει γενικὸν τύπον εὕρεσης ρίζας τάξεως n . Κατὰ τὸν Ἡρωνα⁶³ δέ, ἂν

$$\alpha^3 < N < (\alpha+1)^3, \text{ τότε}$$

$$N - \alpha^3 = \beta \text{ καὶ } (\alpha+1)^3 - N = \gamma, \text{ ὁπότε}$$

$$N^{1/3} \equiv \alpha + \{(\alpha+1)\beta\} / \{(\alpha+1)\beta + \alpha\gamma\}^{64}.$$

Ἐφαρμόζοντας τὸν ἀνωτέρω τύπο γιὰ $N = 30$ θὰ εἶχαμε:

$$3 < \sqrt[3]{30} < 4, \text{ διότι } 3^3 = 27 \text{ καὶ } 4^3 = 64, \text{ ὁπότε}$$

$$64 - 30 = 34 \text{ καὶ } 30 - 27 = 3, \text{ δηλαδή}$$

$$\sqrt[3]{30} = 3 + (4 \cdot 3) / (4 \cdot 3 + 3 \cdot 34) =$$

$$= 3 + 12 / (12 + 102) =$$

$$3 \frac{12}{114} = 3 \frac{6}{57}.$$

Σύμφωνα τῶρα μετὰ τὸν Φιμπονάτσι⁶⁵ ἰσχύει:

$$\sqrt[3]{N} = \sqrt[3]{\alpha^3 + \tau}, \text{ ὁπότε}$$

$$\sqrt[3]{N} = \alpha + \tau / \{(\alpha+1)^3 - \alpha^3\},$$

ὁπότε ἐφαρμόζοντας τὸν ἀνωτέρω τύπο γιὰ $N = 30$ $\alpha = 3$ καὶ $\tau = 3$, θὰ εἶχαμε τὰ ἐξῆς:

60. "Ο.π., σ. 146.

61. "Ο.π., τόμ. I, σ. 162.

62. K. Vogel, *Fibonacci* 607.

63. Th. Heath, *Hist. Gr. Math.*, τόμ. II, σ. 341.

64. B. L. van der Waerden, *Geom. Alg. Anc. civ.*, σ. 187.

65. K. Vogel, *Fibonacci* 607.

$$\sqrt[3]{30} = \sqrt[3]{(3^3+3)}, \text{ καὶ συνεπῶς}$$

$$\sqrt[3]{30} = 3 + 3/(4^3-3^3) = 3 \ 3/37.$$

Τέλος, σύμφωνα με τὸν Omar Khayyam θὰ ἔχουμε ἀκριβῶς τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα με αὐτὸ ποὺ δίνει ἡ μέθοδος τοῦ Φιμπονάτσι. Στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. ἡ ἀντίστοιχη τιμὴ γιὰ τὴν κυβικὴ ρίζα τοῦ 30 εἶναι 3 3/37.

Στὴν ἐργασία αὐτὴ ἔγινε ἀναφορὰ σὲ λίγα συγκεκριμένα θέματα ἀριθμητικῆς καὶ ἀλγεβρας τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ὁ Ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. Οἱ μέθοδοί του σχολιάσθηκαν καὶ συγκρίθηκαν με ἄλλες μεθόδους ὄχι μόνο τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ καὶ προγενεστέρων ἐποχῶν. Ἐξετάστηκε ἀκόμα ἡ ἐξέλιξη αὐτῶν τῶν μεθόδων ἕως τῆ σημερινῆ ἐποχῆ. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις διαπιστώθηκε ὅτι ἀγνοοῦμε παντελῶς τοὺς προτεινόμενους ἀπὸ τὸν Ἀνώνυμο συγγραφέα τρόπους ἐπίλυσης, ὅπως στὴ δοκιμὴ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ με τὴ μέθοδο τῶν ὑπολοίπων τῶν διαιρέσεων με τὸν ἀριθμὸ 7. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως στὸν ὑπολογισμό ἀθροισμάτων διαδοχικῶν ὄρων ἀριθμητικῆς προόδου, παρατηροῦμε ὅτι ἡ ὑπάρχουσα μέθοδος στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ. μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἐκτέλεση λιγότερων πράξεων ἀπὸ αὐτὲς ποὺ κάνουμε ἐφαρμόζοντας τοὺς σημερινοὺς τύπους ὑπολογισμοῦ τοῦ νιοστοῦ ὄρου καὶ τοῦ ἀθροίσματος τῶν n πρώτων ὄρων τῆς ἀριθμητικῆς προόδου. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ στὸν ὑπολογισμό τῶν τετραγωνικῶν ριζῶν, θεωροῦμε ὅτι ἡ προτεινόμενη ἀπὸ τὸν Ἀνώνυμο συγγραφέα μέθοδος ὑπερτερεῖ τῆς σημερινῆς στὴν ἀπομνημόνευση, δεδομένου ὅτι ἡ σημερινὴ μέθοδος λησμονεῖται σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκμάθησή της ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν μαθητῶν. Τέλος, σχετικὰ με τὸν ὑπολογισμό τῆς ρίζας τρίτης τάξεως σημειώνουμε ὅτι σήμερα στὰ σχολεῖα τῆς Β'θμιας Ἑκπαίδευσης δὲν προτείνουμε καμμία μέθοδο εὕρεσης αὐτῆς.

Ἐπιπλέον σὲ αὐτὴν τὴν ἐργασία ἐντοπίσθηκαν κοινὰ σημεῖα τῆς ἙλλΒιενΜαθΠραγμ., τῆς ἀνώνυμης Ἀριθμητικῆς τοῦ *Treviso* καὶ τῆς *Summa* τοῦ Luca Pacioli καὶ σημειώθηκαν ἔννοιες ποὺ φαίνεται νὰ προϋπήρχαν στὴν ἙλλΒιενΜαθΠραγμ., ἐνῶ θεωροῦνται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ὡς μεταγενέστερες. Τέλος, ἐντοπίσθηκαν κοινὰ σημεῖα τοῦ κώδικα 65 (φ. 11r-126r), τῆς ἀνώνυμης Ἀριθμητικῆς τοῦ *Treviso* καὶ τῆς *Summa* τοῦ Luca Pacioli καὶ εὐρέθησαν ἔννοιες ποὺ φαίνεται νὰ προϋπήρχαν στὸ βυζαντινὸ χειρόγραφό μας, ἐνῶ θεωροῦνται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ὡς μεταγενέστερες. Ἄν δὲ συνεκτιμήσουμε καὶ τὸ γεγονὸς, ὅτι τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν τριῶν ἔργων παρουσιάζει πολλὰς ὁμοιότητες καὶ ὡς πρὸς τὴ διάταξή του, τότε φαίνεται πὼς ὁ Βιενναῖος Ἑλληνικὸς φιλ. κώδικας 65 τοῦ 15ου αἰ. (φ. 11r-126r) δὲν εἶναι μόνο ὕλη προγράμματος διδασκαλίας Μαθηματικῶν τοῦ 15ου αἰ. ποὺ ἀπευθύνεται σὲ μαθητὲς ἀλλὰ καὶ σὲ

ἐμπόρους καὶ τεχνίτες διαφόρων εἰδικοτήτων στὸ Βυζάντιο, ὅπως εἶχα θεωρήσει ἀρχικὰ κατὰ τὴν ἐρευνητικὴ μου μελέτη. Εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ αὐτό. Εἶναι μᾶλλον ἡ πρώτη Βυζαντινὴ Μαθηματικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, ἡ ὁποία φαίνεται πὼς γράφηκε πρὶν ἀπὸ τὴ *Summa* τοῦ Luca Pacioli. Ἐτσι λοιπὸν διεκδικεῖ τὸν τίτλο τῆς πρώτης Ἐγκυκλοπαίδειας Μαθηματικῶν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

(I) νγ' Περὶ τοῦ ἔαν τὰ γ γίνωνται δ, τὰ ε πόσα γίνονται. Καὶ ἔαν τὰ ια γίνωνται ιε, τὰ κ πόσα γίνονται καὶ ἐξῆς ὁμοίως.

Ἔστω ὅτι ζητεῖς εἰδέναι ἔαν τὰ γ αὐξανόμενα γίνωνται δ, τὰ ε κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον πόσα γίνονται αὐξανόμενα, ἔχεις οὖν τοῦτο εἰδέναι διὰ τῆς μεταχειρίσεως τῆς διὰ τῶν τριῶν. Διὰ τῶν τριῶν δὲ λέγεται, διὰ τὸ πολλαπλασιάζειν τὰ ε μετὰ τῶν δ καὶ διαμερίζειν τὰ πολλαπλασιασθέντα μετὰ τῶν γ. Διὰ γὰρ τῶν γ καὶ δ καὶ ε, οἵτινες εἰσὶ τρεῖς ἀριθμοὶ ἀνόμοιοι, εὐρίσκεται τὸ ζητούμενον. Ἐνεργοῦντες δὲ οἱ τρεῖς τὸ ζητούμενον, καλῶς ἂν καὶ διὰ τῶν τριῶν λέγεται.

	α
βι	αηγ
αυιι ε	γυι γ/αα
βι α	ααα
γυι	α
	βζ καὶ γ/αα

Πολλαπλασιάσόν δε τὰ ε μετὰ τῶν δ, ὡς εἴπομεν, δ-κίς οὖν ε γίνονται κ. Μέρισον τὰ κ μετὰ τῶν γ καὶ γίνεται ὁ τούτων διαμερισμὸς ζ καὶ β/γ. Καὶ ἰδοῦ, ἔαν τὰ γ γίνωνται αὐξανόμενα δ, τὰ ε κατὰ τὸν αὐτὸν ὁμοιον λόγον αὐξανόμενα γίνονται ζ καὶ β/γ ἐνὸς ἀκεραίου. Ἡ δὲ ἀπόδειξις ἡ διὰ τῶν τριῶν, ὅτι ἐστὶ ὀρθὸν τὸ γινόμενον, ἐστὶ αὕτη: Πολλαπλασιάσον τὰ ε μετὰ τῶν δ, ὡς τὸ πρότερον, δ-κίς οὖν ε γίνονται κ. Πολλαπλασιάσον καὶ τὸν μερισθὴν μετὰ τοῦ ἐξεληθόντος διαμερισμοῦ, τουτέστι τὰ γ, μετὰ τῶν ζ καὶ β/γ· γ-ίς οὖν ζ καὶ β/γ γίνονται κ. Ἐπεὶ ἐ δ-κίς ε ἐστὶ κ καὶ γ-ίς ζ καὶ β/γ πάλιν ἐστὶ κ, ἐστὶ ὀρθὸν τὸ γινόμενον.

(II) νε' Περὶ τοῦ ἔαν η-κίς η οὐ γίνωνται ξδ, ἀλλὰ αὐξανόμενα πλέον τοῦ δέοντος γίνωνται ρ, ιβ-κίς ιβ πολλαπλασιαζόμενα κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον πόσα γίνονται;

Ἀληθῶς οὖν η-κίς η γίνονται ξδ καὶ ιβ-κίς ιβ πολλαπλασιαζόμενα γίνονται ρμδ. Ἐπεὶ δὲ νῦν εἴπομεν, ὅτι η-κίς η οὐ γίνονται ξδ, ἀλλὰ αὐξανόμενα πλέον τοῦ δέοντος γίνονται ρ, πολλαπλασιάσον τὰ ρμδ μετὰ τῶν ρ καὶ μέρισον τὰ πολλαπλασιασθέντα μετὰ τῶν ξδ, καὶ γίνεται ὁ τούτων διαμερισμὸς σκε. Καὶ ἰδοῦ εὔρες, ὅτι ιβ-κίς ιβ πολλαπλασιαζόμενα πλέον τοῦ δέοντος οὐκ ἐγένοντο ρμδ, ἀλλὰ μᾶλλον σκε, καθ' ὃν λόγον εἴπομεν ὅτι η-κίς η οὐ γίνονται ξδ, ἀλλὰ αὐξανόμενα ὑπὲρ τὸ δέον,

γίνονται ρ. Ὅν γὰρ λόγον ἔχουσιν τὰ ρ πρὸς τὰ ξδ τὸν αὐτὸν λόγον ἔχουσιν καὶ τὰ σκε πρὸς τὰ ρμδ.

αδδ	γ
ιιιι ι	αδ
ιιιι ι	βςβ
αδδ α	αδδιιι
αδδιιι	ςδδδ
	ς
	ββε

Ἴνα δὲ εἰδῆς, ὅτι οὕτως ἐστὶ ὡς ἡ πρόχειρος δεδήλωκε μεταχειρίσιν, β-ις ξδ γίνονται ρκη, ἐστὶ δὲ καὶ τὸ οἰκεῖον τῶν ρκη αὐξανόμενον διπλάσιον τῶν ρ, τουτέστι σ. Καθὼς γὰρ τὰ ξδ οἰκιοῦνται ρ, οὕτως καὶ τὰ ρκη οἰκιοῦνται σ, λείπονται ἀπὸ τῶν ρκη μέχρι τῶν σμδ, ις. Τὰ ις δὲ ἐστὶ τέταρτον μέρος τῶν ξδ· δ-κίς γὰρ ις, ξδ γίνονται. Καθὼς οὖν ἐδιπλασίασας τὰ ξδ καὶ ἐγένοντο ρκη, λείπεται δε καὶ α/δ τῶν ξδ, τουτέστι ις πρὸς τὸ γενέσθαι τὰ ρκη, ρμδ, οὕτως διπλασίασον τὰ ρ καὶ γίνονται σ, λείπονται κε μέχρι τῶν σκε. Τὰ δὲ κε ἐστὶ α/δ τῶν ρ, ὥσπερ καὶ τὰ ις τῶν ξδ. Καὶ ἰδοὺ καὶ οὕτως εὗρες ὅτι ιβ-κίς ιβ οὐ γίνονται ρμδ ἀλλὰ σκε καθὼς καὶ η-κίς η οὐ γίνονται ξδ ἀλλὰ ρ.

(III) νζ' Περὶ τοῦ πῶς ἐστὶ διὰ τῆς προχείρου μεταχειρίσεως, τοὺς μεμονωμένους εἰδέναι ἀριθμούς, πόση γίνεται ἡ τούτων ποσότης ἀπαρχῆς μέχρι τοῦ τέλους ἐνούμενοι.

Ἐπὶ πολλοῦ τοῦτο γινόμενον· ὅτε οὖν ζητῆς εἰδέναι μονάδος ψήφους τῆς αὐτῆς τάξεως, ἀπὸ τοῦ ἐνὸς ἀρχομένης μέχρι ὧν βούλει εἰδέναι, ποιήσον οὕτως καὶ εὐρήσης προχείρως καὶ καλῶς τὸ ζητούμενον.

Ἐστω ὅτι ζητεῖς ἀπὸ τὸ α μέχρι τῶν ις πόσα γίνονται. Θές οὖν ταῦτα ὡς ὀρᾶς ἀκολουθῶς: α γ ε ζ θ ια ιγ ιε ις, καὶ ἀρίθμησον ἀπαρχῆς οὕτως: α καὶ γ γίνονται δ, δ δὲ καὶ ε γίνονται θ, θ δὲ καὶ ζ γίνονται ις, καὶ ἐξῆς ὁμοίως. Εὐρίσης δέ, ὅτι γίνεται ἀπὸ τὸ α μέχρι τῶν ις ἡ τούτων πάντων ψῆφος πα. Τοῦτον οὖν ἐστὶ κοινὸν ἐπιχείρημα καὶ δυσχερὲς ἀποτέλεσμα πρὸς τὸ εἰδέναι πόσα γίνονται.

Διὰ δὲ τῆς προχείρου μεταχειρίσεως εὐρίσκονται οὕτως: Τὴν τελευταίαν συζυγίαν, ἣν ἂν ζητῆς, ἥτις ἐστὶ νῦν ις, μέρισον εἰς μέρη δύο καὶ λαβὲ τὸ ἡμισυ καὶ α πλέον· τουτέστι ἐκ τῶν ις λαβὲ θ, πολλαπλασίασόν δε τὰ θ εἰς ἑαυτό· θ-κίς οὖν θ γίνονται πα. Καὶ ἰδοὺ εὗρες διὰ τῆς προχείρου ταύτης μεταχειρίσεως, ὅτι ἀπὸ τοῦ α μέχρι τῆς συζυγίας τῶν ις ἐνούμενα γίνονται πα.

νη' Περὶ τοῦ πῶς ἐστὶ προχείρως εἰδέναι τοὺς ἀνὰ δύο ψήφους, τουτέστι β καὶ δ καὶ ς, καὶ τοὺς ἀνὰ γ καὶ ς καὶ θ, καὶ τοὺς ἀνὰ δ καὶ η καὶ ιβ καὶ ἐξῆς ὁμοίως, πόση γίνεται ἡ τούτων ποσότης, ἀπαρχῆς μέχρι τέλους ἐνούμενοι.

Ἔστω ὅτι ζητεῖς β δ ς η ι β ιδ ις ιη κ πόσα γίνονται. Ἐχεις δὲ τοῦτο εἰδέναι οὕτως. Μέρισον τὴν τελευταίαν ψῆφον, ἥτις νῦν ἐστὶ κ, μετὰ τοῦ πρώτου γράμματος, ὅπερ ἐστὶ β, καὶ γίνεται ὁ τούτων διαμερισμὸς ι· β-ις γὰρ ι, κ γίνονται. Λαβὲ οὖν τὰ ἡμίση τῶν ι, ἅπερ ἐστὶ ε. Ἐπεὶ δὲ τὰ ι μερίζονται εἰς μέρη δύο ἴσα, ἕκαστον τῶν δύο μερῶν ἀνὰ ε, πρόσθετες α εἰς τὰ ι καὶ γίνονται ια. Πολλαπλασιάσόν δε μετὰ τῶν ε, ἅπερ ἐστὶ τὰ ἡμίση τῶν ι, τὰ ια· ε-κίς οὖν ια γίνονται νε. Πολλαπλασιάσόν δε τὰ νε μετὰ τοῦ πρώτου γράμματος. οὗ ἐμέρισας τὰ κ, τουτέστι μετὰ τῶν β· β-ις οὖν νε γίνονται ρα. Καὶ ἰδοὺ ἀπὸ τῶν β μέχρι τῶν κ γίνονται ρα.

Ἔστω δὲ ὅτι ζητεῖς β δ ς η ι β ιδ ις ιη κ χβ πόσα γίνονται. Μέρισον τὰ χβ μετὰ τοῦ πρώτου γράμματος, τουτέστι μετὰ τῶν β, καὶ γίνεται ὁ τούτων διαμερισμὸς ια· β-ις γὰρ ια, χβ γίνονται. Μέρισόν δε τὰ ια εἰς δύο, τουτέστι ε καὶ ς γίνονται ια. Λαβὲ δὲ τὰ ς καὶ ἐπεὶ νῦν ἐστὶ τὰ ς πλεόν τῶν ε, οὐκ ἔστι (36r) χρεῖα προσθῆναι α ἐπὶ τῶν ια, καθὼς οὕτως ἐποίησας ἐπὶ τῶν ι. Προσέθηκας γὰρ α ἐπὶ τῶν ι καὶ ἐγένοντο τὰ ια· ἐπολλαπλασιάσας δὲ τὰ ια μετὰ τῶν ε, ἅπερ ἐστὶ τὸ ἥμισυ τῶν ι. Νῦν δέ, ἐπεὶ τὰ ς ἐστὶ πλεόν τῶν ε, πολλαπλασιάσον τὰ ια μετὰ τῶν ς ς-κίς οὖν ια γίνονται ξς. Πολλαπλασιάσόν δε τὰ ξς μετὰ τῶν β, ὅπερ ἐστὶ πρῶτον γράμμα· β-ις οὖν ξς γίνονται ρλβ. Καὶ ἰδοὺ ἀπὸ τῶν β μέχρι τῶν χβ γίνονται ρλβ· πρόσθετες γὰρ χβ ἐπὶ τῶν ρι καὶ γίνονται ρλβ, καθὼς οὕτως εὔρες προχείρως.

Ἔστω δὲ ὅτι ζητεῖς εἰδέναι γ ς θ ιβ ιε ιη κα κδ κς λ πόσα γίνονται ἐνούμενα ἀπὸ τῶν γ μέχρι τῶν λ. Μέρισον τὰ λ μετὰ τῶν γ καὶ γίνεται ὁ τούτων διαμερισμὸς ι· γ-ις γὰρ ι, λ γίνονται. Μέρισον τὰ ι εἰς μέρη β καὶ γίνεται ἕκαστον μέρος τῶν β ἀνὰ ε. Ἐπεὶ δὲ ὁ διαμερισμὸς τῶν ι ἐστὶ κατὰ πάντα ἴσος, ε καὶ ε, πρόσθετες α ἐπὶ τῶν ι καὶ γίνονται ια. Πολλαπλασιάσόν δε μετὰ τῶν ἡμίση τῶν ι, ἅπερ ἐστὶ ε, τὰ ια· ε-κίς οὖν ια γίνονται νε. Πολλαπλασιάσον τὰ νε μετὰ τοῦ πρώτου γράμματος, τουτέστι μετὰ τῶν γ· γ-ις οὖν νε γίνονται ρξε. Καὶ ἰδοὺ ἀπὸ τῶν γ μέχρι τῶν λ γίνονται ρξε.

Ἔστω δὲ ὅτι ζητεῖς γ ς θ ιβ ιε ιη κα κδ κς λ λγ λς λθ πόσα γίνονται. Μέρισον τὰ γθ μετὰ τῶν γ καὶ γίνεται ὁ τούτων διαμερισμὸς ιγ· γ-ις γὰρ ιγ, λθ γίνονται. Μέρισον τὰ ιγ εἰς μέρη β· ς καὶ ζ γίνονται ιγ. Ἐπεὶ δὲ τὰ ζ ἐστὶ πλεόν τῶν ς, οὐκ ἔστι χρεῖα προσθῆναι α ἐπὶ τῶν ιγ. Πολλαπλα-

σίασόν δε τὰ ιγ μετὰ τῶν ζ· ζ-κίς οὖν ιγ γίνονται ἡα. Πολλαπλασίασόν δε τὰ ἡα μετὰ τῶν γ, τουτέστι μετὰ τοῦ πρώτου γράμματος γ-ίς οὖν ἡα γίνονται σογ. Καὶ ἰδοὺ ἀπὸ τῶν γ μέχρι τῶν λθ γίνονται σογ.

(IV) οα΄ Περὶ τοῦ πῶς τὰ ἐφεξῆς ρηθησόμενα ζητήματα, τῶν πρακτικῶν καὶ πολιτευομένων ἐστὶ· δι' ὃ καὶ χρησιμότερα τῶν προρηθέντων εἰσὶ.

Πανθ' ὅσ' ἅπερ ζητήματα μέχρι τοῦ νῦν γεγράφαμεν, καλὰ μὲν καὶ ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα, οὐδὲ γὰρ ἐκτὸς λόγων τε ὄντα καὶ ζητημάτων οἴκοι ἐγεγράφησαν, ἀλλὰ πάντα καὶ λόγου εἰσὶ ἄξια καὶ χρήσεώς τε οὐκ ἄμοιρα· ἀλλ' ἐστὶν ὅτε καὶ ζητηθῶνται, καὶ ἀναγκαῖα φανήσεται ἡ τούτων κατάληψις. Οὐδὲ γάρ τι τῶν μὴ ζητουμένων χρήσιμον πώποτε, τὸ δὲ ἐπιζητούμενον μέγιστον δόξῃ, κἂν ἐλάχιστον μᾶλλον εἶναι δοκῇ. Ὡς καὶ τὰ προρηθέντα, μικράμεν εἶναι δοκῶσι, ὡς μὴ ζητούμενα. Ὅτε δὲ ἐν χρήσει τούτων γενήμεθα, καὶ ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμος ἡ πρόχειρος τούτων κατάληψις ἡμῖν εὐρεθήσεται. Ἄλλωστε δὲ συνεγραψάμεθα ταῦτα γυμνασίας χάριν, πρὸς τὸ γενέσθαι ταῦτα διδάσκαλός τε καὶ ὁδηγὸς τῶν ἐφεξῆς ρηθησομένων ζητημάτων, πολλῶν τούτων ὄντα ἀναγκαιότερα, ὡς ἂν ἀπονεσθέρῃ γένηται ἡ κατάληψις τούτων διὰ τῶν προλαβόντων (41r) ὑποδειγμάτων. Τὴν πείραν τῶν πολλαπλασιαζομένων τε καὶ διαμεριζομένων ζητημάτων καλῶς ἐξάσκησας καὶ γενόμενος πρόχειρος πρὸς τὸ καὶ τὰ ἐφεξῆς ρηθησόμενα καλῶς δέξασθαι καὶ κατανοεῖσαι καὶ χρήσασθαι, ἐπ' ἂν σοὶ γένηται τῶν τοιούτων ἐπ' ἀνάγκαις ζητήμαν, ἅπερ δὲ νῦν ἐρεῖν μέλλωμεν. Ἐστὶ διάφορά τε καὶ ποικίλα ζητήματα, δι' ὧν ἐν τῷ βίῳ αἱ πολιτευόμεναι πράξεις τῶν μεταδόσεων τε καὶ συναλλαγμάτων γίνονται, πωλεῖν γὰρ καὶ ἀγοράζειν καὶ πραγματείας ἐπιζητεῖν ἀριθμούς, διὰ τούτων πάντων συνίσθαι καὶ προχείρως διὰ τῆς δηλωθησομένης μεταχειρίσεως γίνονται· τοιαῦτα οὖν ὄντα καὶ ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα. Νῦν ὅτε μάλιστα προχείρως γέγοναν, πρὸς τὸ δέξασθαι ταῦτα ἀπονεσθέρως ἐροῦμεν πάντα ἐντεῦθεν ἀρξάμενοι.

(V) ριζ΄ Πολλὰς τοίνυν καὶ διαφόρους ζητήσεις ἐπὶ τῆς πρώτης βίβλου διεξηγώμεναι καὶ σαφηνίσανταίς, ἀπεδώκαμεν ὑμῖν διαφόρους τρόπους μεταχειρίσεων, πῶς ἐστὶ εἰδέναι τὰ διαφόρως τε καὶ ποικίλως ζητούμενα.

Τῶν ἐνδεχομένων δὲ ἐστὶ καὶ ἄλλα πλεῖστα ζητήματα εὐρεθῆναι καὶ ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα, ἅπερ τέως μέχρι τοῦ νῦν, ἐφ' ἡμῖν οὐκ ἐγένοντο δῆλα ἢ γνώριμα.

Ἐπεὶ δ' ἂν δὲ καὶ ταῦτα ἡμῖν προσέλθωσιν ἐν λόγῳ τινί, καὶ ζητήματι,

οὐκ ἀπορίσωμεν καὶ τῆς τῶν τούτων εὐρέσεως, ἔχοντες ἐν χερσὶ τὰς διαφοροὺς τε καὶ ποικίλας μεταχειρίσεις ἃς δεδιδάγμεθα ἐξ ὧν ἐξεθέμεθα ζητημάτων. Κατασκοπείσαντες γὰρ καλῶς, εὐρίσωμεν παντὸς καὶ ἐπὶ τῶν οὐπω προσελθόντων ἡμῖν ζητημάτων, μεταχειρίσεις προχείρους, πρὸς τὸ εἰδέναι καλῶς καὶ τὰ μέλλοντα ἡμῖν ζητήματα προσελθεῖν.

Εἶμαι γὰρ ὅτι οὐκ ἔξω ποὺ καὶ μακρὰν εὐρεθῆναι τῶν δηλωθέντων μεταχειρίσεων καὶ τὰ μήπω ζητηθέντα ἡμῖν ἀλλ' ἐγγὺς ὄντα τῇ ὁμοιότητι τῶν ζητημάτων ὧν ἐξεθέμεθα, διὰ τῶν ὁμοίων μεταχειρίσεων καὶ ταῦτα προχείρως εὐρίσωμεν.

Εἰ δέ που καὶ ἐνηλλαγμένον τι ζήτημαν εὐρεθῆσεται, πονέσας εὐρίσης οἰκεῖον τινα καὶ πρόχειρον μεταχειρίσιν, δι' ἧς εἰδέναι ἔχεις προχείρως καὶ καλῶς τὸ ζητούμενον.

Ἔστι δὲ καὶ ἑτέρα τινα καὶ πλεῖστα ζητήματα ἀνόμοιά τε καὶ ἐνηλλαγμένα πάνυ τῶν προρηθέντων ζητημάτων, ἅπερ καὶ δι' ἀνομοίων καὶ ἐνηλλαγμένων μεταχειρίσεων καλῶς τε καὶ προχείρως εὐρίσκονται, δι' ὃ καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ τῇδε βίβλῳ ὡς ἐνηλλαγμένα τε καὶ ἀνόμοια, προυθέμεθα γράψει ἐντεῦθεν ἀρξάμενοι.

(VI) ρ κ γ' (f. 64v) Περὶ τοῦ πῶς ἐστὶ ὑποβιβᾶσαι κορυφήν, τὴν μὴ ἔχουσα τζάκισμα, καὶ εἰδέναι ἀπὸ τῆς ἀκεραίου κορυφῆς τὴν ταύτης ρίζαν μέχρι ποῦ ὑποβήσεται.

Ἔστω ὅτι ζητεῖς εἰδέναι τὴν ρίζαν τῶν λ· ε-κισ οὖν ε γίνονται κε καὶ ς-κισ ς γίνονται λς. Καὶ τὰ μὲν κε ἀπολείπονται ε πρὸς τὸ γενέσθαι λ, τὰ δὲ λς ἐστὶ πλείω ς τῶν λ. Ὁμοῦ δέ, ἡ ἐλλιπὴς καὶ ὑπερθετικὴ διάστασις τῶν κε καὶ λς ἐστὶ ια. Καθ' ὃν οὖν λόγον τὰ ε μετὰ τῆς διαστάσεως τῶν ια ἐστὶ ε/ια, οὕτως προστιθεμένων τῶν ε/ια εἰς τὴν ἐλλιπῆ ρίζαν τῶν ε γίνονται ε καὶ ε/ια.

ε-κισ ε γίνονται	κε	ἐλάττω	ε
ε καὶ ε/ια	λ		
ς-κισ ς γίνονται	λς	πλείω	ς
		ὁμοῦ ια	

Καὶ ἰδοὺ τῶν λ ἡ ρίζα ἐστὶ ε καὶ ε/ια. Καὶ γὰρ τὰ ε καὶ ε/ια τεχνικῶς πολλαπλασιαζόμενα πολλαπλασιάζουσιν κορυφήν κθ καὶ λσ/ρκα, ἅπερ ἐστὶ κθ καὶ ζ/θ ἔγγιστα, τουτέστι λ.

(f. 65r) Ἔστω γὰρ ὅτι ζητεῖς εἰδέναι τὴν ρίζαν τῶν λ. Εὗρες δὲ διὰ τῆς δηλωθείσης μεταχειρίσεως, ὅτι ἡ ρίζα τῶν λ ἐστὶ ε καὶ ε/ια. Τὰ γὰρ ε καὶ ε/ια πολλαπλασιάζουσιν κορυφήν κθ καὶ λσ/ρκα, ἅπερ ἐστὶ κθ καὶ ζ/θ ἔγγιστα, τουτέστι ἔγγιστα λ. Ἐπεὶ δὲ τὰ ε καὶ ε/ια οὐ δύνανται πολ-

λαπλασιᾶσαι ἐξ ὅλου λ, ἀλλ' ἐστὶ ἐλλιπῆς ρίζα τῶν λ, δῆλον ἡμῖν γίνεται ὅτι προσθέσεώς τινος δεῖται ἡ ρίζα τῶν ε καὶ ε/ια πρὸς τὸ πολλαπλασιᾶσαι λ.

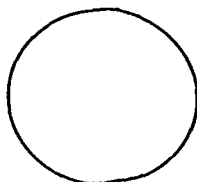
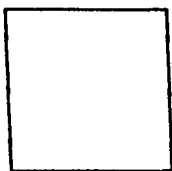
Σχίσον οὖν τὰ ε/ια εἰς καὶ γίνονται ι/κβ. Ὅν γὰρ λόγον ἔχουσιν τὰ ε/ια, τὸν αὐτὸν ἔχουσιν καὶ τὰ ι/κβ, ὥστε ἐὰν πολλαπλασιάσῃς ε καὶ ε/ια καὶ ε καὶ ι/κβ, τὴν αὐτὴν καὶ ὁμοίαν κορυφὴν πολλαπλασιάσωσιν ἀμφοτέρα.

Πρόσθες οὖν α εἰς τὰ ἄνωθεν ι, καὶ γίνονται ια. Πρόσθες α εἰς τὰ κάτωθεν κβ καὶ γίνονται κγ, ἅπερ οὕτως κείμενα ια/κγ, μετὰ τῶν ε ἀκεραίων ἐνωθέντων γίνονται ε καὶ ια/κγ. Τὰ δὲ ε καὶ ια/κγ τεχνικῶς πολλαπλασιαζόμενα πολλαπλασιάζουσιν κορυφὴν λ καὶ ς/φκθ. Ἐπεὶ δὲ τὰ ε καὶ ια/κγ πολλαπλασιάζουσιν μικρόν τι πλείω τοῦ δέοντος, τετραπλασιάσων τὰ ε/ια καὶ γίνονται κ/μδ. Πρόσθες καὶ α εἰς τὰς ἄνωθεν ψήφους, καὶ γίνονται κα/μδ· ε οὖν καὶ κα/μδ τεχνικῶς πολλαπλασιαζόμενα, πολλαπλασιάζουσιν κορυφὴν λ καὶ α'/αθλς.

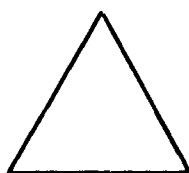
(VII) σμ' Περὶ τοῦ πῶς ἐστὶ δι' ἐτέρας μεταχειρίσεως, εἰδέναι τὴν ρίζαν, τῶν καθ' ὑπεροχὴν τε καὶ ἑλλειψιν ἐγγὺς ὄντων ἀριθμῶν, τοῦ ἔχοντος ρίζαν ἀκεραίαν.

Ἐν τῷ ρκγ-ω κεφαλαίῳ εἴρηται πῶς ἐστὶ λαβεῖν διὰ τῆς ἐκεῖσε μεταχειρίσεως, τὴν τοῦ ζητουμένου ἀριθμοῦ ρίζαν. Σπουδάσαντές δε εὐρεῖν ἀσφαλεστέραν τινὰ καὶ πρόχειρον μεταχειρίσιν πρὸς τὸ δηλῶσαι ἡμῖν ἐγγυστάτην ἠκριβομένην ρίζαν τοῦ ζητουμένου ἀριθμοῦ εὔραμεν τὴν παροῦσαν μεταχειρίσιν, μέρος μὲν ταύτης οἴκοθεν, τὸ δ' ἐπίλοιπον ἐξ ἄλλοτρίων φωνῶν. Δεῖ οὖν τοῦτο πρῶτον εἰδέναι, ὅτι ἦν ἂν ἡμεῖς ὀνομάζωμεν ρίζαν, παρὰ τοῖς φιλοσόφοις, καλεῖται πλευρὰ εἰκότως. Ζητοῦντες γὰρ τετραγωνῖσαι ἐμβαδὸν κύκλου ἢ τριγώνου, οὐργίων τετραγώνων ρ, ζητοῦμεν τὴν ρίζαν τῶν ρ τετραγώνων οὐργίων ἦν ὡς εἴπομεν ὀνομάζωμεν πλευράν, ἥτις ἐστὶ ὁ ι ἀριθμός· ι-κῖς γὰρ ι γίνεται ρ, ὥστε ἐὰν ποιήσῃς τετράγωνον ἰσόπλευρον ἐκάστην τούτου πλευρὰν ἀνὰ οὐργίων ι, τοσούτου ἔσται χωρητικὸν τὸ ἐμβαδὸν τούτου, ὅσου ἐστὶ καὶ τοῦ κύκλου, ἢ τοῦ τριγώνου, τῶν ρ τετραγώνων οὐργίων.

Τὸ ἐμβαδὸν οὐργίων ρ

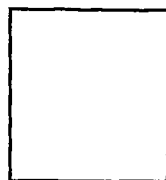
Τὸ ἐμβαδὸν οὐργίων ρ

Καὶ ἐπεὶ ἡ τῶν ρ τετραγώνων οὐργίων ρίζα, ἐστὶ αἱ ι οὐργίαι, ἡ δὲ τῶν ι οὐργίων ἡ τετράγωνος πλευρὰ τετραγωνίζει τὸ ἐμβαδὸν τοῦ κύκλου ἢ τοῦ τριγώνου τῶν ρ τετραγώνων οὐργίων, εἰκότως καλεῖται πλευρὰ ἡ τοῦ ζητουμένου ἀριθμοῦ ρίζα. Πῶς μὲν οὖν καλεῖται πλευρὰ ἡ τοῦ ζητουμένου ἀριθμοῦ ρίζα, ἱκανῶς εἴρηται. Πῶς δὲ εἰδέναι ἔχομεν ἐγγιστάτην ἡκριβομένην ρίζαν, ἢ πλευρὰν τῶν καθ' ὑπεροχὴν τε καὶ ἔλλειψιν ἐγγὺς ὄντων ἀριθμῶν τοῦ ἔχοντος ρίζαν ἀκεραίαν, γίνεται οὕτως:

Ἐστω ὅτι ζητεῖς εἰδέναι τὴν ρίζαν, ταυτὸν δ' εἰπεῖν τὴν πλευρὰν τοῦ $\lambda\eta$ ἀριθμοῦ· ι -κίς οὖν ι γίνεται ρ . Καὶ ἐπεὶ τοῦ ρ ἡ ρίζα ἐστὶ ὁ ι , ζητεῖς δὲ τὴν ρίζαν τοῦ $\lambda\eta$, λείπεται δε β τῶν $\lambda\eta$ πρὸς τὸ γενέσθαι ὁ ρ , διπλασίασον τὴν ρίζαν τοῦ ρ , τουτέστι τῶν ι καὶ γίνεται κ .

	θη
δύο ἔλλειπῶν	θθ
ι -κίς ι γίνεται	αιιι
	αια
δύο ὑπερθετικῶν	αιβ

Θὲς κάτωθεν μὲν κ , ἄνωθεν δε θὲς κ παρὰ β , ἅπερ λείπεται $\iota\eta/\kappa$. Ἐστὶ δὲ ἡ ρίζα τοῦ $\lambda\eta$ ἀριθμοῦ, ὁ θ $\iota\eta/\kappa$. Προστιθέμενα γὰρ τὰ β ἅπερ λείπεται, ἐπὶ τῶν θ καὶ $\iota\eta/\kappa$, γίνεται θ καὶ κ/κ , τουτέστι ὁ ι ὅστις πολλαπλασιάζει τὸν ρ . Πολλαπλασιαζόμενός δε εἰς ἑαυτὸν ὁ θ καὶ $\iota\eta/\kappa$, πολλαπλασιάζει τὸν $\lambda\eta$ καὶ ἔτι πλείω δ/ι , τουτέστι τὸν $\lambda\eta$ καὶ ἔτι πλείω α/ρ .

(VIII) $\rho \kappa \epsilon'$ Περὶ τοῦ πῶς ἐστὶ ὑποβιβᾶσαι κορυφὴν κούβικαν καὶ εἰδέναι τὴν ταύτης ρίζαν.

Πολλαπλασιᾶσαι καὶ ρίζαν κούβικαν, ράδιον ἐστί. Εἰδέναι δὲ κούβικῃς κορυφῇς ρίζαν, δυσχερῶς καὶ μετὰ πόνου εὐρίσκεται· μὴ μόνον δι' ἃς αἰτίας καὶ ἐπὶ τῆς τετραγώνου κορυφῇς εἵπομεν, ἀλλὰ καὶ ἀπλῶς ζητῆσαι ρίζαν κούβικῃς κορυφῇς. Δυσχερεστέως εὐρίσκεται ἡ κούβικα ρίζα τῆς τετραγώνου ρίζης. Ἡ γάρ τε τετράγωνος ρίζα, ἐστὶ ρίζα τῆς ρίζης, τουτέστι τῶν $\iota\varsigma$ ἡ ρίζα ἐστὶ δ καὶ τῶν δ ἡ ρίζα ἐστὶ β .

Καὶ ἰδοὺ ἡ τετράγωνος ρίζα τῆς ρίζης τῶν $\iota\varsigma$, τουτέστι τὰ β εὐκόλως εὐρίσκονται. Ἡ δὲ κούβικη ρίζα τῶν $\kappa\zeta$ δυσχερεστέως εὐρίσκεται. Καὶ γὰρ τὰ $\kappa\zeta$ ρίζαν οὐκ ἔχουσιν, οὐκ ἔχεις οὖν ἄλλως εἰδέναι τὴν ρίζαν τῶν $\kappa\zeta$ οὕτως:

δ -κίς δ γίνονται $\iota\varsigma$, δ -κίς δὲ $\iota\varsigma$ γίνονται $\xi\delta$. Καὶ ἰδοὺ ἡ κούβικη ρίζα τὰ δ , πολλαπλασιάζει κούβικην κορυφὴν $\xi\delta$. Ἐπεὶ δὲ τὰ $\xi\delta$ ἐστὶ πλείω τῶν $\kappa\zeta$, γ -ίς τὰ γ γίνονται θ , γ -ίς δὲ θ γίνονται $\kappa\zeta$.

Καὶ ἰδοὺ ἡ κούβικη ρίζα τῆς κούβικης κορυφῆς τῶν (66β) κζ ἐστὶ γ. Καὶ γὰρ τὰ γ πολλαπλασιάζουσιν κούβικην κορυφὴν κζ.

Ἔστω δέ, ὅτι ζητεῖς εἰδέναι τὴν κούβικην ρίζαν τῆς κούβικης κορυφῆς τῶν ρκε· ς-κίς οὖν ς γίνονται λς, ς-κίς δὲ λς γίνονται σίς. Καὶ ἐπεὶ τὰ σίς ἐστὶ πλείω τῶν ρκε, ε-κίς ε γίνονται κε, ε-κίς δὲ κε γίνονται ρκε. Καὶ ἰδοὺ ἡ κούβικη ρίζα τῆς κούβικης κορυφῆς τῶν ρκε ἐστὶ ε. Ὡσαύτως δὲ καὶ πάσης ἄλλης κουβικῆς κορυφῆς ρίζαν, τὴν μὴ ἔχουσαν τζάκισμα, ἔχεις εἰδέναι ταύτην καλῶς τῷ τρόπῳ τούτῳ.

Ἔστω δὲ ὅτι ζητεῖς εἰδέναι τὴν κουβικὴν ρίζαν τῆς κουβικῆς κορυφῆς τῶν ιε καὶ ε/η· β-ίς οὖν β γίνονται δ, β-ίς δὲ δ γίνονται η. Ὡσαύτως καὶ γ-ίς τὰ γ γίνονται θ, γ-ίς δὲ θ γίνονται κζ. Καὶ τὰ μὲν η λείπονται ζ καὶ ε/η πρὸς τὸ γενέσθαι ιε καὶ ε/η, τὰ δὲ κζ ἔχουσιν πλείω τῶν ιε καὶ ε/η, ια καὶ γ/η.

β-ίς τὰ β γίνονται δ καὶ β-ίς	τὰ δ γίνονται η	Ἐλάττω ζ καὶ ε/η
β α/β	ιε καὶ ε/η	
γ-ίς τὰ γ γίνονται θ καὶ γ-ίς	τὰ θ γίνονται κζ	Πλείω ια καὶ γ/η

Ζήτει τὴν κούβικαν ρίζαν τῶν κάτωθεν ψήφων τοῦ τζακίσματος τῆς κορυφῆς τῶν ε/η, ἥτις ἐστὶ β· β-ίς γὰρ β γίνονται δ, β=ίς δὲ δ γίνονται η. Τὰ ἐλλείποντα οὖν ζ καὶ ε/η, πρὸς τὰ περισσεύοντα ια καὶ γ/η, ἐστὶ ἔγγιστα α/β. Καὶ ἰδοὺ δῆλον ἡμῖν γίνεται, ὅτι β ἀκέραια καὶ τζάκισμα ἔχον κάτωθεν β, ἅπερ ἐστὶ ἡ ρίζα τῶν η τοῦ τζακίσματος, ἄνωθεν δε ἔχον α, τουτέστι β α/β, ἐστὶ ἡ κουβικὴ ρίζα τῶν ιε καὶ ε/η. Εἰ γὰρ οὐκ ἔστι ἡ ἐλλιπὴς διάστασις τῶν ζ καὶ ε/η, α/β μέρος ἔγγιστα τῆς ὑπερθετικῆς διαστάσεως τῶν ια καὶ γ/η, ἀλλ' ἐπεὶ διὰ τοῦ τζακίσματος τῆς κορυφῆς τῶν ε/η δηλονότι, εὔρες ὅτι τὸ τζάκισμα τῆς ρίζης ἐστὶ ἡ κάτωθεν ψήφος β, δῆλον γίνεται, ὅτι ἡ ἄνωθεν ψήφος τοῦ τζακίσματος τῆς κουβικῆς ρίζης ἐστὶ α. Τουτέστι τὸ τζάκισμα τῆς κουβικῆς ρίζης ἐστὶ α/β. Ἡ δὲ ὅλη κουβικὴ ρίζα τῶν ιε καὶ ε/η ἐστὶ β α/β.

SUMMARY

Maria D. Chalkou

THE GREEK MATHEMATICAL ENCYCLOPAEDIA OF THE BYZANTINES

In this article I present some few results of my study on the mathematical content of the published part (f. 11r-126r) of the *Codex Vind. Phil. gr. 65* (*Tractatus Mathematicus Vindobonensis Graecus* of *TractMathVindGr*). The other part, namely f. 126v-140r has been published by H. Hunger and K. Vogel. This 15th century (1436) Byzantine MS includes the solution of problems of practical arithmetic, algebra and geometry, the roots of which can be traced back to antiquity and their comparison with modern mathematical solutions reveals –apart from some differences– many identities and similarities showing the unbroken continuity of mathematical tradition through the centuries. Moreover, my research has revealed so far some important results according to which we are in the position to give to the *TractMathVindGr* the title of the first encyclopaedia of Mathematics.

Andrea Babuin

Ο ΙΠΠΟΣ ΚΑΙ Η ΕΞΑΡΤΥΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Όπως συνέβαινε στην πλειονότητα των στρατευμάτων άλλων κρατών της εποχής, το ιππικό αποτελούσε το κύριο μέρος του ύστερου βυζαντινού στρατού. Κατά κανόνα «στρατιώτες» θεωρούνταν οι ιππείς και συχνά οι πηγές περιορίζονταν στην αναφορά του αριθμού των έφιππων στρατιωτών που λάμβαναν μέρος σε μια μάχη, χωρίς να προσδιορίζουν αν αυτοί υποστηρίζονταν επιπλέον από πεζικό. Ένα έγγραφο του 1304 της βενετικής καγκελαρίας του Χάνδακα ορίζει τις έφιππες δυνάμεις ως «μείζονα άμυνα» του νησιού, ενώ στο πεζικό προσδίδει πολύ λιγότερη σημασία¹.

Ως εκ τούτου, δεν πρέπει να φανεί υπερβολική η λεπτομερής αναφορά στην περιποίηση των αλόγων που βρίσκεται σε ένα σατιρικό κείμενο του δεύτερου ημίσεος του 14ου αιώνα. Σύμφωνα με το *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζῶων τῶν τετραπόδων*, οι ίπποι βάφονταν, στολίζονταν, αρωματίζονταν και χτενίζονταν από τους ιδιοκτήτες τους με φροντίδα παρόμοια προς εκείνη που έδειχναν στις γυναίκες τους².

* Η παρούσα δημοσίευση εντάσσεται στο ευρύτερο πρόγραμμα «ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ-ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ», το οποίο χρηματοδοτείται κατά 75% από Ευρωπαϊκούς πόρους και 25% από εθνικούς πόρους. Είναι προϊόν του ερευνητικού προγράμματος «Ο άνθρωπος και τα ζώα στο Βυζάντιο (8ος-11ος αι.): Καθημερινή ζωή – Υλικός πολιτισμός – Κοινωνία / Οικονομία» (Κ.Α. 70/3/8005), επιστημονικός υπεύθυνος του οποίου είναι ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ταξιάρχης Γ. Κόλιας.

Ευχαριστώ θερμά την κυρία Χ. Αργυροπούλου για την πολύτιμη συμβολή της στη διαμόρφωση του ελληνικού κειμένου και τον επ. καθηγητή του Α.Π.Θ. κ. Ιωάννη Λεοντιάδη για τις χρήσιμες υποδείξεις του.

1. Σ. Μ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της βενετικής γερουσίας. 1281-1385*, [Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Β', 1] Αθήνα 1936, σ. 29. 9-10: *equites in dicta insula, sint deffensio, et securitas maxima, et per consequens pedites, deffensionem modicam*.

2. V. Tsiouni (εκδ.), *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζῶων τῶν τετραπόδων*, [Miscellanea Byzantina Monacensia, 15] München 1972, σ. 97. 759-767: *μὲ σέλας χρυσοκόλλητας καὶ ἀργυροδεμένας, / χαλινारοκαπίστελα ἀργυροχρυσομένα, / μὲ ἐντελιμπροστέλινα, μὲ τὸ χρυσοπετάλιν, / βαμμένα μὲ τὸ χρυμίζιν, ὅλα μὲ τὸ μετάξιν, / μὲ βροντοκούδουνα πολλὰ καὶ ἄλλας εὐμορφίας· / καὶ εἶμαι εἰς τὸν πόλεμον δλον κουβερτωμένον / καὶ εἰς τὰ πανηγύρια καὶ εἰς τὰ κυνηγέσια. / Κτενίζουσιν, παστρεύουσιν καὶ ὁμαλίζουσίν με / καὶ ὥσπερ τὰς γυναῖκας τῶν αὐτῶς μὲ ἀγαποῦσιν*.

Η δυτική τακτική ιππικού, που βασιζόταν στη μαζική έφοδο για τη διάσπαση της εχθρικής παράταξης, δεν απαιτούσε ίππους με ειδική ευλυγισία ή με την ικανότητα να σταματούν απότομα και να αλλάζουν κατεύθυνση. Αντίθετα, τα τελευταία χαρακτηριστικά ήταν βασικής σημασίας για τους Βυζαντινούς, οι οποίοι μάχονταν κατά προτίμηση από απόσταση με το τόξο και άλλα εκηβόλα όπλα³. Η μια πλευρά χρησιμοποιούσε βαριά ζώα, χωρίς ιδιαίτερη εκπαίδευση στους ελιγμούς, ενώ οι Βυζαντινοί μικρόσωμους και εξαιρετικά ευλύγιστους ίππους. Τα ευρωπαϊκά άλογα, υπερβολικά ευτραφή για τα δεδομένα της Ανατολής και με πιο πορώδη οστά, αποδεκατίζονταν στα ζεστά κλίματα. Οι Δυτικοί εξακολούθησαν όμως να τα εισάγουν λόγω της ικανότητάς τους να πραγματοποιούν βραχείες εφόδους με ισοπεδωτικά αποτελέσματα⁴. Σε ένα γνωστό απόσπασμα της Άννας της Κομνηνής αναφέρεται η ικανότητα των δυτικών ιπποτών να διαπερνούν στην έφοδό τους ακόμα και «τα τείχη της Βαβυλώνας», αλλά και το πόσο ευάλωτοι γίνονταν από τη στιγμή που τους έριχναν από τη σέλα⁵. Ένας Γάλλος ιππότης που επισκέ-

3. Πέρα από το ότι ήταν πιο μικρόσωμα και πιο ελαφριά, τα άλογα που χρησιμοποιούνταν στην Ανατολή είχαν πιο φαρδιά ρουθούνια σε σχέση με αυτά της Δύσης. Τα φαρδιά ρουθούνια επιτρέπουν μεγαλύτερη εισροή αέρα στα πνευμόνια και αύξηση της αντοχής. Ένας Γάλλος περιηγητής του 15ου αιώνα παρατήρησε αυτό το χαρακτηριστικό: Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer*, Ch. Schefer (εκδ.), *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, [Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie, XII] Paris 1892, [Farnborough 1972], σ. 62: *et sont moult bons chevaulx ... et ont les narines fort fendues*. Αναφέρεται ότι, κατά τη διάρκεια του πολέμου της Φερράρας, οι αλβανοί *stradiotti* —άμεσοι κληρονόμοι του ελαφρού ιππικού του Δεσποτάτου του Μορέως— ίππευαν άλογα *potentis colli, et naribus scissis*: βλ. S. de' Conti, *Le storie de' suoi tempi dal 1475 al 1510*, Roma 1883, σ. 116 (Δεν κατόρθωσα να βρω το έργο του de' Conti. Παραπέμπω σύμφωνα με P. Petta, *Stradiotti. Soldati albanesi in Italia (sec. XV-XIX)*, Lecce 1996, σ. 46). Μερικά σχέδια που αποδίδονται στον Pisanello απεικονίζουν ίππους με κομμένα ρουθούνια ακολουθώντας μια μόδα διαδεδομένη στην Κεντρική Ευρώπη: P. Marini (επιμ.), *Pisanello*, Milano 1996, σ. 308 και 368-371. Μεταξύ αυτών, ένα σχέδιο που φυλάσσεται στο The Art Institute of Chicago (βλ. σημ. 139) απεικονίζει ένα κεφάλι αλόγου με διπλό χαλινάρι που πιθανώς ανήκε στη συνοδεία του Ιωάννη Η' Παλαιολόγου (εικ. 15). Το μοτίβο των κομμένων ρουθουνιών, που απαντάται συχνά από τον 14ο αιώνα στην ιταλική τέχνη (P. Marini, *Pisanello* 308), μάλλον δεν εμφανίζεται στη βυζαντινή, όπου ούτως ή άλλως οι ίπποι έχουν συχνά φαρδιά ρουθούνια.

4. Για τη σύγκριση μεταξύ των διαφορετικών τεχνικών του ιππικού Δύσης και Ανατολής, βλ. Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer* 270: *Et me samble qu'ilz doivent attendre que les Turcz leur courent sus: lesquelz ont une maniere de faire comme on dict qu'ils faignent eulx enfuyr, affin que on le chasse. Et qui ainsi le feroit, ce seroit la perte et destruction des chrestiens. La raison si est: ilz ont leurs chevaux legiers et tousiours en aleyne pour courre et les hommes sont legiers et sans empeschement de harnois et tirent en fuyant, mieulx, plus fort et plus royde et plus droict qu'ilz ne font en chassant. L'autre cause est que les chrestiens sont armez et leurs chevaulx gros et pesantz qui ne vont si fort que ceulx des Turcz, et quant ilz les ont mis en desroy, et que en fuyant, ilz blecent les chevaulx et les gens qui les chassent.*

5. Άννα Κομνηνή, Άλεξιάς, B. Leib (εκδ.), *Alexiade*, 3, Paris 1945, σ. 115. 7-9: Κελεύς

φτηκε την Κωνσταντινούπολη το 1433 χαρακτηρίζει τους ίππους της περιοχής ως πιο γρήγορους και με μεγαλύτερη αντοχή από εκείνους της Δύσης⁶, δεδομένου ότι ήταν προσαρμοσμένοι στο ζεστό κλίμα και διέθεταν ανοσία έναντι των ενδημικών νόσων.

Εκτός από μεγάλα, οι Δυτικοί χρησιμοποιούσαν στο ιππικό και άλογα μεσαίων διαστάσεων, ύψους έως το ακρώμιο 150-160 εκ. και μέσου βάρους 540-590 χλγρ., ενώ οι αραβικού τύπου ίπποι⁷ που χρησιμοποιούνταν στην Ανατολή ήταν συνήθως πιο κοντοί και ζύγιζαν μεταξύ 360 και 400 χλγρ.⁸

Αναπόφευκτα, και οι δύο πλευρές είχαν την τάση να υποτιμούν τους ίππους των αντιπάλων τους: πριν από τη μάχη στην Πρίνιτσα (1263), ο Φράγκος διοικητής εμφύχωσε τους άνδρες του λέγοντας ότι κάθε δικό τους άλογο ισοδυναμούσε με δεκαπέντε εχθρικά⁹. Σε ένα εγχειρίδιο για την κατάρτιση των Αγίων Τόπων που χρονολογείται το 1323, οι ίπποι των Τούρκων θεωρούνται ανίκανοι να σηκώσουν το βάρος μιας θωράκισης ή ενός αναβάτη με την πανοπλία του και να αντέξουν σε παρατεταμένη προσπάθεια¹⁰. Από την άλλη πλευρά, οι Βυζαντινοί που κέρδισαν τη μάχη του Μπερατίου το 1281, χρησιμοποίησαν ίππους των Λατίνων εχθρών ως αχθοφόρα ζώα για τον θρίαμβο του αυτοκράτορα¹¹. Ένα δυτικό δοκίμιο για τα έθιμα των Τούρκων γραμμένο γύρω στο 1450 και

γάρ άνήρ ἔποχος μὲν ἀκατάσχετος καὶ κἂν τείχος διατετρήνῃε Βαβυλώνιον, ἀποβεβηκῶς δὲ τοῦ ἵππου ἄθυρμα τοῖς ἐθέλουσι γίνεται. Συχνές είναι οι αρνητικές αναφορές στη βιβλιογραφία για τη μαχητική ικανότητα του ελληνικού ιππικού: Χρονικὸν τοῦ Μορέως, J. M. Egea (εκδ.), *La Crónica de Morea*, [Nueva Roma, Biblioteca Graeca et Latina Aevi Posterioris, 2] Madrid 1996, σ. 246. 4944: ἀξιάζει Φράγκος εἰς φαρὶ διὰ εἴκοσι Ρωμαίους.

6. Bertrand de la Broquière, *Le voyage d'Outremer* 221: *Ainsi que nous desirons les chevaux qui trotent bien et aysié, ilz desirent les chevaux qui vont gran pas et qui courent longuement. C'est la cause pourquoy je diz qu'ilz ne pourroient porter les harnois blanc comme on fait en France ou en Lombardie.* Ο.π., σ. 229: *leurs chevaux ont plus grant alaine pour courre et escarmouchier plus longuement que ceulx des Crestiens, touteffois ne sont ilz pas si fors ne si puissans pour endurer un grant fais.*

7. Ο όρος *φαρίν* κυριολεκτικά σημαίνει καθαρόαιμο αραβικό άλογο, αλλά στο Βυζάντιο χρησιμοποιούνταν ως συνώνυμο του *ίππος*.

8. A. Hyland, *The Medieval Warhorse. From Byzantium to the Crusades*, London 1994, σ. 113-114.

9. Χρονικόν του Μορέως, σ. 236. 4729-4730: *Τὰ ἄλογα ὅπου ἔχουσιν, ὅλα ἱπαρίππια εἶναι, ἰ ἐνός φαρίου μας ἢ φορὰ νὰ ρίξῃ δεκαπέντε.*

10. Pseudo-Brocardus, *Directorium ad Passagium Faciendum*, É. Dulaurier (εκδ.), [Recueil des historiens des croisades, documents arméniens, II] Paris 1906 [Farnborough 1967] σ. 513: *Ipsi Turchi ... Equos habent multos, nam fere omnes equitant, eciam rustici et pastores; sed ipsi equi debiles sunt et parvi, ita quod non possunt super se ulla arma defensiva, nec equi, nec militis, tolerare; que si ad tempus aliquod sustinerent, ad modici cursus exercitium caderent et creparent.*

11. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, A. Failler (εκδ.), *Georges Pachymères, Relations Historiques*, [CtHB] 24/1, Paris 1984, σ. 649. 14-16.

βασισμένο σε ελληνικής προέλευσης πληροφορίες δείχνει πως στην Ανατολή, σχεδόν δύο αιώνες μετά, οι ευτραφείς ίπποι εξακολουθούν (όπως και σήμερα άλλωστε) να χρησιμοποιούνται για τη μεταφορά φορτίων¹².

Από τις δύο πλευρές δεν έλειπαν όμως οι ευκαιρίες να χρησιμοποιήσουν και να εκτιμήσουν τα προσόντα των ζώων του αντιπάλου. Ένα πρόσταγμα του Δεσπότη Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου που χρονολογείται τον Ιούνιο του 1251, όριζε ότι όπλα και ίπποι μπορούσαν να εισάγονται από τη Ραγούζα χωρίς να καταβάλλεται φόρος, εφόσον ήταν πολύ σημαντικά για το κράτος¹³. Και η συνθήκη του Νυμφαίου του 1261 περιελάμβανε έναν παρόμοιο όρο με στόχο να ευνοήσει την εισαγωγή όπλων και αλόγων από τη Γένοβα στην αυτοκρατορία¹⁴. Ας μη μας εκπλήσσει το γεγονός ότι η εξαγωγή αυτών των ζώων είχε αυστηρούς κανονισμούς: χρειάζονταν χρόνια για την εκπαίδευση ενός πολεμικού αλόγου. Η ισπανική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως αναφέρει ότι λίγο πριν από τη μάχη του Νικλίου (1296) ο Έλληνας διοικητής του εκστρατευτικού σώματος, πληρώνοντας πολλά χρήματα, κατάφερε να αγοράσει από τους Φράγκους περισσότερους από 500 ίππους. Αυτοί χρησιμοποιήθηκαν αμέσως (και πολύ αποτελεσματικά) εναντίον των προηγούμενων ιδιοκτητών¹⁵. Κατά τη λεγόμενη «Επανάσταση του Αγίου Τίτου» στην Κρήτη, το

12. Lampo Birago, *Strategicon adversum Turcos*, A Pertusi (exδ.), Le notizie sulla situazione amministrativa e militare dei Turchi nello «Strategicon adversum Turcos» di Lampo Birago (c. 1453-1455), στο *Studi sul medioevo cristiano offerti a R. Morghen per il 90o anniversario dell'Istituto Storico Italiano* (1883-1975), 2, Roma 1974, σ. 697. 218-24: *aliquot equitum milia, quos ut ignavos adeo contemnit Europaeus miles, ut eos foeminas appellet, praeter illos quos Tataros dicunt fortissimos eorum et crudelissimos, contra vero Asiani ex aemulatione inter se nationum Europaeos improbos et infidos vocant. Equos autem Asiani habent quam Europaei nobiliores, graciles ipsos quoque et leves; crassos enim et valentes potius portandis sarcinis tanquam mulos et camelos destinant.*

13. B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge*, [École Pratique des Hautes Études, Sorbonne, VI section. Documents et Recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leur relations commerciales au moyen âge, VI] Paris - La Haye 1961, αρ. 7, σ. 168. Ένα δεύτερο έγγραφο, το οποίο χρονολογείται στις 12 Σεπτεμβρίου 1301, ορίζει, αντίθετα, ότι οι έμποροι της Ραγούζας δεν μπορούν να πωλούν όπλα, σίδερο, ατσάλι και ίππους στη «Ρωμανία», βλ. ό.π., αρ. 61, σ. 176.

14. J. Zepos - P. Zepos, *Jus Graecoromanum, Novellae et aureae bullae imperatorum post Justinianum*, 1, Αθήνα 1931 [Aalen 1962], *Aurea bulla pro Genuensibus*, σ. 488-495, σ. 492: *omnes mercationes et omnes et singuli, qui sunt de terra nostri Imperii, possent ire Januam ... et extrahere de Janua et districtu ejus de omnibus mercationibus et armis et equis libere sine aliqua dacta vel commercio.*

15. *Libro de los fechos*, A. Morel-Fatio (exδ.), *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea, compilado por comandamiento de Don Fray Johan Ferrandez de Heredia. Chronique de Morée*, [Publications de la Société de l'Orient Latin] Genève 1885, σ. 104. 474 ο αρχηγός των Ελλήνων διατάζει: *con su gent d'armas que comprassen quantos cavallos pudiessen comprar de los Francos & que non los lexasen por dineros.* Ό.π., σ. 104. 475: *E ellos començaron á comprar los mas cavallos que podian, en tal manera que encara del cavallo, que no valia c.*

1363, οι εξεγερμένοι Έλληνες και Βενετοί προσπάθησαν να αποκτήσουν όσους περισσότερους ίππους μπορούσαν από γειτονικές περιοχές που βρίσκονταν υπό μουσουλμανική κυριαρχία¹⁶.

Ίππους του εχθρού μπορούσε κανείς να αποκτήσει και στη μάχη: οι Λατίνοι απέκτησαν εκατοντάδες ζώα στην Κωνσταντινούπολη το 1204¹⁷. Ένας Καταλανός μισθοφόρος καβάλα σε άλογο, που προηγουμένως είχε αρπάξει από τους Έλληνες, έριξε από τη σέλα τον Μιχαήλ Θ' στη μάχη της Άπρου το 1305¹⁸. Το άλογο ράτσας του Σφραντζή εντάσσεται σε διάφορες από τις παραπάνω κατηγορίες περί απόκτησης ίππου: χαρισμένο αρχικά από τον Μεχ(ε)μέτ Α' σε έναν Βυζαντινό άρχοντα, πέρασε έπειτα στην κατοχή τεσσάρων διαφορετικών προσώπων (μια φορά ως λάφυρο μάχης), πριν σκοτωθεί σε μια συμπλοκή κάτω από τα τείχη της Πάτρας¹⁹.

Οι διακρατικές συνθήκες ήταν ένας άλλος τρόπος μέσω του οποίου επιτυγχανόταν η προμήθεια αλόγων²⁰.

ducatos, davan cl., & los Francos por copdicia del argent vendian volunterosament; de que compraron mas de Vc. cavallos & muchas buenas armaduras.

16. J. Jegerlehner, *Der Aufstand der kandiotischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig 1363-65*, BZ 12 (1903) 103; *Die XVII aug. (1363). Clamatum fuit publice ... quod quicunque conduxerit Candidam cum suis denariis equos de Turchia sufficientes pro servitio cavalarie, habeat a comuni ypp. IIII pro quolibet capite et possit vendere ipsos equos in hac terra ad beneplacitum suum.*

17. *Gesta Alberici monachi Trium Fontium*, P. Scheffer-Boichorst (εκδ.), *Gesta Alberici monachi Trium Fontium, a monacho novi monasterii hoiensis interpolata*, [MGH] 23, σ. 881. 23-24: *Veneti quoque dimidia leuca intraverunt et multos equos lucrati sunt, de quibus dux Venetie misit comiti Flandrie 200.*

18. Ramon Muntaner, *Cronica catalana*, E. B. - M. Coll i Alentorn (εκδ.), *Expedició dels catalans a Orient*, [Ells Nostres Clàssics, 7] Barcelona, 1926, κεφ. 221: *Aparte del hijo del emperador, que con cien caballeros se contorneaba entre nosotros; de modo que fue a atacar, en una entrada que hizo, contra un marinero que se llama Bernardo Ferrer, que montaba un buen caballo que había ganado en la primera batalla ... El hijo del emperador ... perdió el escudo y cayó del caballo, y los otros se lo llevaron de la refriega, que era muy grande.* Για το ίδιο επεισόδιο βλ. Pseudo-Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, σ. 448: *Catalani eciam, ... qui non habebant duo milia quingentos equites, ex quibus non erant ducenti homines de sanguine militari, eundem Michaellem cum IIIlor milibus equitum existentem et cum peditum multitudine copiosa aggressi fuerunt cum audacia desperata et ipsius ordinata accies destruxerunt, fugaverunt et de ipsius exercitu multitudinem maximam peremerunt, et ipsum Michaellem de equo turpiter dejecerunt.* Τέλος, για την ελληνική εκδοχή βλ. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, J. Schopen (εκδ.), *Historia Byzantina*, 1, [CSHB], Bonn 1829, σ. 231-232 και Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαί ιστορίαι*, 1999, 3, σ. 601.

19. Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν*, R. Maisano (εκδ.), *Giorgio Sfranze. Cronaca*, [CFHB] 29, Roma 1990, σ. 46. 7-13.

20. Βλ. τη συνθήκη του 1223, σύμφωνα με την οποία ο Σουλτάνος αναλαμβάνει να προμηθεύσει αραβικούς ίππους στον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Ανδρόνικο Γ΄: Ίωάννης Λαζαρόπουλος, *Σύνοψις*, J. O. Rosenqvist (εκδ.), *The hagiographic Dossier of St. Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154*, Uppsala 1996, σ. 33-4. 1584.

Παρόλο που οι ίπποι από τη Δύση προσαρμόζονταν δύσκολα στο κλίμα της Ανατολικής Μεσογείου και συνεπώς υπήρχε υψηλό επίπεδο θνησιμότητας, φαίνεται ότι οι Λατίνοι συνέχισαν για πολύ χρόνο να εισάγουν τα άλογά τους στην περιοχή²¹.

Κατηγορίες ίππων

Οι ίπποι για πολεμική χρήση χωρίζονταν σε ίππους μάχης (*destrier* στα γαλλικά) και ίππους πορείας (ή παλαφρέα)²². Τα υποζύγια άλογα (*roncin* στα γαλλικά), τέλος, χρησίμευαν για τη μεταφορά αποσκευών και πολεμοφοδίων²³. Γύρω στο 1320, στην πραγματεία του για την πολεμική τέχνη, ο Θεόδωρος Παλαιολόγος συμβουλεύει ότι ο στρατιώτης του βυζαντινού ιππικού θα πρέπει να έχει τουλάχιστον δύο μικρούς ίππους «ευνουχισμένους, όπως των Ελλήνων και των Τούρκων» ή τουλάχιστον δύο φοράδες ή έναν πολεμικό ίππο και ένα υποζύγιο άλογο, στην περίπτωση που θέλει να εξοπλιστεί βαριά όπως ένας ιππότης της Δύσης. Για τους ευγενείς ορίζονται τρεις ίπποι: ένας πολεμικός, ένα μεγάλο παλαφρέο και ένα ανθεκτικό υποζύγιο για τη μεταφορά υλικών, ενώ βαρόνοι και άρχοντες πρέπει να συνοδεύονται από πέντε τουλάχιστον ίπ-

21. C. Perrat – J. Longnon, *Actes relatifs a la principauté de Morée 1289-1300*, [Collection de documents inédits sur l'histoire de France, Série in-8o, 6] Bibliothèque Nationale, Paris 1967, σ. 55 αρ. 45. Ο Guy de Charpigny πηγαίνει, το 1292, στην Αχαΐα με 15 πολεμικούς ίππους και άλλους 10: *Equis quindecim ad arma et decem aliis equitaturis*. Ό.π., σ. 126 αρ. 132, το 1295, δίνεται η άδεια για εξαγωγή 12 πολεμικών αλόγων στην Αχαΐα: *licentia de extrahendi per mare ... equitaturas centum sexaginta inter roncinos et mulos, computatis duodecim equis ad arma, vehendas ad partes Romanie, ... proviso quod, pretextu presencium, major equitaturarum numerus ad arma vel aliarum, seu alia prohibita abinde nullatenus extrahantur*. Ό.π., σ. 175, αρ. 203: στις 14 Αυγούστου 1298 δίνεται η άδεια στην πριγκίπισσα Ισαβέλλα να εξαγάγει στην Αχαΐα δύο ίππους πορείας (παλαφρέα) και δύο πουλάρια, που άξιζαν περίπου 6 χρυσές ουγκιές το καθένα.

22. Σε μια περίπτωση αναφέρεται ότι για ίππους πορείας χρησιμοποιήθηκαν τα πολύ γρήγορα άλογα του ταχυδρομείου: Ο πόλεμος τής Τρωάδος, E. M. Jeffreys (εκδ.), *The War of Troy*, [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 7] Αθήνα 1996, 2543-2544: Είς παλαφρέα πανένμοστα εκάθησαν άπάνω, / του δάου γοργά, κατάλευκα, εύγενικά είς άκρον. Ο βυζαντινός όρος για τους ίππους πορείας πιθανώς ήταν «δρομικός ίππος»: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, I. A. Van Dieten (εκδ.), *Nicetae Choniatae Historia*, [CFHB] 11, Berlin - New York 1975, σ. 635. 2-5: καί γε τών Τωμαίων τινάς συγκατέχουσιν ζώντας τοίς φυσικῶ μόρω ἤ καί νόμω πολεμῶ καταστρέψαι τὸ ζῆν όμοφύλοις εκείνοις, συνεντυμβεύσαντές σφισιν ιπάρια δρομικά, οίς έπεκάθητο.

23. Το 1295, ανάμεσα στους 160 υποζύγιους ίππους και ημιόνους για τους οποίους δίνεται άδεια εξαγωγής στην Αχαΐα, συμπεριλαμβάνονται και 12 πολεμικοί ίπποι: C. Perrat – J. Longnon, *Actes relatifs a la principauté de Morée. 1289-1300*, σ. 126 αρ. 132: *licentia de extrahendi per mare ... equitaturas centum sexaginta inter roncinos et mulos, computatis duodecim equis ad arma, vehendas ad partes Romanie, ... proviso quod, pretextu presencium, major equitaturarum numerus ad arma vel aliarum, seu alia prohibita abinde nullatenus extrahantur*.

πους²⁴. Η πληροφορία που πηγάζει από την πραγματεία του Θεόδωρου Παλαιολόγου για δύο ίππους ανά στρατιώτη επαληθεύεται από δύο πηγές. Η πρώτη είναι ένα έγγραφο του 1325, στο οποίο ένας στρατιώτης κληροδοτεί δύο άλογα²⁵, και η άλλη μια επιστολή του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου στον Δημήτριο Χρυσολωρά, ο οποίος έλαβε ως δώρο έναν πολεμικό ίππο. Ο αυτοκράτορας του ζητάει να τον χαρίσει στο κράτος για να χρησιμοποιηθεί καλύτερα, ή διαφορετικά να δεχθεί δόρυ και οπλισμό και έναν δεύτερο ίππο –ακόμα καλύτερος από τον πρώτο. Το δεύτερο ζώο προφανώς θα συμπλήρωνε εκείνον τον εξοπλισμό που θεωρούνταν «απαραίτητος» για έναν ιππέα²⁶.

Η προτίμηση των Ελλήνων για τα ευνουχισμένα άλογα και τις φοράδες οφειλόταν στο γεγονός ότι κατά κανόνα αυτά είναι λιγότερο επι-

24. Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseignemens ou Ordenances pour un seigneur qui a guerres et grans gouvernemens a faire*, C. Knowles (εκδ.), *Les enseignements de Théodore Paléologue*, (The Modern Humanities Research Association) London 1983, σ. 58: *Et vraiment des hommes d'armes a cheval (mais) il m'est avis que il souffriroit un en chascune cinquantaine de ceulz qui sont separez de l'ost, avec son hernois et son avoir, qui tiengne .ij. chevaulx petis a la maniere des Griex ou de[s] Thurs –c'est assavoir chevaulx chastrés– ou au mains .ij. jumens; et selonc le pouoir des chevaulx ou jumens il soit garni d'armes ... Et se il veult avoir grans chevaulx –c'est assavoir destriers– a [la] maniere des Latins, il soit armé d'armes pesans et suffisantes a ce. Et donc cent d'iceulz par nombre, et tiennent un bon et souffisant ... avec un bon roncín et les armes devant dites ... Les vassaulz et les honnorables hommes doivent avoir .iij. chevaulx, c'est assavoir destrier, grant palefroy, et roncín bon et gros pour porter leur choses convenables. Les barons vraiment, et ceulz de greigneur excellence, selonc leur pouoir, et aiens au moins .v., ainsi que il ait avec soy un bon escuier a compaignon.* Ο αυτοκράτορας συνοδευόταν από επτά ίππους, βλ. σημ. 110. Σχετικά με το επικουρικό προσωπικό που ακολουθούσε τους μάχιμους στις εκστρατείες, βλ. T. G. Kolias, *Ein zu wenig bekannter Faktor im byzantinischen Heer: Die Hilfskräfte (παίδες, πάλληκες, ύπουργοί ...)*, στο (επιμ.), «Πολύπλευρος νοῦς», *Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60 Geburtstag*, München - Leipzig 2000, σ. 113-124.

25. J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, *Actes de Vatopédi I, des origines à 1329*, [Archives de l' Athos, XXI] Paris 2001, *Testamentum Theodori Saranteni (1325)*, σ. 353-361, σ. 358. 42-43: *άλογα δύο, τὰ ἄρματα μου, καζακάν, έσολώρικον, τὸ λωρίκιόν μου καὶ τὸ κασίδιον ὅπερ ἡγόρασα εἰς τὴν Πόλιν εἰς ὑπέρρυρα δεκαοκτώ, σπαθίον σάμπιαν κεκοσμημένον.*

26. Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Επιστολαί*, G. T. Dennis (εκδ.), *The Letters of Manuel II Palaeologus*, [CFHB] 8 (DOT, 4) Washington D.C. 1977, γράμμα 43 (1403-1408), σ. 113-115. Πέρα από το ρητορικό τέχνασμα που χρησιμοποιεί ο Μανουήλ, η συνήθεια να συγκεντρώνουν στους στάβλους του κράτους τα πολεμικά άλογα που δεν χρησιμοποιούνταν πλέον, επιβεβαιώνεται από την πραγματεία του Ψευδο-Κωδινού. Σύμφωνα με αυτή, ο ίππος και τα όπλα ενός νεκρού μισθοφόρου χωρίς αρσενικά παιδιά θα κατέληγαν στον μέγα δομέστικο: Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, J. Verreux (εκδ.), *Traité des offices*, Paris 1966, σ. 251. 14-18: *Εάν τινα ἀπὸ τῶν ῥογατόρων στρατιωτῶν ἄπαιδα συμβῇ τελευτῆσαι, τὸ τοῦ πολέμου ἄλογον ἐκείνου καὶ τὰ ἄρματα πρὸς τὸν μέγαν δομέστικον εἰσχομίζονται.* Ο πρωτοστράτορας ήταν υπεύθυνος για την συλλογή των εξαρτημάτων των αλόγων, Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 173. 26-29: *Απὸ δὲ τῶν κουρσευομένων ζώων πάντα τὰ ποικίλα, ἃ ὄνιμάζονται φυτίλια, ἔθος ἐστὶ λαμβάνειν τὸν πρωτοστράτορα.*

θετικά και εκπαιδεύονται ευκολότερα από τους επιβήτορες²⁷. Οι τελευταίοι, αντιθέτως, χρησιμοποιούνταν κατά προτίμηση από το βαρύ δυτικό ιππικό ακριβώς για την επιθετικότητά τους και την αναλγησία τους στη μάχη²⁸.

Φυλές και χρώματα

Οι ίπποι μάχης έπαιρναν το όνομά τους ανάλογα με το χρώμα του τριχώματός τους²⁹ ή την περιοχή που κατάγονταν, όπως συνέβαινε και

27. Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer* 219: *Leurs chevaux sont tous chastrez, fors aucuns qu'ilz gardent pour estalons, comme je croy, car je n'en nulz veus*. Γεώργιος Ἀκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, A. Heisenberg – P. Wirth (εκδ.), *Georgii Acropolitae opera*, I, Stuttgart 1903, σ. 147. 6-7: οἱ πλείους ἐπωχοῦντο φορβάσι καὶ εἶχον αὐτὰς τὰ χρειώδη πεφορτισμένας.

28. Σε μια ιππομαχία που έγινε το 1326, το άλογο του αυτοκράτορα υπέστη επτά πληγές πριν να υποκύψει: Ἰωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, J. Schopen (εκδ.), *Historiarum libri IV*, [CSHB] Bonn 1828, σ. 207. 1-6: γενομένης δὲ μάχης καρτερᾶς, οἱ μὲν βάρβαροι μαχόμενοι παραβόλως, ἔπεσον πάντες, οἱ βασιλικοὶ δὲ αὐτοὶ καὶ οἱ ἵπποι πλὴν ὀλίγων ἐτραυματίσθησαν πάντες, ἀπέθανε δὲ οὐδεὶς ἵππου· δὲ ἀπέβαλον πολλοὺς, ἐτρώθη δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς τὸν πόδα ὀιστῶ, ὃ τε ἵππος αὐτοῦ πληγὴς ἐπτάκις, μετὰ μικρὸν ἀπέθανε τῆς μάχης. Σε μια ανάλογη περίπτωση, ένας ἵππος κατάφερε να επιστρέψει τον αναβάτη του από τη μάχη, παρόλο που τα κτυπήματα που είχε υποστεί του είχαν ανοίξει το κρανίο: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, I, σ. 486, 487. 21-24, 1-4: οὗτός τε γάρ πολλοῖς περιπαρεῖς βέλεσι καὶ τὸν ἵππον ὥρων πανταχόθεν τοῖς πολεμίοις κατακοπτόμενον ξίφεσιν, ὥς καὶ τὸν τῆς κεφαλῆς μυελὸν (ὥς εἰπεῖν) τοῖς ἔξωθεν βλέπουσι φαίνεσθαι ἦδη, νῶτα τοῖς ἐχθροῖς οὐκ ἡνέσχετο δοῦναι, καὶ ὁ ἵππος δ' αὖ, ὥσπερ ἀντιφιλοτιμούμενος τῷ δεσπότη, οὐδ' αὐτὸς πεσεῖν ἡνέσχετο πρότερον, πρὶν αὐτὸν ἐκβαλεῖν τοῦ πολέμου καὶ οἴκαδε διασῶσαι, κάκει παρὰ τὰς τοῦ δεσπότη θυράς ἐκμετρήσαι τὸ ζῆν.

29. Σ. Λάμπρος, *Ἐκφρασις τῶν ξυλοκονταριῶν τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως*, NE 5 (1908) 15. 4-10: Λευκὸς τις ἄλλος καὶ μέλας ἕτερος καὶ φοῖνιξ καὶ ξανθὸς καὶ κατάστικτος. Ἦν ἄρα καὶ Νισαῖος μέλας ἐπὶ λευκοῖς τοῖς ποσὶ καὶ ξανθὸς ἄλλος ἀπὸ λευκοῦ τοῦ मुखῆρος τοῦ πνεῦμα διαπεμπόμενος καὶ φοῖνιξ ἐν ἀρτίῳ τῷ κύκλῳ τὸ μέτωπον λευκαίνόμενος, τὴν χαίτην ἐλευθέραν ἐπαίροντες καὶ οἷον χροαίνοντες τὸ πεδίον, ἀφρῶ περιφρέοντες, मुखτῆρσιν ὀρθοῖς, ὀξὺ χρεμετίζοντες, χρυσοὶ τὰ φάλαρα καὶ χαλινούς ἀργύρῳ κατάστικτοι. Διγενὴς Ἀκρίτης (Grottaferrata), J. Mavrogordato (εκδ.), *Digenes Akrites*, Oxford 1956, σ. 80. 231: Ἴππον ἐμετεσέλλισεν ἄσπρον ὥς περιστέριν. Ὁ.π., σ. 96. 376: Ἀπόστρωσαι τὸν βοῦλχαν μου, στρώσον μου δὲ τὸν μαῦρον. Διγενὴς Ἀκρίτης (Escorial), Σ. Αλεξίου (εκδ.), *Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτης καὶ τοῦ ἄσματος τοῦ Ἀρμούρη*, [Φιλολογικὴ Βιβλιωθήκη, 5] Αθήνα 1985, σ. 3. 10-11: Φαρίν ἐκαβαλλίκευσεν φυτλὸν καὶ ἀστεράτον, / ὁμπρὸς εἰς τὸ μετώπιν του χρυσὸν ἀστέραν εἶχεν. Ὁ.π., σ. 32. 798: ἀπόστρωσε τὸν μαῦρον καὶ στρώσε μου τὸν γρίβαν. Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, 997: Ἐγρήγορα τὸν μαῦρον του εἰς τὸν Καστῶρ περνᾷ· Ὁ.π., 2543-2544: Εἰς παλαφρέα πανένμοστα ἐκάθησαν ἀπάνω, / τοῦ δάου γοργά, κατάλευκα, εὐγενικὰ εἰς ἄκρον· Διήγησις τοῦ Ἀχιλλεύως, C. Ciprane, *Romanzi cavallereschi bizantini*, Torino 1995, σ. 334. 121-128: Φαρίν ἐκαβαλλίκευσεν, τὸν ἡθικὸν του μαῦρον. Ἰμπήριος καὶ Μαργαρώνα, Ε. Κριαράς (εκδ.), *Βυζαντινὰ ἱπποτικά μυθιστορήματα*, [Βασικὴ Βιβλιωθήκη, 2] Αθήνα 1959, σ. 217. 106: κουβέρταν χρυσοτσάπτωτη, ἐσάγισεν τὸν μαῦρον. *Χρονικὸν τῶν Τόκων*, G. Schiró (εκδ.), *Cronaca dei Tocco di Cefalonia*, [CFHB] 10, Roma 1975, σ. 238. 229: Φαρίν ἐκαβαλλίκευεν κατάμαυρον ὥς λαίαν.

στη Δύση³⁰. Από την αρχαιότητα ακόμα, προτιμούνταν για τη δύναμη και τις επιδόσεις τους τα ζώα που προέρχονταν από τη Νουβία³¹ ή από την Περσία (Νισία)³², ενώ κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα απέκτησαν μεγάλη φήμη, κυρίως στη Δύση, οι ισπανικοί ίπποι³³.

Η ιπποσκευή

Το σύνολο της ιπποσκευής μπορεί να χωριστεί σε τρεις ομάδες: τα περικέφαλα, αποτελούμενα από το προμετωπίδιο, το επιρρίνιο και τα άλλα χαλινάρια που χρησίμευαν για να συγκρατούν τη στομίδα, τους ρυτήρες χαλινού (ή γκέμια) και τέλος το περιστήθιο (ή προστερνίδιο) που μαζί με τον ιμάντα και το επιγλούτιο χρησίμευαν για να στερεώσουν το εφίππιο (ή σέλα) (εικ. 21).

Όπως είναι αναμενόμενο, οι γραπτές πηγές περιγράφουν ιπποσκευές πλούσια διακοσμημένες –ακόμα και με πολύτιμες πέτρες και ελάσματα από χρυσό και ασήμι³⁴– (εικ. 1, 13, 14) με πρώτη φυσικά την ιπποσκευή του αλόγου του αυτοκράτορα³⁵.

Τα εξαρτήματα της κεφαλής στο σύνολό τους εμφανίζονται στις πηγές με την ονομασία *χαλιναροκαπίστελα* / *χαλιναροκαπίτζαλον* / *χαλινο-*

30. Χρονικόν του Μωρέως, σ. 240. 4819: *Μωρέ, φέρε μου τὸ ἱππάρι μου, μωρέ, τὸν τουρκομάνον. Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, 3258-3259: Ὁ Ἑκτωρ ἀρματώθηκε, καθίζει εἰς τὸν Γαλάτην* / τοῦτο εὐρίσκετον φαρίν τὸ οὐκ ἦτον πούπετε ἄλλον. Χρονικὸν τῶν Τύκκων, σ. 246. 344: *Φαρίν ἐκαβαλλίκευεν γριβὶν ἐκ τὴν Καλάβριαν.*

31. Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, 4428-4429: *φαρίν ἐκαβαλλίκευεν*· ἦτον ἐκ τὴν Νουμπίαν, / δυνατὸν καὶ πολλὰ γοργόν, μέγα, θρασύν, ὠραίον.

32. Βλ. τὸ πρῶτο λήμμα τῆς σημ. 29.

33. Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, 3142: *Εἰς φαρίν Σπανιόλικον ἐκάθετον ἀπάνου.*

34. Σε αὐτὰ τα ελάσματα που προφανῶς χρησίμευαν για νὰ καθιστοῦν πιο ανθεκτικούς τους ρυτήρες καὶ τα υπόλοιπα χαλινάρια ὥστε νὰ μὴν κόβονται, κάνει ἀναφορὰ ὁ Μανουὴλ Φιλῆς ὅταν μιλάει για στικτὸν χαλινόν, βλ. Μανουὴλ Φιλῆς, *Ποιήματα*, Α.Ε. Martini (εκδ.), *Manuelis Philae carmina inedita*, Napoli 1902, σ. 41. 36. 3.

35. Σύμφωνα με ἓνα ἀνώνυμο κείμενο που πιθανῶς περιγράφει μια τοιχογραφία ἢ ἓνα μωσαϊκό καὶ βρίσκεται σε ἓναν κώδικα τοῦ 13ου αἰῶνα, κατὰ τὴ διάρκεια ἐνὸς ἱππικοῦ ἀγῶνα που διοργανώθηκε τὸ 1159 κοντὰ στὴν Ἀντιόχεια, ὁ αυτοκράτορας ἔλαβε μέρος με ἓναν ἵππο με χρυσὰ φάλαρα καὶ ρυτήρες ἐπενδύμενους με ἀσημένιες πλάκες: Σ. Λάμπρος, *Ἑκφρασις τῶν ξυλοκονταριῶν*, σ. 15.10: *χρυσοὶ τὰ φάλαρα καὶ χαλινούς ἀργύρῳ κατὰ-στικτοί.* Βλ. καὶ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 109. 62-63: *ἵππος πολεμιστήριος καλλίθριξ καὶ χρυσοφάλαρος.* Τέλος βλ. τὴ μετάφραση τοῦ 14ου αἰῶνα τῆς παραπάνω ἐκδοχῆς: Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, J. Davis (εκδ.), *Ἡ μετάφραση τῆς Χρονικῆς Διηγῆσεως τοῦ Νικήτα Χωνιάτη*, Ἰωάννινα 2004, (διδακτορικὴ διατριβὴ) 1, σ. 66. 9-10: *ἵππος πολεμικός, χρυσοῦν χαλινάριον φορῶν, χιότῃν ἔχων ὀρθιον καὶ ὕψηλῃν.* Πάντα σχετικὰ με τὶς χρυσὲς ιπποσκευές, βλ. *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως*, σ. 334. 121-122: *Φαρίν ἐκαβαλλίκευσεν, τὸν ἔθικὸν τον μαῦρον, / τὸ σελλοχαλινον χρυσὸν μετὰ λυχνιταρίων. Καὶ, Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζῶων, σ. 97. 759-760: με σέλας χρυσοκόλλητας καὶ ἀργυροδεμένας, / χαλιναροκαπίστελα ἀργυροχρυσομένα, / με ἐντέλιμπροστέλινα.*

καπίστελα / καπίστρι³⁶, το χαλινάρι που διασχίζει το μέτωπο του αλόγου (προμετωπίδιο) ονομάζεται ως επί το πλείστον στις πηγές κεφαλαρέα (εικ. 22)³⁷. Μεγάλο μέρος εικόνων βυζαντινών αλόγων που έχουν φτάσει σε εμάς δείχνουν ότι τα περικέφαλα του αλόγου είχαν επιρρίνιο, ένα χαλινάρι που περιβάλλει οριζόντια το ρύγχος του αλόγου λίγο πάνω από τη στομίδα (εικ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 15, 21, 22). Η έλλειψη επιρρίνιου επιτρέπει στον ίππο να ανοίγει το στόμα και να απαλύνει έτσι την πίεση της στομίδας (εικ. 11, 12, 13). Σε περιπτώσεις πανικόβλητων αλόγων ή με ελλιπή εκπαίδευση, αυτό μπορεί να έχει ανεπιθύμητα αποτελέσματα, όπως την απώλεια ελέγχου του αλόγου ή ακόμα και απώλεια όλων των χαλινών, αν ο ίππος καταφέρει να απελευθερώσει το κεφάλι του από αυτά³⁸.

Οι ρυτῆρες και τα υπόλοιπα εξαρτήματα ήταν κατασκευασμένα από δέρμα βοδιού ή προβάτου³⁹ και, κρίνοντας από την απελπισία του Μανουήλ Φιλῆ για την απώλειά τους, μπορούσαν να είναι πολύ ακριβά⁴⁰. Οι ρυτῆρες⁴¹ μπορεί να ήταν από μεταλλική αλυσίδα επενδυμένη με δέρμα ή απλά δερμάτινοι, ενισχυμένοι με μεταλλικές πλάκες για να μην κόβονται εύκολα στη μάχη (εικ. 3, 13). Το προστερνίδιο, δηλαδή τα λουριά στο στήθος του αλόγου που συγκρατούν τη σέλα, είναι γνωστά στις

36. J. Bompaire, *Actes de Xéropotamou*, [Archives de l'Athos, III] Paris 1964, *Testamentum Theodosii sive Theoduli Scarani monachi* (1270-1274), σ. 87.35: Σέλλαι δύο, χαλιναροκαπίτζα-λον εν καί σαλιβάριν α', ἕτερον χαλινάριν με[γαλ]. Βλ. και το Χρονικὸν τοῦ Μορέως, 3351: μετὸ καπίστρι εἰς τὸν λαμόν.

37. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφεικίων*, σ. 145. 4-6: Ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς κεφαλαρέας τοῦ χαλιναρίου, διβολέας καὶ αὐτῆς οὔσης.

38. Κάτι παρόμοιο ἴσως συνέβη κατά τη διάρκεια μάχης στον Μανουήλ Θ' το 1305: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 3, σ. 601.24-26: ἀλλ' ὁ πρὸς τοῦτο ἵππος ἐκ τινος δαιμονίου συμβάματος καὶ ἧς οὐδεὶς αἰτίας ἤδει, τῶν χαλινῶν ἀνεθείς, ρυτῆρας μὲν εἰς χεῖρας τοῦ ἡνιόχου ἀφίσιν. Βλ. και σημ. 18.

39. Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων, χρήση δέρματος προβάτου: σ. 84.518-520: πολλὰκις δὲ καὶ ὁ σελάς χρᾶται το καὶ ἐκεῖνος / εἰς σέλας, εἰς ραψίματα ἐντελιμπροστελίνων, / εἰς χαλινοκαπίστελα καὶ ὅσα τὰ τοιαῦτα. Χρήση δέρματος βοδιού: ὁ.π., σ. 90. 641-643: Κάμνει λουρία εὐμορφα, γναμμένα μὲ τὴν στύφιν, / χαλιναροκαπίστελα, ὀπισωμπροστελίνες / καὶ ἄλλα τούτων ὅμοια τὰ χρῶνται οἱ σελάδες.

40. Μανουήλ Φιλῆς, *Στίχοι διάφοροι*, E. Miller (εκδ.), *Manuelis Philae Carmina*, Paris 1855 [Amsterdam 1967] I, σ. 312. 1-6: Ἀπώλεσα τὸν ἵππον, ὦ φρενῶν βάθος, ... Ἀπώλεσα δ' οὖν οὐχὶ τὸ κτήνος μόνον. Αὐτοῖς χαλινοῖς καὶ στολαῖς ἐφεισπρίδεις.

41. Ο Χαν τῶν Μογγόλων, ὅπως ὅλοι οἱ συμπατριῶτες του, ξέρει νὰ κατασκευάζει μόνος του σέλες, σπιροῦνια καὶ χαλινάρια, Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 3, σ. 505. 14-16: ἐφεισπρίδας τε καὶ μύωπας καὶ ρυτῆρας ἵππων καὶ πέδιλα καὶ μαχαίρας καὶ ἡμιτύμβια. Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, 999-1000: ἐκ τὴν σέλλαν τὸν ἔρριψε κάτωθεν ἐκ τὸν ἵππον. / Εὐθὺς ἀπὸ τὰ ῥέτενα ἔπιασε τὸ φαρίν του. Ὁ.π., 4445-4446: ὁ Ἐκτωρ ἐκ τὰ ῥέτενα γοργὸν τοῦτον ἀρπάσσει / σεργέντην του τὸν ἔδωκε, διὰ νὰ τοῦ τὸν φυλάσση.

πηγές ως έντελιμπροστέλινα/ έμπροσθελίνα/ έμπροστελίνα⁴². Τα λουριά που τοποθετούνταν στα νώτα του αλόγου λεγόταν όπισωμπροστελίνες (εικ. 21, 22)⁴³. Τα μπροστινά λουριά στην πραγματικότητα ήταν τα πιο χρήσιμα γιατί εμπόδιζαν τη σέλα να γλιστρήσει προς τα πίσω στη μάχη. Τα πίσω λουριά αντίθετα, κάποτε είχαν απλώς διακοσμητικό ρόλο και ενίοτε απουσιάζουν από την εικονογραφία. Από το επιγλούτιο συχνά ξεκινούν ιμάντες που συγκλίνουν στα καπούλια και ενώνονται σε ένα σημείο που μερικές φορές αποτελείται από μια διακοσμητική πόρπη (εικ. 2, 6, 7, 12).

Η σειρά των εξαρτημάτων τελειώνει με τον ιμάντα (υποζώστης / ίγγλα), που απεικονίζεται ως ένα μοναδικό λουρί (κίγγλα / γίγγλα), το οποίο περνά κάτω από την κοιλιά του αλόγου (εικ. 2, 3, 4, κτλ.). Σε σπάνιες περιπτώσεις, ο υποζώστης περνά πάνω από το κάθισμα (ή έδρα) της σέλας (εικ. 1). Μερικές φορές ο υποζώστης αποτελούνταν από δυο ή τρία λουριά. Το ένα λουρί τότε δενόταν με μια πόρπη και το άλλο με κόμπο, έτσι ώστε να έχουν διαφορετική αντοχή στην πίεση, μειώνοντας τις πιθανότητες να σπάσουν και οι δυο ταυτόχρονα⁴⁴.

Τέλος, όσον αφορά τον χρωματισμό των εξαρτημάτων, γνωρίζουμε ότι τα περικέφαλα του αλόγου του δεσπότη ήταν λευκά και ιώδη (μωβ), ενώ ο καίσαρ ίππευε ένα άλογο με χρυσοκόκκινα χαλινάρια⁴⁵.

α) Στομίδα

Η στομίδα είναι το βασικό όργανο που χρησιμοποιείται για τον έλεγχο του αλόγου, πολύ περισσότερο από τους πτερνιστήρες ή το μαστίγιο. Οι μεσαιωνικές στομίδες χωρίζονται ουσιαστικά σε δύο τύπους: η στο-

42. Βλ. σημ. 48 και 55 και Διγενής Άκρίτης (Grottaferrata), σ. 96. 376-379: Άπόστρωσαι τόν βοϋλχαν μου, στρώσον μου δέ τόν μαύρον, / δύο κίγκλας τον κίγκλωσον και δύο έμπροσθελίνας, / και κρέμασε εις τήν σέλλαν μου τὸ ώραϊον μου σπαθορράβδιν, / και θές βαρὸ τὸ μάσσημα ἵνα γοργὸν γυρίζῃ. Σχετικά με την ορολογία περί ιππικής εξάρτυσης στην πρώτη βυζαντινή εποχή, βλ. T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen: Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, [Byzantina Vindobonensia 17] Wien 1988, σ. 62. σημ. 185.

43. Το σελλοχάλινον ανήκει κι αυτό πιθανώς στην κατηγορία των μπροστινών ή πίσω λουριών της σέλας και όχι σε εκείνη του υποζώστη: Διγενής Άκρίτης (Grottaferrata), σ. 80. 239: τὸ σελλοχάλινον πλεκτὸν μετὰ χρυσῶν σβερινίδων.

44. Βλ. σημ. 42 και 48, χρησιμοποιούνταν διπλά και τριπλά προστερνίδια και υποζώστες στην περίπτωση που προέβλεπαν ότι θα γίνει σκληρή μάχη.

45. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφθαλμίων*, σ. 145. 4-6 και σ. 333. Cod. P. 20: πόδας ἄξυλεύκοις πεδίλοις σὺν ἑφεστρίσι καὶ χαλινοῖς ὁμοίως. Για τον καίσαρα, ό.π., σ. 333. Cod. P. 22: χρυσεμυθραῖς καλύπτραις σὺν ἑφεστρίσι καὶ χαλινοῖς ὁμοίως· πλὴν τοῖς ἀετοῖς πλέιν σεβαστοκράτωρ.

μίδα χαλινού είναι η πιο απλή και αποτελείται από ένα σπαστό κεντρικό τμήμα και ενίοτε δυο πλάγιους βραχίονες (εικ. 19, 20). Με αυτήν ο αναβάτης μπορεί να στρέψει τον ίππο κινώντας μόνο ένα από τα δυο μέρη του χαλινού (πράγμα αδύνατο με τη λεγόμενη «στομίδα υποχαλινού» η οποία λειτουργεί ενιαία). Το κεντρικό τμήμα της στομίδας υποχαλινού δεν είναι αρθρωτό και ασκεί μια ενιαία πίεση στη γλώσσα του αλόγου, οι πλάγιοι βραχίονες έχουν διαφορετική μορφή, είναι πάντοτε παρόντες και συνήθως υπάρχει μια εξωτερική αλυσίδα (εικ. 16, 18).

Από αυτές τις δυο, η στομίδα υποχαλινού δυνητικά ήταν το πιο αυστηρό όργανο, που μπορούσε να προκαλέσει ακόμα και σοβαρά τραύματα στον ουρανίσκο του ζώου⁴⁶. Πολλές στομίδες της μεσαιωνικής εποχής σχεδιάζονταν για να μπορούν να είναι ιδιαίτερα οδυνηρές για τον ίππο, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται μια άμεση αντίδραση του ζώου σε καταστάσεις ανάγκης⁴⁷. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι συνήθιζαν να βασανίζουν τα ζώα: κανονικά ο αναβάτης περιόριζε στο ελάχιστο τη χρήση των ρυθίων, αφήνοντας στον ίππο τον έλεγχο της πορείας. Στον Διγενή Ακρίτα γίνεται αναφορά σε μια «βαριά» στομίδα που αναγκάζει τον ίππο να ανταποκρίνεται πιο άμεσα⁴⁸.

β) Εφίππιο (σέλα)

Η σέλα αποτελούνταν από δυο ξύλινες σανίδες με επένδυση από δέρμα ή τσόχα, τοποθετημένες κατά μήκος της σπονδυλικής στήλης του αλόγου⁴⁹ και από μια έδρα (ή κάθισμα) που μπορούσε να ήταν ξύλινη, με

46. Σχετικά με τους τύπους των στομίδων στην αρχαιότητα και τη χρήση τους βλ. A. Hyland, *The Action of the Newstead Cavalry Bit*, *JRMES* 1 (1990) 67-72. — Του ιδίου, *The Action of the Newstead Snaffle Bit*, *JRMES* 2 (1991) 27-33. — Του ιδίου, *The Roman Cavalry Horse and its Efficient Control*, *JRMES* 3 (1992) 73-79. — Του ιδίου, *Training the Roman Cavalry. From Arrian's Ars Tactica*, London 1993, σ. 52-65.

47. Μια επιλογή στομίδων που προέρχονται από αρχαιολογικές ανασκαφές στο A. N. Kirpichnikov, *Russische Waffen des 9-15 Jahrhunderts*, *ZHW* 1986/2, σ. 85-129, πίν. 16, σ. 109 και S. Vitlyanov, *The Old Bulgarian Armament*, Sofia 1996 (στα Βουλγαρικά), πίν. 24 και εικ. 4-6. Στη διαθήκη ενός μοναχού του Αγίου Όρους αναφέρονται δυο είδη στομίδων: το «σαλιβάριν» και ένα «μέγα χαλινάριν» που πιθανώς ήταν μια στομίδα υποχαλινού, βλ. J. Bompaire, *Actes de Xéropotamou, Testamentum Theodosii sive Theoduli Scarani monachi* (1270-1274), σ. 79-87.35: Σέλλα δύν, χαλινάροκαπίτζαλον έν και σαλιβάριν α', έτερον χαλινάριν με[γα].

48. Διγενής Άκρίτης (Escorial), σ. 32. 800-801: Τρεις ίγκλες μου τόν ίγκλωσε και τρεις όμπροστελίνες / και τόν βαρύν χαλινάρον, διὰ νά γοργογυρίζη. Και Διγενής Άκρίτης (Grottaferrata), σ. 96. 376-379: Άπόστρωσαι τόν βοϋλχαν μου, στρώσον μου δέ τόν μαϋρον, / δύο χίγκλας τον χίγκλώσον και δύο έμπροσθελίνας, / και κρέμασε είς τήν σέλλαν μου τό ωραϊόν μου σπαθορράβδιν, / και θές βαρύ τὸ μάσσημα ίνα γοργόν γυρίζη.

49. Ο Λεόντιος Μαχαμιάς μάς πληροφορεί για τον τρόπο με τον οποίο σε μια από τις

μαλακή επένδυση και εξωτερικό δερμάτινο κάλυμμα. Αντί για ξύλινο κάθισμα, μπορεί να υπήρχε μια δερμάτινη λωρίδα τεντωμένη ανάμεσα στο μπροσάρι και το πισάρι (εικ. 17). Τα δυο τελευταία και οι πλευρές της κατασκευής προσφέρονταν για διακόσμηση με προσθήκες από οστό, κέρατο και μέταλλα, ενώ το κάθισμα καλυπτόταν από δέρμα, ακριβά υφάσματα ή ακόμα και γούνα (εικ. 21, 22)⁵⁰. Η τάση να κατασκευάζονται σέλες πολυτελείας ήταν τόσο διαδεδομένη και στις γειτονικές χώρες, ώστε το 1398 παρουσιάστηκε στην Αίγυπτο έλλειψη αργύρου, εξαιτίας της υπερβολικής χρήσης, ακόμα και για τη διακόσμηση των σελών⁵¹.

Οι Ναΐτες ιππότες ήταν υποχρεωμένοι να βγάζουν οποιαδήποτε χρυσή ή ασημένια διακόσμηση από τον εξοπλισμό τους και απαγορευόταν ρητά να χρησιμοποιούν ασήμι για τους ρυτήρες, τους αναβολείς ή τα σπιρούνια⁵².

Ο Γάλλος περιηγητής του 15ου αιώνα Bertrandon de la Broquière είχε την ευκαιρία να παρατηρήσει στην Ανατολή σέλες πλούσια δουλεμένες⁵³. Οι βυζαντινές πηγές επιβεβαιώνουν τις μαρτυρίες του αναφέροντας διακοσμήσεις από χρυσό και ασήμι⁵⁴ ή ακόμα και από μαργαριτάρια και

πλαϊνές τάβλες μιας σέλας δημιούργησαν μια μυστική τσέπη για ένα γράμμα, ξηλώνοντας πιθανά το παραγέμισμα, βλ. Λεόντιος Μαχαίρας, *Ἐξηγήσεις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, R. M. Dawkins (εκδ.), *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled «Chronicle»*, Oxford 1932, 1, σ. 408. 31-32: καὶ ἔβγαλεν τὴν σέλλαν, καὶ ἄνοιξεν τὸ πανέλλιν τῆς μίας μερίας καὶ ἔβαλεν τὸ χαρτὶν μέσα καὶ τὸ σέλλωσεν.

50. Για μια επένδυση από δέρμα χροκοδειλου βλ. το τελευταίο λήμμα της σημ. 55.

51. Αναφορά από τον J. Day, A note on monetary mechanism, East and West, στο A. E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, 1-3, [Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 39] Washington D.C. 2002, 3, σ. 967-972, σ. 971. Ήδη σε ένα εγχειρίδιο του τέλους του 10ου αιώνα, ένας ανώνυμος συγγραφέας τακτικής επιστούσε την προσοχή για τις ανατίες σπατάλες που γίνονταν στη διακόσμηση από χρυσό και ασήμι των σελών και της ιπποσκευής: Ἀνώνυμος, *Περὶ καταστάσεως ἀπλήχτου*, G.T. Dennis (εκδ.), *Three Byzantine Military Treatises*, [CFHB] 25 Washington D.C. 1985, σ. 288, 3-5: Περὶ τῆς ἀρμοζούσης πανοπλίας. Οὐ καλὸν δὲ οὐδὲ συμφέρον ἀποσωπῆσαι καὶ περὶ τῆς πολυτελείας, μᾶλλον δὲ ἀχρηστίας τῶν τεθρομμένων πανοπλιῶν, καὶ τοῦ ἀργοῦ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου τοῦ πρὸς κόσμον καταβαλλομένου τῶν ἱππῶν. Καθὼς καὶ ὁ.π., σ. 288, 11-13: ἡ δὲ ἀνόνητος πλησμονὴ τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου πρὸς τῷ ζημιοῦν καὶ πενίαν προξενεῖν τῷ στρατεύματι πάντη τὸ περιττὸν καὶ ἀνωφελὲς ἐν τοῖς τῶν πολέμων καιροῖς ἔχει.

52. H. de Curson, *La règle du Temple*, [Société de l'Histoire de France] Paris 1886, κανόνας 52. (Παρατίετω σύμφωνα με A. Hyland, *The Medieval Warhorse* 153).

53. Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer* 219: *Ilz portent brdes à la jenette et les selles samblablement. Ilz n'ont que ung archon devant et ung derriere et sont parfons. Ils ont des selles moult riches et ont larges estriers et courtes estrivieres.*

54. Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζῶων, σ. 97.759: με σέλας χρυσοκόλλητας καὶ ἀργυροδεμένας. Ο Λεόντιος Μαχαίρας μιλά για μια σέλα τελείως καλυμμένη από μαργαριτάρια που δόθηκε για γαμήλιο δῶρο στα 1376: Λεόντιος Μαχαίρας, *Ἐξηγήσεις τῆς*

πολύτιμους λίθους⁵⁵. Στην εποποιία του Διγενή Ακρίτα γίνεται αναφορά σε χρυσές σέλες διακοσμημένες με πέρλες και μοτίβα που αναπαριστούσαν ζώα⁵⁶. Ένας Τούρκος αυτόπτης μάρτυρας της πολιορκίας του 1453 αναφέρει ότι στους ίππους των μελών της συνοδείας του Κωνσταντίνου ΙΑ' βρέθηκαν πολλά «λαμπρά κοσμήματα»⁵⁷.

Τα μέρη που αποτελούσαν τον ξύλινο σκελετό της σέλας ενώνονταν με πύρους ενισχυμένους με κόλλα και πριτσίνια. Για να γίνει πιο ανθεκτικός, ο σκελετός τυλισσόταν με τένοντες βοδιού⁵⁸, οι οποίοι με τη σειρά τους καλύπτονταν με δυο στρώσεις κόλλας και τέλος από ένα λινό ύφασμα⁵⁹. Ανάμεσα στα υλικά που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες σαγματοποιοί (σελάδες) ήταν οι τρίχες χοίρου για το ράψιμο⁶⁰, το μαλλί προβάτου για τα παραγεμίσματα και τις ραφές⁶¹ και τα κέρατα των

γλυκείας χώρας Κύπρου, σ. 576.12: Μίαν σέλλαν ὁμορφην μαργαριταρένην ἀπουπάνω ὡς κάτω.

55. Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως, σ. 400, 1114-1123: Σέλλαν εἶχεν ἐξαίρετον, χρυσήν, μαλαγματένην, / βευστὰ μαργαριτάρια εἶχεν ἡ σέλλα γῦρον, / τὰ ἐντελινοπροστέλινα καὶ ἡ κεφαλαρέα / μάλαγχαν ὀλοπόρφυρον μετὰ λιθομαργάρων, / μὲ τὰ χρυσὰ ἀετόπουλα, μὲ τὰ χρυσὰ λεοντάρια, καὶ χρωμιτίσια τουβιὰ ὀξεῖα εἰς τὸ φαρίν του. / Τὰ ὀνύχια καὶ τὰ κότσια μὲ τὴν χινέα βαμμένα / καὶ γατανίτσια ὀλόχρυσα εἰς τὸν σγόρδον εἶν' πλεμένα. / καὶ κλαπτῶν κομπῶσιον εἶχεν ἡ σέλλα ἐκείνη / μὲ φούντας χρυσοκόκκινας, μὲ χρυσαργύρους κόμπους. Βλ. καὶ δυο πηγές ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα, Διήγησις ὠραιότητὸς τοῦ θαυμαστοῦ ἐκείνου τοῦ λεγομένου Βελισαρίου, R. Cantarella (εκδ.), *La Διήγησις ὠραιότητὸς τοῦ θαυμαστοῦ ἐκείνου τοῦ λεγομένου Βελισαρίου. Testo critico, con una appendice sulla fortuna della leggenda di Belisario*, SB(N) 4 (1935) 225-226: ὀρίζει κ' ἐκάθισάν τους εἰς δυὸ φαριά μεγάλα, / μὲ σέλλαις χρυσιτζάπωταις, μ' ἄλογ' ἐξηρημένα. Καὶ V. L. Konstantinopulos – A. C. Lolos, *Ps. Kallisthenes. Zwei mittellgriechische Prosa-Fassungen des Alexanderromans*, I-II, [Beiträge zur Klassischen Philologie, 141 & 150] Meisenheim am Glan 1983, κεφ. 42, 4.4: Ἐβγαλαν καὶ φαρίν εὐμορφον γριβὶν μὲ τοῦ κορκόδειλου τὸ σκέπασμα· καὶ ἡ σέλλα του ἦτον μὲ πολυτίμητον λιθάριν, τὸ ἀδαμάντινον.

56. Διγενὴς Ἀκρίτης (Grottaferrata), σ. 122.791-794: δῶδεκα σελλοχάλινα ἔστρωσαν γυναικεῖα, / δύο ὑπῆρχον χυμευτὰ μετὰ μαργαριτάρων / καὶ τὰ λοιπὰ ὀλόχρυσα μάλιστα μετὰ ζώων / πέπλα δὲ εἶχον ἅπαντα αἱ σέλλαι παγκαλλίστως / βλαττία ἦσαν σκεπαστοὶ οἱ ἵπποι πάντες μᾶλα / ὑπ' αὐτῶν καλυπτόμενοι καὶ τοῦ πολλοῦ χρυσοῦ.

57. Tursun Beg, *Tarich-i ebu l-feth sultan Mehmed chān*, στο A. Pertusi (επιμ.), *La caduta di Costantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei*, 1, Verona 1976, σ. 325. 584-588.

58. Για τὴ χρῆση τοῦ τένοντα βοδιού στις σέλες: Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων, σ. 90. 626: καὶ ὁ σέλας καὶ σαμαράς χρώνται καὶ οὗτοι ταῦτα.

59. Ἡ περιγραφή τῆς τεχνικῆς τῆς κατασκευῆς τῆς σέλας προέρχεται ἀπὸ ἓνα κείμενο τοῦ 1403, τὸ καταστατικὸ τῆς συντεχνίας τῶν σελοποιῶν τῆς πόλης Limoges, βλ. E. Oakeshott, *A Knight and his Horse*, London 1962, σ. 36-40. Τὴν ἀνθεκτικότητα τῶν σελῶν μαρτυρεῖ ἡ περιγραφή τῆς μονομαχίας ἀνάμεσα στὴν Μαξιμού και τὸν Διγενὴ Ακρίτα: ὁ ἥρωας κόβει στα δύο με μὴ σπαθιά τὸν ἵππο τῆς ἀντιπάλου του, ἀλλὰ ὄχι τὴ σέλα: Διγενὴς Ἀκρίτης (Escorial), σ. 59. 1558-1560: Σπαθέαν τῆς φάρας ἔδωκα ἀπάνω εἰς τὸ κεφάλιν· / τὰ δύο μέρη ἐσχίσθησαν κ' ἔπεσαν παρὰ μίαν / ἦτον καὶ ἡ σέλα πάντερπνος, ὅλη κατεζουλίστην.

60. Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων, σ. 78. 389.

61. Ο.π., σ. 84. 511.

βοδιών για το μπροστάρι και το πιασάρι⁶². Το εμπρόσθιο μέρος της σέλας (μπροστάρι), ήταν γνωστό με την ονομασία *ἐμπροστοκούρβιν*⁶³. Προφανώς είχε ενισχυμένη επένδυση που πρόσφερε άνεση στον αναβάτη κατά τις πολύωρες διαδρομές, για τις οποίες τα άλογα της Ανατολής ήταν φημισμένα.

Από την ανάλυση των εικόνων συμπεραίνουμε ότι το χαμηλό πιασάρι (εικ. 1, 22) και ένας ιδιαίτερος τύπος «εφαρμοστής» σέλας –και τα δυο πιθανώς συνδεδεμένα με την τοπική ιππική παράδοση⁶⁴– αντικαταστάθηκαν στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου από σέλες με υπερυψωμένο και εφαρμοστό πιασάρι (εικ. 3, 4, 6, 8, 9, 12, 21) δυτικής προέλευσης. Αυτές οι σέλες που «ενσωμάτωναν» τον αναβάτη σχεδιάστηκαν ακριβώς για τις συγκρούσεις του βαρέος ιππικού, όπου το βάρος της πανοπλίας και της ασπίδας καθιστούσαν ιδιαίτερα δύσκολη τη διατήρηση της ισορροπίας κατά τη διάρκεια της μάχης⁶⁵.

Το χρώμα της ιπποσκευής, εκτός από το ότι έπαιζε διακοσμητικό ρόλο, ήταν και διακριτικό του αξιώματος. Η ιπποσκευή παραχωρούνταν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα στους ανώτερους αξιωματούχους, οι οποίοι σε περίπτωση υποβιβασμού ήταν υποχρεωμένοι να την αποχωριστούν⁶⁶.

62. Ό.π., σ. 89. 618.

63. Διγενής Ἀκρίτης (Escorial), σ. 36. 914: Ἐκεῖνος τὴν ἐδέξατο ὀμπρὸς ᾗς τὸ μπροστοκούρβιν. Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, 3925-3926: Εὐρίσκει τον καὶ ἐδῶκε τον χαμηλὰ κονταρέαν / ἀνάμεσα τὴν σκάλαν του καὶ τὸ ἐμπροστοκούρβιν.

64. Για το γεγονός ότι και οι παραδοσιακές βυζαντινές σέλες παρείχαν μια σταθερότητα στον αναβάτη, έχουμε ποικίλες μαρτυρίες στις πηγές πριν από την τέταρτη σταυροφορία. Βλ. π.χ. την Άννα Κομνηνή, εδώ στη μετάφραση του 1300, "Άννα Κομνηνή, Μετάφραση, H. Hunger (εκδ.), *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI-XIII*, [Wiener byzantinistische Studien, XV] Wien 1981, σ. 63-149: αὐτὸς δὲ οὔτε ἀπὸ τῆς πληγῆς ταραχθεὶς οὔτε ἀπὸ τῆς σέλλας ἐξελθὼν.

65. Ο καταλανός ιππίας που αντιμετώπισε τον Μιχαήλ Θ' το 1305 δεν ήξερε πώς να σταθεί πάνω στον ίππο κρατώντας ταυτόχρονα όπλο και ασπίδα, γι' αυτό την άφησε στην άκρη, έτσι ώστε να μην χάσει την ισορροπία του. Ramon Muntaner, *Cronica Catalana*, κεφ. 221: *Aparte del hijo del emperador, que con cien caballeros se contorneaba entre nosotros; de modo que fue a atacar, en una entrada que hizo, contra un marinero que se llama Bernardo Ferrer, que montaba un buen caballo que había ganado en la primera batalla, y llevaba igualmente unas buenas corazas muy hermosas, que igualmente había ganado, y no llevaba escudo, pues no sabía arañarse muy bien sobre el caballo.* Η αδυναμία του Jean de la Roche να σταθεί στους αναβολείς εξαιτίας της ποδιάρας, προκάλεσε την πτώση του, όταν δέχτηκε μια κονταριά στη μάχη: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 525. 18-9: τὸ γὰρ τῶν ποδῶν ἄλγῃμα οὐ παρείχε στερεῶς ἀντιβαίνειν ταῖς ἐφ' ἑκάτερα τῆς ἐφ'esτριδος κλίμαξιν. Ὅσον ἀφορὰ στη μορφή της σέλας σε σχέση με τη δυτική τεχνική μάχης βλ. B. S. Bachrach, *Animals and warfare in early medieval Europe*, στο *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto medioevo*, (Spoleto, 7-13 aprile 1983), [*Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* 31] (1985), σ. 747-748.

66. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, ο δεσπότης Ιωάννης Παλαιολόγος έπειτα από μια

Όσον αφορά τα χρώματα, ξέρουμε ότι το εφίππιο του αυτοκράτορα –διακοσμημένο με σιρίτια στο μπροσάρι και το πισάρι⁶⁷– ήταν κόκκινο ή πορφυρό⁶⁸ και καλυμμένο από ύφασμα που δεν ήταν μάλλινο⁶⁹. Ο δεσπότης είχε δίχρωμη σέλα, μωβ και λευκή, με σιρίτια όπως εκείνα του αυτοκράτορα⁷⁰. Ο σεβαστοκράτωρ είχε μια σέλα σε βαθύ γαλάζιο⁷¹, όπως εκείνη του καίσαρα⁷², στον οποίο μια άλλη πηγή αποδίδει μια σέλα χρυσοκόκκινη⁷³. Οι πηγές δίστανται και για τον πανυπερσέβαστο: φαίνεται ότι το 1315 ο αυτοκράτορας του έδωσε την αδεία να χρησιμοποιεί μια σέλα κιτρινωπή⁷⁴, που, γύρω στα 1350, περιγράφεται ως κίτρινη σε μια άλλη πηγή⁷⁵. Η σέλα του πρωτοβεστιάριου ήταν πράσινη⁷⁶. Τέλος, ο κόμης, καθώς κάθε Πάσχα παραλάμβανε τις αυτοκρατορικές σέλες της προηγούμενης χρονιάς, πιθανώς είχε μια κόκκινη σέλα⁷⁷.

ήττα (το 1272 περίπου), κατέθεσε οικειοθελώς όλα τα διακριτικά του: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, 1, σ. 433. 9-10: *καλύπτρα καὶ ὑποδήμασι καὶ γε ἑφεστρίσιν ἵππων καὶ χαλινοῖς*.

67. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 144.12-14: *Ἡ σέλλα τοῦ ἀλόγου αὐτοῦ ... ἔχουσα καὶ μαργέλλιον ἔμπροσθεν καὶ ὀπισθεν, ὡς καὶ ἡ βασιλική*.

68. Το 1329 οι Τούρκοι κατέλαβαν το στρατόπεδο του Ανδρόνικου Γ' και ό,τι υπήρχε σε αυτό: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1, σ. 436.12-13: *τοὺς βασιλικοὺς ἵππους μετὰ τῶν ἐρυθρῶν ἑφεστρίδων καὶ τὴν βασιλικὴν σκηνήν*.

69. Όταν ο Βούλγαρος βασιλιάς Ασάν αντέγραψε τα βυζαντινά αυτοκρατορικά διακριτικά, έκανε μία σέλα όμοια με το πρωτότυπο, αλλά με μάλλινη επένδυση: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, 1, σ. 559.18: *ἐξ ἐρίων μὲν κατ' ἑφεστρίδας*.

70. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 144.1-9. Ό.π., σ. 333. Cod. P. 20: *πόδας ὀξυλεύκοις πεδίλοις σὺν ἑφεστρίσι καὶ χαλινοῖς ὁμοίως*.

71. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 148.7-11.

72. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 149.6-11.

73. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 333. Cod. P. 22: *χρυσερυθραῖς καλύπτραις σὺν ἑφεστρίσι καὶ χαλινοῖς ὁμοίως*.

74. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1, σ. 271. 16-17: *ἐνδύμασι γὰρ καὶ πεδίλοις αὐτοῦ καὶ ὅσα τὸν ἵππον τούτου κοσμεῖ κίχροῖς τοῖς ἅπασι χρῆσθαι κεχάρισται*.

75. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 152. 23-25: *Τὰ ὑποδήματα τοῦ πανυπερσεβάστου κίτρινα· ὡσαύτως καὶ ἡ σέλλα, ἔχουσα ἔμπροσθεν τε καὶ ὀπισθεν μαργέλιον κλαπωτόν*.

76. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 153. 6-8: *πράσινα· ἔτι τε καὶ ἡ σέλλα ἔχουσα καὶ αὐτὴ μαργέλλιον, ὡς καὶ ἡ τοῦ πανυπερσεβάστου*.

77. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 169. 30-31, σ. 170. 1-5: *Πάσχα καιρὸν γίνεσθαι σέλλας βασιλικὰς καὶ χαλινοὺς καὶ ἐπανωσκέπια πάντα καινὰ, καὶ τὰ παλαιὰ λαμβάνει πάντα τὸν κόμητα, ἥτοι τὰ τε σέλλας μετὰ τῶν κομπωσίων καὶ τοὺς χαλινοὺς οὕτω μετὰ τῶν φουιντῶν. Το χωρίο αὐτὸ ἐπιδέχεται καὶ ἄλλη ἐρμηνεία, δηλαδή ὅτι ο κόμης απλά παραλάμβανε τις σέλες καὶ κατόπιν τις ἀποθήκευε, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ τις χρησιμοποιοῦ. Ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς συνηγορεῖ τὸ γεγονός ὅτι, ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε, μόνον ὁ αυτοκράτορας χρησιμοποιοῦσε κόκκινη σέλα.*

γ) Αναβολείς

Στη Δύση, οι άνδρες του βαρέος ιππικού χρησιμοποιούσαν αναβολείς με μακριά λουριά και αναγκάζονταν από τις στενές και ψηλές σέλες τους να κρατούν τα πόδια τους τεντωμένα μπροστά, έτσι ώστε να μπορούν να χτυπούν με το κοντάρι τους όσο πιο δυνατά γινόταν. Στην Ανατολή, όπου συνήθως δεν φορούσαν βαριές πανοπλίες και δεν υπήρχε ανάγκη να «στερεωθεί» ο αναβάτης στη θέση του, χρησιμοποιούνταν αναβολείς με κοντά λουριά, που επέτρεπαν τα γόνατα να λυγίζουν, επιτυγχάνοντας έτσι έναν καλύτερο έλεγχο των κινήσεων του αλόγου. Αλλά και η θέση των αναβολέων ήταν διαφορετική: τοποθετούνταν πολύ μπροστά και κοντά στη σέλα. Τη μικρή απόσταση μεταξύ σέλας και αναβολέα επιβεβαιώνει μια πηγή κατά την οποία ένα χαμηλό χτύπημα στη μάχη καταλήγει «ανάμεσα στο μπροστάρι και τον αναβολέα»⁷⁸.

Οι δυτικοί περιηγητές που τον 15ο αιώνα πέρασαν από τα εδάφη της αυτοκρατορίας δεν παρέλειψαν να σημειώσουν ότι οι Έλληνες ίππευαν όπως οι Τούρκοι⁷⁹, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν σέλες με κοντά λουριά (σκαλόλουργα)⁸⁰ και φαρδείς αναβολείς⁸¹. Μια περιγραφή του τρόπου που μάχονταν οι έλληνες *stradiotti* στην υπηρεσία της Γαληνοτάτης αναφέρει ότι στέκονταν όρθιοι πάνω σε πολύ κοντούς αναβολείς⁸².

Οι εικονογραφικές πηγές μάς δίνουν τη δυνατότητα να παρατηρή-

78. Ο πόλεμος τής Τρωάδος, 3925-3926: Εύρίσκει τον και έδωκε τον χαμηλά κονταρέαν / ανάμεσα τήν σκάλαν του και τὸ έμπροστοχοῦρβι·

79. Ruy Gonzales de Clavijo, *Vida y hazañas del Gran Tamorlan con la descripción de las tierras de su imperio y señorio*, I. Sreznevskij (εκδ.), *Itinéraire de l'ambassade espagnole à Samarcande en 1403-1406*, St. Pétersbourg 1881, σ. 122: *é otrosi los Griegos se arman de arcos y espadas, é armas como los Turcos, é cavalgan eso mesmo*. Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer* 158: *Et je y veiz le frere de l'Empereur dispoit de la Mourée, à XX ou XXX chevaulx. Chascun portoit son arc et couroit au long de ladite place à cheval. Et jettoient leurs chapeaulx devant et puis celluy qui pouoit ferir le plus près en courant, par derriere, c'estoit le mieulx fait à leur guise. Aussi est ce une de leurs habilitéz et qu'ilz apprenent des Turcs*.

80. Διγενής Ἀκρίτης (Escorial), σ. 4. 40-41: τὸ αἶμαν ἐκατέρεεσιν εἰς τὰ σκαλόλουργα των / καὶ ὁ ἄρρος τοὺς ἐξέβαινεσιν ἀπάνω ἀπ' τὰ λουριά.

81. Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer* 219: *Ils ont des selles moult riches et ont larges estriers et courtes estrivieres*.

82. R. Melza, *Cronaca*, στο *Cronache bresciane inedite*, I, Brescia 1855, σ. 62 (Παραπέρασμα σύμφωνα με Petta 1996, σ. 46): *et cavalcava questa tal gente curte de staffe, et cadauno de loro aveva una scemitarra lunga e storta al modo turchesco, et com li suoi cavalli corridori lizeri andasevano stracorrendo il paese ... et quando questi voleno far uno colpo se drizano in pede a cavallo essendo curtissimi de staffe come è ditto, et ascosi in una targetta torta fanno il suo colpo et fatto che l'hanno il ditto colpo se mettono in fuga con li loro cavalli corridori*. Και πάλι, σχετικά με τους κοντούς αναβολείς του τουρκικού ιππικού: Lampo Birago, *Strategicon adversum Turcos*, σ. 696. 152: *lora quoque, ut mos est eis, stapharum brevia*.

σουμε τη μεγάλη ποικιλία αναβολέων που υπήρχαν⁸³. Οι πληροφορίες όμως από τις γραπτές πηγές είναι ελάχιστες: από τον Ψευδο-Κωδινό μαθαίνουμε ότι οι αναβολείς του δεσπότη και του σεβαστοκράτορα ήταν ίδιοι με εκείνους του αυτοκράτορα⁸⁴, για τους οποίους όμως δεν γνωρίζουμε τίποτα. Ένα κείμενο, προερχόμενο από μια τουρκική εποποιία, αναφέρεται σε εχθρούς που χρησιμοποιούν αναβολείς από σχοινιά, χωρίς όμως να ξέρουμε αν πρόκειται για βυζαντινούς⁸⁵.

Πτερνιστήρες (σπιρούνια)

Υπήρχε μεγάλη ποικιλία σπιρουινών. Τα πιο κοινά ήταν αυτά που είχαν απόληξη σε μορφή κώνου ή πυραμίδας και εκείνα που κατέληγαν σε έναν τροχίσκο με ακμές. Τα τελευταία εμφανίστηκαν στη Δυτική Ευρώπη γύρω στο 1320⁸⁶ και έπειτα από είκοσι περίπου χρόνια συναντάμε στον χώρο της Βαλκανικής την εικονογράφηση του συγκεκριμένου είδους.

Στη Δύση μόνο όποιος χριζόταν ιππότης είχε το δικαίωμα να φορά χρυσά σπιρούνια. Η συντριπτική πλειονότητα των πτερνιστήρων στη βυζαντινή ζωγραφική έχει χρυσοκίτρινο χρώμα, αλλά δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες για τη σημασία αυτής της χρωματικής επιλογής στο Βυζάντιο. Μια μεταγενέστερη πηγή για την πτώση της Βασιλεύουσας αναφέρει την παρουσία χρυσών σπιρουινών μέσα στους αυτοκρατορικούς τάφους⁸⁷, ενώ τα επικά-ιπποτικά κείμενα μιλούν για σπιρούνια διακο-

83. Ένας αναβολέας που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα και προέρχεται από τη Χαλκιδική δημοσιεύεται στο D. Papanikola-Bakirtzi (επιμ.), *Everyday life in Byzantium*, (Thessaloniki, White Tower, October 2001 - January 2002), Αθήνα 2002, σ. 133, εικ. 144. Διάφοροι τύποι αναβολέων προερχόμενοι από ανασκαφές στο Α. Ν. Kirpičnikov, *Russische Waffen*, πίν. 17-18 και S. Vitlyanov, *Old Bulgarian Armament*, πίν. 22. Βλ. επίσης το άρθρο υπό δημοσίευση του V. Yotov, *The stirrups of the heavily armoured cavalry – Cataphractarii (end of 10th - 12th c.)*, στο *Βυζαντινή Θράκη: Μαρτυρίες και κατάλοιπα*, 4ο Διεθνές συμπόσιο Θρακικών Σπουδών (Κομοτηνή, 18-22 Απριλίου 2007).

84. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 145. 3 και σ. 148. 7-8.

85. *Kitāb-i Dede Qorqut*, E. Rossi (μτφρ.), *Il «Kitāb-i Dede Qorqut»*, [Studi e Testi, 159] Città del Vaticano 1952, σ. 149: *Sedicimila infedeli di mala religione, dalle staffe di corda, dai berretti di capra*.

86. Αλλά βλ. το σπιρούνι με τροχίσκο από τη Ρωσία που χρονολογείται το 1220-1230 δημοσιευμένο στο Α. Ν. Kirpičnikov, *Russische Waffen*, σ. 114 και πίν. 19, και πιο γενικά τη σειρά σπιρουινών από ανασκαφές που παρουσιάζονται στο S. Vitlyanov, *Old Bulgarian Armament*, πίν. 23.

87. Theodoro Spanduginio, *De la origine deli imperatori ottomani, ordini de la corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito, et costumi della nazione*, C. N. Sarhas (εκδ.), *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grece*, 9, Paris 1890, σ. 154. 20: *ruppero e fracassorono in tutte le sepulture belle de imperatori et altri principi de Grecia, et questo per trovar le diademe et sproni d'oro et altri ornamenti*. Η πρώτη έκδοση του κειμένου ανάγεται στο 1509 και πιθανά ο συγ-

σημμένα με σμάλτο και πολύτιμους λίθους⁸⁸. Τα δερμάτινα λουριά των περνιστήρων του Δεσπότη ήταν άσπρα και μωβ⁸⁹.

Θωράκιση

Όπως και με τις πανοπλίες των ανθρώπων, έτσι και για τη θωράκιση και τα εξαρτήματα των αλόγων χρησιμοποιούνταν μια μεγάλη ποικιλία υλικών: τσόχα ή ύφασμα παραγεμισμένο και ραμμένο σαν πάπλωμα, αλυσιδωτός θώρακας με υφασμάτινη φόδρα (υπόραμμα), κατεργασμένο δέρμα, μεταλλικά ή οστέινα ελάσματα ή τέλος ένας συνδυασμός από τα προαναφερθέντα υλικά⁹⁰. Το μεγαλύτερο μέρος του ανατολικού ιππικού αποτελούνταν από ελαφρούς ιππείς και δεν θωράκιζε τους ίππους του, αφενός λόγω του μεγάλου βάρους και της υπερθέρμανσης, αφετέρου λόγω του κόστους των υλικών.

Ο Giovanni di Piano Carpini, ένας φραγκισκανός που επισκέφτηκε τη γη των Μογγόλων γύρω στο 1245, μάς άφησε μια εξαιρετικά λεπτομερή περιγραφή μιας ανατολικού τύπου πανοπλίας αλόγου, πιθανώς περσικής προέλευσης. Αυτή αποτελούνταν από μια μεταλλική προμετωπίδα και από λωρίδες κατεργασμένου δέρματος, οι οποίες αλείφονταν με πίσσα και δένονταν μεταξύ τους με μερική επικάλυψη, ώστε να ακολουθούν τις κινήσεις του αλόγου. Μια πλήρης θωράκιση περιλάμβανε ένα ραχιαίο, ένα στηθαίο και δυο πλευρικά τμήματα⁹¹.

γραφέας, όταν αναφέρεται στη χρήση χρυσών σπιρουινών στην Ανατολή, να επηρεάζεται από το δυτικό περιβάλλον στο οποίο ζούσε. Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι συχνά ο ίδιος χρησιμοποιεί πηγές που είναι άγνωστες σε εμάς. Από την άλλη, δεν είναι επηρεασμένος από τις βυζαντινές πηγές της πολιορκίας του 1453, τις οποίες δεν γνώριζε: βλ. D. M. Nicol, *Theodore Spandounes, On the Origin of the Ottoman Emperors*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, σ. XIX-XX. Οι δυτικοί ιππότες που εγκαταστάθηκαν στην Ανατολή έμειναν πιστοί στις συνήθειες της γενέτειρας: στον τάφο του Pierre de Lusignan στην Κύπρο βρέθηκαν χρυσά σπιρούνια διακοσμημένα με τα ονόματα των Μάγων, βλ. Λεόντιος Μαχαιράς, *Εξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, 2, σ. 105, σημ. 129. 3: *qui estoient de cuyure doré, ausquels less noms des trois Roys Mages ou Sages estoient escrits*.

88. Οι περνιστήρες του Αχιλλέα είναι: *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως*, σ. 400, 1109-1110: τουβίτσια χρυσοπράσινα με ἀετοὺς μεγάλους / καὶ περνιστήρια χυμευτὰ διὰ λίθων καὶ μαργάρων. Βλ. καὶ *Διγενὴς Ἀκρίτης* (Grottaferrata), σ. 80.227: τὰ περνιστήρια πλεκτὰ μετὰ λίθων τιμίων, / ἐπὶ τῶν ἔργων τῶν χρυσῶν εἶχε λυχνίτας λίθους. Γνωρίζοντας την αξία που είχαν αυτά τα αντικείμενα, δεν προκαλεί έκπληξη ὅτι στη μάχη των Νέων Πατρῶν αφαιρέθηκαν ἀπὸ τοὺς ἠττημένους Ἕλληνες, βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 427. 18: *μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν ἐπιπόδων μῶψων* (ο ὅρος «μῶψ» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ἀπὸ τον Παχυμέρη στο πλαίσιο, πιθανῶς, μίας ἀρχαιοπρέπειας που διακρίνεται στη γλῶσσά του).

89. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 144. 6-8: *Τὰ αἰδῆρα τῶν περνιστηρίων αὐτοῦ οἶα καὶ τὰ βασιλικά, τὰ δὲ περνιστηρόλωρα διβολέα*.

90. Βλ. T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen* 37-64 καὶ 79-80.

91. Iohannes de Plano Carpini, *Historia Mongalorum*, F. Menestò (εκδ.) M.C. Lungarotti

Ενώ στα μέσα του 15ου αιώνα μερικές δυτικές πηγές το περιέγραφαν σχεδόν χωρίς θωράκιση⁹², γνωρίζουμε ότι το τουρκικό βαρύ ιππικό από τις απαρχές του είχε κάνει εκτεταμένη χρήση πανοπλιών για ίππους. Από μια λεπτομερή αναφορά που χρονολογείται το 1475 μαθαίνουμε ότι εκείνη την περίοδο υπηρετούσαν τουλάχιστον 600 θωρακισμένα άλογα στο τουρκικό ιππικό⁹³. Πόσα από αυτά θα ανήκαν σε χριστιανούς ιππείς

(μτφρ.), Giovanni di Pian di Carpine, *Storia dei Mongoli*, [Biblioteca del "Centro per il Collegamento degli Studi Medievali e Umanistici nell'Università di Perugia", 1] Spoleto 1989, σ. 276-277. 30-47: Κεφ. 6, (4) ... *et habent equum armatum, crura etiam tecta, galeas et lorica. Quidam loricas et etiam cooperturam equorum habent de corio, in hunc modum formatas: habent quasdam corrigias de bove vel alio animali ad latitudinem unius manus, et bituminant tres vel quattuor simul, et ligant illas corrigiolis sive cordulis; in corrigia superiori ponunt cordulas in fine, in inferiori ponunt in medio, et sicut faciunt usque ad finem. Unde quando se inclinant, inferiores corrigie superiores ascendunt, et sic duplicantur super corpus vel etiam triplicantur.* (5) *De coopertura equi faciunt quinque partes, ex una parte equi unam, et ex alia parte aliam, que protenduntur a cauda usque ad caput, que ligantur ad sellam, et post sellam in dorso et etiam in collo; super renes etiam aliam partem ponunt, ubi duarum partium ligature iunguntur, in qua pecia faciunt unum foramen per quod caudam exponunt; et ante pectus ponunt etiam unam; que omnes protenduntur usque ad genua vel usque ad crurum coniuncturas. Et ante frontem laminam ferream ponunt, que ex utraque parte colli partibus predictis ligatur.* Βλ. και W. Swietoslowski, *Arms and Armour of the Nomads of the Great Steppe in the Times of the Mongol Expansion* (12th-14th Centuries), Lodz 1999, σ. 91-93. Για τη χρήση θωράκισης από κατεργασμένο δέρμα από το δυτικό ιππικό στην Ανατολή βλ. Les gestes des Chiprois, G. Raynaud (εκδ.), *Les gestes des Chiprois. Recueil de chroniques françaises écrites en Orient aux XIIIe & XIVe siècles* (Philippe de Navarre & Gérard de Montréal), [Publications de la Société de l'Orient latin, série historique, V] Genève 1887, σ. 104: *En cele bataille avoit .j. chevalier devers les Longuebars que l'on disoit qui estoit aleman, qui estoit covert, luy & son cheval, d'orpeau.* Το δέρμα της πανοπλίας, εν μέρει τουλάχιστον, ήταν και μια προστασία από τα τοιπήματα εντόμων: Marin Sanudo Torsello, *Istoria di Romania*, Ε. Παπαδοπούλου (εκδ.), *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, Ιστορία της Ρωμανίας*, [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, πηγή 4] Αθήνα 2000, σ. 199. 30: *furono in detta contrada tanti tavani e male mosche, che ammazzavano li cavalli, ancora che li coprissero insino di cuoio per guardarli da tali bestiole.*

92. Lampo Birago, *Strategicon adversum Turcos*, σ. 696. 163: *Vulgus vero equitum inerme prope omne nisi si qui squamas aliquas ferreas sagulis superiecerint.*

93. Από την καταγραφή του Iacopo de Promontorio - de Campis, στην οποία όμως δεν υπάρχουν πλήρη στοιχεία, συμπεραίνουμε ότι το 5% περίπου, δηλ. 580 στους 10.500 Τούρκους ιππείς που καταγράφηκαν στα ευρωπαϊκά εδάφη το 1475, χρησιμοποιούσαν θωρακισμένους ίππους. Ξέροντας ότι ο συνολικός αριθμός των ιππέων ήταν περίπου διπλάσιος, αναρωτιέται κανείς αν η ίδια αναλογία ισχύει και για τα υπόλοιπα στρατεύματα της ευρωπαϊκής πλευράς, βλ. Iacopo de Promontorio - de Campis, *Stato del Gran Turco*, F. Babinger (εκδ.), *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio - de Campis über den Osmanenstaat um 1475*, BAW, *Sitzungsberichte* 8 (1956), σ. 31: *tene a la porta del seraglio di sua corte huomini d'arme a cavallo senza barde, tutti nobili turchi chiamati spachi, a numero 800 ... Tene similmente tartari cavalieri tutti uomini cernuti et bene in punto, a numero 1000, ... tutti a cavallo et vanno armati come li predicti. Excepto che'l Signore alcuna fiata concede a una parte di loro barde per i cavalli.* σ. 48 *Il beghelebei di Grecia ... ha sotto di sè huomini armigeri 1500... tutti a cavallo ... con cavalli, C.L. imbardati bene in ordine.* σ. 50 *capitano di Costantinopoli ... huomini 1200 tutti a cavallo... con cavalli Lta imbardati.* σ. 50 *Galipoli ... huomini MC a cavallo tutti armati.* σ. 50 *Adrianopoli ... huomini MCCC, tutti a cavallo con barde I.X.* σ. 50 *Nicopoli et*

που είχαν περάσει στην υπηρεσία του Σουλτάνου⁹⁴,

Για να περάσουμε τώρα στο Βυζάντιο, γνωρίζουμε ότι στην αυτοκρατορία οι πανοπλίες αλόγων χρησιμοποιούνταν ήδη από τα τέλη του βου αιώνα⁹⁵. Τα πρώτα βυζαντινά εγχειρίδια τακτικής μαρτυρούν τη χρήση θωράκισης, για την οποία όμως δεν φαίνεται να έχει μείνει κάποιος ίχνος στην εικονογραφία⁹⁶. Ο άραβας περιηγητής Ibn al Batuta πιθανώς να είδε το 1331 ή το 1333 στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης βυζαντινούς ίππους καλυμμένους με αλυσιδωτό θώρακα⁹⁷. Ένα κεραμικό

Zagora (Stara Zagora = Βουλγαρία) ... huomini 1500 ... tutti a cavallo con barde 70. σ. 52 Vardar-Salonicco ... huomini 1500, la più parte dei suoi schiavi a cavallo con barde 100. σ. 53 Arta Atene ... huomini 1200 con barde XL, tutti a cavallo. σ. 53 Morea ... huomini MCCC, tutti a cavallo con barde 60 armati come li predicti. σ. 54 Prilep e Ocrida ... huomini mille con barde Lta.

94. Γνωρίζοντας ότι το μεγαλύτερο μέρος των στρατευμάτων της ευρωπαϊκής πλευράς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχε χριστιανική καταγωγή, προκύπτει το ερώτημα πόσοι από αυτούς το 1475 χρησιμοποίησαν τον εξοπλισμό που είχαν κληρονομήσει από τους προγόνους τους. Όσον αφορά τα χριστιανικά στρατεύματα που ήταν στην υπηρεσία των Τούρκων, βλ. Bertrand de la Broquière, *Le voyage d'Outremer* 219: *je me suis trouvé deux fois là où les Grecz renioient la foy de Jhesucrist pour prendre celle de Mahomet, de quoy ilz font grant feste, et se habillent, en armes le mieulx qu'ilz peuvent.* Βλ. και Johann Schiltberger, *Reisen des Johannes Schiltberger aus München, in Europa, Asia, und Afrika, von 1394 bis 1427*, J. Buchan Telfer (μτφρ.), *The bondage and travels of Johann Schiltberger*, (The Hakluyt Society, 58) London 1879 [Elibron 2005], κεφ. 52, σ. 74: *How a Christian becomes an Infidel ... Then the priest asks all the people to put on their armour, and who has to ride, rides.*

95. Βλ. T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen* 51-55. Μια επιπλέον άποψη για το θέμα –που συμπεριλαμβάνει μεγάλο μέρος της προηγούμενης βιβλιογραφίας– στο J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999, σ. 129-133, 220.

96. Από όσο ξέρω, δεν διασώθηκαν εικόνες βυζαντινών αλόγων με θωράκιση, εκτός από δύο, οι οποίες όμως παρουσιάζουν πρόβλημα όσον αφορά την ελληνική τους προέλευση. Η πρώτη προέρχεται από ένα κεραμικό θραύσμα χωρίς ακριβή χρονολόγηση και εξακριβωμένη προέλευση (εικ. 14). Η δεύτερη βρίσκεται σε μια μικρογραφία στον κώδ. γρ. 5, φ. 39r, του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας. Πρόκειται για έναν εικονογραφημένο κώδικα του 1350 περίπου από την Τραπεζούντα, όπου η επιρροή του ασιατικού πολιτισμού ήταν ιδιαίτερα έντονη.

97. Ibn al Batuta, *Voyages*, 1-4, C. Defremery – B. R. Sanguinetti (εχδ.), *Voyages d'Ibn Battûta*, I-IV, Paris 1854 [Paris 1968], 2, σ. 421: *Il plaça devant lui cent fantassins et autant de cavaliers, qui avaient couvert leur corps et celui de leurs chevaux d'amples cottes de mailles; chacun d'eux conduisait un cheval sellé et caparaçonné, qui portait les armes d'un cavalier, savoir: un casque enrichi de pierrieres, une cotte de mailles, un carquois, un arc et un sabre; dans la main il tenait une lance, au sommet de laquelle il y avait un étendart.* Παρ' όλο που η περιγραφή της παραμονής του άραβα περιηγητή στην Κωνσταντινούπολη περιέχει κάποιες αντιφάσεις, συνολικά η διήγησή του θεωρείται έγκυρη. Μια έμμεση επιβεβαίωση της πληροφορίας για τα είδη θωράκισης αλόγου στο Βυζάντιο την εποχή εκείνη προέρχεται από τη μετάφραση του έργου του Νικήτα Χωνιάτη που γράφτηκε στην πρωτεύουσα ακριβώς την ίδια περίοδο (π. 1330). Οι «θωρακίσεις» αλόγου, που αναφέρονται στο πρωτότυπο κείμενο, στη μετάφραση αποδίδονται ως «αλυσιδωτές» πανοπλίες, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 156.7-9: *τὼν ἵππων αὐτῶν διαδήματα μασχαλιστήρας πρυφαινόντων καὶ περικεμένων πριμετωπίδια καὶ προστερνίδια τὼν βλημάτων ἐρύματα.* Καὶ Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφρασις*, 1, σ. 112.2-3: *οὐ μόνον δὲ οἱ ἄνδρες ἐφόρουσαν τὰ ἄρματα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλογα αὐτῶν ἄρμα-*

θραύσμα που προέρχεται από τη Μικρά Ασία και χρονολογείται στην ίδια περίοδο (εικ. 14), αλλά και μια μαρτυρία του ιστορικού Καντακουζηνού που αναφέρεται στο έτος 1328⁹⁸, επιβεβαιώνουν τη χρήση αλυσιδωτού θώρακα⁹⁹. Ενώ ο Καντακουζηνός μιλάει και για θωρακίσεις από κατεργασμένο δέρμα¹⁰⁰, οι πηγές αρκούνται συνήθως στο να αναφέρουν απλά άλογα «θωρακισμένα» ή «καλυμμένα», χωρίς να εξηγούν περαιτέρω ποιο ήταν το προστατευτικό υλικό που χρησιμοποιούνταν¹⁰¹.

Επειδή μεγάλο μέρος των βυζαντινών ιπποτικών μυθιστορημάτων εξαρτάται στενά από δυτικά πρότυπα, υπάρχει αμφιβολία μερικές φορές για την εγκυρότητα κάποιων περιγραφών που μπορεί να αντιγράφουν απλά τα πρότυπα κείμενα παρά να παρουσιάζουν βυζαντινά *realia*¹⁰².

τωμένα μετά κεφαλαραίων σιδηρών και σαγισμάτων λωρικαίων.

98. Ἰωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 1. 326. 13-17: καὶ ἦσαν ἐν τοῖς ὅπλοις πάντες, οὐ μόνον αὐτοὶ λαμπρῶς καὶ διαπρεπῶς κεκοσμημένοι, ἀλλὰ καὶ ἵπποι, οἱ μὲν θώραξιν ἐκ βύρσης πεποιημένοι, οἱ δὲ ἀλυσιδωτοῖς, καὶ ἦν ἰδεῖν οὐ μόνον ὅπλων καὶ ἵππων ἔνεκα πολυτελῶς παρεσκευασμένην τὴν Ῥωμαίαν στρατίαν.

99. Ἰσως και αυτό το χωρίο του Διγενή Ακρίτη περιγράφει ἵππους με αλυσιδωτὴ θωράκιση, Διγενὴς Ἀκρίτης (Escorial), σ. 45. 1159-1160: καὶ εἶχαν ἄρματα καλά, ἱππάρια ἀφρωμένα, / καὶ ἐξοπλισμένοι δυνατὰ καὶ ἦσαν λουρικαισμένοι.

100. Βλ. σημ. 98. Το 1343, κατὰ την πολιορκία ἐνὸς οχυροῦ στη Θράκη, ἑνας Τούρκος ἐμῆρης κατέσχε 50 βυζαντινὰ θωρακισμένα ἄλογα, Enveñ, *Düstünnâme*, I. Mélikoff-Sayar (εκδ.), *Le Destân d'Umûr Pacha*, [Bibliothèque byzantine, Documents, 2] Paris 1954, σ. 102. 1601-1602: *La plupart furent mis a mort, certains furent fait prisonniers, l'émir s'empara de cinquante chevaux harnachés*. Βλ. σχετικὰ P. Lemerle, *L'émirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur «La Geste d'Umur Pacha»*, [Bibliothèque byzantine, Études, 2], Paris 1957, σ. 155 καὶ 170.

101. Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων σ. 97. 764-765: καὶ εἶμαι εἰς τὸν πόλεμον ὅλον κουβερτωμένον / καὶ εἰς τὰ πανηγύρια καὶ εἰς τὰ κυνηγέσια. Κωνσταντῖνος Ερμονιακός, ἑνας Ἡπειρώτης λόγιος του πρώτου ἡμίσεος του 14ου αἰώνα, περιγράφει στην *Ἰλιάδα* του ἵππους σκεπασμένους με μακρὺ αλυσιδωτὸ θώρακα: Κωνσταντῖνος Ερμονιακός, *Ἰλιάδος ῥαψωδίαί κδ'*, E. Legrand (εκδ.), *La guerre de Troie*, [Bibliothèque Grecque Vulgaire, 5] Paris 1890 [Αθήνα 1974], σ. 186. 72-77: οἱ δεσπότες πάντες τούτων / σιδηροχιτῶνες ἦσαν / ἀπὸ κεφαλῆς εἰς πόδας / κυποδουναίχης ὁμοίως / καὶ τάνδύματα τῶν ἵππων / ὁμοίως καὶ τῶν ἀνθρώπων. Σύμφωνα με ἕνα ἐγγράφο της 29ης Ἀπριλίου 1252, το βενετικὸ βαρὺ ἱππικὸ στῆν Κρήτη ἦταν υποχρεωμένο να παρατάσσει ἵππους με θωράκιση ἀπὸ σιδερένια ἐλάσματα: G. L. Fr. Tafel – G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 2 [Fontes Rerum Austriacarum, Diplomataria et Acta, XIII] Wien 1856-1857 [Amsterdam 1964], σ. 473: *debetis habere equum unum bene garnitum de cohoptura ferrea uel zure pro qualibet cavalaria*.

102. Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, 3070: κουβερτωμένα τὰ ἄλογα, σκουτάρια χρυσωμένα. Ὁ.π., 8491: φαρία ἐκαβαλλίκευσαν φοβερά, σκεπασμένα. Διήγησις Φλωρίου καὶ Πλάτζια Φλόρης, C. Surane (εκδ.), *Romanzi cavallereschi bizantini*, Torino 1995, σ. 494. 534-535: Ὡσαύτως καὶ τὸ ἱππάριν του ἦτον ἄρματον, / κουβέρταν χρυσοπράσινην ἐμπροσθεν καὶ ὀπίσω. Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως, σ. 334, 138-139: Ἀπὸ τὰ νίχια ἕως τὴν κορυφὴν ἦτον ἄρματον, / ἐκεῖνος καὶ τὸ ἱππάριν του καὶ οὐδὲν τὸ ἐγνωρίζαν. Ὁ.π., σ. 356. 465: αὐτοῖς καὶ τὰ φαρία τοὺς καλῶς ὠχυρωμένα. Ἰμπέρριος καὶ Μαργαρόνα, σ. 222. 383-385: Ἄρματα ἐφόριεν τὸ φαρίν ἀργυροπεταλάτα / καὶ ἀπάνω εἰς τὰ λαμπρὰ ἄρματα, τὰ θαιμαστὰ

Η προστασία για το μέτωπο και το ρύγχος συμπληρώνει τη θωράκιση του αλόγου (εικ. 14)¹⁰³. Οι σχετικές γραπτές μαρτυρίες και απεικονίσεις είναι πολύ σπάνιες στο Βυζάντιο. Υπάρχει μια αναφορά σε αυτό το είδος θωράκισης στο έργο του Κωνσταντίνου Ερμονιάκου¹⁰⁴ και πιθανώς άλλη μια στη μετάφραση του Νικήτα Χωνιάτη¹⁰⁵.

Καλύμματα

Όταν δεν ήταν δυνατόν να σταυλιστούν τη νύχτα, οι ίπποι καλύπτονταν με κουβέρτες για να μην ασθενήσουν¹⁰⁶. Εκτός από προστατευτική χρήση, τα σκεπάσματα είχαν και διακοσμητικό ρόλο, όπως βλέπουμε σε πολλές απεικονίσεις στη δυτική τέχνη. Όσον αφορά το Βυζάντιο, έχουμε μόνο γραπτές μαρτυρίες για τα σκεπάσματα αυτά¹⁰⁷.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι ίπποι του αυτοκράτορα είχαν κόκκινα καλύμματα. Οι Βενετοί το 1360 χάρισαν στον βασιλιά της Ουγγαρίας έναν ίππο με κόκκινο κάλυμμα¹⁰⁸, επηρεασμένοι ίσως από ένα βυζαντινό έθιμο. Ο ήρωας της Αχιλλίδος –στον οποίον αποδίδονται συχνά τυπικά χαρακτηριστικά της αυτοκρατορικής αμφίεσης– είχε μια χρυσοκόκκινη κουβέρτα πάνω στον ίππο του¹⁰⁹. Τέλος, γνωρίζουμε ότι ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος χρησιμοποιούσε για τους ίππους του δυο καλύμματα που ήταν κόκκινα και κεντημένα με χρυσά μοτίβα¹¹⁰. Ένα από τα δυο

έκεινα / κουβέρτα χρυσοστάπυτη με τὸ μαργαριτάριν / ἐθέκασιν εἰς τὸ φαρίν ξένη, τετιμημένη.

103. Μια σειρά από θαυμάσιες τουρκικές θωρακίσεις για το κεφάλι του αλόγου του 16ου-17ου αιώνα που φυλάσσονται στο στρατιωτικό μουσείο της Κωνσταντινούπολης ίσως μπορούν να μάς δώσουν μια ιδέα για το πώς ήταν αυτές στην υστεροβυζαντινή εποχή, βλ. Ö. Özkan, *Askeri Müze Tombak Eserler Kataloğu*, Istanbul 2001, αριθ. 60-96.

104. Κωνσταντίνος Ερμονιάκος, *Ἰλιάδος ῥαψωιδίαί κδ'*, σ. 186. 81-83: *κεῖς τὰ μέτωπα γὰρ τούτων / προμετώπια καλὰ γὰρ / ὠραιόκαλα εἰς εἶδος*.

105. Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, 1, σ. 112. 2-3: *οὐ μόνον δὲ οἱ ἄνδρες ἐφόρουν τὰ ἄρματα (sic.), ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλογα αὐτῶν ἄρματωμένα (sic) μετὰ κεφαλαιῶν σιδηρῶν καὶ σαγισμάτων λωρικαίων*. Βλ. και σημ. 97.

106. Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer* 218: *aussi ilz coeurent de nuyt de fentre ou d'autres belles couvertures qu'ilz portent avec eulx*.

107. Βλ. σημ. 56.

108. Antonio Morosini, *Cronica*, M. P. Ghezzi, J. R. Melville-Jones, A. Rizzi (εκδ.), *The Morosini Codex, I: to the Death of Andrea Dandolo (1354)*, [Archivio del litorale adriatico, III 1] Padova 1999, σ. 18: *a far quello che li è non de puocha fama e honor. Chonziò sia che fo in la dita vera e anchora avanti che, per uno destrier bianco choverta de scharlato hogno ano donando al predito re*.

109. Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως, σ. 350. 348: *κουβέρτα χρυσοκόκκινην ἐσαγισαν τὸν μαῦρον*.

110. Σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 168. 28-32 ο αυτοκράτορας είχε επτά σελωμένους ίππους στη διάθεσή του που λέγονταν *στρωσια*.

έφερε χρυσούς αετούς¹¹¹. Από την πραγματεία του Ψευδο-Κωδινού αντλούμε την πληροφορία ότι ο ίππος του πατριάρχη καλυπτόταν από ένα λευκό ύφασμα¹¹², ενώ του κόμη από ένα κάλυμμα, που έφτανε από τη μέση της σέλας μέχρι τα καπούλια¹¹³.

Δεν είναι εύκολο να εξακριβώσει κανείς πού τοποθετούνταν και τι χρήση είχε ακριβώς το κοπριτούριον, ένα κάλυμμα που αναφέρεται πολλές φορές στο ίδιο κείμενο. Ο όρος θυμίζει την κόπρη των ζώων και θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι πρόκειται για κάποιο εξάρτημα συλλογής της. Πιστεύουμε όμως ότι το όνομα πρέπει να συσχετιστεί με το λατινικό ρήμα *coopertio* / καλύπτω (ιταλ. *coprire*)¹¹⁴. Επρόκειτο δηλαδή πιθανότατα για ένα ύφασμα που κάλυπτε τα καπούλια. Ο Ψευδο-Κωδινός αναφέρει ότι το κοπριτούριον του δεσπότη ήταν χρώματος λευκού και μωβ¹¹⁵ (αλλά χωρίς τα μαργαριτάρια που διακοσμούσαν τη σέλα του αυτοκράτορα, για την οποία όμως δεν έχουμε περιγραφή). Τα κοπριτούρια του σεβαστοκράτορα και του καίσαρα ήταν βαθύ γαλάζιο, του δε σεβαστοκράτορα διακοσμούσαν από τέσσερις κόκκινους αετούς¹¹⁶. Επί-

111. Περιγραφή της εισόδου του αυτοκράτορα στη Φερράρα τον Μάρτιο του 1438: J. Gill, *Quae Supersunt Actorum Graecorum Concilii Florentini*, Pars I, *Res Ferraria gestae* [Concilium florentinum documenta et scriptores, Series B, V.1] Roma 1953, σ. 7. 4-13: ὁ μὲν βασιλεὺς ἐκαθέζετο ἐφ' ἵππου ὠραιότατο μέλανος καὶ εὐτρεπισμένου μετὰ ἐρυθροῦ καὶ χρυσοῦφάντου χασδίου, ἄρχοντες δὲ καὶ τινες ἄλλοι συνυπήγοντο μετ' αὐτοῦ, μετὰ οὐρανίας λευκοειδοῦς σκεπάζοντες αὐτόν, καὶ αὕτη ἐπιμελανίζουσα ὡς ἰδέα οὐρανοῦ· καὶ ἕτερος ἵππος λευκὸς ὠραιότατος, εὐτρεπισμένος καὶ αὐτὸς τὰ αὐτὰ καὶ χρυσοῦς αἰετοῦς ἔχων ἐπὶ τοῦ χασδίου καὶ ἕτερα πλέματα χρυσαῖ, ἐπορευέτο ἔμπροσθεν τοῦ βασιλέως, μὴ ἔχων ἀναβάτην. Μια ακριβής μεταφορά (αν όχι μια μετάφραση) του ανωτέρω κειμένου βρίσκεται στο A. Frizzi, *Memorie per la storia di Ferrara, con giunte e note del Conte Ann. Camillo Laderchi*, Ferrara 1848, 4, σ. 431-432: Ο αυτοκράτορας μπαίνει στη Φερράρα πάνω σε ... un grande destriero bruno coperto di porpora e d'oro ... συνοδευόμενος από ευγενείς και ... coperto da un'ombrello celeste ed aveva non lungi un altro cavallo bianco con gualdrappa a ricami d'oro che esprimevano, fra le altre cose, le aquile imperiali.

112. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 281. 1-3: ὁ δὲ πατριάρχης ... τοῦ ἵππου αὐτοῦ περισκεπομένου σαγίσματι ἐκ πανίου λευκοῦ μέχρι καὶ κεφαλῆς. Αλλά βλ. και Σιλβεστρος Συρόπουλος, *Ἀπομνημονεύματα*, σ. 238. 21-22: Ὁ δὲ πατριάρχης ἐκέλευσε καὶ ἐποίησαν καινήν ὀθόνην καὶ ἐνέδυσαν τὸν ἵππον ἐφ' οὗ ἔμελλε καθίσειν ἐκ κεφαλῆς μέχρι καὶ τῶν μυκτῆρων καὶ τῶν ποδῶν αὐτοῦ.

113. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 169. 22-24: Ἀλλὰ σαγίσματος τῶν τοῦ ἵππου καπουλίων ἐπικειμένου μέχρι καὶ τῆς ἡμισείας σκέποντος σέλας.

114. Βλ. το λήμμα *coopertorium* στο Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Και ένα κείμενο κτηνιατρικής του 4ου αιώνα μ.Χ.: Pelagonius, *Ars veterinaria*, K. D. Fischer (εκδ.), *Pelagonii Ars veterinaria*, Leipzig 1980, σ. 26. κεφ. 151: nam dicit coopertiri debere equum diligenter, ita ut usque ad terram coopertoria demittantur.

115. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 145. 1-3: Οὐ μὴν καὶ μετὰ μαργάρων τὸ κοπριτούριον διβυλέων.

116. Για τον σεβαστοκράτορα βλ. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 148. 7-11: Ὅμοιος ἦ τε σέλλα καὶ τὸ κοπριτούριον ἡεράνεα· αἱ σκάλοι οἶαι καὶ αἱ τοῦ δεσπότου· τὸ τῆς σέλλας ἐπάνωσκέπων ἡεράνεον καὶ αὐτὸ, μετὰ αἰετῶν κοκκίνων τεσσάρων. Για τον

σης, σε χωρίο του Διγενή Ακρίτη αναφέρεται ο άετός, ένα ύφασμα χρώματος πράσινου και ροδαλού που κάλυπτε τα νώτα του αλόγου του¹¹⁷. Δεν αποκλείεται, τέλος, το κοπριτούριον να τοποθετούνταν κάτω από τη σέλα (εικ. 22).

Φυσικά τα σκέπαστρα των ζώων που ανήκαν σε απλούς στρατιώτες θα ήταν λιγότερο πλούσια. Για αυτά όμως οι πηγές δεν κάνουν κάποια αναφορά. Στη λογοτεχνία τα σκέπαστρα αλόγων είναι πάντα κεντημένα με μαργαριτάρια και χρυσό¹¹⁸, ενώ στη ζωγραφική εμφανίζονται εξίσου υφάσματα πλούσια διακοσμημένα (εικ. 2, 3, 9, 21, 22) και άλλα πιο απλά (εικ. 4, 8).

Για τη θέση του έπανωσκέπιου γνωρίζουμε κάτι περισσότερο: χρησίμευε σίγουρα για να σκεπάζει τη σέλα. Του δεσπότη ήταν λευκό με πολλούς, διάσπαρτους μικρούς κόκκινους αετούς¹¹⁹, ενώ του σεβαστοκράτορα και του καίσαρα ήταν βαθύ γαλάζιο με ή χωρίς αετούς αντίστοιχα.

Κάτω από τη σέλα, σε επαφή με το δέρμα του ζώου, τοποθετούνταν ένα χοντρό, μάλλινο ή τσόχινο ύφασμα για να απορροφά τον ιδρώτα του αλόγου, το λεγόμενο *ιδρομαχίον*¹²⁰. Στην περίπτωση του δεσπότη, αυτό είχε τέσσερις αετούς στις γωνίες, κεντημένους με μαργαριτάρια¹²¹.

Καλλωπισμός και σήμανση

Φαίνεται ότι υπήρχε ένας «βυζαντινός» τύπος κόμμωσης του ίππου¹²².

καίσαρα ό.π., σ. 149. 6-11: Όμοίως καί ή σέλλα τά τε τοῦ κοπριτουρίου καί τοῦ έπανωσκέπιου καί ή τέντα αὐτοῦ οἷα καί ή τοῦ σεβαστοκράτορος, μετὰ χαρταριῶν ήερανέων, άνευ αετῶν. Σε μια ανώνυμη έμμετρη λίστα που χρονολογείται ανάμεσα στο 1321 και το 1328, τα σκέπαστρα του ίππου του καίσαρα περιγράφονται ως χρυσοκόκκινα, Ψευδο-Κωδινός, *Περί όφφικίων*, σ. 333. Cod. P. 22: χρυσερυθραῖς καλύπτραις σὺν έφεστρίσι καί χαλινοῖς όμοίως· πλὴν τοῖς αετοῖς πλέον σεβαστοκράτωρ.

117. Διγενής Ακρίτης (Escorial), σ. 3.15: Πρασινορόδιнос αετός 'ς τήν σέλαν έξοπίσω. Βλ. ό.π., σημ. 15 σ. 78. Χρήσιμη και η ανάγνωση της παλαιότερης παραλλαγής του κειμένου, Διγενής Ακρίτης (Grottaferrata), σ. 80. 237: πράσινον, ρόδινον βλαττιν είχαν εις τὸ καποῦλιν.

118. Ίμπεριος και Μαργαρόνα, σ. 217. 106: κουβέρταν χρυσοτσάπωτη, έσάχισεν τὸν μαῦρον. Ό.π., σ. 222. 383-385: Άρματα έφόριεν τὸ φαρίν άργυροπεταλάτα / καί άπάνω εις τὰ λαμπρὰ άρματα, τὰ θαυμαστά έκεινα / κουβέρτα χρυσοτσάπωτη με τὸ μαργαριτάριν / έθεκασιν εις τὸ φαρίν ξένη, τετιμημένη.

119. Ψευδο-Κωδινός, *Περί όφφικίων*, σ. 145. 9-11: Τὸ δὲ τῆς σέλλας έπανωσκέπιον άσπρος κάμπος μετὰ αετῶν κοκκίνων μικρῶν.

120. Ένα κείμενο του 14ου αιώνα αναφέρει ότι γι' αυτά τα υφάσματα χρησιμοποιούσαν ως πρώτη ύλη το μαλλί του προβάτου βλ. Παιδιόφραστis διήγησις τῶν ζώων, σ. 84. 511: κέντουκλα καί δρομάχια, φέλεθρα εις τὰς σέλας.

121. Ψευδο-Κωδινός, *Περί όφφικίων*, σ. 144. 8-13: Η σέλλα τοῦ αλόγου αὐτοῦ διβολέα ώσάπτως, μετὰ έτῶν μαργαριταρεῖνων έμπροσθέν τε καί όπισθεν καί εις τὰ τέσσαρα μέρη τῶν ιδρομαχίων· έχουσα καί μαργέλλιον έμπροσθεν καί όπισθεν, ώς καί ή βασιλική.

122. Διγενής Ακρίτης (Escorial), σ. 55. 1423-1424: τέσσαρα φοβερά πουλάμια εκ τῶν

Οι ουρές κουρεύονταν και δένονταν, άλλοτε απλά και άλλοτε περίπλοκα (εικ. 2, 5, 8, 9, 11, 22), ενώ φρόντιζαν ιδιαίτερα τη χαίτη του αλόγου, η οποία διακοσμούνταν με πλεξούδες, χρωματιστές κορδέλες ή ακόμα και πολύτιμους λίθους¹²³. Οι εικονογραφικές πηγές μαρτυρούν τη διαδεδομένη συνήθεια να ζώνουν τον λαιμό του αλόγου με λουριά (συνήθως δύο ή τρία) που θα πρέπει να είχαν διακοσμητικό ρόλο (εικ. 1, 5, 8, 9, 13, 22).

Η περιοχή του λαιμού και τα καπούλια σε κάποιες περιπτώσεις διακοσμούνταν από υφάσματα¹²⁴ με εκλεπτυσμένη διακόσμηση (εικ. 4, 21) γνωστά ως *χαιώματα*¹²⁵, μια συνήθεια που καταγράφεται και στον αραβικό κόσμο. Οι πολύχρωμες κορδέλες που είναι δεμένες στα πόδια του αλόγου του πρωταγωνιστή της Αχιλλείδος¹²⁶ –κείμενο από τα τέλη του 14ου αιώνα– δεν φαίνεται να απαντούν σε εικόνες της βυζαντινής περιόδου, παρά μόνο σε μια εικόνα βυζαντινής τεχνοτροπίας που φυλάσσεται στο Σινά και πιθανώς είναι έργο δυτικού δημιουργού¹²⁷. Τέλος, οι οπλές, η ουρά και η χαίτη βάφονταν ενίοτε με μια χρωστική ουσία που οι πηγές

φαρίων / καὶ ἦσαν καὶ τὰ τέσσερα ρωμαϊκά κουρεμένα. Μια άλλη μαρτυρία για την κόμωση του αλόγου βρίσκεται σε ένα χωρίο του Νικήτα Χωνιάτη, *Χρονική διήγησις*, σ. 109. 62-63: ἵππος πολεμιστήριος καλλίθριξ καὶ χρυσοφάλαρος, βλ. σημ. 35.

123. *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως*, σ. 400, 1121: καὶ γατανίτσια ὀλόχρυσα εἰς τὴν σγόρδον εἶν' πλεμένα. Διγενὴς Ἀκρίτης (Grottaferrata), σ. 80. 232-233: Ἴππον ἐμετεσελλίσεν ἄσπρον ὡς περιστέριν, / πλεκτὸς ἦτον ὁ σγόρδος του μετὰ λίθων τιμίων.

124. Το κείμενο του Διγενὴς Ἀκρίτα στην παραλλαγή του Escorial πιθανώς αναφέρεται σε ένα τέτοιο ὕφασμα όταν περιγράφει τον ἵππο του Εμῖρη: Διγενὴς Ἀκρίτης (Escorial), σ. 3. 14-15: Φαρίν ἐκαβαλίκευσεν ... ἡ οὐρά του συμυρνωμένη ἦτον, μὲ τὸ μαργαριτάριν. / Πρασινορόδιος ἀετὸς 'ς τὴν σέλαν ἐξοπίσω. Ο ἀετὸς ἦταν ἓνα εἶδος υφάσματος, βλ. ὁ.π., σ. 78, σημ. 15.

125. Βλ. το κείμενο του Ψευδο-Κωδινού στην επόμενη σημείωση.

126. *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως*, σ. 400. 1119: καὶ χρωμιτίτσια τουβιά ὀξεῖα εἰς τὸ φαρίν του. Σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό, κόκκινες κορδέλες δένονται στα πόδια του αλόγου του αυτοκράτορα κατά την τελετὴ της στέφης: Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 270. 1-12: Ἦν δὲ πρότερον μὲν συνήθεια φορεῖν τὸν τοῦ βασιλέως ἵππον ἐν τῇ τοιαύτῃ πανηγύρει περὶ τὸν τράχηλον καὶ ὀπισθεν τῆς σέλλας ἐπάνω τῶν καπουλιῶν ἅπερ ὠνομάζοντο χαιώματα, ἐκ μαργάρων καὶ λίθων συγκεῖμενα, μικρὸν δ' ἄνωθεν τῶν ἀστραγάλων περιδεδεμένας μετὰξας κοκκίνας, ἅπερ ὠνομάζοντα τοῦβια. Νῦν οὖν τὰ μὲν ἄλλα οὐκ εἰσὶ, τὸ δὲ τῶν τουβίων γίνεται. Οι δύο προαναφερόμενες περιγραφές ταιριάζουν απόλυτα με το μεταξωτό ὕφασμα του 11ου αιώνα του επισκόπου Gunther του Bamberg. Σε αυτό απεικονίζεται ἓνας ἐφιππιος αυτοκράτορας πάνω σε ἓναν ἵππο με κόκκινες καὶ χρυσές κορδέλες στα πόδια του. Για ἓνα ἐγγράμμο ἀντίγραφο αὐτοῦ βλ. Ν. Ζίας (επιμ.), *Το Βυζάντιο ὡς οἰκουμένη* (Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο, Οκτώβριος 2001 - Ιανουάριος 2002), Αθήνα 2001, σ. 73.

127. Σχετικὰ με τὸ ἀμφιλεγόμενο ζήτημα τῆς ταυτοποίησης τοῦ δωρητῆ τῆς, βλ. τὸ λήμμα καταλόγου τοῦ J. Folda στο H.C. Evans (επιμ.), *Byzantium. Faith and Power* (1261-1557), (The Metropolitan Museum of Art, New York, from March 23 through July 4, 2004), New Haven - London 2004, σ. 376. Βλ. ἐπίσης καὶ C. Fiacadori, Γεωργίου τοῦ Παρίου: *arte ctociata, maniera greca e lingua franca*, ὑπὸ δημοσίευση στο *Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei*.

αναφέρουν ως «χινέα» και πιθανώς αντιστοιχεί στη σημερινή χένα¹²⁸.

Δυστυχώς δεν υπάρχει καμία αναφορά στη βιβλιογραφία σχετική με τα πέταλα των αλόγων κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου. Η μελέτη αυτών θα μας επέτρεπε να βγάλουμε συμπεράσματα σχετικά με το βάρος και τις διαστάσεις των αλόγων της εποχής¹²⁹. Όσον αφορά τις οπλές, μια παραλλαγή του Διγενή Ακρίτα του 15ου αιώνα που πιθανώς προέρχεται από την Κρήτη, αναφέρει ότι έφεραν επικάλυψη από ασήμι¹³⁰.

Στην εξάρτυση μερικές φορές βρίσκουμε κρεμασμένα κουδουνάκια διαφόρων διαστάσεων. Τα χρυσά κουδουνάκια του αλόγου του Διγενή Ακρίτα με τον θαυμάσιο ήχο τους είχαν κυρίως διακοσμητικό ρόλο¹³¹, αλλά ίσως να χρησίμευαν και για τον εκφοβισμό του εχθρού στη μάχη (εικ. 14). Και μόνο η θέα του τουρκικού ιππικού με τη λαμπερή διακόσμηση των αλόγων του –συμπεριλαμβανομένων των κουδουνιών– προκαλούσε τρόμο¹³², ενώ οι ιππομαχίες συνοδεύονταν από οξείς ήχους μπρούτζινων κουδουνιών¹³³.

128. Διγενής Άκριτης (Escorial), σ. 57. 1486-1487: Φαρὶν ἐκαβαλίκευσε, πολλὰ ἦτον ὥραϊον· / ἡ χύτη καὶ τὸ οὐράδιον τοῦ μετὴν χινέα βαμμένα. Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως, σ. 400. 1120, τὸ ἀλόγο του Ἀχιλλέα ἔχει: Τὰ ὄνυχια καὶ τὰ κότσια μετὴν χινέα βαμμένα. Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων, σ. 97. 759-763: μετὰ σέλας χρυσοκόλλητας καὶ ἀργυροδεμένας, / χαλιναρακαπίστελα ἀργυροχρυσομένα, / μετὰ ἐντελιμπροστέλινα, μετὰ χρυσοπετάλιν, / βαμμένα μετὰ τοῦ χρυμιζίν, ὅλα μετὰ τοῦ μετάξιν. Σχετικά με τη συνήθεια της επάλειψης της ουράς με μύρο, βλ. Διγενής Άκριτης (Escorial), σ. 3.15: Φαρὶν ἐκαβαλίκευσεν ... ἡ οὐρά τοῦ σμυρνωμένη ἦτο.

129. Βλ. Τ. Γ. Κόλιας, Η πολεμική τεχνολογία των Βυζαντινών, Δωδώνη 18 (1989) 28.

130. Διγενής Άκριτης (Escorial), σ. 3. 10-12, ο εμίρης: Φαρὶν ἐκαβαλίκευσεν ... τὰ τέσσερα τοῦ ὄνυχια ἀργυροτασάπρωτα ἦσαν. Ὁ π., σ. 57. 1488, η φοράδα του Ακριτή έχει: τὰ τέσσερα τοῦ ὄνυχια ἀσήμιν τσαπωμένα.

131. Διγενής Άκριτης (Grottaferrata), σ. 80. 234-236: καὶ κωδωνίτζια χρυσὰ μέσον τῶν λιθαρίων. / πάμπολλα κωδωνίτζια, καὶ ἡχος ἐτελεῖτο! ἐνήδονος καὶ θαυμαστός, πάντας ὑπερεκπλήττων. Σχετικά με έναν κώδωνα με χαραγμένη την έκκληση Κύριε, βοήθει Στρατονίκου κέ τὸν ἄλογον αὐτοῦ καὶ με ἓνα μεταλλικὸ ἐξάρτημα ἐπὶ τοῦ ὁποίου βρίσκεται η παρακλήση πρὸς τὸν Ἅγιο Δημήτριο να προστατεύει αναβάτη καὶ ἵππο, βλ. S. Bendall – C. Morrisson, Protecting horses in Byzantium. A bronze plaque from the Armamenton, a branding iron and a horse brass, στο Α. Αβραμέα – Α. Λαῖου – Ε. Χρυσός (επιμ.), Βυζάντιο. Κράτος καὶ κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη, Αθήνα 2003, σμ. 31 καὶ 33.

132. Νικήτας Χωνιάτης, Χρονική διήγησις, σ. 185. 42-44: ἵππους εἶχον ἡσχημένους ἄλλοις τε κόσμοις λαμπροτάτοις, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐπαυχενοῖς ἀγλαΐσμοις ἐκ τριχῶν συγκειμένους ἵππειν ἐς ἱκανὸν καθιεμένων καὶ περιηρητημένους ἔχουσιν ἡχητάους κώδωνας. Βλ. καὶ τὴ μετάφραση τοῦ 14ου αἰῶνα τοῦ ἰδίου χωρίου στο Νικήτας Χωνιάτης, Μετάφραση, 1, σ. 139. 19/ 140. 1: πάντες καβαλλάριοι μετὰ ἵππων ἀραβικῶν, ἔχοντες ἐν τοῖς ἵπποις αὐτῶν σπαρτζάμα μετὰ κωδωνίων, ὥς καὶ ἀπὸ μόνης θέας φόβον ἐμποιοῦντες πολὺν. Ἡ βασιλισσα τῶν Ἀμαζόνων ἵππευε ἓναν ἵππο στολισμένο με ἐκατὸ καμπανάκια· Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, 10692: Κουδούνια ἐκ τὸν γύρον τῆς ἐκατὸν ἐκρεμάσαν.

133. Μανουὴλ Φιλῆς, Στίχοι διάφοροι, σ. 107. 67-71: Τὴν γὰρ κατὰ προσωπον ἡσπάρσω μάχην, / ἐν ἡ καθαρώς ἡ φύσις γινώσκεται. / Πῶς, ὦ στρατηγέ, καὶ τὰ λοιπὰ σου φράσω

Πιθανώς, κάποια από τα κομβία και τα άλλα οστέινα και μεταλλικά μικροαντικείμενα που συχνά ανευρίσκονται κατά τις ανασκαφές, αντιστοιχούν σε εξαρτήματα της ιπποσκευής, δυστυχώς όμως δεν έχουν γίνει συστηματικές μελέτες πάνω στο θέμα¹³⁴.

Από τις γραπτές πηγές συμπεραίνουμε ότι το μέτωπο του αλόγου του αυτοκράτορα και του δεσπότη ήταν διακοσμημένο με λοφίο και χρυσούς φοίνικες¹³⁵, δυστυχώς όμως δεν σώζονται αντίστοιχες απεικονίσεις στην εικονογραφία. Τα μαργέλλια (σιρίτια;) και τα κόμπια (φούντες;) των χειμένων¹³⁶ βρίσκονται πιθανώς μεταξύ των διακοσμητικών στοιχείων της εξάρτυσης που βλέπουμε στις εικονογραφικές πηγές, παρ' όλο που είναι πολύ δύσκολο να τα ξεχωρίσουμε με ακρίβεια. Εξετάζοντας τις εικόνες, είναι δυνατό να παρατηρήσουμε ότι από τα μπροστινά λουριά της σέλας –τα λεγόμενα προστέρνια (εικ. 9, 22)– και από τα νώτα, σχεδόν πάντα κρέμονται δερμάτινα κορδόνια και αλυσίδες (εικ. 10, 21, 22), μερικές φορές πολύ μακριές (εικ. 1, 9). Φούντες, μεταλλικά κρεμαστά και κοντά δερμάτινα λουριά είναι εξίσου συνηθισμένα (εικ. 5, 6, 7, 8, 10, 12).

/ γλώσσας τε καὶ στόματα μὴ φέρων δέκα / καὶ χαλκέου κώδωνος ὄξυφωνίαν. Βλ. και μια αναφορά του μέσου του 14ου αιώνα για την ηχηρότητα των κουδουνιών: *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζῶων*, σ. 97. 764: *με βροντοκούδουνα πολλὰ καὶ ἄλλας εὐμορφίας*.

134. Βλ. π.χ. την πέτρινη μήτρα κομβίων από τον Μυστρά της υστεροβυζαντινής εποχής δημοσιευμένη στο Π. Καλαμαρά – Α. Μέξια (επιμ.), *Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Η πολιτεία του Μυστρά*, (Μυστράς Αύγ. 2001 - Ιαν. 2002), Αθήνα 2001, σ. 158.

135. Στην πραγματεία του Ψευδο-Κωδινού, περιγράφεται ο εξοπλισμός του αλόγου του Δεσπότη, τονίζοντας την ομοιότητα αυτού με τον ίππο του αυτοκράτορα, βλ. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφεικίων*, σ. 144. 9-14 – σ. 145. 1-9: *Ἡ σέλλα τοῦ ἀλόγου αὐτοῦ διβολέα ὡσαύτως, μετὰ ἀετῶν μαργαριταρεῖων ἔμπροσθεν τε καὶ ὀπισθεν καὶ εἰς τὰ τέσσαρα μέρη τῶν ἰδρομαχίων ἔχουσα καὶ μαργέλλων ἔμπροσθεν καὶ ὀπισθεν, ὡς καὶ ἡ βασιλική. Οὐ μὴν καὶ μετὰ μαργάρων τὸ κοπιτοῦριον διβολέον. Αἱ δὲ σκάλαι οἷαι καὶ αἱ βασιλικαί. Ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς κεφαλαρέας τοῦ χαλιναρίου, διβολέας καὶ αὐτῆς οὔσης, ἀπηώρηται φοῦντα μετὰ φοινικίων, οἷα καὶ ἐπὶ τοῦ βασιλικοῦ, οὐ μὴν δὲ καὶ κόμπωσι. Ὁ.π., σ. 169. 30-31-170. 1-5: *Πάσχα καιρὸν γίνεσθαι σέλλας βασιλικὰς καὶ χαλινούς καὶ ἐπανωσκέπια πάντα καινὰ, καὶ τὰ παλαιὰ λαμβάνει πάντα τὸν κόμητα, ἥτοι τὰ τε σέλλας μετὰ τῶν κομπωσίων καὶ τοὺς χαλινούς οὕτω μετὰ τῶν φουντῶν. Ἡ ἐπικὴ περιγραφή του αλόγου του Αχιλλέα θυμίζει έντονα την προηγούμενη και πιθανώς προσπαθεῖ να μεταφέρει στον ίππο του ἥρωα τα χαρακτηριστικά ενός αυτοκρατορικού. Σημειώνουμε ότι στο τέλος του αποσπάσματος αναφέρεται με ακρίβεια ότι οι φοίνικες του λοφίου ήταν δώδεκα: *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως*, σ. 400, 1114-1125: *Σέλλαν εἶχεν ἐξαίρετον, χρυσήν, μαλαγματένην, / ῥευστὰ μαργαριτάρια εἶχεν ἡ σέλλα γῦρον, / τὰ ἐντελινοπροστέλινα καὶ ἡ κεφαλαρέα / μάλαγμαν ὀλοπόρφυρον μετὰ λίθομαργάρων, / μετὰ τὰ χρυσὰ ἀετοπούλα, μετὰ τὰ χρυσὰ λεοντάρια, καὶ χρωμιτίσια τουβία ὀξεία εἰς τὸ φαρὶν του. / Τὰ ὀνύχια καὶ τὰ κότσια μετὰ τὴν χινέα βαμμένα / καὶ γατανίτσια ὀλόχρυσα εἰς τὸν σφόρδον εἰν' πλεμένα, / καὶ κλαπτῶν κομπῶσιον εἶχεν ἡ σέλλα ἐκείνη / μετὰ φούντας χρυσοκόκκινας, μετὰ χρυσαργύρους κόμπους, / φοῦντα μεγάλη, ἔμορφη, εἰς τὸ μέτωπον τοῦ ἀλόγου / μετὰ δώδεκα φοινίκια χρυσὰ σκονιταρωμένη. Για τη χρήση των λοφίων στην πρόωμη βυζαντινὴ εποχή βλ. T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen* 61-63.***

136. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

Είναι δύσκολο να βρει κανείς οποιουδήποτε είδους σφραγίδα στα ζώα που απεικονίζονται στα βυζαντινά έργα τέχνης, χωρίς βέβαια να αποκλείονται οι εξαιρέσεις. Παρ' όλο που δεν κατέστη δυνατό να βρεθούν πληροφορίες στις γραπτές πηγές, πολύ πιθανώς η συνήθεια να σηματοδύνονται τα ζώα με πυρωμένο σίδερο ήταν διαδεδομένη και στο ύστερο Βυζάντιο¹³⁷. Ο ζωγράφος Pisanello, ο οποίος αντάμωσε την ελληνική αποστολή στη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας το 1438/1439, πιθανώς μετέφερε σε δύο έργα του τις σφραγίδες που παρατήρησε σε ελληνικούς ίππους. Σε ένα σχέδιό του, το οποίο σήμερα φυλάσσεται στο Λούβρο, η σφραγίδα απεικονίζει μια σφαίρα με έναν σταυρό από πάνω, την οποία κάποιος ερμήνευσε ως το σύμβολο των αυτοκρατορικών στάβλων¹³⁸. Η πίσω όψη του μεταλλίου του Ιωάννη Η' Παλαιολόγου θα μπορούσε να

137. Ένα σίδερο μαρκαρίσματος του βου αιώνα προερχόμενο από την Κωνσταντινούπολη καθώς και γραπτές μαρτυρίες που ανάγονται στον 9ο αιώνα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη αυτής της μεθόδου κατά τις παλαιότερες περιόδους του Βυζαντίου: βλ. S. Bendall - C. Morrisson, *Protecting horses in Byzantium* 41-46, βλ. και Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, *Ὅσα δεῖ γίνεσθαι τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων μέλλοντος φουσαταεῦσαι*, J. F. Haldon (εκδ.), *Three Treatises on Imperial Military expeditions*, [CFHB] 28, Wien 1990, σ. 99.75-80, σχετικά με τη συνήθεια να σηματοδοτούν τα υποζύγια της αυτοκρατορικής συνοδείας και στα δύο καπούλια.

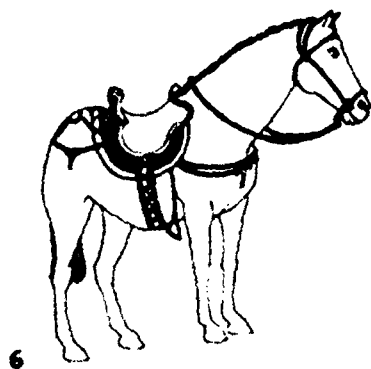
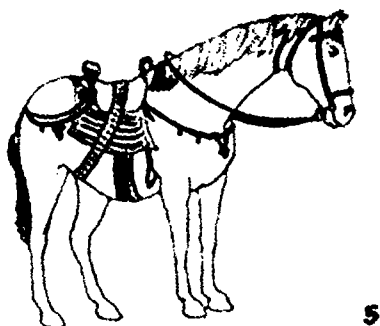
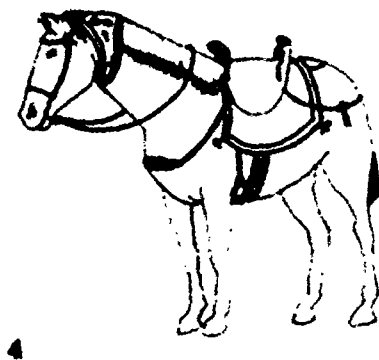
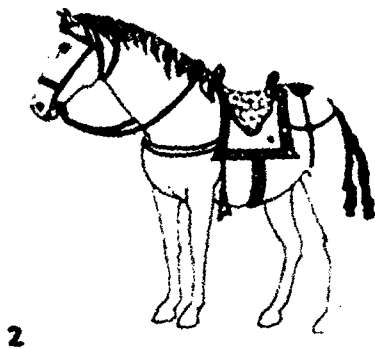
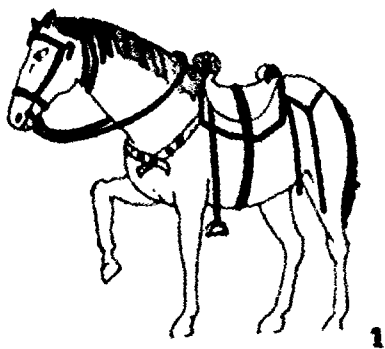
138. Βλ. P. Marini, Pisanello, *λήμαα καταλόγου αρ. 53*, σ. 292. Σχετικά περίπλοκο είναι το θέμα της προέλευσης των ίππων των Ελλήνων που συμμετείχαν στη Σύνοδο: δεδομένου ότι οι τελευταίοι δεν έφεραν μαζί τους κανένα ζώο από την πατρίδα, φαίνεται ότι τους παρέιχαν ίππους προσωρινά για τις ανάγκες τους. Τον Φεβρουάριο του 1438 ο Ιωάννης Η' έλαβε 150 άλογα για τη μεταφορά μέρους της συνοδείας του, από τη Βενετία στη Φερράρα, βλ. J. Gill, *Quae Supersunt Actorum Graecorum Concilii Florentini*, Pars I, σ. 6.16-17: καὶ ὤρισεν ὁ βασιλεὺς, ἵνα φέρωσι τὸ πρῶτ' ἄλογα ρν'. Αργότερα, μετά από επανειλημμένες εκκλήσεις στον πάπα για την παραχώρηση αλόγων για κυνήγι, ο αυτοκράτορας έλαβε 11 ίππους εντελώς ακατάλληλους για αυτόν τον σκοπό. Έτσι αναγκάστηκε να αγοράσει, με δικά του έξοδα, έναν ίππο από τον πρέσβη του Νικόλαο Γουδέλη, βλ. Σίλβεστρος Συρόπουλος, *Ἀπομνημονεύματα*, V. Laurent (εκδ.), *Les «Mémoires» du Grand Ecclésiastique de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, [Publications de l'Institut Français d'Études Byzantines] Paris 1971, σ. 296.15-19: Μετὰ παρέλευσιν οὖν μηνῶν τριῶν καὶ μετὰ πολλὰς ἀπαιτήσεις ἔστειλεν αὐτῷ παριππιδία ἑνδεκα μὴδὲν ἀγαθὸν ἢ προτέρημα ἵππου ἔχοντα. Καὶ ὥς οὐδὲν ἐξ αὐτῶν ἦν ἀρμόδιον τῷ βασιλεῖ, ἔτυχε δ' ἐγγὺς τότε ἑλθὼν ὁ Γουδέλης ἐκ τῆς Ῥωσίας ἐξωνήσατο ὁ βασιλεὺς ἵππον ἕνα ἐξ αὐτοῦ, οὗ ἐπιβαίνων τοῖς κυνηγεσίαις ἐσχόλαζε· τοὺς δὲ λοιποὺς τοῦ Γουδέλη ἵππους ἐπρίατο ὁ Δεσπότης κύρ Δημήτριος. Δεν ξέρουμε πόσους ίππους συνολικά προμηθεύτηκε η αυτοκρατορική συνοδεία από τον Γουδέλη τον Αύγουστο του 1438, βλ. M. Vickers, *Some Preparatory Drawings for Pisanello's Medallion of John VIII Palaeologus*, *Art B* 60 (1978) 417-424. Ούτως ή άλλως, γνωρίζουμε ότι σχεδόν μετά από ένα χρόνο ο Giovanni de' Pigli είδε στην Περέτολα τη συνοδεία του αυτοκράτορα με *quaranta in cinquanta chavagli molto bene a punto*. Βλ. K. M. Setton, *The Emperor John VIII Slept Here ...*, *Speculum* 33 (1958) 225. Σύμφωνα με μια άλλη πηγή, εκείνο τον Ιούλιο του 1439 οι ίπποι ήταν 60: M. Di Branco, *La cavalcata dei Magi. Giovanni VIII Paleologo a Prato, Pistoia e Peretola (23-27 luglio 1439)*, *RANL*, sc. mor., s. ix, 15 (2004), [2005], σημ. 29. Τέλος, πάνω σε αυτό το θέμα βλ. T. Braccini, *L'imperatore Giovanni VIII Paleologo a Pistoia*, *BZ* 98 (2005) 383-397.

διαψεύσει αυτή τη θεωρία, εφόσον απεικονίζει τον αυτοκράτορα να ιππεύει ένα άλογο σημαδεμένο με εντελώς διαφορετικό σύμβολο¹³⁹. Τέλος, σε μια αρμενική μικρογραφία του 14ου αιώνα, ο Βουκεφάλας, ο ίππος του Μεγάλου Αλεξάνδρου, είναι σημαδεμένος με ένα κεφάλι βοδιού στα καπούλια του¹⁴⁰.

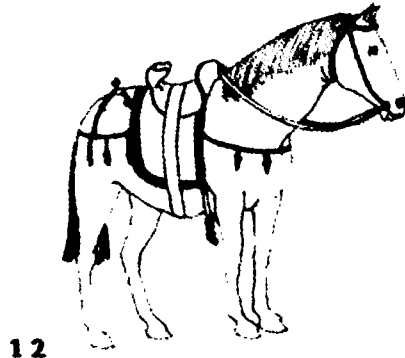
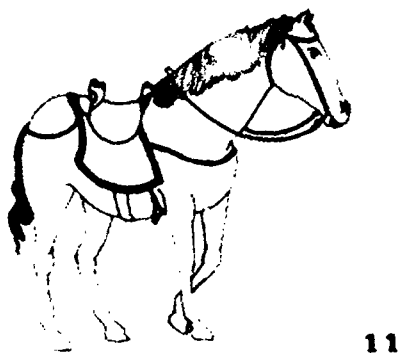
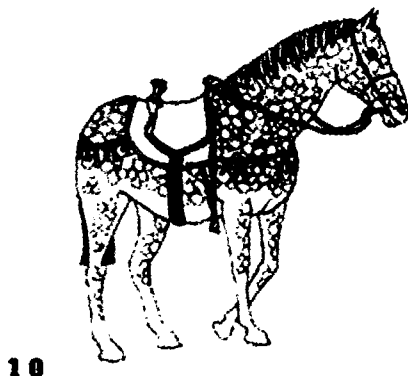
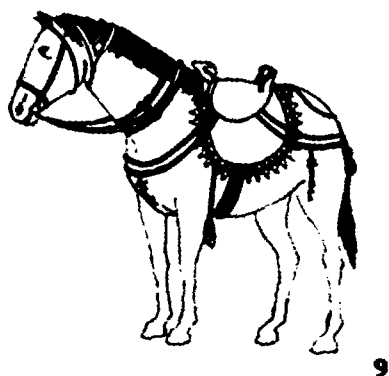
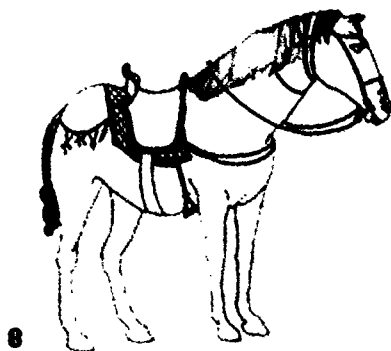
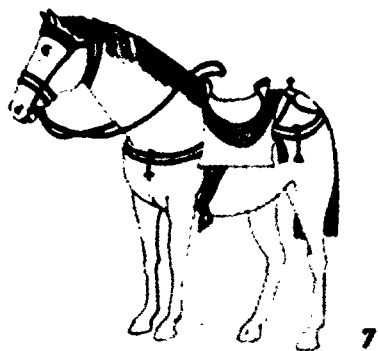
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

139. Ίσως μπορούμε να διακρίνουμε μια άλλη σφραγίδα αλόγου όμοια με αυτή του Λούβρου σε ένα σχέδιο που αποδίδεται στον Pisanello και φυλάσσεται στο The Art Institute of Chicago, βλ. το λήμμα καταλόγου του C. C. Bambach στο H. C. Evans, *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, σ. 527-532 και κυρίως η φωτογραφία 318α εμπρ. της σ. 528.

140. Βλ. την εικόνα στον κώδ. 424, φ. 89ν της μονής του αγίου Λαζάρου των Αρμενίων στην Βενετία: C. Mutafian (επιμ.), *Roma-Armenia, Biblioteca Apostolica Vaticana, 25 marzo - 16 luglio 1999*, Roma 1999, σ. 71. Παρόλο που πιθανώς δεν έχουν σωθεί παρόμοιες εικόνες από την παλαιολόγεια εποχή, μπορούμε να διακρίνουμε πολύ καθαρά μια σφραγίδα του Βουκεφάλα σε μια εικόνα ενός κώδ. των Κυνηγετικών του Ψευδο-Οπιανού που χρονολογείται στο 1060. Για μια έγχρωμη αναπαράσταση της σκηνής βλ. I. Spatharakis, *The Illustrations of the Cynegetica in Venice. Codex Marcianus Graecus Z. 139* (αλλά 439), Leiden 2004, εικ. 15.

1. Çarikli Kilise, Göreme (παρεκκλήσι 22), Καππαδοκία. Τοιχογραφία, 1150-1200.
2. Μονή Κλεισούρας, Βρονταμάς, Λακωνία. Τοιχογραφία, 1201.
3. Kirk Dam alti kilise, κοιλάδα της Hilara, Καππαδοκία. Τοιχογραφία, 1283-1295.
4. Ναός των Αγίων Σαράντα, Παλιομονάστηρο, Λακωνία. Τοιχογραφία, 1304/5.
5. Μονή Βατοπεδίου, Άγιον Όρος, κώδ. Βατοπ. 1199, φ. 150β, από την Τραπεζούντα, 1346.
6. Μονή των Ταξιαρχών, Lesnovo, Σερβία. Τοιχογραφία, 1349.

7. Ναός του Αγίου Γεωργίου, Λογκανίκος, Λακωνία. Τοιχογραφία, 1374/5.

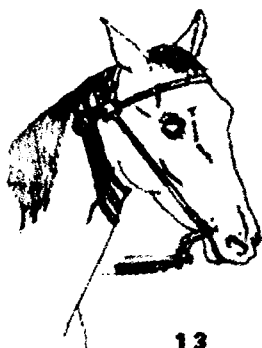
8. Ναός του Αγίου Γεωργίου, Calendžina, Γεωργία. Τοιχογραφία, 1384-1396.

9. Ναός του Αγίου Γεωργίου, Πλεμενιανά, Σελίνος, Κρήτη. Τοιχογραφία, 1409/10.

10. Ναός των Ταξιάρχων, Έξω Λακωνία, Κρήτη. Τοιχογραφία, 1431/2.

11. Ο Άγιος Γεώργιος, αρχαιοπωλείο. Εικόνα, 1441.

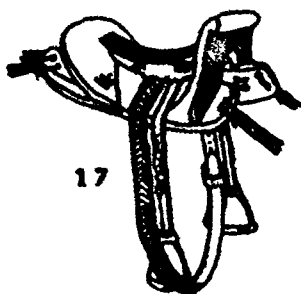
12. Ο Άγιος Γεώργιος, ναός Παναγίας Λιθινών, Κρήτη. Εικόνα, μέσα του 15ου αι.

13

14

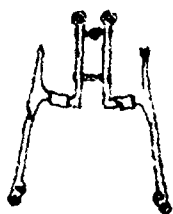
17

15

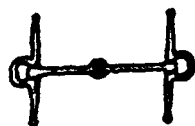
16

18

19

20

13. Ναός των Αγίων Αναργύρων, Καστοριά. Τοιχογραφία, π. 1180.

14. Κεραμικό πινάκιο. Νίκαια, Αρχαιολογικό Μουσείο, π. 1300.

15. Σχέδιο του Pisanello, Musée du Louvre, Département des Arts Graphiques (MI 1062) 1438/9.

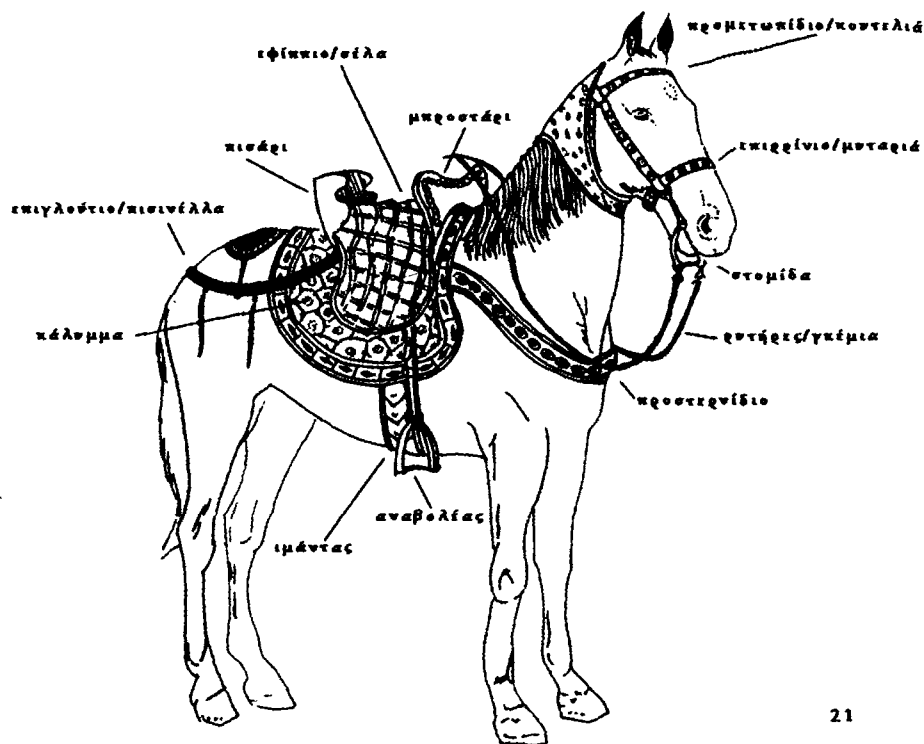
16. Στομίδα υποχαλινού. Από D. Nicolle, *Knight of Outremer*, London 1996, πίν. H/4a.

17. Πολεμική σέλα.

18. Στομίδα υποχαλινού, 1200/1230. Από A. Hyland, *The Medieval Warhorse*, σ. 14.

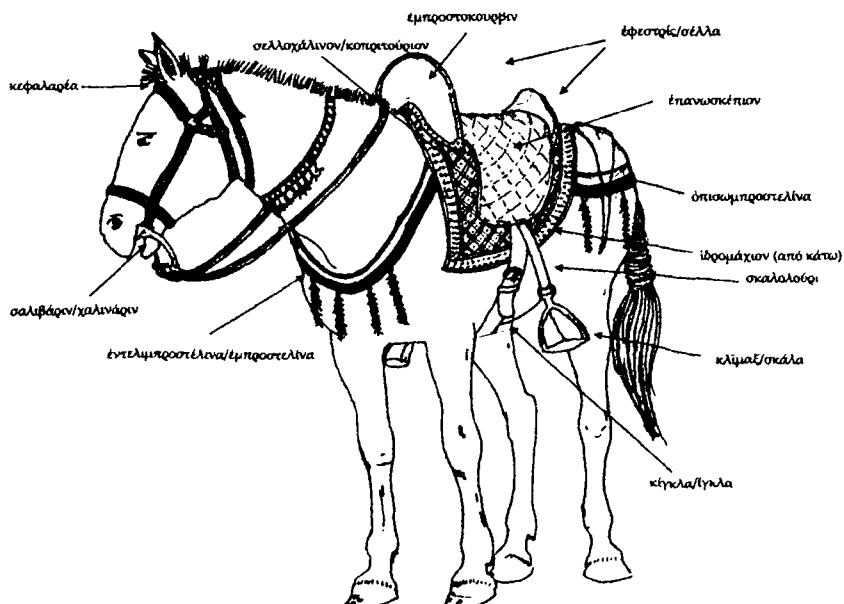
19. Στομίδα χαλινού. Από A. N. Kirpichnikov, *Russische Waffen*, πίν. 16.

20. Στομίδα χαλινού. "Ο.π.

21

21. Νεοελληνική ορολογία. Karşı kilise, Gülşehir/Αραβισσός, Καππαδοκία 1212.

22. Βυζαντινή ορολογία. Ναός του Αγίου Γεωργίου, Ανύδρου, Κρήτη 1323.

Σταύρος Γ. Γεωργίου

ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΤΙΤΛΟ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΗ
ΕΠΙ ΚΟΜΝΗΝΩΝ ΚΑΙ ΑΓΓΕΛΩΝ

Ο τίτλος του δεσπότη δημιουργήθηκε, όπως είναι γενικά αποδεκτό στην έρευνα, από τον Μακουήλ Α΄ Κομνηνό (1143-1180) και απονεμήθηκε για πρώτη φορά το 1163 στον Ούγγρο πρίγκηπα Βελά (Βέλα), τον μετέπειτα βασιλέα της Ουγγαρίας Βελά Γ΄ (Βέλα III, 1173-1196)¹. Ο Βελάς έλαβε τον τίτλο με την ευκαιρία του αρραβώνα του με τη θυγατέρα του αυτοκράτορα Μαρία Κομνηνή και αναγνωρίστηκε ως διάδοχος της Αυτοκρατορίας². Ο νέος αυλικός τίτλος είχε συνδεθεί έτσι με τη διαδοχή και, όπως γνωρίζουμε, το ίδιο ίσχυσε και αργότερα επί Αλέξιου Γ΄ Αγγέλου (1195-1203), οπότε έλαβαν τον τίτλο ως διάδοχοι του θρόνου πρώτα ο γαμβρός του αυτοκράτορα Αλέξιος Παλαιολόγος και μετά τον θάνατό του ο σύγγαμβρός του Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις (1204-1222)³.

Μεγάλη σπουδαιότητα για τη θέση του τίτλου του δεσπότη στην ιεραρχία έχουν οι πληροφορίες που αντλούμε από δύο σημαντικές πηγές: πρώτον, τα πρακτικά της Συνόδου του 1166 –η οποία, ως γνωστόν, ασχολήθηκε με την ευαγγελική ρήση *Ὁ πατήρ μου μείζων μου ἔστιν*– και πιο συγκεκριμένα τα πρακτικά της συνεδρίασης της 6ης Μαρτίου 1166, όπου ο δεσπότης Βελάς - Αλέξιος παρακάθησε αμέσως μετά τον αυτο-

1. Για τη δημιουργία του τίτλου του δεσπότη, τη θέση του στην αυλική ιεραρχία και τα σχετικά ζητήματα βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Οι τιμητικοί τίτλοι επί Κομνηνών (1081-1185). Συμβολή στη μελέτη των διοικητικών θεσμών του βυζαντινού κράτους*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005 (υπό έκδοση στη σειρά: *Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών*), σ. 284-299. Για τα δεσποτικά έγγραφα και πολλά επιμέρους ζητήματα για τον τίτλο του δεσπότη βλ. Αλχημήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Το αξίωμα του “Δεσπότη” και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου*, εν Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (επιμ.), *Μεσαιωνική Ήπειρος. Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου* (Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999) [Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Διατμηματικό μεταπτυχιακό πρόγραμμα μεσαιωνικών σπουδών, Σειρά συμποσίων, 1], Ιωάννινα 2001, σ. 73-97.

2. Για τη Μαρία Κομνηνή και τον Βελά - Αλέξιο βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοί τίτλοι 284 κ.ε., 308-310, 440-441*, με αναφορά στις πηγές και τη βιβλιογραφία. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. κατ’ επιλογήν Κ. Βαριζός, *Σπουδή βυζαντινών προσωπογραφιών. Αλέξιος Κομνηνός - Εμψήνη η Ρωσική και οι άτυχοι απόγονοί τους*, *Βυζαντινά* 7 (1975) 129-175, ειδικότερα σ. 151-154. — Του ίδιου, *Η γενεαλογία των Κομνηνών* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 20α-β], τόμ. Α΄-Β΄, Θεσσαλονίκη 1984, τόμ. Β΄, σ. 439-452 (αρ. 153).

3. Για τον Αλέξιο Παλαιολόγο και τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοί τίτλοι 296 και σημ. 95-96*, με λεπτομερή αναφορά στις πηγές και τη βιβλιογραφία.

κράτορα και πριν από τους πατριάρχες και έναν αριθμό αξιωματούχων της Αυτοκρατορίας⁴. δεύτερον, ένα έγγραφο που διασώζεται στο χαρτουλαράτο της μονής Ξηροχωραφίου της Σαμφών (αρχαίας Πριήνης), γνωστής αργότερα με το όνομα Ιερά⁵. Στην παρούσα εργασία θα μας απασχολήσει το έγγραφο της μονής Ξηροχωραφίου.

Το έγγραφο απόκειται στον κώδικα Ambrosianus P. 121 sup., φφ. 1ν-γ, 159γ, του πρώτου μισού του ΙΕ' αιώνα και εξεδόθη με άλλα έγγραφα του χαρτουλαράτου, που σώζονται σε διάφορους κώδικες, από τους Ν. Wilson και J. Darrouzès⁶. Πρόκειται για ένα συμφωνητικό μεταξύ του διακόνου της Μεγάλης Εκκλησίας και επί της πατριαρχικής σακέλλης Κωνσταντίνου Κανίτη και του μοναχού Ιγνατίου, προεστώτος του μετοχίου της μονής Ξηροχωραφίου στην Κωνσταντινούπολη, και των άλλων μοναχών του μετοχίου⁷. Το έγγραφο φέρει την ημερομηνία 22 Μαρτίου 1167 και αναφέρει μεταξύ άλλων: Ἐν ὀνόματι τοῦ Π(ατ)ρ(ὸ)ς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πν(εύματος) καὶ τῆς κυρί(ως) καὶ ἀληθῶς ὑπερενδόξου εὐλογημένης δεσποίνης ἡμῶν θ(εοτόκ)ου καὶ ἀειπαρθ(έ)ν(ου) Μαρίας, ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων καὶ κοσμοποθ(ή)τ(ων) καὶ ἐκ Θεοῦ ἐστεμμένων, μεγάλων, νικητῶν καὶ εἰρηνοποι(ῶν) βασιλέων ἡμῶν, Μανουὴλ μεγάλου βασιλέως πορφυ(ρογεννή)του καὶ αὐτοκράτορο(ς) Ρωμαί(ων) τοῦ Κομνηνοῦ, ἔτει τῆς βασιλείας αὐτοῦ εἰκοστῷ τετάρτῳ, καὶ Μαρίας τῆς εὐσεβεστάτης αὐγούστης, Ἀλεξίου δεσπότη καὶ Μαρίας τῆς εὐσεβεστάτης βασιλίσσης καὶ πορφυρογεννήτου, τῇ κβ' τοῦ παρόντο(ς) μαρτ(ί)ου μηνό(ς) τῆς νῦν τρεχούσης πεντεκαίδεκάτης ἰνδικτιῶνο(ς), ἔτ(ει) ἀπὸ κτίσεως κόσμου .ςχοε', ἐν ταύτῃ τῇ λαμπρᾷ καὶ θεοσώστῳ Κωνσταντινουπόλ(ει) νέᾳ Ρώμῃ ...⁸.

Ο P. Wirth επισημαίνει σε ειδική μελέτη του τη σπουδαιότητα του

4. Ἐκθεσις τῶν πραχθέντων ἐπὶ τῇ ζητήσει τῆς ἐξηγήσεως τοῦ ἐν τῷ ἁγίῳ Εὐαγγελίῳ ἐκφερομένου ῥητοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὁ Πατὴρ μου μεῖζων μου ἔστι ..., ἐκδ. Στ. Ν. Σάκκος, «Ὁ Πατὴρ μου μεῖζων μου ἔστιν». Β'. Ἐριδες καὶ σύνοδοι κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα [Σπουδαστήριον Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας, 8], Θεσσαλονίκη 1968, σ. 153.13-159.32 (αφ. 5), ειδικότερα σ. 153.14-18: Προκαθημένου τοῦ θεοστέπτου κρατίστου καὶ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ ἐν τῇ αὐτῇ ὑπερῶα τροπικῇ· συνεδριαζόντων τῷ ἐνθῷ κράτει αὐτοῦ τοῦ δεσπότη καὶ περιποθῆτου γαμβροῦ τῆς ἀγίας αὐτοῦ βασιλείας κυροῦ Ἀλεξίου ...

5. Για τὴ μονὴ Ξηροχωραφίου - Ιεράς βλ. Ν. Wilson - J. Darrouzès, Restes du cartulaire de Hiéra-Xérochoraphion, REB 26 (1968) 5-47. — R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins* (Bithynie, Hellespond, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique) [Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, II], Paris 1975, σ. 227.

6. Οἱ Ν. Wilson - J. Darrouzès, Restes 5-47, ἐκδίδουν συνολικὰ δεκατέσσερα ἐγγραφα ἀπὸ τοὺς κώδικες Marciani S. Marco 308 καὶ 316, Bodleianus Roe 9 καὶ Ambrosianus P 121 sup., πὺν ὅλοι χρονολογούνται στὸ πρῶτο μισό τοῦ ΙΕ' αἰῶνα.

7. Ἐγγραφα Ξηροχωραφίου - Ιεράς, αφ. 7, σ. 24.1-26.84.

8. Ἐγγραφα Ξηροχωραφίου - Ιεράς, αφ. 7, σ. 24.2-15.

εγγράφου, σε αντίθεση με τους εκδότες, οι οποίοι δεν έχουν προβεί σε κανένα σχόλιο των σημαντικών πληροφοριών που διασώζει⁹. Κατά την εκτίμησή μου όμως ο ερευνητής διατυπώνει μια εσφαλμένη ερμηνεία για τη θέση του δεσπότη στην αυλική ιεραρχία.

Ο P. Wirth κάνει πρώτα μια αναφορά στον τίτλο της βασίλισσας, με τον οποίον απαντά η Μαρία Κομνηνή στο έγγραφο, και σημειώνει ότι έτσι εκαλείτο διαφορετικά στη βυζαντινή παράδοση γενικά η σύζυγος του βασιλεύοντος αυτοκράτορα: «Interessant ist das Epitheton der Braut des zur Thronfolge ausersehenen ungarischen Prinzen βασίλισσα; so heisst ansonsten in der byzantinischen Tradition im allgemeinen die Gemahlin des regierenden Kaisers»¹⁰. Στη συνέχεια σχολιάζει τον τίτλο του δεσπότη που έφερε ο Βελάς - Αλέξιος και γράφει: «Wenn der dazwischen aufgeführte Bela als δεσπότης figuriert, so ist diese Bezeichnung innerhalb des ausgeschriebenen Zusammenhangs zugleich im Gegensatz zu dem in dem Papyrus erwähnten μέγας βασιλεύς eindeutiges Synonym für μικρός βασιλεύς, 'Mitkaiser'. Unser neues Testimonium zur Geschichte der Despotenwürde bietet nebenbei erstmals die unzweifelhaft ebenso offizielle Gesamtnomenklatur für die damals herrschende byzantinische Kaiserdynastie»¹¹. Και συνοψίζει: «... 2. das neue Testimonium erweist neuerdings den kaiserlichen Character der mit μικρός βασιλεύς, 'Mitkaiser', synonymen Bezeichnung δεσπότης in bisher nicht gekannter Schärfe. 3. aus dem ausgeschriebenen Zusammenhang ergibt sich zugleich erneut der ganz dynastischem Denken verpflichtete Charakter dieser um das Jahr 1163 geschaffenen neuen Würde»¹².

Κατ' αρχήν πρέπει να σημειώσουμε για τον τίτλο της βασίλισσας, με τον οποίον απαντά στο έγγραφο η Μαρία Κομνηνή, ότι την περίοδο των Κομνηνών τον τίτλο αυτόν χρησιμοποιούσαν γενικά οι πορφυρογέννητες πριγκήπισσες¹³. Υπάρχει όμως σαφής μαρτυρία στις πηγές ότι η Μαρία Κομνηνή είχε στεφθεί βασίλισσα αμέσως μετά τη γέννησή της, που τοποθετείται χρονικά τον Μάρτιο του 1152¹⁴. Αυτό μαρτυρεί ο Ιωάννης Κίν-

9. P. Wirth, Die Genesis der byzantinischen Despotenwürde im Lichte der zeitgenössischen höfischen Titulatur, *Βυζαντινά* 5 (1973) 421-425, ειδικότερα σ. 423-424.

10. Ό.π., σ. 424.

11. Ό.π., σ. 424-425.

12. Ό.π., σ. 425.

13. Βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοί τίτλοι* 62.

14. Για τη χρονολόγηση της γέννησης της Μαρίας Κομνηνής βλ. Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, έκδ. Aug. Meineke, *Ioannis Cinnami Epitomae rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum* [CSHB], Bonn 1836, σ. 118.19-21. — Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Επίγραμμα επί τῷ γενεθλίῳ τῆς πορφυρογεννήτου καὶ βασιλίδος*, έκδ. E. Miller, *Scriptores Graeci bellorum a Francis dei signa sequentibus in Syria susceptorum. Adnotationes historicae et philologicae ad*

ναμος, ο οποίος γράφει για τη γέννηση της Μαρίας Κομνηνής μετά την αναφορά του στη συνθήκη του φθινοπώρου του 1151 με την Ουγγαρία: Υπὸ τοῦτον τὸν χρόνον καὶ θυγάτριον αὐτῷ πρώτως ἄρτι ἐκ τῆς Αὐγούστης ἐτέχθη Εἰρήνης κάλλει διενεγκὸν Μαρία τε ὠνομάσθη καὶ βασιλὶς ἀνεβοθή¹⁵. Στη στέψη της Μαρίας Κομνηνής αναφέρεται επίσης ο Μαγγάνειος Πρόδρομος, ο οποίος επιβεβαιώνει την πληροφορία ότι η πριγκήπισσα είχε στεφθεῖ βασίλισσα όταν ακόμη ήταν βρέφος: Ναὶ πρὸς αὐτῆς τῆς βλάστης σου, ναὶ τῆς μονογενοῦς σου, / τῆς κόρης τῶν ὁμμάτων σου, τῆς μέσης σου καρδίας, / τῆς ἔτι νῦν ὑπὸ μαζόν, τῆς ἔτι θηλαζούσης / καὶ βασιλείῳ στέμματι δεσποινικῶς στεφθείσης ...¹⁶.

Εἶναι γνωστόν ότι στο Βυζάντιο δεν υπήρξε ποτέ θεσμοθετημένος καταστατικός χάρτης ούτε ένα μόνιμο σύστημα διαδοχῆς του θρόνου¹⁷. Η πρακτική της πρόσληψης του πρωτότοκου γιου του αυτοκράτορα ως συμβασιλέως και διαδόχου και της στέψης του ως βασιλέως, που καθιερώθηκε πολύ πριν από την περίοδο των Κομνηνών, αποτέλεσε πρόσφορη

partem secundum, *Recueil des historiens des croisades publié par les soins de l'Académie Royal des inscriptions et belles-lettres, Historiens Grecs*, τόμ. II, Paris 1881, σ. 341.1-343.100, ειδικότερα σ. 342.34-38.

15. Ιωάννης Κίνναμος, Ἐπιτομὴ 118.19-21. — Βλ. Κ. Βαρζός, Σπουδὴ 152. — Του ἰδίου, Γενεαλογία Β', σ. 439-440. Για τη συνθήκη του φθινοπώρου του 1151 με την Ουγγαρία βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453* [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A: Regesten, Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches], μέρ. 2: *Regesten von 1025-1204*, München 1995² (α' ἐκδ. München - Berlin 1925), αρ. 1383a με αναφορά στη βιβλιογραφία. Ο Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Β', σ. 439-440 και σημ. 5, υποθέτει ότι η στέψη της Μαρίας Κομνηνής πρέπει να ἐγίνε κατά τη βάπτισή της, που σύμφωνα με τη βυζαντινὴ συνήθεια γινόταν κατά την τεσσαρακοστή ἡμέρα της γέννησης των παιδιών. Ο ἴδιος αναφέρει τη νεαρά αρ. 17 του Λέοντος Στ' Σοφού (886-912). Βλ. Λέων Στ' Σοφός, *Νεαραί*, ἐκδ. Ρ. Noailles - A. Dain, *Les nouvelles de Léon VI le Sage. Texte et traduction* [Nouvelle collection de textes et documents, publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé], Paris 1944, αρ. ιζ' (Τῷ αὐτῷ), σ. 63.13-65.22, ειδικότερα σ. 65.4-16. Για το ζήτημα βλ. και Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος και πολιτισμός* [Collection de l'Institut Français d'Athènes, 73], τόμ. Δ', ἐν Αθήναις 1951 (ανατ. Αθήναι χ.χ.), σ. 46-47, 65, με αναφορά και σε μεταγενέστερες πηγές. Βλ. επίσης Ελευθερία Παπαγιάννη - Σπ. Τρωιάνος, Η νεαρά 17 Λέοντος του Σοφού και μια επιτομή της, *Βυζαντινὰ Μελέτα* 1 (1988) 32-51. — Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Δεσπότης 79-80.

16. Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Εἰς τὸν αὐτὸν αὐτοκράτορα δεητήριος περὶ τοῦ ἐν τοῖς Μαγγάνοις ἀδελφάτου*, ἐκδ. S. Bernardinello, *Theodori Prodromi, De Manganis* [Università di Padova, Studi Bizantini e Neogreci, 4], Padova 1972, αρ. IV, σ. 40.1-45.189, ειδικότερα σ. 44.166-45.169. — Βλ. Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Β', σ. 339-440. Τους στίχους ἐκδίδει και ο Σ. Παπαδημητρίου, Ο Πρόδρομος του Μαρκιανού κώδικος XI 22, VV 10 (1903) 102-163, ειδικότερα σ. 135.166-169.

17. Για την ἐκλογή του Βυζαντινοῦ αυτοκράτορα και όλα τα σχετικά ζητήματα βασική παραμένει η μελέτη της Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του Βυζαντινοῦ αυτοκράτορος* [Πραγματεῖαι της Ακαδημίας Αθηνών, 22, 2], Αθήναι 1956, σ. 1 κ.ε.

λύση στο ζήτημα της διαδοχής¹⁸.

Οι Κομνηνοί ακολούθησαν πιστά αυτή την πρακτική. Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός δέχθηκε ως συμβασιλέα τον Κωνσταντίνο Δούκα και μετά τον παραμερισμό του έστεψε βασιλέα τον πρωτότοκο γιο του Ιωάννη Β΄ Κομνηνό (1118-1143) την 1η Σεπτεμβρίου 1092¹⁹. Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός με τη σειρά του έστεψε βασιλέα τον πρωτότοκο γιο του Αλέξιο Κομνηνό το 1122²⁰ και ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός τον μοναδικό νόμιμο γιο του Αλέξιο Β΄ Κομνηνό (1180-1183) λίγο πριν από τις 4 Μαρτίου 1171²¹. Τον γιο του Ιωάννη Κομνηνό έστεψε επίσης ο Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός (1183-1185) τον Νοέμβριο του 1183²².

Η στέψη της Μαρίας Κομνηνής λίγο μετά τη γέννησή της κατά την εκτίμησή μου οφείλεται στο γεγονός ότι η πορφυρογέννητη περιγκήπισσα γεννήθηκε μόλις τον Μάρτιο του 1152, αρκετά δηλαδή χρόνια μετά τον γάμο των γονέων της. Η έλλειψη άρρενος διαδόχου φαίνεται ότι αντιμετώπιστηκε τότε με τη στέψη της μοναχοκόρης του αυτοκράτορα, έστω και αν με τη γέννησή της διασαλεύονταν, όπως γράφει ο Νικήτας Χωνιάτης, *αί διαδοχαι τοῦ γένους: Μήπω δὲ γεννήσας ὁ Μανουὴλ υἱόν, ἀλλ’*

18. Σύμφωνα με την Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή 63, ήδη από την πρώτη περίοδο υπήρχε η συνήθεια της πρόσληψης συναυτοκράτορα από τον κυβερνώντα αυτοκράτορα, συνήθως του γιου του ή κάποιου άλλου προσώπου, με το οποίο συνήθως συνήπτε και συγγενικούς δεσμούς. Η συνήθεια αυτή συνεχίστηκε και τη μέση περίοδο, όπως παρατηρεί η ίδια ερευνήτρια, (Εκλογή 124), οπότε αναζητήθηκε τρόπος, με τον οποίον καθίστατο όχι μόνο *de facto* αλλά και *de jure* η θέση του συμβασιλέως υποδεέστερη από εκείνην του ασκούντος την εξουσία αυτοκράτορα. Η διαφοροποίηση γινόταν στο τυπικό της στέψης, την ορολογία, τις απεικονίσεις στα νομίσματα και αλλού. Βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή 124-142, όπου αναλυτική εξέταση του ζητήματος με αναφορά στις πηγές. Στο ζήτημα αυτό με αναφορά πηγών από την περίοδο των Κομνηνών αναφερόμαστε αναλυτικά παρακάτω σημ. 27. Για το ζήτημα της συμβασιλείας και γενικά της διαδοχής βλ. και Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Περί το πρόβλημα της αναδείξεως του Βυζαντινού αυτοκράτορα*. Α΄, ΕΕΦΣΠΑ 12 (1961-1962) 458-497, ειδικότερα σ. 468-497 (= *Βυζαντινή Αυτοκρατορία - Νεότερος Ελληνισμός*. Συμβολή στην έρευνα, τόμ. Α΄, Αθήνα 2006, σ. 45-89, ειδικότερα σ. 57-89). — Της ίδιας, *Περί το πρόβλημα της αναδείξεως του Βυζαντινού αυτοκράτορα*. Β΄. Προσθήκαι και διορθώσεις, ΕΕΦΣΠΑ 13 (1962-1963) 375-399, ειδικότερα σ. 387-390 (= *Βυζαντινή Αυτοκρατορία - Νεότερος Ελληνισμός* 89-116, ειδικότερα σ. 102-107). — Της ίδιας, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Α΄: 324-610, Β΄1: 610-867, Β2: 867-1081, Θεσσαλονίκη 1992-1997² (α΄ έκδ. Αθήναι 1975-1988, ανατ. τόμ. Α΄-Β΄1 1996-1998), τόμ. Γ΄1: 1081-1204, Αθήνα 2001, τόμ. Β΄1, σ. 245-248, Β2, σ. 271-275 (= *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 324-1204. Κράτος, Διοίκηση, Οικονομία, Κοινωνία, Αθήνα 2004, σ. 78-82, 198-203). — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 2001⁴ (α΄ έκδ. Αθήνα 1983), σ. 300-301.

19. Βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοί τίτλοι* 43-44, 86 και σημ. 245, με αναφορά στις πηγές και τη βιβλιογραφία.

20. Ό.π., σ. 214 σημ. 32.

21. Ό.π., σ. 292.

22. Ό.π., σ. 437.

ἐπὶ τῇ θυγατρὶ Μαρία, ἣν αὐτῷ ἡ ἐξ Ἀλαμανῶν ἀπέτεκεν ἄλοχος, τὰς τοῦ γένους σαλεύων διαδοχάς ...²³. Με τη στέψη της η Μαρία Κομνηνή ήταν η διάδοχος της Αυτοκρατορίας. Ως διάδοχον τοῦ κράτους την αποκαλεί ο Μαγγάνειος Πρόδρομος²⁴.

Αντίθετα με τη Μαρία Κομνηνή, ο σύζυγός της Βελάς - Αλέξιος δεν στέφθηκε, ούτε απαντά σε κάποια πηγή με τον τίτλο του βασιλέως. Η αναφορά του ως δεσπότη στο έγγραφο της μονῆς Ξηροχωραφίου, σε σχέση με την αναφορά του αυτοκράτορα, της αυτοκράτειρας και της βασίλισσας συζύγου του -τους οποίους ο συντάκτης του εγγράφου, άριστος γνώστης της αυλικῆς εθιμοτυπίας, καταγράφει σύμφωνα με τους καθιερωμένους τύπους-, αποτελεί μια αδιάψευστη μαρτυρία ότι ο Βελάς - Αλέξιος είχε λάβει τον τίτλο του δεσπότη, που του προσέδιδε την ιδιότητα του διαδόχου της Αυτοκρατορίας, και όχι εκείνον του βασιλέως. Γι' αυτό άλλωστε έπειτα από λίγα χρόνια, με τη διάλυση του αρραβώνα του με τη Μαρία Κομνηνή, ανακλήθηκε τόσο ο τίτλος του όσο και τα δικαιώματα διαδοχῆς στον θρόνο²⁵. Διότι τα δικαιώματα που είχε ο Βελάς - Αλέξιος στη διαδοχή απέρρεαν από τον αρραβώνα του με την πορφυρογέννητη βασίλισσα και όχι από μια στέψη.

Έτσι λοιπόν η άποψη του P. Wirth ότι ο όρος δεσπότης χρησιμοποιήθηκε στο έγγραφο της μονῆς Ξηροχωραφίου ως συνώνυμος του μικρού βασιλέως κρίνεται ως εντελώς εσφαλμένη²⁶. Σε καμιά περίπτωση η αναφορά του Βελά - Αλεξίου στο έγγραφο ως δεσπότη, σε σχέση με την αναφορά του Μανουήλ Α' Κομνηνού ως μεγάλου βασιλέως, δεν σχετίζεται με τη διάκριση που γίνεται στις αφηγηματικές πηγές ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον συμβασιλέα ή τους συμβασιλείς, στην περίπτωση που αυτοί ήταν περισσότεροι του ενός.

23. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, έκδ. J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB, XI/1-2], τόμ. I-II, Berolini - Novi Eboraci 1975, τόμ. I, σ. 137.66-68. — Βλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Β'*, σ. 440 σημ. 6.

24. Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Εἰς τὸν αὐτόν*, έκδ. S. Bernardinello, *De Manganis*, αρ. V, σ. 46.1-49.122, ειδικότερα σ. 49.118-122: ... καὶ χρόνοι προστεθείησαν τοῦ κράτους σου τοῖς χρόνοις / καὶ δόξης ὕψος μείζονος ὁ θρόνος σου προσλάβοι / καὶ τῆς πορφύρας ἐπ' αὐτόν βλαστός ἐπαναβαίη, / διάδοχος τοῦ κράτους σου καὶ τῶν ἀριστείων σου, / ἐγὼ δὲ κλειῖθρα χεῖλεσι τὰ τῆς σιγῆς ἐνθήσω. Βλ. και του ίδιου, *Δεητήριος περὶ τοῦ ἐν (τοῖς) Μαγγάνοις ἀδελφάτου*, έκδ. S. Bernardinello, ό.π., αρ. III, σ. 36.1-39.99, ειδικότερα σ. 38.67-72: Οὐχ εὔρον κρείττονα καυρόν παρὰ τὸν ἐνεστῶτα / καὶ τὴν ἐπιβατήριον καὶ χαροπὸν ἡμέραν / τῆς χρυσαυγοῦς δεσποίνης μου τῆς πορφυρογεννήτου, / καθ' ἣν ποιεῖται τὴν χρυσὴν ἐπίβασιν ἀρτίως / αὐτὸ τὸ χαριτόβλυτον καὶ γαληνόν σου κράτος / εἰς τὸν περιβλεπτότατον τοῦτον καὶ θεῖον δόμον ... — Βλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Β'*, σ. 440. Τα παραπάνω χωρία βλ. και εν Σ. Παπαδημητρίου, *Πρόδρομος* 134.118-122, 132.67-72.

25. Βλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία Β'*, σ. 445. — Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοί τίτλοι* 292, 306-307.

26. P. Wirth, *Genesis* 424-425.

Ὡς γνωστόν, συνήθως ο αυτοκράτορας απαντά στις πηγές ως μέγας αὐτοκράτωρ, ως βασιλεὺς αὐτοκράτωρ ἢ απλῶς ως αὐτοκράτωρ, ἐνῶ ο συμβασιλεὺς ως βασιλεὺς ἢ μικρὸς βασιλεὺς²⁷. Ἡ διάκρισή τους γίνεται

27. Για την περίοδο των Κομνηνῶν βλ. Άννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς, ἐκδ. D. R. Reinsch - A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias* [CFHB, XI/1-2], τόμ. I-II, Berolini - Novi Eboraci 2001, τόμ. I, σ. 414.34-37: ... δίδωμι τὴν πίστιν τὴν ἑμαυτοῦ πρὸς τὴν ἡμῶν βασιλείαν, σοῦ τέ, τοῦ μεγάλου αὐτοκράτορος κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, καὶ τοῦ τριποθέτου υἱοῦ σου τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου τοῦ πορφυρογεννήτου ..., 415.41-44: ... καὶ τὴν συμφωνίαν ἀρραγῇ τίθημι φυλάττειν πρὸς τὴν βασιλείαν ἡμῶν, τουτέστι σέ τέ, τὸν αὐτοκράτορα Ῥωμαίων κύριον Ἀλέξιον, καὶ τὸν βασιλέα καὶ υἱόν σου τὸν πορφυρογεννήτον ..., 418.69-72: Καὶ ὅσοι μὲν ἐνταυθοῖ τυγχάνουσι συνεπιδημούντες ἐμοί, αὐτίκα καὶ τὰς ἐνόρκους πίστεις καὶ τὰς συμφωνίας δώσουσι πρὸς ὑμᾶς τοὺς σεβαστοὺς, τὸν τε κύριον Ἀλέξιον καὶ αὐτοκράτορα τῶν Ῥωμαίων καὶ τὸν πορφυρογεννήτον βασιλέα καὶ σὸν υἱόν. – Συνοδικὴ ἀπόφασις 24ης Μαρτίου 1171, ἐκδ. I. Medvedev, Ἡ συνοδικὴ ἀπόφασις τῆς 24ης Μαρτίου 1171 ὡς νόμος γιὰ τὴ διαδοχὴ στο θρόνον τοῦ Βυζαντίου, ἐν Ν. Οικονομίδης (ἐκδ.), *Το Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα. Κανονικὸ Δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία* [Ἐταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν, Διπτύχων - Παράφυλλα, 3], Ἀθῆνα 1991, σ. 229-238 (το κείμενο: σ. 234.1-236.10), ἐιδικότερα σ. 234.1-3: Ὁμολογῶ διὰ τῆς παρούσης μου ἐγγραφῆς, ἵνα φυλάσσω πρὸς σέ τὸν κραταῖον καὶ ἁγίον μου αὐτοκράτορα, τὸν βασιλέα καὶ πορφυρογεννήτον κύριον Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν ..., 234.7-11: Εἰ δὲ συμβῇ τὸ κοινὸν τῶν ἀνθρώπων ἀποδοῦναι σε χρέος, ἵνα ἔχω ἀπ' ἐντεῦθεν, χωρὶς ἀμφιβολίας οἰασθῆτινος ἢ χρεῖας ἐτέρου ὄρκου, τὸν περιπόθητον υἱὸν τῆς ἁγίας βασιλείας σου, τὸν περιφανέστατον πορφυρογεννήτον καὶ βασιλέα κύριον Ἀλέξιον αὐτοκράτορα βασιλέα ἀντὶ σοῦ, καὶ φυλάσσω καὶ ἐπ' αὐτῷ τὴν αὐτὴν καθαράν πίστιν καὶ εὐνοίαν, 235.4-6: Ἐὰν δὲ ὁ τοιοῦτος υἱὸς τῆς βασιλείας σου, ἐτι ζώσης τῆς βασιλείας σου ἢ καὶ μετὰ ταῦτα, ἅπαις παρέλθῃ καὶ ὑπεστὶ τῇ βασιλείᾳ σου ἕτερον ἄρρεν παιδίον, ἵνα ἔχω αὐτὸ βασιλέα αὐτοκράτορα ..., 235.26-27: Εἰ δὲ συμβῇ σοῦ τελευτήσαντος μῆτε τὸν υἱόν σου τὸν βασιλέα καὶ περιφανέστατον πορφυρογεννήτον κύριον Ἀλέξιον περιεῖναι ... – Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ τῶν ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἐτῶν μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*, καὶ περὶ τῶν βασιλευσάντων ἐν αὐτῇ τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς παρὰ τὸν Ἀγαρινῶν ταύτης ἀλώσεως, ἐκδ. I. Bekker, Georgii Codini *Excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis* [CSHB], Bonnæ 1843, σ. 147.1-165.12, ἐιδικότερα σ. 159.15-16: Ἐστέφθη δὲ παρ' αὐτοῦ [ἐνν. Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ] ὁ τοιοῦτος [ἐνν. Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός] εἰς βασιλέα κατὰ ἰνδικτιῶνα ε' τοῦ .ςχπ' ἔτους, 159.23-160.3: Κατὰ δὲ τὴν κδ' τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός, τῆς ιδ' ἰνδικτιῶνος τοῦ .ςχπθ' ἔτους, ὥρα α' τῆς ἡμέρας καθ' ἣν ὁ ἀείμνηστος πατὴρ αὐτοῦ τῆς ἐπιγείου βασιλείας ἠλλάξατο τὴν οὐράνιον, ἀνηγορεύθη αὐτοκράτωρ ... Πβλ. Τυπικὸν τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης τῆς ἐκ βάρθρων νεοργηθείσης καὶ συστάσης παρὰ τῆς εὐσεβεστάτης αἰγούσης κυρᾶς Εἰρήνης τῆς Δουκαίνης κατὰ τὴν αὐτῆς πρόσταξιν καὶ γνώμην ὑψηγηθέν τε καὶ ἐκτεθέν, ἐκδ. P. Gautier, *Le typikon de la Théotokos Kécharitômenê*, REB 43 (1985) 5-165 (το κείμενο: σ. 19.1-149.2327), ἐιδικότερα σ. 121.1788-1789: Τελείσθωσαν τὰ μνημόσυνα τοῦ κρατίστου μου βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καθ' ἣν ἂν ἡμέραν ἐκδημῆσῃ ..., 121.1796-1798: Τελείσθωσαν τὰ μνημόσυνα τοῦ περιποθέτου υἱοῦ τῆς βασιλείας μου τοῦ πορφυρογεννήτου καὶ βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου καθ' ἣν ἂν ἡμέραν ἐκδημῆσῃ ... – Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις* 270.12-14: ... καὶ ἐπὶ θρόνου καθίσας τοῦ διαλιθου καὶ τῇ βασιλείᾳ ταινία διαδηθείς συναυτοκρατοροῖ τῷ παναφήλικι βασιλεῖ ... – Θεόδωρος Σκουταρίωτης, *Σύνοψις χρονικὴ*, ἐκδ. K. N. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς ἐλληνικῆς ιστορίας, τόμ. Ζ', ἐν Βενετίᾳ - ἐν Παρίσιος 1894 (ἀνατ. Ἀθῆναι 1972, Hildesheim - New York 1972), σ. 332.3-4: ... εἰ μὴ βασιλεύσει Ἀνδρόνικος, καὶ ὁ πολῦ-πειρος γέρων συναυτοκράτωρ κατασταθῇ τῷ νεάζοντι βασιλεῖ. – Βλ. Ακ. Χριστοφίλου, *Εκλογὴ* 158, 207-208. — Τῆς ἰδίας, *Πρόβλημα Α'* 473, 474 καὶ σημ. 4, 493-495 (=

φανερή και στις απεικονίσεις, όπου ο αυτοκράτορας παριστάνεται φορώντας στέμμα πεποιικιλμένο με περισσότερους πολύτιμους λίθους. Είναι διαφωτιστικές για το ζήτημα αυτό δύο ψηφιδωτές παραστάσεις στην Αγία Σοφία και η μικρογραφία ενός χειρογράφου, όπου απεικονίζονται ο Ιωάννης Β' Κομνηνός (1118-1143) και ο γιος του βασιλεύς Αλέξιος Κομνηνός²⁸. Τα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας βρίσκονται στον νότιο γυναικωνίτη του ναού και έχουν τις επιγραφές: *Ἰω(άννης) ἐν Χ(ριστῷ) τῷ Θ(εῷ) πιστὸς βασιλεὺς πορφυρογέννητος κ(αὶ) αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Κομνηνός*. — *Ἀλέξιος ἐν Χ(ριστῷ) τῷ Θ(εῷ) βασιλεὺς Ῥωμαίων*²⁹. Η μικρογραφία προέρχεται από τον κώδικα Vaticanus urbinas graecus 2, φ. 19ν, του πρώτου μισού του ΙΒ' αιώνα και έχει τις επιγραφές: + *Ἰωάννης ἐν Χ(ριστῷ) τῷ Θ(εῷ) πιστὸς βα(σιλεὺς) πορφυρογέννητος κ(αὶ) αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Κομνηνός* +. — + *Ἀλέξιος ἐν Χ(ριστῷ) τῷ Θ(εῷ) πιστὸς βα(σιλεὺς) πορφυρογέννητος ὁ Κομνηνός* +³⁰.

Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία - Νεότερος Ἑλληνισμός 61-62, 63 και σημ. 30, 85-87). — Της ἰδίας, Βυζαντινὴ Ἱστορία Γ'1, σ. 233-234 (= Πολίτευμα και θεσμοὶ 352-353). — Στ. Γ. Γεωργίου, Τμητικοὶ τίτλοι 282 και σημ. 32. Για τον ὄρο μέγας βασιλεὺς βλ. και P. Schreiner, Zur Bezeichnung «Megas» und «Megas Basileus» in der byzantinischen Kaisertitulatur, *Βυζαντινά* 3 (1971) 173-192.

28. βλ. σχετικὰ G. Ostrogorsky, Autokrator Johannes II. und Basileus Alexios, *Seminarium Kondakovianum* 10 (1938) 179-183. — Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή* 159, 212-213. — Της ἰδίας, Πρόβλημα Α' 474 σημ. 4, 493-494 (= Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία - Νεότερος Ἑλληνισμός 63 σημ. 30, 85-86). — Της ἰδίας, Βυζαντινὴ Ἱστορία Γ'1, σ. 110 σημ. 28. — Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Α', σ. 340 (αρ. 74).

29. Th. Whittemore, *The Mosaics of Hagia Sophia at Istanbul. Third Preliminary Report, Work Done in 1935-1938: The Imperial Portraits of the South Gallery*, Boston 1942, εἰκ. XX, XXV-XXVI, XXXIII-XXXIV. — Α. Grabar, *Les grands siècles de la peinture. La peinture byzantine. Étude historique et critique* [Collection établie et dirigée par Albert Skira], Genève 1953, σ. 99, 103. βλ. και I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* [Byzantina Neerlandica, 6], Leiden 1976, σ. 88 και εἰκ. 49, 51. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το ψηφιδωτό που σώζεται στον ἴδιο χώρο, στο οποίο παριστάνονται ο Κωνσταντῖνος Θ' Μονομάχος (1042-1055) και η Ζωή (1042). βλ. Th. Whittemore, *Mosaics*, εἰκ. III, IX-XVI, XVIII-XIX. — Του ἰδίου, A Portrait of the Empress Zoe and of Constantine IX, *Byzantion* 18 (1948) 223-227. — Α. Grabar, *Peinture byzantine* 98. — Ν. Oikonomides, The Mosaic Panel of Constantine IX and Zoe in Saint Sophia, *REB* 36 (1978) 219-232 (= *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments*, Variorum Reprints, Aldershot, Hampshire - Brookfield, Vermont 1992, αρ. XV).

30. J. Ebersolt, *La miniature byzantine. Ouvrage accompagné de la reproduction de 140 miniatures*, Paris - Bruxelles 1926, εἰκ. xxxi, 1. — I. Spatharakis, *Portrait* 79-83 και εἰκ. 46, 48, 50. βλ. και F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles*, τόμ. II: *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912 (ανατ. New York 1960, στη σειρά: *Burt Franklin Research and Source Works Series*, 2), εἰκ. μετὰ τη σ. 10. — G. Ostrogorsky, Autokrator Johannes II., πίν. III. — P. Magdalino - R. Nelson, *The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century*, *BF* 8 (1982) 123-183 (= P. Magdalino, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, Variorum Reprints, Aldershot, Hampshire - Brookfield, Vermont 1991, αρ. VI), ευδικότερα εἰκ. VII, αρ. 5.

Δεν φαίνεται στην περίπτωση της Μαρίας Κομνηνής να επαναλαμβάνεται, όπως υποστηρίζει ο Κ. Βαρζός³¹, ότι συνέβη με τη θεία του πατέρα της, ιστορικό Άννα Κομνηνή, η οποία αμέσως μετά τη γέννησή της, που τοποθετείται χρονικά στις 2 Δεκεμβρίου 1083³², είχε στεφθεί βασίλισσα, αφού, όπως γνωρίζουμε, η Άννα Κομνηνή στέφθηκε βασίλισσα ως μνηστή του τότε διαδόχου βασιλέως Κωνσταντίνου Δούκα³³.

Απομένει η απάντηση στο ερώτημα, γιατί ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός προτίμησε ως λύση στο πρόβλημα της διαδοχής του την απονομή στον γαμβρό του Βελά - Αλέξιο του νέου τίτλου του δεσπότη και όχι τη στέψη του ως βασιλέως, όπως ήταν από παλιά καθιερωμένο; Αυτό οφειλόταν κατά την άποψή μου στην ελπίδα του αυτοκράτορα ότι κάποια στιγμή θα αποκτούσε άρρεν τέκνο.

Η ίδια πρακτική ακολουθήθηκε και επί Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου, ο οποίος επίσης δεν είχε άρρενες απογόνους³⁴, με τους δύο γαμβρούς του και διαδοχικά κατόχους του τίτλου του δεσπότη Αλέξιο Παλαιολόγο και Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι. Ο πρώτος υπήρξε σύζυγος της πρωτότοκης θυγατέρας του αυτοκράτορα Ειρήνης Αγγελίνας Κομνηνής και ο δεύτερος της δευτερότοκης Άννας Αγγελίνας Κομνηνής. Και οι δύο έλαβαν τον τίτλο ως διάδοχοι της Αυτοκρατορίας, χωρίς να στεφθούν βασιλείς³⁵.

Στην περίπτωση του Αλεξίου Παλαιολόγου είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι η σύζυγός του Ειρήνη Αγγελίνα Κομνηνή είχε στεφθεί βασίλισσα σύμφωνα με μια μολύβδινη έμμετρη σφραγίδα, αντίτυπα της οποίας σώζονται στις συλλογές του Fogg Art Museum και του Γ. Ζάκου: *Ἀλεξίου σφράγισμα Παλαιολόγου / Κομνηνοφυοῦς δεσπότη τὴν ἀξίαν / γαμβροῦ κρατοῦντος γῆς πάσης Ῥωμαΐδος / εἰς πρωτόπαιδα βασιλίσσαν Εἰρήνην*³⁶. Τη στέψη της Ειρήνης αναφέρουν μεταγενέστερες πηγές. Ο

31. Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Β΄, σ. 440.

32. Βλ. Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Α΄, σ. 176 (αρ. 32). — Στ. Γ. Γεωργίου, Τιμητικοί τίτλοι 82 σημ. 227, με αναφορά των πηγών.

33. Βλ. Κ. Βαρζός, Γενεαλογία Α΄, σ. 176-177 (αρ. 32). — Στ. Γ. Γεωργίου, Τιμητικοί τίτλοι 43-44.

34. Βλ. Νικήτας Χωνιάτης, Χρονική διήγησις 497.5-6: *Βασιλεῖ μὲν γὰρ οὐκ ἦν διάδοχος υἱὸς τῆς ἀρχῆς, θυάζουσαι δὲ θυγατέρες, καὶ αὗται τῶν συνεύνων πρὸ μικροῦ σπανιζόμεναι*. Βλ. και Θεόδωρος Σκουταριώτης, Σύνοψις χρονική 422.1-3. — Εφραίμ Αίνιος, *Χρονική ἱστορία*, έκδ. Ο. Lampsides, *Ephraem Aenii Historia chronica* [CFHB, XXVII], Athenis 1990, σ. 230.6461-6464.

35. Βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, Τιμητικοί τίτλοι 296 και σημ. 95-96.

36. Ν. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 1986, αρ. 130 (περίπου 1200-1203) [= V. Laurent, *La généalogie des premiers Paléologues. A propos d'un sceau inédit du despote Alexis (+1203), Byzantion* 8 (1933) 125-149, ειδικότερα σ. 126. — G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, τόμ. 1/1-3, Basel 1972, τόμ. 1/3, αρ. 2752 (περίπου 1200 - περίπου 1203)].

Νικηφόρος Γρηγοράς γράφει στα μέσα του ΙΓ' αιώνα: Ἡ γὰρ τῆς μητρὸς αὐτοῦ [ενν. τοῦ Κομνηνοῦ Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου] μήτηρ Εἰρήνη ἡ πρώτη τῶν θυγατέρων ἦν Ἀλεξίου τοῦ βασιλέως· ὃς ἐπειδὴ γονῆς ἄρρενος αὐτὸς οὐκ ἠυμοίρει, ταύτην ἐρυθραῖς ὑποδεδέσθαι κρηπίσι προσετείταται, ἔν' εἴη αὐτὴ τε καὶ ὁ ταύτῃ συζευχθησόμενος τῆς βασιλείας διάδοχος. Ὅθεν συζεύξας αὐτὴν Ἀλεξίῳ τῷ Παλαιολόγῳ καὶ δεσπότην αὐτὸν αὐτίκα τετίμηκε καὶ εἰ μὴ φθάσας αὐτὸν ὁ θάνατος ἐξήρει τοῦ τῆδε βίου, αὐτὸς ἂν ἦν ὁ μετὰ τὸν πενθερὸν Ἀλέξιον βασιλεύς³⁷. Ἡ ἴδια πληροφορία διασώζεται αρκετὰ ἀργότερα, στο δεῦτερο μισό του ΙΕ' αιώνα, στο Χρονικὸν τοῦ Ψευδο-Φραντζή: Ὁ τῆς ἀρχῆς ἐπιβήτωρ Ἀλέξιος Ἀγγελος ὁ Κομνηνὸς ὁ τυφλώσας τὸν ἀδελφὸν Ἰσαάκιον Ἀγγελὸν καὶ τὴν βασιλείαν λαβὼν καὶ τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα κακὰ τῇ Ῥωμαϊδὶ ἀρχῇ ἔγινε παρὰ τῶν Ἰταλῶν δι' αὐτοῦ, ἄρρεν μὲν οὐκ ἦν αὐτῷ, θυγατέρας δὲ εἶχε δύο. Καὶ τὴν μὲν πρωτογενῆ, Εἰρήνην τοῦνομα, ἐρυθροῖς πεδίλοις ὑποδεδέσθαι ἔταξεν, ἵνα αὐτὴ τε καὶ ὁ ταύτῃ μνηστευθησόμενος διάδοχοι καὶ κληρονόμοι τῆς βασιλείας ὦσι μετὰ τὸ τεθνάναι αὐτόν. Ὅθεν καὶ εἰς λέχος δέδωκεν αὐτὴν Ἀλεξίῳ τῷ Παλαιολόγῳ καὶ εὐθὺς αὐτὸν δεσπότην τετίμηκε· καὶ εἰ μὴ ἐκ τοῦ βίου τούτου ἐγένετο, αὐτὸς ἐβασίλευσεν ἂν μετὰ τὸν πενθερὸν αὐτοῦ³⁸. Ὡς βασίλισσα ἡ Εἰρήνη Ἀγγελίνα Κομνηνὴ ἀπαντᾷ ἐπίσης σε δύο ἐπιγράμματα τοῦ Μαξίμου Πλανοῦδη, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὴν Εἰρήνη Παλαιολογίνα, τὴν ἀδελφὴ τοῦ αυτοκράτορα Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου (1259-1282) καὶ ἐγγονὴ τοῦ δεσπότη Ἀλεξίου Παλαιολόγου καὶ τῆς Εἰρήνης Ἀγγελίνας Κομνηνῆς: Ἦν δ' ἄρ' ἐκεῖνη διάσημος ἐγγόνῃ / Παλαιολόγου δεσπότην τ' Ἀλεξίου / καὶ βασιλίσσης Εἰρήνης τῆς τ' Ἀγγέλου, / θυγατρὸς Ἀλεξίου τοῦ βασιλέως³⁹. – Ἀλεξίου δ' ἦν ἐγγόνῃ τοῦ δεσπότη, / Παλαιολόγων κατιόντος ἐκ γένους, / καὶ βασιλίσσης Εἰρήνης· ἡ δ' αὖ πάλιν / ἦνθησε πατρὸς γνησίως Ἀλεξίου, / σκῆπτρα κρατοῦντος ἐκ γένους τῶν Ἀγγέλων⁴⁰.

37. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*, ἐκδ. L. Schopen, *Nicephori Gregorae Byzantina historia graece et latine cum annotationibus Hier. Wolfii, Car. Ducangii, Io. Boivini et Cl. Capparonnerii* [CSHB, pars XIX], τόμ. I-II, Bonnae 1829-1830, I. Bekker, *Nicephori Gregorae Historiae byzantinae libri postremi* [CSHB], τόμ. III, Bonnae 1855, τόμ. I, σ. 69.2-9.

38. Ψευδο-Φραντζής, *Χρονικόν*, ἐκδ. B. Grecu, *Georgios Sphrantzes, Tà καθ' ἑαυτὸν καὶ τινὰ γεγονότα ἐν τῷ χρόνῳ τῆς ζωῆς αὐτοῦ, 1401-1477, cum Pseudo-Phrantzes in appendice sive Macarii Melissenii Chronicon, 1258-1481* [Scriptores Byzantini, V], Bucuresti 1966, σ. 149-591, ἐιδικότερα σ. 154.3-10.

39. Μάξιμος Πλανοῦδης, *Ἐπιγράμματα*, ἐκδ. Σπ. Π. Λάμπρος, *Ἐπιγράμματα Μαξίμου Πλανοῦδη*, NE 13 (1916) 414-421, αρ. 2 (Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ αὐτό), σ. 416.1-417.35, ἐιδικότερα σ. 417.24-27.

40. Μάξιμος Πλανοῦδης, *Ἐπιγράμματα*, αρ. 3 (Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ αὐτό), σ. 417.1-418.46, ἐιδικότερα σ. 418.31-35.

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματά μας, μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι δεν υπήρχε καμιά σχέση του νέου αυλικού τίτλου του δεσπότη με τον τίτλο του μικρού βασιλέως. Είναι καταφανές ότι στην περίπτωση του Βελά - Αλεξίου, με την απονομή σε αυτόν του τίτλου του δεσπότη, είχε υιοθετηθεί ένας νέος θεσμός στη διαδοχή του θρόνου, που επέβαλαν οι περιστάσεις, η έλλειψη δηλαδή νόμιμου άρρενος διαδόχου και η απροθυμία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού να στέψει τον γαμβρό του βασιλέα, αφού διατηρούσε την ελπίδα ότι κάποια στιγμή θα αποκτούσε άρρεν τέκνο. Τον θεσμό αυτόν, όπως αναφέραμε, υιοθέτησε στη συνέχεια και ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος.

SUMMARY

Stavros G. Georgiou

SOME REMARKS ON THE TITLE OF DESPOTES IN THE ERA OF THE KOMNENOI AND THE ANGELOI

In this article we examine the information about the hierarchical position of the title of despotes in the era of the Komnenoi and the Angeloi and especially a significant passage from a document of the monastery of Xerochoraphiou - Hiera near Sampson (ancient Priene) regarding despotes Alexios - Bela, the Hungarian son-in-law of Emperor Manuel I Komnenos (1143-1180), who was the first possessor of this title since 1163.

We reject the point of view of P. Wirth that the title of despotes was connected to the title of basileus. The new honorific title was created by Emperor Manuel under specific circumstances regarding the succession of the Byzantine throne. The same conditions were also in force some years later during the reign of Alexios III Angelos (1195-1203), when his two sons-in-law Alexios Palaiologos and Theodoros I Lascaris (1204-1222) held the title of despotes.

Ανδρέας Γκουτζιουκώστας

ΠΟΛΙΤΑΡΧΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΑΡΧΙΑ ΣΤΑ ΘΑΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΙ ΣΕ ΑΛΛΕΣ BYZANTINEΣ ΠΗΓΕΣ

Οι πολιτάρχες ήταν ενιαύσιοι άρχοντες των αρχαίων ελληνικών πόλεων με διοικητικές και αστυνομικές αρμοδιότητες. Εμφανίζονται σύμφωνα με το δημοσιευμένο επιγραφικό υλικό στη Μακεδονία και τις γειτονικές της περιοχές, όπως την Ήπειρο, την Ιλλυρία και τη Θράκη, κυρίως από τον 2ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 3ο αι. μ.Χ.¹. Στην παρούσα μελέτη

* Η παρούσα μελέτη ανακοινώθηκε στο ΚΗ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη (25-27 Μαΐου 2007).

1. Πολιτάρχες απαντούν επίσης στην Κίο (1ος αι. μ.Χ.), τον Βόσπορο (2ος-3ος αι.) αλλά και την Αίγυπτο (1ος και 5ος αι. μ.Χ.). Για τους πολιτάρχες και τις σχετικές μαρτυρίες των πηγών βλ. E. D. Burton, *The politarchs, American Journal of Theology* 2 (1898) 598-632. — Σ. Πελεκίδης, Από την πολιτεία και την κοινωνία της Αρχαίας Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονίκη* 1934 (Παράρτημα β' τόμου ΕΕΦΣ 1933), σ. 23-28. — Δ. Κανατσούλης, Περί των πολιταρχών των Μακεδονικών πόλεων, *ΕΕΦΣΑΠΘ* 7 (1957) 157-179. — C. Schuler, *The Macedonian Politarchs, Classical Philology* 55.2 (1960) 90-100. — J. Touloumakos, *Der Einfluss Roms auf die Staatsform der griechischen Stadtstaaten des Festlandes und der Inseln im ersten und zweiten Jhdt. v. Chr.*, Göttingen 1967, σ. 146-149, 151. — F. Gschnitzer, *Politarches, RE Suppl.* 13 (1973) 483-500. — B. Helly, *Politarches, Poliarques, et Politophylarques, Αρχαία Μακεδονία* 2 (1973) [1977] 531-543. — Ch. Koukouli-Chrysanthaki, *Politarchs in a New Inscription from Amphipolis, στο Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson*, έκδ. H. Dell [Institute for Balkan Studies 158], Thessaloniki 1981, σ. 229-241. — M. B. Hatzopoulos, *Les politarches de Philippopolis. Un élément méconnu pour la datation d'une magistrature macédonienne, Dritter internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks*, 2.-6. Juni 1980, Wien, τ. 2, Sofia 1984, σ. 137-149. — Του ιδίου, *Macedonian Institutions under the Kings, I (A historical and epigraphic study) - II Epigraphic Appendix* [Μελετήματα 22], Αθήνα 1996, τ. 1, σ. 77-78, 134-137, 149-153. — F. Papazoglou, *Politarches in Illyrie, Historia* 35 (1986) 438-448. — Της ίδιας, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine* [BCH Suppl. 16], Paris 1988, σ. 50-51 και σημ. 59, 129, 139, 145, 178-179, 209-210, 240, 242, 262-263, 295-297, 380 σημ. 18, 394-395, 473. — E. Voutiras, *Victa Macedonia: Remarques sur une dédicace d'Amphipolis, BCH* 110 (1986) 347-355. — A. B. Tatakis, *Ancient Beroia, Prosopography and Society* [Μελετήματα 8], Αθήνα 1988, σ. 449-450. — P. Cabanes, *Les politarches en Épire et en Illyrie méridionale, Historia* 37 (1988) 480-487. — J. McRay, *Archaeology and the New Testament*, Michigan 1991, σ. 295. — G. H. R. Horsley, *The Politarchs in Macedonia and beyond, Mediterranean Archaeology* 7 (1994) 99-126 (στο εξής G. H. R. Horsley, *Politarchs*), με παρουσίαση της παλαιότερης βιβλιογραφίας και συγκεντρωμένες τις μαρτυρίες των πηγών για τους πολιτάρχες. Πβλ. και Ηλ. Σβέρκος, *Συμβολή στην Ιστορία της άνω Μακεδονίας των Ρωμαϊκών χρόνων (Πολιτική οργάνωση-κοινωνία-ανθρωπωνμία)*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 29 και σημ. 14 όπου και βιβλιογραφία και σ. 48 κ.ε. — Π. Νίγδελς, *Επιγραφικά*

δεν θα μας απασχολήσουν οι απαρχές του θεσμού και η λειτουργία του, αλλά η χρήση των όρων *πολιτάρχης* και *πολιταρχία* στις μεταγενέστερες βυζαντινές πηγές και η σημασία τους.

Ο τεχνικός όρος *πολιτάρχαι* απαντά στο γνωστό χωρίο των Πράξεων των Αποστόλων, όπου περιγράφεται, μετά την επίσκεψη του Αποστόλου Παύλου στη Θεσσαλονίκη, η σύλληψη του Ιάσονα και άλλων χριστιανών με εντολή των πολιταρχών της πόλης². Στους τελευταίους αναφέρονται, με αφορμή το ίδιο επεισόδιο, ο αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας Πέτρος (300-311 μ.Χ.) και ο αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννης Χρυσόστομος (398-404 μ.Χ.)³.

Ωστόσο ο όρος *πολιτάρχης* δεν χρησιμοποιείται μόνο με την παλαιότερη τεχνική του σημασία. Για παράδειγμα σε ομιλίες εκκλησιαστικών ανδρών γίνεται μεταφορικά λόγος για τον *πολιτάρχη*, δηλαδή τον άρχοντα ή τον επικεφαλής, του παραδείσου ή της άνω Ιερουσαλήμ⁴. Επιπλέον

Θεσσαλονίκη. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της Αρχαίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 43-44, 48-49 σημ. 39, 275.

2. Βλ. *The Greek New Testament*⁴, έκδ. B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C.M. Martini, B.M. Metzger, Stuttgart 1998, σ. 475-476 (17.6-9): ... *μη εύρόντες δὲ αὐτοὺς ἔσυρον Ἰάσονα καὶ τινὰς ἀδελφούς ἐπὶ τοὺς πολιτάρχας βοῶντες ὅτι Οἱ τὴν οἰκουμένην ἀναστατάσαντες οὗτοι καὶ ἐνθάδε πάρεσι, οὓς ὑποδέδεκται Ἰάσων· καὶ οὗτοι πάντες ἀπέναντι τῶν δογμάτων Καίσαρος πράσσουσιν, βασιλέα ἕτερον λέγοντες εἶναι Ἰησοῦν. ἐτάραξαν δὲ τὸν ὄχλον καὶ τοὺς πολιτάρχας ἀκούοντας ταῦτα, καὶ λαβόντες τὸ ἱκανὸν παρὰ τοῦ Ἰάσονος καὶ τῶν λοιπῶν ἀπέλυσαν αὐτούς.* Πβλ. G. H. R. Horsley, «Appendix»: the Politarchs, στο *The Book of Acts in its First Century Setting*, τ. 2: *Graeco-Roman Setting*, έκδ. D. W. Gill – C. H. Gempf, Carlisle 1994, σ. 419-431. — Αικ. Τσαλαμπούνη, *Η Μακεδονία στην εποχή της Καινῆς Διαθήκης* [Βιβλική Βιβλιοθήκη 23], Θεσσαλονίκη 2002, σ. 38-40.

3. Βλ. Τοῦ ἁγίου Πέτρου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας καὶ μάρτυρος κανόνες φερόμενοι ἐν τῷ περὶ μετανοίας αὐτοῦ λόγῳ (3ος-4ος αἰ.), έκδ. P.-P. Joannou, *Fonti. Fasciolo IX. Discipline générale antique (IVe-IXe s.)*, τ. 2: *Le canons de Pères Grecs*, Rome, 1963, αρ. 12 («Περὶ τῶν δεδωκότων ἀργύρια»), σ. 52.9-22. — Ιωάννης Χρυσόστομος, Ὑπόμνημα εἰς τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων, PG 60, 263.24-27: *ἐπιστάντες τε τῇ οἰκίᾳ Ἰάσονος, ἐζήτουν αὐτοὺς ἀγαγεῖν εἰς τὸν δῆμον· μη εύρόντες δὲ αὐτούς, ἔσυραν τὸν Ἰάσονα καὶ τινὰς ἀδελφούς ἐπὶ τοὺς πολιτάρχας.* — Του ἰδίου, Ἑρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολὴν, PG 60, 677.38-41: *Τούτου τοῦ Ἰάσονος καὶ Λουκᾶς μέμνηται, καὶ τὴν ἀνδρείαν αὐτοῦ παρίστην ἡμῖν λέγων, ὅτι ἤγον αὐτὸν ἐπὶ τοὺς πολιτάρχας βοῶντες.* — Του ἰδίου, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν πρώτην, PG 62, 394.23-26: *οὐχὶ ἐπὶ τὸν ὑποδοχέα Παύλου ἦλθον οἱ πολέμοι οὗτοι τῷ κηρύγματι, καὶ μὴ εύρόντες αὐτόν, ἔσυρον τὸν Ἰάσονα ἐπὶ τοὺς πολιτάρχας, καὶ 395.32-36: Καὶ ἔνεστι τοῦτο ἀπὸ τῶν Πράξεων τῶν ἀποστολικῶν μαθεῖν, πῶς ἐπήγγειραν τὸν διωγμὸν ἐπ' αὐτούς· - Καὶ πάντας, φησί, τοὺς πολιτάρχας ἐτάραξαν, καὶ τὴν πόλιν ἀνεπτέρωσαν κατ' αὐτόν.*

4. Βλ. Θεοδότου ἐπισκόπου Ἀγκύρων (4ος-5ος αἰ.), Εἰς τὴν ἁγίαν Μαρίαν τὴν Θεοτόκον καὶ εἰς τὴν ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ γέννησιν, έκδ. M. Jugie, *Homélies mariales byzantines II* [Patrologia orientalis 19 (fasc. 3, αρ. 93)], Paris 1925 (ανατύπωση Turnhout 1974), σ. 323.17-19: ... *Τί ὑπὸ συκὴν ὡς λωποδύτης ὁ τοῦ παραδείσου πολιτάρχης ἐναποκρύβη; Τί ὑπὸ φυτὸν κατακύνῃ ὁ τοῦ κόσμου ἑξαρχος; Ο Θεόδοτος χρησιμοποιεῖ μεταφορικά καὶ το ἀπαρέμφατο συμπολιταρχῆσαι. Βλ. αὐτόθι 326.37-327.7: Δραξάμενος δ' οὖν ὁ μισάνθρωπος τοῦ*

οι πολιτάρχαι απαντούν σε έναν λόγο του Ψευδο-Μακαρίου (4ος αιώνας) δηλώνοντας γενικά τους άρχοντες της πόλεως⁵.

Χρήση του όρου πολιτάρχης με ευρύτερη έννοια και όχι με την παλαιά του τεχνική σημασία φαίνεται ότι γίνεται και σε μία επιτομή των αποκρύφων Πράξεων του Αποστόλου Φιλίππου (5ος αι.), όπου μνημονεύεται ο πολιτάρχης Ίρων⁶, ο οποίος μάλλον ταυτίζεται με τον άρχοντα των Ιουδαίων Ίρεον που απαντά στο σχετικό χωρίο των αποκρύφων Πράξεων του Αποστόλου Φιλίππου⁷. Με τη γενικότερη έννοια των αρχόντων της πόλεως ο όρος πολιτάρχαι χρησιμοποιείται και στο Εγκώμιο του

άνθρώπου μακρὰν γενομένου τῆς εὐθείας ὁδοῦ καὶ ἀπῆλλοτριωμένου τῆς θείας γνώσεως ... τὴν ἀριστοκρατίαν τῇ ὀχλοκρατίᾳ κατεθόλωσεν καὶ τὰ νόθα μοσχεύματα καὶ ζίζανιδῆ κατασπείρας τῷ δεσποτικῷ ἀγρῷ, τὰ παρὰ φύσιν τοῖς κατὰ φύσιν συμπολιταρχῆσαι αὐτόθι προσέταξεν ... Βλ. καὶ Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Λεοντίου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸ ἅγιον πάσχα (5ος-6ος αι.), ἐκδ. P. Allen and C. Datema, *Leontii presbyteri Constantinopolitani homiliae* [Corpus Christianorum. Series Graeca 17], Turnhout 1987, σ. 259-267, αρ. 7.95-101: "Ἵστε γὰρ πάντες ὑμεῖς οἱ γνήσιοι τῆς ἀναστάσεως υἱοί, οἱ ἔμφυχοι τοῦ κόσμου φωστῆρες, οἱ λόγον ζωῆς ἐπέχοντες, οἱ τῆς ἁνῶν Ἰερουσαλὴμ πολιτάρχαι ...

5. Μακάριος, Ὑπόμνησις περὶ τοῦ ἀοράτου Λόγου τοῦ θεοῦ, ἐκδ. H. Berthold, *Makarios/Symeon Reden und Briefe, Die Sammlung I des Vaticanus Graecus 694* (B), τ. 1 (Λόγοι 2-29), Berlin 1973, αρ. 26 (σ. 247.20-30): Καὶ γὰρ ὁ ἀπόστολός φησιν· «ἐξερῳάμεθα πρὸς αὐτὸν ἔξω τῆς παρεμβολῆς». πῶς τοίνυν ἐξέλθωμεν καὶ πῶς τῶν πνευματικῶν ἐκεῖνων ἐπιτύχωμεν ἀγαθῶν καὶ ποῖα ἀγωγῇ καὶ (ποίῳ) τρόπῳ εὐαρεστήσωμεν, ἵνα ἡ ἱερὰ καὶ ἐπουράνιος τοῦ Χριστοῦ εἰκὼν ἡμῖν ὑπὸ τοῦ πνεύματος ἐντυπωθῇ; ὥσπερ γὰρ ἐπὶ ἀποδημῇ ἀπὸ πατρίδος εἰς πατρίδα βασιλεῖς, οἱ τῆς πόλεως πολιτάρχαι καὶ πολῖται εἰς ὑπάντησιν πορρωτέρω ἐξέρχονται διὰ τὴν τιμὴν τοῦ βασιλέως, καὶ ἐπὶ τούτοις χαίρει καὶ τὸ αὐτοῦ ὄμμα ἐπ' αὐτοὺς ἐστὶ καὶ τούτοις τιμὰς δίδωσι βασιλικὰς, οἱ δὲ (ἐπιχώριοι ἢ) ἐν ἐτέροις τόποις μένοντες ἢ οἱ ἀμελεῖς καὶ ἀνόητοι οὔτε οἶδασιν ὅτι βασιλεῖς καὶ ἄρχων ἐπιδημεῖ διὰ τὸ μὴ ὑπαντῆσαι αὐτῷ· διὸ οὔτε τιμῶν καταξιοῦνται οὔτε παρρησίαν ἐμπροσθεν βασιλέως ἔχειν δύνανται. Πβλ. G. H. R. Horsley, *Politarchs 122-123*, ο οποίος παρατηρεῖ ὅτι η ἀναφορά τοῦ Ψευδο-Μακαρίου σε πολιτάρχες δεν προσδιορίζεται χρονικά οὔτε μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ με κάποια συγκεκριμένη περίοδο. Για τις μαρτυρίες τοῦ ὀρου στην Αἴγυπτο βλ. καὶ αὐτόθι σ. 110, 119.

6. Ὑπομνήματα περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου Φιλίππου ἐνὸς τῶν δώδεκα ἀποστόλων, ἐκδ. M. Bonnet, *Acta apostolorum apocrypha*, II.2. Leipzig 1903 (ανατ. Hildesheim 1990), σ. 93.26-33 (45-51): Ὁ δ' ἐὰ πὸ σ τ ο λ ο ς μετὰ βραχὺ ἀπὸ τῆς πολίχνης Ἀζώτου ἀναχωρήσας καὶ εἰς ἐτέρας πόλεις αὐτομολήσας ἦν διερχόμενος καὶ εὐαγγελιζόμενος αὐτὰς ἕως τοῦ ἐλθεῖν αὐτὸν εἰς Νικαίτηρα πόλιν. Ὁ δὲ πολιτάρχης, οὐ τὸ ὄνομα Ἰρων, ἀνὴρ πλούσιος καὶ ἀγαθὸς τῶν, ἰδὼν τὸν Φίλιππον μετὰ Bartholomaei καὶ Mariamνης πρῶς βαδίζοντα ἐν μέσῳ τῆς πόλεως, ὑπεδέξατο αὐτὸν εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ. Πβλ. G. H. R. Horsley, *Politarchs 123*.

7. Βλ. *Acta Philippi*, τ. 1, ἐκδ. F. Bovon, B. Bouvier, F. Amsler [Corpus Christianorum. Series Apocryphorum 11], Turnhout 1999, σ. 140.1-3 (47): ἦσαν δὲ καὶ Ἰουδαῖοι λέγοντες σκληρὰ ῥήματα κατὰ Φιλίππου, ὅτι ἦν παραλύων τὰς παραδόσεις αὐτῶν. ἀποκριθεὶς δὲ εἰς ἐξ αὐτῶν ἄρχων ὀνόματι Ἰρεος ἔφη ... καὶ σ. 141.1-3. Για τὸ ὄνομα τοῦ ἱερέως καὶ τοὺς διάφορους τύπους τοῦ στη χειρόγραφη παράδοση βλ. καὶ αὐτόθι σ. 140 σημ. 6. Πβλ. G. H. R. Horsley, *Politarchs 123*.

Σωφρονίου, πατριάρχη Ιεροσολύμων (634-638), για τους Κύρο και Ιωάννη που μαρτύρησαν στην Αλεξάνδρεια επί Διοκλητιανού. Στο κείμενο γίνεται λόγος για τα μέσα που μετέρχονταν οι ειδωλολάτρες, για να εξαναγκάσουν τους χριστιανούς να αρνηθούν την πίστη τους. Μεταξύ άλλων τους υπόσχονταν ότι θα τους ενέγραφαν στους πολιτάρχες, δηλαδή θα τους ενέτασσαν στους άρχοντες της πόλεως⁸.

Ο όρος πολιτάρχης μαρτυρείται και σε μία άλλη μεταγενέστερη αγιολογική πηγή, τα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου, περίπτωση που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι δύο συλλογές των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου έχουν ως στόχο τον εγκωμιασμό του πολιούχου της Θεσσαλονίκης, αλλά περιέχουν και ένα πλήθος πληροφοριών για την πόλη της Μακεδονίας που μας είναι άγνωστες από άλλες πηγές. Η πρώτη συλλογή αποδίδεται στον αρχιεπίσκοπο της πόλεως Ιωάννη και χρονολογείται στις αρχές του 7ου αιώνα, ενώ η δεύτερη ανώνυμη συλλογή θεωρείται ότι συντάχθηκε εβδομήντα χρόνια μετά την πρώτη⁹. Παρά τις επιφυλάξεις που έχουν κατά καιρούς εκφραστεί για την ιστορική αξιοπιστία των αγιολογικών αυτών κειμένων¹⁰, τα Θαύματα έχουν

8. Βλ. PG 87.3401D: ... βασάνων μὲν ἀνοχὴν ὑπηγόρευον, καὶ τῶν ἠπειλημένων θανάτων ψυχοκτόνον ἀνάλυσιν, πλοῦτόν τε ἐπηγγέλλοντο, καὶ ἀξίας παρέχειν ἐπώμυνοντο, καὶ πολιτάρχαις ἐγγράφειν ἀπήγγελλον, καὶ Διοκλητιανῷ Καίσαρι γνωρίμους ποιεῖν ἰσχυρίζοντο, εἰ ταῖς αὐτῶν πεισθεῖεν κελεύσεσιν. Πβλ. G. H. R. Horsley, *Politarchs* 123-124.

9. Κριτική έκδοση και γαλλική μετάφραση από τον P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τ. I: Le texte, Paris 1979, 134, τ. II: Commentaire, Paris 1981. Βλ. και τις μεταφράσεις στη νεοελληνική με σχόλια: Π. Χρήστου, *Η γραμματεία των Δημητρείων Α'. Διηγήσεις περί των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1993 (στο εξής Π. Χρήστου, Θαύματα), όπου γίνονται και ορισμένες διορθώσεις στο κείμενο που εξέδωσε ο P. Lemerle. — Χ. Μπακιρτζής, *Αγίου Δημητρίου Θαύματα*. Οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου, νεοελληνική μετάφρ. Αλόη Σιδέρη, Θεσσαλονίκη 1997 (στο εξής Χ. Μπακιρτζής, Θαύματα). Πβλ. Σ. Κοτσάμπαση, *Αγιολογικά κείμενα*, στο Ε. Καλτσογιάννη – Σ. Κοτσάμπαση – Η. Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία. Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 32], Θεσσαλονίκη 2002, σ. 87-142, και εδώ σ. 91-95.

10. P. Speck, *De Miraculis Sancti Demetrii, qui Thessalonicam profugus venit oder Ketzerisches zu den Wundergeschichten des Heiligen Demetrios und zu seiner Basilika in Thessalonike*, στο *Varia IV: Beiträge von Sofia Kotzabassi und P. Speck* [Ποικίλα Βυζαντινά 12], Bonn 1993, σ. 255-532. — Του ιδίου, *Nochmals zu den Miracula Sancti Demetrii. Die Version des Anastasius Bibliothecarius*, στο *Varia V: Beiträge von T. Pratsch, C. Sode, P. Speck und S. Takács* [Ποικίλα Βυζαντινά 13, *Varia V*], Bonn 1994, σ. 317-532. Κριτική των απόψεών του από την Αλκμήνη Σταυριδου-Ζαφράκα, *Η νεότερη έρευνα για τη λατρεία και τα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου, Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Ο ναός του Αγίου Δημητρίου, προσκύνημα Ανατολής και Δύσης*, Ιερά Μονή Βλατάδων, 1-3 Οκτωβρίου 1998, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 151-162, κυρίως σ. 159. Βλ. και Αρ. Δαπέργολας, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία έως και τον 9ο αιώνα*, (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2000, σ. 37-50 (στο εξής Αρ. Δαπέργολας, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*). — Τις επιφυλάξεις της σχετικά με την

αξιοποιηθεί από πολλούς ερευνητές για την εξαγωγή συμπερασμάτων που αφορούν στην ιστορία της Θεσσαλονίκης, τις σχέσεις της με τα σλαβικά φύλα καθώς και την κοινωνική και διοικητική διάρθρωση της πόλης. Βέβαια οι πληροφορίες που παρέχουν τα Θαύματα είναι πολλές φορές αποσπασματικές και ασαφείς και γι' αυτό έχουν οδηγήσει στη διατύπωση διαφορετικών ερμηνειών για ορισμένα ζητήματα¹¹.

Μία τέτοια περίπτωση είναι και η μνεία ενός πολιτάρχη στο τέταρτο Θαύμα της δεύτερης ανώνυμης Συλλογής των Θαυμάτων, που φέρει τον τίτλο *Περὶ τῆς κατὰ τὸν Περβούνδον λιμοῦ καὶ ἀνενδότου πολιορκίας*¹² και το οποίο έχει ελκύσει το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών¹³. Ο Περβούνδος, ρήγας των Ρυγχίνων Σλάβων¹⁴, κίνησε τις υποφίες του επάρχου

ιστορική αξία των Θαυμάτων έχει εκφράσει και η Β. Παπούλια, Το πρόβλημα της ειρηνικής διεισδύσεως των Σλάβων στην Ελλάδα, στο *Διεθνές Συμπόσιο «Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430», Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Οκτώβριος 1992* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 82], Θεσσαλονίκη 1995 (στο εξής *Βυζαντινή Μακεδονία*), σ. 255-265, κυρίως σ. 261. Πβλ. Θ. Κορρές, Παρατηρήσεις σχετικές με τις δύο πρώτες απόπειρες των Αβαροσλάβων να καταλάβουν τη Θεσσαλονίκη (596 και 614), στο *Μακεδονία. Ιστορία και Πολιτισμός, Διημερίδα* (20 και 21 Οκτωβρίου 1995), Φλώρινα 1997, σ. 11-29, και εδώ σ. 26-27. — Του ιδίου, *Some remarks on the first two major attempts of the Avaroslavs to capture Thessaloniki* (597 and 614), *Βυζαντινά* (1998) 171-185, κυρίως 182-183, ο οποίος επισημαίνει την ύπαρξη ενός πυρήνα ιστορικής αλήθειας στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου. — Βλ. και Φ. Μαλιγκούδης, *Ελληνισμός και σλαβικός κόσμος*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 145-147.

11. Πβλ. Θ. Κορρές, Παρατηρήσεις σχετικά με την πέμπτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους (676-678). Παλαιότερη έρευνα και νεότερες ερμηνείες, *Βυζαντινά* 19 (1999) 139-165 (στο εξής Θ. Κορρές, *Πέμπτη πολιορκία*), σ. 139-140.

12. P. Lemerle, *Miracles I*. 208 κ.ε. και II 111 κ.ε.

13. Βλ. ενδεικτικά ορισμένες ειδικές μελέτες: Ph. Malingoudis, *Die Hungersnote in Thessalonike* (ca. 676-678), *JÖB* 40 (1990) 145-154. — Του ιδίου, Ο λιμός της Θεσσαλονίκης το έτος 676, Γ' *Επιστ. Συμπόσιο Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Από της Ιουστινιανείου εποχής έως της Μακεδονικής δυναστείας*, Θεσσαλονίκη (1989) 1991, σ. 56 κ.ε. — Χρ. Ζαχόπουλος, Η πολεμική ισχύς των «Σκλαβίνων» στην 5η πολιορκία της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις τους με το βυζαντινό κράτος την ίδια περίοδο, *Πρακτικά IB' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 39-54. — Θ. Κορρές, *Πέμπτη πολιορκία 139-165*, με όλη την παλαιότερη βιβλιογραφία και προβληματική σχετικά με το τέταρτο Θαύμα και τον Περβούνδο και με νέες προτάσεις και ερμηνείες. Βλ. και πιο πρόσφατα Π. Γ. Παπαδημητρίου, Θεσμικές σχέσεις και στάδια ενσωμάτωσης των σλαβικών πληθυσμών στη βυζαντινή αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 7ου αι., *Βυζαντινά* 24 (2004) 167-218 (στο εξής Π. Γ. Παπαδημητρίου, *Θεσμικές σχέσεις*), και εδώ σ. 180 κ.ε. — Αρ. Μέντζος, Πρώτες παρατηρήσεις για την εξέλιξη των πολιτικών θεσμών της Θεσσαλονίκης στην αυγή του Μεσαίωνα. Σχόλια στο τέταρτο Θαύμα της ανώνυμης Συλλογής των Θαυμάτων του αγίου Δημητρίου, *Βυζαντινά* 26 (2006) 33-61 (στο εξής Αρ. Μέντζος, *Θεσμοί Θεσσαλονίκης*).

14. Για την εσωτερική οργάνωση των σλαβικών φύλων του ελλαδικού χώρου και τον τίτλο του ρηγός βλ. Φ. Μαλιγκούδης, *Οι Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*², Θεσσαλονίκη 1991, σ. 44-76. Οι Ρυγχίνοι ήταν εγκατεστημένοι σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές στην περιοχή της Ρεντίνας [βλ. Δ. Ζακυθνήος, *Σλάβοι εν Ελλάδι*, Αθήνα 1945, σ. 31. — Σ. Λιάκος, *Τί πράγματι ήσαν οι Σκλαβίνοι (asclaves) έποικιοι του θέματος Θεσσαλονίκης* (Δρογυψίται, Ρυγχίνοι, Σαγουδάτοι), Θεσσαλονίκη 1971, σ. 134 κ.ε. — P. Lemerle, *Miracles II*. 112-113. —

του Ιλλυρικού¹⁵ ότι απειλούσε την ασφάλεια της Θεσσαλονίκης. Μετά τη

Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 180-181 (στο εξής: Γ. Θεοχαρίδης, Μακεδονία). — Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Μακεδονία. Σχεδιάγραμμα για την εποχή από τα τέλη του Στ μέχρι τα μέσα του Θ' αιώνα, *Βυζαντινά* 12 (1983) 9-63 (στο εξής Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Μακεδονία), και εδώ σ. 24. — Π. Χρήστου, Θαύματα 101-102. — Φ. Μαλιγκούδης, Σλάβοι 44. — Θ. Κορρές, Πέμπτη πολιορκία 140-141, κατ' άλλους στις εκβολές ή τον κάτω ρου του Αλιάκμονα [βλ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική επισκόπηση, Αθήνα 1993, σ. 38 κ.ε. Πβλ. Αλκ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Τα Θέματα του Μακεδονικού χώρου. Το θέμα Στρυμόνος, στο Βυζαντινή Μακεδονία, σ. 307-319, και εδώ σ. 310] και σύμφωνα με μία άλλη άποψη βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης στον Γαλλικό ποταμό [βλ. P. Lemerle, *Miracles* II. 245. — Αρ. Μέντζος, Θεσμοί Θεσσαλονίκης 50-52]. Πβλ. και Χ. Μπακιτζής, Θαύματα 415-416. — Αρ. Δαπέργολας, Σλαβικές εγκαταστάσεις 67-68. Για τον Περβούνδο βλ. *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung (641-867)*, nach Vorarbeiten F. Winkelmanns, erstellt von R.-J. Lilie, C. Ludwig, T. Pratsch, I. Rochow, B. Zielke u.a., τ. 1-6, Berlin - New York 1999-2002 (στο εξής: *PmbZ*), αρ. 5901.

15. Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές ο *έπαρχος* του Ιλλυρικού μετατράπηκε στα τέλη του 7ου αιώνα σε έναν *έπαρχο πόλεως* αντίστοιχο με εκείνον της Κωνσταντινούπολης. Βλ. P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle*, *Revue Historique* 211 (avril-juin 1954) 265-308, και εδώ 270-273 (= Του ιδίου, *Essais sur le monde byzantin*, Variorum Reprints, London 1980, I). — Του ιδίου, *Miracles* II. 176-177. — Αικ. Χριστοφιλοπούλου Βυζαντινή Μακεδονία 46, 51-52. — Γ. Θεοχαρίδης, Μακεδονία 96, 102, 220. — J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 1, Washington 1991, αρ. 18, σ. 50. Βλ. και Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος-6ος αι.)*, Γιάννενα 1984, σ. 93 και σημ. 47 (σ. 335), όπου σημειώνει ότι τελευταίες μνείες του *έπαρχου* του Ιλλυρικού πρέπει να θεωρηθούν αυτές που αναφέρονται στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου. — Της ίδιας, *L'éparchie de Thessalonique: Les origines d'une institution administrative (VIII-IXe siècles)*, στο *Ελληνικές ανακοινώσεις στο Ε' Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης*, Βελιγράδι 11-17 Σεπτεμβρίου 1984, Αθήνα 1985, σ. 157-162, κατά την οποία ο *έπαρχος* Θεσσαλονίκης που απαντά στο σφραγιστικό υλικό από τον 8ο αιώνα, ήταν ένας νέος αξιωματούχος που δημιουργήθηκε ειδικά γι' αυτήν την πόλη. Βλ. όμως και τις παρατηρήσεις της Α. Stavridou-Zafra, *Slav Invasions and the theme Organization in the Balkan Peninsula*, *Βυζαντινά* 12 (1992) 167-179, και εδώ 169-172. — Της ίδιας, Τα θέματα του Μακεδονικού χώρου. Το θέμα Θεσσαλονίκης ως τις αρχές του 10ου αι., *Βυζαντινά* 19 (1998) 157-170, και εδώ 160 κ.ε., όπου η σχετική βιβλιογραφία και η κριτική αντιμετώπιση των απόψεων για τον *έπαρχο* Θεσσαλονίκης που αποτελεί κατά την ιστορικό επιβίωση του *έπαρχου* του Ιλλυρικού, τον οποίο στη συνέχεια διαδέχτηκε ο στρατηγός Θεσσαλονίκης. — Της ίδιας, *The development of the Theme Organisation in Macedonia, στο Byzantine Macedonia, Identity, Image and History. Papers from the Melbourne Conference July 1995*, έκδ. J. Burke and R. Scott, Melbourne 2000 (στο εξής *Byzantine Macedonia*), σ. 128-138, και εδώ σ. 132-133. Βλ. και Θ. Κορρές, Πέμπτη Πολιορκία 141. — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό διοικητικό σύστημα στα Βαλκάνια (4ος-9ος αι.)*, [Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης], Αθήνα 1994, σ. 10-20. — *PmbZ* αρ. 10719. — Πβλ. και W. Brandes - J. Haldon, *Towns, Tax and Transformation: State, Cities and their Hinterlands in the East Roman World, c. 500-800*, στο *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, έκδ. G. P. Brogiolo, N. Gauthier, N. Christie, Leiden - Boston - Köln 2000, σ. 141-172 (στο εξής W. Brandes - J. Haldon, *Towns*), και εδώ σ. 170-171, οι οποίοι θεωρούν ότι ο *έπαρχος* που μνημονεύεται στη δεύτερη ανώνυμη συλλογή των Θαιμάτων του Αγίου Δημη-

γνωστοποίηση του θέματος στον αυτοκράτορα, ο έπαρχος έλαβε εντολή να συλλάβει τον Περβούνδο και να τον στείλει στην πρωτεύουσα, όπως και έγινε¹⁶. Τότε οι Ρυγχίνοι και οι Στρυμονίτες Σλάβοι ήλθαν σε συνεννόηση με τους άρχοντες της Θεσσαλονίκης και έστειλαν μικτή αντιπροσωπεία, για να μεσιτεύσουν στον αυτοκράτορα, ώστε να απελευθερωθεί ο Περβούνδος¹⁷. Ο Κωνσταντίνος Δ' (668-685), κάτω από την πίεση του αποκλεισμού της πρωτεύουσας από τους Άραβες (674-678)¹⁸ και επειδή δεν ήθελε να ανοίξει ένα ακόμη μέτωπο εκείνη την κρίσιμη περίοδο, αποφάσισε να αποφυλακίσει τον Περβούνδο, αλλά να παραμείνει ο τελευταίος υπό επιτήρηση στη Βασιλεύουσα μέχρι την παύση των εχθροπραξιών από τους Άραβες. Ο αυτοκράτορας διέταξε να του δοθούν ενδύματα και ό,τι άλλο χρειαζόταν και να του επιτραπεί να κυκλοφορεί ελεύθερα, αλλά υπό επιτήρηση, γεγονός που καθησύχασε τους ομόφυλους του Σλάβους¹⁹.

Όμως ο Περβούνδος κατόρθωσε να δραπετεύσει με τη βοήθεια ενός

τρίου δεν είναι ο έπαρχος του Ιλλυρικού αλλά ένας νέος τύπος επάρχου κατά το πρότυπο εκείνου της Κωνσταντινούπολης, ο έπαρχος Θεσσαλονίκης. Βλ. και W. Brandes, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 25], Frankfurt a.M. 2002, σ. 53-54 και 611-613, ο οποίος και σε αυτή τη μελέτη του θεωρεί ότι ο έπαρχος του Θαύματος που εξετάζουμε ήταν πλέον ο έπαρχος Θεσσαλονίκης και όχι ο έπαρχος του Ιλλυρικού. Το ζήτημα αυτό χρήζει κατά τη γνώμη μας ειδικής μελέτης.

16. P. Lemerle, *Miracles* I. 208.8-209.9 και II. 113.

17. P. Lemerle, *Miracles* I. 209.10-14 και II. 114. Για την κοινή πρεσβεία βλ. και Θ. Κορρές, Πέμπτη πολιορκία 145 κ.ε. με κριτική όλων των παλαιότερων απόψεων. Ο ιστορικός θεωρεί ότι το κοινό διάβημα Σλάβων και Θεσσαλονικέων δεν οφειλόταν στις καλές σχέσεις μεταξύ τους ή την πολιτιστική αφομοίωση των πρώτων, αλλά στον δικαιολογημένο φόβο των Θεσσαλονικέων για ταραχές στην περιοχή τους, εάν ο αυτοκράτορας τιμωρούσε τον Περβούνδο. Αντίθετα βλ. Π. Γ. Παπαδημητρίου, *Θεσμικές σχέσεις* 188, κατά τον οποίο η μικτή αντιπροσωπεία Σλάβων και των Θεσσαλονικέων δεν «αντανάκλα μόνο την αμοιβαία αποδοχή ηγετικών προσώπων με σχέση ίσου προς ίσον (Πβλ. Αιχ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Μακεδονία* 34) ή μία αξιοθαύμαστη σύμπτωση ανάμεσα σε μια μεγάλη πόλη με τον βαρβαρικό πληθυσμό της υπαίθρου, αλλά πιθανότατα είναι μία ένδειξη προγενέστερων επίσημων θεσμικών επαφών». Βλ. και Αρ. Μέντζος, *Θεσμοί Θεσσαλονίκης* 53, ο οποίος θεωρεί ότι υπήρχε μία συμφωνία καλής γειτονίας μεταξύ των τοπικών αρχών της Θεσσαλονίκης και των Σλάβων και ότι ο Περβούνδος διέμενε στη Θεσσαλονίκη ως εγγυητής της τήρησης της συμφωνίας από τη μεριά των Σλάβων, και επομένως υπό αυτό το πλαίσιο γίνεται κατανοητή η συνάντηση των Θεσσαλονικέων για την αποστολή μικτής πρεσβείας.

18. Α. Στράτος, *Το Βυζάντιον στον Ζ' αιώνα*, τ. Ε': Κωνσταντίνος Δ' 668-685, Αθήνα 1974, σ. 35-58. — Του ίδιου, *Siège ou Blocus de Constantinople sous Constantin IV*, *JÖB* 33 (1983) 89-107. — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Β' (565-1081), Θεσσαλονίκη 1993 (ανατύπωση 5η), σ. 88 κ.ε. — D. Olster, *Theodosius I Grammaticus and the Arab Siege of 674-678*, *BSt* 55.1 (1995) 23-28. — Μ. Λεονταίνη, *Κωνσταντίνος Δ' (668-685)*. Ο τελευταίος πρωτοβυζαντινός αυτοκράτορας [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες 7], Αθήνα 2006, σ. 208 και σ. 229 κ.ε.

19. P. Lemerle, *Miracles* I. 209.14-23.

αυτοκρατορικού διερμηνέα (έρμηνευτοῦ)²⁰, τον οποίο πιθανόν δωροδόκησε²¹. Συγκεκριμένα, ο ηγεμόνας των Ρυγχίνων φορώντας βυζαντινή ενδυμασία και μιλώντας την ελληνική (λαλὼν τῇ ἡμετέρᾳ διαλέκτῳ)²² βγήκε από την πύλη των Βλαχερνών σαν ένας οποιοσδήποτε πολίτης και βρήκε προσωρινό καταφύγιο στο κτήμα (προάστειον) του ερμηνευτή στη Βιζύη της Θράκης, προκειμένου να φυγαδευθεί από εκεί στον τόπο του. Η απόδραση του Περβούνδου σήμανε συναγερμό στην πρωτεύουσα και οι αρχές κινητοποιήθηκαν για τον εντοπισμό του. Οι πύλες της Κωνσταντινούπολης έκλεισαν, απαγορεύθηκε ο απόπλους των πλοίων και έλαβαν χώρα εξονυχιστικές έρευνες για σαράντα ημέρες, οι οποίες όμως απέβησαν άκαρπες²³. Τότε ο αυτοκράτορας οργισμένος από την εξέλιξη των γεγονότων τούς δὲ ἐπὶ τῇ τούτου παραφυλακῇ λαχόντας μετὰ πλείστας βασάνους ξίφει ὑποβληθῆναι ἐκέλευσεν, ἄλλους δὲ ἐξ ὑπονοίας ἀκρωτηριασθῆναι, ἄλλους φυλακαῖς καὶ αἰκισμοῖς ὑποβληθῆναι, καὶ ἀπράκτους † τοὺς τῶν πρακτόρων πράκτορας † γεγενῆσθαι· καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ἅπειρον πλῆθος διὰ τὴν αὐτοῦ φυγὴν ἐκινδύνευεν, ὥς καὶ αὐτὸν τὸν τὴν πολιταρχίαν τότε πεπιστευμένον ἀγανακτηθέντα ἐνθάδε σταλῆναι²⁴.

Ο Ρ. Lemerle θεωρεῖ με επιφύλαξη ὅτι ο πολιτάρχης στο παραπάνω χωρίο εἶναι ὁ ἐπαρχος τῆς πόλεως, δηλαδή τῆς Κωνσταντινούπολης, ο οποίος ἔπεσε σε δυσμένεια λόγω τῆς απόδρασης του Περβούνδου και

20. Ρ. Lemerle, *Miracles* I. 209.23-28 και II. 114-115.

21. Θ. Κορρές, Πέμπτη Πολιορκία 143 και σημ. 16.

22. Θ. Κορρές, Πέμπτη Πολιορκία 150, 162, ο οποίος σωστά παρατηρεῖ ὅτι η βυζαντινὴ ἐνδυμασία εἶχε χορηγηθεῖ στον Περβούνδο με ἐντολὴ του αυτοκράτορα, ὅπως ἀναφέρεται στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου, και διατυπώνει ἐπιφυλάξεις για τὴ γνώση τῆς ἐλληνικῆς ἀπὸ τον ηγεμόνα των Ρυγχίνων. Ο Θ. Κορρές θεωρεῖ ἐπίσης ὅτι πιθανόν ὑπῆρξε συνεργασία με κάποιον ἀπὸ τους φρουροὺς τῆς πύλης των Βλαχερνών, για να δραπέτευσαι ο Περβούνδος. Βλ. και Π. Γ. Παπαδημητρίου, Θεσμικὲς σχέσεις 187 και σημ. 86, κατὰ τον ὁποῖο η υιοθέτηση αὐτῶν των συνηθειῶν ἐπέτρεπε στον Περβούνδο να διατηρεῖ και να ἐνισχύει τὴν κοινωνικὴ του θέση μεταξύ των ὁμοφύλων του και παράλληλα να ἀποτελεῖ τον συνδετικὸ κρίκο ἐπικοινωνίας μεταξύ ἐκείνων και των Βυζαντινών. — Αρ. Μέντζος, Θεσμοὶ Θεσσαλονίκης 54-55, ο οποίος παρατηρεῖ ὅτι η ρωμαϊκὴ φορεσιὰ του Περβούνδου και η γνώση τῆς ἐλληνικῆς πρέπει να ἐννοηθοῦν με βάση το νομικὸ και πολιτικὸ πλαίσιο που διέπει τις σχέσεις των Θεσσαλονικέων με τους Σλάβους, σύμφωνα με το ὁποῖο ο Περβούνδος διέμενε στη Θεσσαλονικὴ ὡς ἐγγυητὴς των συμφωνιών μεταξύ τους. Βλ. και παραπάνω σημ. 17. Βλ. ὅμως και Θ. Κορρές, Πέμπτη Πολιορκία 149-150, 162, ο οποίος θεωρεῖ ὅτι ο Περβούνδος δεν κατοικοῦσε μόνιμα στη Θεσσαλονικὴ. Για το ζήτημα τῆς γλώσσας πβλ. και Μ. Grigoriou-Ioannidou, *Une remarque sur le récit des miracles de Saint Démétrius* [Comité National Grec des Études du Sud-Est Européen. Centre d'Études du Sud-Est Européen 20], Αθήνα 1987. — Βλ. και τῆς ἰδίας, The κατ' ἡμᾶς γλώσσα in the Mauros and Kouber episode (*Miracula S. Demetrii* 291), στο *Byzantine Macedonia* 89-93.

23. Ρ. Lemerle, *Miracles* I. 209.29-230.3 και II. 115.

24. Ρ. Lemerle, *Miracles* I. 210.3-8 και II. 115.

στάλθηκε από τον αυτοκράτορα στη Θεσσαλονίκη (ἐνθάδε)²⁵. Την άποψη αυτή δέχτηκε και ο Π. Χρήστου, αν και παρατηρεί ότι δεν αναφέρεται με ποια ιδιότητα στάλθηκε ο έπαρχος της πόλεως στη Θεσσαλονίκη²⁶. Ο Αρ. Μέντζος σε πρόσφατα δημοσιευμένη μελέτη του με τίτλο «Πρώτες παρατηρήσεις για την εξέλιξη των πολιτικών θεσμών της Θεσσαλονίκης στην αυγή του Μεσαίωνα» διατυπώνει μια διαφορετική ερμηνεία²⁷. Στηρίζεται στο ότι δεν έχει εντοπιστεί άλλη μαρτυρία σύμφωνα με την οποία ο έπαρχος Κωνσταντινουπόλεως να αποκαλείται πολιτάρχης και διερωτάται και αυτός με τη σειρά του με ποια ιδιότητα ο *praefectus urbis* στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη. Κατά τον Αρ. Μέντζο «ταιριάζει πολύ καλά ο πολιτάρχης να προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη και να έχει κληθεί για ανάκριση στην Κωνσταντινούπολη σχετικά με τον Περβούνδο, αφού σε αυτόν, ως εκπρόσωπο των αρχών της πόλης, προσωποποιούνταν οι ευθύνες για την παραμονή του Περβούνδου στη Θεσσαλονίκη», καθώς «υπήρχαν υποψίες για την ανάμειξη τοπικών παραγόντων στην απόδραση»²⁸. «Την περίοδο του περιστατικού το εκτελεστικό όργανο της βουλής²⁹, οι πολιτάρχες, είχαν συρρικνωθεί σε έναν» και επομένως, σύμφωνα

25. P. Lemerle, *Miracles* I. 199 και σημ. 3 και II. 115.

26. Π. Χρήστου, Θαύματα 423 και σημ. 5. Πβλ. Χ. Μπακιρτζής, Θαύματα 418. Βλ. και *PmbZ* αρ. 10720, όπου ο πολιτάρχης θεωρείται έπαρχος της πόλεως (Κωνσταντινούπολης).

27. Αρ. Μέντζος, Θεσμοί Θεσσαλονίκης 43-44.

28. Αρ. Μέντζος, Θεσμοί Θεσσαλονίκης 43.

29. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι δεν αποδέχονται όλοι οι ερευνητές τη συνέχεια της λειτουργίας της βουλής και των *curiales* στη Θεσσαλονίκη κατά τον 7ο αιώνα, καθώς δεν υπάρχουν γι' αυτούς μαρτυρίες στις πηγές. Οι μελετητές με βάση τις πληροφορίες των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου, όπου μνημονεύονται οί κρατούντες (της πόλεως), οί έξοχοι τών πρώτων, οί τὰ πρώτα φέροντες, οί της διοικήσεως της πόλεως λαχόντες (βλ. P. Lemerle, *Miracles* I. 135.17, 179.11, 209.7, 211.33, 213.31, 214.9, 221.5, 230.19), δεν διακρίνουν συγκεκριμένους πολιτικούς θεσμούς, αλλά κάνουν λόγο, όπως και ο P. Lemerle (βλ. *Miracles* II. 113) για μία άρχουσα κοινωνική τάξη («ruling class») που συμμετέχει στη διοίκηση της πόλεως. Βλ. J. H. W. G. Liebeschuetz, *The Government of the Late Roman city with special reference to Thessaloniki, στο Byzantine Macedonia* 116-127, και εδώ 122-126. — Του ιδίου, *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001 (ανατύπωση 2003) (στο εξής J. H. W. G. Liebeschuetz, *Roman City*), σ. 117-119. — W. Brandes - J. Haldon, *Towns* 169-170. Βλ. και J. Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine. Le problème des subsistances* [Collection de l'École Française de Rome, 136], Rome 1990, σ. 401, κατά τον οποίο με τον όρο «κρατούντες» στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου προσδιορίζονται μάλλον οι αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι («représentants de l'empereur») παρά οι *curiales*. Είναι πάντως αλήθεια ότι η παρακμή των *curiales* δεν σημειώθηκε με τον ίδιο ρυθμό σε όλες τις πόλεις. Βλ. *La fin de la cité antique et le début de la cité médiévale de la fin du IIIe siècle à l'avènement de Charlemagne*, Études réunies par Cl. Lepellet, Actes du colloque tenu à l'Université de Paris X-Nanterre les 1, 2 et 3 avril 1993, Bari 1996. — W. Brandes, *Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries-Different Sources, Different Histories*, στο *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, έκδ. G. P. Briogolo και Bryan Ward-Perkins, Leiden - Boston - Köln 1999, σ. 25-57, κυρίως 30-31. — A. Laniado, *Recherches sur les notables municipaux dans l'empire proto-*

με τη θεώρηση του ερευνητή, ο θεσμός του πολιτάρχου επιβίωσε στη Θεσσαλονίκη έως τον 7ο αιώνα³⁰. Επιπλέον ο Αρ. Μέντζος με βάση την παραπάνω υπόθεση για τον πολιτάρχη διορθώνει την προβληματική φράση του κειμένου «τοὺς τῶν πρακτόρων πράκτορας»³¹. Υποθέτει παραδρομή του συγγραφέα μεταξύ δύο όμοιων ριζών -πρακτ- και προτείνει να αντικατασταθεί η λέξη πρακτόρων με τη λέξη φόρων, καθώς διαφορετικά η φράση δεν δίνει νόημα. Έτσι σύμφωνα με την ερμηνεία του ο «αυτοκράτορας ανακάλεσε –ἀπράκτους γεγενῆσθαι– το προνόμιο της συλλογής και απόδοσης των φόρων από τους πράκτορες = φορολόγους (exactores)³², οι οποίοι, όπως συνηθίζονταν, ήταν μέλη της ιθύνουσας ομάδας της πόλης», στερώντας τους με αυτόν τον τρόπο ένα τμήμα των εσόδων τους³³. Συνεπώς, σύμφωνα με τη θεώρηση του Αρ. Μέντζου, στο παραπάνω χωρίο των Θαιμάτων περιγράφεται η τιμωρία που υπέστησαν τα μέλη της αστικής διοίκησης της Θεσσαλονίκης και ο επικεφαλής τους πολιτάρχης, λόγω της συμφωνίας που είχαν συνάψει οι τοπικές αρχές με τους Ρυγχίνους.

Όσο το παραπάνω χωρίο επιδέχεται και μία άλλη ερμηνεία που βρίσκεται εγγύτερα σε αυτήν του P. Lemerle. Κατ' αρχήν πρέπει να παρατηρήσουμε ότι όσα αναφέρονται στο παραπάνω χωρίο αφορούν στην αντίδραση του αυτοκράτορα για τους υπαίτιους της φυγής του Περβούνδου από την Κωνσταντινούπολη και στην αναστάτωση που προκλήθηκε στην Πόλη. Ο Κωνσταντίνος Δ' τιμώρησε με βασανισμούς και τελικά με θάνατο εκείνους που επιτηρούσαν τον Περβούνδο (τοὺς δὲ ἐπὶ τῇ τούτου παραφυλακῇ λαχόντας μετὰ πλείστας βασάνους ξίφει ὑποβληθῆναι ἐκέλευσεν) και διέταξε άλλοι να ακρωτηριαστούν ως ὑποποτοι, άλλοι να φυλακιστούν και άλλοι να μαστιγωθούν (ἄλλους δὲ ἐξ ὑπονοίας ἀκρωτηριασθῆναι, ἄλλους φυλακαῖς καὶ αἰκισμοῖς ὑποβληθῆναι). Επι-

byzantin [Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance; Collège de France Monographies 13], Paris 2002, [Πβλ. και τη βιβλιοκρισία της Fiona Haarer, Urban transition in late antiquity: the decline of the *curiales* and the rise of municipal notables, *Journal of Roman Archaeology* 17.2 (2004) 735-740]. — *Die Stadt in der Spätantike- Niedergang oder Wandel?, Akten des internationalen Kolloquiums in München am 30. und 31. Mai 2003*, έκδ. J. U. Krause, Chr. Witschel, Stuttgart 2006 με ενδιαφέρουσες μελέτες και το καταληκτικό άρθρο του J. H. W. G. Liebeschuetz, Transformation and Decline: Are the Two Really Incompatible? (σ. 463-483).

30. Αρ. Μέντζος, Θεσμοί Θεσσαλονίκης 43.

31. Βλ. P. Lemerle, *Miracles* I, 199 σημ. 2, όπου παρατηρεί ότι η φράση χρειάζεται κάποια διόρθωση. — Π. Χρήστου, Θάματα 422 και σημ. 4, που παρατηρεί ότι η φράση είναι ακατανόητη και ότι έχει υποστεί κάποια παραφθορά. — Χ. Μπακιτζής, Θάματα 418.

32. Βλ. όμως και τις παρατηρήσεις του J. H. W. G. Liebeschuetz, *Roman City* 123 και σημ. 124 σχετικά με τη συλλογή των φόρων.

33. Αρ. Μέντζος, Θεσμοί Θεσσαλονίκης 55-56.

πλέον ἀπράκτους † τοὺς τῶν πρακτόρων πράκτορας † γεγενῆσθαι· καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ἄπειρον πλῆθος διὰ τὴν αὐτοῦ φυγὴν ἐκινδύνευεν, ὥς καὶ αὐτὸν τὸν τὴν πολιταρχίαν τότε πεπιστευμένον ἀγανακτηθέντα ἐνθάδε σταλῆναι.

Εἶναι φανερό πως στην παραπάνω φράση, ὅπως ἐπισημαίνει ο P. Lemerle, πρόκειται για ἓνα λογοπαίγνιο του συγγραφέα των Θαυμάτων μεταξύ των λέξεων ἄπρακτος καὶ πράκτωρ³⁴. Ἡ φράση ἀπράκτους γεγενῆσθαι, δὲν σημαίνει, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὅτι «τίποτε δὲν κατόρθωσαν οἱ πράκτορες», ὅπως μεταφράζει ἡ Ἀλόη Σιδέρη³⁵, ἀλλὰ ὅτι οἱ πράκτορες παύθηκαν ἀπὸ το ἀξιώμα τους³⁶. Αὐτοὶ οἱ οἱποῖοι ἀπολύθηκαν δὲν ἦταν οἱ πράκτορες των φόρων, διότι μία τέτοια ἐρμηνεία δὲν συνάδει, κατὰ τὴ γνώμη μας, με τὰ συμφραζόμενα του κειμένου.

Στο παραπάνω προβληματικό χωρίο θα πρέπει ἴσως νὰ ἀντικαταστήσουμε τὴ φράση τοὺς τῶν πρακτόρων πράκτορας με τὴ φράση τοὺς τῶν πραιτωρίων ἢ τοῦ πραιτωρίου πράκτορας ὅπου στεγάζονταν οἱ υπηρεσίες του ἐπάρχου τῆς πόλεως καὶ μία ἀπὸ τις πιο γνωστὲς φυλακὲς τῆς πρωτεύουσας³⁷. Θεωροῦμε δηλαδὴ ὅτι οἱ πράκτορες του ἀνωτέρω χωρίου αποτελοῦσαν υπαλλήλους τῆς υπηρεσίας του ἐπάρχου πόλεως, που ἦταν ἀρμόδια γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξης καὶ τῆς ἀσφάλειας στὴν πρωτεύουσα. Ἄλλωστε, ὅπως σημειώνεται καὶ στὴν Εἰσαγωγή (9ος αἰ.): Ὁ τῆς πόλεως ἑπαρχος φροντίζει ... καὶ τῆς εἰρήνης, καὶ τῆς τῶν θεωριῶν καταστάσεως, καὶ ἔχει στρατιώτας ἐπὶ τῇ εἰρήνῃ καὶ ἐπὶ τὸ ἀναφέρειν αὐτῷ τὰ πανταχοῦ κινούμενα³⁸. Ἐπιπλέον, ὁ ὅρος πράκτωρ δὲν σημαίνει

34. P. Lemerle, *Miracles I*. 199 σημ. 2: «Il y a peut-être une sorte de jeu de mots entre ἀπράκτους (la correction ἀπράτους serait mauvaise) et πράκτορας, qu'il faut probablement conserver».

35. X. Μπακιρτζής, *Θαύματα* 279.

36. P. Lemerle, *Miracles I*. 199 σημ. 2: «Et le sens est-il bien que certains fonctionnaires, dont la responsabilité est engagée dans la fuite de Perboundos, sont révoqués?». Ἀντίθετα με τοὺς ἀπρακτοὺς ἢ ἀπρατοὺς οἱ ἐν ἐνεργείᾳ ἀξιωματοῦχοι ονομάζονταν ἔμπρακτοι ἢ ἔμπρατοι. Βλ. σχετικὰ R. Guiland, *Les sens des termes λιτός, παγανός, ἔμπρατος, μεσόπρατος, ἄπρατος* dans le *Kletorologe* de Philothée et dans certains chapitres du *Livre des Cérémonies*, *Βυζαντινὰ-Μεταβυζαντινὰ* 1 (1946) 165-179, [= Του ἰδίου, *Recherches sur les institutions byzantines*, I [Berliner Byzantinische Arbeiten 35], Berlin - Amsterdam 1967, σ. 153-164]. — Του ἰδίου, *Les différentes classes de fonctionnaires (IVe-VIe s.)*, *ΕΕΒΣ* (1969-1970) 134-145, καὶ ἐδῶ 135. — N. Oikonomidès, *Les listes de préseance byzantines des IXe et Xe siècles* [Le Monde Byzantin], Paris 1972 (στο ἐξῆς N. Oikonomides, *Listes*), σ. 290.

37. Βλ. R. Janin, *Constantinople Byzantine*² [Archives de l'Orient Chrétien, 4A], Paris 1964, σ. 165-169. — R. Guiland, *Le Prétoire. Τὸ πραιτώριον*, *Ελληνικά* 17 (1962) 100-104 (=R. Guiland, *Études de Topographie de Constantinople Byzantine*, τ. II [Berliner Byzantinische Arbeiten 37], Berlin - Amsterdam 1969, σ. 36-39). — P. Lemerle, *Miracles I*. 199 σημ. 2.

38. Εἰσαγωγή = Ἐπαναγωγή τοῦ Νόμου ὑπὸ Βασιλείου καὶ Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου, *JGR* 2, σ. 236-368, 4.8. Πβλ. Α. Γκουτζουκώστας, *Ἡ ἀπονομή δικαιοσύνης στὸ Βυζάντιο* (9ος-12ος αἰώνες). *Τὰ κοσμικὰ δικαιοδοτικὰ ὅργανα καὶ δικαστήρια τῆς πρωτεύουσας*

μόνο τον απαιτητή των φόρων, αλλά έχει και την έννοια του κολαστή ή του τιμωρού, όπως συνάγεται και από το κατά Λουκάν Ευαγγέλιο: ὁ κριτής σε παραδώσει τῷ πράκτορι, καὶ ὁ πράκτωρ σε βαλεῖ εἰς φυλακὴν³⁹. Συνεπώς οι πράκτορες που μνημονεύονται στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου μάλλον αποτελούσαν τα αστυνομικά ὄργανα της υπηρεσίας του ἐπάρχου της πόλεως που ἐδρευαν στο πραιτώριον. Ἐτσι μόνο μπορεί να ἐξηγηθεῖ και η ἀμέσως ἐπόμενη αναφορά στον ἐπαρχο της πόλεως, καθὼς, ὅπως ἐπισημαίνει ο P. Lemerle, θα πρέπει μάλλον να ἀναζητήσουμε τους πράκτορες στον χώρο του πραιτωρίου λόγω του ρόλου του στην αστυνόμευση της πόλης⁴⁰. Επομένως ο αυτοκράτορας, αφού τιμώρησε τους ἀμεσα υπευθύνους για τη φύλαξη του Περβούνδου και ὅσους υποψιαζόταν ὅτι συμμετείχαν στην ἀπόδρασή του, στη συνέχεια ἀπέπεμψε και τα υπόλοιπα αστυνομικά ὄργανα της υπηρεσίας του ἐπάρχου της πόλεως.

Ορισμένοι ἐρευνητές ἔθεσαν το ἐρώτημα με ποια ιδιότητα στάλθηκε ὁ ἐπαρχος της πόλεως στη Θεσσαλονίκη. Φαίνεται ὅτι ὁ αυτοκράτορας ἐξοργίστηκε⁴¹ με τον ἐπαρχο Κωνσταντινουπόλεως που δεν φρόντισε

[Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37], Θεσσαλονίκη 2004 (στο ἐξῆς Α. Γκουτζιουκώστας, Απονομή δικαιοσύνης), σ. 103 κ.ε. για τις αρμοδιότητες, την υπηρεσία και τους υφισταμένους του ἐπάρχου της πόλεως με βιβλιογραφία και πηγές.

39. Κατὰ Λουκάν Ευαγγέλιον, *Greek New Testament*, ὁ.π. σημ. 2, σ. 260 (12.57-58): *Τί δὲ καὶ ἀφ' ἐαυτῶν οὐ κρίνετε τὸ δίκαιον; ὥς γὰρ ὑπάγεις μετὰ τοῦ ἀντιδίκου σου ἐπ' ἄρχοντα, ἐν τῇ ὁδῷ δὸς ἐργασίαν ἀπηλλάχθαι ἀπ' αὐτοῦ, μήποτε κατασύρῃ σε πρὸς τὸν κριτὴν, καὶ ὁ κριτὴς σε παραδώσει τῷ πράκτορι, καὶ ὁ πράκτωρ σε βαλεῖ εἰς φυλακὴν.* — Βασίλειος Καισαρείας, *Εἰς τὸν προφῆτην Ἡσαΐαν*, ἐκδ. P. Trevisan, *San Basilio. Commento al profeta Isaia*, Turin 1939, τ. 1, κεφ. 3, παραγρ. 117, στίχ. 5-6: *τῷ πράκτορι, τῷ ἐπὶ τῶν κολάσεων τεταγμένῳ.* — Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, *Τοῦ ἁγίου Κυρίλλου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας, Ἐξήγησις εἰς τὸ κατὰ Λουκάν Ευαγγέλιον*, PG 72, 760.49-50: *ὁ δὲ «παραδώσει τοῖς πράκτορσιν», ἡγουν τοῖς κολασταῖς ἀγγέλοις.* — Του ἰδίου, *Commentarii in Matthaeum (in catenis)*, ἐκδ. J. Reuss, *Matthäus-Kommentare aus der griechischen Kirche. Aus Katenenhandschriften gesammelt und herausgegeben [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur 61]*, Berlin 1957, σ. 153-269, ἐδῶ frag. 52 (σ. 169.8-11): *μήποτε παραδοθῶμεν τῷ κριτῇ πάντων θεῷ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἐλεγχθέντες· ὁ δὲ «παραδώσει τοῖς πράκτορσιν», ἡγουν τοῖς κολασταῖς ἀγγέλοις, καὶ ἀπαιτηθησόμεθα τὰς ἐπὶ παντὶ πλημμελῆματι δίκας, μικρῶ τε καὶ μεγάλῳ, frag. 55 (σ. 170.16-17): ... ἀπενεχθῶμεν πρὸς τὸν κριτὴν, καὶ παραδοθῶμεν «τοῖς πράκτορσιν», ἤτοι τοῖς κολασταῖς.*

40. P. Lemerle, *Miracles I* 199 σημ. 2: *«Nous aurions plus volontiers cherché du côté du πραιτώριον, à cause de son rôle de police, et à cause de l'allusion que nous croyons trouver dans la phrase suivante à l'éparque de Constantinople».* Υπεύθυνος για το πραιτώριον με αστυνομικά καθήκοντα ἦταν ὁ λογοθέτης του πραιτωρίου, που μαρτυρεῖται στο Κλητορολόγιον του Φιλοθέου (899) (βλ. N. Oikonomidès, *Listes* 113.9) ἀλλὰ και ωρύτερα σύμφωνα με τις μαρτυρίες των σφραγίδων. Βλ. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. 2, *L'administration centrale*, Paris 1981, σ. 545 κ.ε., αρ. 1088 (στο ἐξῆς V. Laurent, *Corpus*). Βλ. και Α. Γκουτζιουκώστας, *Απονομή δικαιοσύνης* 105 σημ. 429.

41. Κατὰ τον Αρ. Μέντζο, *Θεσμοὶ Θεσσαλονίκης* 43-44, η μετοχή ἀγανακτῆθεις

μέσω των υφισταμένων του να αποτρέψει τη φυγή του Περβούνδου και τον έστειλε στη Θεσσαλονίκη, πιθανόν για να συνεχίσει τις έρευνες για την αναζήτηση του Περβούνδου στον πιθανότερο τόπο καταφυγής του⁴². Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι αυτή δεν είναι η μοναδική περίπτωση κατά την οποία ο έπαρχος φεύγει από την έδρα του, την Κωνσταντινούπολη, για να αναλάβει μία συγκεκριμένη αποστολή. Ένα ανάλογο και λίγο μεταγενέστερο παράδειγμα αποστολής του επάρχου της πόλεως εκτός της πρωτεύουσας έχουμε επί Ιουστινιανού Β' (705-711), όταν ο έπαρχος της πόλεως Ιωάννης στάλθηκε το 711 μαζί με άλλους αξιωματούχους και 300 στρατιώτες στη Χερσώνα, για να παραδώσει στους κατοίκους της περιοχής τους άρχοντές τους Ζώιλο (τὸν ἐκ σειρᾶς καὶ γένους ὄντα πρωτοπολίτην)⁴³ και Τονδούνο (τὸν ἄρχοντα Χερσῶνος ὡς ἐκ προσώπου τοῦ Χαγάνου ὄντα)⁴⁴, που βρίσκονταν φυλακισμένοι στην Κωνσταντινούπολη, ώστε να τους αποκαταστήσουν στα αξιώματά τους και να εξασφαλιστεί η ηρεμία στην περιοχή⁴⁵. Έτσι έχουμε άλλη μία περίπτωση κατά την οποία ο έπαρχος της πόλεως φεύγει από την πρωτεύουσα, για να παραδώσει αυτή τη φορά κρατούμενους.

Πρέπει να παρατηρήσουμε επίσης ότι ο όρος πολιτάρχης χρησιμοποιείται, για να προσδιορίσει τον έπαρχο της πόλεως, και σε μια άλλη

σημαίνει ότι ο πολιτάρχης υπέστη τιμωρία. Βλ. όμως και *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, τ. 1: A-K, έκδ. Erich Trapp κ.ά., Wien 2001, σ. 5, λ. ἀγανακτέομαι (= «mit Zorn verfolgt werden»).

42. Βλ. και *PmbZ* αρ. 10720: «Jedoch ist es denkbar, dass hier nur der aussergewöhnliche Umstand herausgestellt werden soll, dass sogar der Stadteparch, der sonst stets in der Stadt präsent zu sein hatte, zur Suche nach dem entflohenen Perbundos abkommandiert wurde».

43. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. Ch. de Boor, *Theophanis Chronographia*, I, Lipsiae 1883 (ανατύπωση Hildesheim 1963) (στο εξής Θεοφάνης), σ. 378.5. Πβλ. *PmbZ* αρ. 8657.

44. Θεοφάνης 378.3-5. Πβλ. *PmbZ* αρ. 10833.

45. Νικηφόρος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Ιστορία Σύντομος*, έκδ. C. Mango [CFHB XIII], Washington 1990, 45.34-50: οἱ δὲ τῶν χωρῶν τούτων ἄρχοντες τῆς φήμης αἰσθόμενοι ἑαυτοὺς ὄση δύναμις ἡσφαλίζοντο, πρὸς δὲ τοὺς Χαζάρους διαπρεσβεύονται ὥστε ἐπὶ φυλακῇν τούτων λαὸν ἀποστέλλειν καὶ περισώζειν τοὺς ἐν αὐταῖς περιλειφθέντας. ταῦτα Ἰουστινιανὸς μεμαθηκώς Γεώργιον τὸν πατρίκιον ἀποστέλλει καὶ Ἰωάννην τὸν τῆς πόλεως ὑπαρχον σὺν ἐτέροις ἄρχουσι καὶ στρατῷ ἄχρι τριακοσίων ἀνδρῶν, παραδούς αὐτοῖς Τονδοῦνον καὶ Ζωῖλον, ὥστε ἀποκαταστήσαι αὐτοὺς ταῖς οἰκείαις ἀρχαῖς, Ἡλίαν δὲ ἀγαγεῖν ὡς αὐτόν. τούτων ἐν Χερσῶνι παραγενομένων οἱ τῆς πόλεως μόνους Γεώργιον καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ ἄρχοντας ἀξιούσιν ἐντὸς γενέσθαι τῆς πόλεως· οὐ γυγονότος τὰς μὲν πύλας ἐπ' αὐτοῖς ἔκλεισαν, Γεώργιον δὲ καὶ Ἰωάννην ξίφει ἀναίρουσι. τοὺς δὲ ἔξω τοῦ τείχους ἀπολειφθέντας στρατιώτας, ἐτι δὲ καὶ Τονδοῦνον καὶ Ζωῖλον τοῖς ἐκεῖσε προσεδρεῦουσι Χαζάροις παραδόντες τῷ χαγάνῳ παρέπεμψαν, οὓς παραλαβόντες οἱ Χάζαροι κατὰ τὴν ὁδὸν ἔκτεινον. — Θεοφάνης 378.28, 379.7. — Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, έκδ. Κ. Σάθας, MB, τ. 7, σ. 1-556, σ. 118.24-28. Πβλ. R. Guiland, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. L'Éparque. I. L'Éparque de la ville - O* έπαρχος τῆς πόλεως, BSl. 41 (1980) 17-32, 145-180 (στο εξής R. Guiland, *Éparque*), και εδῶ 152. — *PmbZ* αρ. 2956.

μεταγενέστερη πηγή. Συγκεκριμένα ο Μιχαήλ Χωνιάτης, στη μονωδία του για τον αδελφό του Νικήτα, αναφέρεται στους αδελφούς Βελισσαριώτες, των οποίων την αδελφή είχε νυμφευθεί ο Νικήτας Χωνιάτης. Ο Μιχαήλ εξαίρει τους δύο αδελφούς για το ήθος και τις ικανότητές τους και επισημαίνει ότι διορίστηκαν σε σημαντικές και υψηλές διοικητικές θέσεις στη Βασιλεύουσα⁴⁶. Συγκεκριμένα ο Μιχαήλ Χωνιάτης αναφέρει: Ὦν (δηλαδή των Βελισσαριωτών) καὶ τὴν ὑπερβάλλουσαν ἀρετὴν πείρα καταμαθόντες οἱ βασιλεῖς ... τὰ τ' ἔνδον τὰ τε θύραζε τοῖς ἀνδράσιν ἐπίστευον, ταμειῶν μὲν καὶ χρυσῶνων θύρας καὶ κοιτώνων καὶ θαλάμων ἀναπετάσαντες καὶ τὰ φίλτατα ὡς οἰκειότατα ἐγχειρίσαντες, ἐν ὑπαίθρῳ δὲ καὶ κοινοτέρῳ διοικήσει τῆς πόλεως λογοθέτας μεγάλους ὀρφανοτρόφους τε καὶ πολιτάρχας προχειριζόμενοι⁴⁷. Από τη μονωδία του Νικήτα Χωνιάτη για τον θάνατο του Ιωάννη Βελισσαριώτη γνωρίζουμε ότι ο τελευταίος διετέλεσε λογοθέτης τῶν σεκρέτων, αξίωμα που από το 1192 και εξής αποδίδεται με τον τίτλο μέγας λογοθέτης⁴⁸, καθώς και ὀρφανοτρόφος⁴⁹, ενώ ο αδελφός του Μιχαήλ ἑπαρχος τῆς πόλεως⁵⁰. Η μαρτυρία

46. Μιχαήλ Χωνιάτης, Μονωδία εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ κύρ Νικήταν Χωνιάτην, ἐκδ. Σ. Λάμπρος, Μιχαήλ Ἀχομινάτου τοῦ χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τ. 1, Αθήνα 1879 (ανατ. 1968), σ. 352.13-353.8: ... Βελισσαριῶται μὲν ὡς τὰ πολλὰ εἶσω τῆς μεγαλοπόλεως τὰ πρόσφορα οἷς εἶχον ἀξιώμασι διεπολιτεύοντο, ὁ δ' ἐμὸς ἀδελφὸς καὶ εἰς ἐπαρχίας καὶ τὰς ἔξω πόλεις, ὡς εἴρηται, παρ' ἄλλοτε ἄλλων βασιλέων ἐστέλλετο δημοσί' ἅττα ἐπιτελέσων λειτουργήματα ... Οὐ γὰρ ὡς οἱ πολλοὶ τῶν ἀγεύστων δόξης καὶ ἀφανεστέραν τύχην λαχόντων καὶ οὗτοι περὶ τὰς θύρας τῶν βασιλείων συνεθλίβοντο καὶ τοῦ παντὸς ἐτιμῶντο τὴν παρὰ τῶν κρατούντων τιμὴν ἢ δημοσίοις ἐπέτρεχον ὑπουργήμασιν, ἔρωτι κερδῶν κάτοχοι, ἀλλὰ παρ' ἄλλων φιλοκάλων ἀνδρῶν προσήγοντο, μέγала χαριζομένων τοῖς βασιλεῦσι καὶ μνηστευόντων σφίσι πολλῶ τιμώτερά ἢ ψηφολόγοι ἔμποροι πολυτίμους μαργαρίτας καὶ σμαράγδους καὶ λυχνίτας κομίζοντες, καὶ ἡξιούοντο προεδρίας ἀξιωματῶν κοσμεῖν ἢ παρ' αὐτῶν κοσμεῖσθαι.

47. Μιχαήλ Χωνιάτης, Μονωδία, ὁ.π. 353.9-18.

48. J.-L. van Dieten, *Niketas Choniates, Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie* [Supplementa Byzantina 2], Berlin - New York 1971 (στο εξής J.-L. van Dieten, *Niketas Choniates*), σ. 37 και σημ. 48, 158-159. Πβλ. Α. Γκουτζιουκώστας, Απονομή δικαιοσύνης 243 και σημ. 1120, με βιβλιογραφία και πηγές.

49. Βλ. Νικήτας Χωνιάτης, Λόγοι αρ. 15, ἐκδ. J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae orationes et epistulae* [CFHB 3], Berlin 1972 (στο εξής Νικήτας Χωνιάτης, Λόγοι), σ. 147.20-24: Μονωδία ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ γυναικαδέλφου αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ Βελισσαριώτου θανόντος ἐν τῇ πόλει τῇ Νικαίᾳ· ἐγέγωνε δὲ οὗτος ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν, λογοθέτης τῶν σεκρέτων, μέγας λογαριαστής, καὶ ἐσύστερον πρωτασηκρήτης καὶ ὀρφανοτρόφος. Πβλ. G. Stadtmüller, *BZ* 34 (1934) 378 και σημ. 1. — R. Guillard, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Les Logothètes*, *REB* 29 (1971) 5-115, και ἐδῶ 79-80.

50. Νικήτας Χωνιάτης, Λόγοι 158.31-159.3: Ὡ δύο υἱοὶ πύοιτος, ὦ μοσχεύματα κάλλιστα τῆς βασιλείσης τῶν πόλεων· ὦ καὶ Θεῷ εὐάρεστοι καὶ βασιλεῦσιν ὑπηρεταὶ νοήμονες καὶ πρὸς ἀρχὴν ἅπασαν καὶ πρᾶξιν λόγου προσδεᾶ καὶ σοφίας προσφνεῖς καὶ εὐάρμοστοι. οὐχ οὕτω Κάτωνες καὶ Βροῦτοι τὴν πρεσβυτέραν ὦνησαν Ῥώμην τὰ κοινὰ μετιόντες πράγματα ἢ τὰς Ἀθήνας Περικλεῖς καὶ Φωκῖωνες, ὡς ὑμεῖς τὴν Κωνσταντίνου καλλιπόλιν, ὁ μὲν λογοθετεῖν καὶ θεμιστεύειν λαχὼν, ὁ δὲ τὴν ὑπατον ἐπαρχικὴν χειρίζων ἀρχὴν ...

του Νικήτα Χωνιάτη για τον Μιχαήλ Βελισσαριώτη, ο οποίος δεν απαντά από όσο γνωρίζω στις σφραγίδες, μας επιτρέπει να τον προσθέσουμε στον κατάλογο των επάρχων της πόλεως που κατήρτισε ο J.-Cl. Cheynet⁵¹, με βάση την προσωπογραφική μελέτη του R. Guiland για τους επάρχους της πόλεως⁵² και τις σφραγίδες των επάρχων της πόλεως που δημοσίευσε αργότερα ο V. Laurent⁵³. Ο Μιχαήλ φαίνεται ότι διετέλεσε και δικαιοδότης, καθώς με αυτή την ιδιότητα επικυρώνει ένα αντίγραφο χρυσοβούλλου λόγου του Αλεξίου Γ' Αγγέλου (1197)⁵⁴. Με βάση το γεγονός ότι το αξίωμα του επάρχου της πόλεως ήταν μέχρι το 1204 από τα πιο σημαντικά αξιώματα της αυτοκρατορίας⁵⁵ και το ότι ο Θεόδωρος Παντεχνής που είχε ήδη την ιδιότητα του δικαιοδότη διορίστηκε στη συνέχεια και έπαρχος της πόλεως (1182)⁵⁶, θα πρέπει ίσως να θεωρήσουμε ότι και ο Μιχαήλ Βελισσαριώτης διετέλεσε έπαρχος της πόλεως μετά το 1197⁵⁷.

Συνεπώς, αν λάβουμε υπόψη τη σταδιοδρομία των δύο αδελφών, ο όρος πολιτάρχης που χρησιμοποιείται από τον Μιχαήλ Χωνιάτη κατά πάσα πιθανότητα προσδιορίζει στη συγκεκριμένη περίπτωση τον έπαρχο της πόλεως, γεγονός που ίσως ενισχύει ή τουλάχιστον δεν αποκλείει την ερμηνεία μας για τον πολιτάρχη του τέταρτου Θαύματος του Αγίου Δημητρίου⁵⁸.

51. J.-Cl. Cheynet, L'Éparque: Correctifs et Additifs, BSl. 45.1 (1984) 50-54 (στο εξής: J.-Cl. Cheynet, Éparque).

52. R. Guiland, Éparque 145-180.

53. V. Laurent, Corpus, σ. 545 κ.ε.

54. Έρα Βρανούση, *Βυζαντινά Έγγραφα της μονής Πάτμου*, τ. Α': *Αυτοκρατορικά [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών]*, Αθήναι 1980, αρ. 11 (σ. 103, 108, 109, 112). — F. Dölger — P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*. 2. Teil (1025-1204) zweite, erweiterte und verbesserte Auflage, München 1995, αρ. 1641. Πβλ. και J.-L. van Dieten, *Niketas Choniates* 160. Βλ. και Α. Γκουτζιουκώστας, *Απονομή δικαιοσύνης* 229.

55. R. Guiland, Éparque 30-31. — J.-Cl. Cheynet, Éparque 51.

56. Έρα Βρανούση, *Πρόσταξις του αυτοκράτορος Μανουήλ Α' Κομνηνού υπέρ της έν Πάτμω μονής του Ίωάννου του Θεολόγου, Χαριστήριον εις Α. Κ. Όρλάνδον*, τ. Β', Αθήναι 1966, σ. 78-97, και εδώ 90-91. — V. Laurent, Corpus αρ. 1039. — P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993 (στο εξής P. Magdalino, Manuel I Komnenos), σ. 260. — Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Γ' 1 (1081-1204), Θεσσαλονίκη 2001, σ. 269. — Α. Γκουτζιουκώστας, *Απονομή δικαιοσύνης* 227-228. — Σ. Γεωργίου, *Οι τιμητικοί τίτλοι επί Κομνηνών (1081-1185), ανέκδοτη διδακτορική διατριβή*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 405-408 σημ. 503.

57. Πβλ. και J.-Cl. Cheynet, Éparque 53.

58. Βλ. και Έγκώμιον εις τόν άγιον μεγαλομάρτυρα του Χριστού Άγαθόνικον, έκδ. G. van Hoof, *Analecta Bollandiana* 5 (1886) 399.5-10: Άσκληπιάδης δέ ήν εκείνος, ούτως ώνομασμένος, ός ταύτην εκείθεν ήγάγετο (μητρώον γάρ τώ χωρίον τώ μάρτυρι), πολιάρχος χρηματίζων Νικομηδείας· ύπαρχον δέ τόν τοιούτον τά της πολιτείας οίδεν καλείν έθιμα.

Λόγω της ισχυρής διοικητικής παράδοσης, ιδιαίτερα στις πόλεις της Μακεδονίας, αλλά και της μνείας πολιταρχών στις Πράξεις των Αποστόλων φαίνεται ότι ο όρος επιβίωσε στη μεταγενέστερη εκκλησιαστική και θύραθεν γραμματεία, χωρίς ωστόσο να έχει την παλαιά ειδική τεχνική του σημασία. Για παράδειγμα, ο όρος πολιτάρχης μνημονεύεται στον Βίο του Στεφάνου του Σαββαΐτη (807-821) με αφορμή ένα θαύμα του αγίου (β' μισό 8ου αιώνα), για να προσδιορίσει γενικά τους άρχοντες της υπό αραβική κατοχή πόλης της Γάζας⁵⁹, ενώ σε έναν από τους λόγους του Θεόδωρου Στουδίτη (759-826) χρησιμοποιείται το ρήμα πολιταρχῶ με τη σημασία του διοικῶ ή κατέχω κάποιο αξίωμα⁶⁰.

Περιφανής δὲ ἦν καὶ τοῦ περιβλέπτου γένους· οὐδὲ γὰρ ἐξ ἰδιωτῶν ἢ τῶν τυχόντων πρὸς τὴν πολιταρχίαν ἡγμένος, ἀλλ' Ἱππασίαν ἀπόγονος ὢν, ὅπου ὁ ὅρος πολίταρχος χρησιμποιεῖται ὡς συνώνυμος τοῦ ὅρου ὑπάρχος καὶ ὁ ὅρος πολιταρχία προσδιορίζει τὸ αξίωμα τοῦ ὑπάρχου (πραιτωρίων). Πβλ. A. H. M. Jones, J. R. Martindale καὶ J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, τ. 1, A.D. 260-395, Cambridge 1971 (ανατύπωση 1997), σ. 114 (Asclepiades 2) με μαρτυρίες καὶ ἄλλων πηγῶν. Σύμφωνα με τοὺς ερευνητές ὁ Ἀσκληπιάδης ἦταν ἐπάρχος (πραιτωρίων) στὴν Ἀνατολή το 303. Βλ. καὶ T. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge 1982, σ. 124, 137, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ὁ Ἀσκληπιάδης ἦταν praefectus praetorio τοῦ Διοκλητιανῶν (302). — L. Howe, *The Praetorian Prefect from Commodus to Diocletian* (A.D. 180-305) [Studia Historica 31], Chicago 1942 (ἀναστατική ἐκδοση Roma 1966), σ. 95, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸν Ἀσκληπιάδη φανταστικό πρόσωπο. Πβλ. S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government A.D. 284-324*, Oxford 1996, σ. 89 καὶ σημ. 65, 141. — *Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, τεύχ. 6, ἐκδ. E. Trapp κ.ά., Wien 2006, σ. 1330, ὅπου ὁ ὅρος πολιταρχία ἀποδίδεται ὡς «Stadtverwaltung». Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι το Ἐγκώμιον γιὰ τὸν μεγαλομάκτυρα Ἀγαθόνικο συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Κοιαῖστωρα ποὺ ἐζήσε στα χρόνια τοῦ Λεόντα Στ' (886-912) καὶ πέθανε μετὰ το 922. Βλ. A. Berger, *Der Kanon des Anastasios Kyaistor auf Eubiatos und Philetairos*, Νέα Ῥώμη, *Rivista di ricerche bizantinistiche* 3 (2006) 165-172, κυρίως 165-166. Πρέπει ἀκόμη νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ ἐπάρχος τῆς πόλεως ἀποδίδεται καὶ ὡς πολίταρχος καὶ ὁ θῶκος τοῦ ὡς πολίταρχία σύμφωνα με τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν. Βλ. ἐνδεκτικὰ Ἰωάννης Λυδός, *Περὶ ἐξουσιῶν ἢ περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας*, ἐκδ. A. Bandy, *On Powers or the Magistracies of the Roman State*, Philadelphia 1983, σ. 130.5, 190.28, 356.3, 402.6, 10. Βλ. καὶ τὴ νεότερη ἐκδοση τῶν M. Dubuisson – J. Schamp, Jean Le Lydien, *Des Magistratures de l'État Romain*, τ. 1, 2ο μέρος (Βιβλίο Α') καὶ τ. 2 (Βιβλία Β'-Γ'), Paris 2006, Α' 34 3 καὶ 5, Β' 12 2, Β' 19 10 καὶ Γ' 42 2. — *Novellae Justiniani*, ἐκδ. R. Schöll – G. Kroll, (Corpus Juris Civilis III), Berlin 1895 (ανατύπωση Hildesheim 1993), ἀρ. 13 πρ. καὶ κεφ. 1, ἀρ. 59.1, ἀρ. 81.1, appendix constitutionum dispersarum V].

59. Λέόντιος Δαμασκίου, *Βίος Στεφάνου Σαββαΐτη*, AASS Iul. III (3η ἐκδ. 1867) 504-584 [BHG 1670], 534BA: ὕπερ δὲ πᾶσι γνωστόν, καὶ ὑπὸ πολλῶν μαρτυρούμενον πεποίηκε θαῦμα, ἐρῶ. τίς ποτε τῶν πολιταρχῶν καὶ ἐμφανῶν τῆς φιλοχρίστου πόλεως Γάζης ἀρξάμενος λαβοῦσθαι, καὶ ὑπὸ τῆς ἱεράς νόσου διεφθάρθαι, προσέφυγε τούτῳ τῷ θεοφόρῳ γέροντι, ἐν τῇ μεγίστῃ λαύρᾳ τότε διάγοντι. Πβλ. *PmbZ* ἀρ. 1127.

60. Θεόδωρος Στουδίτης, *Μεγάλη κατήχησις*, ἐκδ. A. Papadopoulos-Kerameus, St. Petersburg 1904, σ. 340: ... ἵνα, ἐάν τις παροξύνῃ, ἢ παραπλήξῃ, ἢ ὀνειδίσῃ, μὴ εὐθὺς θηριώμεθα, ἢ ἐξαγριώμεθα, ἀναλογιζόμενοι τὴν σωματικὴν νεότητα, ἢ τυχόν τὸ γῆρας, ἢ τὰ ἄλλα, ἢ ὅτι ἐπετροπέυσαμεν, ἢ ὅτι ὥκονομήσαμεν, ἢ ἐπολιταρχήσαμεν, ἢ ἐδεσποτεύσαμεν, ἢ ἐκτη-

Ο όρος πολιτάρχης μνημονεύεται επίσης σε μία πραγματεία του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου και στη Σύνοψιν Ιστοριών του Ιωάννη Σκυλίτζη (11ος αι.). Στην πρώτη πηγή κατά την περιγραφή της θριαμβευτικής εισόδου του Θεοφίλου (829-842) μετά την επιτυχία του κατά των Αράβων στην Κιλικία (831), γίνεται λόγος για τις δωρεές που έκανε ο αυτοκράτορας στους πολιτάρχες, δηλαδή στους πολιτικούς αξιωματούχους ή κατά τον J. Haldon στους αξιωματούχους των δήμων (officials of the demes)⁶¹. Στη δεύτερη πηγή ο όρος πολιταρχία χρησιμοποιείται με την έννοια και του πολιτικού αξιώματος σε αντιδιαστολή με το στρατιωτικό. Συγκεκριμένα ο Ιωάννης Σκυλίτζης περιγράφοντας τον τρόπο άσκησης της εξουσίας από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, όταν και μόνος τὴν αὐτοκράτορα περιζωσάμενος ἀρχήν, μετά τον θάνατο του Ρωμανού Α' το 945, του καταλογίζει ότι δεν διόριζε στα αξιώματα τους πιο ικανούς, αλλά προσέφερε τους στρατιωτικούς ή πολιτικούς θώκους (στρατηγίαν τυχόν ἢ πολιταρχίαν) σε τυχάρπαστους ανθρώπους, που εξαγόραζαν τις αρχές της πολιτείας χάρη στη συνεργία της συζύγου του αυτοκράτορα Ελένης και του παρακοιμώμενου Βασιλείου, με αποτέλεσμα να κυριαρχούν οι φαύλοι⁶².

Με την ίδια σημασία των πολιτικών αξιωματούχων απαντά ο όρος πολιταρχία στον πληθυντικό (πολιταρχίαις) και σε ένα άλλο χωρίο του

τορεύσαμεν, ἥ τι τοιοῦτον, ἐπεὶ οὐπὼ ἐγεννήθημεν κατὰ Χριστόν, ἀλλ' ἐν πᾶσι καὶ κατὰ πάντα ὑποτασσόμενοι τοῖς πνευματικοῖς γονεῦσιν.

61. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, "Όσο δεῖ γίνεσθαι τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων μέλλοντος φοσσατεῦσαι, εκδ. J. F. Haldon, *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions* [CFHB XXVIII], Wien 1990, σ. 150.871-879: ... καὶ ὑποκάτω τοῦ καθίσματος εἰσελθὼν κατέβη διὰ τῆς δάφνης εἰσὶν κάτω σκεπαστὸν ἱππόδρομον· καὶ καταβάς τοῦ ἵππου εἰσήλθεν εἰς τὰ Σκύλα ἐν τῷ παλατίῳ, καὶ ἐγένετο αἰτησις δεξίμου. καὶ τῇ ἐπαύριον ἐτελέσθη τὸ δέξιμον, καὶ προετέθησαν ἀντιλήψεις πλείσται ἀναβιβαζόμεναι ἀπὸ τῆς τῶν βασιλικῶν μανδατῶρων ἀξίας μέχρι τῆς κυριωνύμου πατρικίτης, καὶ δωρεαὶ πλείσται τοῖς πολιτάρχαις, καὶ τὸ πολίτευμα παρὰ τοῦ βασιλέως ἐδόθησαν, καὶ ἱππικὰ ἐτελέσθησαν, κάκει πάλιν τοὺς δεσμίους καὶ τὰ λάφυρα ἐθριάμβευσαν· ἐρ' ἱκανὰς δὲ ἡμέρας ἐκράτησεν ἡ δεξίωσις τῶν δωρεῶν διὰ χειρῶν τοῦ βασιλέως διδομένων. Πβλ. καὶ αὐτόθι (σχόλια) σ. 285, 292.

62. Ιωάννης Σκυλίτζης, Σύνοψις Ιστοριών, εκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, [CFHB V], Berlin - New York 1973, σ. 237.13-20: ἀδιάφορός τε περὶ τὰς προβολὰς τῶν ἀρχηγῶν, οὐκ ἀριστίνδην ταύτας ἰθύνεσθαι καὶ κατ' ἐπιλογὴν ἐθέλων, ὅπερ ἔργον ἐστὶ μεγαλοπρεποῦς εξουσίας, ἀλλὰ τῷ παρατυχόντι ἀρχὴν ἐμπιστεύων, στρατηγίαν τυχόν ἢ πολιταρχίαν, ἀδοκιμάστως, ὥς ἐκ τούτου συμβῆναι πάντα τινὰ χυδαῖον καὶ διαβεβλημένον εἰς τὰς μεγίστας τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν προχειρίζεσθαι, πολλὰ πρὸς τοῦτο συνεργούσης καὶ Ἐλένης τῆς αὐτοῦ γαμετῆς καὶ Βασιλείου τοῦ παρακοιμωμένου, ὧνίους τὰς ἀρχὰς ποιεῖν παρασκευαζόντων. Πβλ. Jean Skylitzes, *Empereurs de Constantinople, texte traduit par Bernard Flusin et annoté par J.-Cl. Cheynet* [Réalités Byzantines 8], Paris 2003, σ. 200. Βλ. καὶ Γεώργιος Κεδρηνός, Σύνοψις Ιστοριῶν, εκδ. I. Bekker, *Compendium Historiarum*, τ. 2, Bonn 1829, 325.23-326.7, ο οποίος αντιγράφει τον Ιωάννη Σκυλίτζη.

Ιωάννη Σκυλίτζη, που αναφέρεται στην ανάδειξη σκαιών και άπειρων ανθρώπων στα κρατικά αξιώματα από έναν άλλο αυτοκράτορα, τον Κωνσταντίνο Η' (1025-1028), αδελφό του Βασιλείου Β'⁶³.

Ο πολιτάρχης εμφανίζεται και σε άλλες μεταγενέστερες πηγές. Ο Νικηφόρος Βασιλάκης (12ος αι.) χρησιμοποιεί σε έναν λόγο του τη φράση *ὁ τῆς ἐκκλησίας πολιτάρχης*, για να δηλώσει τον επικεφαλής της εκκλησίας, τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως⁶⁴. Επιπλέον ο ὅρος απαντά και σε μία επιστολή του Γεωργίου Τορνίκη προς τον δούκα Δυρραχίου και Ἀχρίδος Αλέξιο Δούκα (αρχές του 1156 ή λίγο αργότερα)⁶⁵, για να προσδιορίσει μάλλον τον αυτοκράτορα, όπως θεωρεί και ο εκδότης της επιστολής J. Darrouzès⁶⁶. Ο Τορνίκης αναφέρεται στη μητέρα του Αλεξίου, την Ειρήνη Δούκαινα, πρωτότοκη κόρη του Νικηφόρου Βρυεννίου και της Ἄννας Κομνηνής⁶⁷, τον οποίο διαπαιδαγώγησε κατάλληλα και του ἐμφύσησε την τιμιότητα και τη δικαιοσύνη, με αποτέλεσμα να διοικεί την περιοχή του Δυρραχίου με συνέπεια και επιτυχία, κερδίζοντας έτσι την αγάπη των πολιτών. Σε μία αποστροφή του λόγου του σημειώνει ο Τορνίκης: ... ἀλλὰ γε σοφῶς μαθητεύσασα καὶ εὐφυῶς τὰ τοῦ ἥθους παιδαγωγήσασα καὶ ὅσον μέγα ὁ ἄνθρωπος καὶ ὅσον τίμιον ὁ ἀνὴρ ἐκδιδάξασα, παρέσχε τῷ πολιτάρχῃ πρὸς ὃ τι βούλοιο χρήσασθαι. Καὶ δῆτα καὶ ἐν πράγμασι τὰ τῆς χρηστῆς ἐπιδεικνύεις καθ' ἡμέραν παιδεύσους καὶ σου ἀμφὶ τοῖς ἀπάντων φέρεται στόμασι τὸ εὐσεβές, τὸ σῶφρον, τὸ δίκαιον, ἡ γαληνότης, ἡ ἐπιείκεια καὶ ἡ ἀπάντων τούτων κοσμήτειρα φρόνησις ...⁶⁸. Σύμφωνα δηλαδή με το παραπάνω χωρίο, η Ειρήνη δίδαξε με σοφία τον γιο της Αλέξιο και διαμόρφωσε με ευφυΐα την ηθική του

63. Ιωάννης Σκυλίτζης 370.26-30: ἄρχοντας καθιστὰς ἐν τε πολιταρχίαις καὶ στρατηγίαις οὐ τοὺς ἔργῳ καὶ λόγῳ τὸ δόκιμον αὐτῶν παρεχομένους, ἀλλ' οἰνόληπτα ἐκτετμημένα ἀνδράποδα καὶ πάσης μιαρίας καὶ βδελυρίας ἐμπεπλησμένα, ἀνάγων αὐτοὺς εἰς τὰς τῶν ἀξιωμάτων ὑψηλοτάτας περιωπὰς, τοὺς δὲ γένει καὶ ἀρετῇ καὶ πείρᾳ προέχοντας παρατρέχων. Πβλ. Jean Skyllitzēs 307. Βλ. και Γεώργιος Κεδρηνός, *Σύνοψις Ιστοριῶν*, ὁ.π., 480.14-19.

64. Βλ. Του αυτού (σχ. τοῦ Βασιλάκη) λόγος, ὃν ἐποίησεν, ὡς πρόλογον καὶ οἰοῦναι πίνακα εἰς βιβλόν περιέχουσιν πονήματα αὐτοῦ, ἐκδ. Α. Garzya, *Nicephori Basilacae orationes et epistolae*. Leipzig 1984, ἀρ. 1, σ. 6.12-16: ... εἰς κάλλος ἀπέξεσα τὴν φωνὴν καὶ λαμπρὸν ἐδημηγόρουν, καὶ τὸ πλῆθος ἐπέρρει ὡς αἱ μυῖαι περὶ τὸ γλῆγος, καὶ τὸ βῆμα ἐκύμαινε καὶ ὁ τῆς ἐκκλησίας πολιτάρχης ἡγρίαινε, ὡς εἰ τις Κριτίας ἢ καὶ Ἰππίας τοῖς Ἀθηναίοις ὥρων τῶν τινὰς ῥητόρων περιστοιχίζοντας καὶ δεδιῶς τὴν ἐπίθεσιν. Πβλ. και P. Magdalino, *Manuel I Komnenos* 284 σμ. 195.

65. J. Darrouzès, *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et Discours* [Le Monde Byzantin] Paris 1970 (στο εἰς J. Darrouzès, Georges Tornikès), ἀρ. 24, σ. 163-166. Για τον Αλέξιο Δούκα βλ. Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Α' [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20α], Θεσσαλονίκη 1984 (στο εἰς Κ. Βαρζός, Κομνηνοί), (ἀρ. 119).

66. J. Darrouzès, *Georges Tornikès* 373 (ευρετήριο).

67. Κ. Βαρζός, Κομνηνοί 326-330 (ἀρ. 67).

68. J. Darrouzès, *Georges Tornikès* 165. 13-18.

υπόσταση και του έδειξε πόσο μεγάλο πράγμα είναι ο άνθρωπος και πόσο τίμιο ο άνδρας και έτσι τον προετοίμασε κατάλληλα, ώστε ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180) να τον χρησιμοποιήσει σε όποιον θώκο επιθυμούσε⁶⁹.

Τέλος ο Νικηφόρος Βλεμμύδης (1197 - περίπου 1269) χρησιμοποιεί τον όρο *πολιτάρχαι* με την έννοια των αρχόντων των πόλεων ή γενικότερα των κρατικών αξιωματούχων⁷⁰ και ο Γρηγόριος Παλαμάς (1296-1359) μνημονεύει τον όρο στις ομιλίες του με τη σημασία των αρχόντων των πόλεων ή των αξιωματούχων σε αντιδιαστολή με τους απλούς πολίτες⁷¹.

69. Πβλ. Κ. Βαρζός, Κομνηνοί, τ. Α', σ. 330.

70. Νικηφόρος Βλεμμύδης, Βασιλικός Ἀνδριάς. Λόγος Ἠθικός, έκδ. H. Hunger and I. Ševčenko, Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικός Ἀνδριάς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaïotes: Ein weiterer Beitrag zum Verständnis der byzantinischen Schrift-Koine [Wiener Byzantinistische Studien 18], Βιέννη 1986, κεφ. 167 (Βασιλικός Ἀνδριάς) (σ. 100): *καὶ οὐκ ἔγνωσται πόσον εἰς εὐδοξίαν ἢ ἀδοξίαν συμβάλλεται τὸ στρατηγὸς καὶ πραιτώρας καὶ ἱεράρχας καὶ πολιτάρχας τοίους ἢ τοίους ἐξάδεσθαι προσόντας τῇ πρώτῃ ἀρχῇ, καὶ πόσον εἰς αὐτὴν ἐντεῦθεν διαβιβάζεται, μὴ μόνον εἰς τὴν πληθύν, τὸ συνοῖσιν ἢ τὸ λυμαντικόν; καὶ ἀγγλική μετάφραση, σ. 141, όπου ο όρος πολιτάρχας αποδίδεται ως «leaders of cities». Βλ. καὶ κεφ. 167 (Μτφρ. Γεωργίου Γαλησιώτου καὶ Γεωργίου Οἰναιώτου) (σ. 101): *καὶ οὐ γινώσκεται οὐδὲ διακρίνεται, πόσον εἰς εὐδοξίαν καὶ ἔπαινον ἢ ἀδοξίαν καὶ φόγον συμβάλλεται εἰς τὴν πρώτην καὶ μεγίστην ἀρχὴν τὸ ἢ τοὺς καλοὺς ἢ τοὺς κακοὺς ἐκλέγεσθαι καὶ καθιστᾶν ἱεράρχας καὶ πολιτάρχας, πραιτώρας τε καὶ στρατηγὸς καὶ ἐτέρους προβιβασμοὺς καὶ πόσον τὸ ὠφέλιμον ἢ τὸ ἐπιβλαβὲς περιγίνεται ἀπὸ τούτων, οὐ μόνον εἰς τὸ τοῦ λαοῦ πλῆθος, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἐν ἀξιώμασιν ὄντας καὶ γερμανική μετάφραση, σ. 169, όπου ο όρος πολιτάρχας μεταφράζεται ως «Führer in Staat».**

71. Γρηγόριος Παλαμάς, Εἰς τὴν κατὰ τὸν σεσωσμένον ἄσωτον τοῦ Κυρίου παραβολὴν, έκδ. Π. Χρήστου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα, τ. 9 (Ομιλίες 1-20) [Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 72], Θεσσαλονίκη 1985, αρ. 3 (σ. 95.1-7): *Ἄλλ' οὕτω πρὸς ἐπιστροφὴν ἔβλεψε, καὶ γὰρ ἦν ἄσωτος· διὸ καὶ πορευθεὶς ἐκολλήθη ἐνὶ τῶν πολιτῶν τῆς χώρας ἐκείνης, καὶ αὐτὸς ἔπεμψεν αὐτὸν εἰς τοὺς ἀγροὺς αὐτοῦ βόσκειν χοίρους. Τίνες δὲ οἱ τῆς μακρᾶν οὐσῆς τοῦ Θεοῦ χώρας πολῖται καὶ πολιτάρχαι; πάντως οἱ δαίμονες· ὅψ' ὢν πορνοποσὸς καὶ ἀρχιτελώνης καὶ ἀρχιληστής, καὶ στασιάρχης κατέστη, ὁ υἱὸς τοῦ οὐρανοῦ Πατρός. — Του ἰδίου, Ὁμιλία ἐκφωνηθεῖσα κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν ἁγίων καὶ κορυφαίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, έκδ. Π. Χρήστου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα, τ. 10 (Ομιλίες 21-42) [Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 76], Θεσσαλονίκη 1985, αρ. 28 (σ. 201.1-6): *Ἡ τῶν ἁγίων ἐκάστου μνήμη, κατὰ τὴν ἐορτίον ἐπιστᾶσα ταύτης ἡμέραν, θυμηδίας ὑπόθεσις κοινὴ καὶ δῆμοις καὶ πόλεσι, καὶ πολίταις καὶ πολιτάρχαῖς ἐστί, καὶ ὠφελείας μεγίστης πρόξενος τοῖς ἐορτάζουσι πᾶσι γίνεται. — Του ἰδίου, Εἰς τὴν δευτέρας Κυριακῆς τοῦ Λουκᾶ Εὐαγγέλιον τὸ λέγον «καθὼς θέλετε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς», έκδ. Π. Χρήστου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα, τ. 11 (Ομιλίες 43-63) [Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 79], Θεσσαλονίκη 1986, αρ. 45 (σ. 78.11-17): *Τοιοῦτοι δὲ εἰσι πάντως καὶ οἱ πρὸς πολιτάρχας ἀφηνιάζοντες, καὶ ταῦτα φροντίζας ἐκάστης ἡμέρας ὑφισταμένους ὑπὲρ αὐτῶν οὐ μετρίως, οἱ μὴ τὴν προσήκουσαν εὐνοίαν τοῖς ἐκ Θεοῦ βασιλευσὶν ἀποδίδοντες, οἱ μὴ ταπεινούμενοι ὑπὸ τὴν κραταῖαν χεῖρα τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἀπειθοῦντες τῇ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ καὶ κατὰ τῶν προστατῶν τῆς Ἐκκλησίας...***

Συνεπώς οι όροι *πολιτάρχης* και *πολιταρχία* που απαντούν στις βυζαντινές πηγές φαίνεται ότι έχουν χάσει την παλαιότερη τεχνική τους σημασία και με αυτούς αποδίδονται είτε γενικά οι άρχοντες της πόλεως είτε οι πολιτικοί αξιωματούχοι είτε ο *ἑπαρχος Κωνσταντινουπόλεως*, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στο τέταρτο από τα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου και στη μονωδία του Μιχαήλ Χωνιάτη για τον αδελφό του Νικήτα, είτε ακόμη και ο ίδιος ο αυτοκράτορας που διευθύνει τις τύχες των υπηκόων.

SUMMARY

Andreas Goutzioukostas

POLITARCH AND POLITARCHIA IN THE MIRACLES OF ST. DEMETRIUS AND IN OTHER BYZANTINE SOURCES

The *politarchs* were civic magistrates in the ancient greek cities with administrative and police duties, according to inscriptions found in Macedonia and other regions (2nd c. B.C. - 3rd c. A.D). The terms *politarch* and *politarchia* survived in the byzantine sources from the 4th to the 14th centuries. They were used to designate the leaders of the cities in general, the officials of the state and even the Byzantine emperor, but not in the technical meaning of the ancient civic magistrates.

A *politarch* mentioned in the Miracles of St. Demetrius is considered, according to a recently expressed view, as a civic magistrate of Thessalonike. In my opinion however, the *politarch* is identified with the *eparch of the city* (*Constantinople*), as it can be demonstrated by the interpretation of the relevant passage (P. Lemerle, *Miracles* I. I. 210.3-8). In addition, I suggest that the phrase τοὺς τῶν πραχτόρων πράχτορας should be corrected as τοὺς τῶν πραιτωρίων οἱ τοῦ πραιτωρίου πράχτορας. The *Praetorium* was the seat of the *eparch of the city*, where a prison was also located. In this case the *praktore*s were not tax collectors but probably the subordinate police agents of the *eparch of the city*, whose office was in charge of keeping public order in the capital. The identification of the *politarch* mentioned in the Miracles of St. Demetrius with the *eparch of the city*, could also be reinforced by the fact that Michael Choniates designate the *eparch of the city* Michael Belissariotes as *politarch*.

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ Η ΑΜΥΝΑ ΤΗΣ ΣΥΡΙΑΣ:
ΑΡΑΒΕΣ ΦΟΙΔΕΡΑΤΟΙ, ΑΡΑΒΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΟΜΕΣ
ΚΑΙ ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ (4ος-7ος ΑΙΩΝΑΣ)

Η Συρία (αραβιστί: *bilād aš-šām*)¹ ήταν ήδη από τον 4ο π.Χ. αιώνα η περιοχή όπου συναντιόνταν ο ελληνορωμαϊκός κόσμος με τον αραβικό. Στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο οι Άραβες σχετιζόνταν με τα πολιτικά γεγονότα της Συρίας με αντιφατικό τρόπο: άλλοι συμμετείχαν στην άμυνα της περιοχής ως φοιδεράτοι του βυζαντινού κράτους, εντεταγμένοι στον στρατιωτικό βυζαντινό μηχανισμό, άλλοι αποτελούσαν απειλή κατά της οποίας έπρεπε να πολεμήσουν οι Άραβες σύμμαχοι του Βυζαντίου. Από τον 4ο έως και τον 6ο αιώνα εκδηλώθηκαν επιδρομές των αραβικών φυλών από τη Βόρεια Αραβική Χερσόνησο ή των Λαχμιδών, Αράβων συμμάχων των Περσών· εκδηλώθηκαν επίσης εξεγέρσεις των αραβικών φυλών που είχαν εγκατασταθεί, με τη συγκατάθεση των αρχών, στο βυζαντινό έδαφος. Η αντιμετώπιση αυτών των επιδρομών ή ανταρσιών γινόταν στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου αμυντικού δόγματος που είχε δοκιμαστεί επιτυχώς και που είχε αποδείξει πολλές φορές την αποτελεσματικότητά του. Αυτό το αμυντικό δόγμα δεν μπόρεσε όμως να αντέξει την ισλαμική εισβολή του 634 και κατέρρευσε, όχι όμως αμέσως και με αιφνίδιο τρόπο όπως συχνά λέγεται, αλλά κατόπιν ενός σκληρού πολέμου που κράτησε στο σύνολό του έξι χρόνια (634-640)² και ύστερα από πολλές μάχες. Για αυτόν τον πόλεμο η Βυζαντινή Αυτοκρατορία επιστράτευσε τις καλύτερες δυνάμεις της, με επικεφαλής τους τον ίδιο τον αυτοκράτορα Ηράκλειο, τον ένδοξο νικητή των Περσών. Η ισλαμική

1. Για τη γεωγραφική και ιστορική σημασία του όρου *bilād aš-šām* βλ. το λήμμα «*Shām*» εν Ε.Ι.² (*Encyclopédie de l'Islam/Encyclopaedia of Islam*, Β' έκδοση, Leyden - London 1954-2001).

2. Η τελευταία πράξη της ισλαμικής κατάκτησης της Συρίας υπήρξε η άλωση της Τρίπολης, το 644. Ουσιαστικά όμως οι μουσουλμάνοι είχαν φέρει εις πέρας την κατάκτηση της Συρίας και της Παλαιστίνης το 640, όταν κατέλαβαν την Καισάρεια και την Ασκάλωνα. Για την κατάκτηση των παραλιακών πόλεων της Συρίας η σημαντικότερη πηγή είναι *Balādhurī, Kitāb futūh al-buldān*, I-II, έκδ. Salāh ad-Dīn al-Munağǧid, al-Qāhira (Κάιρο) 1956, I, 345-347, 376-377, 382.

κατάκτηση διέφερε ριζικά από τις αραβικές επιδρομές των προηγούμενων αιώνων και έθεσε τέρμα στον διπλό και αντιφατικό ρόλο που οι Άραβες διαδραμάτιζαν στην περιοχή τα τελευταία τριακόσια χρόνια.

Από τον 4ο μ.Χ. αιώνα μέχρι την ισλαμική κατάκτηση, οι στρατιωτικές δυνάμεις που φύλαγαν τα ανατολικά σύνορα του ρωμαϊκού κράτους, από τον ποταμό Ευφράτη μέχρι τον κόλπο της Άκαμπα, αποτελούνταν κυρίως από Άραβες φοιδεράτους,³ οι οποίοι συγκροτούσαν μονάδες ελαφρού ιππικού με μεγάλη κινητικότητα και γνώση του εδάφους, στοιχία απαραίτητα στο θέατρο επιχειρήσεων της Ανατολής, όπου ο ρόλος του ιππικού αυξανόταν όλο και περισσότερο⁴. Οι Άραβες αυτοί αναφέρονται γενικά στις πηγές ως σύμμαχοι των Βυζαντινών, αλλά σε κάποιες από αυτές χαρακτηρίζονται με τους ειδικούς όρους φοιδερᾶτοι, ἔσπονδοι και ὑπόσπονδοι⁵.

Οι στρατιωτικές υποχρεώσεις τους ήταν: 1) Η άμυνα των ανατολικών επαρχιών από τις επιδρομές των Αράβων της Χερσονήσου. 2) Η αναχαίτιση και η καταπολέμηση των Λαχμιδών, των Αράβων συμμάχων των Περσών, που από τη Μεσοποταμία εξαπέλυαν επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη. 3) Η συμμετοχή στις εκστρατείες κατά των Περσών. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις, οι φοιδερᾶτοι επενέβαιναν κυρίως εκεί όπου η στατική άμυνα δεν μπορούσε να είναι αποτελεσματική⁶.

3. Για τη διαφορετική σημασία που πήρε αργότερα ο όρος «φοιδερᾶτοι» στη βυζαντινή ιστορία βλ. J. Maspero, Φοιδερᾶτοι et σύμμαχοι dans l'armée byzantine au VIe siècle, *Byzantinische Zeitschrift* 21 (1912). — J. Teall, The Barbarians in Justinian's Armies, *Speculum* 40 (1965) 294-321. — G. Ravegnani, *Soldati di Bisanzio in età giustiniana*, Roma 1988, 14-15, 22-23, 93-95 (στο εξής: *Soldati*). — J. Haldon, Byzantine Praetorians: An Administrative, Institutional, Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 500-900, *Ποικίλα Βυζαντινά* 3 (1984) 95-107.

4. W. Treadgold, *Byzantium and Its Army (284-1081)*, Stanford (California) 1995, 49-57 (στο εξής: *Army*).

5. Σωκράτης Σχολαστικός, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, έκδ. W. Bright, *Historia Ecclesiastica*, Oxford 1893, V. 1. 2. — Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, έκδ. J. Bidez και G. C. Hansen, *Sozomenus Kirchengeschichte* [Die griechischen christlichen Schriftsteller 50], Berlin: Akademie-Verlag, 1960, VI. 38. I και 14, VII. 1. 1. — Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος Εὐθυμίου*, έκδ. E. Schwartz, *Kyrrillos von Scythopolis, Vita Euthymii*, Leipzig 1939, 18. 20, 19. 8, 75. 8. — Μάλχος, εν Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, *Περὶ Προσβείων*, έκδ. C. de Boor, *De legationibus, Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, vol. 1, pts 1-2, Berlin: Weidmann 1903, 569. — Προκόπιος, *Περὶ Πολέμων*, έκδ. G. Wirth (post J. Haury) *De bellis, Procopii Caesariensis opera omnia*, vols 1-2, Leipzig: Teubner, 1:1962; 2:1963, I. 17. 46, II. 5. 5, II. 12. 9, VIII. 11. 10, VIII. 11. 24, VIII. 14. 4. Ο όρος φοιδερᾶτοι χρησιμοποιείται στα λατινικά και στον Codex Theodosianus (βλ. υπ. 23 του παρόντος).

6. Για το υποτιθέμενο *limes* της Παλαιστίνης και για την αναποτελεσματικότητα των *limitanei*, βλ. G. Bowersock, *Limes Arabicus*, *Harvard Studies in Classical Philology* 80 (1976). — D. E. Graf, The Saracens and the Defense of the Arabian Frontier, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 229, Atlanta (1978) 1-26 (= D. E. Graf, *Rome and the Arabian*

Οι Άραβες φοιδεράτοι δεν πρέπει να συγχέονται με τους Άραβες που ζούσαν στην περιοχή από πολλούς αιώνες και είχαν πια αφομοιωθεί από το ντόπιο αραμαϊκό στοιχείο. Οι φοιδεράτοι ήταν Άραβες που είχαν εγκατασταθεί σχετικά πρόσφατα στα εδάφη της Διοίκησης της Ανατολής προερχόμενοι από τις βόρειες περιοχές της Αραβικής Χερσονήσου. Είχαν ασπαστεί τον χριστιανισμό και κατοικούσαν όλοι στο ανατολικό πλευρό της Διοίκησης, κατά μήκος των συνόρων⁷. Σε αντίθεση με τους παλαιούς Άραβες της Συρίας, αυτοί κρατούσαν στενές σχέσεις με τη γενέτειρά τους και είχαν πολύ έντονο το αίσθημα του αραβισμού τους⁸.

Οι βυζαντινές πηγές όταν αναφέρονται στις διάφορες ομάδες Αράβων που ήταν εγκατεστημένοι στη Διοίκηση της Ανατολής τον 4ο αιώνα, τους ονομάζουν "Άραβες, ενώ εκείνοι που είναι στην υπηρεσία του Κράτους ως σύμμαχοι και εκείνοι που περιπλανούνταν κατά μήκος των συνόρων αναφέρονται ως Σκηνίται ή, με έναν όρο που άρχισε να χρησιμοποιείται από τον 4ο αιώνα, ως Σαρακηνοί⁹. Οι ανατολικές πηγές όμως προσδιορίζουν την ταυτότητα αυτών των Αράβων του 4ου αιώνα. Σύμφωνα με τον Άραβα ιστορικό al-Mas'ūdī, ο οποίος αντλεί τις πληροφορίες του από τον μεγάλο ιστορικό των προϊσλαμικών Αράβων Hišām al-Kalbī, η φυλή των Τανουχιδών (Banū Tanūkh) διαδέχτηκε άλλες ισχυρές αραβικές φυλές της Συρίας και απέκτησε κυρίαρχο ρόλο μεταξύ των Αράβων που ζούσαν στη Διοίκηση της Ανατολής. Ξέρουμε από σαβαϊκές επιγρα-

Frontier: from the Nabataeans to the Saracens, Variorum, Aldershot-Hampshire 1997, IX,) (στο εξής: Defense). — Του ιδίου, *Rome and the Saracens: Reassessing the Nomadic Menace, L'Arabie préislamique et son environnement historique et culturel. Actes du colloque de Strasbourg, 24-27 juin 1987, Travaux du Centre de Recherche sur le Proche Orient et la Grèce antiques 10*, ed. T. Fahd, Leiden: Brill 1989, 341-400 (= D. E. Graf, *Rome and the Arabian Frontier: from the Nabataeans to the Saracens*, Variorum, Aldershot-Hampshire 1997, X) (στο εξής: Nomadic Menace). Οι Ρωμαίοι και αργότερα οι Βυζαντινοί χρειάζονταν τη στρατιωτική συνδρομή των Αράβων και για τον έλεγχο και τη ρύθμιση των εποχιακών μεταναστεύσεων των νομάδων που περνούσαν τα σύνορα ψάχνοντας για κατάλληλα βοσκοτόπια και για την προστασία των εμπορικών δρόμων που πήγαιναν προς την Κεντρική και Νότια Αραβική Χερσόνησο και μέσω των οποίων περνούσαν τα πολύτιμα εμπορεύματα από την Ινδία και την Άπω Ανατολή. Για τους εμπορικούς δρόμους της περιοχής βλ. R. Dussaud, *La pénétration des Arabes en Syrie avant l'Islam*, Paris 1955, 24-29, 76-91.

7. Για έναν κατάλογο αυτών των φυλών και για τις περιοχές όπου κατοικούσαν βλ. F. Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1981, 103-111 (στο εξής: Islamic Conquests). — I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*, Washington: Dumbarton Oaks 1984, 381-407 (στο εξής: BAFOC). — Του ιδίου, *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*, Washington: Dumbarton Oaks 1989, 212-242, 271-282 (στο εξής: BAFIC).

8. Βλ. I. Shahid, BAFOC, 20, 330 x.e., 390-395, 500 x.e. — Του ιδίου, BAFIC, 477 x.e.

9. Για την ετυμολογία των όρων αυτών βλ. D. Graf, Defense 14-15. — Του ιδίου, Nomadic Menace 354-355, όπου εξηγείται με πολύ πειστικά επιχειρήματα η ετυμολογία του όρου «Σαρακηνός». Ακόμη, βλ. I. Shahid, *Rome and the Arabs*, Washington 1984, 1-8. — Του ιδίου, BAFOC, 366-368.

φές ότι οι Τανουχίδες είχαν εγκατασταθεί νωρίτερα στην Κάτω Μεσοποταμία και στη Βορειοανατολική Αραβική Χερσόνησο. Αργότερα, το πρώτο τέταρτο του 4ου αιώνα, μετανάστευσαν στη ρωμαϊκή Ανατολή, όπου, αφού ασπάστηκαν τον χριστιανισμό, έγιναν φοιδεράτοι των Ρωμαίων και τους δόθηκε κάποια εξουσία πάνω σε όλους τους άλλους Άραβες συμμάχους της περιοχής¹⁰. Οι Τανουχίδες εγκαταστάθηκαν στη σημερινή Βόρεια Συρία, περιοχή μείζονος στρατηγικής σημασίας· έως και τον 6ο αιώνα τους βρίσκουμε στρατοπεδευμένους κοντά στη Βέροια (Halab) και τη Χαλκίδα (Qinnasrīn)¹¹.

Κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα οι σχέσεις μεταξύ Ρωμαϊκού Κράτους και Αράβων φοιδεράτων χαρακτηρίζονταν από αλλεπάλληλες ταραχές και συμφιλιώσεις. Η θρησκευτική πολιτική του αρειανόφρονα αυτοκράτορα Κωνσταντίου (337-361) δυσχέραινε τους Άραβες και μία εξέγερση των φοιδεράτων (συμμάχων απόστασις) ξέσπασε στα 337-338¹². Ο Κωνσταντίος αντέδρασε με ήπιο τρόπο, κρατώντας μία διαλλακτική στάση και φτάνοντας αργότερα στη συμφιλίωση με τους Άραβες, των οποίων μάλιστα ζήτησε τη συμμετοχή στον πόλεμο κατά των Περσών¹³. Γύρω στο 375, επί της βασιλείας του αυτοκράτορα Βάλη (364-

10. Mas'ūdī, *Murūğ adh-dhahab*, έκδ. Muhammad Muḥī ad-Dīn 'Abd al-Hamīd, *Murūğ adh-dhahab wa ma'ādin al-ğawāhir*, I-III, al-Qāhira (Κάιρο) 1948, II. 106: *συμμάχησαν [οι Τανουχίδες] με τους βασιλείς των Ρωμαίων που τους κατέστησαν, αφού έγιναν χριστιανοί, βασιλείς όλων των Αράβων της Συρίας*, (انضافوا الى حوى الشام من العرب) *Οι Τανουχίδες δεν ήταν απλά μια φυλή, αλλά μια συνομοσπονδία φυλών που είχαν κάποιες σχέσεις συγγένειας ή συμμαχίας μεταξύ τους. Ανήκαν στη μεγάλη ομάδα των Qudā'a, νοτιοαραβικής καταγωγής. Ο Mas'ūdī μας δίνει και τα ονόματα τριών βασιλέων των Τανουχιδών: Nu'mān, 'Amr και Hawān. (Murūğ adh-dhahab, II. 106). Οι λόγοι που ώθησαν τους Τανουχίδες να εγκαταλείψουν τη Μεσοποταμία πρέπει να σχετίζονται με την ασφυκτική συγκεντρωτική πολιτική του Πέρση βασιλέα Σαβωρίου Β' (310-379) που προκάλεσε τη δυσαρέσκεια των Αράβων που ζούσαν ημιαυτόνομα στην επικράτειά του. Βλ. για αυτό, I. Shahid, BAFOC, 373-381.*

11. Balādhurī, 390, 392. Πέραν από τους Τανουχίδες υπήρχαν και άλλες αραβικές φυλές στην Ανατολή κατά τον 4ο αιώνα: οι Ġudhām, οι 'Amīla, οι Balqaṣn, οι Balī, οι Salīh (Σαλιχίδες), οι Lakhm (Λαχμίδες, πρώην σύμμαχοι των Περσών) και οι Kalb. Μόνο για τους Τανουχίδες, όμως, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι εκείνη την εποχή ήταν φοιδεράτοι των Ρωμαίων. Προς το τέλος του 4ου αιώνα οι Λαχμίδες επέστρεψαν στη Νότια Μεσοποταμία και ξανάγιναν σύμμαχοι των Περσών. Οι τόποι όπου ήταν εγκαταστημένοι μας είναι γνωστοί χάρη σε επιγραφές και στις πληροφορίες Αράβων γενοαλόγων. Οι Τανουχίδες και οι Σαλιχίδες ήταν στη Βόρεια Συρία, οι Kalb στο κέντρο, προς ανατολάς και κατείχαν το Dūmat al-Ġundal, οι Λαχμίδες στην Provincia Arabia, οι υπόλοιπες φυλές στο νότιο μέρος της Provincia Arabia, το οποίο αργότερα θα αποτελέσει την Palaestina Salutaris. Βλ. I. Shahid, BAFOC, 382-400.

12. Ιουλιανός, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντίω*, έκδ. J. Bidez, *L'empereur Julien. Oeuvres complètes*, Paris 1932, τ. 1.1, 14. 16-21, 15. 5. Βλ. επίσης I. Shahid, BAFOC, 330-334.

13. Ιουλιανός, *Ἐγκώμιον*, 15. 33-35: *καὶ τοὺς ἐξ Ἀραβίας ληστὰς ἐπὶ τοὺς πολεμίους*

378), έλαβε χώρα η μεγάλη εξέγερση των Αράβων φοιδεράτων της βασιλισσας Μαυίας¹⁴. Οι εξεγερθέντες επιτέθηκαν στη Φοινίκη, τη Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο. Οι επιχειρήσεις ήταν σε μεγάλη κλίμακα και για αυτό οι πηγές μιλούν χαρακτηριστικά για πόλεμον και όχι για απλές επιδρομές, όπως συνηθίζουν όταν αναφέρονται σε Άραβες. Οι άνδρες της Μαυίας νίκησαν τον ίδιο τον *magister militum et peditum per Orientem* (τὸν στρατηγόν τε πάσης τῆς ἀνὰ τὴν ἑω ἱπικῆς τε καὶ πεζῆς στρατιᾶς)¹⁵. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὴν τὴν καταπληκτικὴ νίκη τῶν Αράβων, ἡ ὁποία ἀποδεικνύει καὶ τὴ μεγάλη τοὺς στρατιωτικὴ ἀξία, ὁ αυτοκράτωρ Βάλης θεώρησε σκόπιμο νὰ δεχτεῖ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς Μαυίας, οἱ ὁποῖες περιορίζονταν στὴ χειροτονία ἐνὸς ἐπισκόπου τῆς ἀρεσκείας τῆς, τοῦ ὀρθόδοξου καὶ ἀντίθετου στὸν ἀρειανισμό Μωϋσῆ. Ὁ Μωϋσῆς χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος καὶ οἱ συνθήκες συμμαχίας ἀνανεώθηκαν¹⁶. Μετὰ τὴ συμφιλίωση καὶ τὴν ἀνανέωση τοῦ *foedus*, οἱ Άραβες φοιδεράτοι πήραν μέρος στὴν ἀμυνα τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τῶν Γότθων, μετὰ τὴ μάχη τῆς Ἀδριανουπόλεως (378)¹⁷. Οἱ Τανουχίδες ἔδειχναν πὼς ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ἡ κυρίαρχη φυλὴ μετὰξὺ τῶν Αράβων φοιδεράτων τῆς Ἀνατολῆς, γνωρίζουμε ὁμως ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς πηγές πὼς νικῆθηκαν καὶ ἀντικαταστάθηκαν στὸν ἡγετικὸ τοὺς ρόλο ἀπὸ μίᾳ ἄλλῃ φυλῇ, ἐκείνῃ

ταῖς πρεσβείαις τρέψας, ἐπὶ τὰς τοῦ πολέμου παρασκευὰς ἤλθες. Για τὸ ἔτος 353 ὁ Ammianus Marcellinus (*Rerum gestarum libri qui supersunt*, ἐκδ. W. Seyfarth, L. Jacob-Karau, I. Ulmann, Teubner 1978, XIV, 4. 1) ἀναφέρει ἐπιδρομές Αράβων, χωρὶς ὁμως νὰ διευκρινίσει ἀν ἐπρόκειτο περὶ ἐξεγερθέντων φοιδεράτων, ὅπως με ὑπερβολικὴ σιγουριά ὑποστηρίζει ὁ I. Shahid, (BAFOC, 75 κ.ε.). Ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀναφορές στοὺς Άραβες συμμαχοὺς γιὰ τὸν δεῦτερο πόλεμο τοῦ Κωνσταντίου κατὰ τῶν Περσῶν (356-359) μπορεῖ νὰ θεωρεῖται ἐνδεικτικὸ κάποιας ἐντάσης στὶς σχέσεις μετὰξὺ Ρωμαίων καὶ Αράβων.

14. Σωζομενός, VI, 38. 1-9. — Σωκράτης Σχολαστικός, IV, 36. — Θεοδώρητος Κύρου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἐκδ. L. Parmentier - F. Schidweiler, Theodoret. Kirchengeschichte [Die griechischen christlichen Schriftsteller, 44] Berlin: Akademie-Verlag, 1954, 261-262. — Θεοφάνης, Χρονογραφία, ἐκδ. C. de Boor, Theophanis Chronographia, 1-2, Leipzig 1883, 1885. Ἀνατ. Hildesheim 1963, 64. 5-16. Για τὴ χρονολόγηση τῆς ἐξέγερσης τῆς Μαυίας βλ. I. Shahid, BAFOC, 183-184.

15. Σωζομενός, VI, 38. 9-10. Ἡ συμμετοχὴ τοῦ *magister militum et equitum per Orientem* σὲ αὐτές τὶς πολεμικὲς επιχειρήσεις ἐπιβεβαιώνει τὴ σοβαρότητα τοῦ πολέμου αὐτοῦ, στὸν ὁποῖο οἱ μελετητές δὲν ἔδωσαν μέχρι τώρα τὴν ὀρέπουσα προσοχή.

16. Σωζομενός, VI, 38. 19-43. — Σωκράτης Σχολαστικός, IV, 36. — Θεοδώρητος Κύρου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 261-262. Για νὰ στερεωθεῖ ἀκόμη περισσότερο ἡ ἐμῆνη, ἡ κόρη τῆς Μαυίας παντρεύτηκε τὸν *magister equitum* Βυκτόριο. Σωκράτης, IV. 36. Για τὸν Βυκτόριο βλ. *The Prosopography of the Later Roman Empire*, ἐκδ. A. Jones - J. Martindale - J. Morris, τόμ. I, Cambridge 1971, 957-959 (στο ἐξῆς: PLRE).

17. Ammianus Marcellinus, XXXI, 16. 6-7. — Σωκράτης, V, 1. — Σωζομενός, VII, 1-2. — Θεόδωρος Ἀναγνώστης, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἐκδ. G. H. Hansen, Theodorus Anagnostis. Historia tripartita [Die griechischen christlichen Schriftsteller 54] Berlin: Akademie-Verlag, 1971, 75.

των Σαλιχιδών (Banū Salīh)¹⁸. Αυτές οι αλλαγές πρέπει να έλαβαν χώρα στα χρόνια μεταξύ του 378 και του 383¹⁹. Οι Σαλιχίδες εγκαταστάθηκαν, σύμφωνα με τις αραβικές πηγές, στη Μωαβίτιδα και στη σημερινή Κεντρική Ιορδανία (περιοχή της Balqā')²⁰.

Επί της βασιλείας του Αρκαδίου (395-408) οι Σαλιχίδες συμμετείχαν σε επιχειρήσεις εναντίον άλλων Αράβων και κατά των Περσών²¹. Αντίθετα όμως από τον 4ο αιώνα, ο 5ος χαρακτηρίζεται από μια σχετική ηρεμία στο περσικό μέτωπο. Οι Πέρσες αντιμετώπιζαν την απειλή των Ούννων Εφταλιτών στα βορειοανατολικά τους σύνορα, γεγονός που δεν τους επέτρεπε να προβούν σε στρατιωτικές επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας κατά της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Επί της μακράς βασιλείας του Θεοδοσίου Β' (408-450) διαδραματίστηκαν μόνο δύο σύντομοι πόλεμοι με την Περσία, το 421-422 και το 441²². Συνεπώς μειώθηκε ο ρόλος των Αράβων φοιδεράτων στα γεγονότα της Διοίκησης της Ανατολής και, πράγματι, για αυτήν την περίοδο έχουμε λίγες αναφορές στους Άραβες, τόσο στους φοιδεράτους όσο και στους επιδρομείς από την Αραβική Χερσόνησο²³. Πιο σημαντικά είναι τα γεγονότα που έλαβαν χώρα επί της βασιλείας του Λέοντος Α' (457-474), όταν ο Άραβας αρχηγός Αμορκέσος κυριεύσε τη νήσο Ιωτάβη, στην είσοδο του κόλπου της Αιλάνης (σημ.

18. Mas'ūdī, Murūḡ adh-dhahab, II. 106: Ὑστερα ἦρθαν οἱ Σαλίχ στὴ Συρία καὶ νίκησαν τοὺς Τανούχ. Ἐγιναν χριστιανοὶ καὶ οἱ Ρουμ (Ρωμαῖοι) τοὺς ἔκαναν βασιλεῖς ὅλων τῶν Αράβων τῆς Συρίας سليح الشام قبلت على تنوخ، وتنصرت فملكها الروم على العرب الذين بالشام) (ثم وردت).

19. I. Shahid, BAFOC, 205-208.

20. I. Shahid, BAFIC, 248-251.

21. Σωζομενός, VI. 38. 14. Βλ. I. Shahid, BAFIC, 242-251.

22. Βλ. Ιω. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. I (324-565), Θεσσαλονίκη 1995 (Α' έκδοση 1978), 231 κ.ε.

23. Αναφορές έχουμε σε ένα απόσπασμα του Πρίσκο, (έκδ. F. Bornmann Prisci Panitae Fragmenta, Firenze 1979· απόσπ. 20,) που κάνει λόγο για τις επιχειρήσεις και ύστερα για τις διαπραγματεύσεις του στρατηγού Αρδαβούρ με τους Σαρακηνούς στην περιοχή της Δαμιασκού, όπως και στον Νικηφόρο Κάλλιστο που αναφέρει επιχειρήσεις κατά βαρβάρων (Αράβων) επιδρομών στη Μωαβίτιδα (Νικηφόρος Κάλλιστος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, εν Patrologiae cursus completus, Series graeca, έκδ. J. P. Migne, Paris 1857-1906, 147, IX, 32c. Σημαντική για την περίοδο του Θεοδοσίου Β', είναι μία Novella με τον τίτλο «De ambitu et locis limitaneis inibi redhibendis», με την οποία προειδοποιεί τους δούκες να μην προβαίνουν σε καταχρήσεις εις βάρος των limitanei και των φοιδεράτων· στη δεύτερη δε παράγραφο λέει: «De saracenorum vero foederatorum aliquarumque gentium annonariis alimentis nulla penitus eos decerpendi aliquid vel auferendi licentiam habere concedimus» (*Codex Theodosianus*, 1/2. έκδ. Th. Mommsen - P. M. Meyer, Zuerich 1970, 2. έκδ. P. M. Meyer, Zuerich 1970, N. XVI.). Αυτή η novella, πέρα από το γεγονός ότι αναγνωρίζει την ιδιαίτερη αξία των Αράβων συμμάχων, επιβεβαιώνει ότι ο τεχνικός και νομικός όρος τους ήταν foederati και ότι ελάμβαναν την annonα. Επίσης παρατηρείται ότι, βάσει της χρήσης του όρου mens, δεν πρέπει να ήταν cives romani, δηλαδή δεν συμπεριλαμβάνονταν σε αυτούς οι παλαιοί Άραβες της Συρίας.

‘Aqaba)²⁴. Ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να συμβιβαστεί με τον Αμορκέσο προκειμένου να περιέλθει και πάλι αυτή η σημαντική στρατηγική θέση υπό βυζαντινό έλεγχο και να αποκατασταθεί το σύνορο με τη Βορειοδυτική Αραβία²⁵. Επακολούθησε μία περίοδος ηρεμίας κατά τη διάρκεια της οποίας έχουμε αναφορές μόνο για κάποιες αραβικές επιδρομές στη Μεσοποταμία το 474²⁶. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι αυτές οι επιδρομές πραγματοποιήθηκαν κατά το έτος της ανόδου του αυτοκράτορα Ζήνωνος (474-491) στον θρόνο. Η αλλαγή αυτοκράτορα αποτελούσε πάντα αφορμή για την ακύρωση εκ μέρους των Αράβων των όποιων συνθηκών είχαν συνάψει με τον προκάτοχό του. Το ίδιο συνέβη το 491, πρώτο έτος της βασιλείας του Αναστασίου Α' (491-518): ‘Αραβες πραγματοποίησαν επιδρομή στη Φοινίκη Λιβανησία, φτάνοντας έως την Έμεσα²⁷.

Πιο σοβαρές ήταν οι επιδρομές του 498. Σύμφωνα με τον Θεοφάνη έγινε μία τριπλή επίθεση από αραβικές ομάδες σε όλη τη βυζαντινή Ανατολή. Τα γεγονότα έχουν ως εξής²⁸:

1) Οι Σκηνίται ‘Αραβες εισέβαλαν στην Ευφρατησία, αλλά ηττήθηκαν από τον στρατηγό (magister militum) Ευγένιο στη Βίθραφα της Συρίας. Αυτοί οι ‘Αραβες ήταν σύμμαχοι των Περσών υπό την αρχηγία του Λαχμίδη βασιλέα an-Nu‘mān (498-503)²⁹.

24. Οι περισσότεροι ιστορικοί, βασιζόμενοι στον Προκόπιο (Περί πολέμων, I. 19), ταυτίζουν την Ιωτάβη με το σημερινό νησί Tigrān, αλλά μία αρχαιολογική αποστολή, το 1956, δεν βρήκαν κανένα κατάλοιπο της βυζαντινής περιόδου εκεί. Αντίθετα ευρήματα αποκαλύφθηκαν στο κοντινό νησί Ġazīra al-Far'un. Βλ. M. Avi-Yonah, *The Jews of Palestine. A Political History from the Bar Kokhba War to the Arab Conquest*, Oxford 1962, 237 (με υπομείωση).

25. Ο Αμορκέσος, αφού κατέλαβε την Ιωτάβη και τη γύρω περιοχή (Βόρεια Χετζάζ), προσπάθησε να πετύχει κάποια αναγνώριση από το Ρωμαϊκό Κράτος και ζήτησε να του παραχωρηθεί η φυλαρχία στην Παλαιστίνη Γ'. Για αυτόν τον σκοπό, έστειλε έναν ‘Αραβα ιερέα, τον Πέτρο επίσκοπον τῆς φυλῆς τῆς ἑαυτοῦ στον αυτοκράτορα για διαπραγματεύσεις. Ο Λέων, όχι μόνο δέχτηκε τις προτάσεις του Αμορκέσου, αλλά και τον προσκάλεσε στην Κωνσταντινούπολη, όπου του επεφύλαξε λαμπρή υποδοχή και μεγάλες τιμές. Του παραχώρησε ακόμη και τον τίτλο του πρωτοπατρικίου, γεγονός που προκάλεσε την αγανάκτηση και την επίπληξη του ιστορικού Μάλχου. Το απόσπασμα του Μάλχου, που είναι η πηγή γι' αυτά τα γεγονότα, βρίσκεται στο *Περί Πρεσβειών* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (σ. 569).

26. Θεοφάνης, 120. 9-12.

27. Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος ‘Αβρααμίου*, έκδ. E. Schwartz, *Kyrrillos von Scythopolis, Vita Abramii*, Leipzig 1939, 244. Βλ. επίσης I. Shahid, BAFIC, 120, σύμφωνα με τον οποίο δεν αποκλείεται οι Αραβες αυτοί να έδρασαν κατόπιν υπόθαλψης των Περσών.

28. Θεοφάνης, 141. 1-17. Για την ακριβή χρονική ακολουθία των γεγονότων βλ. I. Shahid, BAFIC, 120 κ.ε.

29. Το 498 είναι το έτος κατά το οποίο ο Kawad (Καβάδης Α'), που ήδη είχε βασιλέψει από το 488 έως το 496, επέστρεψε στον θρόνο της Περσίας έπειτα από δύο χρόνια βασιλείας του αδελφού του Zamāsr. Η εισβολή των Λαχμιδών στη Συρία ήταν ένα ισχυρό μήνυμα που ο Πέρσης βασιλιάς έστειλε στους Βυζαντινούς, γεγονός που συνήθως επανα-

2) Άλλοι Άραβες υπό τον Ġabala (Γαβαλάς) λεηλάτησαν την Παλαιστίνη πριν εκδιωχθούν από τον δούκα (της ἐν Παλαιστίνη δυνάμεως ἄρχων)³⁰ Ρωμανό. Αργότερα ο Ρωμανός νίκησε πάλι αυτούς τους Άραβες και ανέκτησε τη νήσο Ιωτάβη.

3) Μία τρίτη ομάδα υπό τον Ώγαρο, γιο του Αρέθα (Huġr bin Hārith), ηττήθηκε από τον Ρωμανό που αιχμαλώτισε πολλούς εχθρούς.

Αρχηγοί των τελευταίων δύο επιδρομών ήταν ο Γασσανίδης Ġabala και ο Κινδίτης Huġr bin Hārith³¹. Οι δύο αυτές φυλές των Ġassān και των Kinda ήταν αδελφωμένες και είναι πιθανόν η επιδρομή των Kinda να έγινε κατόπιν έκκλησης για βοήθεια από τους ηττημένους Ġassān³². Οι Kinda υπήρξαν πρωταγωνιστές μίας άλλης επιδρομής που έλαβε χώρα το 502, υπό την αρχηγία του Ma'di Kārib (του Βαδιχάριμου των βυζαντινών πηγών). Οι επιδρομείς πέτυχαν να λεηλατήσουν τη Συρία, τη Φοινίκη και την Παλαιστίνη και να αποσυρθούν ανενόχλητοι με πολλά λάφυρα³³. Η σιγή των πηγών για τη δράση των Αράβων φοιδεράτων και η ευκολία με την οποία έγιναν αυτές οι επιδρομές είναι ενδεικτικά στοιχεία της παρακμής των φοιδεράτων. Οι Άραβες επιδρομείς μπόρεσαν να εισέλθουν βαθιά στα βυζαντινά εδάφη και να πλήξουν μεγάλες πόλεις της Συρίας. Μόνο με την επέμβαση τακτικών μονάδων του στρατού επιτεύχθηκε –και όχι παντού– η εκδίωξή τους. Οι βυζαντινές αρχές, δεδομένης της αδυναμίας των Σαλιχιδών να αντεπεξέλθουν στο καθήκον τους, αναγκάστηκαν να βρουν άλλους συμμάχους, περισσότερο αξιόπιστους και περισσότερο αποτελεσματικούς.

Στις αρχές του 6ου αιώνα μαρτυρείται η άνοδος των Γασσανιδών (Banū Ġassān) που θα γίνουν οι σημαντικότεροι φοιδεράτοι του Ρωμαϊκού Κράτους, διαδεχόμενοι σε αυτόν τον ρόλο τους Τανουχίδες και τους Σαλιχίδες³⁴.

λαμβάνοταν κάθε φορά που άλλαζε ο κυρίαρχος του Περσικού Κράτους. Το γεγονός ότι η μάχη, στην οποία οι εισβολείς ηττήθηκαν, έγινε στη Βίθραφα είναι εξίσου σημαντικό. Το όνομα Βίθραφα ταυτίζεται με τη Σεργιούπολη (Rusāfa), από το αραμαϊκό της όνομα Beth Resāpha. Η πόλη ήταν το μεγαλύτερο θρησκευτικό κέντρο των χριστιανών Αράβων λόγω της παρουσίας του ιερού του αγίου Σεργίου. Η κατάληψή της και η λεηλασία της από τον Nu'mān θα προσέδιδε μεγάλο κύρος στον Λαχμίδη αρχηγό και θα υπονόμει επικίνδυνα τη βυζαντινή θέση ανάμεσα στους Άραβες. Βλ. I. Shahid, BAFIC, 122-125.

30. Θεοφάνης, 141. 6.

31. Για τους Γασσανίδες βλ. κατ. Για τους Κινδίτες (Banū Kinda) βλ. το λήμμα «Kinda» της E.I.².

32. I. Shahid, BAFIC, 128-129.

33. Θεοφάνης, 143. 21-25.

34. Όλες οι αραβικές πηγές συμφωνούν σε αυτό. Η πιο λεπτομερής αφήγηση των γεγονότων αυτών απαντά στο Mas'ūdī, Murūġ adh-Dhahab, 106-107.

Ο Άραβας ιστορικός al-Ya'qūbī μας πληροφορεί ότι οι Γασσανίδες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή νοτίως της Δαμασκού και βορείως της Βόστρας, δηλαδή στο νότιο τμήμα της επαρχίας Phoenicia Libanensis και στο βόρειο της επαρχίας Agabīa. Αναφέρει και το όνομα του Βυζαντινού αυτοκράτορα που επέτρεψε την εγκατάστασή τους, τον Nūṣar, δηλαδή τον Αναστάσιο Α' (491-518)³⁵. Ο Θεοφάνης μας επιβεβαιώνει πως επρόκειτο για τον Αναστάσιο και μιλάει καθαρά για το *foedus* που συνάφθηκε μεταξύ Βυζαντινού Κράτους και Γασσανιδών, δίνοντάς μας μάλιστα και την ακριβή χρονολογία, το 502 (Τούτω τῷ ἔτει σπένδεται πρὸς Ἀρέθαν Ἀναστάσιος, τὸν Βααδιχαρίμου καὶ Ὠγάρου πατέρα, τὸν τῆς Θαλαβάνης λεγόμενον, καὶ λοιπὸν πᾶσα ἡ Παλαιστίνη καὶ Ἀραβία καὶ Φοινίκη πολλῆς γαλήνης καὶ εἰρήνης ἀπήλαυον)³⁶. Οι Γασσανίδες συμμετείχαν στην εκστρατεία του 528 κατά των Λαχμιδών³⁷ και πρωτοστάτησαν στην καταστολή της εξέγερσης των Σαμαρειτών στην Παλαιστίνη Β' το 529³⁸. Λίγο μετά τα γεγονότα αυτά και πριν από τη μάχη του Καλλινίκου, ο Ιουστινιανός, ακολουθώντας το παράδειγμα των Περσών, κατέστησε τον Hārith bin Ġabala (Ἀρέθαν τὸν Γαβαλᾶ παῖδα) ανώτατο φύλαρχο (ἄξιωμα βασιλέως αὐτῷ περιθέμενος)³⁹. Στον Hārith παραχωρήθηκε επίσης και ο τίτλος του πατρικίου⁴⁰. Οι Γασσανίδες έφτασαν τότε στο απόγειο της δόξας, κατέχοντας στο βυζαντινό πολιτικό και στρατιωτικό σύστημα στην Ανατολή μία ξεχωριστή θέση, που παρόμοια καμία άλλη φυλή δεν είχε έως τότε.

Η πρωτεύουσα των Γασσανιδών ήταν στην Ġābiya, στην περιοχή του Γκολάν (αραβιστί: Ġawlān). Δεν επρόκειτο όμως για μία πραγματική πόλη, με κτίρια και πολεοδομία, αλλά για ένα ημιμόνιμο στρατόπεδο. Υπήρχαν κάποια κτίρια, κυρίως στρατώνες, αλλά οι περισσότερες κατασκευές ήταν κυκλικές πέτρινες βάσεις για τη στήριξη σκηνών. Οι Γασσανίδες επιδόθηκαν σε εκτεταμένη οικοδομική δραστηριότητα, κυρίως στην περιοχή της σημερινής Νότιας Συρίας και Βόρειας Ιορδανίας.

35. Ya'qūbī, *Ta'rikh*, I-II, έκδ. M. T. Houtsma, Leiden 1883, II, 206-207.

36. Θεοφάνης, 144. 3-6. Για τα αραβικά ονόματα που αναφέρονται στο χωρίο και για τα ιστορικά πρόσωπα στα οποία αντιστοιχούν, βλ. I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, Washington: Dumbarton Oaks 1995, 4-12 (στο εξής: BASIC).

37. Ίω. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, έκδ. L. Dindorf, Ioannis Malalae Chronographia, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1831, 434-435.

38. Ίω. Μαλάλας, 446-447.

39. Προκόπιος, *Περὶ πολέμων*, I. 17. 45-46. Για τη στάση του Προκοπίου απέναντι στο γεγονός αυτό και γενικότερα απέναντι στον Ἀρέθα, βλ. I. Shahid, *Procopius and Arethas*, α' και β' μέρος, *Byzantinische Zeitschrift* 50 (1957) 39-67.

40. Θεοφάνης, 240. 13-17. Για τους βυζαντινούς τίτλους του Ἀρέθα βλ. I. Shahid, *The Patriarchate of Arethas*, *Byzantinische Zeitschrift* 52 (1959) 362-382.

Έκτισαν πολλά μοναστήρια και πολλές εκκλησίες, επίσης στρατιωτικές εγκαταστάσεις και παλάτια, στα οποία όμως δεν διέμεναν, αλλά τα χρησιμοποιούσαν προπαντός για να εντυπωσιάσουν τους άλλους Άραβες αρχηγούς και για να προσδώσουν κύρος στη δυναστεία τους. Η πνευματική πρωτεύουσα των Γασσανιδών και όλων των χριστιανών Αράβων ήταν η Σεργιούπολη (Rusāfa), όπου υπήρχε ένας μεγάλος ναός του αγίου και μάρτυρα Σεργίου, τον οποίο οι Άραβες λάτρευαν ιδιαιτέρως. Η πόλη ήταν σημαντικότερος τόπος προσκυνημάτων. Εκεί οι Γασσανίδες διατηρούσαν ένα *praetorium* όπου δέχονταν τις επισκέψεις όλων των Αράβων αρχηγών της περιοχής, ακόμη και εκείνων που ζούσαν εκτός των βυζαντινών συνόρων⁴¹.

Οι Γασσανίδες συμμετείχαν ενεργά στους πολέμους του Ιουστινιανού κατά των Περσών και το 531 έλαβαν μέρος στην περφόρημη μάχη του Καλλινίκου⁴².

Πέρα από τη συμμετοχή τους σε αυτές τις επιθετικές ενέργειες, οι Γασσανίδες, μαζί με τους άλλους Άραβες φοιδαράτους, είχαν την αποστολή να υπερασπίζονται τα σύνορα του Ρωμαϊκού Κράτους από τον Ευφράτη έως την Ερυθρά Θάλασσα. Η σημασία του ρόλου τους είναι προφανής, αν αναλυθεί η οχυρωματική πολιτική του Ιουστινιανού στην Ανατολή. Όλες οι καινούριες στρατιωτικές εγκαταστάσεις, τα νέα οχυρωματικά έργα, καθώς και οι επισκευές και οι αναστηλώσεις των παλαιών, αφορούσαν την περιοχή βόρεια του ποταμού Ευφράτη και νότια των ορέων Αμανού και Τάυρου και απέβλεπαν στην αποτροπή μίας

41. J. Sauvaget, *Les Ghassanides et Sergiopolis, Byzantion* 14 (1939) 115-130 (στο εξής: *Sergiopolis*). — M. Sarrre, *Trois études sur l'Arabie romaine et byzantine*, Collection Latomus, vol. 178, Bruxelles 1982, 177-188 (στο εξής: *L'Arabie*). — H. Innes MacAdam, *Settlements and Settlement Patterns in Northern and Central Transjordan, ca 550-ca 750*, εν *The Byzantine and Early Islamic Near East II*, έκδ. G. King – A. Cameron, Princeton 1994, 49-93. — A. Zeyadeh, *Settlement Patterns, an Archeological Perspective. Case Studies from Northern Palestine and Jordan*, εν *The Byzantine and Early Islamic Near East II*, έκδ. G. King – A. Cameron, Princeton 1994, 117-131.

42. Ο Προκόπιος καταλογίζει στον Αρέθρα και στους Άραβες συμμάχους ευθύνες για την ήττα στο Καλλίνικο, υπαινισσόμενος μάλιστα κάποια προδοτική ενέργεια εκ μέρους του (Προκόπιος, *Περί πολέμων*, I. 18. 35-37). Διαφορετική είναι η εκδοχή του Ιωάννη Μαλάα, ο οποίος τονίζει τη γενναιότητα του Αραβα αρχηγού στο πεδίο της μάχης (Ιω. Μαλάας, 464. 3-7). Οι εχθροπραξίες μεταξύ Γασσανιδών και Λαχμιδών συνεχίστηκαν και εκτός του πλαισίου των βυζαντινοπερσικών πολέμων. Το 554 ο Αρέθρας πέτυχε μεγάλη νίκη κατά των Λαχμιδών στη μάχη του Halima, κοντά στο Qinnasrin, όπου σκότωσε τον Λαχμιδή αρχηγό al-Mundhir (Μυχαήλ Σύρος, μετ. και επιμ. J. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, I-IV, Paris 1901, II, 269). Ο θρίαμβος των Γασσανιδών ολοκληρώθηκε αργότερα από τον Αλαμούνδαρο (al-Mundhir), τον γιο του Αρέθρα. Το 570 ο al-Mundhir κατατρόπωσε τον Λαχμιδή Qabud στη μάχη του 'Ayn Ubagh. Το 578 νίκησε τον ομώνυμό του al-Mundhir Δ' και πυρπόλησε την πρωτεύουσά του al-Hira· αυτό σήμανε το τέλος των Λαχμιδών, το κράτος των οποίων λίγα χρόνια αργότερα θα προσαρτηθεί από τους Πέρσες.

ενδεχόμενης περσικής εισβολής κατά μήκος του άξονα Κιρκησίου-Αντιόχειας, που ήταν η μόνη γραμμή διείσδυσης για τους Πέρσες και η μόνη οδός που θα μπορούσε να προσφέρει σε έναν μεγάλο στρατό τη δυνατότητα εύρεσης νερού και τροφίμων για τους στρατιώτες και τα ζώα. Κανένα οχυρωματικό έργο δεν πραγματοποιήθηκε από τον Ιουστινιανό στην Κεντρική και Νότια Συρία. Εκεί υπήρχαν οι φοιδεράτοι, γνώστες του εδάφους και των κατάλληλων τακτικών, που έπρεπε να σταματήσουν τους εισβολείς⁴³. Οι Βυζαντινοί δεν περίμεναν εξάλλου καμία μεγάλης κλίμακας εισβολή στον νότιο τομέα, κυρίως λόγω του εδάφους και των δυσκολιών στρατιωτικής μέριμνας. Αυτή η στρατηγική αντίληψη θα επικρατήσει μέχρι και τον 7ο αιώνα και θα αποβεί μοιραία για το Βυζαντινό Κράτος. Οι Γασσανίδες φαίνεται πως αντεπεξήλθαν επιτυχώς στην αποστολή τους και αποτέλεσαν ένα πραγματικό φράγμα στις επιδρομές των φυλών της Αραβικής Χερσονήσου. Όλες οι επιδρομές Σαρακηνών που αναφέρουν οι πηγές για τα επόμενα χρόνια και μέχρι την ισλαμική κατάκτηση διεξάγονταν από τους Άραβες συμμάχους των Περσών και εντάσσονταν στο ευρύτερο πλαίσιο των συγκρούσεων μεταξύ Βυζαντινών και Περσών. Αφορούσαν τη Βόρεια Συρία και εξυπηρετούσαν τη στρατηγική των Περσών στην περιοχή⁴⁴. Ουδεμία αναφορά υπάρχει όμως για επιδρομές από τους Άραβες της Χερσονήσου ούτε για λεηλασίες και καταστροφές στη Νότια Συρία και την Παλαιστίνη, πράγμα που αποδεικνύει την αποτελεσματικότητα των Γασσανιδών και των άλλων Αράβων φοιδεράτων, καθώς και την ικανότητά τους να αποτρέψουν οποιαδήποτε εχθρική ενέργεια στον τομέα που τους είχαν εμπιστευτεί.

Η πολιτική μυωπία των διαδόχων του Ιουστινιανού μαζί με τα πάθη και τους κινδύνους που προκάλεσαν οι χριστολογικές έριδες έγιναν αργότερα αιτία της ανταρσίας των Γασσανιδών κατά του Βυζαντινού Κράτους που κλιμακώθηκε και εξελίχθηκε σε ανοιχτό πόλεμο (581)⁴⁵. Ακολούθησε η βυζαντινή αντίδραση και η κατάργηση της ενιαίας διοίκησης των Αράβων φοιδεράτων υπό τους Γασσανίδες στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Μαυρικίου, πιθανώς το 584/585⁴⁶. Αν και οι Γασσανίδες δεν έπαψαν να υπηρετούν ως φοιδεράτοι του βυζαντινού στρατού και συμμετείχαν στις επιχειρήσεις κατά των Περσών επί Μαυρικίου, Φωκά

43. J. Sauvaget, *Sergiopolis* 121-123.

44. Ίω. Μαλάλας, 445, 461-462, 463-464, 465, 478. — Θεοφάνης, 178, 179, 300, 304, 307.

45. I. Shahid, *BASIC*, 339-340, 346-356, 373-384, 466-471.

46. I. Shahid, *BASIC*, 540-549. — P. Goubert, *Byzance avant l'Islam*, v. I, Paris 1951, 249-260, 269-272, (στο εξής: *Byzance*). — M. Sartre, *L'Arabie* 189-194.

και Ηρακλείου⁴⁷, δεν απολάμβαναν πια της πλήρους εμπιστοσύνης των βυζαντινών αρχών, οι οποίες θεωρούσαν ανώφελη, αν όχι επικίνδυνη, μία ενιαία στρατιωτική αραβική ηγεσία στην Ανατολή. Ο ρόλος των Αράβων συμμάχων στη βυζαντινή αμυντική στρατηγική στην Ανατολή μειώθηκε αισθητά καθώς και η αποτελεσματικότητά τους. Οι συνέπειες αποδείχθηκαν καταστροφικές για το Βυζάντιο: το 611 οι Πέρσες, ορθώς αντιλαμβανόμενοι το κενό στη βυζαντινή άμυνα, παρέκαμψαν τα οχυρωμένα σημεία της Βόρειας Συρίας και της Άνω Μεσοποταμίας και κατάφεραν να προχωρήσουν βαθιά στη Νότια Συρία και την Παλαιστίνη⁴⁸.

Ο Ηράκλειος μετά την ανάκτηση των επαρχιών της Ανατολής από τους Πέρσες επιχείρησε να επαναφέρει σε λειτουργία το σύστημα των φοιδεράτων, ή τουλάχιστον να οργανώσει ικανοποιητικά την άμυνα των νότιων συνόρων της Ανατολής με αραβικές μονάδες. Κρίνοντας από τη δυναμική συμμετοχή των Αράβων στον πόλεμο κατά των μουσουλμάνων πρέπει να πούμε ότι οι προσπάθειές του στέφθηκαν με επιτυχία. Οι περισσότεροι Άραβες της Συρίας και της Παλαιστίνης τάχτηκαν στο πλευρό του Ηρακλείου, τουλάχιστον στην πρώτη φάση της ισλαμικής εισβολής, και πολέμησαν κατά των μουσουλμάνων ομοεθνών τους⁴⁹. Ο Ηράκλειος ωστόσο, παρ' όλες αυτές τις σωστές κινήσεις για την ανασυγκρότηση των Αράβων φοιδεράτων και την αποκατάσταση του συνοριακού αμυντικού συστήματος στην Κεντρική και Νότια Συρία, δεν έλαβε υπόψη του τον νέο παράγοντα Ισλάμ. Ο κλασικός τρόπος αντιμετώπισης των επιδρομών από την Αραβική Χερσόνησο, ο οποίος φάνηκε προς στιγμή να επιβεβαιώνεται με τη νίκη στους Μόθους (629), δεν μπορούσε να είναι αποτελεσματικός απέναντι στην απειλή της νέας ισλαμικής στρατιωτικής δύναμης. Το παλαιό και μέχρι τότε αποδοτικό αμυντικό δόγμα, σύμ-

47. I. Shahid, *BASIC*, 549-556, 562-568, 632-646.

48. Βλ. υποσημ. 49 του παρόντος. Πρέπει εδώ να σημειωθεί πως οι ιστορικοί και οι μελετητές τονίζουν συχνά την καταπληκτική ταχύτητα των ισλαμικών κατακτήσεων της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου, ξεχνώντας πως, μόλις είκοσι χρόνια νωρίτερα, οι Πέρσες είχαν καταλάβει τις ίδιες περιοχές σε ακόμη μικρότερο χρονικό διάστημα (611-619), και είχαν διεισδύσει βαθιά στη Μικρά Ασία φτάνοντας μάλιστα μέχρι τη Χαλκηδόνα.

49. W. Kaegi, *Heraklios and the Arabs*, *Greek Orthodox Theological Review* 27 (1982) 109-129. — Του ίδιου, *Byzantium and Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992, 52-55, (στο εξής: *Islamic Conquests*). Αντίθετη γνώμη για την αραβική πολιτική του Ηρακλείου εκφράζει ο P. Goubert, *Byzance* 271, χωρίς όμως να προβάλλει κάποιο επιχείρημα. Για τους Άραβες που συμμετείχαν στις διάφορες μάχες βλ. παρακάτω. Οι επιτυχίες του Ηρακλείου στη συμφύλιωτική πολιτική του απέναντι στους πρώην συμμάχους οφείλονταν βέβαια στη μεγάλη του προσωπικότητα. Η φήμη του Ηρακλείου ανάμεσα στους Άραβες ήταν μεγάλη και ο μέγας αυτοκράτορας θα απολάμβανε του σεβασμού και του θαυμασμού των Αράβων και στους επόμενους αιώνες. Άλλωστε ο ίδιος ο Μωάμεθ είχε προφητεύσει τις νίκες τους στο Κοράνιο (σούρα 30, Οι Ρουμ). Για τον Ηράκλειο στα μάτια των Αράβων βλ. N. el-Cheikh, *Muhammad and Heraclius: a Study in Legitimacy*, *Studia Islamica* 89 (1999) 5-22.

φωνα με το οποίο οι Άραβες αντιμετώπιζονταν μόνο με Άραβες, διαψεύστηκε παταγωδώς από τις νίκες του νέου ισλαμικού στρατού⁵⁰.

Η βυζαντινή στρατηγική για την Ανατολή βασιζόταν στην άμυνα σε βάθος. Σε περίπτωση σοβαρής επίθεσης, οι τοπικές μονάδες έπρεπε να αντισταθούν όσο το δυνατόν περισσότερο, στηριζόμενες στα φρούρια και στις οχυρωμένες πόλεις, μέχρι να επέμβει ο στρατός εκστρατείας από τη Μικρά Ασία (*praesentales* και άλλες δυνάμεις κρούσεως). Αυτή η τακτική όμως ήδη είχε αποδειχθεί ανεπαρκής κατά των Περσών και μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά μόνο εναντίον μικρών ομάδων επιδρομέων ή στην περίπτωση που ο εχθρός διεξήγε έναν πόλεμο στατικό, ασχολούμενος περισσότερο με πολιορκίες πόλεων και φρουριών παρά με επιχειρήσεις διεισδύσεως σε βάθος στα βυζαντινά εδάφη (όπως έκαναν συνήθως οι Πέρσες πριν από την εκστρατεία του 611)⁵¹. Οι *limitanei* φαίνεται πως είχαν επιβιώσει στο στρατιωτικό βυζαντινό σύστημα, αλλά η μαχητική αξία τους ήταν πολύ χαμηλή και είχαν πια περιοριστεί σε ρόλο πολιτοφυλακής⁵². Οι Βυζαντινοί στρατιώτες ήταν πάντως καλύτερα οπλισμένοι από τους μουσουλμάνους, όσον αφορά τον επιθετικό και τον αμυντικό οπλισμό⁵³. Οι βυζαντινές αρχές αντιμετώπιζαν μεγάλες δυσκολίες στην πληρωμή των στρατιωτών. Το πρόβλημα αυτό αφορούσε τόσο τους στρατιώτες των επαρχιών όσο και τις επίλεκτες μονάδες στην Κωνσταντινούπολη. Η δυσκολία της βυζαντινής κυβέρνησης να πληρώνει τακτικά τους στρατιώτες ήταν μία μόνιμη αιτία απειθαρχίας στο στράτευμα και υποδαύλιζε ταραχές και επικίνδυνες τάσεις προς στάση. Αυτό

50. Η διατύπωση αυτής της θεωρίας βρίσκεται στον Εϋάγριο, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, έκδ. J. Bidez – L. Parmentier, *The ecclesiastical history of Evagrius with the scholia*, London 1898, 216. 9-12. Επιβεβαιώνεται και στον Προκόπιο, *Περί πολέμων*, I. 17. 45.

51. W. Kaegi, *Islamic Conquests* 59-61. — J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999, 60-66 (στο εξής: *Warfare, State and Society*). — Για τη νέα περσική στρατηγική κατά των Βυζαντινών, βλ. I. Shahid, *Theme System Revisited*, 20-21.

52. W. Kaegi, *Islamic Conquests* 41. — W. Treadgold, *Army* 97. — J. Haldon, *Warfare, State and Society* 71. Οι περισσότεροι *limitanei* είχαν πια αφομοιωθεί από τον ντόπιο πληθυσμό και ασχολούνταν περισσότερο με τη γεωργία και το μικρό εμπόριο παρά με τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις. Βλ. F. Parlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècle*, Paris 1977, 254-257, 264-265, 313-315.

53. G. Ravegnani, *Soldati* 44-52. — J. Haldon, *Some Aspects of Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries*, *Byzantine Modern Greek Studies* 1 (1975) 11-31. — Του ιδίου, *Warfare, State and Society* 128-138. Η ύπαρξη οπλοποιείων (*fabricae*) και οπλοστασίων στις ανατολικές επαρχίες εξασφάλιζε καλό και επαρκή οπλισμό. Για αυτό το θέμα βλ. W. Kaegi, *Notes on Hagiographic Sources for some Institutional Changes and Continuities in the Early Seventh Century*, *Byzantina* 7 (1975) 58-70 (στο εξής: *Notes*). — Του ιδίου, *Islamic Conquests* 44-45. — W. Treadgold, *Army* 179 κ.ε. — J. Haldon, *Warfare, State and Society* 140-141.

θα φανεί δραματικά στις κρίσιμες στιγμές του πολέμου κατά των μουσουλμάνων, όπως στις παραμονές της μάχης στο Yarmūk⁵⁴.

Οι Βυζαντινοί δεν αιφνιδιάστηκαν τόσο από τον ερχομό των μουσουλμάνων, όσο από το μέγεθος και τη μαχητικότητα των δυνάμεών τους. Εκεί που περίμεναν μία απλή επιδρομή, βρέθηκαν αντιμέτωποι με μία πραγματική εισβολή. Πάντως, ο τρόπος με τον οποίο αντέδρασαν ακολουθούσε ακριβώς το αμυντικό βυζαντινό δόγμα σε περίπτωση εισβολής. Οι τοπικές δυνάμεις ανέλαβαν δράση προς αναχαίτιση και απώθηση του εχθρού, εφόσον όμως ο σκοπός αυτός δεν επιτεύχθηκε, έπρεπε να περιμένουν την αποστολή ισχυρότερων στρατιωτικών δυνάμεων, παραμένοντας στις οχυρωμένες πόλεις της περιοχής⁵⁵.

Από την πλευρά της η ισλαμική στρατιωτική ηγεσία έδινε σημασία πάνω από όλα στην εξουδετέρωση των εχθρικών δυνάμεων και όχι στην κατάληψη κάποιας τοποθεσίας, συνηθισμένο στόχο των αραβικών επιδρομών των προηγούμενων αιώνων, καθώς αυτές οι επιδρομές αποσκοπούσαν στη λεηλασία και στην αποκόμιση λαφύρων και όχι στη μόνιμη κατάκτηση της περιοχής. Η ύπαρξη και η λειτουργία μιας ενιαίας ισλαμικής ανώτατης στρατιωτικής ηγεσίας αποδεικνύουν από μόνες τους το μέγεθος και τη σημασία των αλλαγών που είχε φέρει το Ισλάμ και καθιστούν ακόμη πιο δύσκολο να μιλούμε για αραβική κατάκτηση, αραβικούς πολέμους κ.τ.λ., όπως δυστυχώς ακόμη συνηθίζεται από πολλούς μη αραβολόγους μελετητές και ερευνητές.

Όλο το γεωπολιτικό πλαίσιο στην Εγγύς Ανατολή είχε αλλάξει εντελώς με τη δημιουργία και την εδραίωση του Ισλαμικού Κράτους, ενός οργανωμένου κράτους που διέφερε ριζικά από τις άλλες πολιτικές οντότητες που είχαν προηγηθεί στην περιοχή.

Πριν από την εμφάνιση του Ισλάμ, στη Βόρεια και Κεντρική Αραβική Χερσόνησο υπήρχε για αιώνες μία πολιτική διαμάχη μεταξύ της εκάστοτε συνομοσπονδίας (*širka*) των αραβικών φυλών που κυριαρχούσε στην περιοχή και των κρατών που συνόρευαν με αυτή, δηλαδή τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και την Αυτοκρατορία των Σασσανιδών. Συνήθως οι εχθροπραξίες λάμβαναν χώρα στις συνοριακές περιοχές των κρατών

54. W. Kaegi, Notes 69. — Του ιδίου, *Byzantine Military Unrest (481-843). An Interpretation*, Amsterdam 1981, 148-153 (στο εξής: *Military Unrest*). — Του ιδίου, *W. Kaegi, Late Roman Continuity in the Financing of Heraclius' Army*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/2 (1982) 53-61. — Του ιδίου, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950*, Wien 1979, 17-40 (όπου υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, πως η στρατιωτική ηττή ήταν σε θελογοντική βάση επί Ηρακλείου). — W. Treadgold, *Army* 20, 144-145 (όπου προσπαθεί να υπολογίσει τους μισθούς των στρατιωτών).

55. Βλ. W. Kaegi, *Islamic Conquests* 100-109.

αυτών, όπου πρωταγωνιστούσαν οι Άραβες σύμμαχοί τους. Ήταν μία σύγκρουση χωρίς νικητή. Κανένα κράτος δεν μπόρεσε ποτέ να υποτάξει τις αραβικές φυλές της Χερσονήσου, κυρίως εξαιτίας της δυσκολίας να διεισδύσουν ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις στο εσωτερικό της Αραβίας. Από την άλλη πλευρά οι αραβικές φυλετικές συνομοσπονδίες, λόγω της περιορισμένης και πρωτόγονης οργάνωσής τους, δεν ήταν σε θέση να κατακτήσουν και να κρατήσουν εδάφη των κρατών αυτών και περιορίζονταν σε επιδρομές (*gazawāt*)⁵⁶. Το Ισλαμικό Κράτος επέβαλε τον πλήρη έλεγχο του σε ολόκληρη την Αραβία, ακόμη και στο νομαδικό στοιχείο, πράγμα που δεν είχε ξανασυμβεί στην ιστορία των Αράβων. Οι νομάδες, που μέχρι τότε καθόριζαν τις πολιτικές ισορροπίες στη Βόρεια και Κεντρική Αραβία και ουσιαστικά εμπόδιζαν και απέτρεπαν τη δημιουργία ενός οργανωμένου κράτους, υποτάχτηκαν.

Η ίδρυση του Ισλαμικού Κράτους άλλαξε ριζικά και τον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου από τους Άραβες⁵⁷. Στην προϊσλαμική εποχή –γνωστή στην αραβοϊσλαμική παράδοση ως εποχή της *ḡahiliyya*, της άγνοιας δηλαδή– η πιο κοινή μορφή πολέμου ήταν η *ḡazwa*, η επιδρομή. Οι στρατοί ήταν πολύ μικροί, όπως και οι απώλειες στις μάχες. Στον πόλεμο υπερίσχυε η ατομική ανδρεία και το θάρρος, ενώ η συνηθέστερη τακτική ήταν η ενέδρα. Ο ισλαμικός στρατός παρουσιάζει αντίθετα την εικόνα ενός οργανωμένου και πειθαρχημένου στρατεύματος. Οι πρώτοι κανόνες τακτικής αποδίδονται στον ίδιο τον Μωάμεθ και απαντούν συχνά στο Κοράνι αναφορές στην ανάγκη πειθαρχίας και ορθής οργάνωσης των πιστών στον πόλεμο⁵⁸.

Ο κύριος όγκος του ισλαμικού στρατού αποτελούνταν από το πεζικό. Συνήθως οι μουσουλμάνοι εφάρμοζαν μια αμυντική τακτική στις μάχες, με το πεζικό τους παρατεταγμένο σε συμπαγείς σχηματισμούς. Οι πεζοί άντεχαν και απέκρουαν τις επιθέσεις του εχθρού, ενώ οι τοξότες προσπαθούσαν να προκαλέσουν όσο περισσότερες δυνατόν απώλειες στους

56. Για την πολιτική και στρατιωτική κατάσταση στην Αραβική Χερσόνησο πριν από το Ισλάμ βλ. C. Nallino, *Storia dell' Arabia preislamica*, εν C. Nallino, *Raccolta di scritti editi e inediti*, επιμ. M. Nallino, Roma 1939-1948. — F. Donner, *Islamic Conquests* 11-39.

57. Η ισλαμική στρατιωτική ιστορία άρχισε με τη μάχη στο Badr (Μάρτιος 624), όταν μία μικρή δύναμη μουσουλμάνων πολεμιστών νίκησε τα στρατεύματα της Μέκκας που είχαν βγει από την πόλη για να προστατεύσουν ένα καραβάνι που απειλούνταν από τους μουσουλμάνους.

58. Μία σούρα (κεφάλαιο) του Κορανίου φέρει μάλιστα τον τίτλο «Η πολεμική παράταξη» (*sūra as-saff*), όπου η στρατιωτική παράταξη των πολεμιστών σε συμπαγή φάλαγγα –«ως στερεό κτήριο»– εμφανίζεται ως θεάρεστη πράξη των πιστών. *Il Corano*, (ιταλική μετάφραση του A. Bausani, Firenze 1978) LXI, *La sura dei ranghi serrati*, 422. Ο ελληνικός τίτλος είναι από Α. Γιαννουλάτος, *Ισλάμ*, 10η ανατ. Αθήνα 2001 (α' έκδ. 1975), 106.

επιτιθέμενους. Μόλις άνοιγε κάποιο ρήγμα στην εχθρική παράταξη, το ισλαμικό ιππικό διείσδυε σε αυτό, προκαλώντας την ολική διάσπαση της παράταξης του αντιπάλου. Ήταν φυσικά μία τακτική που προϋπέθετε και απαιτούσε μεγάλη πειθαρχία και αντοχή των πεζικάρων, αλληλοϋποστήριξη και συνοχή των μονάδων, άριστη συνεννόηση και συνεργασία μεταξύ των διοικητών μονάδων, στοιχεία άγνωστα στους προϊσλαμικούς αραβικούς στρατούς⁵⁹.

Οι ισλαμικοί στρατοί που πραγματοποίησαν τις μεγάλες κατακτήσεις σε όλη την Εγγύς Ανατολή δεν ήταν πολύ μεγάλοι σε αριθμό, αλλά εξαιρετικά ευκίνητοι και προσαρμόσιμοι στο έδαφος των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Η ευκίνησία του ισλαμικού στρατού δεν οφειλόταν στα άλογα, αλλά στις καμήλες. Τα άλογα ήταν ανέκαθεν ένα πολύ σπάνιο και πολυδάπανο ζώο στην Αραβική Χερσόνησο που μόνο λίγοι ευγενείς και πλούσιοι μπορούσαν να έχουν⁶⁰. Μετά την υποταγή ολόκληρης της Αραβίας και με τις πρώτες νίκες κατά των Περσών και των Βυζαντινών, ο αριθμός των αλόγων αυξήθηκε, αλλά το ιππικό στον πρώιμο ισλαμικό στρατό παρέμεινε πολύ περιορισμένο αριθμητικά⁶¹. Επίσης, σε αντίθεση με τους Βυζαντινούς και τους Πέρσες, οι Άραβες ιππείς, μουσουλμάνοι και μη, δεν ήξεραν να τοξοβολούν εν κινήσει⁶².

Αντίθετα με τα άλογα, οι καμήλες ήταν πολυάριθμες στην Αραβία. Παρόλα αυτά, ο ισλαμικός στρατός αρχικά δεν είχε πολλές και μόνο με την προσχώρηση στο Ισλάμ κάποιων νομαδικών φυλών και με την υποταγή άλλων, μπόρεσαν οι μουσουλμάνοι να προμηθευτούν αυτά τα ζώα σε ικανοποιητικούς αριθμούς. Οι καμήλες είχαν τεράστια σημασία στον ισλαμικό στρατό και ο ρόλος τους στις στρατιωτικές επιχειρήσεις

59. D. Hill, *The Camel and the Horse*, εν V. Parry – M. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle East*, London 1975, 32-43, ιδίως σ. 35-38 (στο εξής: *Camel and Horse*).

60. Στην προαναφερθείσα μάχη στο Badr οι μουσουλμάνοι ήταν περίπου 380, από τους οποίους μόνο δύο έφιπποι, ενώ οι αντίπαλοί τους από τη Μέκκα ήταν 800, από τους οποίους 100 έφιπποι. Στην επόμενη μάχη στο Uhud (23 Μαρτίου 625), οι μουσουλμάνοι παρέτάξαν 1000 άνδρες και πάλι μόνο δύο άλογα, ενώ ο στρατός των Κωρείσιτών και των συμμάχων τους αποτελούνταν από 3000 άνδρες, από τους οποίους οι 200 ήταν ιππείς, ενώ οι υπόλοιποι είχαν φτάσει στο πεδίο της μάχης πάνω σε καμήλες. Tabarī, *Ta'rikh*, έκδ. Muhammad Abū 'l-Fadal Ibrahīm, al-Qāhira (Κάιρο) 1971, I. 1281-1334 (για τη μάχη Badr) και I. 1383-1427 (για τη μάχη στο Uhud). Βλ. επίσης, M. Rodinson, *Maometto*, Torino 1973 (πρωτότυπη γαλλική έκδοση *Mahomet*, Paris 1967, 163-170 (Badr), 176-184 (Uhud)).

61. Η τακτική μονάδα του ισλαμικού ιππικού ήταν η *katiba* (πληθ. *katā'ib*), αλλά υπήρχαν και άλλοι όροι για μικρότερες μονάδες που χρησιμοποιούνταν για περιπολίες και ανχνεύσεις ή για γρήγορες επιδρομές. D. Hill, *Camel and Horse* 35-36. — J. Jandora, *Developments in Islamic Warfare: the Early Conquests*, *Studia Islamica* LXIV (1986) 108-109 (στο εξής: *Islamic Warfare*).

62. D. Hill, *Camel and Horse* 41.

αποδείχθηκε καθοριστικός. Η χρήση τους ήταν κυρίως για μεταφορά. Αυτά τα ζώα όμως δεν προσφέρονται για τακτική χρήση στη μάχη και γι' αυτό δεν υπήρχαν μονάδες μαχόμενες ή κινούμενες κατά τη διάρκεια της μάχης πάνω σε καμήλες. Παρόλα αυτά, οι περισσότεροι μουσουλμάνοι στρατιώτες, και σε κάποιες περιπτώσεις όλοι τους πλην των ιππέων, μεταφέρονταν στα διάφορα θέατρα επιχειρήσεων και στο πεδίο της μάχης πάνω σε καμήλες, αποτελώντας έτσι ένα είδος μηχανοκίνητου πεζικού *ante litteram*⁶³.

Χάρη στην κινητικότητα και την ταχύτητά τους οι μουσουλμάνοι μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να διασκορπίσουν τις δυνάμεις τους και να τις ανασυγκροτήσουν αλλού, μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα· μπορούσαν επίσης να περνούν από δύσβατες περιοχές, απροσπέλαστες στους εχθρούς τους. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι μουσουλμάνοι στρατηγοί απέφευγαν τις μάχες. Απεναντίας, η έκβαση των πολέμων κρίθηκε σε μάχες εκ παρατάξεως, όπως στον ποταμό Yarmūk, κατά των Βυζαντινών, το 636 και στην Qādisiyya, στο Νότιο Ιράκ, κατά των Περσών το 635⁶⁴. Σε αυτές τις μεγάλες μάχες το ισλαμικό πεζικό άντεξε επί μέρες τις επιθέσεις από το βαρύ ιππικό των Βυζαντινών και των ελεφάντων των Περσών αντίστοιχα.

Οι Βυζαντινοί, όπως και οι Πέρσες, γνώριζαν τους Άραβες στρατιώτες μόνο ως μονάδες ελαφρού ιππικού ή ως μικρές ομάδες επιδρομέων και υποτίμησαν την πειθαρχία και τη συνοχή των μουσουλμάνων πεζικάριων, κατά των οποίων εφαρμόσαν τακτικές κρούσεως που συνήθως ήταν επιτυχείς απέναντι σε άλλους αντιπάλους⁶⁵. Η κοινή ιδεολογία και οι κοινοί σκοποί του Ισλάμ έδωσαν στους Άραβες νέες αξίες και νέες πολεμικές αρετές.

Μελετώντας τις στρατιωτικές επιχειρήσεις συναντάμε σημαντικά παραδείγματα για τις αλλαγές και τις νέες συμπεριφορές στη διεξαγωγή του πολέμου που οφείλονται στο Ισλάμ. Μία πρώτη απόδειξη έχουμε στη

63. Μία καμήλα μπορεί να μεταφέρει ένα φορτίο βάρους άνω των 450 κιλών, ενώ με ένα φορτίο κατά μέσο όρο των 300 κιλών μπορεί να διανύσει 40 χλμ. την ημέρα, φτάνοντας σε κάποιες περιπτώσεις και στα 95 χλμ. την ημέρα, με μία μέση ταχύτητα των 12 χλμ. την ώρα. Μπορεί επίσης να ταξιδεύει τρεις ημέρες χωρίς νερό. Η καμήλα χρησιμοποιούνταν επίσης και από τους ταχυδρόμους που εξασφάλιζαν την επικοινωνία μεταξύ της Μεδίνας και των μετώπων του πολέμου και την ταχεία μεταβίβαση ειδήσεων και διαταγών. Βλ. R. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, v. II, Leiden 1965, 193-194. — D. Hill, *Camel and Horse* 34. — A. al-Hassan – D. Hill, *Islamic Technology*, Paris 1986, 104-105.

64. Για τη μάχη στην Qādisiyya βλ. F. Donner, *Islamic Conquests* 202-209, όπου αναφέρονται και οι σχετικές πηγές.

65. J. Jandora, *Islamic Warfare* 103-109. Αναλυτικότερα για τη μάχη στον Yarmūk βλ. παρακάτω.

γνωστή μάχη στη Mu'ta (Μόθους) τον Σεπτέμβριο του 629, που περιγράφεται και στις αραβικές και στις βυζαντινές πηγές⁶⁶. Η σύγκρουση προκλήθηκε από μία εις βάθος διείσδυση ενός ισλαμικού εκστρατευτικού σώματος στην περιοχή της σημερινής Νότιας Ιορδανίας. Η ενέργεια αυτή, που έγινε κατ' εντολή του ίδιου του Μωάμεθ, εντασσόταν στη γενική προσπάθεια του Ισλαμικού Κράτους να υποτάξει και να θέσει υπό τον έλεγχό του τις αραβικές φυλές του Βορρά και γενικότερα τους χριστιανικούς αραβικούς πληθυσμούς της Εγγύς Ανατολής⁶⁷. Ο ίδιος ο Θεοφάνης αναφέρει πως ο Μωάμεθ έστειλε τον στρατό αυτό του *πολεμείν τοὺς ἐξ Ἀράβων γένους Χριστιανούς*⁶⁸. Η μάχη της Mu'ta υπήρξε κυρίως μία μάχη μεταξύ Αράβων, δεδομένου ότι οι περισσότεροι στρατιώτες του βυζαντινού στρατού ήταν Άραβες φοιδεράτοι που ο βικάριος Θεόδωρος είχε καταφέρει να συγκεντρώσει, για να απωθήσει τους εισβολείς (*συνάγει πάντας τοὺς στρατιώτας τῶν παραφυλάκων τῆς ἐρήμου*)⁶⁹. Οι αραβικές πηγές αναφέρουν και τις φυλές στις οποίες ανήκαν οι Άραβες σύμμαχοι των Βυζαντινών: επρόκειτο για τους Lakhm, Ġudhām, Balqayn, Bahrā'-Wā'il και Balī. Επικεφαλής τους ήταν ο Mālik bin Rāfila, ένας Balī⁷⁰.

Πολύ σημαντική είναι επίσης η πληροφορία, σύμφωνα με την οποία ο Ġa'far bin Abī Tālib, αφού ανέλαβε την αρχηγία μετά τον θάνατο του πρώτου αρχηγού της εκστρατείας, του Zayd bin Hāritha, βλέποντας πως οι εχθροί υπερίσχυαν, κατέβηκε από το άλογό του και του έκοψε τα πόδια. Συνέχισε έτσι να πολεμάει πεζός μέχρι που σκοτώθηκε. Ο 'Abd

66. Tabarī, I. 1612-1617. — Wāḡidī, *Kitāb al-Mağāzī*, έκδ. Marsden Jones, Oxford 1966, 755-769. — Ibn 'Asākir, *Ta'īkh madīna Dimašq*, I-LXX, έκδ. 'Alī Šīrī, Bayrūt, 1995-1998, II, 3-21. Ο Θεοφάνης (335. 12-22) χρονολογεί λανθασμένα τη μάχη αυτή στο 632 (A.M. 6123) λέγοντας μάλιστα πως έγινε μετά τον θάνατο του Μωάμεθ. Για την εξιστόρηση της μάχης της Mu'ta από τον Θεοφάνη και γενικότερα για τον Θεοφάνη ως πηγή για τα γεγονότα της ισλαμικής κατάκτησης της Συρίας βλ. L. Conrad, Theophanes and the Arabic Historical Tradition: some Indications of Intercultural Transmission, *Byzantinische Forschungen* 15 (1990) 1-44.

67. M. Rodinson, Maometto 252-253, 269 κ.ε. — F. Donner, Islamic Conquests 101-102. Άλλες εκστρατείες στη Βόρεια Χετζάζη και στη Νότια Συρία ήταν εκείνες στο Dhāt al-Atlāh (Ιούλιος 629), στο Dhāt as-Salāsīl (Οκτώβριος 629) και η διπλή εκστρατεία κατά των Tabūk/Dūmar al-Ġandal (Οκτώβριος 630).

68. Θεοφάνης, 335. 13-14.

69. Θεοφάνης, 335. 16-20. Ο Θεοφάνης μας πληροφορεί πως ο Θεόδωρος είχε μάθει τις προθέσεις των μουσουλμάνων με τη βοήθεια κάποιου Άραβα κατασκόπου. Είναι φανερό ότι και οι δύο αντίπαλοι δεν είχαν μεγάλες δυσκολίες να μάθουν τα σχέδια του αντιπάλου. Η φύση του εδάφους, η ευρεία χρήση ελαφρού ιππικού ή καμήλων για αναγνωριστικές ενέργειες και η γνώση των δύο γλωσσών από τις δύο πλευρές, βοηθούσαν βέβαια στον τομέα της κατασκοπείας και της περισυλλογής πληροφοριών. Για τον βικάριο Θεόδωρο βλ. P.L.R.E., vol. III B, 1277. Για τον βαθμό και τις αρμοδιότητες του βικαρίου βλ. G. Ravegnani, *Soldati* 36, 78.

70. Tabarī, I. 1611. — Wāḡidī, 760. — Ibn 'Asākir, II, 7. Οι Άραβες ιστορικοί ονομάζουν τους Άραβες συμμάχους του Βυζαντίου *musta'ariba*, όνομα που διέκρινε τις βόρειες φυλές.

Allah bin Rawāha, ο τρίτος κατά σειρά που ανέλαβε την αρχηγία, διέταξε τότε τους στρατιώτες να κατέβουν από τα ζώα τους –οι περισσότεροι βέβαια χρησιμοποιούσαν καμήλες και μόνο οι αρχηγοί άλογα– και να πολεμήσουν πεζοί, αυτοί όμως δίσταζαν⁷¹. Το επεισόδιο δεν είναι απλά μία αφηγηματική νότα στην εξιστόρηση του γεγονότος, αλλά αποκαλύπτει ότι οι μουσουλμάνοι αρχηγοί είχαν σαφή γνώση της ανωτερότητας του βυζαντινού ιππικού, κυρίως σε ανοιχτό πεδίο, και ήξεραν πολύ καλά ότι μόνο το πεζικό, πειθαρχημένο και σωστά παρατεταγμένο, μπορούσε να αποκρούσει επιτυχώς τις εχθρικές επιθέσεις⁷². Η μάχη στη Mu'ta, παρόλο που δεν συμμετείχαν σε αυτή μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις, είναι σημαντική γιατί, αφενός πρόκειται για την πρώτη ένοπλη σύγκρουση μεταξύ Βυζαντινών και μουσουλμάνων, αφετέρου επηρέασε τα μεταγενέστερα γεγονότα, υπό την έννοια ότι δημιούργησε στις βυζαντινές αρχές την ψευδαίσθηση της αποτελεσματικότητας και της επάρκειας του παλαιού αμυντικού συστήματος στην περιοχή. Φαίνεται όμως πως οι μουσουλμάνοι πήραν το μάθημά τους και κατάφεραν από τότε να αποφεύγουν τα λάθη που διέπραξαν στη Mu'ta. Η μάχη αυτή επιβεβαιώνει επίσης τις επιτυχίες του Ηρακλείου στην αναδιοργάνωση της άμυνας των νοτίων περιοχών της Διοίκησης της Ανατολής⁷³.

Τεσσεράμισυ χρόνια αργότερα, στις αρχές του έτους 13 της εγίρας, δηλαδή τον Μάρτιο του 634, ο χαλίφης Abū Bakr έστειλε τέσσερις ισλαμικές στρατιές κατά της βυζαντινής Ανατολής⁷⁴. Η συνολική δύναμη

71. Tabarī, I. 1614. — Wāqidi, 761.

72. Φαίνεται πως οι μουσουλμάνοι πράγματι αιφνιδιαστήκαν από τους Βυζαντινούς και τους Άραβες συμμάχους τους και δεν πρόλαβαν να κατέβουν από τις καμήλες και να παραταχθούν για τη μάχη. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι ο Θεοφάνης χρησιμοποιεί τη λέξη *ἐπιρρίψας* και οι Άραβες ιστορικοί τα ρήματα *laqā* (لقى) και *altaqā* (التقى) που έχουν την έννοια του «συναντώ, συναντώ τυχαία», «απαντώ κάποιον», «πέφτω πάνω σε κάποιον», «συναντιέμαι». Θεοφάνης, 335. 20. — Tabarī, I. 1614. — Ibn 'Asākir, II, 14. — Wāqidi, 761.

73. Η μάχη της Mu'ta, έλαβε χώρα μόνο δύο μήνες μετά τη συνάντηση του Ηρακλείου με τον Šahrbāraz στην Αράβυσσο για να συζητήσουν τους όρους της ειρήνης μεταξύ της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και της Περσικής. Δύσκολο, λοιπόν, θα μπορούσε ο Ηράκλειος να διαθέτει μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις τόσο νότια από τη Μεσοποταμία και τη Βόρεια Συρία, οι οποίες αποτελούσαν το κεντρικό θέατρο των επιχειρήσεων κατά των Περσών. Όμως οι Άραβες φοιδεράτοι και οι μικρές βυζαντινές δυνάμεις στην περιοχή αντεπεξήλθαν θαυμάσια, χωρίς την ανάγκη να σταλθούν ενισχύσεις από άλλους τομείς. Η ύπαρξη στην Mu'ta μίας μονάδας του τακτικού ρωμαϊκού στρατού, και συγκεκριμένα οι *equites scutarii* Illyriciani, αναφέρεται στη *Notitia Dignitatum*, Or. XXVII. Dux Arabiae, 14, *Motha (Notitia Dignitatum. Accedunt notitia urbis constantinopolitanae et latercula provinciarum*, έκδ. O. Seeck, Frankfurt 1962, 81), αλλά είναι δύσκολο να μην άλλαξε τίποτε από τότε στη στρατιωτική οργάνωση της περιοχής, κυρίως έπειτα από τα πολλά χρόνια της περσικής κατοχής.

74. Tabarī, I. 2078-2079, 2084. — Ibn 'Asākir, II, 66-69. — Agapius (Mahdūb) de Membidj, *Kitāb al-Unwān/Histoire Universelle* (αραβικό κείμενο με γαλλ. μετάφρ. από A. Vasiliev), Paris, 1971, 468. — Eutichius (Sa'id bin al-Bitriq), *Kitāb at-ta'rikh al-magmū'a 'ala at-*

αυτών των εκστρατευτικών σωμάτων έφτανε τους 24.000 άνδρες⁷⁵. Δυστυχώς δεν έχουμε ακριβή στοιχεία για να συγκρίνουμε τη δύναμη του ισλαμικού στρατού της Συρίας με εκείνη των αραβικών φυλών που πραγματοποίησαν τις επιδρομές σε βυζαντινό έδαφος τους προηγούμενους αιώνες ή με τον στρατό των Λαχμιδών, αλλά είναι βέβαιο ότι ούτε οι αραβικές φυλές, ούτε οι Λαχμίδες μπορούσαν να συγκεντρώσουν τόσους άνδρες. Επίσης, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι άλλες ισλαμικές δυνάμεις δρούσαν στο Νότιο Ιράκ κατά των Περσών. Οι Άραβες δεν είχαν ποτέ γνωρίσει στην ιστορία τους τέτοιου είδους στρατιωτική κινητοποίηση. Η ικανότητα της ισλαμικής ηγεσίας να επιστρατεύσει τόσους στρατιώτες και να τους κατευθύνει επιτυχώς από τη μακρινή Μεδίνα είναι ένα ακόμη νέο «ισλαμικό» στοιχείο⁷⁶.

Όπως είπαμε, η έκβαση του πολέμου κρίθηκε μετά από μία σειρά μάχων που είχε ως αποκορύφωμά της τη μεγάλη μάχη του Yarmūk⁷⁷.

Για τη μάχη του Yarmūk έχουμε λεπτομερέστερες περιγραφές που μας επιτρέπουν να αντλήσουμε κάποια στοιχεία για τα νέα «ισλαμικά» στρατιωτικά δεδομένα. Σύμφωνα με τους Άραβες ιστορικούς η μάχη, ή μάλλον η τελική φάση της μάχης, άρχισε στις 5 Raġab 15 (13 Αυγούστου

taḥqīq wa at-tasdiq, έκδ. L. Cheikho – B. Carra de Vaux – H. Zayyat, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium - Scriptores Arabici*, s. III — t. VII, Bayrūt 1909, 8-9. — Μιχαήλ Σύρος, II, 413. Ο Balādhurī όμως αναφέρει μόνο τρεις στρατιές. Balādhurī, 303.

75. Tabarī, I. 2089, 2107-2108. — Balādhurī, 303. — Ibn ‘Asākir, II, 66, 69.

76. Υπάρχει ακόμη σε πολλούς μελετητές και ερευνητές η αντίληψη πως οι Βυζαντινοί βρέθηκαν αντιμέτωποι με έναν νέο εχθρό σε ένα μακρινό θέατρο επιχειρήσεων, στην άκρη της αυτοκρατορίας τους. Είναι ίσως χρήσιμο να υπενθυμίσουμε εδώ πως η οδική απόσταση από τη Μεδίνα μέχρι τη Δαμασκό ήταν περίπου 1055 χιλιόμετρα, ενώ η Αντιόχεια, έδρα της στρατιωτικής και διοικητικής βυζαντινής αρχής της Διοίκησης της Ανατολής, απέχει από τη Δαμασκό περίπου 360 χιλιόμετρα και από τα Ιεροσόλυμα περίπου 640. Για τους δρόμους της περιοχής βλ. M. Avi-Yonah, *The Holy Land. From the Persian to the Arab Conquests* (536 B.C. to A.D. 640). *A Historical Geography*, Grand Rapids-Michigan 1966, 181-187. — D. E. Graf, *The Via Nova Traiana in Arabia Petrea, The Roman and the Byzantine Near East: Recent Archeological Research*, *Journal of Roman Archeology* 14 (1995) 141-167 (= D. E. Graf, *Rome and the Arabian Frontier: from the Nabataeans to the Saracens*, Variorum, Aldershot-Hampshire 1997, VI, 1-33).

77. Σύμφωνα με την αραβική ιστοριογραφία διεξήχθησαν οι εξής μάχες: Dāthin, al-‘Araba και Dābiyya στην Παλαιστίνη την άνοιξη του 634. Marg Rāhit (νοτιανατολικά της Δαμασκού), μεταξύ Γασσανιδών και ισλαμικών στρατευμάτων υπό τις διαταγές του Khālīd bin al-Walīd, το 634. Aġnādayn (30 Ιουλίου 634), Yāqūsa (Σεπτέμβριος 634), Fihl (Δεκέμβριος-Ιανουάριος 634-635), Marg as-Suffar (Φεβρουάριος-Μάρτιος 635), Thaniyya-Bayt Lihya (Καλοκαίρι 635), Yarmūk (Αύγουστος 636). Μετά τη μάχη στον Yarmūk έγιναν τρεις μάχες στην Κεντρική και Βόρεια Συρία: στο Qinnasrīn (Χαλκίς), στη Maḡrūba και έξω από το Hims (Ήμεσσα). Αυτές οι τελευταίες μάχες όπως και άλλες επιχειρήσεις των βυζαντινών δυνάμεων (π.χ. η ανακατάληψη κάποιων παραλιακών συριακών πόλεων με αμφίβιες επιχειρήσεις) διαφεύδουν την επικρατούσα εικόνα της πλήρους κατάρρευσης της βυζαντινής άμυνας μετά την ήττα στο Yarmūk.

636)⁷⁸. Πολυάριθμοι ήταν οι Άραβες που πολέμησαν στο πλευρό των Βυζαντινών. Επικεφαλής τους ήταν ο Γασσανίδης Ġabala bin al-Ayham. Τα αραβικά στρατεύματα που υπηρετούσαν στον βυζαντινό στρατό συμπεριλάμβαναν όλες τις χριστιανικές φυλές της Συρίας, αλλά και Άραβες από τη Μεσοποταμία⁷⁹. Δύσκολο είναι λοιπόν να μιλούμε για μάχη μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων, αφού και σε αυτή την περίπτωση Άραβες υπήρχαν και στα δύο στρατόπεδα, αλλά αυτό που χαρακτηρίζει και προσδιορίζει τους εχθρούς των Βυζαντινών είναι το γεγονός πως ήταν μουσουλμάνοι, ενώ οι «Άραβες» ήταν στην άλλη παράταξη.

Όσο για την τακτική μάχης, ο ισλαμικός στρατός χωρίστηκε σε 38 τάγματα (*karādis*), το καθένα υπό τις διαταγές ενός αξιωματικού. Το κέντρο της ισλαμικής παράταξης αποτελούνταν από 18 τάγματα και ήταν υπό τις διαταγές του Abū 'Ubayda. Τη δεξιά πτέρυγα αποτελούσαν 10 τάγματα και τη διοικούσε ο Amr bin al-Ās. Τέλος, η αριστερά πτέρυγα, σε 10 τάγματα επίσης, ήταν στις διαταγές του Yazīd bin Abī Sufyān. Εδώ βρίσκονταν κάποιες μονάδες που αποτελούνταν από νομαδικές φυλές, όπως τους Banū Hawāzim, τις οποίες οι μουσουλμάνοι στρατηγοί θεωρούσαν λιγότερο μαχητικές. Αντίθετα στο δεξί κέρας ήταν παρατεταγμένες οι καλύτερες μονάδες, αποτελούμενες από Χιμυαρίτες και άλλους Νότιους Άραβες⁸⁰.

Στη μάχη του Yarmūk οι μουσουλμάνοι πολέμησαν κυρίως με το πεζικό τους. Πριν από τη μάχη οι αρχηγοί του ισλαμικού στρατού τόνισαν πολλές φορές στους αξιωματικούς και στους στρατιώτες ότι έπρεπε να μάχονται πεζοί, αντέχοντας με υπομονή και θάρρος τις επιθέσεις του εχθρού. Ο Abū 'Ubayda προέτρεψε τους μουσουλμάνους να κρατήσουν τη συνοχή της παράταξής τους για να μην βρεθούν ακάλυπτοι, να μείνουν ενωμένοι και να χρησιμοποιήσουν τις λόγχες. Τόνισε επίσης ότι έπρεπε να είναι πειθαρχημένοι και ότι έπρεπε να διατηρείται απόλυτη σιγή στις γραμμές· οι στρατιώτες μπορούσαν μόνο να φωνάζουν το «Allāhu akbar», την πολεμική ιαχή των μουσουλμάνων πολεμιστών⁸¹. Ο 'Amr bin al-Ās, ο διοικητής της αριστερής πτέρυγας, διέταξε πριν από τη μάχη τους άνδρες του να γονατίσουν και να σηκώσουν ψηλά τις λόγχες τους για να αποक्रούσουν τους επιτιθεμένους⁸². Ένας άλλος πολέμαρχος,

78. Tabarī, I. 2347 — Balādhurī, 366. — Ya'qūbī, II, 141. — Ibn 'Asākir, II, 141. Πρβλ. F. Donner, *Islamic Conquests 144-145*, ο οποίος, βασιζόμενος σε μία συριακή πηγή, προτιμά την ημερομηνία της 20ής Αυγούστου.

79. Tabarī, I. 2347. — Balādhurī, 364. — Ibn 'Asākir, II, 144. — Ya'qūbī, II, 141.

80. Tabarī, I. 2093-2095. — Ibn 'Asākir, II, 148.

81. Ibn 'Asākir, II, 148.

82. Ibn 'Asākir, II, 149.

ο Ma'adh bin Ġabal, κατέβηκε μάλιστα από το άλογό του και είπε ότι θα το έδινε σε όποιον το ήθελε, θέλοντας να δώσει το παράδειγμα. Ο νεαρός γιος του πήρε το άλογο και επαίνεσε την απόφαση του πατέρα λέγοντας: το πεζικό είναι το μεγαλείο των μουσουλμάνων (هم عظم المسلمين الرجال) και προσθέτοντας ότι και οι υπόλοιποι μουσουλμάνοι θα ακολουθήσουν το παράδειγμά του και θα πολεμήσουν με τάξη και πειθαρχία, φροντίζοντας να καλύψουν ο ένας τον άλλο⁸³. Το ισλαμικό πεζικό κράτησε αγκιστρωμένες τις δυνάμεις των Βυζαντινών, ώσπου ο Khālid bin al-Walid, ο αρχηγός του ιππικού, βρήκε την κατάλληλη στιγμή για να εισέλθει στις εχθρικές γραμμές και να απειλήσει τα νώτα τους προκαλώντας την κατάρρευση της βυζαντινής παράταξης⁸⁴. Αμέσως μετά οι μουσουλμάνοι ρίχτηκαν στην καταδίωξη του εχθρού για την οριστική εξουδετέρωσή του, χωρίς να επιδοθούν μαζικά στη λεηλασία του βυζαντινού στρατοπέδου, όπως θα μπορούσε να περιμένει κανείς από υποτιθέμενους διψασμένους για λάφυρα βεδουίνους⁸⁵.

Η νίκη στον Yarmūk οφείλεται κυρίως στην έξυπνη τακτική που εφαρμόσε το ισλαμικό επιτελείο. Η πειθαρχία, η συνοχή, η καρτερικότητα που έδειξαν οι στρατιώτες, μαζί βέβαια και με τη στρατιωτική ευφυΐα του Khālid bin al-Walid, επέτρεψαν στους μουσουλμάνους να νικήσουν έναν φοβερό αντίπαλο. Η νίκη του Yarmūk είναι μία καθαρά ισλαμική νίκη, επειδή οι τακτικές που εφαρμόστηκαν ήταν χωρίς προηγούμενο στη στρατιωτική ιστορία των Αράβων, όπως αναφέρει ο Άραβας ιστορικός Tabarī, λέγοντας χαρακτηριστικά ότι ο Khālid bin al-Walid, ο de facto αρχιστράτηγος των ισλαμικών δυνάμεων, κατέβηκε στη μάχη με μία παράταξη που οι Άραβες δεν είχαν ποτέ ετοιμάσει πριν (لكل

83. Ibn 'Asākir, II, 151. Ιδού μία ακόμη απόδειξη της βαθιάς μετατροπής που είχε φέρει το Ισλάμ ακόμη και στις πολεμικές συνήθειες των Αράβων. Ο πολέμαρχος αφήνει το άλογό του και πολεμάει πλάι στους άλλους πεζικάριους, πράγμα ασύλληπτο στην προϊσλαμική κοινωνία. Άλλες μαρτυρίες για τη σημασία που έδινε το ισλαμικό αρχηγείο στον ρόλο του πεζικού βρίσκονται στους Tabarī, I. 2091-2092. — Ibn 'Asākir, II, 150-151.

84. Η παράδοση κατά την οποία σηκώθηκε ένας δυνατός νότιος αέρας που έριχνε σκόνη και άμμο στα μάτια των Βυζαντινών στρατιωτών, εμποδίζοντάς τους έτσι να αιμίνονται, πρέπει να θεωρηθεί σαν μία προσπάθεια να δικαιολογηθεί η ήττα και αποτελεί έναν συνηθισμένο «κοινό τόπο» των μαχών με τους Άραβες. Το έδαφος στην περιοχή, όπου έγινε η μάχη δεν είναι καθόλου αιμώδες. Ο Ibn 'Asākir (II, 157) αναφέρει αντίθετα ότι την ημέρα της μάχης το πρωί είχε ομίχλη, η οποία πιθανώς ανέβαινε από τα φαράγγια όπου έρρεαν τα ποτάμια. Οι αναφορές στη σκόνη ή στην άμμο βρίσκονται στον Θεοφάνη, 338. 6-7, ο οποίος μιλάει για τον άνεμο που έριχνε σκόνη στα μάτια των Βυζαντινών στρατιωτών, και στον Sebeos, *Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebeos, traduit de l'arménien et annotée par Frédéric Macler*, Paris 1904, σ. 97, ο οποίος λέει ότι οι Βυζαντινοί στρατιώτες ήταν βυθισμένοι μέχρι τα γόνατά τους μέσα στην άμμο και δεν μπορούσαν να πολεμήσουν.

85. Tabarī, I. 2104. — Balādhurī, 365. — Ibn 'Asākir, II, 158-159.

وخرج خالد في تعبیه لم تعبها العرب قبل⁸⁶.

Άλλο ένα παράδειγμα του νέου ισλαμικού τρόπου του μάχεσθαι αποτελεί η συμπεριφορά των μουσουλμάνων στρατιωτών και αρχηγών κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Δαμασκού, της μόνης πολιορκίας πόλεως που κράτησε επί μακρό, από τον Μάρτιο έως τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο του 635 και κατέληξε με την κατάκτηση της πόλεως από τους μουσουλμάνους⁸⁷. Όπως αναφέραμε, οι Βυζαντινοί βασιζόνταν κυρίως στην ικανότητα ενός καλά οχυρωμένου κέντρου να αντιστέκεται στους εχθρούς για μεγάλο χρονικό διάστημα, δίνοντας έτσι στην κεντρική στρατιωτική ηγεσία τον απαραίτητο χρόνο για την αποστολή ισχυρών στρατιωτικών δυνάμεων προς απώθηση του εχθρού. Επίσης οι Βυζαντινοί ήλπιζαν ότι οι μακροχρόνιες πολιορκίες θα προκαλούσαν κούραση, ανυπομονησία και απειθαρχία ανάμεσα στα στρατεύματα των πολιορκητών, συχνό φαινόμενο στις πολιορκίες, κυρίως όταν αυτές διεξάγονταν από βαρβάρους, στερούμενους πειθαρχίας και πολεμικής πείρας και οι οποίοι επιθυμούσαν μόνο τη λεηλασία και τη λαφυραγωγία. Όμως και σε αυτήν την περίπτωση φάνηκε η σημασία του παράγοντα Ισλάμ, που οι Βυζαντινοί αγνοούσαν ή υποτιμούσαν.

Πολλά ειπώθηκαν και γράφηκαν για τις αιτίες της ήττας των Βυζαντινών από τους μουσουλμάνους, εμείς θα θέλαμε να παρατηρήσουμε και να επισημάνουμε ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μολονότι έβγαινε από έναν μακροχρόνιο πόλεμο με τους Πέρσες και, παρ' όλες τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε, δεν έπαυε να είναι από τα μεγαλύτερα, ισχυρότερα και πλουσιότερα κράτη του κόσμου. Σίγουρα ήταν πλουσιότερο και στρατιωτικά ισχυρότερο του νεοσύστατου Ισλαμικού Κράτους. Ακόμη και η υποτιθέμενη ανικανότητα του Ηρακλείου και ολόκληρου του κρατικού μηχανισμού να αντιδράσουν αποτελεσματικά στην ισλαμική εισβολή πρέπει να αντιμετωπιστεί με κάποια επιφυλακτικότητα. Ο αυτοκράτορας Ηράκλειος και το επιτελείο του αντέδρασαν σύμφωνα με τα στρατηγικά δόγματα και τις στρατιωτικές πρακτικές της

86. Tabarī, I. 2092.

87. Όλες οι πηγές συμφωνούν ότι η Δαμασκός κατακτήθηκε τον 'Rağab 14 (21 Αυγούστου-19 Σεπτεμβρίου 635), διαφωνούν ωστόσο για τη διάρκεια της πολιορκίας: άλλες λένε 6 μήνες, άλλες 4 και άλλες 14. Αυτό όμως οφείλεται στο γεγονός ότι κάποιες πηγές αρχίζουν να υπολογίζουν τη διάρκεια της πολιορκίας/αποκλεισμού από την έναρξη των επιχειρήσεων στην περιοχή της Νότιας Συρίας, άλλες υπολογίζουν μόνο τους μήνες που πέρασε προσωπικά ο αρχιστράτηγος Abū 'Uhayda κάτω από τα τείχη της πόλης. Σε μία παράγραφο ο Tabarī μιλάει για 70 νύχτες, αλλά προσδιωρίζει ότι ήταν «70 νύχτες σκληρής πολιορκίας», αναφερόμενος πιθανώς στην τελευταία φάση της πολιορκίας, όταν εντάθηκαν οι προσπάθειες των επιτιθέμενων. Tabarī, I. 2152 (70 νύχτες), 2155-2156. — Balādihiri, 335, 337. — Ibn 'Asākir, II, 109, 134, 135, 136. — Ya'qūbī, II, 140.

εποχής. Αφού διαπιστώθηκε πως δεν επρόκειτο για μία απλή επιδρομή αλλά για οργανωμένη επίθεση, και μετά την ήττα των τοπικών δυνάμεων ελήφθησαν όλα τα μέτρα για τη συγκρότηση μεγάλου και ισχυρού στρατού προς αντιμετώπιση των μουσουλμάνων. Δεν υπήρχε τότε άλλη πιθανότητα αντίδρασης. Η ανάλυση και η κριτική των παλαιών υστερορωμαϊκών θεσμών στο Βυζάντιο του 7ου αιώνα ανήκουν στη σύγχρονη ιστορική έρευνα: οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν τότε να αντιληφθούν την αναποτελεσματικότητα και την ανεπάρκεια αυτών των θεσμών, και μάλιστα ύστερα από τους θριάμβους του Ηρακλείου κατά των Περσών⁸⁸. Η ήττα στον πόλεμο με τους μουσουλμάνους φανέρωσε τις δυσλειτουργίες του βυζαντινού διοικητικού και στρατιωτικού συστήματος και κατέστησε απαραίτητες κάποιες μεταρρυθμίσεις, κανείς όμως δεν μπορεί να ισχυριστεί με βεβαιότητα ότι εάν υπήρχε τότε το σύστημα των θεμάτων, οι Βυζαντινοί θα απέχρουν την ισλαμική εισβολή⁸⁹. Ο βυζαντινός στρατός είχε πολεμήσει λαμπρά κατά των Περσών και αποτελούσε μία καλά οργανωμένη και έμπειρη στρατιωτική μηχανή, παρόλα αυτά υστερούσε σε ευκινησία και ταχύτητα μετακινήσεων απέναντι στον ισλαμικό στρατό. Στον βυζαντινό στρατό και όχι στον ισλαμικό εκδηλώθηκαν απει-

88. Τη θεωρία της ύπαρξης κάποιας υποτυπώδους θεματικής οργάνωσης στη βυζαντινή Ανατολή τις παραμονές της ισλαμικής εισβολής υποστήριξε πρόσφατα ο I. Shahid σε μια σειρά πέντε άρθρων που δημοσιεύτηκαν στο χρονικό διάστημα 1987-2002. Σε αυτόν απάντησε ο J. Haldon, αντιπαραθέτοντας τη θεωρία της «δουκατικοποίησης» του παλαιού επαρχιακού συστήματος στην Ανατολή. Η διένεξη αυτή αναζωπυρώνει κάπως τις μακρές συζητήσεις γύρω από την εμφάνιση του θεσμού των θεμάτων. Το μόνο στο οποίο συμφωνούν οι δύο έγκριτοι μελετητές είναι ότι κάποια αναδιοργάνωση πρέπει να έγινε και ότι στη νέα διοικητική διαίρεση της Ανατολής υπερίσχυε ο στρατιωτικός αμυντικός παράγων. Τα εν λόγω άρθρα είναι: I. Shahid, *Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic, Byzantion* 57² (1987) 391-403. — Του ίδιου, *Heraclius and the Theme System: Further Observations, Byzantion* 59 (1989) 209-243. — Του ίδιου, *Heraclius and the Unfinished Themes of Oriens: Some Final Observations, Byzantion* 64 (1994) 352-373. — Του ίδιου, *Heraclius and the Theme System Revisited. The Unfinished Themes of the Oriens, εν Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου*, Αθήνα 2001, *Διεθνή Συμπόσια* 9, 15-34. — Του ίδιου, *The Thematization of Oriens. Final Observations, Byzantion* 72 (2002) 192-249. Η απάντηση του Haldon βρίσκεται στο άρθρο του, *Seventh Century Continuities: the Ajnād and the Thematic Myth εν Studies in Late Antiquity and Early Islam, 3d Workshop, State, Resources and Armies*, Princeton, New Jersey 1995, σ. 379-423. Στις αντιρρήσεις του Haldon απαντά λεπτομερώς ο Shahid στο πέμπτο και τελευταίο από τα πέντε αναφερθέντα άρθρα του.

89. Ο W. Kaege εκφράζει την άποψη ότι ήδη από τα χρόνια μετά τη μάχη στον Yarmūk παρατηρείται η στρατιωτικοποίηση της διοίκησης σε πολλές πόλεις. Στηρίζει την άποψή του σε κάποια χωρία Αράβων ιστορικών όπου αναφέρεται ότι: Ο Ηράκλειος τοποθέτησε διοικητές προερχόμενους από τον στρατό του στις πόλεις της Συρίας. Το χωρίο αυτό βρίσκεται στον 'Ishārī, I. 2104 (خلف امراء من جنده على مائن الشام), αλλά απαντά και σε άλλους ιστορικούς (al-Azdi και στον πολύ μεταγενέστερο Ibn Athir). Βλ. W. Kaege, *Islamic Conquests* 176-177.

θαρχία και έλλειψη συνοχής και μάλιστα στην πιο κρίσιμη στιγμή της μάχης, ενώ στις ισλαμικές γραμμές έλαμψε η πειθαρχία και η συνοχή των μουσουλμάνων πολεμιστών, πράγμα αδύνατο ή τουλάχιστον πολύ δύσκολο, εάν επρόκειτο για νομάδες που πολεμούσαν για το πλιάτσικο ή, στην καλύτερη περίπτωση, για φανατικούς που ήθελαν να σκοτωθούν, για να μπουν στον Παράδεισο. Ο ζήλος και ο φανατισμός μόνον δεν υπήρξαν ποτέ καταλυτικοί παράγοντες για να κερδίσει ένας στρατός τον πόλεμο. Η ευθύνη για την ήττα στον Yarmūk, όπως και για πολλά άλλα λάθη στη διεξαγωγή των στρατιωτικών επιχειρήσεων, πρέπει να καταλογιστούν κατά τη γνώμη μας στους διοικητές των βυζαντινών δυνάμεων. Οι Βυζαντινοί ανώτατοι αξιωματικοί φάνηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου να υστερούν σε στρατηγική σκέψη και τακτική ευελιξία απέναντι στους μουσουλμάνους συναδέλφους τους. Καθηλωμένοι στα καθιερωμένα πολεμικά δόγματα της εποχής, δεν μπόρεσαν να προσαρμοστούν σε μία νέα στρατιωτική κατάσταση και σε έναν νέο εχθρό. Οι Βυζαντινοί στρατηγοί δεν εκμεταλλεύτηκαν όπως έπρεπε την αριθμητική και υλική ανωτερότητα που είχαν και τη σπατάλησαν. Αρχικά υποτίμησαν την ισλαμική επίθεση, θεωρώντας την ως ακόμη μία βαρβαρική εισβολή. Μετά τις πρώτες ήττες, η αντίδραση έγινε πιο οργανωμένη και συντονισμένη, αλλά πάντα σε τοπικό επίπεδο, ενεργοποιώντας μόνο τις στρατιωτικές δυνάμεις της Διοίκησης της Ανατολής. Η μεγάλη μάχη στο Aḡnādayn και η άλωση της Δαμασκού (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 635) θορύβησαν και έθεσαν σε συναγερμό την κεντρική εξουσία και ο ίδιος ο αυτοκράτωρ Ηράκλειος ανέλαβε τη διεύθυνση των στρατιωτικών επιχειρήσεων⁹⁰. Εφαρμόστηκαν όλα τα απαραίτητα μέτρα και δεν σημειώθηκε ολιγωρία ή αμέλεια στην προετοιμασία των επιχειρήσεων. Το μοιραίο λάθος ήταν και πάλι η υποτίμηση του εχθρού. Αυτή τη φορά δεν αξιολογήθηκαν σωστά η συνοχή και η πειθαρχία των ισλαμικών στρατευμάτων, κυρίως του πεζικού. Συνοχή και πειθαρχία που ήταν πρωτοφανείς για τους Άραβες και οφείλονταν αποκλειστικά στο Ισλάμ, που εδώ λειτούργησε περισσότερο ως ιδεολογικός παρά ως θρησκευτικός παράγων.

Ο Ηράκλειος, προδομένος από την ανικανότητα των στρατηγών του, κατάφερε μόνο να περιορίσει τις συνέπειες της ήττας και να δημιουργ-

90. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Ηράκλειος δεν είχε τη δυνατότητα να βρει συμμάχους κατά των μουσουλμάνων σε αντίθεση με ό,τι είχε συμβεί στον πόλεμο κατά των Περσών, όπου αποδείχθηκε πολύτιμη η συμμαχία με τους Χαζάρους. Επίσης φαίνεται ότι δεν έγινε καμία προσπάθεια για συντονισμένες ενέργειες με τους Πέρσες απέναντι στον κοινό εχθρό, παρόλο που οι αραβικές πηγές αναφέρουν την παρουσία και τη δράση βυζαντινών στρατιωτικών δυνάμεων στην Κεντρική Μεσοποταμία. Tabari, I. 2475-2477, 2479. Γι' αυτό το ζήτημα, βλ. Χ. Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική*, Αθήνα 2001, 125 (Χαζάρου) και W. Kaegi, *Islamic Conquests 152-157* (Βυζαντινοί στη Μεσοποταμία).

γήσει μία αρκετά ισχυρή αμυντική γραμμή πολύ βορειότερα⁹¹. Από στρατιωτική άποψη το επίτευγμα αυτό δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητο, αλλά είχε ως συνέπεια την απώλεια ολόκληρης της Συρίας⁹². Πιθανώς οι Βυζαντινοί ήλπιζαν σε μία μέλλουσα αντεπίθεση και ανάκτηση των χαμένων εδαφών, όπως είχε ήδη συμβεί με τους περσικούς πολέμους. Εδώ ακριβώς φαίνεται μία ακόμη λάθος εκτίμηση: οι Βυζαντινοί δεν γνώριζαν ή δεν κατάλαβαν πως οι μουσουλμάνοι κατακτητές έφερναν μαζί τους μία νέα ιδεολογία και έναν καινούργιο πολιτισμό. Πέρα από τα στρατιωτικά και πολιτικά δεδομένα, θρησκευτικοί, γλωσσικοί και πολιτισμικοί παράγοντες θα καταστήσουν οριστικές τις εδαφικές απώλειες και ανέφικτη μία ενδεχομένη ανάκτηση των περιοχών αυτών⁹³.

Η βυζαντινή αντίληψη των απειλών στην περιοχή της Συρίας αφορούσε κυρίως τους Πέρσες και δευτερευόντως τους Άραβες επιδρομείς. Πράττοντας αναλόγως, το Βυζαντινό Κράτος –και πριν από αυτό το Ρωμαϊκό– είχε οργανώσει ένα συγκεκριμένο αμυντικό σύστημα που για περίπου τρεις αιώνες αποδείχθηκε αποτελεσματικό. Τους Άραβες επιδρομείς διαδέχτηκαν λοιπόν οι μουσουλμάνοι κατακτητές, οι οποίοι ως μουσουλμάνοι, και όχι ως Άραβες, μπόρεσαν να νικήσουν συγχρόνως τους

91. Ο Ηράκλειος εφάρμοσε την τακτική της καμένης γης στη Βόρεια Συρία και την Ανατολική Κιλικία, σκοπεύοντας έτσι στη δημιουργία μίας νεκρής ζώνης ανάμεσα σε αυτούς και τους προελαύνοντες μουσουλμάνους. Tabarī, I. 2396. — Balādhurī, 432. — Μιχαήλ Σύρος, II, 424. Ο αυτοκράτορας Ηράκλειος μετά τη μάχη στον Yarmūk έφυγε από την Αντιόχεια για να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τον Tabarī, ο Ηράκλειος δεν πήρε τον πιο σύντομο δρόμο, που περνούσε από τα στενά του Ταύρου, αλλά πήγε πρώτα στην Έδεσσα, μετά στα Σαμόσατα και από εκεί κατευθύνθηκε προς την Κωνσταντινούπολη. Tabarī, I. 2395. Η επιλογή του Ηρακλείου να μην επιστρέψει στην πρωτεύουσα ακολουθώντας την πιο συνήθη και πιο γρήγορη διαδρομή μέσω του Ταύρου, ίσως προδίδει τη σπουδή του Ηρακλείου να φροντίσει προσωπικά την οργάνωση της άμυνας στην Άνω Μεσοποταμία. Για τη στρατηγική σημασία της Μεσοποταμίας στα σχέδια άμυνας του Ηρακλείου μετά την απώλεια της Συρίας, βλ. W. Kaegi, *Islamic Conquests 148-151, 157-163, 175-176*.

92. Τα χρόνια μετά τον Yarmūk (636-641) ήταν βασικής σημασίας για την επιβίωση της Αυτοκρατορίας. Ο Ηράκλειος έδρασε σωστά και λογικά και η επιδείνωση της στρατιωτικής κατάστασης που θα σημειωθεί λίγο αργότερα στα νέα νότια βυζαντινά σύνορα οφείλεται ως επί το πλείστον στις δυναστικές έριδες που ξέσπασαν μετά τον θάνατο του Ηρακλείου, στις οποίες ενεπλάκη και ο στρατός. Βλ. γι' αυτό W. Kaegi, *Military Unrest 154-159*.

93. Όσον αφορά τα στρατιωτικά γεγονότα, παρατηρήθηκε η αποστολή στη Συρία νέων μονάδων από τη Μεδίνα και η προσπάθεια των μουσουλμάνων να δημιουργήσουν μια σινοριακή ζώνη κατά μήκος της οροσειράς του Ταύρου· σε πολλές τοποθεσίες εγκαταστάθηκαν φρουρές που τις επάνδρωναν μουσουλμάνοι στρατιώτες. Balādhurī, 404-407, 431, 433, 487, 490. Σκοπός ήταν η πρωτασία των πρόσφατα κατακτηθέντων εδαφών και παρόλα αυτά η αποτροπή διαφυγής κάποιων χριστιανικών αραβικών φυλών στη βυζαντινή επικράτεια. Balādhurī, 431. Βλ. W. Kaegi, *Islamic Conquests 245, 248-249*. — F. Donner, *Islamic Conquests 154*.

Βυζαντινούς και τους Πέρσες, να κατακτήσουν τόσα εδάφη, να τα κρατήσουν και να δημιουργήσουν μία αυτοκρατορία, επιτεύγματα που οι «Άραβες» δεν θα μπορούσαν ποτέ να πραγματοποιήσουν⁹⁴.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

94. Μάταια άλλωστε θα προσπαθούσε ο ερευνητής να βρει στις αραβικές πηγές τους όρους «Άραβας» και «αραβικός», που να αναφέρονται στους μουσουλμάνους. Αντιθέτως, «Άραβες» χαρακτηρίζονται οι σύμμαχοι των Βυζαντινών και οι φυλές που δεν είχαν δεχτεί το Ισλάμ και είχαν παραμείνει χριστιανικές ή ειδωλολατρικές. Η διάκριση μουσουλμάνος-Άραβας συνεχίστηκε στην αραβοϊσλαμική γραμματεία μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Ο όρος «Άραβας» χρησιμοποιείται με τρόπο παρόμοιο με τη χρήση των όρων «Έλληνας» και «έθνικός» από τους Βυζαντινούς συγγραφείς σε αντίθεση προς το «ῥωμαῖος/ῥωμαϊκός», για να δηλώνει τους νομάδες που ζούσαν στα περιθώρια της ισλαμικής κοινωνίας, αν και τυπικά μουσουλμάνοι.

SUMMARY

Marco Miotto

BYZANTIUM AND THE DEFENCE OF SYRIA: ARABS FOEDERATI, ARAB RAIDS AND ISLAMIC CONQUEST (4th-7th CENTURIES)

This article concerns with the presence and the role of the Arabs *foederati* in the byzantine *Dioikesis tes Anatoles* from the 4th century to the Islamic conquest. We focused on the relevance of the role of the Arabs *foederati* in the Byzantine defensive system of the region as a deterrent against the wreath coming from the Arabic Peninsula and from the Arabs allied of the Persians, for more than three centuries.

The Arabs *foederati* in the Byzantine army proved militarily effective but they could not resist to the new Islamic army.

Finally we compared the new Islamic warfare with the old traditional of the preislamic Arabs and analyzed the consequences of that in the conduct of the war during the Islamic conquest in Syria and Palestine.

Αλέξιος Γ. Κ. Σαββίδης

Ο JOHN BAGNELL BURY (1861-1927) ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΙΡΛΑΝΔΟΥ ΘΕΜΕΛΙΩΤΗ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ
ΟΓΔΟΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ

*Ο Bury είναι χωρίς αμφιβολία ένας από τους
σπουδαιότερους βυζαντινολόγους όλων των εποχών.*

G. Ostrogorsky

Σε όλο το διάβα του μεσαίωνα η ίδια εκείνη Αυτοκρατορία που είχε ιδρυθεί από τον Αύγουστο συνέχισε να υφίσταται, να λειτουργεί και να καταλαμβάνει, ακόμη και κατά την ύστατη αδυναμία της. Μια θέση μοναδική στην Ευρώπη ... Υπήρξε μια από τις υπηρεσίες του Γίββωνα στην Ιστορία το γεγονός ότι ο τίτλος του βιβλίου του επιβεβαίωνε σαφώς και αναμφίβολα τη συνέχεια αυτήν ...

Με τα λόγια αυτά, με τα οποία ο Μπιούρου προλόγιζε το 1923 τον τέταρτο τόμο της Μεσαιωνικής Ιστορίας του Καίμπριτζ, που υποτιτλοφορείται *Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* (*Cambridge Medieval History, IV: The Eastern Roman Empire*, 1923, ανατύπωση 1936, introduction, σ. vii), δηλώνεται σαφώς η πεποίθησή του (και πολλών συγχρόνων αλλά και μεταγενέστερων ομοτέχνων του), ότι η «Βυζαντινή Αυτοκρατορία» (όρο που ο ίδιος δεν υιοθέτησε ποτέ) είχε εν τέλει περισσότερα στοιχεία από τη λατινική Δύση, της οποίας αποτέλεσε τη συνέχεια στο νοτιοανατολικό τμήμα της Ευρώπης, παρά από την Ανατολή με την πλούσια ελληνορωμαϊκή κληρονομιά της, απότοκη της ελληνιστικής εποχής. Μια άποψη όμως που, όσο το Βυζάντιο γίνεται όλο και περισσότερα γνωστό, αποδεικνύεται μάλλον υπερβολική, αφού όπως έχει αποδειχθεί, οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν αυτοπροσδιοριζόμενοι τον τίτλο *Ρωμαίοι* όχι ως διακριτικό της εθνικής τους καταγωγής, αλλά ως τίτλο τιμής, μια και ως συνεχιστές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν συνάμα και Ρωμαίοι πολίτες. Ο Μπιούρου όμως ήταν πεπεισμένος για την άποψή του και τα κύρια συνθετικά του εγχειρίδια για την πρωτοβυζαντινή και μέρος της μεσοβυζαντινής περιόδου, με χρονολογικό όριο-τομή το έτος 800 μ.Χ. (στέφη Καρλομάγνου ως αυτοκράτορα από τον πάπα Λέοντα Γ' στη Ρώμη), επίμονα παραδίδουν την κατά την γνώμη του ομαλή διαδοχή από

την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (*Later Roman Empire*) στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (*Eastern Roman Empire*). Σαφώς ο Μπιούρου πίστευε ότι η γραμμή των ηγεμόνων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας συνεχίστηκε, σε μια αδιάσπαστη διαδοχή, από την εποχή ίδρυσής της από τον Οκταβιανό Αύγουστο, το 27 π.Χ., έως τον τελευταίο αυτοκράτορα του Βυζαντίου, Κωνσταντίνο ΙΒ΄ Παλαιολόγο, το 1453. Η παράδοση αυτή έριξε πράγματι γερές ρίζες, όταν, για παράδειγμα, το 1948 οι Norman H. Baynes και H. St. L. Moss επιμελήθηκαν συλλογικό τόμο (με συγγραφείς κορυφαία ονόματα της τότε βυζαντινολογίας), με τίτλο *Βυζάντιο: εισαγωγή στον ανατολικό ρωμαϊκό πολιτισμό* (*Byzantium: introduction to East Roman civilization*, Οξφόρδη 1948, ανατύπωση 1969 και ελληνική μετάφραση του Δ. Σακκά, στις εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1972 με ανατυπώσεις [η πιο πρόσφατη το 2001], όπου πάντως ο υπότιτλος «διορθώνεται» σε *Εισαγωγή στον βυζαντινό πολιτισμό!*)

Η συμβολή του Μπιούρου, οι σύγχρονοι και οι διάδοχοι-επίγονοί του

Σήμερα, ογδόντα χρόνια μετά τον θάνατο του χαλκέντερου και πολυγραφότατου αυτού μελετητή, το έργο του, που μοιράζεται με θαυμαστή ισορροπία μεταξύ των κλασικών σπουδών και της βυζαντινολογίας, εξακολουθεί να έχει την αξία του και να μελετάται σοβαρά. Δεν είναι υπερβολή η άποψη ότι στην πραγματικότητα με την πλούσια εκδοτική του δραστηριότητα συνέβαλε στην ουσιαστική θεμελίωση των βυζαντινών σπουδών στη Μεγάλη Βρετανία¹, που από τα χρόνια του μεγάλου Γίβ-

1. Η πλήρωςτερη βιογραφία του Μπιούρου, με αναλυτική παράθεση των απάντων του, εκδόθηκε δύο χρόνια μετά τον θάνατό του, από τον Νόρμαν Μπαϊνς, τον ουσιαστικό διάδοχο και συνεχιστή του στη Μ. Βρετανία: N. Baynes, *Bibliography of the works of J. B. Bury*, Καίμπριτζ 1929 –η βιογραφία στις σ. 1-124 και η πλήρης εργογραφία του στις σ. 125-175. Γενικά για τον Μπιούρου βλ. συνοπτικότερα στον Α. Σαββίδη, *Ποικίλα δοκίμια ιστορικά, φιλολογικά, βιβλιοκριτικά*, Αθήνα, Ιωλκός, 1999, σ. 289. Πρβλ. Α. Savvides, *The birth and development of Byzantine historical and philological studies in the West: a review essay*, *Mésogeios / Méditerranée* 9-10 (Παρίσι, Hérodotos, 2000) 127-180, ιδίως 158-159. Επίσης βλ. τα (ανώνυμα) λήμματα στο *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό/ΠΒΛ* (Εκδοτικής Αθηνών), τόμ. 6 (1987), σ. 419 C-D και στην *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα* 43 (Αθήνα, Πάπυρος, 1990, ανατύπ. 1996), σ. 343 Β. Σε σχετικό λήμμα της Bohumila Zasterova, στον J. Irmischer († 2000) (επιμ.), *Lexikon der Byzantinistik/LB* τεύχος 2 (Άμστερνταμ 1999), σ. 96-97, ο Μπιούρου αναφέρεται ως «einer der Begründer der modernen Byzantinistik». Βλ. επίσης τη θετική αποτίμηση της προσφοράς του Μπιούρου ως βυζαντινολόγου από τον Α. Vasiliev, *Ιστορία Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Δημοσθ. Σαββίδης, Αθήνα, Μπεργαδής, 1954, ανατυπώσεις 1973 και 2000, σ. 34-37 (στο εξής: *Ιστορία*), όπου διαφωτιστική ανάλυση της θέσης του σχετικά με τους όρους «Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» και «Ανατολική Αυτοκρατορία», και σ. 333-334, όπου ανάλυση της άποψης του Μπιούρου ότι «Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» υπάρχει από το 800 μ.Χ. Πρβλ. Joan Hussey, *The Byzantine world*, Λον-

βωνα (Sir Edward Gibbon: 1737-1794), δεν είχε για μια εκατονταετία περίπου –πλην της αξιολογότερης εξαίρεσης του Σκωτσέζου Τζωρτζ Φίνλαιϊ (George Finlay: 1799-1875), παραγάγει αντάξια έργα συνεχιστών του². Από τις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, όταν μεταξύ 1889 και 1923 (σε διάστημα τριάντα τεσσάρων ετών) ο Μπιούρυ συνέγραψε τα ανεπανάληπτα συνθετικά του έργα που κάλυπταν την περίοδο από τον θάνατο του Θεοδόσιου Α΄ και τον διαμοιρασμό της Αυτοκρατορίας σε ανατολικό και δυτικό τμήμα (395 μ.Χ.) έως το τέλος της Φρυγικής δυναστείας του Αμορίου και την ίδρυση της Μακεδονικής δυναστείας (867 μ.Χ.)³, ο Μπιούρυ έμελλε να επηρεάσει αποφασιστικά πολλές γενεές ιστορικών –το γνωστότερο παράδειγμα αποτελεί ο επίσης εμβριθής αλλά και γλαφυρότατος, αιωνόβιος Σκωτσέζος, Σερ Στήβεν Ράνσιμαν (Sir Steven Runciman: 1903-2000), που κατά τη δεκαετία του 1920 υπήρξε μαθητής του, αρχίζοντας τη δική του «φρενιτιώδη» βιβλιογραφική παραγωγή περί Βυζαντίου και Σταυροφοριών για πολλές δεκαετίες, από το 1929 και εξής. Ο Ράνσιμαν έφυγε πρόσφατα, με το κλείσιμο του καθοριστικού για την εξέλιξη της βυζαντινολογίας 20ού αιώνα⁴.

Σύγχρονοι μελετητές του Μπιούρυ στη Βρετανία υπήρξαν ο Φ.

δίνω ³1967, σ. 9 (πρόλογος) και Α. Σαββίδης - Β. Hendrickx, *Εισαγωγή στη βυζαντινή ιστορία*, 284-1461, μετάφραση από το αγγλικό πρωτότυπο [2001] Αθ. Κονδύλης, Θεσσαλονίκη, Αντ. Σταμούλης / Ηρόδοτος, 2003, σ. 9 και ιδίως σ. 29-32.

2. Περί Φίνλαιϊ βλ. την αποτίμηση του Vasiliev, *Ιστορία* 25-29. Πρβλ. Α. Σαββίδης, Γεώργιος Φίνλαιϊ, *Νέα Εστία* 131, τεύχος 1555 (1992) 541-543 (= ανατύπωση στου ιδίου, *Μελέτηματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων* 1984-1994, *Φάρσαλα - Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος*, 1997, σ. 325-327) και Χρ. Μπαλόγλου, Τζωρτζ Φίνλαιϊ, ο ιστορικός του υπόδουλου Ελληνισμού, *Ιστορικά Θέματα* τεύχ. 24 (Αθήνα, Περισκόπιο, Δεκέμβριος 2003), σ. 108-117. Επίσης, βλ. του ιδίου (Chr. Mpaloglou), George Finlay and Georgios Gemistos Plethon. New evidence from Finlay's records, *Medioevo Greco* 3 (2003) 23-42.

3. Κατά τον Αλ. Ν. Οικονομίδη, επιμελητή της πιο πρόσφατης συλλογής έργων του Μπιούρυ (*A History of the Later Roman Empire - A supplement*, Σικάγο 1974, σ. 3-4), ο μεγάλος ιστορικός πιθανόν να είχε κατά νουν τη συνέχεια του συνθετικού του έργου και μετά το 867 μ.Χ. Την πληροφορία αυτή έδωσε και ο Α. Vasiliev, *Ιστορία* 34-35.

4. Περί Ράνσιμαν βλ. πρόσφατα Ν. Νικολούδης, Στήβεν Ράνσιμαν –ο ιστορικός και το έργο του, στο: *Τρεις Βρεταννοί μελετητές της αίγλης του Βυζαντίου* (Robert Browning 1914-1997 / Sir Steven Runciman 1903-2000 / Chris M. Woodhouse 1917-2001), *Ημερίδα Διεθνούς Επιστημονικής Εταιρείας Πληθωνικών και Βυζαντινών Μελετών*, Αθήνα, Δεκέμβριος 2001 (Αθήνα 2004), σ. 13-22. Πρβλ. Α. Σαββίδης, Σερ Στήβεν Ράνσιμαν, *Νέα Εστία* 130, τεύχ. 1546 (1991) 1607-1608 και Σερ Στήβεν Ράνσιμαν (1903-2000). Το κλείσιμο ενός λαμπρού κύκλου, εφημ. *ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΤΥΠΙΑ* 24-11-2000, σ. 26. Σημειωτέον ότι πρόσφατα κυκλοφόρησαν, με επιμέλεια του Χρ. Μπαλόγλου, τα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Η συμβολή του Sir Steven Runciman στην ανάδειξη του βυζαντινού πολιτισμού»*, Μυστράς, Μάιος 2001, Αθήνα - Μυστράς, *Ίδρυμα Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Μυστράς*, (2005), με διάφορες ενδιαφέρουσες συμβολές.

Μπάσσελλ (F. W. Bussell), που το 1910 συνέγραψε δίτομη ιστορία των ρωμαϊκών θεσμών από την εποχή του Δομητιανού έως τον θάνατο του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (*The Roman Empire: essays on the constitutional history, A.D. 80-1081*, 2 τόμοι, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1910)⁵, η Τζωρτζίνα Μπάκλερ (Georgina Buckler: 1868-1952), συγγραφέας μεταξύ άλλων μιας εξαιρετικής μονογραφίας για την Άννα Κομνηνή (*Anna Comnena: a study*, Οξφόρδη 1929)⁶, και ο Ε. Μπρουκς (E. W. Brooks: 1863-1955), συγγραφέας ορισμένων πρωτοποριακών για την εποχή του μελετών (μεταξύ 1898 και 1923) περί των βυζαντινο-αραβικών σχέσεων, με εξαιρετική γνώση των μουσουλμανικών πηγών⁷. Την εποχή των πρώτων δημοσιευμάτων του Μπιούρι εμφανίστηκε και η γλαφυρή εκλαϊκευτική μονογραφία περί Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (*The Byzantine Empire*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1892, ανατύπωση 1901) του συγχρόνου του, γεννημένου στην Ινδία, Τσαρλς Όμαν (Sir Charles William Chadwick Oman: 1860-1946), συγγραφέα του θεωρούμενου ακόμη θεμελιακού συγγράμματος για την τέχνη του πολέμου κατά τον μεσαίωνα (*The art of war in the Middle Ages*, 2 τόμοι, Λονδίνο 1898, Βοστώνη - Νέα Υόρκη 2^η 1924)⁸, όπως επίσης και η εκλαϊκευτική και άριστα εικονογραφημένη αφήγηση του Ε. Φορντ (E. Foord, *The Byzantine Empire: rearguard of European civilization*, Λονδίνο 1911). Επιφανείς επίσης άμεσοι ή έμμεσοι μαθητές της παράδοσης του Μπιούρι υπήρξαν ο στενός του συνεργάτης (ήδη από το 1911/1913 και στην *Αρχαία Ιστορία του Καίμπριτζ* και τη *Μεσαιωνική Ιστορία του Καίμπριτζ*), αλλά επίσης βιογράφος-βιβλιογράφος του και θεωρούμενος άξιος διάδοχος (κατά τον Γ. Οστρογκόρσκι), Νόρμαν Μπαϊνς (Norman H. Baynes: 1877-1961)⁹, η Άλις Γκάρντνερ (Alice Gardner: 1854-

5. Βλ. τη σχετική αποτίμηση με ορισμένες αρνητικές κρίσεις από τον Α. Vasiliev, *Ιστορία* 39.

6. Για την Μπάκλερ βλ. Charlotte Roueché, Georgina Buckler: the making of a British byzantinist, στο: R. Beaton - Charlotte Roueché (επιμ.), *The making of Byzantine history. Studies dedicated to Donald M. Nicol*, Aldershot, Variorum, 1993, σ. 174-196.

7. Βλ. κυρίως: The Arabs in Asia Minor (641-750) from Arabic sources, *Journal of Hellenic Studies/JHS* 18 (1898). — The campaign of 716-718 from Arabic sources, *JHS* 19 (1899). — Byzantines and Arabs in the time of the early Abbasids, *English Historical Review/EHR* 15-16 (1900-1901). — Arabic lists of the Byzantine themes, *JHS* 21 (1901). — The Arab occupation of Crete, *EHR* 28 (1913). Εξαιρετικά και τα κεφάλαιά του στους πρώτους τόμους της *Μεσαιωνικής Ιστορίας του Καίμπριτζ/Cambridge Medieval History/CMH*: The eastern provinces from Arcadius to Anastasius, A.D. 395-518, *CMH* I (1911). — The successors of Heraclius to 717, *CMH* II (1913). — The struggle with the Saracens, 717-867 και The struggle with the Saracens, 867-1057, *CMH* IV (1923).

8. Για τον Όμαν βλ. *Chambers biographical dictionary* (επιμ. Una McGovern), Εδμβούργο 72002, σ. 1145 Α.

9. Το 1925, ενώ ακόμη ζούσε ο Μπιούρι, ο Μπαϊνς εξέδωσε τη μικρή του μονογραφία *The Byzantine Empire* (ανατύπ. Λονδίνο - Νέο Τorόντο 1958). Στα έργα του συμπεριλαμβάν-

1927)¹⁰, ο Ρόμιλλυ Τζένκινς (Romilly Jenkins: 1907-1969)¹¹, ο Σερ Έρνεστ Μπάρκερ (Sir Ernest Barker: 1874-1960)¹², ο Άρνολντ Τζόουνς (Arnold H. M. Jones: 1904-1970)¹³, ο πολυσύνθετος Ρόμπερτ Μπράουνινγκ (Robert Browning: 1914-1997)¹⁴, η πολύ πρόσφατα αποβιώσασα (20-2-2006),

νεται και η εξαιρετική συλλογή δοκιμίων *Byzantine studies and other essays* (Λονδίνο 1955). Πολύ αξιολόγα τα κεφάλαιά του στον τελευταίο τόμο της *Αρχαίας Ιστορίας* του Καίμπριτζ/ *Cambridge Ancient History* και στους δύο πρώτους τόμους της CMH: Constantine, CAH XII (1939). — Constantine's successors to Jovian and the struggle with Persia και The dynasty of Valentinian and Theodosius the Great, CMH I (1911). — The successors of Justinian, CMH II (1913). Ο χαρακτηρισμός του Μπαίηνς ως άξιου διαδόχου του Μπιούρου στον G. Ostrogorsky, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, μτφρ. Ι. Παναγόπουλος -επιμ. Ευ. Χρυσός, τόμ. Α', Αθήνα, Βασιλόπουλος, 1978, ανατύπ. 1997, σ. 60.

10. Το σημαντικότερο έργο της υπήρξε η μονογραφία της *The Lascaris of Nicaea. The story of an empire in exile*, Λονδίνο 1912. Έγραψε ακόμα τρεις άλλες μονογραφίες, για τον Ιουλιανό (*Julian the emperor and philosopher, and the last struggle of Paganism against Christianity*, Λονδίνο 1895), τον Θεόδωρο Στουδίτη (*Theodore of Stoudion. His life and time*, Λονδίνο 1905) και για τη Ρώμη (*Rome, the middle of the world*, Λονδίνο χ.χ.).

11. Βλ. σχετικά Α. Σαββίδης, Ρόμιλλυ Τζένκινς (1907-1969), *Νέα Εστία* 136, τεύχ. 1613 (1994) 1209-1210 (= ανατύπ. στου ιδίου, *Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία. Μεσαιωνικά, μεταβυζαντινά και ισλαμικά ιστορικά θέματα. Ανατύπωση μελετών και άρθρων* 1987-1997, Αθήνα, Δημιουργία, 1997, σ. 217-218), όπου αναφορά της κυριότερης εργογραφίας του. Το εγχειρίδιο του Τζένκινς *Byzantium: the imperial centuries*, A.D. 610-1071, Λονδίνο 1966, ανατύπ. Παν/μιο Τορόντο 1987 είναι ένα από τα πλέον καλογραμμένα του είδους, απευθυνόμενο και στο ευρύ αναγνωστικό κοινό ως βιβλίο «για αρχαρίους», αν και ο ερευνητής βρίσκει πάντοτε εδώ πρωτότυπες ιδέες και θεωρήσεις.

12. Πολύ χρήσιμο για τους αγγλόφωνους βυζαντινολόγους υπήρξε η συλλογή του *Social and political thought in Byzantium from Justinian to the last Palaeologus*, Οξφόρδη 1957, ανατύπ. 1961.

13. Ο Τζόουνς έγραψε επίσης, 75 χρόνια μετά τον Μπιούρο, συνθετικό έργο περί ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αρχίζοντας όμως από τον Διοκλητιανό (284) και κλείνοντας με τη δολοφονία του Μαυρίκιου από τον Φωκά (602): *The Later Roman Empire, 284-602. A social, economic and administrative survey*, 3 τόμοι, Οξφόρδη 1964. Βλ. σχετικό λήμμα του Α. Savvides, *LB* 3 (Άμστερνταμ, υπό έκδοση), με μνεία των κυριότερων έργων του.

14. Για τον Μπράουνινγκ βλ. Α. Σαββίδης, Ρόμπερτ Μπράουνινγκ: μισός αιώνας προσφοράς στα ελληνικά γράμματα, *Νέα Εστία* 131 (1992) 197-199 και τη νεκρολογία του ιδίου, Ρόμπερτ Μπράουνινγκ (1914-1997), *Νέα Εστία* 141 (1997) 855-856. Βλ. επίσης τα νεκρολογικά κείμενα των Κ. Κωνσταντινίδη, Ο χαλκέντερος μελετητής του ελληνικού πολιτισμού. Οι αναζητήσεις και οι αγώνες του φιλέλληλα Βρετανού καθηγητή Ρόμπερτ Μπράουνινγκ, εφημ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 16-3-1997. — Αθ. Μαρκόπουλου, Ο ηγεμών της παιδείας, εφημ. ΤΟ ΒΗΜΑ 16-3-1997 (με την ευκαιρία της έκδοσης ειδικού τιμητικού τόμου με τίτλο Φιλέλλην - *Studies in honour of Robert Browning*, επιμ. C. Constantinides, N. Panagiotakes, Elizabeth Jeffreys και Athanassios Angelou, Βενετία 1996) και Δ. Κυρτάτα, Ρόμπερτ Μπράουνινγκ, ο ζηλωτής δάσκαλος, Ο Πολίτης (Μάρτιος 1997) 36-37. Επίσης, βλ. Αθ. Αγγέλου, Robert Browning, ο φιλέλλην, τόμ. *Τρεις Βρετανοί μελετητές*, ό.π., σ. 25-30. Ολοκληρωμένη εργογραφία του Μπράουνινγκ στον προαναφερόμενο τιμητικό τόμο Φιλέλλην και στο πανηγυρικό τεύχος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Αναγύρευση καθηγητή Robert Browning σε επίτιμο διδάκτορα Φιλοσοφίας, Ιωάννινα 1997, σ. 39-71 (της περιόδου 1939-1997). Επίσης βλ. το σχετικό περί R. Browning λήμμα της Anglika Laiou, *LB* 2 (1999) 92 Α-Β.

σχεδόν αιωνόβια, Τζόαν Χάσσεϋ (Joan M. Hussey: 1907-2006) και ο π. Τζόζεφ Γκιλλ (Joseph Gill: 1901-1989) (συγγραφείς και οι δυο τους σημαντικών μονογραφιών βυζαντινής εκκλησιαστικής ιστορίας –με έμφαση στις σχέσεις του Βυζαντίου με την Παποσύνη ο Γκιλλ)¹⁵, ο Πήτερ Μπράουν (Peter Brown, 1935-), ο Νάιτζελ Ουίλσον (Nigel Wilson), ο Τζων Μάρτινταϊντλ (John Martindale, 1935-), ο Ντόναλντ Μ. Νίκολ (Donald M. Nicol: 1923-2003)¹⁶, ο Κύριλλος Μάνγκο (Cyril Mango: 1928-), ο Άντονυ Μπράυερ (Anthony A. M. Bryer: 1937-)¹⁷ και η ελληνικής καταγωγής Ιουλιανή Χρυσοστομίδου (Julian Chrysostomides). Εδώ θα έπρεπε επίσης να μνημονευθούν ο μεγάλος Βρετανός ιστορικός και δημιουργός της Σπουδής της Ιστορίας (*A study of History*), Άρνολντ Τούνμπη (1889-1975), όψιμος βυζαντινολόγος στα τέλη της ζωής του με τη σημαντικότετη περί Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου μονογραφία του, το 1973¹⁸, καθώς και ο επιφανής ρωσικής καταγωγής σλαβολόγος-βυζαντι-

15. Το 1966-1967 η Χάσσεϋ, με τη συνεργασία των D. M. Nicol και G. Cowan, επιμελήθηκε τη 2η έκδοση του τόμου IV (σε 2 μέρη) της συλλογικής *Cambridge Medieval History* και το 1967 (σε συνεργασία με τους Dimitri Obolensky και Steven Runciman) τα *Πρακτικά του 13ου Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου της Οξφόρδης (Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, September 1966, Οξφόρδη 1967)*. Από τα άλλα έργα της σημειώνουμε τη μονογραφία της *Church and learning in the Byzantine Empire, 867-1185*, Λονδίνο 1937, το ευσύνοπτο εγχειρίδιό της *The Byzantine world*, Λονδίνο 1957, ³1967) και το ώριμο συνθετικό της βιβλίο *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Οξφόρδη 1986, ανατύπωση 1990. Πολύ σημαντικές οι μεταφράσεις της από τα γερμανικά του κλασικού εγχειριδίου βυζαντινής ιστορίας του G. Ostrogorsky (Οξφόρδη 1956, ²1968 με ανατυπώσεις) και του εγχειριδίου βυζαντινού πολιτισμού του H. Haussig (Λονδίνο 1971). Δίδαξε επί σειρά ετών Βυζαντινή Ιστορία σε αγγλικά πανεπιστήμια (βοηθός στο Παν/μιο του Μάντσεστερ το 1937-1943, λέκτορας και αναπληρώτρια καθηγήτρια [reader] στο Κολλέγιο Bedford του Παν/μίου Λονδίνου το 1943-1947 και το 1947-1950, και καθηγήτρια στο Κολλέγιο Royal Holloway του Παν/μίου Λονδίνου το 1950-1974). Ομότιμη καθηγήτρια από το 1974, υπήρξε επίσης πρόεδρος της Βρετανικής Εθνικής Επιτροπής Βυζαντινών Σπουδών την περίοδο 1961-1971. Το 1988 οι μαθητές και συνεργάτες της εξέδωσαν τιμητικό τόμο για την Χάσσεϋ, με τίτλο *Kathegetria: essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday*. Νεκρολογία της στην εφημερίδα *THE INDEPENDENT* δημοσίευσε πρόσφατα (9 Οκτωβρίου 2006) η διάδοχός της στο Παν/μιο Λονδίνου, Julian Chrysostomides (στο Internet: <http://news.independent.co.uk/people/obituaries/article351763.ece>). Πρβλ. τη νεκρολογία του Α. Σαββίδη, Juan Mervyn Hussey (5.VI.1907-20.II.2006), *Βυζαντινά* 26 (2006) 525-527.

16. Βλ. σχετικά Α. Σαββίδης, Ντόναλντ Νίκολ, ο πρωτοπόρος μελετητής της παλαιολόγειας περιόδου, *Ιστορικά Θέματα* τεύχ. 27 (Μάρτιος 2004) 90-95 και τη νεκρολογία του ιδίου, Ντόναλντ Μ. Νίκολ (1923-2003), *Βυζαντινά* 23 (2003) 377-381.

17. Βλ. Α. Σαββίδης, Anthony A. M. Bryer – *laudatio*, *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου «Περί Πόντου»*, Ιανουάριος 2004 (προς τιμήν των Οδυσσέα Λαμφίδη και Anthony Bryer) (Θεσσαλονίκη, υπό έκδοση) και *Αρχείον Πόντου* 52 (Αθήνα, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, 2006, υπό έκδοση).

18. Ι. αυτών βλ. Α. Σαββίδης, Άρνολντ Τούνμπη, ένας μαΐστορας της Φιλοσοφίας της Ιστορίας, *Νέα Εστία* 138, τεύχ. 1635 (1995) 1059-1063 (= ανατύπ. στου ιδίου, Από το

νολόγος, Σερ Ντιμίτρι Ομπολένσκυ (Sir Dimitri Obolensky: 1918-2001), Βρετανός υπήκοος με σπουδαία ακαδημαϊκή σταδιοδρομία και κορυφαία συγγράμματα ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει η *Βυζαντινή κοινοπολιτεία του* (*The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, Λονδίνο 1971)¹⁹.

Μνημονεύουμε επίσης εδώ τους συναδέλφους-επιγόνους των προηγούμενων (και εν πολλοίς ακόμη ενεργούς σε βρετανικά [αγγλικά, ιρλανδικά και ουαλικά], σε σκωτικά και σε άλλα πανεπιστήμια): τους Έιβεριλ Κάμερον (Averil Cameron), Μάικλ Άνγκολντ (Michael Angold), Τζων Χάλντον (John Haldon), Τζούντιθ Χέρριν (Judith Herrin), Μάργκαρετ Μάλλετ (Margaret Mullet), Ρόζμαρυ Μόρρις (Rosemary Morris), Πωλ Μαγκνταλινό (Paul Magdalino), Τζόναθαν Σέπαρντ (Jonathan Shepard), Τζάιμς Χάουαρντ-Τζόνστον (James D. Howard-Johnston), Μάικλ Τζέφφρεϋς (Michael Jeffreys) και Ελίζαμπεθ Τζέφφρεϋς (Elizabeth Jeffreys), Μάικλ Χέντυ (Michael Hendy), Μάικλ Ουίτμπυ (Michael Whitby) και Άλαν Χάρβεϋ (Alan Harvey) –τέλος, από τις νεότερες γενεές Βρετανών βυζαντινολόγων με ήδη πανεπιστημιακή/ερευνητική θητεία αλλά και με κάποια συνθετική μονογραφία ή αξιόλογο ερευνητικό συγγραφικό έργο στο ενεργητικό τους, αναφέρονται εδώ οι Πωλ Στέφενσον (Paul Stephenson), Μαρκ Ουίττοου (Mark Whittow), Ντίον Σμάυθ (Dion Smythe), Τζόναθαν Χάρρις (Jonathan Harris), Τζ. Έβανς (J. Evans) και Τζ. Μούρχεντ (J. Moorhead)²⁰. Στο κλείσιμο του μέρους αυτού αναφέρουμε και τον γλαφυρό συγγραφέα των ημερών μας –τέκνο της γιββώνειας ή γκιμπονικής παράδοσης– Λόρδο Τζων Τζούλιους Νόριτς (John Julius Norwich: 1929-), συγγραφέα παλαιότερα μονογραφιών για τους Νορμανδούς της Ιταλίας-Σικελίας και για τη βενετική ιστορία, που σχετικά πρόσφατα ολοκλήρωσε ένα ογκώδες τρίπτυχο για το Βυζάντιο (Λονδίνο 1988, 1991, 1995 –και σε ελληνική μετάφραση, Αθήνα, Intered, 1996, 1997, 1999), καθώς και τη δική του

Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 337-342), ιδίως σ. 1062 Α [= ανατύπ. σ. 340 Α] για το έργο περί Πορφυρογέννητου (*Constantine Porphyrogenitus and his world*, Λονδίνο 1973).

19. Γι' αυτόν και το πολυδιάστατο έργο του βλ. τώρα Α. Σαββίδης, Sir Dimitri Obolensky (1918-2001). Νεκρολογία, *Βυζαντινά* 25 (2005-2006) 309-313. Ειδικότερα για τη *Βυζαντινή κοινοπολιτεία* και την ελληνική της μετάφραση (1991) βλ. Α. Σαββίδης, Ποικίλα δοκίμια 60-67 (με γενικότερη επίσης αποτίμηση του έργου του).

20. Πρέπει επίσης να αναφερθούν εδώ και δύο πολύ σημαντικοί Βρετανοί αρχαιολόγοι-ιστορικοί της τέχνης, ο παλαιότερος Νταϊνχιντ Τάλμποτ Ράις (David Talbot Rice: †1972), που το έτος θανάτου του Μπιούρι (1927) διορίζοταν διευθυντής της ανασκαφικής αποστολής της Βρετανικής Ακαδημίας στην Κωνσταντινούπολη (περί αυτού βλ. αναλυτικά στον Α. Σαββίδη, «Γιολογικά και βιβλιογραφικά», στην ελληνική μτφρ. [από τον Άνδρ. Παππά] του βιβλίου του *Βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα, Υποδομή, ανατύπ. 2001, σ. 1-32, ιδίως 1-5), και στις ημέρες μας ο Ρόμπιν Κόρμακ (Robin Cormack).

επίτομη εκδοχή περί βυζαντινής ιστορίας²¹.

Σπουδές και ακαδημαϊκή σταδιοδρομία – Η συμβολή του Μπιούρου στη γένεση της Αρχαίας και της Μεσαιωνικής Ιστορίας του Καίμπριτζ

Ο Μπιούρος²² υπήρξε συνάμα δεινός κλασικιστής-ελληνιστής, αλλά και μεθοδικότατος βυζαντινολόγος ιστορικός. Γεννήθηκε στην επαρχία Μόναχαν (County Monaghan) της Ιρλανδίας²³, στις 15 ή 16 Οκτωβρίου του 1861 και έζησε έως τα εξήντα έξι του χρόνια, όταν πέθανε στη Ρώμη, την 1η Ιουνίου του 1927. Οι σπουδές του στο Κολλέγιο Foyle του Λοντοντέρου και στο Κολλέγιο Trinity του Πανεπιστημίου του Δουβλίνου (1878-1882), του έδωσαν γερά φιλολογικά και ιστορικά θεμέλια, τα οποία στη συνέχεια ξεδίπλωσε σε ένα εντυπωσιακό ως προς την ποσότητα αλλά και την ποιότητα έργο. Μεγάλο του προσόν υπήρξε η πολυγλωσσία του –μεταξύ των διαφόρων γλωσσών που χρησιμοποιούσε στις έρευνές του συμπεριλαμβάνονται τα ρωσικά και τα ουγγρικά (!). Το 1885 έγινε επιστημονικός εταίρος (Fellow) του Κολλεγίου Trinity και την περίοδο 1893-1902 υπήρξε καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Δουβλίνου, καθώς και καθηγητής Ελληνικών εκεί από το 1899.

Το 1902 υπήρξε η σημαντικότερη χρονιά της ακαδημαϊκής του σταδιοδρομίας, όταν διαδέχτηκε ως καθηγητής Νεότερης Ιστορίας (Professor of Modern History) στο ονομαστό Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ τον φημισμένο Λόρδο Άκτον (John Emerich Edwards Dalberg, Lord Acton: 1834-1902), μετά την ασθένεια και τον θάνατο του τελευταίου την ίδια εκείνη χρονιά. Διάφοροι επιστήμονες έχουν κατά καιρούς αναρωτηθεί πώς ένας αρχικά κλασικιστής (με εκδόσεις του Πίνδαρου) και κατόπιν μεσαιωνολόγος κατέλαβε έδρα νεότερης ιστορίας, η απάντηση όμως δεν είναι δύσκολη, αφού τα χρόνια εκείνα η έννοια της «νεότερης ιστορίας» στις πανεπιστημιακές έδρες δεν απέκλειε από την από καθέδρας διδασκαλία

21. Βλ. σχετικές βιβλιοκρισίες των περί Βυζαντίου έργων του Νόριτς από τον Α. Σαββίδη, εφημ. ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ 20-2-2000/ ένθετο Νέες Εποχές, σ. β7, Βυζαντινά 20 (Θεσσαλονίκη, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 2000, έκδ. 2001) 426-428, και Ιστορικά Θέματα τεύχ. 11 (Οκτώβριος 2002) 129-130. Αρκετά παλαιότερα κυκλοφόρησε στην Αγγλία η επίσης εκλαϊκευτική σύνθεση του Jack Lindsay, με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα τίτλο με χαρακτηρισμό του Βυζαντίου ως «πρώτης Ευρώπης» (*Byzantium into Europe. A history of Byzantium as the First Europe [326-1204 A.D.] and its further contributions till 1453*, Λονδίνο 1952).

22. Μερικές φορές το όνομά του προφέρεται στα αγγλικά «Μπέρι» και όχι «Μπιούρι» –η σύγχυση αυτή αποτυπώνεται και στην ελληνική μετάφραση του έργου του F. Πέαρς (που κι αυτό συχνά προφέρεται εσφαλμένα ως «Πήαρς») για την Άλωση του 1453 (βλ. εδώ υποσημείωση 26, στις σ. 13, 14 σημ. 1).

23. Στο μικρό περί Μπιούρι λήμμα στη Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια/ΜΣΕ 23 (Αθήνα, Ακάδημος, 1981), σ. 197 C, ως τόπος γέννησής του αναφέρεται το Μόναχο (!!!).

και τις άλλες δύο ιστορικές περιόδους (την αρχαιότητα και τον μεσαιώνα)²⁴. Η τρανότερη απόδειξη αυτού του γεγονότος προέρχεται μέσα από την οργάνωση των τριών μνημειωδών συλλογικών έργων από το Πανεπιστήμιο του Κάιμπριτζ για τις τρεις μεγάλες περιόδους της παγκόσμιας ιστορίας, δηλαδή, την *Αρχαία Ιστορία του Κάιμπριτζ* (*Cambridge Ancient History/CAH*), τη *Μεσαιωνική Ιστορία του Κάιμπριτζ* (*Cambridge Medieval History/CMH*) και τη *Νεότερη Ιστορία του Κάιμπριτζ* (*Cambridge Modern History/CModH*). Ο Μπιούρι συμμετείχε και στα τρία αυτά μοναδικής αξίας για την εποχή τους έργα, στα δύο πρώτα ως βασικός συντονιστής και εισηγητής²⁵ και στο τρίτο ως συγγραφέας ειδικού κεφαλαίου για την ύστερη μεσαιωνική περίοδο και την χαραυγή των νεότερων χρόνων με επίκεντρο τις οθωμανικές κατακτήσεις (“The Ottoman conquest”, στην *CModH I: The Renaissance*, γενική επιμέλεια Lord Acton, 1902, ανατύπωση 1934, σ. 67-103) –γεγονός που αποδεικνύει τις βαθιές ιστορικές του γνώσεις. Στις *CAH* και *CMH* δεν συνέταξε ο ίδιος κεφάλαια, υπήρξε όμως ο ιθύνων νους της οργάνωσής τους και ανέθεσε κεφάλαια, μεταξύ άλλων διάσημων βυζαντινολόγων και άλλων μεσαιωνολόγων της εποχής εκείνης, όπως στον προαναφερθέντα Ν. Μπαίηνς (N. Baynes –εδώ πιο πάνω, υποσημ. 9) καθώς και σε άλλους Βρετανούς ομοτέχνους του, όπως τους Έντουιν Πέαρς (Edwin Pears: 1835-1919)²⁶, Ε. Ου. Μπρουκς (E. W. Brooks –πρβλ. εδώ πιο πάνω, υποσημ. 7), Τόμας Άρνολντ (Thomas Arnold) και τον πολυγραφότατο Ουίλλιαμ Μίλλερ (William Miller: 1864-1945)²⁷. Ειδικά κεφάλαια για τη βυζαντινή περίοδο από τον

24. Βλ. τα όσα γράφει σχετικά με τη “χαλαρή” ερμηνεία του όρου «νεότερη ιστορία» ο F. Heanrshaw, στο προλογικό του σημείωμα της μεταθανάτιας έκδοσης του έργου του Μπιούρι για την εισβολή της Ευρώπης από τους βαρβαρικούς λαούς (*The invasion of Europe by the barbarians*, Λονδίνο 1928, σ. v).

25. Ιδιαίτερα στην *CMH* και οι οκτώ τόμοι της σειράς αναγράφουν μετά τον βασικό τίτλο τη φράση “Planned by J. B. Bury”, ενώ στη συνέχεια για κάθε τόμο αναγράφονται και οι διάφοροι κατά περίπτωση επιμελητές. Μόνο για τον τόμο IV (*The Eastern Roman Empire*, 1923) ο Μπιούρι θεωρείται, εκτός από γενικός σχεδιαστής, και επιμελητής έκδοσης.

26. Εξαιρετικό το κεφάλαιό του με τίτλο *The Ottoman Turks to the fall of Constantinople*, *CMH* IV (1923), το οποίο εκδόθηκε μετά τον θάνατό του. Για την πρόσφατη ελληνική μετάφραση των σπουδαίων παλαιών μονογραφιών του Πέαρς για τις αλώσεις του 1204 και του 1453 (*Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Ιστορία της Τέταρτης Σταυροφορίας και Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453*, μτφρ. Ιωσήφ και Χριστίνα Κασσεσιάν, Αθήνα, Στοχαστής, 2003-2004 και τα δύο βιβλία –οι πρωτότυπες αγγλικές εκδόσεις το 1885 και το 1903 αντίστοιχα), βλ. βιβλιοκρισία του Α. Σαββίδη, *Ιστορικά Θέματα* τεύχ. 30 (Ιούνιος 2004) 128-129. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με τον Μπιούρι, ο Πέαρς έκανε λόγο αναφερόμενος στο Βυζάντιο για «Ελληνική Αυτοκρατορία» (*Greek Empire*).

27. Περί Μίλλερ βλ. Α. Σαββίδης, Ουίλλιαμ Μίλλερ (1864-1945): πενήντα χρόνια από τον θάνατό του, *Νέα Εστία* 138, τεύχ. 1636 (1995) 1151-1154 (= ανατύπ. στον ίδιο, Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία, σ. 343-346), με παρουσίαση της κυριότερης εργογραφίας του.

Μέγα Κωνσταντίνο έως την Άλωση του 1453 υπάρχουν στον τόμο XII της CAH (1939) και στους τόμους I (*The Christian Roman Empire and the foundation of the Teutonic kingdoms*, 1911), II (*The rise of the Saracens and the foundation of the Western Empires*, 1913) και κυρίως IV (1923) –ο τελευταίος αυτός τόμος μάλιστα φέρει τον υπότιτλο *The Eastern Roman Empire, 717-1453*, με ειδικό πρόλογο του Μπιούρυ (σ. vii-xiv), ο οποίος πρέπει να αναφερθεί ότι ανατυπώθηκε λόγω της σημασίας του και στη νέα έκδοση του τόμου IV της CMH, με υπότιτλο *The Byzantine Empire* αυτήν τη φορά, σε δύο τόμους (1966-1967), με επιμέλεια της Joan Hussey και συνεπιμελητές τους D. M. Nicol και G. Cowan (τόμος IV.1: *Byzantium and its neighbours*, σ. xiii-xx), αλλά και στον ειδικό τόμο *A supplement* (βλ. εδώ πιο κάτω), με τίτλο “A survey of Byzantine history” (1974, σ. 19-31).

Η γιββώνεια παράδοση και ο Μπιούρυ – Μεγάλοι σύγχρονοί του στην Ευρώπη και στη Ρωσία

Εκτός από την αυθεντική προσφορά των συγγραμμάτων του, ο Μπιούρυ προσέφερε μεγάλη υπηρεσία στη διεθνή επιστημονική κοινότητα με την εξαιρετική επιμέλεια (με σημαντικά δικά του παραρτήματα) του κλασικού έργου του Γίββωνα περί της παρακμής και πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (για την περίοδο 180-1453 μ.Χ.), πρωτοδημοσιευμένου σε έξι τόμους μεταξύ 1776 και 1788²⁸. Πραγματικά το γιββώνιο επικό έργο, που μόλις τα τελευταία χρόνια άρχισε η σταδιακή του

28. Περί Γίββωνος βλ. πρόσφατα Ι. Κωτούλας, Εδουάρδος Γίββων, ο θεωρητικός της παρακμής του Βυζαντίου, *Ιστορικά Θέματα* τεύχ. 15 (Φεβρουάριος 2003) 98-109. Πρβλ. συνοπτικότερα το σχετικό λήμμα στον Α. Σαββίδη, Παιχνίδια δοκίμια 278-280. Η πιο πρόσφατη επανέκδοση του πρωτοτύπου Γίββωνος (σε 3 τόμους, αλλά χωρίς τις προσθήκες του Μπιούρυ) έγινε με επιμέλεια του D. Womersley (Λονδίνο - Χάρμοντσουορθ 1994) –πρβλ. βιβλιοκρισία του Α. Savvides, *Revisiting Gibbon (The history of the decline and fall of the Roman Empire, 3 vols, ed. D. Womersley)*, *Εκκλησιαστικός Φάρος* 81 (= νέα σειρά 10) (Αλεξάνδρεια-Johannesburg 1999) 195-198. Για την εικόνα του Βυζαντίου στο έργο του Γίββωνος βλ. τη μελέτη του J. Irmischer, *Edward Gibbon und das klassische Byzanzbild*, *Klio* 43-45 (1965) 537-559 και για την αντίληψη του Γίββωνος περί πρώιμου Χριστιανισμού βλ. W. H. Friend, *Edward Gibbon (1737-1794) and early Christianity*, *Journal of Ecclesiastical History* 45.2 (1994) 661-672, ενώ από το σχετικά πρόσφατο συλλογικό τόμο, σε επιμέλεια Rosamond Mc Kitterick, *Edward Gibbon and Empire*, Καίμπριτζ 1997, βλ. τη συμβολή του J. Shepard, *Byzantine soldiers, missionaries and diplomacy under Gibbon's eyes*, σ. 78-100. Από τις βιογραφίες και ειδικότερες μονογραφίες περί Γίββωνος σημειώνουμε εδώ την παλαιότερη του M. Joyce, *Edward Gibbon*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη - Τορόντο 1953, και τις πιο πρόσφατες των R. Porter, *Edward Gibbon: making history*, Λονδίνο 1988, και Patricia Craddock, *Edward Gibbon. Luminous historian, 1772-1794*, Βαλτιμόρη - Λονδίνο 1989. Πολύ πρόσφατα κυκλοφόρησε ειδική περί Γίββωνος μονογραφία στα ελληνικά από τον Δ. Χατζόπουλο, *Γίββων (1737-1794). Ο ιστορικός της παρακμής και πτώσεως της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2007.

μετάφραση στα ελληνικά βάζοντας επιτέλους τέλος στο μακρόχρονο «Γιββώνειον άγος» (ή και «Γιββώνειον άλγος») της ελληνικής βιβλιογραφίας, σχεδόν διακόσια τριάντα χρόνια μετά την έναρξη και διακόσια είκοσι χρόνια μετά την ολοκλήρωσή του²⁹, είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τον Μπιούρυ. Οι επτά τόμοι της επιμελημένης γιββώνειας έκδοσης του Μπιούρυ στα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα (E. Gibbon, *History of the decline and fall of the Roman Empire*, επιμ. έκδοσης-προσθήκες-υπομνήματα J. B. Bury, I-VII, Λονδίνο 1896-1900 και ανατύπωση 1909-1913), αποτέλεσαν πολύτιμο βοήθημα των βυζαντινολόγων, σε μια εποχή που η νεότερη διεθνής βυζαντινολογική βιβλιογραφία πραγματοποιούσε τα πρώτα της βήματα, μετά την ίδρυση στη Γερμανία του διεθνούς περιοδικού της οργάνου, της *Byzantinische Zeitschrift* (BZ), από τον Κάρολο Κρουμπάχερ (Karl Krumbacher: 1856-1909) και τον άξιο συνεχιστή του, Αύγουστο Χάιζενμπεργκ (August Heisenberg: 1869-1930) –ο Μπιούρυ υπήρξε συνεργάτης της BZ από τον πρώτο τόμο της³⁰. Αλλά και από το έργο ενός άλλου «ιερού τέρατος» της γερμανικής επιστήμης, του νομπελίστα (1902) ρωμαϊστή Θεόδωρου Μόμμσεν (Theodor Mommsen: 1817-1903), ωφελήθηκε πολύ ο Μπιούρυ στις συνθέσεις του περί Υστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας –ιδιαίτερα από τις εκδόσεις του Μόμμσεν των «Ποικίλων» («Variae») του Κασσιόδωρου και του χρονικού του Ιορδάνη, καθώς και εκείνων του Θεοδοσιανού Κώδικα του 438 μ.Χ. (συνεργασία P. Meyer) και του ιουστινιάνειου δικαίου (συνεργασία P. Krüger), εκδόσεις που συνέβαλαν πολύ στη μελέτη της πρώιμης βυζαντινής ιστορίας³¹.

29. *Ιστορία της παρακμής και πτώσεως της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Αργ. Παπαβασιλείου (Αθήνα, Ελευθέρη Σκέψις), τόμ. Α' (2003), τόμ. Γ': 363-455 μ.Χ. (2005). Αρνητική κριτική για τον Α' τόμο της ελληνικής έκδοσης δημοσίευσε ο Στάντης Αποστολίδης, ένθετο Βιβλιοθήκη εφημερίδας ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ 21-11-2003, σ. 6-7.

30. Για τη μεγάλη συμβολή του Κρουμπάχερ στην καθιέρωση της βυζαντινολογίας ως διεθνούς επιστήμης βλ. Α. Σαββίδη, Κάρολος Κρουμπάχερ (1856-1909), *Νέα Εστία* 135, τεύχ. 1605 (1994) 699-671 (= ανατύπ. στον ίδιο, *Μελετήματα* 353-355). Πρβλ. Α. Savidés (εδώ υποσημ. 1), σ. 158 σημ. 113-114. Για τον Χάιζενμπεργκ βλ. το πληρέστατο λήμμα του Ιω. Καλιτσουνάκη, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια «Πυρσού»/ΜΕΕ*, τόμ. 24 (Αθήνα 1934, ανατύπ. 1964), σ. 932. — Πρβλ. Ν. Τωμαδάκης, *Κλείς βυζαντινής φιλολογίας*, Αθήνα ³1965, ανατύπ. Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1993, σ. 155 σημ. 1. Αξίζει να σημειωθεί ότι με την άποψη του Χάιζενμπεργκ ότι το Βυζάντιο υπήρξε «το εκχριστιανισθέν Ρωμαϊκόν κράτος του Ελληνικού έθνους» ξεκινά την εισαγωγή της *Βυζαντινής ιστορίας* του ο. Δ. Ζακυθηνός (*Βυζαντινή ιστορία*, 324-1071, Αθήνα ²1977, ανατύπ. Αθήνα-Ιωάννινα, εκδ. Δωδώνη, 1989, σ. 9).

31. Λεπτομέρειες για τις εκδόσεις αυτές στον Α. Σαββίδη, Θεόδωρος Μόμμσεν, ο θεμελιωτής της Ρωμαϊκής Ιστορίας, *Ιστορικά Θέματα* τεύχ. 11 (Οκτώβριος 2002) 50-55, με την εργογραφία του και σχετική βιβλιογραφία. Συνοπτικότερα περί Μόμμσεν στον Σαββίδη, *Ποικίλα δοκίμια* 287-288, πρβλ. Α. Savidés (εδώ υποσημ. 1), σ. 159 σημ. 116-117. Στα τέλη του 19ου αιώνα ο Μόμμσεν εξέδωσε επίσης ειδική μονογραφία για την ύστερη ρωμαϊκή στρατιωτική οργάνωση από την εποχή του Διοκλητιανού και εξής (*Das römische*

Την ίδια εποχή της μεγάλης δραστηριότητας του Μπιούρου (τελευταίες δεκαετίες 19ου και πρώτες 20ού αιώνα), στη Ρωσία κυκλοφορούσαν τα συγγράμματά τους ο μεγάλος βυζαντινολόγος Βασίλι Γκριγκόριεβιτς Βασιλιέφσκι (V. G. Vasilievsky: 1838-1899), με μεθοδικότατες έρευνες στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, και οι λίγο μεταγενέστεροί του Φιοντόρ Ιβάνοβιτς Ουσπένσκι (F. I. Uspensky: 1845-1928) και Γκ. Α. Κουλακόφσκι (J. A. Kulakovsky), που από τα Πανεπιστήμιά τους (στην Αγία Πετρούπολη και το Κίεβο αντίστοιχα) το 1913 ξεκινούσαν τα τρίτομα συνθετικά ιστορικά έργα τους για το Βυζάντιο λίγο πριν από την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917³², ενώ και στη Γαλλία οι γλαφυρές γραφίδες του Γουσταύου Σλουμπερζέ (Gustave Schlumberger: 1844-1929) της Βυζαντινής εποποιίας και του Σαρλ (Καρόλου) Ντήλ (Charles Diehl: 1859-1944) των Βυζαντινών μορφών, παρέδιδαν, από τη δεκαετία του 1870 έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, μερικά από τα αριστουργήματά τους³³. Στη Ρουμανία, επίσης, δημοσίευσε από τα τέλη του 19ου

Militärwesen seit Diokletian, 1899).

32. Περί Βασιλιέφσκι βλ. Α. Vasiliev, *Ιστορία* 50-51. — Γ. Ostrogorsky, *Ιστορία*, Α', σ. 58. — Ζινάιντα Ουνταλτσόβα, λήμμα στη ΜΣΕ 5 (1979) 70-71. — Αικατερίνη Χριστοφίλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τόμ. Α': 324-610, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, ²1992, σ. 9-10, και Α. Savvides (εδώ υποσημ. 1), σ. 154-155, 162 σημ. 3. Περί Ουσπένσκι βλ. Α. Vasiliev, ό.π., σ. 53-56. — Γ. Ostrogorsky, ό.π., Α', σ. 58-50. — Ζινάιντα Ουνταλτσόβα, λήμμα στην ΜΣΕ 26 (1981) 323 Β-С. — Αικ. Χριστοφίλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Α', σ. 10. — Α. Σαββίδης, λήμμα στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού* 4 (Θεσσαλονίκη, Μαλλιάρης-Παιδεία, 1989), σ. 188-189 και πολύ πρόσφατα Galina Lebedeva, *The academic F. I. Uspenskiy and the Second International Byzantine Congress (1927), Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies/ London 21-26 August 2006*, τόμ. III: *Abstracts of communications*, Aldershot 2006, σ. 355-356, με αναφορά στην άρνηση των σοβιετικών αρχών να επιτρέψουν στον υποροδόνοτση Ουσπένσκι να παραστεί στο Β' Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στο Βελιγράδι, όπου είχε προσκληθεί ως «ο πατριάρχης των σλαβονικών βυζαντινών σπουδών» (έναν μόλις χρόνο πριν από τον θάνατό του). Την ίδια εκείνη χρονιά είχε πεθάνει και ο Μπιούρι. Για τον Κουλακόφσκι βλ. Α. Vasiliev, ό.π., σ. 51-52.

33. Για τον Σλουμπερζέ βλ. Α. Σαββίδης, «Ο Γουσταύος Σλουμπερζέ (1844-1929) και το ιστορικό του έργο», πρόλογος στην φωτοτυπική επανέκδοση του βιβλίου του Κωνσταντίνος Παλαυολόγος και η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων τω 1453, μτφρ. Σπ. Λάμπρος (ανατύπ. Αθήνα, δημιουργία, 1996 και 1999), σ. ζ'-ιδ' (= 7-14). Πρβλ. Α. Savvides (εδώ υποσημ. 1), σ. 158 σημ. 112. Για τον Ντήλ βλ. σχετικά Α. Σαββίδης, Σαρλ Ντήλ, ο κορυφαίος Γάλλος βυζαντινολόγος, *Ιστορικά Θέματα* 44 (Οκτώβριος 2005) 92-99 (με τη βιβλιογραφία), ιδίως σ. 97 για την επιστημονική του συνεργασία με τον Μπιούρι στο πλαίσιο της CMH. Σύγχρονος ερευνητής του Ντήλ υπήρξε και ο Φερδινάνδος Σαλαντόν (Ferdinand Chalandon), με σπουδαίες συμβολές στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, από τις οποίες ξεχωρίζουν οι δίτομες συνθέσεις του περί της δυναστείας των Κομνηνών (Παρίσι 1900-1912, ανατύπ. Νέα Υόρκη 1960) και της νορμανδικής κυριαρχίας σε Ιταλία και Σικελία (Παρίσι 1907, ανατύπ. Νέα Υόρκη 1960, 1969). Περί αυτού βλ. ΜΕΕ, συμπληρ. τόμ. 4 (1959), σ. 396 C. Λίγο μεταγενέστερος του Ντήλ υπήρξε ο μελετητής Λουδοβίκος/Λουί Μπρεγιέ (Louis Bréhier: 1868-1951), συγγραφέας από τα τέλη του 19ου αιώνα εξαιρετικών μονογραφιών περί του Μεγάλου Σχίσματος (του 1054) και της Εικονομαχίας, αλλά και μι-

αιώνα τις πρώτες μεγάλες του συνθέσεις ο πολυγραφώτατος «επιστήμονας-ορχήστρα» Νικόλαος Ιόργκα (Nicolae Iorga: 1871-1940), με λαμπρές σπουδές στη Γαλλία και τη Γερμανία και με σπουδαίες συμβολές (εκτός από τη ρουμανική) για τη βυζαντινή, την οθωμανική, τη σταυροφορική και τη βενετική ιστορία –το 1924, τρία χρόνια πριν από τον θάνατο του Μπιούρυ ο Ιόργκα διοργάνωσε στο Βουκουρέστι το πρώτο διεθνές συνέδριο βυζαντινών σπουδών³⁴. Τέλος, μνημονεύουμε εδώ τρεις ακόμα σημαντικούς επιστήμονες των οποίων η κύρια συγγραφική παραγωγή βρίσκεται στο μεταίχμιο της μετά τον Μπιούρυ εποχής: τον Ρώσο Αλέξανδρο Βασίλιεφ (Alexandr Vasiliev: 1867-1929), άλλον μεγάλο σύγχρονο του Μπιούρυ, που στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα έκανε αισθητή την παρουσία του με την πρώτη (ρωσική) έκδοση του αριστουργήματός του περί *Βυζαντίου και Αράβων* –το 1925, δύο χρόνια πριν από τον θάνατο του Μπιούρυ, ο Βασίλιεφ έμελλε να μεταταστεί στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όπου δεν είναι υπερβολή να υποστηριχθεί ότι συνέβαλε με τη διδασκαλία και τις έρευνές του τα μέγιστα στην εκεί εξέλιξη των βυζαντινών σπουδών³⁵. Τον πρόωρα χαμένο Αυστριακό Ερνέστο Στάϊν (Ernst Stein: 1891-1945), του οποίου η πρώτη γερμανική έκδοση της σύνθεσης για την Ύστερη Αυτοκρατορία από τον Διοκλητιανό έως τον θάνατο του Ιουστινιανού Α΄ κυκλοφόρησε ένα χρόνο μετά τον θάνατο

νογραφιών περί βυζαντινής τέχνης (κοινό το ενδιαφέρον του αυτό με του δασκάλου του, Ντηλ), καθώς και –προς το τέλος της ζωής του– της εξαιρετικής τρίτομης επισκόπησης για την ιστορία, τους θεσμούς και τον πολιτισμό του βυζαντινού κόσμου (Παρίσι 1948, 1949, 1950), έργο «απαράμιλλης εμβρίθειας κατά τον G. Ostrogorsky, ό.π., σ. 72-73. Περί αυτού βλ. MEE, συμπληρ. τόμ. 3 (1959), σ. 760 και Α. Τωμαδάκης, *Κλεις βυζαντινής φιλολογίας* 159 σημ. 3.

34. Βλ. την αποτίμηση του έργου του στη νεκρολογία του V. Laurent, Nicolae Iorga, *historien de la vie byzantine*, *Revue des études byzantines* 4 (1946) 5-23. Επίσης βλ. Αιμιλία Καραβία, Γιόργκα, Νικόλαος, MEE 8 (ανατύπ. 1964), σ. 376-377 και (ανων.) λήμμα στην MEE, συμπληρ. τόμ. 2 (1959) 477 A-B. — Α. Τωμαδάκης, *Κλεις βυζαντινής φιλολογίας* 173-174, 194. Ειδικότερα για τη σταδιοδρομία του βλ. Φλ. Μαρινέσκου, Για την ελληνική έκδοση του έργου του N. Iorga «*Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*» - Βιβλιογραφικό δοκίμιο, *Βυζαντινός Δόμος* 2 (1988) 115-125. Βλ. και (ανων.), λήμματα «Γιόργκα, Νικόλαε», *ΠΒΑ* 3 (1985) 54-55 και *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα* 17 (Αθήνα, Πάπυρος, 1985, ανατύπ. 1996), σ. 283 C-D. Η επίτομη βυζαντινή του ιστορία κυκλοφόρησε στα αγγλικά (*The Byzantine Empire*, Λονδίνο 1907), η πεντάτομη οθωμανική του ιστορία στα γερμανικά (*Geschichte des osmanischen Reiches*, I-V, Γκότα 1908-1913/ ο Α΄ τόμος φτάνει στο 1451 και ο Β΄ στο 1538), και η μεταγενέστερη τρίτομη σύνθεσή του περί του «*Βίου του Βυζαντίου*» στα γαλλικά (*Histoire de la vie byzantine*, I-III, Βουκουρέστι 1934, καλύπτει αντίστοιχα τις περιόδους 527-641, 641-1081 και 1081-1453). Για το τελευταίο αυτό έργο βλ. Α. Vasiliev, *Ιστορία* 41 και G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, Α΄, 71.

35. Αναλυτική βιβλιογραφία περί Βασίλιεφ, καθώς και παράθεση της κύριας εργογραφίας του στον Α. Σαββίδη, Αλέξανδρος Βασίλιεφ (1867-1953), *Νέα Εστία* 135, τεύχ. 1599 (1994) 214-217 (= ανατύπ. στου ιδίου, *Μελετήματα* 345-348.

του Μπιούρυ, το 1928 –να σημειωθεί εδώ ότι το έργο αυτό υποτιτλοφορείται Από το ρωμαϊκό στο βυζαντινό κράτος³⁶. Και τον ιδρυτή της βελγικής βυζαντινολογίας, Ερρίκο Γκρεγκουάρ (Henri Grégoire: 1881-1964), σπουδαίο ερευνητή της ακριτικής εποποιίας στο πλαίσιο των βυζαντινοαραβικών σχέσεων, που το 1924 σε συνεργασία με τον Πωλ Γκραιντόρ (Paul Graindor) ίδρυε στη Λιέγη το διεθνές βυζαντινολογικό περιοδικό *Byzantion*, ένα από τα μακροβιότερα του κλάδου έως τις ημέρες μας³⁷.

Εκδοτικό έργο στους Βυζαντινούς ιστοριογράφους και δημοσιεύματα αρχαίας, αλλά και νεότερης ιστορίας από τον Μπιούρυ

Σημαντική επίσης υπήρξε η προσφορά του Μπιούρυ ως επιμελητή έκδοσης της αγγλικής σειράς *Byzantine texts* (Βυζαντινά κείμενα), μεταξύ 1898 και 1904, όπου σε μικρό σχετικά διάστημα εκδόθηκαν ο Ευάγριος (1898, από τους J. Bidez - L. Parmentier), η Χρονογραφία του Μιχαήλ Ψελλού (1899, από τον Κ. Σάθα), η Έκθεσις χρονική (1902, από τον Σπ. Λάμπρο), το Χρονικόν του Μορέως (1904, από τον J. Schmit) και, αρκετά αργότερα, όταν ο Μπιούρυ είχε αποσυρθεί από τη διεύθυνση της σειράς, ο Ιωάννης Νικίου σε αγγλική μετάφραση (1916, από τον R. H. Charles)³⁸. Εξαιρετικά ήταν και τα λήμματα που συνέταξε για την διεθνούς κύρους Βρετανική Εγκυκλοπαίδεια/*Encyclopaedia Britannica* (ιδιαίτερα το λήμμα «Later Roman Empire», στην έκδοση του 1911).

Όπως προειπώθηκε, ο Μπιούρυ πραγματοποίησε και αρκετά δημοσιεύματα στον τομέα των κλασικών σπουδών –από τα ιστορικά του της κατηγορίας αυτής ξεχωρίζουν η θαυμάσια (και ακόμη χρησιμοποιούμενη από την έρευνα και την πανεπιστημιακή διδασκαλία) *Ιστορία της [αρ-*

36. *Geschichte des spätromischen Reiches*, I: *Vom römischen zum byzantinischen Staate*, 284-476 n. Chr., Βιέννη 1928. Στη βιβλιογραφία χρησιμοποιείται κυρίως η μεταγενέστερη γαλλική έκδοση του έργου: *Histoire du Bas-Empire*, I: 284-476 και II: 476-565, Παρίσι-Βρυξέλλες 1949-1959. Στην ηλικία των 28 ετών ο Στάν είχε κυκλοφορήσει ειδική μονογραφία για τους διαδόχους του Ιουστινιανού Α', Ιουστίνου Β' και Τιβέριου Β'-Κωνσταντίνου (*Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus*, 565-582, Στουτγάρδη 1919. Περί αυτού βλ. MEE, συμπληρ. τόμ. 4 (1959) 548 B, Α. Τωμαδάκης, Κλεις βυζαντινής φιλολογίας 169. «Μεγάλο γνώστη του βυζαντινού διοικητικού συστήματος» τον χαρακτήρισε ο G. Ostrogorsky, ό.π., σ. 70.

37. Γι' αυτόν βλ. αναλυτικά στον Α. Σαββίδη, Ερρίκος Γκρεγκουάρ, ο ιστορικός της ακριτικής εποποιίας, *Ιστορικά Θέματα* 32 (Σεπτέμβριος 2004) 90-99, με αναφορά στις κυριότερες δημοσιεύσεις του.

38. Καθώς σημειώνει ο Ι. Καραγιαννόπουλος (*Πηγαί βυζαντινής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, ³1987, σ. 59), η σειρά αυτή «επρόκειτο, κατά το πρόγραμμα του εκδότη της, να περιλάμβει κριτικές εκδόσεις κειμένων της βυζαντινής ιστορίας, ως και αγγλικές μεταφράσεις ανατολικών πηγών, χρησμών διά την ιστορίαν του Βυζαντίου. Το πρόγραμμά της δυστυχώς δεν ολοκληρώθηκε ...».

χαίας] Ελλάδος έως τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου/*History of Greece to the death of Alexander the Great* (¹1900, ²1913, ³1951 και 4η έκδοση με επιμέλεια-προσθήκες του Russell Meiggs, Λονδίνο 1975 [με επιπλέον προσθήκες το 1978], και σε ελληνική μετάφραση των Ρούλης [Αργυρώς] Τατάκη, Κ. Πετρόπουλου, Άννας Παπαδημητρίου-Γραμμένου, Κ. Μπουραζέλη και Άγγ. Ματθαίου, στις εκδόσεις Καρδαμίτσα, 2 τόμοι, Αθήνα 1979, ανατύπ. 1992-1993), η επίσης καλογραμμένη του σύνθεση *Ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από την ίδρυσή της έως τον Μάρκο Αυρήλιο*/*History of the Roman Empire from its foundation to Marcus Aurelius* (1893 –χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η αφήγηση εδώ τελειώνει εκεί όπου ξεκινούσε η αφήγηση του Γίββωνα) καθώς και εξαιρετικά του δοκίμια με τίτλο *Οι αρχαίοι Έλληνες ιστορικοί*/*Ancient Greek historians* (Νέα Υόρκη 1909, με ελληνική μετάφραση του Φ. Βώρου, στις εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1970 και πιο πρόσφατη ανατύπωση το 1999), βασισμένη σε σειρά διαλέξεων που ο Μπιούρυ έδωσε ως προσκεκλημένος ερευνητής στο αμερικανικό Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, το 1908.

Αλλά και στη νεότερη ιστορία η γραφίδα του Μπιούρυ προσέφερε μια σημαντική συμβολή, τη σύνθεσή του για την Παποσύνη του 19ου αιώνα (*History of the Papacy in the nineteenth century, 1864-1878*, μεταθανάτια έκδοση, 1930), ενώ από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα έως τα τελευταία του χρόνια ασχολήθηκε συστηματικά με γενικότερα θεωρητικά ιστορικά σχήματα, όπως την ελευθερία της σκέψης (*A history of freedom of thought*, 1914) και την ιδέα της προόδου (*The idea of progress*, 1920).

Η βυζαντινολογική εργογραφία του

Η παρούσα μελέτη όμως αναφέρεται κυρίως στα βυζαντινολογικού περιεχομένου έργα του –και μάλιστα στα αυτοτελή, τα οποία υπήρξαν (με χρονολογική ακολουθία) τα εξής:

- *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene, A.D. 395-800*, 2 τόμοι (Λονδίνο 1889, ανατύπωση Άμστερνταμ 1966) –να σημειωθεί ότι το σπουδαίο αυτό συνθετικό έργο (μια θαυμάσια πρωτοποριακή εργασία με την οποία ο Bury κατέκτησε διακεκριμένη θέση ως ιστορικός, κατά τον N. Baynes), εκδόθηκε όταν ο συγγραφέας του ήταν είκοσι οκτώ ετών (!). Ο Baynes επιπλέον αναφέρει (ό.π.) ότι κανείς δεν ήταν προετοιμασμένος για την αποκάλυψη των βυζαντινών μελετών του Bury που έγινε, όταν το 1889 παρουσιάστηκαν οι δύο τόμοι της *Υστερης Αυτοκρατορίας*³⁹.

39. N. Baynes, *A bibliography*, ό.π., (υπόσημ. 1) σ. 5-6.

- *The Constitution of the Later Roman Empire* (Καίμπριτζ 1909, ανατύπωση στα *Selected essays*, επιμ. H. Temperley, Λονδίνο 1930, σ. 33-59: βλ. εδώ πιο κάτω).
 - *The Imperial Administrative System in the ninth century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos* (Λονδίνο 1911, ανατύπωση Νέα Υόρκη 1958), η σημαντική πρώτη έκδοση του περίφημου χρονολογίου του 899 Κλητορολόγιου του Φιλόθεου (το κείμενο στις σ. 131-179), που αργότερα, το 1972, επανεκδόθηκε μαζί με τρία σημαντικά Τακτικά της μεσοβυζαντινής εποχής από τον Νίκο Οικονομίδη († 2000)⁴⁰.
 - *A History of the Eastern Roman Empire from Irene to the accession of Basil I, A.D. 802-867* (Λονδίνο 1912, ανατύπωση Άμστερνταμ 1964). Πολύτιμο έργο, εν πολλοίς αξεπέραστο για την εξεταζόμενη περίοδο.
 - *History of the Eastern Roman Empire from Arcadius to the death of Justinian, A.D. 395-565*, 2 τόμοι (Λονδίνο 1923, ανατύπωση Νέα Υόρκη 1958). Εδώ η αφήγηση της εξεταζόμενης περιόδου είναι πολύ αναλυτικότερη από την αντίστοιχη του 1889 [βλ. πιο πάνω] –καθώς γράφει ο ίδιος ο συγγραφέας στον πρόλογο του Α΄ τόμου (σ. vii), «ο πρώτος από τους δύο αυτούς τόμους θα μπορούσε να τιτλοφορείται “Η γερμανική κατάκτηση της δυτικής Ευρώπης” και ο δεύτερος “Η εποχή του Ιουστινιανού”».
 - *The invasion of Europe by the barbarians*, μεταθανάτια έκδοση (Λονδίνο 1928), έργο γλαφυρότατο που αποδεικνύει το φυσικό ταλέντο του συγγραφέα του για υψηλού επιπέδου εκλαΐκευση.
 - *Selected essays of J. B. Bury*, μεταθανάτια έκδοση, επιμέλεια Harold Temperley (Καίμπριτζ 1930, ανατύπωση Άμστερνταμ 1964).
 - *A History of the Later Roman Empire: a supplement, with an appendix on the Patriarchs of Constantinople* by C.V. Cobham, μεταθανάτια έκδοση (Σικάγο 1974, με πρόλογο του Αλ. Ν. Οικονομίδη). Τα ανατυπούμενα έργα του Μπιούρι στις σ. 7-148. Το χρήσιμο έργο του Cobham (σ. 149 και εξής) φωτοανατυπώνεται επακριβώς από την αρχική του έκδοση (Λονδίνο 1911), με την αρχική σελιδοποίηση.
- Από τις πολυάριθμες συμβολές του σε επιστημονικά περιοδικά, αναφέρουμε εδώ επιλεκτικά το εκτενές δοκίμιό του περί των «Ρωμαίων» (δηλ.

40. Ν. Οικονομίδης, *Les listes de préséance Byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, σ. 65-235 (κείμενο, γαλλική μετάφραση και υπομνηματισμός). Για μια ανάλυση της σπουδαιότητας αυτής πηγής, με τη σχετική βιβλιογραφία βλ. και Α. Σαββίδης, «Κλητορολόγιον του Φιλόθεου», *Μεγάλη Γενική Γλῶσσο-λαογραφία «Υδρία»/ΜΓΓΕ*, τόμ. 33 (Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, 1984), σ. 294 Α-Β. Πρβλ. συνοπτικότερα στον Α. Kazhdan, *Philotheos, Kletorologion of*, *Oxford dictionary of Byzantium*/(O)DB (1991) 1661-1632.

Βυζαντινών) αυτοκρατόρων της περιόδου 976-1057 (Roman emperors from Basil II to Isaak [I] Komnenos, *English Historical Review* 4/I-II [1889] 41-64 και 251-285, με ανατυπώσεις στα *Selected essays*, ό.π., σ. 126-214 και πιο πρόσφατα στο *Supplement*, ό.π., σ. 60-148)⁴¹, τα άρθρα του για τις αιτίες της επιβίωσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στην Ανατολή (Causes of the survival of the Roman Empire in the East, *Quarterly Review* 192, τεύχ. 383 (1900), με ανατυπώσεις στα *Selected essays* και στο *Supplement*, ό.π., σ. 7-18), το έργο για τη βυζαντινή αυλική εθιμοτυπία (*Περί βασιλείου τάξεως*) του λόγιου αυτοκράτορα του 10ου αιώνα Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου [The ceremonial book of Constantine Porphyrogenetos, *English Historical Review* 22 (1907)], για τον Θωμά Σλάβο και τις σχέσεις Ειρήνης Αθηναίας και Καρλομάγνου [The identity of Thomas the Slavonian, *Byzantinische Zeitschrift* 1 (1892)· Charles the Great and Irene, *Hermathema* 8 (1893)], καθώς και εκείνα πάνω σε θέματα βυζαντινο-αραβικών και βυζαντινο-βουλγαρικών σχέσεων [Mutasim's march through Cappadocia in A.D. 838, *Journal of Hellenic Studies* 29 (1909)· The Bulgarian treaty of A.D. 814 and the great fence of Thrace, *English Historical Review* 25 (1910)].

Θετική αποτίμηση και αναγνώριση της προσφοράς του Μπιούρου

Τα συγγράμματα του Μπιούρου συνεχίζουν –και θα συνεχίσουν– να χρησιμοποιούνται συχνότατα από τους μελετητές των νεότερων γενεών, λόγω της υψηλής πρωτοτυπίας της έρευνάς τους, αλλά και λόγω του απaráμιλλου ύφους γραφής τους. Συγκραταλέγονται μεταξύ των συχνότερα παραπεμπόμενων έργων εδώ και έναν αιώνα και πλέον, ενώ τα κυριότερα ανάμεσά τους κοσμούν τους γενικούς πίνακες βραχυγραφιών σημαντικών νεότερων αυτοτελών ή συλλογικών έργων, όπως της *Ιστορίας του βυζαντινού κράτους* του Γεώργιου Οστρογκόρσκυ και του *Λεξικού του Βυζαντίου της Οξφόρδης* (*Oxford dictionary of Byzantium*, επιμ. Α. Kazhdan κ.ά., 3 τόμοι με συνεχή σελιδαρίθμηση, Νέα Υόρκη - Οξφόρδη 1991). Πολλοί μεταγενέστεροι του Μπιούρου βυζαντινολόγοι εγκωμίασαν στα έργα τους τη μεθοδικότητά του και τη μεγάλη εποπτική και συνθετική ικανότητά του. Καθώς τόνισε ο ρωσικής καταγωγής Γεώργιος Οστρογκόρσκυ (1902-1976), ένας από τους κορυφαίους βυζαντινολόγους του 20ού αιώνα και ουσιαστικός ιδρυτής των βυζαντινών σπουδών στη Γιου-

41. Από το έργο αυτό συνάγεται (από τον Αλ. Ν. Οικονομίδη) ότι ο Μπιούρου είχε σκοπό να συνεχίσει και να συμπληρώσει το συνθετικό του έργο, που είχε σταματήσει στο 867 μ.Χ. (πρβλ. εδώ υποσημ. 3).

γχοσλαβία από τη δεκαετία του 1950, όπως οι Ρώσοι βυζαντινολόγοι θεμελίωσαν την έρευνα της βυζαντινής αγροτικής οικονομίας, έτσι και ο Βιτγ εγκαίνιασε τη συστηματική έρευνα των βυζαντινών διοικητικών θεσμών, που θα συνεχιστεί αργότερα με επιτυχία από τους Ernst Stein και Franz Dölger⁴².

Από τους διαδόχους του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου (1815-1891) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σπυρίδωνα Λάμπρο (1851-1919) και Παύλο Καρολίδη (1849-1930), ο μεν πρώτος δεν φαίνεται να έδωσε κάποια προτεραιότητα σε αγγλική μετάφραση του *Later Roman Empire* του Μπιούρυ, προτιμώντας να μεταφράσει τα περί Λατινοκρατίας έργα του Ουίλλιαμ Μίλλερ⁴³, ο δε δεύτερος βιβλιογράφησε τα κυριότερα έργα του Μπιούρυ στις δύο τελευταίες εκδόσεις του έργου του Παπαρρηγόπουλου⁴⁴. Σημαντικοί Έλληνες βυζαντινολόγοι του 20ού αιώνα, επίσης, εκφράστηκαν θετικά για το έργο του Μπιούρυ, όπως ο Νικόλαος Β. Τωμαδάκης († 1993), που τον χαρακτήρισε «διαπρεπή», και η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου (γενν. 1917), που τόνισε τη συνθετική του δεινότητα, ενώ ο Διονύσιος Α. Ζακυθνός († 1993), αν και αναγνώρισε την προσφορά του, τον χαρακτήρισε «συνεχιστή της παραδόσεως του Γίββωνος» και κατέκρινε την εμμονή του Μπιούρυ αφενός να αναφέρεται στους πέντε πρώτους αιώνες του Βυζαντίου ως *Υστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* και αφετέρου στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία μετά τη στέψη του Καρλομάγνου, το 800, ως *Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*⁴⁵. Ακόμη, το έργο του Μπιούρυ χρησιμοποιήσαν εκτενώς στις δικές τους συνθέσεις στην Ελλάδα, μεταξύ άλλων, ο Κωνσταντίνος Άμαντος († 1960) (*Ιστορία βυζα-*

42. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, Α', σ. 60.

43. Για το μεταφραστικό έργο του Σπ. Λάμπρου και τη γενικότερη αποτίμηση της πλούσιας συγγραφικής του παραγωγής βλ. τον πρόλογο της Φωτεινής Βλαχοπούλου («Ο Σπυρίδων Λάμπρος [1851-1919] και το ιστορικό του έργο»), στην ανατύπωση της *Ιστορίας της Ελλάδος* του Σπ. Λάμπρου, τόμ. Α', Αθήνα, Δημοσιογραφία, 1998, σ. θ'-ιε' (= 9-15) (= επανέκδοσ. στο περιοδ. *Τότε*, τεύχ. 6 [Αθήνα, Δεκέμβριος 2004], σ. 10-13).

44. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, 6η έκδοση, επιμέλεια-προσθήκες Π. Καρολίδης, τόμοι I-VI, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1932, τόμ. VI, σ. 23 Β. Για τον Π. Καρολίδη βλ. Α. Σαββίδης, Ο ιστορικός Παύλος Καρολίδης (1849-1930), *Νέα Εστία* 135, τεύχ. 1596 (1994) 39-42 (= ανατύπ. στον ίδιο, *Μελετήματα* 341-343). Για τον Κ. Παπαρρηγόπουλο βλ. τις σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές στον Α. Σαββίδη, Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και το Βυζάντιο, *Νέα Εστία* 131, τεύχ. 1551 (1992) 256-261 (= ανατύπ. στον ίδιο, *Μελετήματα* 319-324). Πρβλ. του ιδίου, «Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο ερμηνητής της ελληνικής συνειδήσεως», στη συλλογή του *Βυζάντιο-μεσαιωνικός κόσμος-Ισλάμ*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004, σ. 19-27. Επίσης του ιδίου, «Το Βυζάντιο του Κ. Παπαρρηγόπουλου», *ΛΑΛΕΦΕΡΟΤΥΠΑ/«Ιστορικά»* αρ. 85 (Κ. Παπαρρηγόπουλος) (Αθήνα, 31-5-2001), σ. 28-33.

45. Βλ. Α. Τωμαδάκης, *Κλεις βυζαντινής φιλολογίας* 157. — Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Α', σ. 10-11. — Δ. Ζακυθνός, *Βυζαντινή ιστορία* 25.

ντινού κράτους, Α': 395-867, 3η έκδ., Αθήνα, ΟΕΔΒ, 1963) και ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος († 2000) (*Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Α': 324-565, 2η έκδ. Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1980 [ανατύπ. 1991] -Β': 565-1081, 2η έκδ. 1981 [ανατύπ. 1991] και *Το βυζαντινό κράτος*, 4η έκδ., Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1996).

Όπως, τέλος, σημειώνεται σε ανώνυμο περί του Μπιούρι λήμμα στην πιο πρόσφατη (15η) έκδοση της *Encyclopaedia Britannica*⁴⁶,

Ο Μπιούρι θεωρούσε την ιστορία ως συστηματική επιστήμη, η οποία όμως περιέχει και αρκετούς αστάθμητους παράγοντες, ώστε να μην είναι δυνατή η διατύπωση γενικών νόμων ή η εξαγωγή διδακτικών συμπερασμάτων. Ο σκεπτικισμός του όμως ήταν περιορισμένος. Γενικά αντιπροσωπεύει την βικτωριανή διανόηση και εκφράζει την πίστη της στην παντοδυναμία της λογικής, όπως και την ικανότητά της να φωτίζει το ευρωπαϊκό παρελθόν και να ερμηνεύει το παρόν. Η «Ιστορία της ελευθερίας της σκέψης» εκφράζει ίσως καλύτερα από κάθε άλλο έργο του την πεποίθησή του ότι η ιστορία είναι η καταγραφή των σύμφωνων με τον ορθό λόγο αγώνων και της αντίστοιχης προόδου του ανθρώπου. Εκτός από το ότι ο Μπιούρι διακρίθηκε για το υψηλό επίπεδο της ακαδημαϊκής του δράσης, υπήρξε και ένας από τους πρώτους Βρετανούς ιστορικούς που συμμετείχε στην αναβίωση των βυζαντινών σπουδών και θεώρησε την φιλοσοφία, την τέχνη και την παιδεία ως αναπόσπαστα στοιχεία της ιστορίας ενός πολιτισμού.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ-ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Χρήσιμες πληροφορίες για έτη γεννήσεων και θανάτων, καθώς και άλλες βιογραφικές πληροφορίες για ορισμένους από τους εδώ αναφερόμενους μελετητές πήρα από τους συναδέλφους μου, Μαρία Λεοντίνη, διδάκτορα του Πανεπιστημίου Αθηνών και ερευνήτρια Βυζαντινής Ιστορίας στο Κέντρο (Ινστιτούτο) Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών στην Αθήνα, και Νίκο Νικολούδη, διδάκτορα Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Λονδίνου (King's College) και διευθυντή σύνταξης του αξιόλογου μηνιαίου περιοδικού *Ιστορικά Θέματα* (Αθήνα, εκδόσεις Περισκόπιο). Τους ευχαριστώ θερμά για την προθυμία τους.

Πανεπιστήμιο Αιγαίου/Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών (Ρόδος)

46. *Micropaedia*, τόμ. II (Σικάγο 1980), σ. 396 Α και ελληνική μετάφραση στην *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*, εκδ. Πάπυρος, τόμ. 43 (1990, ανατύπ. 1996), σ. 374 Β.

SUMMARY

Alexios G. C. Savvides

JOHN BAGNELL BURY (1861-1927) AND HIS AGE THE CONTRIBUTION AND INFLUENCE OF THE IRISH FOUNDER OF BYZANTINE STUDIES IN GREAT BRITAIN ON THE EIGHTIETH ANNIVERSARY OF HIS DEMISE

J. B. Bury was an indefatigable and prolific Irish scholar with an impressive amount of publications both in Ancient Greek and Roman, as well as in Byzantine history (which he termed Late Roman until A.D. 800 and Eastern Roman from that point onwards), in the last decade of the nineteenth century through the 1920s; his books on *History of Greece to the death of Alexander the Great*, on *The Later Roman Empire*, and on *The Eastern Roman Empire* are considered to be classics in their fields and are still profitably utilized by scholars all over the world. Bury contributed greatly to the development of byzantinology in Great Britain and his role in the planning, organization and original publication of *Cambridge Ancient History* and *Cambridge Medieval History* was instrumental. The present article attempts, on the occasion of the eightieth anniversary of his death in Rome, a delineation of his academic career, placing it in the framework of the careers of several of his British and other European and Russian contemporaries, while it also refers to his immediate successors, who helped shape British byzantinology from the 1930s onwards.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΣΤΟΧΟΥΣ
ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΑ ΤΡΙΠΟΛΙΤΗ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΤΟ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ ΤΟΥ 904

Το καλοκαίρι του 904, λίγο πριν από την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες, αναγγέλθηκε στον αυτοκράτορα Λέοντα Στ' (886-912) ότι αραβικός στόλος 54 πλοίων υπό την ηγεσία του εξωμότη Λέοντα Τριπολίτη «ανέβαινε» προς την Κωνσταντινούπολη¹. Η Συνέχεια του Θεοφάνη αναφέρει ότι τοῦ δὲ βασιλέως ἐξελθόντος ἐν τῷ τοῦ Βουτίου ἐμπορίῳ πρὸς τὸ τὴν μονὴν ἐγκαινίσαι τοῦ πρωτοβεστιάριου αὐτοῦ Χριστοφόρου, ἡ ἀγγελία αὕτη κατέλαβεν ὡς Τριπολίτης μετὰ στόλου τῶν Σαρακηνῶν κατὰ Κωνσταντινουπόλεως ἀνέρχεται². Τὴν ἴδια ακριβῶς πληροφορία παραδίδει ἡ Συνέχεια τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ³ καὶ ὁ Λέων

* Το παρόν άρθρο αποτελεί διευρυμένη μορφή ανακοίνωσης, που παρουσιάστηκε με τον ἴδιο τίτλο στὴν Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος καὶ Κύπρου (Κέρκυρα, 3-5 Οκτωβρίου 2003).

1. Παρόλο που γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καμινιάτη ὅτι ὁ αραβικὸς στόλος ἐμφανίστηκε μπροστὰ στὴ Θεσσαλονίκη στὶς 29 Ἰουλίου τοῦ 904, δὲν ἔχουμε καμία πληροφορία γιὰ τὸν χρόνον ἐμφάνισης τῶν αραβικῶν πλοίων στὸ Αἰγαίον. Ορισμένες προτάσεις ἔχουν γίνῃ κατὰ καιροῦς ἀπὸ ἐρευνητὲς πάνω στὸ θέμα. Ὁ R. J. H. Jenkins, *The «Flight» of Samonas, Speculum* 23 (1948) 217-235 [= VR, *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, London 1970, X.] (στο ἐξῆς: R. J. H. Jenkins, Samonas), σ. 235 τοποθέτησε τὴν ἀφιξὴ τῶν Ἀράβων στὸ Αἰγαίον καὶ συγκεκριμένα τὴν εἴσοδον τοῦ αραβικοῦ στόλου στὰ Δαρδανέλλια στὶς ἀρχὲς τοῦ Ἰουλίου τοῦ 904. Ὁ R. H. Dolley, *The Lord High Admiral Eustathios Argyros and the Betrayal of Taormina to the African Arabs in 902, Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Palermo 3-10 Aprile 1951, I. *Filologia, Letteratura, Linguistica, Storia, Numismatica*, Roma 1953, repr. Nendeln/Liechtenstein, σ. 340-353 (στο ἐξῆς: R. H. Dolley, Eustathios), σ. 341 καὶ 352, ἀναφέρει γενικὰ ὅτι οἱ Ἀραβες ἐμφανίστηκαν στὸ Αἰγαίον τὸν Ἰούλιον τοῦ 904. — Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν αραβικῶν πλοίων βλ. Ἰωάννης Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. G. Böhlig, *Ioannis Caminiatæ de expugnatione Thessalonicae*, [CFHB 4], Berlin – New York 1973 (στο ἐξῆς: Ἰω. Καμινιάτης), 18.22-23.

2. Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη, ἐκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus*, [CSHB], Bonnæ 1838 (στο ἐξῆς: Σύν. Θεοφ.), 366.17-20.

3. Συνέχεια Γεωργίου Μοναχοῦ, ἐκδ. I. Bekker, *Georgii Monachi Vitæ Recentiorum Imperatorum, Theophanes Continuatus*, [CSHB], Bonnæ 1838, σ. 810-924 (στο ἐξῆς: Σύν. Γεωργ. Μοναχοῦ), 862.15-18: τοῦ δὲ βασιλέως πρόκενσον ποιησαμένου εἰς τὸ ἐμπόριον τοῦ Βουτίου πρὸς τὸ ἐγκαινίσαι τὴν μονὴν Χριστοφόρου τοῦ πρωτοβεστιάριου αὐτοῦ, ἦλθεν ἀγγελία ὡς ὅτι ὁ στόλος τῶν Ἀγαρηνῶν ἅμα τῷ Τριπολίτῃ ἀνέρχεται κατὰ Κωνσταντινουπόλεως.

Γραμματικός⁴, ενώ ο Ιωάννης Σκυλίτζης αλλάζει κάπως τη διατύπωση και γράφει: ἔφθασε δὲ τὸν βασιλέα ἢ περὶ τοῦ Τριπολίτου ἀγγελία κατὰ τὸ ἐμπόριον τοῦ Βοαιτίου, ἐκεῖσε γενόμενον ἐπὶ τῷ ἀνακαινίσαι τὴν μονὴν Χριστοφόρου πρωτοβεστιαρίου αὐτοῦ. προσετίθεσαν δ' οἱ ἀγγελιαφόροι, ὡς κατ' αὐτῆς ἔχει τὴν ὁρμὴν τῆς βασιλίδος⁵.

Ὅταν ο Λέων Στ' ἔμαθε ὅτι ο Τριπολίτης μετὰ στόλου τῶν Σαρακηνῶν κατὰ Κωνσταντινουπόλεως ἀνέρχεται⁶, ἔστειλε ἐναντίον του αραβικοῦ στόλου που βρισκόταν ἤδη ἔξω ἀπὸ τα στενά του Ελλησπόντου, το βασιλικόν πλώμιον ὑπὸ τις διαταγές του δρουγγαρίου του πλώμιου Ευσταθίου. Ο Ευστάθιος ὁμως μὴ δυνηθεὶς ἀντιτάξασθαι, δεν ἔκανε καμία κίνηση ἐναντίον του αραβικοῦ στόλου και αποσύρθηκε στη βάση του. Τότε, ο στόλος του Τριπολίτη ἀκολούθησε τα βυζαντινά πλοία και μπήκε στα στενά του Ελλησπόντου. Σύμφωνα με τον Ψευδοσυμεών ο Τριπολίτης ἔφτασε μόνο μέχρι την Ἄβυδο⁷, ενώ, ὅπως παραδίδουν ἄλλες πηγές, πέρασε ἀπὸ την Ἄβυδο και ἔφτασε ἔως το λιμάνι του Παρίου (σημ. Κεμέρ), στην εἴσοδο της θάλασσας του Μαρμαρά⁸.

Ο αυτοκράτορας, που ἐξαιτίας της ἀφίξης των Αράβων στο Πάριον περιήλθε σε μεγάλην ... ἄθυμίαν καὶ ἀμηχανίαν⁹, ἔστειλε πάλι ἐναντίον του Τριπολίτη το βασιλικόν πλώμιον ὑπὸ τις διαταγές αὐτῆ τη φορά του πρωτοασηκρήτη Ἱμερίου. Ο αραβικός στόλος ὁμως εἶχε ἤδη ἀνακρουσεῖ

4. Λέων Γραμματικός, Χρονογραφία, ἐκδ. I. Bekker, *Leonis Grammatici, Chronographia*, [CSHB] Bonnæ 1842 (στο ἐξῆς: Λέων Γραμματικός), 276.14-18.

5. Ιωάννης Σκυλίτζης, Σύνοψις Ἱστοριῶν, ἐκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzæ, Synopsis Historiarum*, [CFHB, Series Berolinensis 5], Berlin 1973 (στο ἐξῆς: Ιω. Σκυλίτζης), 182.52-56. Τα λόγια του Σκυλίτζη επαναλαμβάνει λέξη προς λέξη ο Γεώργιος Κεδρηνός. Βλ. Γεωργίου του Κεδρηνού, Σύνοψις Ἱστοριῶν, ἐκδ. I. Bekker, *Georgius Cedrenus*, t. II, CB. Bonnæ 1838 (στο ἐξῆς: Γεώργ. Κεδρηνός), 262.2-5.

6. Συν. Θεοφ. 366.19-20. — A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes. Tome II. Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l'époque de la dynastie macédonienne (Les empereurs Basile I., Léon le Sage et Constantin VII. Porphyrogénète)*, 867-959 (253-348). *Première partie: Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l'époque de la dynastie macédonienne. Première période: de 867 à 959*, éd. franç. prep. par M. Canard, [CBHB 2,1], Bruxelles 1968 (στο ἐξῆς: M. Canard, *Byz. et Arabes*), σ. 164.

7. Ψευδοσυμεών, Χρονογραφία, ἐκδ. I. Bekker, *Symeon magister, Theophanes Continuatus* [CSHB], Bonnæ 1838, σ. 603-760 (στο ἐξῆς: Ψευδοσυμεών), 707.14 κ.ε.

8. Συν. Θεοφ. 366.21-367.2: ἀποστέλλει οὖν ὁ βασιλεὺς τὸν Εὐστάθιον τὸν τηνικαῦτα δρουγγαριον μετὰ στόλου κατὰ τοῦ Τριπολίτου· ὃς μὴ δυνηθεὶς ἀντιτάξασθαι ταῦτα ἀντεστράφη κενός. κατόπιν δὲ αὐτοῦ ὁ Τριπολίτης ἐλθὼν ἐντὸς Ἀβύδου εἰσελήλυθεν καὶ μέχρι Παρείου κατέλαβεν. — Συν. Γεωργ. Μοναχοῦ 862.18-22. — Λέων Γραμματικός 276.18-277.1. Πρβ. Ιω. Σκυλίτζης 182.56-60. — Γεώργ. Κεδρηνός 262.5-10. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 165.

9. Συν. Θεοφ. 367.3-4. — Πρβ. Συν. Γεωργ. Μοναχοῦ 863.1. — Λέων Γραμματικός 277.2. — Ιω. Σκυλίτζης 182.60-183.61. — Γεώργ. Κεδρηνός 262.10-11. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 165.

πρύμναν και είχε βγει από τα Στενά. Οι πηγές παραδίδουν ότι ο Ιμέριος, πλέοντας επί τα ίχνη του Τριπολίτη, κατευθύνθηκε προς την Άβυδο, πέρασε τα στενά του Ελλησπόντου και βγήκε στο Αιγαίο¹⁰. Η Συνέχεια του Θεοφάνη αναφέρει λεπτομερώς τις περιοχές, από τις οποίες πέρασε ο Ιμέριος αναζητώντας τον αραβικό στόλο: Άβυδος, Ελλήσποντος, Στρόβιλος (στην Κιβύρρα, βόρεια της Κω¹¹), Λάμψακος, Ίμβρος, Σαμοθράκη, Θάσος¹². Την ίδια σχεδόν πορεία παραδίδει και ο Ιωάννης Σκυλίτζης με μια διαφορά: δεν αναφέρει τη Λάμψακο¹³.

Ο Ιμέριος, έπειτα από πολυήμερη αναζήτηση του αραβικού στόλου στο Αιγαίο, τον εντόπισε τελικά στη Θάσο, αλλά και αυτός, όπως και ο Ευστάθιος νωρίτερα, οὐδὲ πλησιάσαι τούτων τῶ στόλῳ τετόλμηκεν¹⁴. Στις 29 Ιουλίου ο αραβικός στόλος εμφανίστηκε μπροστά στα θαλάσσια τείχη της Θεσσαλονίκης. Έπειτα από τριήμερη πολιορκία, το πρωί της 31ης του Ιουλίου, οι Άραβες του Τριπολίτη εισέβαλαν στη Συμβασιλεύουσα από τα θαλάσσια τείχη της, τη λεηλάτησαν και δέκα ημέρες αργότερα απέπλευσαν αποκομίζοντας πλήθος αιχμαλώτων και λαφύρων¹⁵.

Η πορεία που ακολούθησε ο Τριπολίτης πριν από την επιχείρηση εναντίον της Θεσσαλονίκης, δηλαδή η είσοδός του στα στενά του Ελλησπόντου, η άνοδός του έως το Πάριον, η έξοδός του στη συνέχεια από τα Στενά και η στροφή του προς τη Θεσσαλονίκη γεννά ερωτήματα σχετικά με τον αρχικό στόχο της ναυτικής εκστρατείας του εξωμότη ναυάρχου. Για το πρόβλημα αυτό διατυπώθηκαν στην έρευνα δύο κύριες απόψεις: α. ότι, παρά την εμφάνισή του στα στενά του Ελλησπόντου, ο Τριπολίτης απέπλευσε από τη βάση του σκοπεύοντας να επιτεθεί εναντίον της Θεσσαλονίκης και β. ότι ο Τριπολίτης έφτασε στα Στενά, γιατί αρχικός σκοπός του ήταν να επιτεθεί εναντίον της Κωνσταντινούπολης, αλλά κατόπιν άλλαξε γνώμη και στράφηκε προς τη Θεσσαλονίκη. Ας δούμε λοιπόν με προσοχή τις διαφορετικές αυτές απόψεις και τις μαρτυρίες των

10. Συν. Θεοφ. 367.4 x.e. — Συν. Γεωργ. Μοναχού 863.2-5. — Λέων Γραμματικός 277.1-6. Πρβ. Ιω. Σκυλίτζης 183.61-63. — Γεώργ. Κεδρηνός 262.11 x.e. — M. Canard, Byz. et Arabes 165.

11. Η Στρόβιλος είναι μια παραθαλάσσια οχυρωμένη πόλη στην ακτή της Καρίας, απέναντι από την Κω. Αποτελούσε έναν σημαντικό κρίκο της παράλιας άμυνας και χρησίμευε ως προμαχώνας του θέματος των Κιβυρραιωτών. Βλ. W. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, εις *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Wien 1891, σ. 38-39. — Κ. Άμαντος, Στρόβιλος, *Ελληνικά* 11 (1939) 292. — C. F. W. Foss, Strobilos and Related Sites, *Anatolian Studies* 38 (1988) 147-174.

12. Συν. Θεοφ. 367.5-12.

13. Ιω. Σκυλίτζης 183.62-64. — Πρβ. Γεώργ. Κεδρηνός 262.12-15.

14. Συν. Θεοφ. 367.17-368.1. — Πρβ. Ιω. Σκυλίτζης 183.65-66. — M. Canard, Byz. et Arabes 166.

15. Ιω. Καμινιάτης 23.71 x.e.

πηγών, στις οποίες βασίζονται, επιχειρώντας να επιλύσουμε τα προβλήματα, που αναφύονται σχετικά με τους στόχους και την πορεία του Τριπολίτη στο Αιγαίο το καλοκαίρι του 904.

Ο κύριος εκφραστής της πρώτης άποψης είναι ο V. Christides, που υποστήριξε ότι ο στόχος του Τριπολίτη ήταν η Θεσσαλονίκη και η κίνησή του να εισπλεύσει στα στενά του Ελλησπόντου και να κατευθυνθεί προς την Κωνσταντινούπολη εντάσσεται στον ψυχολογικό πόλεμο, τον οποίο ήξεραν πολύ καλά να χρησιμοποιούν εναντίον των αντιπάλων τους οι Άραβες. Ο ηγέτης του αραβικού στόλου είχε σκοπό να τρομοκρατήσει τους Βυζαντινούς και το πέτυχε· οι τελευταίοι πανικοβλήθηκαν στη θέα των αραβικών πλοίων, που κατάφεραν να φτάσουν έως το λιμάνι του Παρίου¹⁶. Ο V. Christides μάλιστα επεσήμανε ότι, παρά τις αναφορές των περισσότερων βυζαντινών πηγών πως ο Τριπολίτης κατευθυνόταν εναντίον της Κωνσταντινούπολης, είναι μάλλον απίθανο ο εξωμότης ναύαρχος να είχε οργανώσει μια τέτοια φιλόδοξη επιχείρηση. Από τις αραβικές πηγές πάλι, μόνο μία σύμφωνα με τον V. Christides, αναφέρεται στην επιχείρηση του Τριπολίτη εναντίον της Θεσσαλονίκης και δίνει την πληροφορία ότι ο εξωμότης ναύαρχος πήρε την απόφασή του για επίθεση εναντίον της Θεσσαλονίκης έπειτα από μια μικρή χερσαία σύγκρουση των Αράβων και των Βυζαντινών στη Β. Συρία. Κατά την άποψη λοιπόν του V. Christides η κίνηση του Τριπολίτη προς την Κωνσταντινούπολη δεν ήταν τίποτε περισσότερο από ένα τέχνασμα αντιπερισπασμού¹⁷. Ίδια άποψη με τον V. Christides, χωρίς όμως να προσάγουν μαρτυρίες από τις πηγές, διατύπωσαν ο O. Tafrali¹⁸ και η Αικ. Χριστοφιλοπούλου¹⁹, που έγραψαν ότι η πορεία του Τριπολίτη μέσα στον Ελλήσποντο δεν ήταν τίποτε περισσότερο από μια επίδειξη δύναμης του αραβικού στόλου.

Η άποψη που υποστηρίζει ο V. Christides, καθώς και οι O. Tafrali και Αικ. Χριστοφιλοπούλου, παρουσιάζει σοβαρές αδυναμίες. Και τούτο, γιατί είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι ένας ικανός και ιδιαίτερα προσεκτικός στις κινήσεις του ναυτικός, όπως ο Τριπολίτης, θα διακινδύνευε να εισπλεύσει στον Ελλήσποντο και να αντιμετωπίσει διαφόρων ειδών δυσκολίες μόνο και μόνο για να κάνει επίδειξη της δύναμής του²⁰. Φαίνεται

16. V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Athens 1984 (στο εξής: V. Christides, *Crete*), σ. 56.

17. Η αραβική πηγή δυστυχώς δεν μου ήταν προσιτή (Arīb bn. Sa'd, *Ṣilah*, ed. De Goeje, Leiden 1897, σ. 6). Βλ. V. Christides, *Crete* 161.

18. O. Tafrali, *Η Θεσσαλονίκη από τις απαρχές έως τον 14ο αιώνα*, Paris 1919 (ελλ. μτφρ. Α. Νικολοπούλου, Αθήνα 1994), σ. 101.

19. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β'2, 867-1081², Θεσσαλονίκη 1997, σ. 64.

20. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα περιγράφει ο Καμινιάτης για την προσοχή με την

λοιπόν μάλλον απίθανο ότι ο Τριπολίτης θα έφτανε μέχρι το Πάριον μόνο και μόνο για να ασκήσει ψυχολογική πίεση στους Βυζαντινούς και να τους τρομοκρατήσει²¹. Ο κίνδυνος του εγχειρήματος φαίνεται δυσανάλογα μεγάλος συγκριτικά με το κέρδος που ενδεχομένως θα αποκόμιζε ο αραβικός στόλος, καθώς θα έθετε σε κίνηση το βασιλικόν πλώμιον και θα έχανε ασφαλώς το πλεονέκτημα του αιφνιδιασμού στη σχεδιαζόμενη επίθεση εναντίον της Θεσσαλονίκης. Συνεπώς, δεν μπορούμε να δεχθούμε την άποψη του V. Christides, του O. Tafrali και της Αικ. Χριστοφιλοπούλου, ότι η πορεία του αραβικού στόλου έως το Πάριον δεν ήταν τίποτε περισσότερο από επίδειξη δύναμης ή ένα τέχνασμα αντιπερισπασμού.

Τη δεύτερη άποψη, ότι δηλαδή αρχικός στόχος των Αράβων ήταν η Κωνσταντινούπολη, ακολούθησε η πλειονότητα των ερευνητών που ασχολήθηκαν γενικά ή ειδικά με το θέμα της άλωσης της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες, χωρίς όμως να επιχειρηματολογούν πάνω στο θέμα²². Πράγματι, ένα αραβικό σχέδιο με στόχο την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης θα μπορούσε να θεωρηθεί κάτι εντελώς φυσικό για την πε-

οποία ο Τριπολίτης έπλεε κατά την επιστροφή του από τη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να αποφύγει μια συνάντηση με τον βυζαντινό στόλο. Γράφει λοιπόν ο Θεσσαλονικιός κληρικός: οὐ γὰρ ἐποιούμεθα κατ' εὐθείαν τὸν πλοῦν, οὐδὲ κατὰ τινος ὠρισμένου τόπου, ἀλλ' ὡς ἂν ἔδοξε τοῖς τῶν νηῶν ἀρχηγοῖς, τῇδε κάκεισε τὰς μεταβάσεις καὶ ἀντιστροφὰς ἐποιούμεθα, καὶ γὰρ ἐδεδίησαν μὴ που τύχοι παρὼν ὁ τῶν Ῥωμαίων στόλος καὶ λάθοι κατ' αὐτῶν ἐπινόϊαν τινα μοχθηρὰν ἐργασάμενος. διὰ τοῦτο ἄλλοτε ἄλλας νήσους καθάπερ τινὲς πλανῆται περιηρχόμεθα. Βλ. Ιω. Καμινιάτης 67.3-9. - M. Canard, *Byz. et Arabes* 177. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία βυζαντινῆς κράτους*, τ. Β': *Ιστορία μέσης βυζαντινῆς περιόδου* (565-1081), ἀνατ. ε', Θεσσαλονίκη 1993 (στο εἰς: I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*), σ. 328.

21. V. Christides, *Crete* 56.

22. Ch. Diehl - G. Marçais, *Histoire du moyen âge. Tome III. Le monde oriental de 395 à 1081*, Paris 1936, σ. 451. — G. Kolias, *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice. Biographie - correspondance (texte et traduction)*, [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 31], Athen 1939 (στο εἰς: G. Kolias, *Choerosphactès*), σ. 46. — G. Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινῆς κράτους*, τ. Β', München 1986 (ελλ. μτφρ. I. Παναγόπουλος, Αθήνα 2001) (στο εἰς: G. Ostrogorsky, *Ιστορία*), σ. 133. — E. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650-1040)*, Berlin 1966 (στο εἰς: E. Eickhoff, *Seekrieg*), σ. 258. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 164-166. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* 326-327. — M. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Η ανόρθωση, 802-945, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Η', Αθήνα 1979, ἀνατ. 2000, σ. 46-97, σ. 56. — Β. I. Καλαϊτζάκης, *Η Κρήτη και οι Σαρακηνοί*, Αθήνα 1984, σ. 64. — W. A. Farag, Some Remarks on Leo of Tripoli's Attack on Thessaloniki, 904 A.D., *BZ* 82 (1989) 133-139 (στο εἰς: W. A. Farag, *Attack*), σ. 137-138. — W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, California 1997, σ. 467. — R. Khoury al Odetallah, *Leo Tripolites - Ghulām Zurāfa and the Sack of Thessaloniki in 904*, *BSt.* 56 (1995) 97-102 (στο εἰς: R. Khoury al Odetallah, *Sack*), σ. 98, ο οποίος αναφέρει ότι ο Λέων Τριπολίτης το καλοκαίρι του 904 ανέλαβε το φιλόδοξο σχέδιο της επίθεσης εναντίον της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης. — K. Φουντουκίδης, *Οι αλώσεις της Θεσσαλονίκης* (904, 1185, 1430). Μια συγκριτική προσέγγιση, *Θεσσαλονίκη* 6 (2002) 43-59 (στο εἰς: K. Φουντουκίδης, *Αλώσεις*), σ. 44, 53.

ρίοδο εκείνη. Η ισορροπία δυνάμεων ευνοούσε την κατάστρωση και υλοποίησή του, καθώς το αραβικό ναυτικό είχε σημειώσει σημαντικές επιτυχίες ήδη από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Λέοντα Στ'. Πολλά βυζαντινά νησιά και παράλιες περιοχές είχαν λεηλατηθεί, καταληφθεί ή αναγκαστεί να πληρώνουν φόρο στους Άραβες. Η Σάμος, η Δημητριάδα (χοντά στον σημ. Βόλο), πιθανόν η Αττική, η Λήμνος, η Νάξος, η Θάσος, η Πάτμος, η Ελαφώνησος ή τα Κύθηρα, η Νάξος, η Αργολίδα, τα Μύρα στη Λυκία και τα παράλια του Λάτρουσ στη Μ. Ασία ήταν μερικές μόνο από τις βυζαντινές περιοχές στην ανατολική Μεσόγειο, που υπήρξαν στόχοι αραβικών επιδρομών. Αλλά και στη δυτική Μεσόγειο πολλές βυζαντινές κτήσεις είχαν δηωθεί ή καταληφθεί από τους Άραβες, όπως η Πάνορμος (σημ. Palermo) και το Ταυρομένιο (σημ. Taormina) στη Σικελία ή το Ρήγιο (σημ. Reggio di Calabria) στην Κ. Ιταλία. Παράλληλα, το αραβικό κράτος είχε να επιδείξει την εποχή εκείνη έναν ικανότατο ναύαρχο, τον Λέοντα Τριπολίτη, ο οποίος επανειλημμένα είχε αποδείξει την αξία του²³.

23. Ο Λέων Τριπολίτης αναφέρεται στις αραβικές πηγές ως *nā'ib Tarsūs* (δεύτερος κυβερνήτης της Ταρσού), *amīr al-bahr* (ναύαρχος), *sāhib Tarābulis* (κυβερνήτης της Τρίπολης) και είναι πιθανόν ότι το καλοκαίρι του 904 είχε μόλις επιστρέψει από μια νικηφόρα εκστρατεία εναντίον της Αιγύπτου. Μερίδα των ερευνητών θεωρεί ότι ο Τριπολίτης δεν ήταν τίποτε περισσότερο από έναν πειρατή, που σχεδίασε μια επιδρομή εναντίον της βυζαντινής πρωτεύουσας. Βλ. A. Struck, *Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im Jahre 904*, BZ 14 (1905) 535-562. — A. R. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean, A.D. 500-1100*, Princeton - New Jersey 1951, σ. 143-144, 154. — R. H. Dolley, *Eustathios 352*. — Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 242: "... αρνησίθησκοι Χριστιανοί αρχιπειραταί, όπως ... ο Λέων Τριπολίτης ...". — Γ. Τσάρας, *Η αυθεντικότητα των χρονικού του Ιωάννη Καμενιάτη, Βυζαντιανά 8* (1988) 43-58, σ. 43: "... την άλωση της Θεσσαλονίκης στα 904, που την πήραν οι Σαρακηνοί κουρσάροι ...". — Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Εγκώμια της βυζαντινής Θεσσαλονίκης. Εισαγωγή, κείμενα, μετάφραση*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 36: "... μια μοίρα Αράβων πειρατών ... με αρχηγό τον εξωμότη Λέοντα Τριπολίτη ...". — Κ. Φουντουκίδης, *Αλώσεις 53*. Τέλος ο Ι. Καραγιαννπούλιος, *Ιστορία 326-327* ονομάζει τον στόλο του Τριπολίτη «πειρατικήν μοίραν» και τιτλοφορεί το υποκεφάλαιο, στο οποίο γράφει για τον Τριπολίτη, «πειρατεία Αράβων εις Αιγαίον». Οι μαρτυρίες των πηγών δεν επαρκούν για να διαπιστωθεί, αν ο Τριπολίτης το 904 ενεργούσε ως πειρατής, δηλαδή ανεξάρτητα και για δικό του κέρδος, ή κάτω από την προστασία του χαλίφη, δηλαδή ως κουρσάρος, ή τέλος ως επίσημος αξιωματούχος του αραβικού κράτους. Γεγονός είναι ότι ο Τριπολίτης σχεδίασε και πραγματοποίησε την επέθεσή του εναντίον της Θεσσαλονίκης με επιτυχία, αποδεικνύοντας έτσι πως επρόκειτο για έναν ικανότατο και τολμηρό ναύαρχο, ο οποίος συγχέντρωνε όλα τα προσόντα που θα τον καθιστούσαν κατάλληλο για την κατάληψη της ηγετικής θέσης σε μια αραβική ναυτική εκστρατεία που θα κατευθυνόταν όχι μόνο εναντίον της Θεσσαλονίκης αλλά και εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Για τις αραβικές επιτυχίες και τον Τριπολίτη βλ. σχετικά K. Setton, *On the Raids of the Muslims in the Aegean in the Ninth and Tenth Centuries and their Alleged Occupation of Athens*, AJA 58 (1954) 311-319 [= VR, *Athens in the Middle Ages*, London 1975, II.]. — G. C. Miles, *Byzantium and Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area*, DOP 18 (1964) 1-32. — W. A. Farag, *Attack 135-136*. — R. Khoury al Odetallah, *Sack 98-99*.

Ακόμη, υπάρχει και η πληροφορία ότι οι Άραβες κινήθηκαν εναντίον του Βυζαντίου, καθώς γνώριζαν ότι εκείνη την εποχή το βυζαντινό κράτος ήταν απασχολημένο με τους Βουλγάρους: τῶν δὲ Βουλγαρικῶν ἐφόδων Ῥωμαίους ἐπιτριβόντων, οἱ ἔξ ἄγαρ μαθόντες τοῦτο στόλος ἐξήρσαν ναύ-μαχος ἐπιστήσαντες στρατηγὸν Τριπολίτην Λέοντα ...²⁴. Γύρω από την πληροφορία αυτή, που αναφέρεται μόνο από τη Συνέχεια του Θεοφάνη και επαναλαμβάνεται από τον Ιωάννη Σκυλίτζη και τον Γεώργιο Κεδρηνό, έγιναν πολλές συζητήσεις. Υποστηρίχθηκε ότι το 904 σημειώθηκαν βουλγαρικές επιδρομές εναντίον της βυζαντινής επικράτειας, οι οποίες ανάγκασαν τον αυτοκράτορα να επικεντρώσει το ενδιαφέρον του στο βόρειο σύνορο και επέτρεψαν στον Τριπολίτη να πλεύσει ανενόχλητος έως τη θάλασσα του Μαρμαρά και στη συνέχεια να καταλάβει τη Θεσσαλονίκη²⁵, εκφράστηκε όμως και η άποψη ότι η Συνέχεια του Θεοφάνη δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένες βουλγαρικές επιδρομές, αλλά «στη δυνατότητα που προσέφεραν συνολικά οι συγκρούσεις μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων κατά τα έτη 894-900 να αναπτύξουν οι Άραβες πειρατές δραστηριότητα κατά του Βυζαντίου»²⁶.

Γεγονός είναι ότι οι Βούλγαροι την εποχή εκείνη δημιουργούσαν συνεχώς προβλήματα στο βυζαντινό κράτος²⁷. Αν δεχθούμε επίσης ότι τα

24. Συν. Θεοφ. 366.11-13. — Ιω. Σκυλίτζης 182.48-52. — Γεώργ. Κεδρηνός 261.19-22.

25. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* 322. — Ν. Οικονομίδης, *Όρος Ρωμαίων και Βουλγάρων, Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία, 324-1430 μ.Χ., Θεσσαλονίκη* 29-31 Οκτωβρίου 1992, [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 82], Θεσσαλονίκη 1995, σ. 239-243, σ. 241, ο οποίος μάλιστα συνδέει την πληροφορία της Συνέχειας του Θεοφάνη και του Ιωάννη Σκυλίτζη με την ύπαρξη βουλγαρικού στρατού κοντά στη Θεσσαλονίκη και την τοποθέτηση των γνωστών και πολυσυζητημένων επιγραφών, που βρέθηκαν στο χωριό Νάρες, 22 χλμ. βορείως της Θεσσαλονίκης. Βλ. επίσης Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και Ιδεολογία*, Γιάννενα 1996, σ. 89-91.

26. Βλ. Φ. Φιλίππου, *Οι βυζαντινο-βουλγαρικές σχέσεις επί Συμεών (894-913), Βυζαντινά* 16 (1996) 265-294 (στο εξής: Φ. Φιλίππου, *Σχέσεις*), σ. 282, όπου και σχολιάζεται η θεωρία του V. Zlatarski για βουλγαρικές εφόδους εναντίον της περιοχής της Θεσσαλονίκης με σκοπό την ένταξη των Σλάβων της περιοχής στο βουλγαρικό κράτος. — Βλ. επίσης την άποψη του M. Canard, ο οποίος εξέφρασε ενστάσεις για την ύπαρξη βουλγαρικών εφόδων το 904. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε για να στηρίξει την άποψή του ήταν ότι μετά το 897 δεν υπήρξαν σημαντικές εχθροπραξίες μεταξύ των Βυζαντινών και των Βουλγάρων και ότι οι σχέσεις των δύο λαών ήταν ελαφρώς τεταμένες, επειδή οι Βούλγαροι υποχρέωναν τα ελληνικά χωριά της μακεδονικής πεδιάδας να τους καταβάλλουν φόρο και συνήθιζαν να κάνουν επιδρομές, όταν οι κάτοικοι των χωριών δεν ήταν συνεπείς στις υποχρεώσεις τους αυτές. Βλ. M. Canard, *Byz. et Arabes* 164, σημ. 4. — P. Karlin-Hayter, *Clément d'Ochrid, la guerre bulgare de Léon et la prise de Thessalonique en 904*, *Byz.* 35 (1965) 606-611 [= VR, *Studies in Byzantine Political History*, London 1981, X.], σ. 608. Η άποψη του M. Canard σχετίζεται άμεσα με το χωρίο του Ιωάννη Καμινιάτη που αναφέρεται σε *ἀμφι-μείκτους τινὰς κώμας*. Βλ. σχετικά το άρθρο του Γ. Τσάρα, «*καὶ ἀμφιμείκτους τινὰς κώμας*», *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινά* 13 (1985) 177-200.

27. Για τις βυζαντινο-βουλγαρικές συγκρούσεις από το 894 κ.ε. και την προβληματική

προβλήματα αυτά υπήρχαν από παλαιότερα, τότε το Βυζάντιο το καλοκαίρι του 904 ήταν πιθανότατα αποδυναμωμένο από τις προσπάθειες που είχε καταβάλει για την αντιμετώπιση του βουλγαρικού κινδύνου και άρα ευάλωτο σε μια αραβική επίθεση. Αν δεχθούμε ότι το χωρίο της Συνέχειας του Θεοφάνη αναφέρεται σε συγκεκριμένες βουλγαρικές εχθρικές κινήσεις εναντίον του Βυζαντίου, που πραγματοποιήθηκαν το 904, η απασχόληση των Βυζαντινών με το βαλκανικό μέτωπο θα αποτελούσε και πάλι κίνητρο για τους Άραβες να επιτεθούν εναντίον βυζαντινών στόχων. Ο βουλγαρικός κίνδυνος, παλαιότερος ή σύγχρονος με τα γεγονότα του καλοκαιριού του 904, ήταν ένας παράγοντας που θα προέτρεπε τους Άραβες να κινηθούν εναντίον του αποδυναμωμένου ή απασχολημένου Βυζαντίου.

Στην ανάληψη όμως ενός τέτοιου εγχειρήματος, δηλαδή μιας εκστρατείας εναντίον της Κωνσταντινούπολης, υπεισέρχονται, εκτός από τις ευνοϊκές για τους Άραβες συγκυρίες, και άλλοι σημαντικοί παράγοντες: ο αριθμός των αραβικών πλοίων, οι χερσαίες δυνάμεις που θα έπρεπε απαραιτήτως να συνοδεύουν τις ναυτικές επιχειρήσεις, η γνώση της περιοχής και των συνθηκών που επικρατούσαν εκεί. Ας εξετάσουμε λοιπόν αν οι μαρτυρίες των πηγών μπορούν να επιβεβαιώσουν την άποψη ότι ο Τριπολίτης είχε οργανώσει εκστρατεία που κατευθυνόταν εναντίον της ίδιας της καρδιάς του Βυζαντίου, της Κωνσταντινούπολης²⁸.

Πρώτα από όλα ας στρέψουμε την προσοχή μας στις αραβικές ναυτικές δυνάμεις που είχαν συγκεντρωθεί, για να αναμετρηθούν με το βυζαντινό πολεμικό ναυτικό. Ο αριθμός τους και μόνο, που σύμφωνα με

που σχετίζεται με τις αιτίες και τα γεγονότα της αντιπαράθεσης των δύο κρατών βλ. ενδεικτικά Ν. Βέης, *Αι επιδρομαί των Βουλγάρων υπό τον τζάρον Συμεών και τα σχετικά σχόλια του Αρέθα Καισαρείας*, *Ελληνικά* 1 (1928) 337-370. — St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, σ. 137 κ.ε. — G. Ostrogorsky, *Ιστορία* 131-133. — G. Cankova-Petkova, *Der erste Krieg zwischen Bulgarien und Byzanz unter Simeon und die Wiederaufnahme der Handelsbeziehungen zwischen Bulgarien und Konstantinopel*, *ByzF* 3 (1968) 80-113. — Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Η συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικού (Αύγουστος 913) στα πλαίσια του βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού*, *Διατριβή επί διδακτορία*, [Βυζαντινά κείμενα και μελέται 3], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1972 (στο εξής: Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Συνάντηση*), σ. 27-32. — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Οι βυζαντινο-βουλγαρικές συγκρούσεις επί Συμεών, Βυζαντινά* 11 (1991) 23-46. — Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 158 κ.ε. — Ε. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.)*, *Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου*, [Ιστορικές μονογραφίες 13], Αθήνα 1993, σ. 133-137, 211-213. — Φ. Φύλιππου, *Σχέσεις* 267 κ.ε.

28. Βλ. G. Kolias, *Chocrosphactès* 46: «... les Arabes avaient, en effet, décidé de frapper Byzance en son coeur meme». — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* 326-327: «... αραβικήν δράσιν όχι πλέον κατά της περιφέρειας, ἀλλ' αυτής της καρδιάς του κράτους».

τον Ιωάννη Καμινιάτη έφτανε τα 54 πλοία²⁹, μας κάνει να αμφιβάλλουμε για τη σοβαρότητα του τολμήματος. Η ναυτική προετοιμασία τους δεν φαίνεται να ανταποκρινόταν στις ανάγκες ενός τόσο σπουδαίου εγχειρήματος. Τα 54 πλοία του Τριπολίτη είναι ελάχιστα σε σχέση με τα 400, που χρησιμοποιήθηκαν από τους Άραβες το 842 για την επίθεσή τους εναντίον της Κωνσταντινούπολης³⁰. Επιπρόσθετα, ο στόλος του Τριπολίτη ωχριά αριθμητικά μπροστά στα 1.800 πλοία που χρησιμοποίησε ο Μασαλμάς το 717-718. Και παρά την όποια υπερβολή των πηγών η σύγκριση της αριθμητικής δύναμης των δύο στόλων του 8ου και 10ου αι. είναι και πάλι ενδεικτική³¹. Λίγα μόνο χρόνια μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης, το 911 (ή το 912), οι βυζαντινές πηγές αναφέρουν ότι ο αραβικός στόλος, που συγκρούστηκε με τον βυζαντινό στο Αιγαίο, αριθμούσε 300 πλοία³². Πρέπει βέβαια στην προκειμένη περίπτωση να λάβουμε

29. Ιω. Καμινιάτης 18.22-23: τέτταρας γάρ ὁμοῦ καὶ πεντήκοντα τὰς βαρβαρικὰς εἶναι προέλεγον νῆας ...

30. Βλ. Βίος Θεοδώρας, έκδ. Α. Μαρκόπουλος, Βίος της αυτοκράτειρας Θεοδώρας (BHG 1731), Σύμμεικτα 5 (1983) 249-285, 265.4-8: ... Ἀποδινάρ, ὁ τῶν βεβήλων καὶ θεοβδελύκτων Ἀγαρηνῶν φύλαρχος, ἐκ πολλῶν χρόνων παρασκευαζόμενος, ἐν δυνάμει μεγάλη καὶ βαρεῖα σφόδρα μετὰ πλοίων φοβερῶν τετρακοσίων καταπλήκτων ἤρκετο κατὰ τῆς θεοφρουρήτου Κωνσταντινουπόλεως. Δυστυχῶς για τους Άραβες το ανωτέρω εγχείρημά τους απέτυχε, καθώς ο στόλος τους συνετρίβη εξαιτίας σφοδρῆς θαλασσοταραχῆς ἐν ἀκρωτηρίῳ τῶν Κιβεριωτῶν εἰς τὰ λεγόμενα Χελιδόνια καὶ μόνο ἐπτά πλοία κατάφεραν να ἐπιστρέψουν στη Συρία ἀπαγγειλάντων τὴν τῶν Ῥωμαίων νίκη καὶ σωτηρίαν καὶ τὴν ἐαυτῶν ἡττάν τε καὶ πανωλεθρίαν. Βλ. επίσης Γεωργίου Μοναχού, Χρονικόν, έκδ. C. de Boor, corr. P. Wirth, *Georgii monachi Chronicon*, I-II., Stuttgart 1978, II. 801.7-14. — Συν. Γεωργ. Μοναχού 814.6-13. — A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes. Tome I., La dynastie d'Amorium (820-867)*, éd. franç. prep. par H. Grégoire - M. Canard avec le concours de C. Nallino, E. Honigmann et C. Backvis, [CBHB 1], Bruxelles 1935, σ. 192-193. — Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Β'1, 610-867², Θεσσαλονίκη 1998 (στο εξής: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ἱστορία Β'1*), σ. 216. Αντιθέτως βλ. V. Christides, *Crete 159-160*, που αμφισβητεῖ την παραπάνω μαρτυρία των βυζαντινῶν πηγῶν καὶ θεωρεῖ ὅτι δεν πρόκειται για αραβικὴ ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης, βασιζόμενος στο γεγονός ὅτι οἱ αραβικὲς πηγές δεν κάνουν καμία αναφορά στο γεγονός.

31. Για τη ναυτική προετοιμασία των Αράβων το 717 βλ. Νικηφόρου πατριάρχου, *Ἱστορία σύντομος*, έκδ. C. Mango, *Nikephoros Patriarch of Constantinople. Short History, text, translation and commentary*, [CFHB 13], Washington D.C. 1990, 52.7 κ.ε. — Θεοφάνους Χρονογραφία, έκδ. C. de Boor, *Theophanis Chronographia I*, Lipsiae 1883, ανατ. Hildesheim - New York 1980, 395.13 κ.ε., κυρίως 395.22-25: ... ἀνέβαλεν ὁ χριστομάχος Σουλεϊμάν μετὰ τοῦ στόλου καὶ τῶν ἀμνηραίων αὐτοῦ ἔχων παμμεγέθους ναὺς καὶ πολεμικὰς κατήνας καὶ δρόμοντας τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν ... — E. W. Brooks, *The Campaign of 716-718 from arabic sources*, *JHS* 18 (1899) 19-31. — R. Guiland, *L'expédition de Maslama contre Constantinople (717-718)*, *Al-Machriq* (1955) 89-112 [= *Études byzantines*, Paris 1959, σ. 109-133]. — I. Καραγιαννπούλου, *Ἱστορία* 117, 119-121. — Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ἱστορία Β'1* 100-101, όπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

32. Συν. Θεοφ. 376.23-377.4: ὁκτωβρίῳ δὲ μηνὶ ναυμαχία γέγονεν ἡμερίῳ λογοθέτου μετὰ Δαμιανοῦ καὶ Λέοντος τῶν Ἀγαρηνῶν ... — Λέων Γραμματικὸς 285.1-5. Βλ. επίσης Συν. Γεωργ. Μοναχού 870.13-17. — Ιω. Σκυλίτζης 191.3-8: Ἀγαρηνῶν δὲ ἐξεληθόντων μετὰ

υπόψη μας ότι οι βυζαντινές πηγές πιθανότατα υπερβάλλουν όταν αναφέρονται στον αριθμό των αραβικών πλοίων, καθώς θέλουν να μειώσουν την αξία των Αράβων και να δείξουν ότι χρειάστηκαν πολλά αραβικά πλοία, για να καταναυμαχήσουν τον βυζαντινό στόλο. Όσο και να υπερβάλλουν όμως οι πηγές, η διαφορά μεταξύ των 54 πλοίων του 904 και των πολύ περισσότερων του 911 καταδεικνύει ότι το 904 η ναυτική προετοιμασία που έγινε δεν ήταν ανάλογη ενός τόσο σοβαρού εγχειρήματος, όπως η επίθεση εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Η σοβαρή καταστροφή, που είχε υποστεί ο αραβικός στόλος της Ταρσού το 900³³ δεν αρκεί για να δικαιολογηθεί ο μικρός αριθμός των πλοίων του Τριπολίτη, καθώς είχαν παρέλθει τέσσερα χρόνια από τότε, διάστημα που θα επέτρεπε στους Άραβες να κατασκευάσουν νέο και ισχυρό στόλο εν όψει μιας εκστρατείας εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Εξάλλου το αραβικό ναυτικό, που διατηρούσε στόλους σε διάφορα λιμάνια της αραβικής επικράτειας, θα μπορούσε να συγκεντρώσει κατά περίπτωση έναν μεγάλο αριθμό πλοίων³⁴.

Επίσης, αν και αυτό αποτελεί *argumentum ex silentio*, δεν παραδίδεται στις πηγές προετοιμασία και αποστολή μιας σημαντικής αραβικής χερσαίας δύναμης, γεγονός που θα μπορούσε να πείσει ότι επρόκειτο για εκστρατεία εναντίον της Κωνσταντινούπολης, στην οποία το κύριο βάρος θα έφεραν ασφαλώς οι χερσαίες αραβικές δυνάμεις. Η μοναδική σχετική πληροφορία των αραβικών πηγών είναι ότι την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 904, βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις επιτέθηκαν

πλοίων τριακοσίων ... και συμπλακείς τοῖς μετ' αὐτοῦ (Ἰμέριος) ἡττήθη, καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν νεῶν διασχεδασθεισῶν μόλις αὐτὸς διεσώθη εἰς Μιτυλήνην. — Γεώργ. Κεδρηνός 273.3-9. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 214. — E. Eickhoff, *Seekrieg* 261. — V. Christides, *The Raids of the Moslems of Crete in the Aegean Sea. Piracy and Conquest, Byz.* 51 (1981) 76-111, σ. 94.

33. Το 900 η θαλάσσια δύναμη της Ταρσού υπέστη ένα τρομερό πλήγμα. Ο χαλίφης της Βαγδάτης Mu'tadid (892-902) πληροφορούμενος ότι ο Wasif al-Khâdim ετοίμαζε κίνημα με σκοπό την ανατροπή του, τιμώρησε τους συνωμότες και έκαψε τον στόλο της Ταρσού. Σύμφωνα με τον Άραβα ιστορικό Tabatî ανάμεσα στα πλοία που κάηκαν υπήρχαν και 50 καράβια μεγάλου μεγέθους, για την κατασκευή των οποίων είχαν ξοδευτεί μεγάλα χρηματικά ποσά και κατά συνέπεια δεν ήταν εύκολο να κατασκευαστούν ξανά. Βλ. το χωρίο του Tabatî μεταφρασμένο στα γαλλικά: A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes. Tome II. La dynastie macédonienne (867-959)*, éd. franç. prep. par H. Grégoire et M. Canard, *Deuxième partie: Extraits des sources arabes*, trad. par M. Canard, [CBHB 2,2], Bruxelles 1950 (στο εξής: H. Grégoire - M. Canard, *Sources*), σ. 16. — A. Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A.D.*², Cairo 1966 (στο εξής: A. Fahmy, *Naval Organisation*), σ. 60-61. — E. Eickhoff, *Seekrieg* 256.

34. Εκτός από την Ταρσό σημαντικά ναυτικά κέντρα των Αράβων της Συρίας ήταν η Τρίπολη, η Άκρα, η Λαοδικεία, η Γιάφφα, η Βηρυτός και η Τύρος. Βλ. σχετικά A. Fahmy, *Naval Organisation* 51 κ.ε.

στη Β. Συρία και αποχώρησαν με πολλούς αιχμαλώτους³⁵, ενώ έναν χρόνο νωρίτερα, το 903, είχε γίνει ανταλλαγή δώρων μεταξύ του Βυζαντινού αυτοκράτορα και του χαλίφη με σκοπό την ανακωχή και την ανταλλαγή των αιχμαλώτων³⁶. Σε ένα τέτοιο εγχείρημα, όπως η επίθεση εναντίον της Κωνσταντινούπολης, η ύπαρξη χερσαίας αραβικής δύναμης θα έπρεπε να είναι ίσως το σημαντικότερο σημείο του αραβικού σχεδίου. Δεν πρέπει εξάλλου να ξεχνάμε ότι οι Άραβες γνώριζαν καλά την οχύρωση της Κωνσταντινούπολης από τις προηγούμενες επιθέσεις που είχαν πραγματοποιήσει εναντίον της, αλλά και χάρη στις διπλωματικές και εμπορικές σχέσεις των δύο κρατών και στους κατασκόπους –Βυζαντινούς ή Άραβες– που προσέφεραν πολύτιμες πληροφορίες στον χαλίφη³⁷. Έτσι, δεν μπορούμε να δεχθούμε ότι οι Άραβες έτρεφαν αυταπάτες πως θα μπορούσαν να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη χωρίς χερσαία στρατεύματα, πολιορκώντας την μόνο από θάλασσα, ενώ οι αμυνόμενοι θα μπορούσαν να ανεφοδιάζονται ελεύθερα από την ξηρά.

Τέλος, ας σημειωθεί και πάλι ότι η υποτιθέμενη αραβική εκστρατεία εναντίον της Κωνσταντινούπολης δεν αναφέρεται από καμία αραβική πηγή. Η μόνη αραβική πηγή που κάνει μνεία της πορείας του Τριπολίτη μέσα στα στενά του Ελλησπόντου είναι ο Άραβας ιστορικός Mas'ūdī, αλλά και αυτός αναφέρεται στην εκστρατεία του Τριπολίτη ως «εκστρατεία της Θεσσαλονίκης με τον (Λέοντα), τον *gulām de Zurāfa*»³⁸.

Σημασία για τη διαπίστωση του στόχου της εκστρατείας του Τριπολίτη έχει και η διερεύνηση του προβλήματος που αφορά τη γνώση της θαλάσσιας περιοχής της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες. Η εξέταση των πηγών που αναφέρονται στην ξαφνική αλλαγή της πορείας του Τριπολίτη μπορεί ίσως να δώσει λύση στο πρόβλημα. Όπως αναφέρει η Συνέχεια του Θεοφάνη, μετά την είσοδο του αραβικού στόλου στα Στενά ο αυτοκράτορας έστειλε εναντίον του τον δρουγγάριο του πλωίμου Ευστάθιο, ο οποίος και εντόπισε τον εχθρικό στόλο. Ωστόσο, ο Ευστάθιος δεν προέβη σε κάποια κίνηση εναντίον των Αράβων, αλλά αποχώρησε και επέστρεψε στη βάση του. Όταν ο Τριπολίτης ανέβηκε ακόμη πιο βόρεια και έφτασε μέχρι το Πάριον, ο Λέων Στ' έστειλε και πάλι εναντίον του τον βυζαντινό στόλο, με επικεφαλής αυτή τη φορά τον πρωτοασκηρήτη Ιμέ-

35. Βλ. το χωρίο του Tabarī στους H. Grégoire - M. Canard, Sources 18. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 163.

36. Βλ. H. Grégoire - M. Canard, Sources 18.

37. Για την κατασκοπεία βλ. N. Koutrakou, *Diplomacy and Espionage: their Role in the Byzantine Foreign Relations*, *GrArab.* 6 (1995) 125-145. — V. Christides, *Military Intelligence in Arabo-byzantine Naval Warfare*, *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, [Διεθνή Συμπόσια 4], Αθήνα 1997, σ. 269-281.

38. Βλ. H. Grégoire - M. Canard, Sources 38.

ριο. Ο Ιμέριος όμως δεν μπόρεσε να βρει τον στόλο του Τριπολίτη μέσα στα Στενά και αφού πέρασε από την Άβυδο και τον Ελλήσποντο έφτασε στη Στρόβιλο της Κιβύρρας. Από εκεί έπλευσε ξανά βόρεια, έως τη Λάμψακο, την Ίμβρο και τη Σαμοθράκη, και τελικά βρήκε τον αραβικό στόλο στη Θάσο. Εκεί, όπως παραδίδει η Συνέχεια του Θεοφάνη, οὐδὲ πλησιάσαι τούτων τῷ στόλῳ τετόλμηκεν, αὐθόρμητος δὲ ὁ Τριπολίτης θεοῦ τοῦτον ἀπελαύνοντος ἀντεστράφη, καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ, καταλαβὼν ταύτην ... σφαγὴν πολλὴν καὶ χύσιν αἱμάτων εἰργάσατο³⁹. Με τα ίδια σχεδόν λόγια, αλλά χωρίς να αναφέρεται στην πορεία του Ιμερίου στο Αιγαίο, παραδίδει τα γεγονότα και η Συνέχεια του Γεωργίου Μοναχού και ο Λέων Γραμματικός⁴⁰. Τέλος, ο Ιωάννης Σκυλίτζης, που είναι η μόνη πηγή εκτός από τη Συνέχεια του Θεοφάνη, η οποία παραδίδει την πορεία του Ιμερίου στο Αιγαίο, αναφέρει τα ίδια σχεδόν στοιχεία: Ἰμερίῳ γοῦν τῷ πρωτοασηκρήτις τὴν ναυτικὴν ἐγχειρίσας δύναμιν κατὰ τοῦ Τριπολίτου ἀπέστειλεν, ὃς Ἄβυδον διελθὼν καὶ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος Στροβίλῳ προσορμίζει, εἶτα καταίρει πρὸς Ἰμβρον. Σαμοθράκην δὲ διαβάς κατέλαβε τοὺς πολεμίους ναυλοχοῦντας ἐν Θάσῳ. πλὴν πλήθει τε καὶ προθυμίᾳ ὑπερέχοντας αὐτοὺς ἰδὼν, οὐδὲ πλησιάσαι τούτοις τετόλμηκεν, ὁ δὲ Τριπολίτης ὀπισθόρμητος γεγονῶς καὶ κατὰ Θεσσαλονικὴν γενόμενος ταύτην ἐπολιόρησε ...⁴¹.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι ο Τριπολίτης αλλάζει εντελῶς ξαφνικά την πορεία του. Ενώ από τη στιγμή που μπήκε στα Στενά κατευθύνθηκε βόρεια και έφτασε έως το Πάριον, εκεί έκανε στροφή 180 μοιρών, αποχώρησε από τα Στενά, βγήκε στο Αιγαίο και κατέληξε στη Θάσο, όπου ξεκίνησε την προετοιμασία του για την επίθεση εναντίον της Θεσσαλονίκης. Ποια υπήρξαν όμως τα αίτια της αλλαγής αυτής; Γιατί ο Τριπολίτης εγκατέλειψε ένα τόσο μεγαλόπνοο εγχείρημα, όπως η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης; Αν επρόκειτο πράγματι για μία στρατιωτική επιχείρηση με προκαθορισμένο στόχο και οργανωμένο σχέδιο επίθεσης, ο αραβικός στόλος δεν θα άλλαζε την πορεία του, παρά μόνον αν παρουσιάζονταν λόγοι, που θα επέβαλλαν μια τέτοια κίνηση. Ωστόσο τέτοιοι λόγοι δεν παραδίδονται από τις πηγές.

Η Συνέχεια του Θεοφάνη, η Συνέχεια του Γεωργίου Μοναχού και ο

39. Συν. Θεοφ. 367.22-368.5.

40. Συν. Γεωργ. Μοναχού 863.2-7: ... καὶ ἀποστέλλει Ἰμέριον πρωτοασηκρήτιν κεφαλὴν τοῦ στόλου κατὰ τοῦ Τριπολίτου, μὴ τολμώντων κἂν ὅλως πλησιάσαι τῷ στόλῳ τῶν Ἀγαρηνῶν, τοῖς δὲ τοῦ θεοῦ κρίμασιν ἀντεστράφη ὁ αὐτὸς Λέων ὁ Τριπολίτης καὶ ἀπῆλθεν ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ταύτην ἐπολιόρησε καὶ παρέλαβεν ἅμα τῷ στρατηγῷ αὐτῶν Λέοντι τῷ Χατζιλιακίῳ, ποιήσας πολλὴν σφαγὴν καὶ αἰχμαλωσίαν. — Λέων Γραμματικός 277.2-9.

41. Ιω. Σκυλίτζης 183.61-68.

Λέων Γραμματικός απέδωσαν την αλλαγή γνώμης του εξωμότη ναυάρχου στη θεϊκή παρέμβαση⁴². Στο θέμα αυτό αναφέρεται εκτενώς και ο βιογράφος του αγίου Ηλία του Νέου ή Σικελιώτη (823-903), του οποίου οι πληροφορίες πρέπει να αντιμετωπιστούν με επιφύλαξη, καθώς το κείμενο είναι αγιολογικό⁴³. Σύμφωνα με τον συγγραφέα του βίου, ο άγιος έμαθε για την επικείμενη επίθεση του Τριπολίτη εναντίον της Κωνσταντινούπολης, ενώ βρισκόταν στη Ναύπακτο και φέρεται να είπε τα ακόλουθα στο άκουσμα της τρομακτικής είδησης: οὐχ οὕτως ἀποβήσεται ... τὸ φημιζόμενον, ὡς ὑπονοοοῦσιν οἱ ἄνθρωποι, ἀλλ' ὡς ὁ Θεὸς βούλεται. ναὶ γὰρ τῷ ὄντι κατὰ τοῦ Βυζαντίου ὥρμησαν οἱ Ἰσμαηλῖται καὶ πρὸς ἐκείνην τὴν πόλιν τὴν πορείαν ποιοῦνται, ἀλλὰ μεσοπορήσαντες τὸν Ἑλλήσποντον ἀναστρέψουσι καί, τὸν Ἰλλυριὸν (ενν. τον Θερμαϊκό) ἀναδραμόντες κόλπον, τὴν Θεσσαλονικέων πορθήσωσι⁴⁴. Η ανωτέρω άποψη των βυζαντινών συγγραφέων για θεία παρέμβαση και η προφητική ρήση του αγ. Ηλία, αν και αντανακλούν την εκκλησιαστική παιδεία και την πίστη των πρώτων, καθώς και την αγιότητα του δευτέρου, δυστυχώς δεν προσφέρουν ικανοποιητική εξήγηση στο ζήτημα που μας απασχολεί.

Αναφορικά με το ζήτημα της αλλαγής της πορείας του Τριπολίτη έχουμε μια ακόμη πληροφορία, που μας παραδίδει ο Ψευδοσυμεών και

42. Συν. Θεοφ. 368.1-2: αὐθόρμητος δὲ ὁ Τριπολίτης θεοῦ τοῦτον ἀπελαύνοντος ἀντεστράφη, καὶ ἐν Θεσσαλονίκη ... — Συν. Γεωργ. Μοναχοῦ 863.4-5: τοῖς δὲ τοῦ θεοῦ κρίμασιν ἀντεστράφη ὁ αὐτὸς Λέων ὁ Τριπολίτης καὶ ἀπῆλθεν ἐν Θεσσαλονίκη ... — Λέων Γραμματικός 277.5-6. — D. Frendo — Ath. Fotiou, *John Kaminiates. The Capture of Thessaloniki, Translation, introduction and notes by D. Frendo and Ath. Fotiou*, [Byzantina Australiensia 12], Perth 2000 (στο εἰς: D. Frendo — Ath. Fotiou, *Capture*), σ. 154.

43. Η μαρτυρία του βιογράφου του αγ. Ηλία πρέπει να αντιμετωπισθεῖ με ιδιαίτερη προσοχή, καθώς αναφέρεται ὅτι ὁ ἅγιος ἔμαθε για τα σχέδια του Τριπολίτη το 903 και λίγους μήνες αργότερα, στις 17 Αυγούστου του ἰδίου χρόνου, πέθανε. Αν ὁμως ὁ Τριπολίτης σχεδίαζε ἤδη ἀπὸ το καλοκαίρι του 903 να επιτεθεῖ ἐναντίον της Κωνσταντινούπολης και η πληροφορία αὐτή εἶχε φτάσει ἔως τη Ναύπακτο, δεν θα εἶχε φτάσει και στα αὐτιά του αυτοκράτορα; Ὡστόσο ξέρουμε ὅτι το νέο για την πορεία του Τριπολίτη πρὸς τον Ἑλλήσποντο ἔφτασε ὅταν οἱ Ἀραβες βρίσκονταν στο Αἰγαῖο και συνετάραξε τον Λέοντα Στ', ὁ ὁποῖος αν γνώριζε ἀπὸ πριν τα σχέδια των Ἀράβων, θα εἶχε αναμφισβήτητα προετοιμαστεῖ κατ'ἀλληλα.

44. Βίος αγίου Ηλία του Νέου, ἐκδ. G. Rossi Taibbi, *Vita di Sant' Elia il Giovane*, [Testi e Monumenti 7, Vite dei Santi Siciliani III], Palermo 1962 (στο εἰς: Βίος αγ. Ηλία), 108.1475-1482 (= Ἀωνόμου μοναχοῦ, *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ηλία τοῦ Νέου (τοῦ Σικελιώτη)*, επιμ. ἐκδ. και μετάφρ. στη νέα ελλ. Ἀγιορείτης μοναχὸς Κοσμάς, μετάφρ. στην ἰταλική St. dell' Isola, Ἀθήνα 1993, 186.68). — G. da Costa-Louillet, *Saints de Sicile et d'Italie méridionale aux VIIIe, IXe et Xe siècles, Byz.* 29-30 (1959-1960) 89-173 (στο εἰς: G. da Costa-Louillet, *Saints*), σ. 107. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 166. — I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* 327, σημ. 197. — Ε. Καλτσογιάννη — Σ. Κοτζάμπαση — Ηλ. Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία. Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα* [Βυζαντινά κείμενα και μελέται 32], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2002 (στο εἰς: Ε. Καλτσογιάννη — Σ. Κοτζάμπαση — Ηλ. Παρασκευοπούλου, *Θεσσαλονίκη*), σ. 115.

χρήζει προσεκτικής εξέτασης. Η βυζαντινή πηγή αναφέρει λοιπόν τα ακόλουθα: ἐλθόντων δὲ τῶν Ἀγαρηνῶν ἐν Ἀβύδῳ, ἠρώτησαν τοὺς ἀπάγοντας αὐτοὺς (δηλ. αὐτοὺς που τοὺς οδηγοῦσαν μέσα στα Στενά) ὅτι πάλιν ταύτην τὴν ὁδὸν θέλομεν ὑποστρέψαι, ἢ ἔχομεν ἄλλην δι' ἧς ἀπέλθωμεν εἰς τὰ οἰκεῖα. τῶν δὲ εἰπόντων ὅτι διὰ ταύτην βουλόμεθα ἀποστραφῆναι, φοβηθέντες τὸ στενὸν τῆς ὁδοῦ, οἶα τὰ κρίματα τοῦ θεοῦ, εὐθὺς ὑποστρέφουσι ...⁴⁵. Σύμφωνα λοιπόν με τον Ψευδοσυμεών ο φόβος των Αράβων για τη στενότητα των Δαρδανελλίων σε συνδυασμό με τη θεική παρέμβαση υπήρξε η αιτία, που τους ανάγκασε να αποπλεύσουν βιαστικά και να βγουν πάλι στο Αιγαίο.

Ωστόσο, δεν είναι δυνατόν ο Τριπολίτης να αγνοούσε ότι το Αιγαίο συνδέεται με τη θάλασσα του Μαρμαρά μόνο μέσω του Ελλησπόντου και ότι δεν υπάρχει άλλος τρόπος εξόδου στο Αιγαίο, όπως υποστηρίζει ο Ψευδοσυμεών. Και τούτο, γιατί την εποχή εκείνη οι Άραβες γνώριζαν πολύ καλά τη γεωγραφία των βυζαντινών περιοχών, στις οποίες άλλωστε είχαν εισβάλει και παλαιότερα⁴⁶ και ασφαλώς ήξεραν πώς να πλεύσουν μέχρι την Κωνσταντινούπολη⁴⁷. Ο Άραβας ναύαρχος, πριν εισπλεύσει στα Στενά, θα έπρεπε να είχε σκεφτεί τη δυσκολία ελιγμών του στόλου του σε περίπτωση ναυμαχίας με τους Βυζαντινούς και την πιθανότητα εγκλωβισμού των πλοίων του από τις συνδυασμένες κινήσεις του βασιλικού πλωίμου και των βυζαντινών στόλων που δρούσαν στο Αιγαίο⁴⁸. Φαίνεται

45. Ψευδοσυμεών 707.14-18.

46. Η λεπτομερειακή αναφορά του Mas'ūdī για την περιοχή των στενών του Ελλησπόντου και της Προποντιδας στο έργο του «Murūj al-Dhahab» (Οι λειμώνες του χρυσού) δείχνει ότι οι Άραβες ήταν ακριβώς ενημερωμένοι για τη θάλασσα γεωγραφική περιοχή, που οδηγούσε από το Αιγαίο στην Κωνσταντινούπολη. Ο Άραβας ιστορικός και γεωγράφος, που γράφει το έργο του στο α' μισό του 10ου αι., αναφέρεται στις προηγούμενες ναυτικές εκστρατείες των Αράβων στην περιοχή και κάνει λόγο για έναν Άραβα αξιωματούχο, ο οποίος είχε επισκεφτεί την Κωνσταντινούπολη με πλοίο για την εκτέλεση μιας διπλωματικής αποστολής. Ο Άραβας εκείνος διηγήθηκε στον Mas'ūdī ότι χρειάστηκε να περάσει από τα στενά για να φτάσει στη βυζαντινή πρωτεύουσα, ότι παρατήρησε τη μετακίνηση μεγάλων υδάτινων μαζών από τη Μαιώτιδα λίμνη και ότι συμπερανε πως η θάλασσα αυτή επικοινωνεί με τη Μεσόγειο. Βλ. H. Grégoire – M. Canard, Sources 37-38.

47. Ο Mas'ūdī αναφέρει χαρακτηριστικά τα εξής: «... από αυτή την είσοδο του στενού (Αβιδας) είναι που πολιορκήθηκε η Κωνσταντινούπολη την εποχή, κατά την οποία οι Άραβες κατείχαν στόλο και πραγματοποιούσαν εκστρατείες εναντίον των Βυζαντινών, από τα σύνορα της Συρίας και της Αιγύπτου». Βλ. M. Canard, Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende, *Journal Asiatique* 208 (1926) 61-121 [= VR, Byzance et les musulmans du Proche Orient, London 1973, I.], σ. 63, όπου και το ανωτέρω χωρίο του Mas'ūdī μεταφρασμένο στα γαλλικά.

48. Ι. Καραγιαννιόπουλος, *Ιστορία* 327: «... δεν προέβη πέραν του Παριού, ίσως διότι εφοβήθη μήπως οι Βυζαντινοί αποκόψουν την οδόν αποχωρήσεώς του, κλείοντες τα στενά του Ελλησπόντου». — Κ. Φουντουκίδης, *Αλώσεις* 44: «... ο Τριπολίτης, φοβούμενος μήπως ο αυτοκρατορικός στόλος ενισχυθεί και κλείνοντας τα Στενά εγκλωβίσει τα αραβικά σκάφη,

λοιπόν ότι δεν μπορούμε να δεχθούμε την πληροφορία του Ψευδοσυμεών, που παρουσιάζει τους Άραβες εντελώς ανίδεους σε ό,τι αφορά την περιοχή του Ελληνσπόντου.

Ο Άραβας ιστορικός και γεωγράφος του 10ου αι. Mas'ūdī, που αναφέρεται στο ίδιο θέμα με τον Ψευδοσυμεών, φαίνεται ακριβέστερος από τον βυζαντινό χρονογράφο ως προς τους πιθανούς λόγους αποχώρησης του Τριπολίτη⁴⁹. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Mas'ūdī, τις οποίες άντλησε από άνδρες που συμμετείχαν στη ναυτική εκστρατεία του Τριπολίτη το 904, ο αραβικός στόλος αποχώρησε από τον Ελληνσποντο, επειδή φοβήθηκε μήπως ακινητοποιηθεί σε αβαθή νερά. Ο Άραβας ιστορικός αναφέρει τα ακόλουθα: «Άκουσα πολλούς άνδρες μορφωμένους, ανάμεσα σε αυτούς που έκαναν την εκστρατεία της Θεσσαλονίκης με τον (Λέοντα) ... και οι οποίοι έχοντας μπει στο στενό της Κωνσταντινούπολης, έχοντας πλεύσει εκεί για μια μεγάλη απόσταση, να λένε ότι το νερό κάποιες ώρες της ημέρας και της νύχτας είχε χαμηλή στάθμη ενώ άλλες ώρες ήταν πιο υψηλή, σαν να υπήρχε εκεί πλημμυρίδα και άμπωτη ... Όταν αντιλήφθηκαν ότι το νερό χαμήλωνε, βιάστηκαν να βγουν για να επιστρέψουν στην ελληνική θάλασσα»⁵⁰.

Πράγματι, στην περιοχή του Ελληνσπόντου παρατηρείται ένα φαινόμενο όπως αυτό που περιγράφει ο Mas'ūdī, το οποίο μοιάζει με παλίρροια και δημιουργείται από το πλεόνασμα νερού, που κατεβαίνει από τη Μαύρη Θάλασσα προς το Αιγαίο και τη Μεσόγειο⁵¹. Βέβαια τα νερά δεν

αλλάζει γνώμη και πορεία και στρέφεται κατά της Θεσσαλονίκης». Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η αποδοχή πληροφοριών που παραδίδει ο Ψευδοσυμεών πρέπει να γίνεται με επιφύλαξη, καθώς έχουν εκφραστεί πολλές αμφιβολίες για την αξιοπιστία του. Ωστόσο αυτό δεν σημαίνει ότι η συγκεκριμένη πληροφορία που μας αφορά δεν έχει βάση αλήθειας. Για την αξιολόγηση του έργου του Ψευδοσυμεών βλ. F. Hirsch, *Byzantinische Studien*, Leipzig 1876, ανατ. Amsterdam 1965, σ. 315-317, 333. — R. J. H. Jenkins, *The Chronological Accuracy of the «Logothete» for the Years A.D. 867-913*, *DOP* 19 (1965) 91-112 [= VR, ό.π., III.], σ. 91, σημ. 3. — H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Β'. Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση, München 1978 (ελλ. μτφρ. Τ. Κόλιας, Κ. Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρής, Ι. Βάσσης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997), σ. 164. — Α. Μαρκόπουλος, *Η χρονογραφία του Ψευδοσυμεών και οι πηγές της*, Διατριβή επί διδακτορία (ανέκδοτη), Ιωάννινα 1978, σ. 182. — Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Β' (8ος-10ος αι.), Αθήνα 2002, σ. 402-406.

49. Τη σημασία της πληροφορίας αυτής επεσήμανε το 1989 ο W. A. Farag, *Attack* 138.

50. Βλ. το αραβικό χωρίο μεταφρασμένο στα γαλλικά από τους H. Grégoire – M. Canard, *Sources* 38. Πρβ. Io. Ch. Dimitroukas, *Reisen und Verkehr im byzantinischen Reich vom Anfang des 6. bis zur Mitte des 11. Jh.s.*, Band II, [Ιστορικές Μονογραφίες 18], Athen 1997, σ. 451.

51. Ορισμένοι ποταμοί που βρίσκονται μεταξύ του Δούναβη και του Καυκάσου (π.χ. Δούναβης, Δνείστερος, Δνείπερος, Ντον, κ.ά.) κατεβάζουν τεράστιες ποσότητες νερού όλο τον χρόνο, τις οποίες χύνουν στη Μαύρη Θάλασσα. Αυτό ακριβώς το νερό είναι που μεταφέρεται προς το Αιγαίο και δημιουργεί το φαινόμενο που περιγράφουμε. J. Koder, *To Bu-*

γυρίζουν κάθε 6 ώρες, όπως είναι σύνηθες στην παλίρροια, αλλά υπάρχει ένα επιφανειακό ρεύμα που κατεβαίνει ακατάπαυστα προς τα ΝΔ και προκαλεί μια συνεχή αυξομείωση της στάθμης του νερού⁵².

Η πληροφορία του Mas'ūdī διευκρινίζει το πρόβλημα και διαφωτίζει και εκείνη του Ψευδοσυμεών. Δείχνει ότι οι Άραβες πραγματικά φοβήθηκαν να παραμείνουν μέσα στα Στενά, όπως υποστήριξε και ο Ψευδοσυμεών, όχι όμως εξαιτίας της μοναδικής εξόδου αλλά εξαιτίας της αυξομείωσης της στάθμης του νερού. Καθώς οι κίνδυνοι διάπλευσης των Στενών θα έπρεπε να περιλαμβάνονται στα σχέδια του Τριπολίτη και δεν θα έπρεπε να αποτελέσουν την αιτία εγκατάλειψης ενός σχεδίου για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, γίνεται φανερό ότι οι Άραβες ήταν απροετοίμαστοι και δεν υπήρχε αραβικό σχέδιο επίθεσης εναντίον της Κωνσταντινούπολης⁵³.

Οι μαρτυρίες λοιπόν των πηγών δεν φαίνεται να επιβεβαιώνουν την άποψη ότι οι Άραβες του Τριπολίτη είχαν προετοιμαστεί για εκστρατεία εναντίον της Κωνσταντινούπολης και επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η επιχείρηση του εξωμότη ναυάρχου ίσως είχε χαρακτήρα διερευνητικό. Αυτό που μένει είναι να αναφερθούν δύο απόψεις, που διατυπώθηκαν από ερευνητές, οι οποίοι υποστήριξαν ότι αρχικός στόχος των Αράβων του Τριπολίτη ήταν η Κωνσταντινούπολη, αλλά διαφοροποιήθηκαν από τους υπόλοιπους, καθώς συνδύασαν τις πληροφορίες των πηγών με δικές τους, αστήρικτες ως επί το πλείστον, όπως θα δούμε, απόψεις, προκειμένου να δώσουν απάντηση σε ερωτήματα σχετικά με την πορεία και τους στόχους του Τριπολίτη το καλοκαίρι του 904.

Ο πρώτος ερευνητής είναι ο R. J. H. Jenkins, ο οποίος το 1948 διατύπωσε την άποψη ότι η κίνηση του Τριπολίτη προς τη Βασιλεύουσα

ζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή Εποχή, ελλ. μτφρ. Δ. Χ. Σταθακόπουλος, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 33-35.

52. Βλ. A. Horn – W. Hoop, *Durch die Nordägäis nach Istanbul. Izmir – Marmaree – Istanbul*, Hamburg 1989 (στο εξής: A. Horn – W. Hoop, Nordägäis), σ. 90. — J. Koder (unter Mitarbeit von P. Soustal, A. Koder), *Aigaion Pelagos (Die nördliche Ägäis)*, [TIB 10], Wien 1998 (στο εξής: J. Koder, Aigaion), σ. 60. Για τα ρεύματα που κατεβαίνουν από τον Εύξεινο Πόντο προς τα Δαρδανέλλια βλ. επίσης από τις εκδόσεις της Υδρογραφικής Υπηρεσίας τον σχετικό πλοηγό, *Ναυτιλιακές οδηγίες των ελληνικών ακτών*, τ. Δ'. Βόρειες και ανατολικές ακτές Αιγαίου – Αν. Μακεδονία – Θράκη – Λήμνος – Λέσβος – Χίος – Σάμος – Δωδεκάνησος – Μικρασιατικά παράλια³, Αθήνα 1987, σ. 15, 98.

53. Ο Τριπολίτης θα έπρεπε να λάβει υπόψη του διάφορους παράγοντες, καθώς η διάπλευση των Στενών παρουσιάζει εξαιρετικές δυσκολίες. Στην περιοχή πνέουν κατά τους καλοκαιρινούς μήνες ισχυροί άνεμοι (μελέμια, ετησίες) με κατεύθυνση από τη θάλασσα του Μαρμαρά προς το Αιγαίο ξεπερνώντας συχνά σε ένταση τα 5 μποφόρ. Οι άνεμοι αυτοί σε συνδυασμό με τα ρεύματα της περιωχής καθιστούν σχεδόν αδύνατη ακόμη και σήμερα την πορεία προς την Προποντίδα ορισμένες ώρες της ημέρας. Βλ. A. Horn – W. Hoop, Nordägäis 89-90 και 13 τον σχετικό χάρτη. — J. Koder, Aigaion 99-100.

έγινε κατόπιν συνεννόησης με τον Ανδρόνικο Δούκα και τον δρουγγάριο του πλωίμου Ευστάθιο. Σύμφωνα με τον R. J. H. Jenkins οι δύο Βυζαντινοί στρατιωτικοί, που προέρχονταν από τις μεγάλες οικογένειες των Δουκών και των Αργυρών αντίστοιχα, σχεδίαζαν σε συνεννόηση με τον πατριάρχη Νικόλαο Μυστικό (901-907, 912-925) την ανατροπή του Λέοντα Στ' και την ενθρόνιση του Ανδρόνικου Δούκα και είχαν ανάγκη τη ναυτική βοήθεια των Αράβων, για να θέσουν σε εφαρμογή το σχέδιό τους. Στην προκειμένη περίπτωση ο Τριπολίτης ήταν αυτός, που θα τους βοηθούσε να καταλάβουν τη βυζαντινή πρωτεύουσα⁵⁴. Ο R. J. H. Jenkins συνδύασε τις κινήσεις του αραβικού στόλου το καλοκαίρι του 904 με την αποστασία του Ανδρόνικου Δούκα και υποστήριξε ότι η αντικατάσταση του Ευσταθίου από τον Ιμέριο στην ηγεσία του βυζαντινού ναυτικού στέρησε από τους συνωμότες τον έλεγχο των βυζαντινών ναυτικών δυνάμεων⁵⁵. Ωστόσο, για τα όσα υποστήριξε ο R. J. H. Jenkins, δεν υπάρχουν ερείσματα στις πηγές. Άλλωστε, η μετέπειτα έρευνα απέδειξε ότι η υπόθεση του R. J. H. Jenkins δεν ευσταθεί, καθώς η αποστασία του Ανδρόνικου Δούκα δεν μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά το καλοκαίρι του 904, άποψη που δέχθηκε και ο ίδιος ο ερευνητής το 1963, σε μεταγενέστερη μελέτη του⁵⁶.

54. R. J. H. Jenkins, *Samonas* 224-225, 228-229. Βλ. επίσης Y. Lev, *The Fātimid Navy. Byzantium and the Mediterranean Sea. 909-1036 C.E. / 297-427 A.H. (Arabian Sources)*, Byz. 54 (1984) 220-252, σ. 225.

55. R. J. H. Jenkins, *Samonas* 228-230. Βλ. επίσης W. A. Farag, *Attack* 137-138, ο οποίος υιοθετεί εν μέρει την άποψη του R. J. H. Jenkins, εκφράζοντας ωστόσο ορισμένες αμφιβολίες.

56. O R. Janin, *Un Arabe ministre à Byzance: Samonas (IXe-Xe s.)*, EO 34 (1935) 307-318, σ. 317, τοποθέτησε τη στάση του Ανδρόνικου Δούκα μεταξύ του φθινοπώρου του 906 και της άνοιξης του 907. O V. Grumel, *Notes chronologiques. La révolte d'Andronic Doux sous Léon VI. La victoire navale d'Himérius*, EO 36 (1937) 202-207, σ. 206, υποστήριξε ότι ο Ανδρόνικος Δούκας στασίασε στα τέλη του καλοκαιριού ή στις αρχές του φθινοπώρου του 906. Τέλος ο M. Canard, *Deux épisodes des relations diplomatiques arabo-byzantines au Xe siècle*, *Bulletin d'Études Orientales de l'Institut français de Damas*, XIII., 1949-1950, Beyrouth, 51-69 [= VR, *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, London 1973, XII.], σ. 60-61, σημ. 4, υποστήριξε ότι η επανάσταση του Βυζαντινού αξιωματούχου θα έπρεπε να τοποθετηθεί τον Σεπτέμβριο του 905 και μάλιστα τη συνέδεσε με την ανταλλαγή αιχμαλώτων μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων τον ίδιο μήνα, από την οποία οι Βυζαντινοί αποχώρησαν ξαφνικά, πιθανότατα σύμφωνα με τον M. Canard επειδή πληροφορήθηκαν ότι ο Ανδρόνικος Δούκας είχε στασιάσει και φοβήθηκαν ότι ίσως βρισκόταν ήδη σε συνεννόησης με τους Άραβες. — A. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Συνάντηση* 34-36. Βλ. επίσης P. Karlin-Hayter, *The Revolt of Andronicus Ducas*, *BSI.* 27 (1966) 23-25, η οποία όμως δεν λαμβάνει θέση για το θέμα της χρονολόγησης της στάσης του Ανδρόνικου. O D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, σ. 18 δέχεται τη χρονολόγηση της επανάστασης του Ανδρόνικου Δούκα μετά το 906. Τέλος βλ. τη μελέτη του R. J. H. Jenkins, *Leo Choerosphactes and the Saracen Vizier*, *ZRVI* 81 (1963) 167-175, *Mélanges G. Ostrogorsky* [= VR, *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, London 1970, XI.]. Βλ. σχετικά B. Σκοπελίτη. Οι ναυτικές δυνάμεις του Βυζαντίου την εποχή της άλωσης της Θεσσαλονίκης από τους

Η δεύτερη και πιο ευρηματική άποψη, η οποία βασίζεται στον συνδυασμό των πληροφοριών που παραδίδουν βυζαντινοί χρονογράφοι και ο Ιωάννης Καμινιάτης, είναι αυτή που διατύπωσαν σχετικά πρόσφατα οι D. Frendo και Αθ. Φωτίου (2000) σχετικά με την αλλαγή πορείας του αραβικού στόλου. Όπως μας πληροφορεί ο αυτόπτης μάρτυρας της άλωσης της Θεσσαλονίκης, Ιωάννης Καμινιάτης⁵⁷, κάποιοι πρόσφυγες, που ήταν αιχμάλωτοι του Τριπολίτη και κατάφεραν να αποδράσουν, ενημέρωσαν τον αυτοκράτορα ότι ο εξωμότης ναύαρχος σκόπευε να επιτεθεί εναντίον της Θεσσαλονίκης, καθώς έμαθε για την κακή κατάσταση των τειχών της Θεσσαλονίκης από αιχμαλώτους που είχε συλλάβει: ... τις ταχυδρόμος ἄγγελος ἀπὸ τοῦ κρατοῦντος τὰ τῶν Ῥωμαίων σκῆπτρα, Λέοντος τοῦ φιλευσεβοῦς ἄνακτος, τὴν ἔφοδον τῶν βαρβάρων, λέγω δὴ τῶν δυσωνύμων Ἀγαρηνῶν, καταμηνύων καὶ ὡς τάχος ὀπλιζέσθαι καὶ πρὸς τὴν μάχην ἡμᾶς συσκευάζεσθαι, πρόσφυγας τινὰς ἀπ' αὐτῶν ἐκείνων τῶν βαρβάρων ἀφῖχθαι λέγων, καὶ τὴν βουλὴν αὐτῶν, ἥτις ἐστὶ, προειπόντας τῷ βασιλεῖ, καὶ ὅτι πᾶσαν τὴν ὁρμὴν ἐπὶ τήνδε (ενν. τη Θεσσαλονίκη) πεποιήνται, ὑπὸ πολλῶν ἤδη τῶν ὑπ' αὐτῶν προχειρωθέντων βεβαιωθέντες ὡς ἀτείχιστός ἐστιν ἐκ τοῦ πρὸς θάλασσαν μέρους καὶ ταῖς ἀπὸ

Αραβες (904), Βυζαντινά 23 (2002-2003) 95-115, σ. 101-102 και σημ. 24.

57. Πρέπει να σημειώσουμε ότι ο αυτόπτης μάρτυρας της άλωσης της Θεσσαλονίκης, Ιωάννης Καμινιάτης, δεν αναφέρει καθόλου την πορεία του Τριπολίτη έως το Πάριον. Δεν μπορούμε να δεχθούμε ότι ο Θεσσαλονικιός ιερέας δεν γνώριζε για την πορεία του Τριπολίτη έως την Προποντίδα, καθώς οι αξιωματικοί Πετρωνάς και Λέων Χιτζιλάκης, που έστειλε ο αυτοκράτορας από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη, θα είχαν διηγηθεί στους Θεσσαλονικείς τα σχετικά με την πορεία του αραβικού στόλου έως το Πάριον. Η πιθανότερη εξήγηση είναι ότι ο Καμινιάτης επέλεξε να μην αναφερθεί στο γεγονός αυτό, παρόλο που το γνώριζε. Άλλωστε, ας μην ξεχνάμε ότι ο Καμινιάτης δεν συνέγραφε ένα ιστορικό έργο, αλλά ένα ημερολόγιο, στο οποίο εξέθεσε τις πληροφορίες, που επέλεξε ο ίδιος και οι οποίες σχετίζονται με την αγαπημένη του πατρίδα. Ένα αντίστοιχο παράδειγμα είναι αυτό του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, ο οποίος ενώ σε μια επιστολή του άσχετη με την άλωση της Θεσσαλονίκης αναφέρεται στην πορεία του Λέοντα Τριπολίτη εναντίον της Κωνσταντινούπολης, στην ομιλία του, που εκφώνησε εξ άμβωνος στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης αναφερόμενος στα γεγονότα της 29ης Ιουλίου του 904, δεν κάνει την παραμικρή αναφορά σε αυτήν. Βλ. Νικολάου Μυστικού, Έπιστολαί, έκδ. R. J. H. Jenkins – L. G. Westerink, *Nicholas I. Patriarch of Constantinople, Letters. Greek text and eng. transl.*, [CFHB 6], Washington 1973, (στο εξής: Νικολάου Μυστικού, Έπιστολαί) 23. — Νικολ. Μυστικού, Ομιλία, έκδ. L. G. Westerink, *Nicholas I. patriarch of Constantinople, Miscellaneous Writings, greek text and engl. transl.*, Dumbarton Oaks, Washington 1981, 192.1 κ.ε. Πρβ. J. D. C. Frendo, *The Miracles of St. Demetrius and the Capture of Thessaloniki. An Examination of the Purpose, Significance and Authenticity of John Caminates' De Expugnatione Thessalonicae*, *Bsl*. 58 (1997) 205-224, σ. 209, όπου ο συγγραφέας σχολιάζει την παράλειψη του Καμινιάτη να αναφερθεί στον βυζαντινο-βουλγαρικό πόλεμο του 894-896. Ο J. D. C. Frendo γράφει χαρακτηριστικά: «Kaminates did not forget to mention the war of 894-896: he chose to ignore it. He was not writing a thumbnail of Byzantine-Bulgarian relations, drawing a contrast, rhetorically, between recent bliss and present misery».

τῶν νηῶν μάχαις εὐεπιχείρητος⁵⁸. Οι D. Frendo και Αθ. Φωτίου βασιζόμενοι στον Καμινιάτη, αλλά και στις άλλες πηγές, που αναφέρουν ότι ο Τριπολίτης έφτασε έως το Πάριον⁵⁹, υποστήριξαν ότι οι αιχμάλωτοι που μίλησαν στον Τριπολίτη για την κακή οχύρωση της Θεσσαλονίκης θα μπορούσαν να προέρχονται από το Πάριον. Το ίδιο υποστήριξαν ότι θα μπορούσε να ισχύει και για τους πρόσφυγες, που αναφέρει ο Καμινιάτης ότι ξέφυγαν από τον Τριπολίτη και πληροφόρησαν τον αυτοκράτορα για την επικείμενη αραβική επίθεση εναντίον της Θεσσαλονίκης. Έτσι, αν και ο Τριπολίτης κατευθυνόταν εναντίον της Κωνσταντινούπολης, όταν έμαθε στο Πάριον ότι η Θεσσαλονίκη ήταν ευάλωτη, έσπευσε, όπως υποστήριξαν οι D. Frendo και Αθ. Φωτίου, να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία που του παρουσιαζόταν. Γύρισε λοιπόν προς την αντίθετη κατεύθυνση και βγήκε από τα Στενά.

Στη συνέχεια οι δύο ερευνητές, βασιζόμενοι στην πληροφορία που παραδίδει ο Ψευδοσυμεών, σύμφωνα με την οποία οι Άραβες έφτασαν μόνο μέχρι την Άβυδο και εκεί, φοβούμενοι τα Στενά, αποφάσισαν να γυρίσουν πίσω⁶⁰, διατύπωσαν την υπόθεση ότι ο εξωμότης ναύαρχος, έχοντας πάρει ήδη στο Πάριον την απόφαση να πλεύσει εναντίον της Θεσσαλονίκης, προκειμένου να κερδίσει χρόνο και να αποτρέψει τους Βυζαντινούς από το να επιδιωρθώσουν τα τείχη της Θεσσαλονίκης, κατεβαίνοντας από το Πάριον προς τα Στενά, διέδωσε στην Άβυδο ότι τα πληρώματά του φοβήθηκαν τα Στενά και αποφάσισαν να επιστρέψουν βιαστικά στη βάση τους. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν προκύπτει από τις μαρτυρίες των πηγών. Παράλληλα, οι δύο ερευνητές διατύπωσαν την ακόλουθη υπόθεση, η οποία επίσης δεν στηρίζεται στα στοιχεία των πηγών: ο Ιμέριος που ακολουθούσε τον αραβικό στόλο, πληροφορήθηκε από τους κατοίκους της Αβύδου ότι ο Τριπολίτης αποφάσισε να επιστρέψει στη βάση του και έτσι κατευθύνθηκε νότια, θεωρώντας ότι ο αραβικός στόλος βρισκόταν μπροστά του⁶¹. Φτάνοντας στη Στρόβιλο της

58. Ιω. Καμινιάτης 16.40-43.

59. Συν. Θεοφ., Συν. Γεωργ. Μοναχού, Λέων Γραμματικός, Ιω. Σκυλίτζης, Γεώργ. Κε-δρηνός.

60. Ψευδοσυμεών 707.14 κ.ε.: ἐλθόντων δὲ τῶν Ἀγαρηνῶν ἐν Ἀβύδῳ, ἠρώτησαν τοὺς ἀπάγοντας αὐτοὺς ὅτι πάλιν ταύτην τὴν ὁδὸν θέλομεν ὑποστρέψαι, ἢ ἔχομεν ἄλλην δι' ἧς ἀπέλωμεν εἰς τὰ οἰκεία, τῶν δὲ εἰπόντων ὅτι διὰ ταύτην βουλόμεθα ἀποστραφῆναι, φοβηθέντες τὸ στενὸν τῆς ὁδοῦ, οἷα τὰ κρίματα τοῦ θεοῦ, εὐθὺς ὑποστρέφουσι ...

61. Συν. Θεοφ. 367.4-22: Ἡμερίῳ οὖν πρωτασκηρῆτις τὴν ναυτικὴν δύναμιν ἐγγεμισας κατὰ τοῦ Τριπολίτου ἀπέστειλεν· ὃς ἄβυδον διελθὼν τὴν καθ' ἑλληνισποντον ... καὶ Αἰγαῖον πέλαγος ... ἐξῆς δὲ προσωρικῶς Στροβήλῳ τῇ κατὰ Κιβύρρον ... καὶ Λαμφιάκῳ ... μετὰ ταῦτα τῇ Ἰμβρῳ διεληλυθὼς ... Σαμοθράκην δὲ διαβάς καὶ τῇ ἐλάσῳ προσπελάσας ... τοὺς πολεμικοὺς κατέλαβεν.

Κιβύρρας (βόρεια της Κω) κατάλαβε προφανώς ότι η πληροφορία για την πορεία του αραβικού στόλου δεν ήταν σωστή και βιάστηκε να πλεύσει βόρεια. Τελικά συνάντησε τους Άραβες του Τριπολίτη στη Θάσο, όπου όπως φαίνεται, συνειδητοποίησε την υπεροχή τους και αποσύρθηκε⁶².

Από τη θεωρία των D. Frendo και Αθ. Φωτίου μόνο η υπόθεση σχετικά με την προέλευση των αιχμαλώτων, που πληροφόρησαν τον Τριπολίτη για την κακή κατάσταση των θαλασσιών τειχών της Θεσσαλονίκης, φαίνεται εύλογη. Αν υποθέσουμε ότι οι αιχμάλωτοι αυτοί προήλθαν από το Πάριον, όπως υποστήριξαν οι δύο ερευνητές, μπορούμε να ερμηνεύσουμε την αναστροφή πορείας του Τριπολίτη στο Πάριον και την έξοδό του από τα Στενά, την οποία παραδίδουν οι αναφερόμενες στα γεγονότα βυζαντινές πηγές εκτός από τον Ψευδοσυμεών. Με άλλα λόγια, ο Τριπολίτης πληροφορήθηκε από τους αιχμαλώτους που συνέλαβε στο Πάριον ότι τα τείχη της Θεσσαλονίκης δεν ήταν σε καλή κατάσταση, αποφάσισε να επιτεθεί εναντίον της και έτσι έπλευσε νότια και βγήκε από τον Ελλήσποντο⁶³.

Η υπόθεση όμως των D. Frendo και Αθ. Φωτίου ότι οι Άραβες άφησαν επίτηδες να διαρρεύσει στην Άβυδο η φήμη ότι θα επέστρεφαν στην πατρίδα τους, για να παραπλανήσουν το βασιλικόν πλώιμον, δεν φαίνεται να ευσταθεί, καθώς δεν έχει ερείσματα στις πηγές. Ο Ψευδοσυμεών αναφέρει μόνον ότι οι Άραβες έφτασαν έως την Άβυδο και εκεί αποφάσισαν να σταματήσουν την πορεία τους προς βορρά φοβούμενοι τα Στενά. Δεν μπορούμε με βάση αυτή την πληροφορία να συνάγουμε ότι ο Τριπολίτης είχε επίτηδες διαδώσει στην Άβυδο ότι θα επιστρέψει στη βάση του, προκειμένου να παραπλανήσει τους Βυζαντινούς και να τους καθυστερήσει έτσι να ενισχύσουν τις οχυρώσεις της Θεσσαλονίκης. Κατά τον ίδιο τρόπο δεν μπορούμε να δεχθούμε και την υπόθεση των D. Frendo και Αθ. Φωτίου, ότι ο Ιμέριος βγήκε από τα Στενά και έφτασε έως την Κιβύρρα επειδή πίστεψε τη φήμη που διέδωσε ο Τριπολίτης στην Άβυδο, ότι δηλαδή ο εξωμότης ναύαρχος σκόπευε να επιστρέψει στη βάση του.

Πράγματι, εκ πρώτης όψεως φαίνεται περίεργο το γεγονός ότι ο Ιμέριος καταδιώκοντας τον Τριπολίτη όχι μόνο απομακρύνθηκε από αυτόν και ακολούθησε αντίθετη πορεία, αλλά χρειάστηκε να φτάσει τόσο μακριά, δηλαδή σχεδόν έως την Κω, προτού να καταλάβει ότι ο αραβικός στόλος βρισκόταν ακόμη στο Β. Αιγαίο. Το όλο ζήτημα ωστόσο μπορεί εύκολα να ερμηνευτεί. Ο Ιμέριος, βλέποντας ότι ο αραβικός στόλος

62. Βλ. σχετικά D. Frendo – Ath. Fotiou, Capture 154-156.

63. Συν. Θεωρ., Συν. Γεωργ. Μοναχού, Λέων Γραμματικός, Ιω. Σκυλίτζης, Γεώργ. Κεδρηγός.

αποχώρησε από τα Στενά, ήταν φυσικό να πιστέψει ότι ο Τριπολίτης, γνωρίζοντας ότι είχε πίσω του το βασιλικόν πλώιμον να τον καταδιώκει, θα επέστρεφε στη βάση του. Ακολούθησε λοιπόν την πορεία που πίστεψε ότι είχε επιλέξει ο Τριπολίτης. Και προφανώς χρειάστηκε να φτάσει μέχρι τη Στρόβιλο, για να αντιληφθεί τη λάθος εκτίμησή του ή να μάθει από κατασκόπους ποια πορεία είχε ακολουθήσει στην πραγματικότητα ο Τριπολίτης⁶⁴.

Μετά την εξέταση των ανωτέρω ζητημάτων παραμένει ένα ακόμη ερώτημα: γιατί οι υποστηρικτές της δεύτερης άποψης, στηριζόμενοι στις βυζαντινές πηγές, θεωρούν ότι ο στόχος του Τριπολίτη ήταν η Κωνσταντινούπολη; Ας θυμηθούμε στο σημείο αυτό πώς ακριβώς παραδίδουν οι βυζαντινές πηγές την πληροφορία για την άφιξη του Τριπολίτη στα νερά του Αιγαίου. Η Συνέχεια του Θεοφάνη αναφέρει ότι *ἡ ἀγγελία αὕτη κατέλαβεν ὡς Τριπολίτης μετὰ στόλου τῶν Σαρακηνῶν κατὰ Κωνσταντινιπόλεως ἀνέρχεται*⁶⁵, μια πληροφορία την οποία με τα ίδια σχεδόν λόγια επαναλαμβάνουν η Συνέχεια του Γεωργίου Μοναχού, ο Λέων Γραμματικός και ο Ψευδοσυμεών. Τα ίδια λόγια χρησιμοποιεί και ο Ιωάννης Σκυλίτζης προσθέτοντας ότι οι αγγελιοφόροι που πληροφόρησαν τον αυτοκράτορα ότι ο Τριπολίτης βρίσκεται στα βυζαντινά ύδατα, *προσετίθεσαν ..., ὡς κατ' αὐτῆς ἔχει τὴν ὁρμὴν τῆς βασιλίδος*⁶⁶. Σύμφωνα με τον βιογράφο του αγίου Ηλία, ενώ ο άγιος βρισκόταν με τους συντρόφους του στη Ναύπακτο καθοδόν προς την Κωνσταντινούπολη, όπου θα συναντούσε τον αυτοκράτορα, *εὗρον τὴν φήμην τοῦ τῆς Συρίας τῶν Ἀγαρηνῶν πλοῖμου πρὸς τὸ Βυζάντιον καταίρειν μέλλοντος, πανταχοῦ διατρέχουσιν*⁶⁷.

Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι οι Βυζαντινοί θορυβήθηκαν από την είδηση ότι ο Τριπολίτης κατευθυνόταν εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Όμως το γεγονός ότι στόχος του Τριπολίτη ήταν η Κωνσταντινούπολη δεν παρουσιάζεται ως βέβαιο αλλά ως μια εκτίμηση των αγγελιαφόρων

64. Για το θέμα αυτό πρβ. M. Canard, *Byz. et Arabes* 165-166, ο οποίος αναφέρει ότι ο Ιμέριος είχε προφανώς χάσει τον αραβικό στόλο από τα μάτια του, για αυτό και ακολούθησε εντελώς λανθασμένη πορεία.

65. Συν. Θεοφ. 366.19-20. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 164. Βλ. επίσης Συν. Γεωργ. Μοναχού 862.17-18: ... *ἦλθεν ἀγγελία ὡς ὅτι ὁ στόλος τῶν Ἀγαρηνῶν ἅμα τῷ Τριπολίτῃ ἀνέρχεται κατὰ Κωνσταντινιπόλεως*. — Λέων Γραμματικός 276.16-18: ... *ἦλθεν ἀγγελία ὡς ὅτι ὁ στόλος τῶν Ἀγαρηνῶν ἅμα τῷ Τριπολίτῃ ἀνέρχονται κατὰ Κωνσταντινούπολιν*. — Ψευδοσυμεών 705.13-14: *τῷ ιη' ἔτει ἀνέρχεται κατὰ τῆς πόλεως ὁ στόλος τῶν Ἀγαρηνῶν ἅμα τῷ Τριπολίτῃ*.

66. Ιω. Σκυλίτζης 182. 55-56. — Γεώργ. Κεδρηνός 262.4-5.

67. Βίος αγ. Ηλία 108.1472-1475 (= έκδ. 1993, 186.68). — G. da Costa-Louillet, *Saints* 107. — M. Canard, *Byz. et Arabes* 166. — E. Καλτσογιάννη - Σ. Κοτζάμπαση - Ηλ. Παρασκευοπούλου, *Θεσσαλονίκη* 115.

που είδαν τον αραβικό στόλο να εμφανίζεται στα Στενά. Η χρήση άλλωστε του *ώς* δείχνει ότι επρόκειτο περισσότερο για εικασία παρά για βέβαιο γεγονός⁶⁸. Μάλιστα, στον βίο του αγ. Ηλία, αναφέρεται ξεκάθαρα ότι η είδηση πως ο Τριπολίτης επρόκειτο να κινηθεί εναντίον της Κωνσταντινούπολης ήταν μία φήμη⁶⁹. Το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί, αν και δεν γνώριζαν τους σκοπούς του Τριπολίτη, φοβήθηκαν ότι ίσως ο εξωμότης ναύαρχος έπλεε εναντίον της Κωνσταντινούπολης ήταν λογικό, γιατί κάθε χρόνο οι αραβικοί στόλοι της Συρίας και της Κιλικίας επιτίθεντο σε περιοχές της βυζαντινής επικράτειας και ο αυτοκράτορας δεν μπορούσε να γνωρίζει πάντα επακριβώς τα σχέδιά τους.

Μέσα στην ανησυχία και αβεβαιότητα που επικρατούσε, καθώς οι περισσότερες αραβικές ναυτικές επιχειρήσεις της εποχής στέφονταν από επιτυχία και οι Βούλγαροι είχαν δημιουργήσει προβλήματα στο βυζαντινό κράτος, σχηματίστηκε η εντύπωση ότι οι πολεμιστές του Τριπολίτη θα μπορούσαν να χτυπήσουν ακόμη και την Κωνσταντινούπολη. Ο Τριπολίτης όμως εισερχόμενος στα στενά του Ελλησπόντου δεν είχε κατά νου να φτάσει στην Κωνσταντινούπολη. Ένας έμπειρος, τολμηρός και φιλόδοξος ναυτικός, όπως ο Τριπολίτης, δεν θα έφτανε με 54 πλοία έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης με κίνδυνο να καταναυμαχηθεί από τους Βυζαντινούς, γεγονός που αν δεν του στοίχιζε τη ζωή του, θα του στοίχιζε σίγουρα τη θέση του και θα κατέστρεφε το γόητρο και τη φήμη του. Ίσως σκόπευε να λεηλατήσει τις παράλιες περιοχές των Δαρδανελλίων και της Προποντιδίας, όπως είχαν κάνει και άλλοι Άραβες στο παρελθόν ή έστω να διερευνήσει ως ποιο σημείο μπορούσε να φτάσει. Στην ουσία λοιπόν πραγματοποιούσε μια εκστρατεία με ανοιχτούς στόχους. Στη συνέχεια όμως οι κίνδυνοι που παρουσίαζε η πλεύση στα Στενά και κυρίως η πληροφορία, ότι η Θεσσαλονίκη ήταν ανοχύρωτη, τον οδή-

68. Είναι πολύ σημαντικό να δώσουμε προσοχή στο *ώς*, που στη Συνέχεια του Θεοφάνη, στη Συνέχεια του Γεωργίου Μοναχού και στον Λέοντα Γραμματικό προηγείται της πρότασης «ὅτι ὁ στόλος τῶν Ἀγαρηνῶν ἅμα τῷ Τριπολίτῃ ἀνέρχεται κατὰ Κωνσταντινουπόλεως» και στον Ιωάννη Σκυλίτζη της πρότασης «κατ' αὐτῆς ἔχει τὴν ὁρμὴν τῆς βασιλίδος». Το *ώς* σημαίνει «ὅτι τάχα, ὅτι δῆθεν» και δίνει στην πληροφορία των βυζαντινῶν πηγῶν το σωστό νόημα. Με τη χρήση του *ώς* η πληροφορία που παραδίδουν οι πηγές, ότι δηλαδή ο Τριπολίτης κατευθυνόταν εναντίον της Κωνσταντινούπολης, φαίνεται πως δεν ήταν τίποτε περισσότερο ἀπὸ μια φήμη. Βλ. Συν. Θεοφ. 366.19-20. — Συν. Γεωργ. Μοναχοῦ 862.17-18. — Λέων Γραμματικός 276.16-18. Βλ. επίσης Ιω. Σκυλίτζης 182. 55-56. — Γεώργ. Κεδρηνός 262.4-5. — Ιω. Σκυλίτζης 182. 55-56. — Γεώργ. Κεδρηνός 262.4-5.

69. Όπως προαναφέραμε, ο βίος του αγ. Ηλία πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφυλάξη, όπως κάθε αγιολογικό κείμενο. Ωστόσο, αν αφαιρέσουμε την υπερβολή σχετικά με την παρορμητική δύναμη του αγίου, η αναφορά στη διάδοση φήμης ότι οι Άραβες θα χτυπήσουν την Κωνσταντινούπολη, αποκαλύπτει τον διαρκή φόβο των Βυζαντινών για επίθεση εναντίον της Κωνσταντινούπολης.

γῆσαν σε συγκεκριμένο στόχο και κατά συνέπεια στην αλλαγή πορείας. Όπως φάνηκε από το αποτέλεσμα, η κίνησή του προς τη Θεσσαλονίκη ήταν η ορθότερη επιλογή.

Είναι λοιπόν ακριβώς η αλλαγή πορείας που δείχνει ότι ο Τριπολίτης, ξεκινώντας τη ναυτική του επιχείρηση, δεν είχε προκαθορισμένο στόχο. Έπλευσε μέχρι το Πάριον αναζητώντας εύκολο στόχο. Όταν έμαθε πόσο ευάλωτη ήταν η Θεσσαλονίκη, ανέκρουσε πρύμναν και έβαλε πλώρη για τη νύμφη του Θερμαϊκού. Το γεγονός ότι ο Τριπολίτης σταμάτησε στη Θάσο, όπου σύμφωνα με τον Καμινιάτη επιδόθηκε στην κατασκευή επτά πετροβόλων μηχανών⁷⁰, επιβεβαιώνει την άποψη ότι ο εξωμότης ναύαρχος δεν είχε κάποιο σχέδιο και ετοιμάστηκε για επίθεση μόνο όταν εντόπισε τον καλύτερο δυνατό στόχο. Τέλος, ας σημειωθεί ότι, αν η Κωνσταντινούπολη ήταν ο προκαθορισμένος στόχος, οι Άραβες δεν θα εγκατέλειπαν την αποστολή τους μόνο και μόνο επειδή πληροφορήθηκαν ότι η Θεσσαλονίκη δεν ήταν καλά οχυρωμένη. Ας μη ξεχνάμε άλλωστε ότι το 674 οι Άραβες ξεκίνησαν να πολιορκούν τη Βασιλεύουσα και δεν εγκατέλειψαν την προσπάθειά τους παρά μόνο μετά την παρέλευση αρκετών ετών.

Παρόλο που ο Τριπολίτης δεν κατάφερε να δει ούτε από μακριά τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, απέκτησε εξαιτίας της άλωσης της Θεσσαλονίκης τέτοια δόξα, ώστε το 922 ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός σε επιστολή του προς τον ηγεμόνα των Βουλγάρων να αναφέρεται στον αρνισήθηρσκο ναύαρχο με τα ακόλουθα λόγια: Λέων εκείνος ὁ Τριπολίτης, ὁ ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Θεσσαλονίκης διὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν ὄνομα κτησάμενος μέγα καὶ ἀναβεβηκῶς πρὸς ὄφρυν εἰς οἶαν οὐκ οἶδα εἴ τις ἄλλος ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις ...⁷¹. Και ο ίδιος ο Τριπολίτης εξαιτίας αυτής ακριβώς της φήμης του, αποφάσισε στα 923 να εκστρατεύσει εναντίον του Βυζαντίου και απέπλευσε από τη βάση του με τα ακόλουθα λόγια: Μέχρι τῆς βασιλίδος ἀφίξομαι πόλεως, καὶ τυχὸν μὲν ἐλῶ ταύτην· εἰ δὲ μὴ, τοῦτο ἱκανόν μοι καυχῆσασθαι ὅτι πρὸς τὴν βασιλίδα τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐξουσίας παρεγενόμην πόλιν καὶ βέλη κατ' αὐτῆς ἐξεκένωσα⁷². Μόνο που αυτή τη φορά ο Τριπολίτης δεν επρόκειτο να επιστρέψει νικη-

70. Ιω. Καμινιάτης 27.62-64: καὶ γὰρ κατὰ μόνης τῆς ῥηθείσης πύλης ἐπτά παρέστησαν πετροβόλους πάντοθεν περιπεφραγμένους, οὓς διερχόμενοι τὴν Θάσον πρὸς τὴν τοιαύτην χρεῖαν προπαρεσκεύασαν.

71. Νικολάου Μυστικοῦ, Ἐπιστολαὶ 23.136-141. — V. Grumel, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les actes des patriarches, fasc. II. Les registes de 715 à 1043*, [Le patriarcat byzantin. Recherches de Diplomatie, d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques publiées par l'Institut d'Études Byzantines des Augustins de l'Assomption, Série I], Constantinople 1936, σ. 188, ν. 705.

72. Νικολάου Μυστικοῦ, Ἐπιστολαὶ 23.141-144.

τής, γιατί όπως μας πληροφορεί ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός ... ό οὕτως έπηρμένος, ήλασε μέν μέχρις οὗ τοῦτον ή τοῦ θεοῦ συνήλασε ψήφος· ... εκεί ... έτυχεν τής παρὰ τοῦ θεοῦ δικαίας ανταποδόσεως⁷³.

73. Νικολάου Μυστικοῦ, Έπιστολαί 23.144-148.

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΟΝ ΤΟΠΟΝ ΕΠΕΧΩΝ

Από τα μέσα του 13ου αι., κυρίως όμως τον 14ο και 15ο αι., εντοπίζεται στις συνοδικές αποφάσεις του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μια διατάραξη της κανονικής ιεραρχικής κατάταξης των μητροπολιτικών εδρών. Αυτή οφείλεται στην απονομή σε ορισμένους μητροπολίτες του δικαιώματος να επέχουν τὸν τόπον μιας άλλης, ανώτερης ιεραρχικά εκκλησιαστικής έδρας, κυρίως της ανατολικής και κεντρικής Μ. Ασίας, καθώς λόγω της τουρκικής κατάκτησης πολλές είχαν καταστεί ανενεργοί, άλλες μόνιμα και άλλες προσωρινά¹.

Πρόκειται για μία τιμητική διάκριση, η οποία αποδιδόταν από τον αυτοκράτορα² και την πατριαρχική σύνοδο συνήθως σε μητροπολίτες

* Το ζήτημα έθιξα και στη διδακτορική μου διατριβή με θέμα: *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη - Εκκλησιαστική περιφέρεια - Διοικητική οργάνωση*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 42], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 52 κ.ε. (στο εξής: *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης*). Οφείλω και από τη θέση αυτή να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες στη σεβαστή μου καθηγήτρια κα Αλχημνή Σταυρίδου-Ζαφράκα για τον χρόνο που αφειδώς αφιέρωσε να μελετήσει το άρθρο μου και για τις πολύτιμες συμβουλές και παρατηρήσεις της.

1. Για το προνόμιο ένας μητροπολίτης να επέχει τὸν τόπον ενός άλλου μητροπολιτικού θρόνου βλ. J. Darrouzès, *Ekthésis Néa. Manuel des pittakia du XIV siècle*, *REB* 27 (1969) 1-127, σ. 80 σημ. 9 (στο εξής: *Ekthésis Néa*). — Του ιδίου, *Listes synodales et notitiae*, *REB* 28 (1970) 57-96, σ. 75, 87 κ.ε. (στο εξής: *Listes synodales*). — Του ιδίου, *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle. Étude paléographique et diplomatique*, Paris 1971, σ. 263, 273 κ.ε., 336-337, 354-355 (στο εξής: *Registre*). — Του ιδίου, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople. v. I: Les actes des patriarches. Fasc. V: Les registes de 1310 à 1376. Fasc. VI: Les registes de 1377 à 1410. Fasc. VII: Les registes de 1410 à 1453* [Le Patriarcat Byzantin, *Recherches de Diplomatie, d'Histoire, et de Géographie ecclésiastiques publiées par l'Institut Français d'Études Byzantines, Série IJ* Paris 1977, 1979, 1991, αρ. 2704, 2090, 3373 (στο εξής: *Reg.*). — Του ιδίου, *Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, t. I: Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae, Texte critique, introduction et notes*, [Institut Français d'Études Byzantines – Centre National de la Recherche Scientifique, *Série XVI*] Paris 1981, σ. 165, 182-183, 190-191 (στο εξής: *Notitiae*). — Βλ. και V. Laurent, *Trisépiscopat du patriarche Matthieu Ier (1397-1410)*, *REB* 30 (1972) 5-166, σ. 145 (στο εξής: *Trisépiscopat*).

Για την προώθηση των Τούρκων στη Μ. Ασία, τη μείωση του χριστιανικού στοιχείου και την παρακμή της εκκλησιαστικής οργάνωσης βλ. την ειδική μελέτη του Σ. Βρυώνη, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αι.)*, Berkley - Los Angeles - London 1971, ελλην. μετάφρ. Κάτια Γαλαταριώτου, [MIFET] Αθήνα 1996, 2000 (στο εξής: *Παρακμή*).

2. Στο πλαίσιο της πολιτικής ιδεολογίας ο αυτοκράτορας είχε το δικαίωμα να επεμ-

που είχαν στενούς δεσμούς με το αυτοκρατορικό περιβάλλον. Όπως επισημαίνει ο J. Darrouzès, οι δυναστικές έριδες και η ανάγκη να επιβραβευθούν υποστηρικτές και γενικά να ανταμειφθούν ηθικά όσοι είχαν προσφέρει υπηρεσίες στο κράτος οδήγησαν τους αυτοκράτορες να χρησιμοποιήσουν αυτό το νέο τιμητικό προνόμιο³. Τυπικά βέβαια δίνεται έμφαση στις ηθικές και πνευματικές αρετές του τιμώμενου μητροπολίτη και τη σημαντική προσφορά του στο ποίμνιο⁴.

Η τιμητική διάκριση, τουλάχιστον στα τέλη του 14ου - αρχές του

βαίνει στις υποθέσεις της Εκκλησίας και ιδίως σε ζητήματα εκκλησιαστικής οργάνωσης. — Βλ. σχετικά Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών] Θεσσαλονίκη 1992, ανατύπωση α', σ. 59-60, 62. — Βλ. κατωτ. σημ. 11 το προόμιο του χρυσόβουλλου λόγου του Ανδρονίκου Β' του 1324 για τη μητρόπολη Βρύσεως.

3. Βλ. J. Darrouzès, *Listes synodales* 94: «il faut constater enfin que les causes responsables de l'évolution des sièges et de leur ordre de préséance sont d'ordre politique, plutôt qu'économique, dans la plupart des cas observés au XVIe siècle; les changements sont commandés par des raisons de prestige et des luttes dynastiques et non par la prospérité et la croissance d'une ville et de son peuplement. L'Église maintient la fiction de sièges désertés et l'État mêle fiction et réalité en couvrant d'un titre illusoire de métropoles des bourgs de province qui sont à peine des villes». — Αντιθέτως άλλοι μελετητές θεωρούν ότι το προνόμιο αποδιδόταν σε έναν μητροπολίτη εξαιτίας της εκκλησιαστικής ή πολιτικής σημασίας της έδρας του. Βλ. Γ. Ι. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος από της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα* (49/50-1966), τ. Β': Από των αρχών του Η' αιώνας μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, *Εν επιτομή, Μετ' επισκοπήσεως της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Ελλάδος εισαγωγικώς*, έκδ. β' βελτιωμένη και επηυξημένη, Αθήναι 1970, σ. 152 (στο εξής: *Εκκλ. Ιστορία*): «Η ανύψωσις τινών εκ των μητροπόλεων της όλης Ελλάδος θα ήτο ανάλογος προς την θέσιν, ην κατείχον εν τῷ περιωρισμένῳ πλέον κράτει του Βυζαντίου», σ. 153: «τινάς των κενωθεισών θέσεων κατέλαβον οι μητροπολίται των σημαντικωτέρων βυζαντιακών πόλεων της ευρωπαϊκής Ελλάδος». — Του ιδίου, *Αι μητροπόλεις και οι αρχιεπίσκοποι του οικουμενικού πατριαρχείου*, Αθήνα 1935 (στο εξής: *Μητροπόλεις*), σ. 37-38: «Το τοιούτον εξηράττο ου μόνον εκ της πολιτικής σημασίας της πόλεως, αλλά και εκ της Εκκλησιαστικής αυτής ιστορίας και σημασίας». — Παντελεήμων Ροδόπουλος, *Μητροπολίτης Τυρολόης και Σερεντίου, Η εκκλησιαστική οργάνωσις της Μακεδονίας κατά την εποχή των Παλαιολόγων*, στο Β' Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία: «Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων», Θεσσαλονίκη 14-20 Δεκεμβρίου 1992, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 537-543, ιδίως σ. 538· πρβ. σ. 537 και σ. 541 (στο εξής: *Εκκλ. οργάνωσις*). — Ν. Γ. Ζαχαρόπουλος, *Η εκκλησία στην Ελλάδα κατά τη Φραγκοκρατία*², Θεσσαλονίκη 1981, 1984, σ. 135 (στο εξής: *Φραγκοκρατία*).

4. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel, T. 1 (1315-1331)*, έκδ. H. Hunger – O. Kresten u.a. (στο εξής: *RPK I*), αρ. 58, στ. 32-53· F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453, 4. Teil: Regesten von 1282-1341*, München-Berlin 1960 (στο εξής: *Reg. IV.*), αρ. 2406 (Νοέμβρ. 1318): Ἐπειδὴ τοίνυν καὶ τὸν ἱερώτατον μητροπολίτην Ἄπρω καὶ ὑπέρτιμον εὖρεν ἡ βασιλεία μου ἄνδρα λόγῳ καὶ ἀρετῇ κεκοσμημένον, πλήρη τὲ παιδείας καὶ πνευματικῆς συνέσεως κάντεῦθεν ὠφέλιμον ὄντα τοῖς ἐντυχάνουσι τὰ γε ἐς ψυχὴν καὶ πρὸς τοῦτοις εὖνοιαν εὐκρινῇ δεικνύοντα πρὸς τὴν βασιλείαν μου, τῇ προσήκοίᾳ τούτου τιμῇ καὶ τῷ τῆς καθέδρας προβιβασμῷ ἀμείβεσθαι δίκαιον ἢ βασιλεία μου κρίνει ... Τοίνυν καὶ εὐδοκεῖ καὶ διορίζεται ἡ βασιλεία μου διὰ τοῦ παρόντος προκατάγματος ἐπέχειν τὸν δηλωθέντα ἱερώτατον μητροπολίτην Ἄπρω καὶ ὑπέρτιμον τὸν τόπον τοῦ Εὐχαΐτων ...

15ου αι., παραχωρούνταν και με πρωτοβουλία του πατριάρχῃ⁵, εφόσον είχε τη σύμφωνη γνώμη του αυτοκράτορα⁶. Στις περιπτώσεις αυτές ο πατριάρχης στόχευε προφανώς στην ικανοποίηση ιεραρχών που ανήκαν στο περιβάλλον του.

Το προνόμιο δεν συνεπάγεται για τον τιμώμενο μητροπολίτη διοικητικές και λειτουργικές αρμοδιότητες στην εκκλησιαστική περιφέρεια της μητρόπολης, της οποίας τὸν τόπον ἐπέχει. Απλῶς του εξασφάλιζε τιμὴς ἐνεκεν μια πιο διακεκριμένη θέσης στην πατριαρχική σύνοδο, κατὰ τη συμμετοχή στην τέλεση της θείας λειτουργίας και σε άλλες αρχιερατικές συνάξεις: ... ἀπολαύειν τῆς ἀνηκούσης τῷ τοιοῦτῳ θρόνῳ τιμῆς ἐν τε ταῖς κατὰ τὴν θείαν καὶ ἱερὰν σύνοδον συνάξεσιν, ἐν τε στάσεσι καὶ καθέδραις καὶ ταῖς λοιπαῖς συνελεύσεσι, ἐν τε ταῖς κατὰ τὴν θείαν καὶ ἱερὰν σύνοδον συνάξεσιν, ἐν τε στάσεσι καὶ καθέδραις καὶ ταῖς λοιπαῖς συνελεύσεσι⁷.

5. Βλ. M. Miklosich – J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6 Vindobonae 1860-1890, ανατύπωση Αθήνα-Aalen 1968 (στο εξής: MM), τ. 1, αρ. 302-304 (1371), όπου απονέμεται η τιμητική διάκριση σε μητροπολίτες, χωρίς να γίνεται λόγος περί αυτοκρατορικής ἐγκρίσης. Εξάλλου ο Ιωάννης Ε' την εποχή εκείνη βρισκόταν στην Ιταλία. — Βλ. και J. Darrouzès, *Registre* 275: «Tous ces actes ont même caractère exceptionnel en l'absence de l'empereur». — Βλ. επίσης V. Laurent, *Trisépiscopat* 128.52-53 (Αύγ. 1409): ὁ τόπος ὁ τοῦ Ἐφέσου, ὃς ἐδόθη μὲν τῷ ποτε Μηδείας παρὰ τοῦ πατριάρχου τιμῆς ἕνεκα. — Βλ. και J. Darrouzès, *Ekthésis Néa* 80.12-24 (μέσα 15ου αι.): Τοῦτο διὰ γράμματος γίνεται πατριαρχικοῦ γνώμη καὶ τῆς συνόδου ... ἔχειν τὸν μητροπολίτην τόνδε τὸν τόπον τοῦ δεινός ... Καὶ ἔκτοτε κάθηται ἐν ᾧ ἐτάχθη τόπῳ. Πολλάκις δὲ ποιεῖ τοῦτο καὶ ὁ βασιλεὺς διὰ προστάγματος καὶ στέργεται παρὰ τοῦ πατριάρχου. Στο συγκεκριμένο χωρίο –το οποίο βέβαια ἀνήκει σε πηγή ὀψιμης περιόδου– δίνεται η εντύπωση ὅτι η τιμητική διάκριση αποδιδόταν κυρίως ἀπὸ τὸν πατριάρχη και την πατριαρχική σύνοδο καὶ ἐνίοτε ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα. Ο J. Darrouzès ὡστόσο θεωρεῖ ὅτι η τιμητική διάκριση ἀρχικὰ αποδιδόταν ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα. Ἀργότερα ἄρχισε νὰ παραχωρεῖται και με πρωτοβουλία τοῦ πατριάρχῃ, ἀλλὰ ποτέ ο αυτοκράτορας δὲν παραιτήθηκε τοῦ δικαιώματός του νὰ αποδίδει τιμητικὰ ἀνώτερες ιεραρχικὲς τάξεις σε ευνοούμενους τοῦ μητροπολίτες. — Βλ. J. Darrouzès, *Registre* 273: «Le titre est d'origine impérial», σ. 275: «La rareté des actes concernant cette investiture signifie en premier lieu qu'elle n'entre pas dans la compétence du synode de la même manière que le transfert et la donation par épidosis. ... De même que pour l'érection des métropoles nouvelles, il est probable que l'empereur n'a jamais renoncé au droit de conférer une place honorifique, qu'il détient clairement à l'origine». — Βλ. και τοῦ ἰδίου, *Ekthésis Néa* 80 σημ. 9· *Listes synodales* 94: «La concession du topos, d'abord privilège impérial, passe peut-être vers la fin du siècle (env. του 14ου αι.) sous contrôle patriarcal».

6. V. Laurent, *Les droits de l'empereur en matière ecclésiastique*, *REB* 13 (1955) 5-20 (ξεῖμενο: 14-19), 15.17-20· F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 5. Teil: *Regesten von 1341-1453*, München-Berlin 1965 (στο εξής: *Reg. V.*), αρ. 3176 (1382): Αἱ μεταθέσεις καὶ οἱ προβιβασμοὶ καὶ οἱ τόποι καὶ αἱ καθέδραι καὶ τὸ δοθῆναι κατ' ἐπίδοσιν πρὸς τινὰ τῶν ἀρχιερέων καὶ ἐτέρων Ἐκκλησιᾶν ὥς τοῦ βασιλέως καὶ παρὰ γνῶμην αὐτοῦ οὐδὲν γένηται τι τοιοῦτον, ἐπεὶ τοῦτο προνόμιόν ἐστι τῆς βασιλείας ἀνεκάθεν.

7. RPK I, αρ. 58, στ. 44-47· F. Dölger, *Reg. IV*. 2406 (Νοέμβρ. 1318). — Βλ. J. Darrouzès, *Registre* 263, 277.

Η τιμητική διάκριση αποδιδόταν συνήθως προσωπικά σε έναν μητροπολίτη. Εάν οι συνθήκες το επέτρεπαν και οριζόταν μητροπολίτης για την εγκαταλελειμμένη έδρα, ο αρχιερέας που απολάμβανε ως τότε την ιεραρχική της τάξη διατηρούσε το τιμητικό προνόμιο και τοποθετούνταν ιεραρχικά αμέσως μετά τον γνήσιον, όπως λέγεται, *ιεράρχην*⁸. Άλλες φορές το προνόμιο ήταν δυνατό να αφαιρεθεί, αν ο τιμώμενος αρχιερέας είχε υποπέσει σε δυσμένεια⁹. Άλλοτε πάλι ένας μητροπολίτης έπαυε να καταλαμβάνει την ιεραρχική τάξη που του είχε αποδοθεί, όχι λόγω δυσμένειας, αλλά επειδή εν τω μέσω της αρχιερατείας του τού απονεμήθηκε το δικαίωμα να κατατάσσεται σε ακόμη υψηλότερη ιεραρχική θέση¹⁰.

Βέβαια ήταν δυνατό το προνόμιο να αποδοθεί στο πρόσωπο ενός μητροπολίτη και ταυτόχρονα να αφορά και στους διαδόχους του. Σε αυτήν την περίπτωση γίνεται λόγος για προαγωγή της εκκλησιαστικής έδρας *εις βαθμὸν μείζονα*¹¹. Ωστόσο η προαγωγή μιας έδρας μπορεί να αφορά

8. Βλ. J. Darrouzès, *Registre 354· Listes synodales* 87 σημ. 12· Reg. 2704· *Notitiae* 190.

9. Βλ. κατωτ. σ. 283-284, 290 κ.ε. την περίπτωση των μητροπολιτών Θεσσαλονίκης Αντωνίου και Γαβριήλ.

10. Τον Νοέμβριο του 1370 η εκκλησιαστική περιφέρεια της μητρόπολης Ουγγροβλαχίας διασπάστηκε σε δύο τμήματα. Μητροπολίτης μέρους Ουγγροβλαχίας και υπέρτιμος ορίστηκε ο δικαιοφύλαξ Δανιήλ, που στο μεταξύ είχε καρεί μοναχός με το όνομα Ανθιμος. Ο νέος μητροπολίτης έλαβε επίσης το τιμητικό προνόμιο να *έπέχει τὸν τόπον του Μελιτηνῆς*, δηλαδή τη 13η ιεραρχική τάξη (βλ. MM 1, αρ. 281· J. Darrouzès, Reg. 2593, Νοέμβρ. 1370). Το προνόμιο διατηρείται ως τον Μάιο του 1381 (βλ. MM 2, αρ. 344, 27.29-35· J. Darrouzès, Reg. 2717). Τον επόμενο μήνα ο Ανθιμος λαμβάνει την ακόμη υψηλότερη ιεραρχική τάξη του Νικομηδείας, δηλαδή την 7η θέση στην τάξη προκαθεδρίας (βλ. MM 2, αρ. 345, 28.22· J. Darrouzès, Reg. 2718, Ιούν. 1381). — Για την κανονική τάξη του Μελιτηνῆς βλ. *Notitiae* 2.17, 274· 4.18, 230· 5.13· 6.13· 8.13· 9.168· 10.201· 11.13· 12.13· 13.187· 14.14· 15.13· 16.13· 19.18· 20.13· πρβ. 17.16. — Για την ιεραρχική θέση της Νικομηδείας βλ. *Notitiae* 1.12, 171· 2.7, 191· 4.12, 181· 5.7· 6.7-8.7· 9.117· 10.134· 11.7· 12.7· 13.128· 14.7-18.7· 19.9· 20.7· 21.12. Δεν έχουμε σαφείς και αξιόπιστες πληροφορίες από τα εκκλησιαστικά τακτικά του 14ου - αρχών 15ου αι. σχετικά με την κανονική ιεραρχική τάξη της μητρόπολης Ουγγροβλαχίας, ούτε όταν συνιστούσε μια ενιαία εκκλησιαστική περιφέρεια ούτε και μετά τη διάσπασή της σε δύο μητροπολιτικές έδρες. — Βλ. *Notitia* 15.192· 20.48-21.76, 178.

11. Βλ. Χρυσόβουλλος λόγος του Ανδρονίκου Β': RPK I, αρ. 69, στ. 1-8, 27-34· F. Dölger, Reg. IV. 2516· J. Darrouzès, Reg. 2120 (Νοέμβρ. 1324): "Έχει μὲν ἐκ μακρῶν τῶν χρόνων, μᾶλλον δὲ καὶ ἐξαρχῆς καὶ ἀνέκαθεν ἡ βασιλικὴ καὶ αὐτοκρατορικὴ ἰσχύς πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τοῦτο δίκαιον ..., τὸ προβιβάζειν ἐξ ἐπισκοπῶν εἰς ἀρχιεπισκοπικὴν τιμὴν ἐκκλησίας καὶ ἐξ ἀρχιεπισκοπῆς εἰς μητρόπολιν, ἔστι δ' ὅτε καὶ μητρόπολιν προάγειν εἰς βαθμὸν μείζονα, ἔτι γε μὴν καὶ καινίζειν ἐκκλησίας καὶ καθιστάνειν ἀρχιερατικοὺς ἐν αὐταῖς θρόνους ... ὅθεν καὶ νῦν μὲν ὀφείλει τῇ ἐμφανείᾳ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου τυγχάνειν τῆς τοιαύτης τάξεώς τε καὶ τιμῆς (ενν. των μητροπολιτῶν καὶ υπερτίμων) ὁ νῦν ιερῶτατος μητροπολίτης Βρύσεως καὶ υπέρτιμος -καθεξῆς δὲ ἔσται τοῦτο κατὰ τὸν ἴσον τρόπον καὶ εἰς τοὺς μετ' αὐτὸν μέλλοντας εὐρίσκεισθαι κατὰ καιροὺς εἰς γνησίους ἀρχιερεῖς τῆς τοιαύτης ἀγιοτάτης μητροπόλεως Βρύσεως-, ἔχειν δὲ καὶ καθεδρὰν

μόνο στο status της: μια επισκοπή είναι δυνατό να προαχθεί σε αρχιεπισκοπή ή μητρόπολη και μια αρχιεπισκοπή να καταστεί τιμητικά μητρόπολη. Δεν θα πρέπει συνεπώς να ομιλούμε κατά κυριολεξία για προβιβασμό μιας μητροπολιτικής έδρας ως προς την ιεραρχική της θέση. Όπως επισημαίνει ο J. Darrouzès, ισχύει το απαραβίαστον της τάξης, δεν μπορεί δηλαδή μια μητρόπολη να μεταπηδήσει από την 11η στη 10η θέση, ούτε να εκτοπίσει και να υποβιβάσει άλλες έδρες¹². Δεν διαταράσσεται λοιπόν η κανονική ιεραρχική κατάταξη των μητροπολιτικών εδρών του πατριαρχείου. Η μητρόπολη, της οποίας οι προκαθήμενοι απολαύουν τιμητικά μιας ανώτερης ιεραρχικής τάξης, εξακολουθεί να κατέχει την κανονική ιεραρχική της τάξη¹³, ενώ ήταν δυνατό, όπως αναφέραμε, να ανακληθεί

καὶ τόπον ἐν τῇ συναριθμῇσι τῶν ἱερωτάτων μητροπολιτῶν μετὰ τὸν ἱερώτατον μητροπολίτην Αἰνίου καὶ ὑπέρτιμον ... Για την τάξη του Αἰνίου (72η θέση) βλ. Notitiae 11.64· 12.62· 13. App. 1.805· 14.62· 15.62· 16.62· 19.80· πρβ. 17.73. — Δεν έχουμε σαφείς πληροφορίες από τα εκκλησιαστικά τακτικά του 14ου αι. σχετικά με την κανονική τάξη του Βρύσεως. Βλ. Notitiae 17.113· 18.149· 20.46.

12. Βλ. J. Darrouzès, *Listes synodales* 75, 87· Notitiae σ. 190 και σημ. 3. — Πολύ δε περισσότερο δεν θα πρέπει να ομιλούμε για υποβιβασμό μιας μητρόπολης, αφού αυτό είναι έξω από τις πρακτικές της Εκκλησίας. — Αντιθέτως βλ. Γ. Κονιδάρης, *Μητροπόλεις* 37: «μεταβολαί ... ἐκ τῆς ἀνυψώσεως ἢ τοῦ υποβιβασμοῦ μιᾶς ἐκ τῶν παλαιῶν μητροπόλεων». — Του ιδίου, *Αρχιεπίσκοπος, ΘΗΕ* 3 (1963) 317-333, σ. 326, 327. — Π. Ροδόπουλος, *Εκκλ. οργάνωσις* 538: «Η θέσις τῶν μητροπόλεων προάγεται ἢ υποβιβάζεται ἀναλόγως πρὸς τὴν αὐξομειούμενη σπουδαιότητά τους ἐξ ἀπόψεως Ὀρθοδόξου ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς». — Σ. Βρυώνης, *Παρακμή* 262. — J. Preiser-Kapeller, *Studien zu den Metropolen und Bischöfen des Patriarchats von Constantinopel in der Palaiologenzeit* (1285-1453), τ. 1-2, διδακτορική διατριβή, Wien 2006 (στο εξής: *Studien I-II*), τ. 2, σ. 477: «Die Not. 17, 11 verzeichnet Thessalonike auf den 11. Rang, den vorher Sebasteia (nunmehr auf dem 14. Rang) innehatte».

13. Ωστόσο ο J. Darrouzès (*Listes synodales* 89) επισημαίνει: «On voit par là que la concession du privilège peut revêtir deux formes, suivant qu'elle s'adresse à un métropolitain à titre personnel, ou bien à la personne et aux successeurs. Par la force de l'habitude le privilège personnel devait tendre à se transformer en privilège du siège et à modifier ainsi de façon permanente l'aspect de la hiérarchie». Η μόνη τέτοια περίπτωση που γνωρίζουμε είναι της επισκοπῆς Ποντοηρακλείας, που όμως είναι ιδιόζουσα. Πριν από τα μέσα του 13ου αι. η έδρα της προήχθη σε μητροπολιτική και έλαβε όχι μόνο τον τόπον αλλά και τη διοίκηση της εκκλησιαστικής περιφέρειας της μητρόπολης Κλαυδιουπόλεως (17ης τη τάξει), στην οποία προηγουμένως υπαγόταν (βλ. Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. 1-6, Αθήναι 1952-1959, στο εξής: ΠΠ, τ. 5, 116.29-31· V. Laurent, *Les registres des actes du patriarchat de Constantinople. v. I: Les actes des patriarches, Fasc. IV: Les registres de 1208 à 1309*, [Le Patriarcat Byzantin. Recherches de Diplomatie, d'Histoire, et de Géographie ecclésiastiques publiées par l'Institut Français d'Études Byzantines, Série I] Paris 1971, στο εξής: Reg., αρ. 1316, 10 Ιουλ. 1250). Πάντως ο Κλαυδιουπόλεως δεν έπαψε ποτέ να καταγράφεται στα εκκλησιαστικά τακτικά: ζ' ὁ Κλαυδιουπόλεως, πάσης Ὀνωριάδους· ἀνθ' οὗ ἐνι νῶν ὁ Ποντοηρακλείας, ἐπίσκοπος μὲν ὦν τοῦ Κλαυδιουπόλεως πρότερον, γενόμενος δὲ μητροπολίτης, ἔχει καὶ τὸν τόπον καὶ τὴν ἐξαρχίαν ἐκείνου (βλ. Notitia 20.17· βλ. καὶ Notitiae 16.17· 19.23, 14ος αι.). — Για τη 17η ιεραρχική τάξη του Κλαυδιουπόλεως βλ. Notitiae 7.17, 309· 8.18· 9.188· 10.230· 11.18· 12.17· 13.234· 14.20· 15.17· 16.17· 20.17.

το προνόμιο ή να αποδοθεί ακόμη υψηλότερη ιεραρχική τάξη¹⁴.

Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι η ιεραρχική τάξη μιας εκκλησιαστικής έδρας ήταν δυνατό να παραχωρηθεί, ακόμη και αν δεν συνέτρεχαν στην περίπτωση της λόγοι δραματικής μείωσης του ποιμνίου, αδυναμίας οικονομικής συντήρησης, εκδίωξης των ιεραρχών από τον κατακτητή, ώστε να θεωρείται από τις ανενεργούς ή παρακμάζουσες μητροπόλεις. Στην περίπτωση αυτή ο τιμώμενος μητροπολίτης ή και οι διάδοχοί του κατατάσσονταν αμέσως μετά τον μητροπολίτη, του οποίου η ιεραρχική τάξη τους είχε αποδοθεί¹⁵.

14. Βλ. την περίπτωση του μητροπολίτη Βρύσεως Γερασίου και των διαδόχων του, στους οποίους τον Νοέμβριο του 1324 παραχωρήθηκε το δικαίωμα να *ἐπέχουν τὸν τόπον του Αἴνου* (βλ. ανωτ. σημ. 11). Σε πατριαρχική σύνοδο του 1353 ο Βρύσεως Θεοδώρητος ἐπεται του μητροπολίτη Αἴνου, δεν μπορούμε όμως να θεωρήσουμε δεδομένο ότι εξακολουθεί να απολαμβάνει το προνόμιο, καθώς στον Τόμο του 1351 υπογράφει όχι μόνο μετά τον Αἴνου Δανιήλ αλλά και μετά τον Σουγδαῖας Ευσέβειο (βλ. E. Honigsmann, *Die Unterschriften des Tomos des Jahres 1351*, BZ 47 (1954) 104-115, 106.2· J. Darrouzès, Reg. 2326, Αύγ. 1351. — Βλ. επίσης PG 151, col. 721A, 762B· J. Darrouzès, Reg. 2324, Μάιος - Ιούλιος 1351). Πάντως από το 1365 ο Βρύσεως εμφανίζεται στους καταλόγους των πατριαρχικών συνόδων να καταλαμβάνει ιεραρχικά ανώτερη θέση από τον Αἴνου. Δεν είναι όμως δυνατό να προσδιοριστεί ποιας μητρόπολης τὸν τόπον ἐπέχει, δεδομένου μάλιστα ότι και άλλοι μητροπολίτες από ό, τι φαίνεται απολαμβάνουν ανάλογο προνόμιο, χωρίς ωστόσο κανείς να το μνημονεύει (βλ. MM 1, αρ. 203, 459.31-32· J. Darrouzès, Reg. 2479, Ιαν. 1365. — MM 1, αρ. 228, 488.6-10· J. Darrouzès, Reg. 2489, Μάρτιος 1365. — MM 1, αρ. 212, 471.9-11· J. Darrouzès, Reg. 2488, Μάρτιος 1365. — MM 1, αρ. 208, 467.26-27· J. Darrouzès, Reg. 2491, Ιούν. 1365). Από τον Μάιο του 1370 απολαμβάνει τον τόπον του Κυζίκου, δηλαδή την 5η ιεραρχική θέση (βλ. κατωτ. σημ. 81).

Βλ. επίσης την περίπτωση του Σεβαστιανού Ιωαννίνων που το 1365 έλαβε το προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον του Ναυπάκτου* (35η θέση). Η διάκριση αφορούσε και στους διαδόχους του. Ωστόσο από την ιεραρχική του κατάταξη σε πατριαρχικές συνοδικές πράξεις του 1379-1380 καθίσταται φανερό ότι ο Σεβαστιανός είχε στο μεταξύ λάβει το δικαίωμα να *ἐπέχει τὸν τόπον κάποιας άλλης, ανώτερης μητρόπολης μεταξύ της 5ης και 11ης ιεραρχικής τάξης*. — MM 1, αρ. 212, 471.13 κ.ε.· J. Darrouzès, Reg. 2488 (Μάρτ. 1365). — MM 2, αρ. 332, 6.21 (Σεπτ. 1379). — MM 2, αρ. 332, 6.35 (Ιούν. 1380). — MM 2, αρ. 335, 10.31-32 (Ιούν. 1380). — MM 2, αρ. 337, 17.5-6 (Ιούν. 1380). — MM 2, αρ. 338, 19.27-38 (Ιούν. 1380). — Για την τάξη του Ναυπάκτου βλ. *Notitiae* 7.35, 575· 8.37· 9.446· 10.531· 11.37· 12.35· 13.580-581· 14.38· 15.35· 16.35· 19.46· 20.35· πρβ. 17.42. — Δεν έχουμε αξιόπιστες και σαφείς πληροφορίες από τα εκκλησιαστικά τακτικά του 14ου αι. για την κανονική τάξη του Ιωαννίνων. — Βλ. *Notitia* 17.53· 18.53· 19.58· 20.47.

15. Βλ. και J. Darrouzès, *Notitiae* 183 και σημ. 5. — Βλ. επίσης ανωτ. σημ. 11 σχετικά με τον μητροπολίτη Βρύσεως Γεράσιμο και τους διαδόχους του, που τον Νοέμβριο του 1324 έλαβαν το δικαίωμα να *ἐπέχουν τὸν τόπον του μητροπολίτη Αἴνου*: ... *ἔχειν δὲ καὶ καθέδραν καὶ τόπον ἐν τῇ συναριθμῇσι τῶν ἱερωτάτων μητροπολιτῶν μετὰ τὸν ἱερώτατον μητροπολίτην Αἴνου*. Η μητρόπολη Αἴνου δεν ήταν από τις εκκλησιαστικές έδρες που είχαν εγκαταλειφθεί ή που ήταν σε κατάσταση οικονομικής δυσπραγίας. Σύμφωνα με πατριαρχική συνοδική πράξη του Σεπτεμβρίου 1324, με την οποία αποφασίστηκε ορισμένες μητροπόλεις και αρχιεπισκοπές να συντρέχουν ετησίως το πατριαρχείο, η μητρόπολη Αἴνου όφειλε να καταβάλλει το ποσό των 100 υπερπύρων. Συγκριτικά αναφέρουμε ότι η Ηράκλεια, η Κυζίκος και η Θεσσαλονίκη κατέβαλλαν κατ' έτος 200 υπερπύρα (βλ. RPK 1, αρ. 88, στ. 40-

Το προνόμιο ἑνὸς μητροπολίτης ἢ καὶ οἱ διάδοχοί του νὰ ἐπέχουν τὸν τόπον μίας ιεραρχικὰ ἀνώτερης ἐδρας μνημονεύεται καὶ γιὰ τοὺς προκαθήμενους τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ κανονικὰ κατεῖχαν τὴ 16ῃ ιεραρχικῇ θέσῃ. Πιο συγκεκριμένα, ἐκκλησιαστικὸ τακτικὸ, ποὺ συντάχθηκε στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ., διευκρινίζει: ἰς' ὃ Θεσσαλονίκης, πάσης Θετταλίας, ἔχει δὲ νῦν καὶ τὸν τόπον τοῦ Ἀγκύρας¹⁶. Ἐπίσης σὲ ὀρισμένα χειρόγραφα τοῦ 15ου καὶ τοῦ 16ου αἰ., ποὺ περιλαμβάνουν τὴ Notitia 17 (ἀ' μισό τοῦ 14ου αἰ.) ἐπισημαίνεται: νῦν δὲ τὸν τόπον ἔχει (ἢ ἐπέχει) τοῦ Ἀγκύρας. Ἡ ἴδια πληροφορία ἀπαντᾷ καὶ σὲ χειρόγραφο τοῦ 16ου αἰ., ποὺ παραδίδει τὴ Notitia 18 (ἀ' μισό τοῦ 14ου αἰ.)¹⁷. Ἀκόμη ὁ συντάκτης τῆς Notitia 19 (μέσα 14ου αἰ.) σημειώνει: δ' ὃ Ἀγκύρας, ἐν αὐτῷ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης. Ἐπίσης τοποθετεῖ τὸν Θεσσαλονίκης στὴ 16ῃ θέσῃ καὶ ἐπισημαίνει: ἰς' ὃ Θεσσαλονίκης· μετετέθη ἐνδέκατος, εἴτα καὶ εἰς τέταρτον θρόνον μετὰ τοῦ Ἀγκύρας¹⁸. Ἀπὸ τὴν παραβολὴ με ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις¹⁹ συμπεραίνουμε ὅτι, ὅταν ὁ συντάκτης ἀναφέρει: δ' ὃ Ἀγκύρας, ἐν αὐτῷ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης, ἐννοεῖ πὼς ὁ Θεσσαλονίκης κατέχει τὴν τέταρτὴ

43, 56· J. Darrouzès, Reg. 2119). Εἶναι πάντως πιθανὸ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1324 ἡ ἐδρα τοῦ Αἰνίου νὰ ἦταν κενή, δεδομένου ὅτι τὸν Μάιο τοῦ 1325 ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος ἔκρινε δύο υποθέσεις ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν περιφέρειαν τοῦ Αἰνίου, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν ἐκδικαστεῖ ἀπὸ τὴν μητροπολιτικὴν σύνοδο. Στις ἐν λόγω ἀποφάσεις δὲν γίνεται καμία μνεία στὸν ἐπιχώριον ἀρχιερέα (βλ. RPK I, ἀρ. 89, 90· J. Darrouzès, Reg. 2122, 2123). Ὁ μητροπολίτης Βρύσεως Γεράσιμος, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὸ προνόμιον νὰ ἐπέχει τὸν τόπον τοῦ Αἰνίου, μαρτυρεῖται ὡς τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1331 (RPK I, ἀρ. 106, στ. 9· J. Darrouzès, Reg. 2164), ἐνῶ ὡς τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1340 στὴ μητρόπολιν Αἰνίου ἔχει ἤδη τοποθετηθεῖ γνήσιος ἀρχιερέας (RPK I, ἀρ. 124, στ. 40· J. Darrouzès, Reg. 2196).

16. Βλ. Notitiae 20.16. — Τὸ τακτικὸ αὐτὸ ἐμπεριέχεται στὴν Ἐκθεσὴ Νέα, ἑνα ἡμιεπίσημον ἐγχειρίδιον τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰ. σχετικὰ με τὴν προσφώνηση τῶν ἀρχιερέων στὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ αυτοκρατορικὴ ἐπιστολογραφία. Ὁ ἐκδότης J. Darrouzès (Ekthésis Néa 31 x.e. καὶ σ. 43 σημ. τοῦ κεφ. 2· Notitiae σ. 192) σημειώνει ὅτι τὸ τακτικὸ ποὺ περιλαμβάνεται στὸ ἐγχειρίδιον δὲν ἀποτελεῖ ἔργο κανονολόγου ἢ νομικοῦ καὶ ἐπιπλέον εἶναι ἀναχρονιστικὸ. Ἐπισυνάφθηκε ὅχι τόσο γιὰ νὰ δεῖξῃ τὴν τάξιν ὅσο τὸν τίτλον τοῦ κάθε ἀρχιερέα. Πάντως, ὅσον ἀφορᾷ τοὐλάχιστον τὴν μητρόπολιν Θεσσαλονίκης, οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχει φαίνεται νὰ εἶναι ἀκριβεῖς.

17. Βλ. Notitiae 17.11, κριτικὸν υπόμνημα· 18.11, κριτικὸν υπόμνημα. — Βλ. καὶ J. Darrouzès, Notitiae σ. 188. — Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν τακτικῶν 17-18 βλ. J. Darrouzès, Notitiae σ. 178, 182, 185 x.e. — Τοῦ ἰδίου, L'édition des Notitiae Episcopatum, REB 40 (1982) 215-221, σ. 219 (στο ἐξῆς: Édition). — J. Koder, Βιβλιοκρισία «Notitiae episcopatum ...», JÖB 33 (1983) 399-401, σ. 400 (στο ἐξῆς: Notitiae).

18. Βλ. Notitia 19.4-5, 22. — Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς Notitia 19 βλ. J. Darrouzès, Notitiae σ. 189· Édition 219. — J. Koder, Notitiae 400.

19. Βλ. ἐνδεικτικὰ Notitia 19.23-24: ἰς' ὃ Κλαυδιουπόλεως, ἐν αὐτῷ καὶ ὁ Ποντοηρακλείας. — Βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 13 γιὰ τὸν μητροπολίτη Ποντοηρακλείας, ποὺ ἐπέχει τὸν τόπον τοῦ Κλαυδιουπόλεως. — Βλ. ἐπίσης J. Darrouzès, Notitiae σ. 412 σημ. 4: «le rédacteur veut montrer la permanence des anciens rangs, qui sont en gros ceux de la notice des XIe-XIIe siècles et que le titulaire honorifique siégeant au même rang (ἐν αὐτῷ) n'occupe que provisoirement et par privilège».

θέση μαζί με τον Αγκύρας, γιατί απολαύει του τιμητικού προνομίου να *ἐπέχει τὸν τόπον* του Αγκύρας. Σημειώνουμε ότι η Άγκυρα είχε χαθεί οριστικά για τους Βυζαντινούς ήδη από τα τέλη του 11ου αι.²⁰. Οι πληροφορίες των εκκλησιαστικών τακτικών του 14ου αι. είναι ωστόσο ελλιπείς, καθώς δεν αντικατοπτρίζουν επακριβώς την τιμητική εξέλιξη στην ιεραρχική κατάταξη των μητροπολιτών Θεσσαλονίκης, ούτε μας βοηθούν στο να τοποθετήσουμε χρονικά την απόδοση του προνομίου. Επιπλέον, είναι δυνατό να δημιουργηθεί σύγχυση και η εσφαλμένη εντύπωση ότι πρόκειται για μόνιμη προαγωγή της μητρόπολης στην τάξη προκαθεδρίας και όχι για παραχώρηση ενός ανακλητού προνομίου²¹.

20. Βλ. Kl. Belke – M. Restle, *Galatien und Lykaonien*, [TIB 4] Wien 1984, σ. 128. — Γ. Α. Λεβενιώτης, *Το στασιαστικό κίνημα του Νορμανδού Ουρσελίου (Ursel de Baileul) στην Μικρά Ασία (1073-1076)*, [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 19] Θεσσαλονίκη 2004, σ. 112-113 και σημ. 48, σ. 185-186 (στο εξής: Ουρσέλιος). — Ειδικά για την εκκλησιαστική επαρχία της Άγκυρας σώζεται μαρτυρία ότι κατά το β' μισό του 12ου αι. υπήρχε πλήρης έλλειψη χριστιανών. — Βλ. Αθηνάγορας Παραμυθίας, *Ορθοδοξία* 5, Αθήνα 1930, σ. 542-545, ιδίως σ. 543-544: V. Grumel, *Reg.* 1126 (1173). — Βλ. και J. Darrouzès, *Le traité des transferts*, Édition critique et commentaire, *REB* 42 (1984) 147-214, σ. 210. — Σ. Βρυώνης, *Παρακμή* 185, 187. — Κ. Γ. Πιτσάκης, Γρηγορίου Ακινδύνου ανέκδοτη πραγματεία περί (Κωνσταντίνου); Αρμενοπούλου, *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 18 (1971) 111-216, σ. 221 (στο εξής: Γρηγόριος Ακίνδυνος).

21. Όπως λ.χ.: O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Préface Ch. Diehl, Paris 1913 [ανατύπωση IMXA – Αρχείο Ιστορικών Μελετών 3] Θεσσαλονίκη 1993, σ. 90-91 (στο εξής: *Thessalonique*). — Σ. Νταγιούκλας, Πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση της βυζαντινής Θεσσαλονίκης από το 1300 έως το 1341. Θεσμοί και πρόσωπα, *Μακεδονικά* 30 (1995-1996) 115-137 (στο εξής: Διοίκηση), σ. 128-129: «η μητρόπολη της Συμβασιλεύουσας αναβαθμίζεται ακόμη περισσότερο από τον Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο, παίρνοντας την τέταρτη σειρά στην ιεραρχία των μητροπολιτικών θρόνων, αντικαθιστώντας στη συγκεκριμένη σειρά τη μητρόπολη Αγκύρας ... Είναι σίγουρο ότι ο συντάκτης, θέλοντας να διατηρήσει την παλιά ιεραρχία των μητροπόλεων, τοποθετεί στην τέταρτη σειρά και το μητροπολίτη Αγκύρας. Η αναγραφή όμως αυτή είναι τελείως τυπική, αφού στα μέσα του 14ου αι. η περσιώχης της Αγκύρας είχε ήδη καταληφθεί από τους Τούρκους ... τοποθετεί τυπικά το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και στην ισ' σειρά, ουσιαστικά όμως ο μητροπολιτικός θρόνος της Συμβασιλεύουσας κατέχει τη δ' θέση αντικαθιστώντας τη χαμένη μητρόπολη Αγκύρας». — Βλ. και Γ. Ι. Κονιδάρης, *Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, στη Θρησκευτική και Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια* 3 (1940) 1030-1046, σ. 1040 (στο εξής: *Μητρόπολις Θεσσαλονίκης*). — Του ιδίου, *Εκκλ. Ιστορία* 153. — H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, ανατύπωση 1977, σ. 177 (στο εξής: *Kirche*). — Χ. Σ. Τζώγας, *Μητρόπολις Θεσσαλονίκης*, *ΘΗΕ* 6, Αθήνα 1965, σ. 449-461, ιδίως σ. 453 (στο εξής: *Μητρόπολις Θεσσαλονίκης*). — Β. Ι. Φειδάς, *Ιστορική εξέλιξη της οργάνωσης της εκκλησίας Μακεδονίας*, *ΕΕΦΣΠΑ* 30 (1995) 35-74, σ. 56 (στο εξής: *Εκκλησία Μακεδονίας*), που δεν διευκρινίζουν ότι η ανύψωση στην 4η θέση «μετά την Αγκύρας» ή «μετά του Αγκύρας» οφείλεται στη λήψη του προνομίου να *ἐπέχεται ὁ τόπος* του Αγκύρας, ούτε αναφέρονται στον εφήμερο *χαμακτῆρα* της προαγωγής. — Πρβ. και Ι. Ε. Αναστασίου, *Σύντομη ιστορία της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης, Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη – Εικασιτρείς αιώνες Θεσσαλονίκη, Νέα Εστία* τ. 118, τεύχος 1400, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 315-323, σ. 318 (στο εξής:

Καθὼς δὲν σώζονται τὰ αυτοκρατορικά προστάγματα ἢ οἱ πατριαρχικὲς συνοδικὲς αποφάσεις με τὶς ὁποῖες αποδόθηκαν οἱ σχετικὲς τιμητικὲς διακρίσεις στοὺς μητροπολίτες Θεσσαλονίκης²², πληροφορίες γιὰ τὴν τιμητικὴ ἐξέλιξη στὴν ιεραρχικὴ θέση τῶν μητροπολιτῶν Θεσσαλονίκης μπορεῖ νὰ ἀντλήσει κανεὶς ἀπὸ τοὺς καταλόγους παρουσιῶν ἢ υπογραφῶν τῶν ἀρχιερέων, ποὺ συμμετείχαν στὶς πατριαρχικὲς συνόδους τῶν 13ου-15ου αἰ. Ἡ σειρά, με τὴν ὁποία ἀναφέρεται ἢ υπογράφει ὁ ἐκάστοτε συμμετέχων μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς κανονικῆς ἢ ἐνδεχομένως τῆς τιμητικῆς ιεραρχικῆς τοῦ τάξεως²³.

Ὅπως ἤδη προαναφέρθηκε, ἡ μητρόπολη Θεσσαλονίκης κατεῖχε κανονικὰ τὴ 16ῃ ιεραρχικὴ θέση στὴν τάξη προκαθεδρίας τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ πληροφορία αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ τακτικά τοῦ 10ου αἰ. κ.ε. καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ Notitia 7 (ἀρχές 10ου αἰ.), τὴν πλέον ἀξιόπιστη ἀπὸ ὅλα τὰ προγενέστερα καὶ μεταγενέστερα ἐκκλησιαστικὰ τακτικά²⁴. Ἡ κατάταξη τῶν μητροπολιτῶν Θεσσαλονίκης

Ἐκκλησία Θεσσαλονίκης). — Π. Ροδόπουλος, Ἐκκλ. οργάνωσις 538, ποὺ ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀνύψωση στὴν ιεραρχικὴ κατάταξη οφείλεται στο προνόμιο νὰ ἐπέχεται ὁ τόπος τοῦ Ἀγκύρας, ἀλλὰ δὲν το παρουσιάζουν ὡς προσωπικὴ καὶ ἀνακλητὴ τιμητικὴ διάκριση. — Βλ. ἐπίσης J. Preiser-Kapeller, Studien II. 477. — Ἀντιθέτως βλ. Th. Tafel, Thessalonica 51, ποὺ κάνει λόγο γιὰ τιμητικὴ θέση.

22. Βλ. καὶ J. Darrouzès, *Ekthésis Néa* 33.

23. Βλ. καὶ J. Darrouzès, *Listes synodales* 73-74.

24. Notitia 7.16 (901-907). — Βλ. καὶ Notitiae 8.17 (τέλη 10ου αἰ.)· 9.182 (τέλη 10ου αἰ.)· 10.215 (τέλη 10ου αἰ.)· 11.17 (τέλη 11ου αἰ.)· 12.16 (12ος αἰ.)· 13.223 (12ος αἰ.)· 14.19 (1142/1143)· 15.16 (τέλη 12ου – τέλη 13ου αἰ.)· 16.16 (14ος αἰ.). — Γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν Notitiae 7-16 βλ. J. Darrouzès, Notitiae σ. 55, 78, 85-87, 92-94, 116-117, 120, 122, 128, 130, 134-135, 136, 154, 159, 174· *Édition* 216, 217, 219. — Βλ. καὶ J. Koder, Notitiae 400. — Ἀντιθέτως βλ. Β. Φειδᾶς, Ἐκκλησία Μακεδονίας 52-53, ποὺ τοποθετεῖ τὶς Notitiae 9 καὶ 10 στὸν 11ο αἰ.

Ἡ Notitia 7, γνωστὴ καὶ ὡς Notitia τοῦ Λέοντος Σοφοῦ καὶ Νικολάου Μυστικοῦ, εἶναι βέβαιον ὅτι σχετίζεται με τὴ μεταρρύθμιση, ποὺ ἐξηγγεῖλε ὁ πατριάρχης Νικόλαος Α΄ Μυστικός στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰ., προκειμένου νὰ ἐνταχθοῦν στὴν τάξη προκαθεδρίας τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως οἱ μητροπόλεις τῆς ἐπαρχότητος Ἰλλυρικοῦ, τῆς Καλαβρίας καὶ τῆς Σικελίας, οἱ λεγόμενες δυτικὲς ἐδρες, ποὺ ἐκ παλαιῶν, ὅπως ἀναφέρεται, εἶχαν υπαχθεῖ στὴ δικαιοδοσία τοῦ (Notitiae 270.1-19· V. Grumel - J. Darrouzès, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople, v. 1: Les actes des patriarches, Fasc. II-III: Les registes de 715 à 1206*², [Le Patriarcat Byzantin. Recherches de Diplomatique, d'Histoire, et de Géographie ecclésiastiques publiées par l'Institut Français d'Études Byzantines, Série I] Paris 1989, ἀρ. 598a (στο ἐξῆς: Reg.). — Βλ. καὶ F. Dölger - A. E. Müller - A. Beihamer, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453. 1.2 Teil: Regesten von 867-1025*², München 2003, ἀρ. 538. — Βλ. καὶ J. Darrouzès, Notitiae σ. 53-55, 70, 71, 78, 79· *Édition* 215-216). Σύμφωνα με τὴ Notitia 7 ἀλλὰ καὶ τὰ μεταγενέστερα ἐκκλησιαστικὰ τακτικά ἡ ιεραρχικὴ τάξη ποὺ ἐπισήμως ἀποδόθηκε στὴ μητρόπολη Θεσσαλονίκης ἦταν ἡ 16ῃ θέση. Ἡ πληροφορία ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τοὺς λιγοστοὺς σωζόμενους καταλόγους ὡς τὰ τέλη περὶ τοῦ 13ου αἰ. στοὺς ὁποίους ἀπαντοῦν οἱ μητροπολίτες Θεσσαλονίκης. — Βλ. καὶ Εὐστάθιος Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 47, 53, 60.

στους σωζόμενους συνοδικούς καταλόγους επιβεβαιώνει τη μαρτυρία των τακτικών²⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο συνοδικός κατάλογος του 1079, όπου ο Μιχαήλ Θεσσαλονίκης υπογράφει μεταξύ των μητροπολιτών Γαγγρών και Κλαυδιουπόλεως, οι οποίοι κατείχαν τη 15η και 17η ιεραρχική τάξη αντίστοιχα²⁶. Σε πατριαρχική συνοδική απόφαση του Ιουλίου του 1289 ή του 1293 ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιάκωβος μνημονεύεται μετά τους μητροπολίτες Τυάνων (14ο τη τάξει) και Γαγγρών (15ο τη τάξει)²⁷. Ως τα τέλη του 13ου αι. λοιπόν οι μητροπολίτες Θεσσαλονίκης δεν είχαν λάβει το δικαίωμα να επέχουν τὸν τόπον μιας ιεραρχικά ανώτερης έδρας. Άλλωστε ακόμη το προνόμιο δεν φαίνεται να είχε γνωρίσει μεγάλη διάδοση²⁸.

25. Σ. Β. Κουγέας, Γράμμα του αυτοκράτορος του Βυζαντίου Ρωμανού Διογένους, *Εισ μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα 1935, σ. 574-579, 574.6-575.1· V. Grumel - J. Darrouzès, Reg. 900 (6 Νοεμβρ. 1071). — N. A. Oikonomidès, Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin concernant l'élection et l'ordination des évêques, *REB* 18 (1960) 55-78, 57.12 και σ. 60· V. Grumel, Reg. 900a. (14 Μαρτ. 1072). — J. Gouillard, Un chrysobulle de Nicéphore Botaniatès à souscription synodale, *Byzantion* 29-30 (1959-1960) 29-41, 31.12· V. Grumel - J. Darrouzès, Reg. 914a. (Δεκ. 1079). — P. Gautier, Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique, *REB* 29 (1971) 213-284, 218.30· V. Grumel - J. Darrouzès, Reg. 965 [967], τέλη 1094-αρχές 1095. — PG 140, col. 180B, 193D, 197C· V. Grumel - J. Darrouzès, Reg. 1041, 1043 (12-13 Μαΐου 1157)· πρβ. J. Darrouzès, Listes synodales 59, 77. — PG 140, col. 200B· V. Grumel - J. Darrouzès, Reg. 1045 (Αύγ.-Σεπτ. 1157)· πρβ. J. Darrouzès, Listes synodales 60, 77. — ΠΠ 5, 98.17-19· V. Grumel - J. Darrouzès, Reg. 1085 (10 Μαρτ. 1169). — *Actes d'Iviron*, τ. III: *De 1204 à 1328*, έκδ. J. Lefort - N. Oikonomidès - Denise Papachryssanthou, με τη συνεργασία των Vassiliki Kravari - Hélène Mètrèveli, [Archives de l'Athos XVIII] Paris 1994 (στο εξής: A. Iv. III.), 57.3 και σ. 85· V. Laurent, Reg. 1312 (4 Μαΐου 1250). — MM 4, αρ. 17, 379.7-9· V. Laurent, Reg. 1396 (28 Νοεμβρ. 1272). — V. Laurent, Trisépiscopat 145-146, ιδίως 146.3 (1266-1275, μάλλον γύρω στο 1272). — *Actes de Xéropotamou*, έκδ. J. Bompaire [Archives de l'Athos III], Paris 1964 (στο εξής: A. Xér.), 11.3-4 (Ιούλιος 1289/1293)· V. Laurent, Reg. 1549 (Ιούλιος 1290/1293).

26. Για την κανονική τάξη της μητρόπολης Γαγγρών βλ. Notitiae 1.15· 2.284· 4.13, 193· 5.8-8.8· 9.130· 10.147· 11.8· 12.8· 13.142· 14.8-18.8· 19.10· 20.8. — Για την 17η ιεραρχική τάξη του Κλαυδιουπόλεως βλ. Notitiae 7.17, 309· 8.18· 9.188· 10.230· 11.18· 12.17· 13.234· 14.20· 15.17· 16.17· 20.17.

27. Για την ιεραρχική θέση του Τυάνων (14ος τη τάξει) βλ. Notitiae 1.19, 223· 2.18, 280· 4.19· 5.14· 6.14· 7.14, 288· 8.15· 9.174· 10.207· 11.15· 12.14· 13.212· 14.17· 15.14· 16.14· 19.19· 20.14.

28. Οι πρώτοι μητροπολίτες που μαρτυρούνται να επέχουν τὸν τόπον ιεραρχικά ανώτερων εκκλησιαστικών εδρών είναι ο Φιλαδελφείας, που σε πατριαρχική συνοδική πράξη του 1250 επέχει τὸν τόπον του Συρακουσών (13ου τη τάξει) και ο Ποντοθηρακλείας, που απολαμβάνει τον τόπον του Κλαυδιουπόλεως (17ου τη τάξει): βλ. ΠΠ 5, 116.6-12. — Βλ. και J. Darrouzès, Notitiae σ. 165· πρβ. σ. 182 σημ. 3 και σ. 190. — Στις αρχές του 10ου αι. ο Συρακουσών έλαβε την ίδια κανονική ιεραρχική τάξη με τον Μελιτηνής. — Βλ. Notitiae 7.13· 8.14· 11.14· 12.13· 15.13, κριτικό υπόμνημα. — Βλ. και J. Darrouzès, Notitiae σ. 165 σημ. 2: «Le treizième rang était donc affecté à la fois à Mélitène et Syrakousa, dont la concurrence se manifeste dans les notices depuis Xe siècle ; dans les Listes synodales, les deux titulaires n'ont pu jamais figurer en même temps pendant cette période» και 299 σημ. 168.

Ὡστόσο κατὰ το α΄ μισό του 14ου αι. οι μητροπολίτες Θεσσαλονίκης δεν κατατάσσονται στις πατριαρχικές συνόδους με βάση την κανονική ιεραρχική τους τάξη. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τις ακόλουθες περιπτώσεις:

– Τον Οκτώβριο του 1310 ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Μαλαχίας (ca. 1305-1310) συμμετείχε στην πατριαρχική σύνοδο που επέκρινε φαινόμενα σιμωνίας κατὰ την εκλογή αρχιερέων. Στην πατριαρχική συνοδική πράξη μνημονεύεται ο Θεσσαλονίκης μεταξύ του Νικαίας (8ου τη τάξει) και του Γαγγρών (15ου τη τάξει)²⁹.

– Ο μητροπολίτης Ιερεμίας (1315 - τ.ρ.φ. 1327, ίσως ως το β΄ μισό του 1332) σε πατριαρχική συνοδική πράξη του Σεπτεμβρίου του 1315 υπογράφει μεταξύ του Χαλκηδόνης (9ου τη τάξει) και του Γαγγρών (15ου τη τάξει): ... Ὁ Νικαίας Πέτρος. Ὁ Χαλκηδόνης Θεόδουλος. Ὁ Θεσσαλονίκης Ἱερεμίας. Ὁ Γαγγρῶν Κωνσταντῖνος ...³⁰.

29. Βλ. J. Darrouzès, Reg. 2005: ανέκδοτο, Vatican 847, f. 260v-271v (Οκτ. 1310). — Για την κανονική τάξη του Νικαίας βλ. Notitiae 1.13, 180· 2.8, 202· 4.13, 193· 5.8-8.8· 9.130· 10.147· 11.8· 12.8· 13.142· 14.8-18.8· 19.10· 20.8.

30. Βλ. RPK I, αρ. 10, στ. 133· J. Darrouzès, Reg. 2038 (Σεπτ. 1315). — Για την τάξη του Χαλκηδόνης βλ. Notitiae 1.14, 184· 2.9, 206· 4.14, 200· 5.9-8.9· 10.154· 11.9· 12.9· 13.150-151· 14.9-18.9· 19.11· 20.9.

Βλ. επίσης RPK I, αρ. 14, στ. 20-21· J. Darrouzès, Reg. 2043 (Σεπτ.-Δεκ. 1315): τοῦ Νικαίας, τοῦ Χαλκηδόνης, τοῦ Θεσσαλονίκης, τοῦ Μονεμβασίας, τοῦ Ποντοηρακλείας, τοῦ Προύσης, ... — RPK I, αρ. 15, στ. 18· J. Darrouzès, Reg. 2044 (Σεπτ.-Δεκ. 1315). — RPK I, αρ. 22, στ. 29· J. Darrouzès, Reg. 2048 (Δεκ. 1315). — RPK I, αρ. 23, στ. 47· J. Darrouzès, Reg. 2049 (Δεκ. 1315). — Χρυσόβουλλος του Ανδρονίκου Β΄, που απολύθηκε τον Ιούλιο του 1301, αναφέρει το προνόμιο που είχε αποδοθεῖ στον μητροπολίτη Μονεμβασίας Νικόλαο να ἐπέχει τὸν τόπον του Σίδης, δηλαδή τη 10η ιεραρχική θέση (βλ. S. Binon, L'histoire et la légende de deux chrysobulles d'Andronic II en faveur de Monembasie, EO 37 (1938) 274-311, 308.101-116, 309.141-149· F. Dölger, Reg. IV. 2237. — J. Darrouzès, Registre 354· Notitiae σ. 165 σημ. 3, σ. 183 και σημ. 3). Ἴσον χρυσοβούλλου του Ανδρονίκου Β΄ του Ιουνίου 1298 (*Actes de Laura*, t. II: *De 1204 à 1328*, ἐκδ. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos, με τη συνεργασία της Denise Papachryssanthou, [Archives de l'Athos VIII] Paris 1977, στο εἶδος: A. La. II., αρ. 89, στο recto του εγγρ. στ. 10) επικυρώνεται μεταξύ άλλων μητροπολιτῶν και ἀπὸ τον Νικόλαο Μονεμβασίας ἐπέχοντα τὸν τόπον του Σίδης. Οι εκδότες του χρυσοβούλλου με βάση επιχειρήματα υποστηρίζουν ὅτι το ἀντίγραφο συντάχθηκε και επικυρώθηκε την ίδια χρονιά με το αυθεντικό έγγραφο (A. La. II. σ. 72). Θα πρέπει μάλλον να δεχτούμε ὅτι ο Νικόλαος Μονεμβασίας ἐπέιχε τὸν τόπον του Σίδης οπωσδήποτε πριν ἀπὸ το 1298 (αντιθέτως βλ. J. Darrouzès, Βιβλιοκρισία, REB 38 (1980) 297-299, σ. 298, που ἐπιμένει ὅτι το προνόμιο ἀποδόθηκε στον Νικόλαο Μονεμβασίας το 1301). Ὅπως και να ἔχει, η κατάταξη ἀργότερα του Σωφρόνιου Μονεμβασίας στους συνοδικούς καταλόγους του 1315-1316 υποδηλώνει ὅτι ο ἴδιος δεν ἀπολαμβάνει το προνόμιο που ἔχει ο Νικόλαος. Λίγο ἀργότερα ἐμφανίζεται μεταξύ του Μελιτηνῆς (13ου) και του Γαγγρών (15ου) (βλ. RPK I, αρ. 51, στ. 63-64· J. Darrouzès, Reg. 2081, Αὐγ. 1317 - Αὐγ. 1318). Θα πρέπει ἴσως να υποθέσουμε ὅτι ο Σωφρόνιος ἐπέιχε τὸν τόπον του Τυάνων, που ἀπουσιάζει ἀπὸ τις πατριαρχικές συνόδους της εποχής (βλ. C. Cupane – E. Schiffer – E. Kislinger, RPK, *Indices*, t. 1, 2: 1315-1350, Wien 1995, σ. 59-60). Θα μπορούσε ὁμως και να ἐπέχει τὸν τόπον του Μελιτηνῆς, γι' αὐτὸ και

– Στον κατάλογο παρουσιών της συνοδικής πράξης του Αυγούστου του 1317 ο ίδιος μητροπολίτης μνημονεύεται μεταξύ του Χαλκηδόνας (9ου τη τάξει) και του Μελιτηνής (13ου τη τάξει)³¹.

– Επίσης στην πατριαρχική συνοδική απόφαση του Σεπτεμβρίου του 1324, κατά την οποία ορίστηκε ότι ορισμένες εύπορες σχετικά εκκλησιαστικές έδρες όφειλαν να συνδράμουν το ενδεές πατριαρχείο καταβάλλοντας ετησίως ένα συγκεκριμένο ποσό, η μητρόπολη Θεσσαλονίκης μνημονεύεται μεταξύ της μητροπόλεως Κυζίκου (5ης τη τάξει) και της μητροπόλεως Αδριανουπόλεως³², ο μητροπολίτης της οποίας καταλαμβάνει την εποχή αυτή τιμητικά την 12η ιεραρχική τάξη³³.

τοποθετείται αμέσως μετά τον γνήσιον *ιέράρχην* (βλ. ανωτ. σ. 262). Ίσως να μην είναι άσχετη η πληροφορία χειρογράφου του 16ου αι. που παραδίδει τη *Notitia* 18 (α' μισό 14ου αι.), ότι δηλαδή η μητρόπολη Μονεμβασίας προεβιβάσθη μετά ταύτα και *ετάχθη* μετά την *Αδριανούπολιν* (βλ. *Notitia* 18.13, κριτικό υπόμνημα. — Για την Αδριανούπολη βλ. κατωτ. σημ. 33).

31. Βλ. RPK I, αρ. 50, στ. 42-43· J. Darrouzès, Reg. 2080 (Αύγ. 1317): *τῷ Χαλκηδόνας, τῷ Θεσσαλονίκης, τῷ Μελιτηνῆς, τῷ Γαγγρῶν, τῷ Ποντοηρακλείας, τῷ Προύσης, ...* — Βλ. επίσης RPK I, αρ. 47, στ. 35-37· J. Darrouzès, Reg. 2076 (Οκτ. 1316 - Μάιος 1317): *ἔκρινεν ἡ μετριότης ἡμῶν μετὰ τῶν περὶ αὐτὴν ἱερωτάτων ἀρχιερέων, τοῦ Θεσσαλονίκης, τοῦ Μελιτηνῆς, τοῦ Γαγγρῶν, τοῦ Ποντοηρακλείας, ...*

32. Βλ. RPK I, αρ. 88, στ. 39-44· J. Darrouzès, Reg. 2119 (Σεπτ. 1324): *Μέντοι καὶ κοινῇ ψήφῳ τάττομεν ἔχειν τὴν αὐτὴν ἀγιωτάτην Μεγάλην τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαν ἐκάστου ἔτους ἀπαραιλείτως ἀπὸ μὲν τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Ἡρακλείας καὶ τῶν ἐπισκοπῶν αὐτῆς ὑπέρπυρα διακόσια, ἀπὸ δὲ τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Κυζίκου ὑπέρπυρα διακόσια, ἀπὸ δὲ τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης ὑπέρπυρα διακόσια, ἀπὸ δὲ τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Ἀδριανουπόλεως ὑπέρπυρα ἑκατόν, ...* — Βλ. καὶ J. Darrouzès, *Registre* 346. — Για την κανονική τάξη του Κυζίκου βλ. *Notitiae* 1.10, 131· 2.5, 150· 4.10, 140· 5.5-8.5· 9.75· 10.78· 11.5· 12.5· 13.83· 14.5-18.5· 19.6· 20.5.

33. Η ιεραρχική τάξη της μητρόπολης Αδριανουπόλεως ήταν η 40η (βλ. *Notitiae* 7.40, 621· 8.42· 9.495· 10.585· 11.42· 12.40· 14.43· 15.40· 16.40). Βάσει της κατάταξης του μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Ιγνατίου σε συνοδικούς καταλόγους του 1324 είναι προφανές ότι ο Ιγνάτιος *ἐπέχει τὸν τόπον* μιας ανώτερης ιεραρχικά έδρας, μεταξύ του Χαλκηδόνας (9ου τη τάξει) και του Μελιτηνής (13ου τη τάξει). Σύμφωνα με τη μαρτυρία των εκκλησιαστικών τακτικών του 14ου αι. η μητρόπολη Αδριανουπόλεως προήχθη στη 12η ιεραρχική τάξη: *ἢ ὁ Ἀδριανουπόλεως ὁσαύτως καὶ αὐτῇ, θρόνος μ' οὔσα, εἰς ἢ ἰθὺν προεβιβάσθη* (*Notitiae* 7.12, το χωρίο· 18.12/13· 19.16-17, 53). Δεδομένου ότι ισχύει το απαραβίαστον της τάξεως, δεν μπορεί δηλαδή μια μητρόπολη να υποβιβαστεί, ούτε όμως και να προβιβαστεί υποσκελίζοντας άλλες εκκλησιαστικές έδρες (βλ. σχετικά ανωτ. σ. 262-263), θα πρέπει να ταυτίσουμε τον προβιβασμό της μητρόπολης Αδριανουπόλεως με την (ανακλητή) τιμητική διάκριση ο μητροπολίτης Αδριανουπόλεως να *ἐπέχει τὸν τόπον* του Αμασείας, δηλαδή να κατέχει τιμητικά τη 12η ιεραρχική τάξη. — Βλ. καὶ RPK I, αρ. 51, στ. 63-64· J. Darrouzès, Reg. 2081 (Αύγ. 1317 - Αύγ. 1318): *τοῦ Χαλκηδόνας, τοῦ Ἀδριανουπόλεως, τοῦ Μελιτηνῆς, τοῦ Μονεμβασίας, τοῦ Γαγγρῶν ...* — RPK I, αρ. 74, στ. 6-8· J. Darrouzès, Reg. 2111 (28 Μαΐου 1324). — RPK I, αρ. 77, στ. 6-8· J. Darrouzès, Reg. 2115 (17 Αύγ. 1324). — RPK I, αρ. 79, στ. 7-9· J. Darrouzès, Reg. 2117 (19 Σεπτ. 1324). — RPK I, αρ. 89, στ. 5-7· J. Darrouzès, Reg. 2122 (29 Μαΐου 1325). — RPK I, αρ. 91, στ. 6-8· J. Darrouzès, Reg. 2124 (30 Μαΐου 1325). — Πρβ. J. Darrouzès, *Ekthesis* Νέα 33. — Για την τάξη του Αμα-

Η κατάταξη του μητροπολίτη Μαλαχία και του Ιερεμία στους συνοδικούς καταλόγους μεταξύ του 1310 και του 1324 δεν μπορεί να δικαιολογηθεί διαφορετικά, παρά μόνο αν δεχτούμε ότι τους αποδόθηκε το προνόμιο να ἐπέχουν τὸν τόπον ανώτερης εκκλησιαστικής ἐδρας, μεταξύ της 9ης και 11ης ιεραρχικής τάξης. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι Notitiae Episcopatum 17 και 18 (α' μισό του 14ου αι.) κατατάσσουν τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης στην 11η ιεραρχική θέση³⁴. Επίσης στη Notitia 19 (μέσα 14ου αι.) αναφέρεται ότι ο Θεσσαλονίκης, προτού λάβει (τιμητικά) την τάξη του Αγκύρας μετετέθη ἐνδέκατος³⁵. Αν συνδυάσουμε τα δεδομένα από την κατάταξη των μητροπολιτῶν Θεσσαλονίκης κατά το α' τέταρτο του 14ου αι. με την πληροφορία των σύγχρονων εκκλησιαστικῶν ταχτικῶν, καταλήγουμε στο εὐλογο συμπέρασμα ότι οι μητροπολίτες Θεσσαλονίκης είχαν λάβει την τιμητική διάκριση να ἐπέχουν τὸν τόπον του Σεβαστείας, του οποίου η κανονική τάξη ήταν η 11η θέση³⁶. Εξάλλου η πόλη της Σεβαστείας είχε χαθεί οριστικά για τους Βυζαντινούς πριν από τα τέλη του 11ου αι.³⁷, ενώ σε συνοδική ἀπόφαση του 1327 αναφέρεται ότι ο μητροπολιτικός θρόνος της Σεβαστείας ήταν ἤδη για μεγάλο χρονικό διάστημα κενός³⁸.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι οι περισσότεροι μελετητές κάνουν λόγο για προαγωγή, προβιβασμό, ανύψωση ή αναβάθμιση της μητροπολιτικής ἐδρας της Θεσσαλονίκης στην 11η θέση και δεν διακρίνουν την ἀπόδοση στους μητροπολίτες Θεσσαλονίκης του τιμητικού προνομίου να ἐπέχουν τὸν τόπον του Σεβαστείας³⁹. Ωστόσο, ὅπως προ-

σείας βλ. Notitiae 1.17, 208· 2.16.267· 4.17· 5.12-8.12· 9.161· 10.178· 11.12· 12.12· 13.177· 14.12-16.12· 19.6· 20.12, 48.

34. Βλ. Notitiae 17.11: *ια' ὁ Θεσσαλονίκης· ὁμοίως καὶ αὐτή, θρόνος ις' οὖσα, εἰς ια' παρὰ τοῦ εἰρημένου βασιλέως θρόνον προεβιβάσθη.* — Notitiae 18.11: *ια' ὁ Θεσσαλονίκης.*

35. Βλ. Notitiae 19.22: *ις' ὁ Θεσσαλονίκης· μετετέθη ἐνδέκατος, εἴτα καὶ εἰς τέταρτον θρόνον μετὰ τοῦ Ἀγκύρας.*

36. Για την κανονική τάξη του Σεβαστείας βλ. Notitiae 1.16, 202· 2.15, 261· 4.16· 5.11-8.11· 9.155· 10.172· 11.11· 12.11· 13.171· 14.11-16.11· 19.15· 20.11.

37. Βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, [TIB 2] Wien 1981, σ. 275. — Γ. Λεβενιώτης, Ουρσελιός 185. — Του ιδίου, *Η πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή. Το ανατολικό σύνορο και η κεντρική Μικρά Ασία κατά το β' ἡμισίον του 11ου αι., ἀνέκδοτη διδακτορική διατριβή*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 466 κ.ε.

38. RPK I, αρ. 96, στ. 15-21· J. Dargrouzès, Reg. 2133 (Iαν. 1327): *Ἐπειδὴ τοίνυν αἱ κατὰ τὸν τόπον τῆς ἀνατολῆς ἀγιώταται μητροπόλεις, ἡ τῆς Σεβαστείας δηλονότι, ἡ τῶν Εὐχαϊτῶν, ἡ τοῦ Ἰκονίου, ἡ τοῦ Μωκησοῦ, καὶ ἡ ἀγιωτάτη ἀρχιεπισκοπὴ Ναζιανζῶς ἀμοιροῦσι γνησίων ἀρχιερέων ἐπὶ χρόνον ἤδη συχνὸν διὰ τὴν ἐπικρατήσαντα παραχωρήσει Θεοῦ διὰ πλῆθος ἀμαρτιῶν σύγχισιν καὶ ἀνωμαλίαν ἐκ τῆς τῶν ἀθλῶν ἐχθρῶν ἐπιθέσεως καὶ ἐντεῦθεν στερεῖται ὁ ὑπ' αὐτὰς χριστιανικὸς λαὸς ἀρχιερατικῆς ἐπιστάσεως καὶ ἐπισκέψεως ...*

39. Βλ. Γ. Κονιδάρης, *Μητρόπολις Θεσσαλονίκης 1040· Εκκλ. Ιστορία 153.* — Η.-G. Beck, *Kirche 177.* — Χ. Τζώγας, *Μητρόπολις Θεσσαλονίκης 453: «Ἐπὶ Ἀνδρονίκου Πα-*

αναφέρθηκε, τυπικά δεν διαταρασσόταν η ιεραρχική κατάταξη των μητροπολιτικών εδρών του πατριαρχείου. Η κανονική ιεραρχική τάξη της Θεσσαλονίκης δεν μπορούσε λοιπόν παρά να παραμένει η 16η θέση, ενώ η κατάταξη στην 11η θέση αποτελούσε ανακλητή τιμητική διάκριση, που αφορούσε στους προκαθημένους της προσωπικά.

Δεν μπορούμε να πούμε με απόλυτη βεβαιότητα αν ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης που πρώτος έλαβε το προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον* του Σεβαστείας ήταν ο Ιάκωβος ή ο Μαλαχίας. Το γεγονός ότι ως τον Ιούλιο του 1289 ή του 1293 ο Ιάκωβος (1289/1293-1299/1305)⁴⁰ κατατάσσεται βάσει της κανονικής ιεραρχικής του τάξης, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να τού εκχωρήθηκε η τιμητική διάκριση στο μέσο της αρχιερατείας του. Εξάλλου ο Ιάκωβος, προτού προωθηθεί στην εκκλησιαστική έδρα της Θεσσαλονίκης ήταν ηγούμενος της βασιλικής μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους⁴¹. Είναι λοιπόν πιθανό να είχε επαφές με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' και να θεωρούνταν έμπιστό του πρόσωπο.

λαιολόγου (1282-1328) η Μητρόπολις Θεσσαλονίκης κατείχε την ια' θέσιν εις τον κατάλογον των Μητροπόλεων του Οικουμενικού Θρόνου». — Ι. Αναστασίου, Εκκλησία Θεσσαλονίκης 318. — Π. Ροδόπουλος, Εκκλ. οργάνωσις 538: «Η μητρόπολις Θεσσαλονίκης προεβιβάσθη στην 11η θέσι. ... Στην Έκθεσιν της τάξεως πρωτοκαθεδρίας μητροπόλεων ..., η οποία προέρχεται από τα μέσα του 14ου αι. και αποδίδεται στον Ανδρόνικο Γ' τον Παλαιολόγο γράφεται ότι ο Θεσσαλονίκης από την 16η θέσι είχε μετατεθεί στην 11η και συγχρόνως καταλαμβάνει και τον τόπον του Αγκύρας, δηλαδή την 4η θέσι». — Β. Φειδάς, Εκκλησία Μακεδονίας 56: «η Θεσσαλονίκη τιμήθηκε από τον Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο (1282-1328) με την προαγωγή της από τη 16η στην 11η θέση της τάξεως πρωτοκαθεδρίας ... Στην “Έκθεσιν” του Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1328-1341) η μητρόπολη Θεσσαλονίκης προβιβάσθηκε “εις τέταρτον θρόνον μετά του Αγκύρας” από την 11η θέση». — Σ. Βρυώνης, Παρακμή 262, 263. — Α. Καραθανάσης - Γ. Τριανταφυλλίδης, *Η επισκοπική σύνοδος της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (19ος-20ός αιώνας)*, [Μακεδονική Βιβλιοθήκη - Έταιρεία Μακεδονικών Σπουδών αρ. 80], Θεσσαλονίκη 1994, σ. 14. — J. Preiser-Kapeller, Studien II. 477.

40. Για τον Ιάκωβο Θεσσαλονίκης βλ. L. Petit, *Les évêques de Thessalonique*, EO 5 (1901-1902) 26-33, 90-97, 151-156, 212-219, σ. 33 (στο εξής: *Évêques*). — Του ιδίου, *Le Synodicon de Thessalonique*, EO 18 (1916-1919) 236-254, σ. 247 (στο εξής: *Synodicon*). — Γ. Ι. Θεοχαρίδης, Ο Ματθαίος Βλάσταρις και η μονή του κυρ-Ισαάκ εν Θεσσαλονίκη, *Byzantion* 40 (1970) 437-459, σ. 446 κ.ε. — M. L. Rautman, Notes on the metropolitan succession of Thessaloniki, c. 1300, *REB* 46 (1988) 147-159, σ. 150-152 (στο εξής: *Succession*). — Σ. Νταγιούκλας, Διοίκηση 129-130. — Πρβ. E. Trapp - R. Walther - H.-V. Beyer u.a., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τ. 1-12, [Österreichische Akademie der Wissenschaften] Wien 1976-1996, τ. 4, αρ. 7905, 7906 (στο εξής: *PLP*). — G. T. Dennis, The Late Byzantine Metropolitans of Thessalonike, *Symposium on Late Byzantine Thessalonike*, *DOP* 57 (2003) 255-263, σ. 256 (στο εξής: *Metropolitans*). — J. Preiser-Kapeller, Studien II. 479.

41. Βλ. Denise Papachryssanthou, *Hiérissos, métropole éphémère au XIVe siècle*, *TM* 4 (1970) 395-410, σ. 395, 398-399 και σημ. 34 (στο εξής: *Métropole éphémère*). — P. Lemerle, *Actes de Laura*, τ. IV: *Études historiques - Actes serbes - Compléments et Index*, [Archives de l'Athos XI] Paris 1982, σ. 16 και σημ. 74, 61 (στο εξής: A. I.a. IV.). — J. Preiser-Kapeller, Studien II. 479.

Ο Marcus Rautman σε ἄρθρο για τους μητροπολίτες Θεσσαλονίκης της περιόδου αὐτῆς σημειώνει ὅτι ὁ Ιάκωβος Θεσσαλονίκης πιθανόν να ταυτίζεται με τὸν Ιάκωβο που μνημονεύεται ὡς μαθητῆς του μετέπειτα πατριάρχῃ Αθανασίου Α' (1289-1293, 1303-1309)⁴². Ωστόσο δεν εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ μητροπολίτης Ιάκωβος ταυτίζεται με τὸν μαθητὴ του Αθανασίου Ιάκωβο. Συγκεκριμένα, ὁ πατριάρχης σε ἐπιστολὴ του γύρω στο β' μισό του 1304 - ἀρχές 1305 ἀναφέρει ὅτι εἶχε ἀλληλογραφία με τὸν ηγούμενο της Λαύρας Μάξιμο καὶ ἄλλους μοναχοὺς⁴³. Μεταξύ αὐτῶν ὁ Αθανάσιος ἀναφέρει καὶ ἕναν ιερομόναχο καὶ πνευματικὸ Ιάκωβο, που ἐπίσης θα μπορούσε να ταυτίζεται με τὸν παλαιὸ μαθητὴ του πατριάρχῃ⁴⁴. Συνεπὺς δεν θα πρέπει να ἀποδεχτοῦμε ἀνεπιφύλακτα τὴν παρατήρηση του Μ. Rautman ὅτι ὁ Αθανάσιος, ὅταν ἀπέκτησε τὴν πατριαρχικὴ ἐξουσία, προώθησε στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο της Θεσσαλονίκης τὸν μαθητὴ του Ιάκωβο⁴⁵.

42. Θεόκτιστος Στουδίτης, *Βίος Αθανασίου*, ἐκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, *Žitija dvuh' Vselenskih' patriarchov XIV v., svv. Afanasija I i Isidora I, Zapiski istoriko-filologičeskago fakul'teta Imperatorskago S.-Peterburgskago Universiteta* 76 (1905) 1-51, σ. 13 (δυστυχῶς δεν μὴν ἦταν προσιτὴ ἡ πηγὴ· ἡ παραπομπή στο κείμενο γίνεται μέσω σχετικῆς ἀναφορᾶς του Ρ. Lemerle στο Α. Λα. IV. σ. 18-19). — Βλ. Μ. Rautman, *Succession* 150, 156.

43. V. Laurent, *La chronologie des higoumènes de la Grande Laure Athonite de 1283 à 1309*, *REB* 28 (1970) 97-110 (στο ἐξῆς: Higoumènes), ιδίως σ. 101-102, ὅπου καὶ τὸ σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο γράμμα, καὶ σ. 102-103, για τὴ χρονολόγηση της ἐπιστολῆς· του ιδίου, *Reg.* 1615, β' μισό 1304 - ἀρχές 1305.

44. V. Laurent, Higoumènes 102 σημ. 23: «Jacques paraît bien être le même que cet homonyme compagnon de Malachie à l'école d'Athanase aux pieds du mont Ganos».

45. Πρβ. D. J. Constantelos, *Life and social welfare activity of Patriarch Athanasios I (1289-1293, 1303-1309)*, *Θεολογία* 46 (1975) 611-625, σ. 613 (στο ἐξῆς: Athanasios I), που ἀναφέρει μεταξύ των μαθητῶν του Αθανασίου ἕναν Ιάκωβο, ἀλλὰ δεν σχολιάζει ἀν πρόκειται για τὸν μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης.

Ο Β. Κατσαρός (*Documents relatifs à la metropole de Thessalonique datant de la fin du XIIIe siècle-début du XIve, Βυζαντινά* 15 (1989) 401-429) ἐξέδωσε οκτὼ μητροπολιτικὰ ἐγγράφα που συντάχθηκαν στα τέλη του 13ου - ἀρχές 14ου αἰ. ἐπὶ ἀρχιερατείας Ιακώβου. Ο ἐκδότης (σ. 407) ἀναφέρει ὅτι ὁ πατριάρχης Αθανάσιος δεν εἶχε καλὲς σχέσεις με τὸν Ιάκωβο Θεσσαλονίκης. Θεωρεῖ ὅτι ὁ πατριάρχης Ιωάννης ΙΒ' Κοσμάς (1294-1303) εἶχε προωθήσει τὸ 1294 τὸν Ιάκωβο στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο της Θεσσαλονίκης ὡς πολέμιό του προκατόχου καὶ ἀντιζήλου του Αθανασίου Α'. Ωστόσο δεν ἦταν ὁ Ιάκωβος Θεσσαλονίκης που εἶχε ἐχθρικές σχέσεις με τὸν Αθανάσιο ἀλλὰ ὁ πρῶτος του Αγίου Ὁρους Ιάκωβος, ὁ ὁποῖος σύμφωνα με τὸν Γεώργιο Παχυμέρη (ἐκδ. Α. Failler, *Georges Pachymères, Relations historiques*, Paris 1999, τ. III, 157.5-11) ἦταν συνυποψήφιος με τὸν Αθανάσιο για τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸν Οκτώβριο του 1289 (βλ. D. Papachryssanthou, *Métropole éphémère* 397-398. — Α. Λα. IV. 16 σημ. 74, που ἀπορρίπτουν τὸ ἐνδεχόμενο να ταυτίζονται ὁ ηγούμενος της Λαύρας Ιάκωβος - καὶ ἄρα ὁ μετέπειτα μητροπολίτης Θεσσαλονίκης - με τὸν Ιάκωβο που ἀναφέρει ὁ Παχυμέρης ὡς πρῶτο του Αγίου Ὁρους καὶ συνυποψήφιο του Αθανασίου Α' για τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸν Οκτώβριο του 1289). Ἀλλωστε στὶς δολοπλοκίες του παλαιῦ συνυποψηφίου Ιακώβου ἀποδίδει ὁ Αθανάσιος Α' τὴ β' παραιτήσή του τὸ 1309 (βλ. Alice-Mary Maffry Talbot, *The Correspondence of Athanasios I Patriarch of Constantinople*, ἀρ.

Γεγονός πάντως είναι ότι ο Μαλαχίας (ca. 1305-1310)⁴⁶ εμφανίζεται στις πηγές ως ο πρώτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης που κατέχει την ιεραρχικά ανώτερη τάξη του Σεβαστείας. Ο Μαλαχίας είναι βέβαιο ότι ήταν υπό την πνευματική επίβλεψη του μετέπειτα πατριάρχη Αθανασίου, ενώ οι καλές τους σχέσεις διατηρούνταν και όσο ο Μαλαχίας ήταν ιερομόναχος και πνευματικός στη Μεγίστη Λαύρα⁴⁷. Στην περίπτωση του λοιπόν είναι αναμφίβολα ορθή η παρατήρηση του M. Rautman ότι ο πατριάρχης Αθανάσιος φρόντισε να προωθήσει τα πνευματικά του τέκνα σε σημαντικούς εκκλησιαστικούς θρόνους⁴⁸. Την ίδια επισήμανση κάνει και ο V. Laurent, ο οποίος υπογραμμίζει επιπλέον ότι ύστερα από τη σύγχυση που προκλήθηκε στους εκκλησιαστικούς κύκλους με την επιβολή της ένωσης των Εκκλησιών (1274-1282) ήταν επόμενο ο πατριάρχης να επιθυμεί την τοποθέτηση σε σημαντικές θέσεις ομοϊδεατών του και μάλιστα ανθρώπων που γαλουχήθηκαν κοντά του⁴⁹. Εξάλλου θα πρέπει να αναλογιστούμε ότι το 1293 ο αυτοκράτορας είχε ζητήσει από τον πατριάρχη να παραιτηθεί εξαιτίας σχετικών πιέσεων εκ μέρους αρκετών μητροπο-

112, στ. 31 και σχόλια σ. 438-439). — Βλ. και Θεόκτιστος Στουδίτης, *Βίος Ἀθανασίου* σ. 37 (το χωρίο γνωρίζω από την Alice-Mary Maffry Talbot): Ἰάκωβος δ' ἦν ὁ τὸν κυκεῶνα τῆς κακίας ταύτης κεράσας τῷ πατριάρχῃ ... ὃς καὶ πάλαι τῆς καθέδρας ἦν ἐρὼν τῆς βασιλευούσης, εἰ καὶ τοῦ σκοποῦ διήμαρτε πάνπαν ὁ δυστυχὴς, εἰρκτὴν ἀφεγγὴ ἀντὶ θρόνου κληρωσάμενος. Εἶναι προφανές ότι δεν είναι δυνατό να ταυτίζεται ο Ιάκωβος Θεσσαλονίκης με τον παλαιό αντιζήλο του πατριάρχη. Τέλος δεν φαίνεται πιθανό ο Ιάκωβος Θεσσαλονίκης να προωθήθηκε από τον πατριάρχη Ιωάννη Β' στον μητροπολιτικό θρόνο. Ο Ιάκωβος κατείχε το μητροπολιτικό αξίωμα ήδη πριν από το 1293, καθώς μνημονεύεται σε πατριαρχική συνοδική πράξη που χρονολογείται στην α' πατριαρχία του Αθανασίου (βλ. Α. Χέρ. 11.3-4, Ιούλ. 1289/1293· V. Laurent, Reg. 1549, έτ. 1290/1293). Οι εκδότες (ό.π. σ. 95) βέβαια τονίζουν ότι διατηρούν τις επιφυλάξεις τους, ωστόσο τα επιχευρήματά τους φαίνονται πειστικά και έχουν γίνει δεκτά και από άλλους μελετητές (βλ. και D. Papachryssanthou, *Métropole éphémère* 395-396. — M. Rautman, *Succession* 151).

46. Για τον Μαλαχία βλ. V. Laurent, *Notes de chronologie et d'histoire byzantine de la fin du XIIIe siècle*, REB 27 (1969) 209-228, σ. 219-220, 222-223 (στο εξής: Notes). — Του ιδίου, *Higoumènes* 102 και σημ. 24, 103-104. — J. Darrouzès, Reg. V. 2006. — PLP 7, 16493. — M. Rautman, *Succession* 151, 152-153. — J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 479. — Πρβ. Σ. Νταγιούκλας, *Δωίτηση* 129, 130-132.

47. Θεόκτιστος Στουδίτης, *Βίος Ἀθανασίου* σ. 13. — V. Laurent, *Higoumènes* 101-102 (όπου χωρίο από ανέκδοτο γράμμα του Αθανασίου Α'): Reg. 1615 (β' μισό 1304 - αρχές 1305). — Βλ. και V. Laurent, Notes 222· *Higoumènes* 103-104. — A. La. II. σ. 56 και IV. σ. 18-19. — M. Rautman, *Succession* 152 και σημ. 30.

48. Βλ. M. Rautman, *Succession* 153, 156. — A. La. IV. σ. 18: «clairement un homme du patriarche Athanase».

49. Βλ. V. Laurent, *Higoumènes* 102. — Πρβ. Alice-Mary Maffry Talbot, *The patriarch Athanasius (1289-1293; 1303-1309)*, DOP 27 (1973) 11-28 (στο εξής: Athanasius), σ. 19-20: «... By the end of Athanasius' second patriarchate there were indeed grounds for his anxiety about the Unionist threat».

λιτών⁵⁰. Ἦταν λογικὸ λοιπὸν ὁ Αθανάσιος νὰ προβαίνει σὲ υπολογισμένες κινήσεις ὅσον ἀφορὰ τὴν ἐπιλογή τῶν υποκειμένων ἀρχιερέων κατὰ τὴ β' φάση τῆς πατριαρχίας του.

Το γεγονός ὅτι ὁ Μαλαχίας ἦταν ἀρχικὰ μαθητὴς τοῦ Αθανασίου καὶ ἐμπιστὸ τοῦ πρόσωπο δὲν ἦταν βέβαια τὸ μόνον προσόν που τοῦ εξασφάλισε τὴν ἀνάληψη τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου. Ὁ Μαλαχίας ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντες μοναχοὺς τῆς Λαύρας. Ἦταν ιερομόναχος καὶ πνευματικὸς καὶ, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸν Βίο τοῦ ὁσίου Γερμανοῦ τοῦ Ἀγιορείτη, ὁ ὁσίος ἦταν ἀρχικὰ ὑπὸ τὴν πνευματικὴ τοῦ ἐπιστασία. Θεωροῦνταν πραγματικὰ ἐνάρετος καὶ μάλιστα, προτοῦ ἐκλεγεῖ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, εἶχε διατελέσει ηγούμενος τῆς Λαύρας: ὁ ἐκ Θεταλῶν Μαλαχίας, ἀνὴρ ἀσκητικώτατός τε καὶ κατὰ πάντα σπουδαῖος, ὃς καὶ τῆς Λαύρας αὐτῆς καὶ μὴν καὶ τῆς περιφανοῦς Θεσσαλονικέων ἐκκλησίας διὰ τὸ τῆς ἀρετῆς περιὸν μετὰ βραχὺ δὴ τι προέστη⁵¹.

Ὁ διάδοχος τοῦ Μαλαχία στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης Ἰερεμίας (1315 - τ.ρ.γ. 1327, πιθανόν ὡς τὸ β' μισό τοῦ 1332)⁵² εἶναι βέβαιο ὅτι ἀπολαύει τῆς ἰδίας τιμητικῆς διάκρισης, νὰ κατέχει δηλαδὴ τιμητικὰ τὴν 11η ιεραρχικὴ τάξη τοῦ Σεβαστείας. Δὲν ἔχουμε πολλές πληροφορίες ἀναφορικὰ με τὶς σχέσεις που μπορεῖ νὰ εἶχε με τὴν κεντρικὴ πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία. Φαίνεται νὰ εἶχε δεσμούς με πατριαρχικοὺς κύκλους, δεδομένου ὅτι εἶχε φιλικές σχέσεις καὶ ἀλληλογραφία με τὸν πρωτεύδικτο καὶ μετέπειτα σακελλίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Γεώργιο Γαλησιώτη⁵³. Ἐπίσης πιθανόν νὰ ἦταν ἐμπιστος τοῦ

50. Βλ. σχετικὰ Γ. Αραμπατζόγλου, Ἡ πρώτη ἀπὸ τοῦ θρόνου ἀποχώρησις τοῦ πατριάρχου Αθανασίου. Ἡ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' αἰῶνος κατὰ τὸν πατριάρχην τούτον, *Ὁρθοδοξία* 28 (1953) 145-150. — J. Gill, *Emperor Andronicus II and Patriarch Athanasius I*, *Βυζαντινά* 2 (1970) 13-19, σ. 14. — Alice-Mary Maffry Talbot, *Athanasius* 18, 21 κ.ε. — D. Constantelos, *Athanasios I* 616, 623.

51. Βλ. *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ τοῦ ἐν τῇ κατὰ τὸν ἱερὸν Ἄθω σεβασμιά καὶ μεγίστη Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Αθανασίου*, ἐκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου Ἀγιολογικά Ἔργα*, [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1985, 130.16-19. — V. Laurent, *Higoumènes* 101-102 (ὅπου χωρίο ἀπὸ ἀνέκδοτο γράμμα τοῦ Αθανασίου Α'): *Reg.* 1615 (β' μισό 1304 - ἀρχές 1305). — Βλ. καὶ V. Laurent, *Notes* 222: *Higoumènes* 103-104. — M. Rautman, *Succession* 153. — Πρβ. Σ. Νταγιούκλας, *Διοίκησις* 131, που τοποθετεῖ τὴν ηγουμενία τοῦ Μαλαχία μετὰ 1290 καὶ 1294 βασιζόμενος σὲ παλαιότερη μελέτη τοῦ V. Laurent (*Mélanges II*, *REB* 10 (1952) 113-123, σ. 120). Ὁ Γάλλος μελετητὴς ὡστόσο στὴ συνέχεια ἀναθεώρησε καὶ τοποθέτησε τὴ θητεία τοῦ Μαλαχία στὸ 1305. — Πρβ. Α. Ι. α. IV. σ. 18-19, 61, που με ἐπιφύλαξη περιλαμβάνει τὸν Μαλαχία στὸς ηγούμενους τῆς Λαύρας.

52. ΓΙΑ τὸν Ἰερεμιά βλ. I. Petit, *Énéiques* 90. — J. Darrouzès, *Reg.* 2055. — *PLP* 4, 8110. — M. Rautman, *Succession* 154-155. — Σ. Νταγιούκλας, *Διοίκησις* 129, 132-133. — J. Preisser-Kapeller, *Studien II*. 480.

53. Βλ. Σ. Ι. Κουρούσης, Ἡ πρώτη ηλικία καὶ ἡ πρῶμος σταδιοδρομία τοῦ πρωτεκδίκου καὶ εἰτα σακελλίου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Γεωργίου Γαλησιώτου, *Ἀθηνά* 75 (1974/1975)

αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β', καθώς από έγγραφο της μονής Ιβήρων γύρω στο 1320 πληροφορούμαστε ότι ο μητροπολίτης Ιερεμίας εις κοινωνοφελείς ἀπεδήμει δουλεί(ας), ὀρισμῷ θεῷ τοῦ κραταιοῦ (καὶ) ἀγ(ίου) ἡμῶν αὐθέντ(ου) (καὶ) βασιλέως⁵⁴. Πάντως κατά τον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ των δύο Ανδρονίκων ο Ιερεμίας είχε τη διορατικότητα να ταχθεί με την παράταξη των νικητῶν⁵⁵, γεγονός που εξηγεί γιατί διατήρησε το προνόμιο ως το τέλος της αρχιερατείας του.

Ο επόμενος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γρηγόριος Κουτάλης είχε διατελέσει επί μια περίπου δεκαετία ανώτατος πατριαρχικός αξιωματούχος ως σακελλίου⁵⁶ και χαρτοφύλακας⁵⁷. Επίσης ήταν υποστηρικτής του Ανδρονίκου Γ', λόγος για τον οποίο φυλαχίστηκε στον εμφύλιο πόλεμο. Ο Ανδρόνικος Γ' τον αντάμειψε απονέμοντάς του τον τίτλο μέγας, τον οποίο στο εξής έφεραν όλοι οι πατριαρχικοί χαρτοφύλακες⁵⁸, ενώ γύρω στις αρχές του 1334 τον προώθησε στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης⁵⁹. Η αρχιερατεία του όμως ήταν πολύ σύντομη, καθώς

335-374, σ. 340, αρ. 1. — Βλ. και PLP 4, 8110. — Κατά τον G. Dennis (Metropolitans 256) ο Ιερεμίας καταγόταν από την πρωτεύουσα. Ωστόσο δεν βασίζει την άποψη αυτή σε κάποια μαρτυρία.

54. Α. Iv. 76.46-47 και σ. 237 (περ. 1320). — Βλ. και Actes de Chilandar, έκδ. L. Petit - B. Korabiev, [Actes de l'Athos V] 1ère partie: actes grecs, VV 17 (1911), παράρτημα 1, ανατύπωση Amsterdam 1975, 54.41-44 (Μάρτιος 1320): ἐπεὶ δ' οὐκ ἦν πρὸς τὸ παρὸν εὐκόλον ἵνα μετὰ τοῦ τοιούτου πανιερωτάτου μητροπολίτου συνεξεληθῶμεν, εἰς κοινωνοφελείς τούτου δουλείας ἀσχολουμένου, τοὺς κρείττονας τῶν ὑπ' αὐτὸν ἐκκλησιαστικῶν συμπαραλαβόν, ...

55. Βλ. Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum, Libri IV, έκδ. L. Schopen, τ. I-III, Bonnae 1831-1832, τ. I, 149.14-150.14 (στο εξής: Ιω. Καντακουζηνός). — Βλ. και PLP 4, 8110. — M. Rautman, Succession 155. — Σ. Νταγιούκλας, Διοίκηση 133. — Βλ. και J. Bompair - L. Mavromatis, La querelle de deux Andronics et le Mont Athos, REB 32 (1974) 187-198, σ. 188-189. — Α. Μαυρομάτης, Οι πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας, Αθήνα 1983, σ. 66.

56. RPK I, αρ. 65, στ. 3-5· J. Darrouzès, Reg. 2134 (Μάρτιος-Σεπτ. 1327). — Βλ. L. Petit, Énéques 91. — PLP 6, 13616. — Σ. Νταγιούκλας, Διοίκηση 134. — J. Preiser-Kapeller, Studien II. 481.

57. A. Kutl. 11.55 (1322). — Βλ. J.-M. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, I. Les inscriptions de Thessalonique, TM 5 (1977) 145-180, σ. 175 (στο εξής: Inventaires). — PLP 6, 13616. — J. Preiser-Kapeller, Studien II. 481.

58. Ιω. Καντακουζηνός I, 247.22 κ.ε., ιδίως 251.20-25, 313.7-16. — RPK I, αρ. 98, στ. 71· J. Darrouzès, Reg. 2149 (Απρ. 1329). — Βλ. L. Petit, Énéques 91 και σημ. 5. — Σ. Νταγιούκλας, Διοίκηση 135 και σημ. 115. — J. Preiser-Kapeller, Studien II. 481.

59. Βλ. και PLP 6, 13616. — Αντιθέτως βλ. L. Petit, Synodicon 248. — G. Fedalto, Hierarchia Ecclesiae Orientalis: series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium, t. I: Patriarchatus Constantinopolitanus, Padova 1988, σ. 426 (στο εξής: Hierarchia). — Σ. Νταγιούκλας, Διοίκηση 129, 134-135. — G. Dennis, Metropolitans 256, που τοποθετούν την έναρξη της αρχιερατείας του Γρηγορίου στο 1332. Δεδομένου όμως ότι ως τα τέλη του 1333 εκκρεμούσε η υπόθεση της πλήρωσης του πατριαρχικού θρόνου, η προώθηση του Γρηγορίου Κουτάλη θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά την εκλογή και χειροτονία του Ιωάννη Καλέκα (2 Φεβρουαρίου 1334: J. Darrouzès, Reg. 2168).

σύμφωνα με την ταφική επιγραφή του πέθανε σχεδόν αμέσως⁶⁰. Έτσι δεν γνωρίζουμε αν ανανεώθηκε στο πρόσωπό του το προνόμιο οι μητροπολίτες Θεσσαλονίκης να απολαύουν τιμητικά της 11ης ιεραρχικής τάξης του Σεβαστείας. Δεδομένων των αγαστών σχέσεων που είχε ο Γρηγόριος τόσο με την αυτοκρατορική όσο και με την πατριαρχική εξουσία δεν θα ήταν παράτολμη μια τέτοια υπόθεση.

Ο διάδοχός του Ιγνάτιος Γλαβάς κατέχει τον εκκλησιαστικό θρόνο ήδη πριν από τον Οκτώβριο του 1336 και ως το 1341⁶¹. Το γεγονός ότι είχε αλληλογραφία και φιλικές σχέσεις με τον Νικηφόρο Γρηγορά⁶², υποδηλώνει ότι ήταν γνωστός στους πνευματικούς κύκλους της πρωτεύουσας. Επίσης ανήκε στην επιφανή οικογένεια των Γλαβάδων, μέλη της οποίας εμφανίζονται να έχουν πολιτική και στρατιωτική δράση στην περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης⁶³. Από τις δύο σωζόμενες πατριαρχικές συνοδικές αποφάσεις του 1340, όπου ο Ιγνάτιος μνημονεύεται

60. Βλ. L. Petit, *Évêques* 91· *Synodicon* 248. — Πρβ. *PLP* 6, 13616. — G. Dennis, *Metropolitans* 256, που τοποθετούν τη λήξη της αρχιερατείας του Γρηγορίου στο 1334-1336. Σύμφωνα ωστόσο με την ταφική επιγραφή του φαίνεται ότι πέθανε σχεδόν αμέσως μετά την ανάληψη των μητροπολιτικών του καθηκόντων (βλ. Ε. Τσιγαρίδας – Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών στα μουσεία της Θεσσαλονίκης*, [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Ε.Μ.Σ. 52] Θεσσαλονίκη 1979, αρ. 50, σ. 77-78. — Βλ. και J.-M. Spieser, *Inventaires* 175, αρ. 27).

Προσφάτως ο Γ. Βελένης (Συμβολή στη χρονολόγηση τριών επιγραφών από τη Μακεδονία με αναφορές σε κορυφαίους ιεράρχες, *Βυζαντινά* 25 (2005) 7-17, ιδίως σ. 13 κ.ε.) επιχείρησε μια διαφορετική ανάγνωση της ταφικής επιγραφής του Γρηγορίου Κουτάλη. Σύμφωνα με την πρότασή του μελετητή ο θάνατός του τοποθετείται στις 8 Οκτωβρίου του 1350 και όχι του 1334, όπως πρότειναν οι προηγούμενοι εκδότες της επιγραφής. Ο Κουτάλης θα πρέπει λοιπόν να ταυτιστεί με τον αναφερόμενο στις πηγές ζηλωτή αντι-ησυχαστή, τον οποίο διαδέχτηκε ο Γρηγόριος Παλαμάς μετά την τελική ήττα του κινήματος των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (βλ. κατωτ. σημ. 68). Η άποψη του μελετητή ωστόσο προσκρούει στη διαδοχή των μητροπολιτών, όπως αυτή παραδίδεται στο Συνοδικόν της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης: *Ίγνατίου ... Ίακώβου ... Ίερεμίου ... Γρηγορίου, Ίγνατίου και Μακαρίου ...* (βλ. *Le Synodicon de l'Orthodoxie*, Édition et commentaire par J. Gouillard, *TM* 2 (1967) 1-316, 114.16-24, στο εξής: *Συνοδικόν*). Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι από τις αρχές του 10ου αι. και εφεξής το Συνοδικόν της Θεσσαλονίκης προβάλλει αρκετά αξιόπιστο. Ορθά λοιπόν τοποθετείται ο θάνατος του Κουτάλη στο 1334.

61. Βλ. L. Petit, *Évêques* 91-92· *Synodicon* 248. — J. Darrouzès, *Reg.* 2170. — *PLP* 2, 4222. — G. Dennis, *Metropolitans* 256. — J. Preisser-Kapeller, *Studien* II. 481. — Πρβ. Σ. Νταγιούκλας, *Διοίκηση* 129, 135-136.

62. *Nicephori Gregorae Epistulae*, έκδ. P. A. M. Leone, Marino 1982, τ. II, αρ. 129, 133, 134, 158. — Βλ. και R. Guiland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, Paris 1927, σ. 98, 335-336. — Ν. Α. Βέης, *Αι πασχάλιαι επιγραφαι του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης και ο μητροπολίτης αυτής Ισίδωρος Γλαβάς* (†1396), *BNJ* 7-8 (1928-1930) 140-160, σ. 144 (στο εξής: *Ισίδωρος*). — V. Laurent, *Notes critiques*, II: *La correspondance de Grégoras*, *EO* 26 (1927) 350-361, σ. 359.

63. Για τους Γλαβάδες βλ. συνοπτικά *PLP* 4201-4208, 4214-4215, 4217, 4220. — A. Kazhdan, *Glabas*, *ODB* 2, σ. 851-852.

ως μέλος της συνόδου, δεν μπορούμε να διακρίνουμε αν συνέχιζε να *ἐπέχει τὸν τόπον του Σεβαστείας*, καθώς οι συμμετέχοντες μητροπολίτες που έπονται συμβαίνει να είναι ιεραρχικά αρκετά κατώτεροι. Πάντως, καθώς σε ένα από τα δύο συνοδικά έγγραφα κατατάσσεται μετά τους μητροπολίτες Κυζίκου και Σάρδεων, των οποίων η κανονική ιεραρχική τάξη είναι η 5η και η 6η αντίστοιχα⁶⁴, μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι οι μητροπολίτες Θεσσαλονίκης δεν είχαν λάβει το προνόμιο να *ἐπέχουν τὸν τόπον του Αγκύρας* πριν από το 1341, δηλαδή πριν από τη λήξη της βασιλείας του Ανδρονίκου Γ'⁶⁵.

Όπως για τον Ιγνάτιο Γλαβά, έτσι και για τους διαδόχους του Μακάριο (α' μισό του 1342-1344) και Υάκινθο (μέσα του 1345 – Μάιος 1346) δεν γνωρίζουμε αν εξακολουθούν να καταλαμβάνουν τιμητικά την 11η ιεραρχική τάξη.

Ο μεν Μακάριος γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι είχε δεσμούς με την Κωνσταντινούπολη. Αρχικά ήταν ηγούμενος της Λαύρας (1331/1332-1342)⁶⁶. Στις αρχές του β' εμφυλίου πολέμου (Οκτώβριος 1341 - Φε-

64. Για την κανονική τάξη του Σάρδεων βλ. *Notitiae* 1.11, 144· 2.6, 164· 4.11, 154· 5.6· 6.6· 7.6, 193· 8.6· 9.90· 10.94· 11.6· 12.6· 13.99· 14.6-18.6· 19.7· 20.6.

65. Βλ. και J. Darrouzès, *Listes synodales* 89: «Avant 1347, Thessalonique ne semble pas avoir franchir le seuil du 10e rang; elle occupe le 11e dans la taxis d'Andronic et elle n'a pas progressé au moins jusqu'en 1340, puisque le métropolitain siège encore en synode après Sardes». Βέβαια ο μελετητής κάνει λόγο για κατοχή της 11ης τάξης από τον Θεσσαλονίκης, δεν διευκρινίζει όμως αν αυτό συμβαίνει, επειδή προφανώς *ἐπέχει τὸν τόπον του Σεβαστείας*.

Αντιθέτως ορισμένοι μελετητές τοποθετούν την παραχώρηση στους μητροπολίτες Θεσσαλονίκης του προνομίου να *ἐπέχουν τὸν τόπον του Αγκύρας* στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Γ' (1328-1341) βασιζόμενοι στη *Notitia* 19, που, αν και συντάχθηκε στα μέσα του 14ου αι., τιτλοφορείται *Ἐκθεσις τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου τρίτου τῶν Παλαιολόγων. Τάξις προκαθεδρίας μητροπόλεων* ... — Βλ. H.-G. Beck, *Kirche* 177: «und sein Nachfolger Andronikos III. schon in der vierten (enn. Rang erhob)». — Γ. Κονιδάρης, *Εκκλ. ιστορία* 153: *Παρά τοῦ αὐτοῦ βασιλέως* (ενν. τον Ανδρόνικο Γ') ... *προήχθη εἰς τὴν δ' θέσιν τοῦ Αγκύρας*. — Σ. Νταγιούκλας, *Διοίκηση* 128-129: «η μητρόπολη της Συμβασιλεύουσας αναβαθμίζεται ακόμη περισσότερο από τον Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο, παίρνοντας την τέταρτη σειρά στην ιεραρχία των μητροπολιτικών θρόνων, αντικαθιστώντας στη συγκεκριμένη σειρά τη μητρόπολη της Αγκύρας ...». — Πρβ. Β. Φειδάς, *Εκκλησία Μακεδονίας* 56: «Στην *Ἐκθεσιν* του Ανδρονίκου Γ' (1328-1341) η μητρόπολη Θεσσαλονίκης προβιβάστηκε «εις τέταρτον θρόνον μετά του Αγκύρας» από την 11η θέση». — Ο Ν. Ζαχαρόπουλος (*Φραγκοκρατία* 135-136) αναφέρει: «Εξάλλου, στους μετά την πτώση της Κωνσταντινυπόλεως χρόνους ο Θεσσαλονίκης «έχει και τον τόπον του Αγκύρας»». Η διατύπωση αφήνει στον αναγνώστη την εσφαλμένη εντύπωση ότι πρωτίτερα δεν απολάμβαναν οι μητροπολίτες Θεσσαλονίκης την εν λόγω τιμητική διάκριση.

66. Βλ. A. La. IV. σ. 30-31, 62. — J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 481. — O G. Dennis (*Metropolitans* 256) πιθανόν εκ παραδρομής σημειώνει ότι ο Μακάριος διετέλεσε πρώτος του Άθω. — Πρβ. J. Darrouzès, *Liste des prôtes de l'Athos, Le millénaire du Mont Athos* 963-1963, Chevetogne 1963, τ. I, σ. 407-447. — Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *Ο αθωνικός μοναχισμός*, [ελληνική έκδοση βελτιωμένη και επανέξημένη - MIFT] Αθήνα 1992, σ. 361-362, όπου ως πρώτος του Άθω κατά το διάστημα 1316-1345 σημειώνεται ο Ισαάκ.

βρουάριος 1347) ο Μακάριος μαζί με τον πρώτο του Άθω και άλλα μέλη της μοναστικής κοινότητας συγκρότησαν πρεσβεία που μετέφερε εκ μέρους του Καντακουζηνού μήνυμα συμφιλίωσης προς την πρωτεύουσα. Η αποστολή παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη από τα τέλη Μαρτίου ως τον Ιούλιο του 1342. Τελικά ο Μακάριος συντάχθηκε με την παράταξη της αντιβασιλίσσας Άννας τῆς Σαβοΐας και του πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα και χειροτονήθηκε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (Απρίλιος-Ιούνιος 1342). Τον Ιούλιο του ίδιου έτους έφτασε στην πόλη με τον στόλο του μεγάλου δουκός Αλεξίου Απόκαυκου. Λίγο αργότερα, τον Αύγουστο ή στα τέλη του 1342, εστάλη μαζί με άλλους πρέσβεις στον Σέρβο κράλη Στέφανο Δουσάν εκ μέρους της Άννας της Σαβοΐας με σκοπό να τον προσεταιριστούν και να διασπάσουν τη συμμαχία του με τον Καντακουζηνό. Στη συνέχεια ο Μακάριος συναντήθηκε με τον Καντακουζηνό σε μια επίσης άκαρπη προσπάθεια να τον πείσει να παραδοθεί και να αιτηθεί επεικούς αντιμετώπισης⁶⁷.

Ο Υάκινθος, ιερομόναχος στη μονή της Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη, ήταν αντίπαλος των ησυχαστών. Ήταν αναμενόμενο ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας να προκρίνει την προώθηση ενός ομοϊδεάτη του στον θρόνο της Θεσσαλονίκης, προκειμένου να αντισταθμιστεί η επιρροή των αθωνιτών μοναχών, οπαδών του Γρηγορίου Παλαμά, στην περιοχή. Εξάλλου, όπως επισημαίνει ο J. Darrouzès, η τοποθέτηση του Υάκινθου στην μητροπολιτική έδρα της Θεσσαλονίκης γύρω στα μέσα του 1345 εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης προσπάθειας του πατριάρχη, η οποία ξεκίνησε ήδη από το 1342, ώστε να προωθηθούν υποστηρικτές του σε όσο το δυνατόν περισσότερες έδρες. Οι νέοι αρχιερείς όφειλαν μά-

67. Βλ. Ιω. Καντακουζηνός II, 209.14 κ.ε., 305.23 κ.ε. — Για τον Μακάριο, την αρχιερατεία του και τη στάση του κατά τη διάρκεια του εμφυλίου βλ. L. Petit, *Évêques 92e Synodicon* 248. — J. Darrouzès, *Reg.* 2228. — *PLP* 7, 16276. — Κ. Πιτσάκης, Γρηγόριος Ακίνδυνος 132 και σημ. 17. — Angela Constantinides Hero, *Letters of Gregory Akindynos*, [CFHB 21 – *Dumbarton Oaks Texts VII*] Washington D.C. 1983, σ. 383, 391-392 (στο εξής: *Gregory Akindynos*). — J. Preiser-Kapeller, *Studien II.* 481-482.

Ο Μακάριος ήταν βαρλααμίτης, ωστόσο φαίνεται ότι ήταν μετριοπαθής, δεδομένου ότι μνημονεύεται στο *Συνοδικόν της Θεσσαλονίκης* (βλ. *Συνοδικόν* 114.23. — Βλ. και *PLP* 7, 16276. — J. Preiser-Kapeller, *Studien II.* 482). Κατά τον Δ. Γ. Τσάμη (Ιωσήφ Καλοθέτου, *Συγγραμματα*, [Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς 1], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 70) ο Καλέκας εκμεταλλεύτηκε το κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη και εκθρόνισε τον Μακάριο, προκειμένου να προωθήσει τον ακραίο οπαδό του Ακίνδυνου Υάκινθο. Ωστόσο, όπως και ο ίδιος επισημαίνει (ό.π. σημ. 3), σύμφωνα με τη μαρτυρία του πατριάρχη Φιλόθεου ο Μακάριος απεβίωσε ως μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (βλ. *Φιλοθέου τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως λόγος εἰς τὸν ... Γρηγόριον Παλαμᾶν*, έκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου Ἀγιολογικά Ἔργα*, [Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς 4], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1985, 466.22-25, στο εξής: *Φιλοθέου, Λόγος εἰς Γρηγόριον Παλαμᾶν*).

λιστα να υπογράψουν μια ομολογία πίστεως, στην οποία καταδίκαζαν τον Γρηγόριο Παλαμά και την ησυχαστική διδασκαλία. Η παραμονή του Υάκινθου στον μητροπολιτικό του θρόνο δεν διήρκεσε πολύ, καθώς απεβίωσε τον Μάιο του 1346, λίγο πριν από την ανατροπή του πολιτικού σκηνικού υπέρ των ησυχαστών⁶⁸.

Οπωσδήποτε το γεγονός ότι τόσο ο Μακάριος όσο και ο Υάκινθος είχαν άριστες σχέσεις με το πολιτικό και εκκλησιαστικό κέντρο της Κωνσταντινούπολης δεν μας επιτρέπει να απορρίψουμε το ενδεχόμενο να εξακολουθούσαν να απολαύουν της τιμητικής διάκρισης να *ἐπέχουν* τὸν τόπον του Σεβαστείας. Η υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι τον Ιούλιο του 1347, έπειτα από πολλά χρόνια απουσίας, εμφανίζεται ξανά στους καταλόγους των πατριαρχικών συνόδων και σε πατριαρχικές πράξεις γνήσιος μητροπολίτης Σεβαστείας⁶⁹, ενώ μόλις τον προηγούμενο μήνα ο Γρηγόριος Παλαμάς χειροτονήθηκε νέος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης λαμβάνοντας παράλληλα το ακόμη τιμητικότερο προνόμιο να καταλαμβάνει την 4η ιεραρχική τάξη του μητροπολίτη Αγκύρας.

Ο Γρηγόριος Παλαμάς (1347-1359)⁷⁰, ο πρώτος μητροπολίτης Θεσ-

68. Για τον Υάκινθο, την αρχιερατεία του και την αντι-ησυχαστική του στάση βλ. J. Darrouzès, Reg. 2242, 2254, 2256. — K. Π. Κύρης, Ο Κύριος αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Υάκινθος (1345-6) και ο ρόλος του εις τον αντιπαλαμικόν αγώνα, *Κυπριακαί Σπουδαί* 25 (1961) 89-122. — K. Πιτσάκης, Γρηγόριος Ακίνδυνος 131 κ.ε., 138, 147 σημ. 5, 6. — Δ. Τσάμης, Ιωσήφ Καλόθετος 69 κ.ε. — *PLP* 12, 29453. — A. Constantinides Hero, Gregory Akindynos 383. — G. Dennis, Metropolitans 256. — J. Preiser-Kapeller, Studien II. 482. — Πρβ. L. Petit, *Évêques* 92. — V. Laurent, Liste épiscopale 308-309, που μάλλον εσφαλμένα εντοπίζουν την έναρξη της αρχιερατείας του Υακίνθου στο 1346.

Ανάμεσα στην ποιμαντορία του Υακίνθου και του Γρηγορίου Παλαμά φαίνεται ότι μεσολαβεί η εκλογή ενός ανώνυμου αντιπαλαμίτη ιερομονάχου ως μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. — Βλ. Ιωσήφ Καλοθέτου, Συγγράμματα 297.389-395, 299.437-439. — Φιλοθέου, Λόγος εις Γρηγόριον Παλαμάν 514.26-33. — Βλ. και J.-R. Loenertz, Dix-huit lettres de Grégoire Acindyne analysées et datées, *OCF* 23, 1957, 114-144 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, [Storia e Letteratura, Raccolta di Studi e Testi 118] Roma 1970, σ. 81-110), σ. 139. — K. Πιτσάκης, Γρηγόριος Ακίνδυνος 132 σημ. 17. — A. Constantinides Hero, Gregory Akindynos 433. — Για την άποψη του Γ. Βελένη ότι ο εν λόγω *υποψήφιος* (εκλεγμένος, όχι χειροτονημένος) μητροπολίτης ταυτίζεται με τον Γρηγόριο Κουτάλη βλ. ανωτ. σημ. 60.

69. Βλ. J. Meyendorff, Le Tome synodal de 1347, *Mélanges G. Ostrogorsky*, ZRVI 81 (1964) 209-227, στ. 496 (στο εξής: Tome de 1347). J. Darrouzès, Reg. 2280 (ca. Ιούλ. 1347). βλ. και J. Darrouzès, Reg. 2279. — *RPK* II, αρ. 160. J. Darrouzès, Reg. 2284 (Αύγ. 1347). — *RPK* II, αρ. 161, στ. 9. J. Darrouzès, Reg. 2285 (Αύγ. 1347). — *RPK* II, αρ. 165, στ. 9. J. Darrouzès, Reg. 2290 (Σεπτ. 1347). — *RPK* II, αρ. 170, στ. 109. J. Darrouzès, Reg. 2291 (Σεπτ. 1347).

70. Για τον Γρηγόριο Παλαμά βλ. J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959 (στο εξής: Palamas). — *PLP* 9, 21546, όπου πλούσια βιβλιογραφία. — Π. Χρήστου, Γρηγόριος Παλαμάς, εν *Το Αγιολόγιον της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1996, τ. Α', σ. 148 κ.ε. (με βιβλιογραφία: σ. 188-189).

σαλονίκης που ἐπέχει τὸν τόπον του Αγκύρας⁷¹, ἔλαβε το προνόμιο ἀπὸ τον Ἰωάννη Στ' Καντακουζηνό, με τον οποίο εἶχε στενοὺς δεσμούς. Εἶναι ἄλλωστε γνωστό ὅτι κατὰ τον β' εμφύλιο πόλεμο ο Παλαμὰς φυλακίστηκε ὡς υποστηρικτῆς του. Ἡ διακεκριμένη προσωπικότητα καὶ ἡ πρωταγωνιστικὴ δράση του κατὰ τις θεολογικὲς διαμάχες περὶ ησυχασμοῦ ὁπωσδήποτε θα συνέβαλαν στὴν ἀπονομή του προνομίου⁷². Ὁ Γρηγόριος ἀποδέχθηκε το προνόμιο πιθανόν τῇ στιγμῇ τῆς ἀνόδου του στον μητροπολιτικό θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης γύρω στον Ἰούνιο του 1347⁷³ καὶ μάλλον το διατήρησε σε ὅλη τὴ διάρκεια τῆς θητείας του⁷⁴.

71. Αντιθέτως βλ. J. Preiser-Kapeller, Studien II. 477, που εσφαλμένα τοποθετεῖ τὴν ἀπόδοση τῆς ιεραρχικῆς τάξης του Αγκύρας στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ἀπὸ το 1380 καὶ ἐφεξῆς: «diesen vierten Rang nahm der Metropolit von Thessalonike in Synodalsitzungen ab 1380 ein»· πρβ. ὁμως Studien I. 37: «Den topos von Ankyra nimmt der Metropolit von Thessalonike bereits 1347 ein».

72. Βλ. J. Darrouzès, Listes synodales 89-90. — Για τους δεσμούς του Γρηγορίου Παλαμά με τον κύκλο του Ἰωάννη Καντακουζηνού βλ. G. Weiss, *Johannes Kantakouzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch – in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969, σ. 103 κ.ε. — K. Πιτσάκης, Γρηγόριος Ακίνδυνος 119, 128-129. — D. M. Nicol, *The reluctant Emperor. A biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and monk, c. 1295-1383*, Cambridge 1996, σ. 81, 86-87, 90-92, 107. — Μ. Δ. Κουμπής, Ἡ ησυχαστικὴ ἐρίδα καὶ ἡ ἐμπλοκὴ τῆς στῆς πολιτικῆς ἐξελεύσεις στὴ διάρκεια του δευτέρου εμφυλίου πολέμου (1341-1347), *Βυζαντινά* 19 (1998) 235-281, σ. 255 κ.ε. — Για τον Παλαμά ὡς πνευματικό ἡγέτη των ησυχαστῶν βλ. ἐνδεικτικὰ Θ. Ν. Ζήσης, *Θεολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 63 κ.ε. (στο ἐξῆς: *Θεολόγοι Θεσσαλονίκης*).

73. Βλ. J. Darrouzès, *Registre* 355: «il suffit que la séquence soit attestée à une date proche, pour conclure que le privilège fut accordé à Grégoire Palamas, à la date de son ordination (juin 1347). Or la séquence Héraclée-Thessalonique-Cyzique se rencontre dans un acte d'août 1347 non enregistré ; puis dans l'acte de septembre». — Βλ. καὶ του ἰδίου, *Reg.* 2279. — Πρβ. του ἰδίου, *Listes synodales* 89: «mais comme les sièges concurrents, ou proches voisins de Thessalonique, ne figure pas dans la même signature, rien ne prouve que la métropole a été promue. Dans les listes B-C (ενν. τῆς συνόδου του Αυγ. 1347 καὶ του Τόμου του 1351), au contraire, Thessalonique siège entre Héraclée et Cyzique, ce qui signifie, ... , que le métropolitain occupe le topos d'Ancyre».

74. Βλ. J. Meyendorff, Tome de 1347 στ. 492-496· J. Darrouzès, *Reg.* 2280 (ca. Ἰούλ. 1347). — RPK II, αρ. 164, στ. 10· J. Darrouzès, *Reg.* 2288 (Αύγ. 1347). — P. Uspenskij, *Istorija Athona III/2*, St. Petersburg 1892, 736· J. Darrouzès, *Reg.* 2289 (τέλη Αυγ. 1347). — RPK II, αρ. 170, στ. 109· J. Darrouzès, *Reg.* 2291 (Σεπτ. 1347). — RPK II, αρ. 148, στ. 7· J. Darrouzès, *Reg.* 2297 (Σεπτ. 1348). — RPK II, αρ. 151, στ. 116· J. Darrouzès, *Reg.* 2301 (Νοέμβρ. 1348). — RPK II, αρ. 178, στ. 152· J. Darrouzès, *Reg.* 2317 (Σεπτ. 1350). — PG 151, 720D, 761B-C· J. Darrouzès, *Reg.* 2324 (Μάιος-Ἰούλ. 1351). — E. Honigmann, *Tomos 1351 106.2*· J. Darrouzès, *Reg.* 2326 (Αύγ. 1351). — RPK III, αρ. 261, στ. 42· J. Darrouzès, *Reg.* 2381 (17 Αυγ. 1355). — Βλ. καὶ J. Darrouzès, *Listes synodales* 84, 89-90· *Registre* 352, 354-355· *Reg.* 2279· *Notitiae* σ. 189.

Πρβ. RPK II, αρ. 161, στ. 8-9· J. Darrouzès, *Reg.* 2285 (Αύγ. 1347): τοῦ Ἡρακλείας, τοῦ Φιλαδελφείας, τοῦ Θεσσαλονίκης, τοῦ Σεβαστείας, ... πρβ. RPK II, αρ. 165, στ. 9 καὶ αρ. 166· J. Darrouzès, *Reg.* 2290, Σεπτ. 1347, ὅπου μάλλον ἐκ παραδρομῆς του νοταρίου ἢ του αντιγραφῆα ο Φιλαδελφείας, που ἐπέχει τὸν τόπον του Σάρδεων (ση ὁσάη· βλ. RPK II, αρ. 147, στ. 431· J. Darrouzès, *Reg.* 2270, Φεβρ. 1347. — J. Meyendorff, Tome 1347 στ. 469-

Ο διάδοχος του Γρηγορίου Παλαμά Νείλος Καβάσιλας κατά τη σύνομη αρχιερατεία του (1361-1362)⁷⁵ απαντά μόνο σε δύο συνοδικές πράξεις, στις οποίες όμως κατατάσσεται τελευταίος μεταξύ των μητροπολιτών, καθώς ήταν εκλεγμένος (υποψήφιος) αλλά όχι χειροτονημένος⁷⁶. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε λοιπόν αν την τιμητική διάκριση απολάμβανε και ο Νείλος Καβάσιλας. Πάντως οι σχέσεις του με τον πατριάρχη Κάλλιστο δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα καλές, παρότι εξελέγη μητροπολίτης κατά την β' φάση της αρχιερατείας εκείνου⁷⁷.

471· J. Darrouzès, Reg. 2280, Μάιος 1347. — RPK II, αρ. 170, στ. 109· J. Darrouzès, Reg. 2291, Σεπτ. 1347) προηγείται του Θεσσαλονίκης. — Βλ. και J. Darrouzès, Reg. 2290: «Par distraction certainement, le copiste a interverti dans la liste de présence les noms de Philadelphie et de Thessalonique, comme le prouvent les listes d'aout (N. 2289) et de septembre (N. 2291), ou Thessalonique occupe le *topos* d'Ancyre».

75. Για τον Νείλο Καβάσιλα βλ. L. Petit, *Évêques* 93-94· *Synodicon* 248-249. — J. Darrouzès, Reg. 2423, 2432, 2438, 2454. — Αμαλία Σπουρλάκου, *Νείλος ο Καβάσιλας*, ΘΗΕ 9, Αθήνα 1966, 337-340 (στο εξής: *Νείλος Καβάσιλας*). — Θ. Ζήσης, *Θεολόγοι Θεσσαλονίκης* 161 κ.ε. — PLP 5, 10102. — G. Dennis, *Metropolitans* 256-257. — J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 483.

76. Βλ. RPK III, αρ. 257, στ. 28-30, 140-144· J. Darrouzès, Reg. 2432 (αρχές-μέσα 1361). — RPK III, αρ. 259, στ. 136-137· J. Darrouzès, Reg. 2434 (Ιούλ. 1361).

Για το γεγονός ότι οι εκλεγμένοι, αλλά μη χειροτονημένοι ακόμη ιεράρχες υπέγραφαν τελευταίον βλ. J. Darrouzès, Reg. 2488: «Les deux premiers sont classés à leur rang, bien qu'ils ne soient pas encore ordonnés; la coutume voulait qu'ils soient mit plutôt en fin de liste». — Αντιθέτως βλ. Σ. Ν. Τρωιάνος, *Η εκκλησιαστική διαδικασία μεταξύ 565 και 1204*, [Ανάτυπον εκ της Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 13, 1966] Αθήνα 1969 (στο εξής: *Διαδικασία*), σ. 119 σημ. 18: «Δέον τέλος να σημειωθεί, ότι η τάξις του θρόνου λαμβάνεται υπ' όφει και αν έτι ο υπογράφων είναι υποψήφιος».

Η εκλογή του Νείλου στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης θα πρέπει μάλλον να τοποθετηθεί στο 1360. — Βλ. J. Darrouzès, Reg. 2432.

77. Είναι δυνατό να διακρίνει κανείς μια λανθάνουσα εχθρότητα μεταξύ του Νείλου και του πατριάρχη Καλλίστου. Καταρχάς, στις αρχές-μέσα 1361, ενώ ακόμη ο Νείλος ήταν υποψήφιος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, υπέβαλε μαζί με τους μητροπολίτες Χαλκηδόνος και Σουγδαίας ένα υπόμνημα προς τον πατριάρχη, που αφορούσε σε πλημμελή αντιμετώπιση διαφόρων υποθέσεων τέλεσης αντικανονικών γάμων καθώς και σε ορισμένα διοικητικά ζητήματα. Οι ενάγοντες φαίνεται ότι δεν ικανοποιήθηκαν από τον τρόπο που ο πατριάρχης είχε επιληφθεί των θεμάτων. Έτσι ο αυτοκράτορας διέταξε την εξέταση του αιτήματος από την πατριαρχική σύνοδο, προκειμένου να επέλθει συμφιλίωση μεταξύ των διαφωνούντων και του πατριάρχη. Όπως αναφέρει η σχετική συνοδική πράξη, οι ενάγοντες προκάλεσαν μεγάλην ταραχήν ... τη πνευματική όμονοιάν του ταύτης (ενν. της εκκλησίας) σώματος, ως μη όφειλε. Επίσης, υποδηλώνεται ότι υπέβρασε μια διάθεση εκ μέρους των αντιγνωμούντων να εκθέσουν τον πατριάρχη: Ούτως ούν τής ήμών μετριότητος έπισπευδούσης είς ταύτα καί κατά τών άθεμίτων πράξεων όλη προθυμία χωρούσης ψυχής καί κοινή καί ίδία τήν διόρθωσιν έγγράφως τε καί άγράφως πραγματευομένης, ού συνοράν έχομεν, όπως διά ταύτα προεκωμίσθη τό τοιοῦτον κατάστιχον είς τήν ήμών μετριότητα (βλ. RPK III, αρ. 257· J. Darrouzès, Reg. 2432).

Το αρνητικό κλίμα στις σχέσεις του μητροπολίτη με τον πατριάρχη υποδηλώνει ίσως και η αδικαιολόγητη καθυστέρηση στην τέλεση της χειροτονίας του Νείλου. Ο J. Darrouzès

Ὡστόσο ο ἐπόμενος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Αντώνιος (t.a.q. Μάρτιος 1363 - t.a.q. Μάιος 1371)⁷⁸ εἶναι προφανές ὅτι καταλαμβάνει ἀνώτερη ιεραρχική τάξη, ὅταν σε πατριαρχική σύνοδο τοῦ Ἀπριλίου 1363 υπογράφει μεταξύ τοῦ Ηρακλείας καὶ τοῦ Χαλκηδόνος, οἱ ὁποῖοι κατέχουν τὴν 3η καὶ 9η ιεραρχική θέση ἀντίστοιχα⁷⁹. Δεν εἶναι βέβαιο ὅμως ἀν διατήρησε τὸ προνόμιο σε ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας του, ὅχι μόνο διότι τὸ 1365 ὀρίστηκε γνήσιος ἱεράρχης γιὰ τὴν ἐδρα τῆς μητρόπολης Ἀγκύρας⁸⁰, ἀλλὰ καὶ γιατί μεταξύ 1370 καὶ 1371 ὁ μητροπολίτης Νικαίας πλεόν ἀπολαύει τιμητικά τῆς 4ης ιεραρχικῆς τάξης⁸¹. Βέβαια τυπικά, παρότι εἶχε ὀριστεῖ μητροπολίτης γιὰ τὴν ἐδρα τῆς Ἀγκυρας, ὁ Θεσσαλονίκης θὰ μπορούσε νὰ διατηρήσει τὸ προνόμιο· σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ τοποθετοῦνταν ιεραρχικά ἀμέσως μετὰ τὸν γνήσιον ἱεράρ-

(Reg. 2432) θεωρεῖ ὅτι ὁ πατριάρχης διατηροῦσε μάλλον σκόπιμα τὸν ιερομόναχο Νεῖλο σὲ μιὰ μετέωρη κατάσταση γιὰ ἀρκετὸ διάστημα, διότι δὲν εἶχε συναινέσει ἐθελούσια στὴν ἐκλογή του. Ἀλλωστε, ὅπως ἐπισημαίνει ἡ Ἀμαλία Σπουρλάκου (Νεῖλος Καβάσιλας 338), ὁ Θ. Ζήσης (Θεολόγοι Θεσσαλονίκης 171-173) καὶ ὁ G. Dennis (Metropolitans 257), ὁ Νεῖλος (κατὰ κόσμον ἀκόμη Νικόλαος) ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς συνυποψηφίους γιὰ τὴν ἐκλογή νέου πατριάρχη τὸ 1353, ὅταν καθαιρέθηκε ὁ Κάλλιτος.

78. Βλ. L. Petit, Synodicon 249. — PLP 1, 1100. — G. Fedalto, Hierarchia 427. — J. Preiser-Kapeller, Studien II. 483. — Ο G. Dennis (Metropolitans 256, 257) στὸ ἀρθρο τοῦ σχετικὰ με τοὺς μητροπολίτες Θεσσαλονίκης κατὰ τὸ β' μισό τοῦ 14ου - ἀρχές 15ου αἰ. μνημονεύει τὸν Αντώνιο ὡς ἓναν ἀπὸ τοὺς κατόχους τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸ 1363-1371. Ὡστόσο δὲν ἀναφέρεται ἐκτενέστερα στὴν ἀρχιερατεία του, ὅπως κάνει γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους μητροπολίτες τῆς ὑπὸ ἐξέταση περιόδου. Πιο συγκεκριμένα, ἡ παρουσίαση τῶν προσωπογραφικῶν στοιχείων καὶ τῆς ποιμαντορίας τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Δωρόθεου Βλατή.

79. Βλ. RPK III, αρ. 269, στ. 14-15· J. Darrouzès, Reg. 2454 (Ἀπρ. 1363). — Βλ. καὶ J. Darrouzès, Registre 110, 358, 361.

80. Βλ. MM 1, αρ. 212, 471.4-5 (ἀ.χ.)· J. Darrouzès, Reg. 2488 (Μάρτ. 1365). — Βλ. καὶ J. Darrouzès, Registre 362, 364· Notitiae σ. 190. — Αἰεῖζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ὑποψήφιος μητροπολίτης Ἀγκύρας, ποὺ συμμετεῖχε στὴν πατριαρχική σύνοδο τοῦ Μαρτίου τοῦ 1365, ἀν καὶ δὲν εἶχε χειροτονηθεῖ ἀκόμη, ὠστόσο υπέγραψε στὴν 4η θέση, ποὺ ἀνῆκε στὴ μητρόπολη Ἀγκύρας. Ὡστόσο, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε (βλ. ἀνωτ. σημ. 76), οἱ ἐκλεγμένοι ἀλλὰ μὴ χειροτονημένοι μητροπολίτες συνήθως υπέγραφαν στὸ τέλος τοῦ συνοδικοῦ καταλόγου. Ἀν δὲν πρόκειται γιὰ σφάλμα τοῦ πατριαρχικοῦ νοταρίου, πιθανόν νὰ οφειλόταν στὴ σπουδὴ τοῦ νέου μητροπολίτη νὰ ἐπιβεβαιώσει τὰ δίκαια τῆς ἐδρας του.

81. Σὲ συνοδικές πράξεις τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1370 ὁ Νικαίας καὶ ὁ Βρύσεως υπογράφουν ὡς ἐπέχοντες τὸν τόπον τοῦ Ἀγκύρας καὶ Κυζίκου ἀντίστοιχα (MM 1, αρ. 284, σ. 537, ἀνέκδοτο· J. Darrouzès, Reg. 2594, Νοέμβρ. 1370. — MM 1, αρ. 288, ἀνέκδοτο· J. Darrouzès, Reg. 2600, 30 Νοεμβρ. 1370. — MM 1, αρ. 261, 513.19, ἀ.χ.· J. Darrouzès, Reg. 2576, ca. Ἰούν. 1370). Ἡ σειρά με τὴν ὁποία μνημονεύονται ὡς συμμετέχοντες στὴν πατριαρχική σύνοδο τῆς 12ης Μαΐου 1371 (MM 1, αρ. 292, 541.5· J. Darrouzès, Reg. 2572) υποδηλώνει ὅτι ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπολαμβάνουν τὸ προνόμιο: Νικαίας, Βρύσεως, Χαλκηδόνος, ... — Βλ. καὶ MM 1, αρ. 291, 541.1· J. Darrouzès, Reg. 2604 (Μάρτιος 1371). — MM 1, αρ. 302, 558.2-3· J. Darrouzès, Reg. 2612 (Μάιος 1371). — MM 1, αρ. 304, 558.11· J. Darrouzès, Reg. 2614 (Μάιος 1371). — MM 1, αρ. 319, 579.2· J. Darrouzès, Reg. 2622 (Μάιος 1371). — Βλ. ἐπίσης J. Darrouzès, Registre 369-370.

χην⁸². Επίσης υπάρχουν –σπάνιες από ό,τι φαίνεται– περιπτώσεις κατά τις οποίες δύο μητροπολίτες ταυτόχρονα κατέχουν τιμητικά την ίδια ιεραρχική τάξη⁸³. Θεωρούμε ωστόσο αρκετά πιθανό να αφαιρέθηκε η τιμητική διάκριση από τον μητροπολίτη Αντώνιο κατά τη β' πατριαρχία του Φιλόθεου Κόκκινου (1364-1376), δεδομένου ότι ο Αντώνιος είχε εκλεγεί κατά τη β' πατριαρχία του Καλλίστου (1355-1363), ανταγωνιστού του Φιλόθεου. Ίσως λοιπόν να μην είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Αντώνιος δεν συνυπογράφει κανένα συνοδικό έγγραφο από όσα σώζονται κατά την περίοδο της πατριαρχίας του Φιλόθεου, αλλά σκόπιμα να απείχε από τις πατριαρχικές συνόδους ως ένδειξη δυσαρέσκειας⁸⁴. Η ίδια ερμηνεία θα μπορούσε να δοθεί και στο γεγονός ότι μετά τον θάνατό του ο μητροπολιτικός κλήρος δεν μνημόνευε τον πατριάρχη στις ιερές ακολουθίες προκαλώντας την αντίδραση του Φιλόθεου⁸⁵.

82. Βλ. ενδεικτικά την περίπτωση του Άνθιμου Ουγγροβλαχίας, που τον Ιούνιο του 1381 έλαβε το προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον* του Νικομηδείας, δηλαδή να κατέχει τιμητικά την 7η ιεραρχική τάξη. Το προνόμιο διατηρείται και μετά τον Οκτώβριο του 1386, παρότι στο εξής μαρτυρείται *γνήσιος* μητροπολίτης Νικομηδείας. Στο εξής ο Άνθιμος κατατάσσεται αμέσως μετά τον Νικομηδείας. — Βλ. MM 2, αρ. 345, 28.22· J. Darrouzès, Reg. 2718 (Ιούν. 1381). — MM 2, αρ. 355, 43.15-16· J. Darrouzès, Reg. 2741, Σεπτ. 1382. — MM 2, αρ. 360.I, 48.4-5· J. Darrouzès, Reg. 2749 (20 Ιαν. 1383): *τοῦ Οὐγγροβλαχίας, κυροῦ Ἀνθίμου καὶ τὸν τόπον ἐπέχοντος τοῦ Νικομηδείας*. — MM 2, αρ. 361.IV, 57.32-33· J. Darrouzès, Reg. 2752 (Οκτ. 1386): *τοῦ Θεσσαλονίκης, τοῦ Νικομηδείας, τοῦ Οὐγγροβλαχίας, ...* — MM 2, αρ. 403, 115.4-5· J. Darrouzès, Reg. 2848 (Φεβρ. 1389). — MM 2, αρ. 409, 135.31· J. Darrouzès, Reg. 2861 (Ιουλ. 1389).

83. Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση της ιεραρχικής τάξης της Νικομηδείας (7η θέση), που το 1438 αποδόθηκε τιμητικά σε δύο μητροπολίτες, τον Μεθόδιο Λακεδαιμονίας και τον Ιγνάτιο Τυρνόβου. Παράλληλα η έδρα της Νικομηδείας κατεχόταν από τον γνήσιο μητροπολίτη Μακάριο. — Βλ. σχετικά J. Darrouzès, Reg. 3373.

84. Αξίζει να σημειωθεί ότι μισό περίπου χρόνο, προτού εκλεγεί μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ο Αντώνιος είχε χειροτονηθεί μητροπολίτης Καισαρείας (βλ. RPK III, αρ. 270, στ. 23-29 και σ. 592/a. — Βλ. και J. Darrouzès, Reg. 2446). Ο Θεσσαλονίκης βέβαια είχε κατώτερη θέση στην ιεραρχική κατάταξη των μητροπολιτών από τον Καισαρείας, που ήταν πρωτόθρονος. Συνήθως η μετάθεση ενός ιεράρχη γινόταν προς μια ανώτερη ιεραρχικά έδρα αποτελώντας παράλληλα ένα είδος προαγωγής. Παρόλα αυτά ο αυτοκράτορας είχε το δικαίωμα μεταθίβειν τινὰς τῶν ἀρχιερέων τοὺς φαινομένους ἀξίους ... μεταθέσεως ... οὐ μόνον ἀπὸ ἐλάσσονων θρόνων εἰς ὑψηλοτέρους καὶ μειζονας, ἀλλ' ἔστιν ὅτε καὶ ἀπὸ ὑψηλοτέρων εἰς ἐλάσσονας διὰ τινὰ οἰκονομίαν συμφέρουσαν (βλ. V. Laurent, Droits 19.6-9, ἐτ. 1382). Πράγματι, ο Αντώνιος δεν είχε μεγάλα περιθώρια επιλογής, καθώς, όπως υπογραμμίζεται στη σχετική συνοδική πράξη, η μετάθεσή του αποτελούσε αυτοκρατορική απόφαση (RPK III, αρ. 270· J. Darrouzès, Reg. 2453, Μάρτιος 1363). Εξάλλου, καθώς ο Αντώνιος κωλύονταν να εγκατασταθεί στην έδρα που αποδόθηκε διὰ δὲ τὸ τῆς ὁδοῦ δυσχερὲς καὶ τὴν ἐπιπολάσασαν ἐκεῖθεν ὑπὸ συχνῶν ἐφόδων βαρβαρικῶν ἀνωμαλιῶν καὶ σύγχυσιν, του δινόνταν η ευκαιρία να «ανταλλάξει» έναν εκκλησιαστικό θρόνο χωρίς αντίκρισμα με μια *ἐτέραν ἐκκλησίαν πολυάνθρωπον καὶ κομῶσαν παντοίους ἀγαθῶν εἰδήσει*. Πάντως το γεγονός ότι οι μητροπολίτες Θεσσαλονίκης κατείχαν τιμητικά την 4η ιεραρχική τάξη –*πῦθάνον ἀδιάλειπτα*– μετρίαζε τον «υποβιβασμό» του Αντωνίου.

85. MM 1, αρ. 308, 309· J. Darrouzès, Reg. 2617, 2618 (Μάιος 1371). — Βλ. σχετικά Ο.

Για τον επόμενο μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Δωρόθεο Βλατή (μέσα 1371-1379)⁸⁶ δεν έχουμε στοιχεία σχετικά με το ζήτημα, καθώς δεν σώζονται οι πατριαρχικές συνοδικές πράξεις της περιόδου 1373-1379. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να αποκαταστάθηκε το προνόμιο στο πρόσωπο του Δωρόθεου, δεδομένου ότι ήταν γνωστός ησυχαστής, φίλος και συναγωνιστής του πατριάρχη Φιλόθεου. Σύμφωνα μάλιστα με το Συνοδικόν της Ορθοδοξίας ιδρύτας ... καὶ πόρους καὶ φυλακὰς καὶ πολλὰς κακώσεις ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας καὶ τῶν ὀρθῶν δογμάτων τῆς Χριστοῦ ἐκκλησίας ὑπομεμενηκότος συνάμα τῷ ... διδασκάλῳ Γρηγορίῳ⁸⁷. Πρόκειται ωστόσο για μια υπόθεση που δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με βάση τις σωζόμενες πηγές.

Αντιθέτως, για τον διάδοχό του Ισίδωρο Γλαβά (1380-1384, 1385-1396)⁸⁸, μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι απέλαυε του προνομίου να ~~ἐπέχει τὸν τόπον~~ του Αγκύρας, όπως φαίνεται από την κατάταξή του στους καταλόγους παρουσιῶν ή υπογραφῶν των πατριαρχικῶν συνόδων

Tafrafi, Thessalonique 89. — O J. Darrouzès (Reg. 2617) αντιθέτως θεωρεῖ ὅτι πιθανόν τὸ ζήτημα προέκυψε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Φιλόθεος εἶχε προσωπικοὺς ἐχθροὺς στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους τῆς Θεσσαλονίκης —ἐξαιτίας ἴσως τοῦ γεγονότος ὅτι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1368 καταδίκασε τοὺς ἀντι-ησυχαστὲς Θεσσαλονικεῖς Πρόχορο καὶ Δημήτριο Κυδῶνη.

86. Βλ. L. Petit, *Évêques* 94· Synodicon 249. — Γ. Θεοχαρίδης, *Οἱ ἱδρυταὶ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ μονῆς τῶν Βλατάδων*, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 42 (1959) 5-26 (= *Παναγυρικός τόμος Γρηγορίου τοῦ Παλαμά*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 49-70), σ. 9 κ.ε. — PLP 2, 2818. — G. Dennis, *Metropolitans* 256, 257. — J. Preisser-Kapeller, *Studien* II. 483.

87. Συνοδικόν 114.31-33. — Βλ. καὶ L. Petit, Synodicon 249. — G. Dennis, *Metropolitans* 257. — Ἡ ἐκλογή τοῦ Δωρόθεου Βλατή γιὰ τὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν προφανῶς ἓνα εἶδος ἐπιβράβευσης γιὰ τοὺς ἀγῶνες τοῦ ὑπὲρ τῆς ησυχαστικῆς διδασκαλίας. Παράλληλα ὅμως ὁ πατριάρχης προωθοῦσε ἓναν παλαιὸ συναγωνιστὴ τοῦ σε μὴ σημαντικὴ ἔδρα καὶ ἦταν μάλλον βέβαιος ὅτι θὰ εἶχε τὴν υποστήριξή τοῦ. Δεδομένης ἄλλωστε τῆς ἀντιπαλότητας ποὺ ὑπῆρχε με τὸν προκάτοχό τοῦ Κάλλιστο ὁ Φιλόθεος εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ φιλικὰ προσκείμενους πρὸς αὐτὸν ἀρχιερεῖς —πολὺ δε περισσότερο στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου τὸ ἐπεισόδιό τῆς παράλειψής τοῦ πατριαρχικοῦ μνημοσύνου δὲν ἀποκλείεται νὰ τὸν ἀνησύχησε.

88. Γιὰ τὸν Ισίδωρο Γλαβά βλ. L. Petit, *Évêques* 94-95· Synodicon 249-250. — Ν. Βέης, *Ισίδωρος Γλαβάς* 143 κ.ε. — R.-J. Loenertz, *Isidore Glabas, métropolitain de Thessalonique* (1380-1396), *REB* 6 (1948) 181-187 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, [Storia e Letteratura, Raccolta di Studi e Testi 118] Roma 1970, σ. 267-277), σ. 181-183. — Β. Λαοῦρδας, *Ισίδωρου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Ομιλίες εἰς τὰς εορτὰς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου*, [Ελληνικά, Παράρτημα 5] Θεσσαλονίκη 1954, σ. 8-9, 70, 73-74, 76 κ.ε. (στο ἐξῆς: *Ισίδωρου ομιλίες*). — G. T. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, [OCA 159] Rome 1960, σ. 16-18, 89 κ.ε. (στο ἐξῆς: *Manuel Palaeologus*). — Τοῦ ἰδίου, *Metropolitans* 257-259. — J. Darrouzès, *Registre* 120 σημ. 63, 372, 376· Reg. 2703, 2735, 2738, 2763, 2772, 2790, 2791, 2820, 2897, 3041. — Κ. Ν. Τσιφτανλής, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης*. Δύο ἀνέκδοτοι Ομιλίες Ισίδωρου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Θεολογία* 42 (1971) 548-581 (στο ἐξῆς: *Ομιλίες Ισίδωρου*). — Β. Χ. Χριστοφορίδης, *Ὁ Ισίδωρος Θεσσαλονίκης καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς τοῦ*, *ΕΕΦΣΑΠ* 29 (1986-1989) 517-591, σ. 530 κ.ε., 589 (στο ἐξῆς: *Ισίδωρος*). — PLP 2, 4223. — J. Preisser-Kapeller, *Studien* II. 483-484.

μεταξύ 1380 και 1387⁸⁹. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι η επιλογή του μοναχού Ισιδώρου για τον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης οφειλόταν σε αυτοκρατορική βούληση· ωστόσο δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες στις πηγές σχετικά με το ζήτημα αυτό⁹⁰. Γύρω στην άνοιξη του 1384 ο Ισίδωρος εγκατέλειψε την έδρα του και αναχώρησε για την πρωτεύουσα, όπου επέστρεψε στον ασκητικό βίο⁹¹. Τον Σεπτέμβριο του 1384 με συνοδική πατριαρχική απόφαση καθαιρέθηκε με το αιτιολογικό ότι εγκατέλειψε το κλυδωνιζόμενο ποίμνιό του εν μέσω της πολιορκίας της πόλης από τους Οθωμανούς (1383-1387). Είχαν προηγηθεί οι μάταιες προσπάθειες του πατριάρχη Νείλου (1380-1388) να πείσει τον Ισίδωρο, προκειμένου να επιστρέψει στην έδρα του και στον λαό της Θεσσαλονίκης, που τον χρειαζόταν εκείνες τις δύσκολες ώρες⁹². Τόσο οι λόγοι της αποχώρησής του⁹³ όσο και οι συνθήκες υπό τις οποίες τελικά απο-

89. MM 2, αρ. 335, 10.31-32· J. Darrouzès, Reg. 2704 (Ιούν. 1380). — MM 2, αρ. 337, 17.5-6· J. Darrouzès, Reg. 2705 (Ιούν. 1380). — MM 2, αρ. 332, 6.35, 8.5-6· J. Darrouzès, Reg. 2706 (Ιούν. 1380). — MM 2, αρ. 338, 19.27· J. Darrouzès, Reg. 2707 (Ιούν. 1380).

90. Ο Β. Λαούρδας (Ισιδώρου ομιλίες 32.1-3 και 70) και ο Β. Χριστοφορίδης (Ισιδώρος 531, 535) βάσιμα υποστηρίζουν ότι ο Ισίδωρος εκάρη μοναχός στη μονή των Ξανθοπούλων, ο ηγούμενος της οποίας Μακάριος ήταν πνευματικός του δεσπότη Μανουήλ Παλαιολόγου. Ο Β. Χριστοφορίδης θεωρεί μάλιστα πιθανό ότι ο Ισίδωρος εξελέγη μητροπολίτης Θεσσαλονίκης χάρις στις καλές του σχέσεις με τον Μανουήλ. Ο J. Darrouzès (Reg. 2738) αποδίδει την επιλογή του Ισιδώρου για τον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης σε επέμβαση του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε'. Ο μελετητής βασιίζεται στην υπόθεση ότι ο αυτοκράτορας στήριξε τον Ισίδωρο και αργότερα, κατά τη διάρκεια δηλαδή της σύγκρουσης του μητροπολίτη με τον πατριάρχη Νείλο. Ωστόσο τα γεγονότα της καθαίρεσης και στη συνέχεια της αποκατάστασης του Ισιδώρου δεν είναι ξεκάθαρα και χρήζουν ειδικής εξέτασης (βλ. και κατωτ. σημ. 94).

Όσον αφορά την καταγωγή του Ισιδώρου, ο Κ. Τσιρπανλής (Ομιλίες Ισιδώρου 548, 550) θεωρεί ότι ήταν Θεσσαλονικέας, ο δε G. Dennis (Metropolitans 257) Κωνσταντινοπολίτης, ενώ ο Β. Χριστοφορίδης (Ισιδώρος 530) επισημαίνει ότι οι πηγές σιωπούν.

91. MM 2, αρ. 378, 85.1-2· J. Darrouzès, Reg. 2772 (Σεπτ. 1384): 'Ο χρηματίας μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, μοναχέ κύρ Ισίδωρε. — Βλ. και Β. Χριστοφορίδης, Ισίδωρος 554 κ.ε. — Πρβ. Κ. Τσιρπανλής, Ομιλίες Ισιδώρου 554. — G. Dennis, Manuel Palaeologus 17, 91· Metropolitans 258. — Alice-Mary Talbot, Isidore Glabas, στο ODB 2, σ. 852. — J. Preisser-Kapeller, Studien II. 483, οι οποίοι ωστόσο δεν επισημαίνουν ότι ο Ισίδωρος επέστρεψε στον μοναστικό βίο. — Για τη σημασία της παρατήρησης βλ. κατωτ. σημ. 96.

92. Βλ. MM 2, αρ. 378· J. Darrouzès, Reg. 2772 (Σεπτ. 1384). — Βλ. Ν. Βέης, Ισίδωρος 145. — Β. Χριστοφορίδης, Ισίδωρος 559. — G. Dennis, Manuel Palaeologus 91-92· Metropolitans 258. — Κ. Τσιρπανλής, Ομιλίες Ισιδώρου 548. — Για την τετραετή πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς το 1383-1387 και την κατάληψη της πόλης βλ. G. Dennis, Manuel Palaeologus 77 κ.ε. — Πολύμνια Κατσώνη, Οθωμανικές κατακτήσεις στη βυζαντινή Μακεδονία. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης (1387-1391/1394), στο Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ι. Ε. Καραγιαννίδη, Βυζαντινά 21 (2000) 151-168, σ. 154 κ.ε.

93. Βλ. σχετικά Ν. Βέης, Ισίδωρος 145-146, 151-152. — Β. Χριστοφορίδης, Ισίδωρος 554 κ.ε. — G. Dennis, Metropolitans 258. — J. Darrouzès, Reg. 2763, 2772. — J. Preisser-Kapeller, Studien II. 483.

καταστάθηκε στο μητροπολιτικό του αξίωμα⁹⁴ είναι δύσκολο να διευκρινιστούν, καθώς οι μαρτυρίες των πηγών είναι ασαφείς και αντικρουόμενες. Γεγονός πάντως είναι ότι ήδη τον Οκτώβριο του 1385 ο Ισιδωρος υπογράφει συνοδική απόφαση ως μέλος της πατριαρχικής συνόδου⁹⁵. Ο Ισιδωρος όχι μόνο ανέκτησε το αρχιερατικό του αξίωμα⁹⁶, αλλά και το

94. Οι απόψεις των μελετητών διίστανται σχετικά με το αν εμπόδιο στην αποκατάσταση του Ισιδώρου αποτελούσε ο πατριάρχης Νείλος ή ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε', τον οποίο πιθανόν η εγκατάλειψη της Θεσσαλονίκης εν μέσω της πολιορκίας θα είχε επίσης δυσμενέσει. Ο Β. Χριστοφορίδης (Ισιδωρος 561 κ.ε.) σημειώνει ότι οι σχέσεις με τον Νείλο φαίνεται ότι είχαν αποκατασταθεί και ότι ο πατριάρχης δεν είχε αντίρρηση να αρθεί η καθάρηση του Ισιδώρου. Κατά τον μελετητή εκείνος που έμενε να μεταπεισθεί ήταν ο Ιωάννης Ε'. Ο Β. Χριστοφορίδης στηρίζει την άποψη για την εξομάλυνση των σχέσεων με τον πατριάρχη στο εξής χωρίο, που προέρχεται από επιστολή του Ισιδώρου προς τον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών: *Καθήμεθα σὺν θεῷ εἰρηνικῶς ἐν τῷ κελλίῳ, δι' ἃ δὲ οὐκ ἄγνοεῖ ἡ μεγάλη ἀγιωσύνη σου παραβάλλομεν εἰς τὸ πατριαρχεῖον σπανίως, ὅποτεν ὁ παναγιώτατος ἡμῶν δεσπότης, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, μνηύσῃ δι' ἀναγκαίας χρείας ἢ ἐπισήμους ἑορτάς. Ωστόσο ἡ επιστολή είναι βέβαιο ότι συντάχθηκε μετά την αποκατάσταση του Ισιδώρου στο μητροπολιτικό αξίωμα, δεδομένου ότι αποκαλεί τον Παλαιὸν Πατρὸν συλλειτουργό (βλ. Σ. Λάμπρος, Ισιδωρος μητροπολίτου Θεσσαλονίκης οκτὼ επιστολαὶ ἀνέκδοτοι, ΝΕ 9 (1912) 343-414, αρ. 5, 376.3, 378.21-24. — Βλ. και G. Dennis, Manuel Palaeologus 94-95: «In a letter ... written sometime after his rehabilitation». — J. Darrouzès, Reg. 2772, 2796, που τοποθετεῖ την επιστολή στον χειμῶνα του 1386). Είναι λογικὸ λοιπὸν ο Ισιδωρος να προσκαλεῖται ἀπὸ τον πατριάρχη, για να συμμετάσχει λ.χ. στις πατριαρχικὲς συνόδους. Ἀντίθετα ἀπὸ τον Β. Χριστοφορίδη ο J. Darrouzès (Reg. 2791, 2796, 2820) με βάση το παραπάνω χωρίο υποστηρίζει, ὁρθῶς κατὰ τὴ γνώμη μας, ὅτι οἱ σχέσεις μεταξύ Νείλου και Ισιδώρου εξακολουθοῦσαν να εἶναι ψυχρὲς το 1386. Ἐτσι θεωρεῖ ὅτι ο Ισιδωρος ἀποκαταστάθηκε με αυτοκρατορικὴ μεσολάβηση (βλ. και G. Dennis, Manuel Palaeologus 94).*

95. Βλ. ΜΜ 2, αρ. 361, IV, 57.32· J. Darrouzès, Reg. 2791 (16 Οκτ. 1385). — Βλ. και J. Darrouzès, Reg. 2790. — Ἀντιθέτως βλ. Β. Χριστοφορίδης, Ισιδωρος 566. — PLP 2, 4223. — G. Dennis, Manuel Palaeologus 17, 94· Metropolitans 258-259. — J. Preiser-Kapeller, Studien II. 483, που ἀναφέρουν ὡς *terminus ante quem* για τὴν ἀποκατάσταση του Ισιδώρου στο μητροπολιτικὸν αξίωμα τον Μάρτιο του 1386. — Βλ. και Κ. Τσιρπανλῆς, Ομιλία Ισιδώρου 548-549.

96. Αἰεὶ να σημειωθεῖ ὅτι σύμφωνα με τὶς κανονικὲς διατάξεις ο ἐπίσκοπος που λαμβάνει το μοναχικὸ σχῆμα στερεῖται το δικαίωματος να ἐπιστρέφει στο ἀρχιερατικὸν αξίωμα: αὐτὸς ἑαυτὸν τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἀποστερήσας βαθμοῦ, οὐκέτι πρὸς τὸ πρότερον, ὅπερ δι' αὐτῶν τῶν ἔργων ἠθέτησεν, ἀξίωμα ἐπαναστρέφει (βλ. Α. Σ. Αλιβιζάτος, Οἱ ἱεροὶ κανόνες και οἱ ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι², Ἀθῆναι 1949, σ. 320-321, β' καν. τῆς συνόδου τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἐτ. 879-880. — Βλ. και Κ. Πιτσάκης, Κανονικὰ ζητήματα τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης στὴν πατριαρχικὴ σύνοδο Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τον 10ο αἰῶνα, στο Κ' Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸν Συμπόσιον «Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη»: Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη και Κωνσταντινούπολις μέχρι και του δεκάτου αἰῶνος, I. Μ. Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 9-11 Νοεμβρίου 2006, ὑπὸ ἐκδόσει). Θεωροῦμε ὅτι δεν πρέπει να εἶναι τυχαίον το γεγονός ὅτι ο Ισιδωρος σε σύντομο κείμενο κανονικοῦ περιεχομένου ἀναφέρει τὴν περίπτωσιν τοῦ μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας Ἀνθίμου, στον ὁποῖον ἐπίσης ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος ἐπέτρεψε να ἐπανέλθει στον θρόνον του τον Φεβρουάριο 1389, παρότι εἶχε ἀσπαστεῖ τον μοναχικὸν βίον (βλ. Μ. Γεδεών, Κανονικὰ Διατάξεις, Ἐπιστολαί, λύσεις, θεσπίσματα τῶν ἀγιωτάτων πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Γρηγορίου του Θεολόγου μέχρι Διονυσίου του ἀπο Ἀδριανουπόλεως, τ. I, Κωνσταντινούπολις 1888, σ. 21-23, στο ἐξῆς: Κανονικὰ Διατάξεις· J.

προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον* του Αγκύρας⁹⁷. Μάλιστα γύρω στα τέλη Μαΐου του 1387 έλαβε την ακόμη μεγαλύτερη διάκριση να *ἐπέχει τὸν τόπον* του πρωτοθρόνου Καισαρείας⁹⁸. Όπως και στην περίπτωση των προηγούμενων τιμητικών προνομίων, δεν σώζεται η επίσημη απόφαση, με την οποία αποδόθηκε στον Θεσσαλονίκης τιμητικά η επίζηλη θέση στην προκαθεδρία των μητροπολιτών⁹⁹. Ωστόσο σε συνοδική πράξη της 20ής Μαρτίου 1389 αναφέρεται ρητά ως *ἐπέχων τὸν τόπον* του πρωτοθρόνου Καισαρείας¹⁰⁰. Η επίζηλη θέση του πρωτοθρόνου του απονεμήθηκε τιμητικά, πιθανόν για να ανταμειφθεί ηθικά, επειδή δέχτηκε να επιστρέψει στην εκκλησιαστική του έδρα, παρότι η πόλη της Θεσσαλονίκης είχε καταληφθεί από τους Τούρκους. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ήταν σύνηθες φαινόμενο τον 14ο αι. οι αρχιερείς να εγκαταλείπουν τις υπό τουρκική κατοχή πόλεις και να αφήνουν ακηδεμόνευτο το ποίμνιό τους στους χαλεπούς εκείνους καιρούς¹⁰¹.

Darrouzès, Registre 380· Reg. 2846).

97. MM 2, αρ. 361, IV, 57.32· J. Darrouzès, Reg. 2791 (16 Οκτ. 1385). — MM 2, αρ. 370, 73.33-35· J. Darrouzès, Reg. 2796 (Μάρτιος 1386): *συνεδριαζόντων αὐτῇ καὶ τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων, τοῦ Ἡρακλείας, τοῦ Θεσσαλονίκης, τοῦ Κυζίκου, τοῦ Νικομηδείας ...* — MM 2, αρ. 374, 77.4-5 (Μάιος 1387)· J. Darrouzès, Reg. 2819 (αρχές Μαΐου 1387). — Για την ιεραρχική τάξη του Ηρακλείας (3η θέση) βλ. Notitiae 1.8· 2.3· 3.7· 4.8· 5.3-8.3· 9.50· 10.48· 11.3· 12.3· 13.52· 14.3-20.3. Για την κανονική τάξη του Κυζίκου βλ. ανωτ. σημ. 32.

98. Βλ. MM 2, αρ. 393, 98.3-5: *συνεδριαζόντων τῇ μεγάλῃ ἀγίωσύνῃ αὐτοῦ τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων, τοῦ Θεσσαλονίκης, τοῦ Ἐφέσου, τοῦ Νικομηδείας, τοῦ Μονεμβασίας, τοῦ Ἀμασείας ...* και 99.3-5· J. Darrouzès, Reg. 2822 (29 Μαΐου 1387). — Για την τάξη του Εφέσου (2η θέση) βλ. Notitiae 1.7· 2.2· 4.7· 5.2-8.2· 9.11· 10.10· 11.2· 12.2· 13.11· 14.2-20.2. — Ο J. Darrouzès (Listes synodales 94· Registre 210, 276· Reg. 2820), υποθέτοντας ότι οι σχέσεις του πατριάρχη Νείλου και του Ισίδωρου εξακολουθούσαν να είναι άσχημες, θεωρεί ότι η τιμητική διάκριση αποδόθηκε στον Ισίδωρο με αυτοκρατορική απόφαση, στην οποία ο Νείλος αναγκάστηκε να συναινέσει.

Βλ. ακόμη MM 2, αρ. 390, 96.2-4 (2 Μαΐου 1387)· J. Darrouzès, Reg. 2820 (Δευτέρα, 20 ή 27 Μαΐου): *συνεδριαζόντων τῇ μεγίστῃ ἀγίωσύνῃ αὐτοῦ καὶ τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων, τοῦ Θεσσαλονίκης, τοῦ Νικομηδείας, τοῦ Μονεμβασίας, ...* Ο J. Darrouzès (Ekthesis Née 33) θεωρεί ότι ήδη σε αυτή τη συνοδική πράξη ο Ισίδωρος καταλαμβάνει την ιεραρχική θέση του πρωτοθρόνου. Ωστόσο το γεγονός ότι ο Θεσσαλονίκης τοποθετείται πρώτος μεταξύ των συμμετεχόντων μητροπολιτών, δεν σημαίνει οπωσδήποτε ότι ήδη *ἐπέχει τὸν τόπον* του Καισαρείας, αφού και ως *ἐπέχων τὸν τόπον* του Αγκύρας, πάλι θα προηγείτο του Νικομηδείας (7ου τη τάξει). Συνεπώς, η 29η Μαΐου 1387 είναι η ημερομηνία που πρέπει να εκληφθεί ως βέβαιος *terminus ante quem* για την απόδοση του προνομίου. — Βλ. και Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, Μητρόπολη Θεσσαλονίκης σημ. 230.

99. Βλ. και J. Darrouzès, Registre 372.

100. Βλ. Μ. Γεδεών, Κανονικά Διατάξεις σ. 24· J. Darrouzès, Reg. 2852 (Μάρτ. 1389). — Βλ. και J. Darrouzès, Reg. 2820· Registre 380. — Πρβ. Γ. Κονιδάρης, Εκκλ. Ιστορία 153. — J. Preisier-Kapeller, Studien II, 477, 484.

101. Ήδη στα τέλη του 13ου - αρχές του 14ου αι. ο πατριάρχης Αθανάσιος Α' είχε εκφράσει την έντονη δυσαρέσκειά του για το γεγονός ότι οι αρχιερείς εγκατέλειπαν τις

Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ως πότε ο Ισίδωρος ἐπέιχε τὸν τόπον του Καισαρείας. Το προνόμιο διατηρεῖται οπωσδήποτε ως τον Απρίλιο του 1389, ὅπως φαίνεται ἀπὸ την κατάταξη του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης στους συνοδικούς καταλόγους της εποχῆς¹⁰², και ενδεχομένως ως το τέλος της αρχιερατείας του, δηλαδή ως τον Ιανουάριο του 1396. Εξάλλου το 1393 σε δικαστική ἀπόφαση του μητροπολίτη Σερρών Ματθαίου ο Ισίδωρος αναφέρεται και ως πατριαρχικός ἐξάρχος: πανιερώτατος μ(η)τροπολίτης Θεσσαλονίκης καὶ ὑπερτίμος, τὰ κατ' αὐτὴν πατριαρχικά δίκαια [κατέχων] ...¹⁰³. Βέβαια, τον Ιανουάριο του 1394 ο πατριάρχης Αντώνιος Δ' (1389-1390, 1391-1397) ἐπέπληξε τον Ισίδωρο, διότι δεν τον ενημέρωσε σχετικά με μια κτηματική διαφορά μεταξύ της βασιλικῆς και πατριαρχικῆς μονῆς Ακαπνίου και της Νέας Μονῆς στη Θεσσαλονίκη, οὐτε και παρέδωσε τα πατριαρχικά γράμματα στους Ακαπνιώτες, ὅπως του εἶχε υποδείξει: ἡ ἱερότης σου γοῦν οὐδὲν ἔγραψας περὶ τῆς ὑποθέσεως, πῶς ἔχει ... ἡκούσαμεν, ὅτι τὰ γράμματα οὐδὲν ἀντεστράφησαν πρὸς τοὺς Ἀκαπνιώτας, καθὼς ἐγράψαμεν, καὶ τοῦτο μόνον οὐδὲν ἀπεδεξάμεθα γενέσθω δὲ νῦν ... ἀσυγχώρητον τὸ ἔχω, ἐὰν οὐδὲν ἀντιστραφῶσιν¹⁰⁴. Το γεγονός ωστόσο δεν σημαίνει οπωσδήποτε ὅτι ἐπῆλθε ρήγμα στις σχέσεις του πατριάρχη με τον Θεσσαλονίκης, ἰδίως αν δεχτούμε ως ακριβῆ την πληροφορία που μας δίνει ο τίτλος κολοβού και αχρονολόγητου πιττακίου του Ισιδώρου, σύμφωνα με την οποία ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ἐξακολουθούσε να φέρει το αξίωμα του πατριαρχικού ἐξάρχου, και ως ορθή τη χρονολόγηση του

ἑδρες τους και παρέτειναν τη διαμονή τους στην πρωτεύουσα (βλ. Alice-Mary Maffry Talbot, Athanasius 22 κ.ε.). Τον 14ο αι. οι μητροπολίτες ἔδιναν ὄρκο ὅτι δεν θα εγκαταλείψουν τη διοίκησή τους παρά την κατοχή της ἑδρας τους ἀπὸ τους Οθωμανούς, ἡ ὅτι δεν θα παρεπιδημούν για μεγάλο διάστημα στην Κωνσταντινούπολη (βλ. J. Darrouzès, *Recherches sur les Οφφίκια de l'église byzantine*, [Archives de l'Orient Chrétien 11 - Institut Français d'Études Byzantines] Paris 1970, σ. 165-166, 449).

102. MM 2, αρ. 395, 99.3-5, 102.3· J. Darrouzès, Reg. 2823 (Ιούν. 1387): *συνεδριάζοντων τῇ μεγίστῃ ἀγίωσύνῃ αὐτοῦ καὶ τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων, τοῦ Θεσσαλονίκης, τοῦ Ἐφέσου, ...* — MM 2, αρ. 397, 105.5· J. Darrouzès, Reg. 2826 (Σεπτ. 1387). — MM 2, αρ. 399, 109.28-29· J. Darrouzès, Reg. 2829 (Νοέμβ. 1387). — MM 2, αρ. 403, 115.3-4· J. Darrouzès, Reg. 2848 (Φεβρ. 1389). — MM 2, αρ. 405, 130.20· J. Darrouzès, Reg. 2849 (Φεβρ. 1389). — MM 2, αρ. 406, 133.4-7· J. Darrouzès, Reg. 2853 (Απρ. 1389): *ἡ μετριότης ἡμῶν σὺν τῇ περὶ αὐτὴν ἱερᾷ συνόδῳ τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων, τοῦ Θεσσαλονίκης, τοῦ Ἡρακλείας, τοῦ Κυζίκου ...* — Σ. Ευστρατιάδης, *Ιστορικά μνημεῖα του Ἄθω*. Β' Ἐκ του ἀρχείου της μονῆς Βατοπεδίου, *Ελληνικά* 3 (1930) 45-68, αρ. 2, σ. 45. — J. Darrouzès, Reg. 2854 (Απρ. 1389). — Βλ. και J. Darrouzès, *Registre* 375, 378, 379, 380· *Notitiae* σ. 190 σημ. 4. — J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. 182.

103. *Actes d'Esphigménou*, ἐκδ. J. Lefort, [Archives de l'Arthos XVI] Paris 1973, 30.7 (1393).

104. MM 2, αρ. 454, το χωρίο: 202.5-6, 23-25 (1394)· J. Darrouzès, Reg. 2914 (1392-1393), 2944 (1394).

πιττακίου από τον J. Darrouzès γύρω στον Φεβρουάριο του 1395¹⁰⁵.

Ωστόσο ο επόμενος μητροπολίτης Γαβριήλ (1397-1416/1419)¹⁰⁶ δεν απέλαυε των τιμητικών διακρίσεων των προκατόχων του, μάλλον λόγω των άσχημων σχέσεων που είχε με τον πατριάρχη Ματθαίο Α' (1397-1410) ήδη μάλιστα από τον καιρό που ο ίδιος ήταν μητροπολίτης Χαλκηδόνος και ο Ματθαίος μητροπολίτης Κυζίκου¹⁰⁷. Πιο συγκεκριμένα, στη σύνοδο του Ιουνίου 1403, που καθαίρεσε, αφόρισε και αναθεμάτισε τον Ματθαίο, ο Γαβριήλ συμμετέχει διὰ τοποτηρητηών αὐτοῦ, η κατάταξη των οποίων καθιστά προφανές ότι ο Θεσσαλονίκης δεν έπειχε τὸν τρόπον ούτε του Αγκύρας ούτε του Καισαρείας¹⁰⁸.

Βέβαια ο Γαβριήλ είχε μετατεθεί στην έδρα της Θεσσαλονίκης επί πατριαρχίας Καλλίστου Β' Ξανθόπουλου (Μάιος - Ιούλιος/Σεπτέμβριος 1397) και όχι επί πατριαρχίας Ματθαίου. Θα μπορούσε λοιπόν να υποθέσει κανείς ότι αρχικά είχε ανανεωθεί στο πρόσωπό του κάποια από τις δύο τιμητικές διακρίσεις, δηλαδή το δικαίωμα να έπέχει τὸν τρόπον του Αγκύρας ή του πρωτοθρόνου Καισαρείας, και ότι το προνόμιο του αφαιρέθηκε, όταν στον πατριαρχικό θρόνο ανήλθε ο Ματθαίος, με τον οποίο ανέκαθεν είχε άσχημες σχέσεις. Η υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός

105. MM 2, αρ. 481 (α.χ.): + Πιττάκιον τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, ὃπερ ἐπέμφθη ἐνταῦθα ὑπὲρ τοῦ μύλωνος τῶν Ἀκαπνιωτῶν, ἐκποιηθέντος ἐνδόσει αὐτοῦ ὡς πατριαρχικοῦ ἐξάρχου, καὶ ἀνακρινομένου +. — Βλ. και J. Darrouzès, Reg. 2982 (περ. Φεβρ. 1395). Ο μελετητής σημειώνει ότι ο τίτλος του πιττακίου περιλαμβάνει τη μοναδική μνεία του Ισιδώρου ως πατριαρχικοῦ ἐξάρχου. Ωστόσο, ὅπως ἤδη αναφέρθηκε, το αξίωμα αναφέρεται και στη δικαστική απόφαση του μητροπολίτη Σερρών Ματθαίου του 1393.

106. Για τον Γαβριήλ βλ. L. Petit, *Évêques* 95· *Synodicon* 250. — V. Laurent, *Le Métropolitain de Thessalonique Gabriel (1397-1416/19) et le couvent de la Née Monή*, *Ελληνικά* 13 (1954) 241-255 (στο εξής: Gabriel). — R.-J. Loenertz, *Isidore* 181-183. — B. Λαούρδας, *Ο Γαβριήλ Θεσσαλονίκης*. Βιογραφικά, *Αθηνά* 56 (1952) 199-214. — Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ο αρχιεπίσκοπος Γαβριήλ και η πρώτη τουρκική κατοχή της Θεσσαλονίκης*, *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 371-373. — J. Darrouzès, Reg. 2853, 2912, 2913, 3041, 3055, 3094, 3220, 3221, 3222. — PLP 2, 3416. — G. T. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus. Text, Translation and Notes*, [CFHB 8] Washington D.C. 1977, σ. xlii-xliv (στο εξής: Letters). — Του ιδίου, *Metropolitans* 259-260. — Αμβρόσιος-Αριστοτέλης Ζωγράφος, επίσκοπος Ζήλων, *Ο Γαβριήλ Θεσσαλονίκης και το αποδιδόμενο εις αυτόν ανέκδοτο Ομιλάριο*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 57 κ.ε. (στο εξής: Γαβριήλ). — J. Preiser-Kapeller, *Studien II*. 484-485.

107. Βλ. σχετικά V. Laurent, Gabriel 244 κ.ε., 251. — J. Darrouzès, Reg. 2853, 3220. — G. Dennis, *Metropolitans* 259. — Α.-Α. Ζωγράφος, Γαβριήλ 64-68, 73.

108. Βλ. V. Laurent, *Trisépiscope* 119.1-6· J. Darrouzès, Reg. 3262 (10-13 Ιούν. 1403): Ὁ Γαθθίας καὶ τὸν τρόπον ἐπέχων τοῦ Ἐφέσου, ὁ Ἡρακλείας, ὁ Κυζίκου, ὁ Προύσης καὶ τὸν τρόπον ἐπέχων τοῦ Νικομηδείας, ὁ Νικαίας, ὁ Θεσσαλονίκης διὰ τοποτηρητῶν αὐτοῦ, ὁ Μονεμβασίας διὰ γνώμης, ὁ Ἀδριανουπόλεως ... — Σύμφωνα με τον 7ο κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικῆς συνόδου (PFI 2, 320) οι αντιπρόσωποι του μητροπολίτη καταλαμβάνουν την τάξη του. — Βλ. και Σ. Τρωιάνος, *Διαδικασία* 29 σημ. 14, 120 σημ. 20.

ὅτι ο Γαβριήλ ἀπολάμβανε ἐξαρχῆς τὴν εὐνοία του αυτοκράτορα Ἰωάννη Ε΄ καὶ του πατριάρχῃ Νείλου. Ὅταν τὸ 1384 ο Γαβριήλ ἐγκατέλειψε τὴν ἡγουμενία τῆς Νέας Μονῆς στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν πολιορκούμενη πατρίδα του ἀναζητώντας τὴν ἀσφάλεια ποὺ προσέφερε ἡ πρωτεύουσα, ὄχι μόνον του ἀνατέθηκε ἡ ἡγουμενία τῆς μονῆς τῆς Χώρας ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίβλεψη ὅλων τῶν μοναστηριῶν τῆς Κωνσταντινούπολης¹⁰⁹. Στὴ συνέχεια ἐπὶ πατριάρχῃ Ἀντωνίου Δ΄ (1389-1390) ο Γαβριήλ ἐγένε ἀποδέκτης ἀκόμῃ μεγαλύτερης τιμῆς, καθὼς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1389 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Χαλκηδόνος¹¹⁰. Τέλος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Μανουὴλ Β΄, εἶναι βέβαιο ὅτι ο αυτοκράτορας εἶχε ἀρρηκτα φιλικές σχέσεις με τὸν Γαβριήλ¹¹¹. Συνεπῶς ἀν ὄντως τοῦ εἶχε ἀποδοθεῖ κάποια τιμητικὴ διάκριση κατὰ τὴ μετάθεσίν του στὴ μητρόπολη Θεσσαλονίκης, τὸ πιο πιθανὸ θὰ ἦταν νὰ τοῦ ἀφαιρέθηκε ἐπὶ πατριαρχίας Ματθαίου. Ὡστόσο, τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴ βραχεία πατριαρχία τοῦ Καλλίστου Β΄ πληρώθηκε ἡ κενὴ ὡς τότε ἐδρα τῆς μητρόπολης Ἀγκύρας¹¹² μᾶς καθιστᾷ ἐπιφυλακτικούς, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ εἶχε ταυτοχρόνως παραχωρηθεῖ στὸν Γαβριήλ ἡ 4ῃ ιεραρχικὴ τάξη.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ σειρά με τὴν ὁποία μνημονεύονται οἱ μητροπολίτες ποὺ συμμετείχαν στὴ σύνοδο τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1403 θὰ μπορούσε νὰ στηρίξει μιὰ ἀκόμῃ ὑπόθεση: ... ὁ Κυζίκου, ὁ Προύσης καὶ τὸν τόπον ἐπέχων τοῦ Νικομηδείας, ὁ Νικαίας, ὁ Θεσσαλονίκης διὰ τοποτηρητῶν αὐτοῦ, ὁ Μονεμβασίας διὰ γνώμης, ὁ Ἀδριανουπόλεως ...¹¹³. Ὁ Νικαίας κατὰτάσσεται βάσει τῆς κανονικῆς ιεραρχικῆς τοῦ θέσης (8ος τῇ τάξει), ἀφοῦ υπογράφει μετὰ τὸν Προύσης, ποὺ ἐπέχει τὸν τόπον τοῦ Νικομηδείας (7ου τῇ τάξει). Σύμφωνα τουλάχιστον με τὴ Notitia 20 (τέλη 14ου αἰ.) ὁ Μονεμβασίας ... ἔχει καὶ τὸν τόπον τοῦ Σίδης¹¹⁴. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ υποθέσει κανεὶς ὅτι ο Γαβριήλ ἐπέχει τὸν τόπον τοῦ Χαλκηδόνος. Ἐνὰ τέτοιο ἐνδεχόμενο ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, προτοῦ μετατεθεῖ στὴν ἐδρα τῆς Θεσσαλονίκης, ἦταν μητροπολίτης Χαλκηδόνος. Δὲν ἀποκλείεται ταυτόχρονα με τὴ μετάθεση στὴ μητρόπολη Θεσσαλονίκης νὰ τοῦ παραχωρήθηκε τὸ δικαίωμα νὰ διατηρήσει τὴν 9ῃ ιεραρχικὴ τάξη, ποὺ εἶχε προηγουμένως. Ὡστόσο τὸ συμπέρασμα εἶναι ἐντελῶς υποθετικόν, καθὼς δὲν εἶναι βέβαιο ἀν ἡ μαρτυρία τοῦ τακτικῆς γιὰ τὴν τιμητικὴ

109. Βλ. G. Dennis, *Metropolitans* 259. — A.-A. Ζωγράφος, Γαβριήλ 64. — J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 484.

110. Βλ. J. Darrouzès, *Reg.* 2853. — G. Dennis, *Metropolitans* 259. — A.-A. Ζωγράφος, Γαβριήλ 64 κ.ε. — J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 484.

111. Βλ. G. Dennis, *Letters* xliii-xliv.

112. Βλ. *PLP* 7, 16254. — J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 39.

113. Βλ. ἀνωτ. σημ. 108.

114. *Notitia* 20.47 (20).

κατάταξη του Μονεμβασιάς ισχύει και για τις αρχές του 15ου αι., μια και ομιλούμε για ένα προνόμιο ανά πάσα στιγμή ανακλητό.

Συνεπώς ελλείπει άλλων μαρτυριών το μόνο ασφαλές συμπέρασμα που μπορούμε να διατυπώσουμε είναι ότι ο Γαβριήλ στο μέσο περίπου της αρχιερατείας του δεν απολάμβανε ούτε την τιμητική διάκριση του προκατόχου του Ισιδώρου Γλαβά να *ἐπέχει τὸν τόπον* του πρωτοθρόνου, ούτε την τέταρτη ιεραρχική τάξη του Αγκύρας, την οποία *ἐπέιχαν* οι περισσότεροι μητροπολίτες Θεσσαλονίκης από τον Γρηγόριο Παλαμά και εφεξής. Εξάλλου μετά την αποκατάσταση του πατριάρχη Ματθαίου (Δεκέμβριος 1403) την 1η και την 4η ιεραρχική τάξη κατέχουν τιμητικά οι υποστηρικτές του Σερρών και Βεροίας αντίστοιχα¹¹⁵.

Αυτά είναι και τα τελευταία στοιχεία που διαθέτουμε για την ιεραρχική θέση που καταλάμβαναν οι μητροπολίτες Θεσσαλονίκης κατά τη βυζαντινή περίοδο¹¹⁶. Από την παραπάνω παρουσίαση καθίσταται φανερό ότι –αντίθετα από την εντύπωση που δίνουν τα εκκλησιαστικά τακτικά του 14ου αι.– οι αναφερθείσες τιμητικές διακρίσεις ήταν προσωπικές και δεν είχαν μόνιμες συνέπειες στην ιεραρχική κατάταξη της μητρόπολης. Η απονομή αλλά και η διατήρηση των προνομίων εξαρτώνταν από τις αгаστές σχέσεις του εκάστοτε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης με τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη.

115. V. Laurent, Trisépiscopat 122.68-69 (χειμώνας 1403-1404)· J. Darrouzès, Reg. 3267 (Δεκ. 1403): *ὁ Σερρών καὶ τὸν τόπον ἐπέχων τῆς Καισαρείας Ματθαῖος*. — V. Laurent, Trisépiscopat 124.45-46· J. Darrouzès, Reg. 3276 (Σεπτ. 1405). — V. Laurent, Trisépiscopat 133.217-219, 145.661-662, 666-667· J. Darrouzès, Reg. 3284 (Αύγ. 1409): *Θεῖω τοῖνον αὐτοῦ προστάγματι συναθροισθέντων ἡμῶν – οἱ δὲ ἦμεν ὁ Σερρών καὶ τὸν τόπον ἐπέχων τοῦ Καισαρείας, ὁ Ἡρακλείας, ὁ Βερροίας καὶ τὸν τόπον ἐπέχων τοῦ Ἀγκύρας, ὁ Κυζίκου ...* — Βλ. καὶ J. Preiser-Kapeller, Studien I. 182.

Το 1438 ο τόπος του Αγκύρας αποδίδεται στον Μητροφάνη Κυζίκου, ενώ πρωτύτερα την ιεραρχική αυτή τάξη απολάμβανε τιμητικά ο Δοσίθεος Μονεμβασιάς (βλ. J. Darrouzès, Reg. 3373· ο Δοσίθεος είχε μετατεθεί από τη μητρόπολη Τραπεζούντος στη Μονεμβασιάς γύρω στο 1430/1431: βλ. J. Darrouzès, Reg. 3345, 3379. — PLP 3, 5642). Επίσης το 1438 τον τόπον του πρωτοθρόνου Καισαρείας *ἐπέχει* ο Δωρόθεος Τραπεζούντος (βλ. J. Darrouzès, Reg. 3373. — J. Preiser-Kapeller, Studien I. 182).

116. Αν και δεν εντάσσεται στο χρονικό πλαίσιο της εργασίας μας, αναφέρουμε ότι το 1471-1472 (βλ. A. Pantocr. 27.12-14) ο Θεσσαλονίκης συμμετείχε σε πατριαρχική σύνοδο που εκτάκτως συνεκλήθη στην πόλη του και *ψήφω τῆς ἱερᾶς συνόδου τῶν καθευρεθέντ(ων) ἐνταῖθα ἱερωτ(ά)τ(ων) ἀρχιερέ(ων) καὶ ὑπερτίμων, τοῦ Θεσσαλονίκης καὶ τὸν τόπ(ον) ἐπέχοντος τοῦ Ἀγκύρας, γνῶμ(ας) ἔχοντος κ(αὶ) τοῦ αὐτοῦ Ἀγκύρας, τοῦ Δράμας καὶ γνῶμ(ας) ἔχοντος οἰκειοχείρους τοῦ Σερρ(ών), τοῦ Μελενίκ(ου) κ(αὶ) τοῦ Ζιχν(ών) ...* Από το χωρίο συμπεραίνουμε ότι κάποια στιγμή αργότερα παραχωρήθηκε στον Θεσσαλονίκης εκ νέου το προνόμιο να *ἐπέχει* τὸν τόπον του Αγκύρας. Μάλιστα ο Θεσσαλονίκης διατηρούσε το προνόμιο, παρότι είχε οριστεί και *γνήσιος ἱεράρχης* για τη μητρόπολη Αγκύρας.

ΠΡΩΙΜΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΚΗΡΟΠΗΓΙΟ
ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΗ ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Ανάμεσα στα ανεκτίμητα κειμήλια της Ορθοδοξίας που φυλάσσονται στα μοναστήρια του Αγίου Όρους συγκαταλέγονται και πολυτελή έργα διαφορετικής προέλευσης. Μεταξύ αυτών ξεχωρίσαμε τέσσερα χαμηλά μπρούντζινα κηροπήγια ισλαμικής τεχνοτροπίας του 13ου αιώνα, από τις μονές Μεγίστης Λαύρας¹ και Αγίου Παύλου² και δύο από τη Μονή Δοχειαρίου³. Οι συνθήκες έλευσής τους στα αθωνικά μοναστήρια παραμένουν μέχρι σήμερα άγνωστες.

Τα ισλαμικά κηροπήγια-κηροστάτες του Αγίου Όρους παρουσιάζουν σχήμα καμπάνας και έχουν κατασκευαστεί από χυτό μπρούντζο· το ίδιο περίπου σχήμα επαναλαμβάνεται με μικρότερες διαστάσεις και στον κηροστάτη τους. Ένας κυλινδρικός λαϊμός συνδέει τον κηροστάτη με το κυρίως σώμα. Στον κάθε κηροστάτη προσαρμόζεται από ένα μεγάλο κερί, σαν λαμπάδα. Στα πολυτελή αυτά έργα προσαρμόστηκαν, με την τεχνική της ένθεσης, μικρά κομμάτια αργύρου. Η αξία των ισλαμικών αυτών κηροπηγίων είναι μεγάλη, αν αναλογιστούμε και την σπανιότητά τους στον ελλαδικό χώρο. Το σχήμα τους απαντά σε αντίστοιχα χυτά ορειχάλκινα έργα των μεταλλοτεχνικών εργαστηρίων της νοτιοανατολικής Μικράς Ασίας και της βόρειας Μεσοποταμίας του 13ου-14ου αιώνα⁴. Απεικονίσεις κηροπηγίων αυτής της μορφής, όπου δηλώνεται και η χρήση τους, μπορούν να εντοπιστούν σε μικρογραφίες ισλαμικών χειρο-

1. Για το κηροπήγιο αυτό βλ. Π. Ανδρούδης, *Ισλαμικό κηροπήγιο από τη Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους*, *Βυζαντινά* 23 (2002-2003) 293-314.

2. Αδημοσίευτο σχέδιό του στο P. Androudis, *Origines et symbolique de l'aigle bicéphale des Turcs Seldjoukides et Artukides de l'Asie Mineure (Anatolie)*, *Βυζαντινά* 19 (1999) 341.

3. Για το ένα από τα δύο κηροπήγια βλ. Ι. Ταβλάκης, *Καταγραφή και συντήρηση κειμηλίων στο Άγιον Όρος, Προβλήματα διάσωσης των μνημείων της Θεσσαλονίκης και διατήρησης του ιστορικού και φυσικού χώρου του Αγίου Όρους* (Πεπραγμένα Συμποσίου, Θεσσαλονίκη, 2-3 Νοεμβρίου 1980), *Θεσσαλονίκη* 1982, σ. 135. — Α. Μπαλλιάν, *Ισλαμικό κηροπήγιο με ένθετο αργυρό διάκοσμο, Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους* (Κατάλογος της Έκθεσης στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης, 1997), *Θεσσαλονίκη* 1997, αρ. κατ. 9, 28, σ. 322-323. Το δεύτερο κηροπήγιο, μικρότερο από το προηγούμενο, είναι ουσιαστικά άγνωστο. Με αυτό θα ασχοληθούμε σε προσεχή μας μελέτη.

4. Π. Ανδρούδης, *Ισλαμικό κηροπήγιο, ό.π.*

γράφων της εποχής. Σε μια από τις πιο γνωστές, στην παράσταση του θρήνου του Μεγάλου Αλεξάνδρου από το έργο Shah-Namah του μεγάλου Πέρση ποιητή Firdusi (περ. 1335, σήμερα στην Freer Gallery of Art στη Washington), εικονίζονται, μπροστά από τη βασιλική νεκρική κλίνη του Αλέξανδρου, τέσσερα κωδωνόσχημα εγχάρακτα κηροπήγια με μεγάλα ψηλά κεριά προσαρμοσμένα στον κηροστάτη τους⁵.

Όλα τα παραπάνω κηροπήγια (γνωστά ως *havan*) είχαν περίοπτη θέση στα τζαμιά και στα ισλαμικά μαυσωλεία (*türbe*) εκατέρωθεν της κόγχης του μιχράμπ (*mihrab*), η οποία δήλωνε πάντοτε την κατεύθυνση της Μέκκας για την προσευχή των μουσουλμάνων. Τα κηροπήγια είχαν ενίοτε και αρκετά μεγάλες διαστάσεις (βλ. για παράδειγμα το ζεύγος των μεγάλων κηροπηγίων του πρώτου μισού του 17ου αιώνα που σήμερα βρίσκονται μπροστά από την κόγχη του μιχράμπ στο μαυσωλείο του σουλτάνου Αχμέτ Α' στην Κωνσταντινούπολη⁶).

Ένα ακόμη χυτό μπρούντζινο κηροπήγιο ιδίου σχήματος και ύψους με τα τέσσερα προαναφερθέντα αθωνικά κηροπήγια του 13ου αιώνα φυλάσσεται σήμερα στη Μονή Δοχειαρείου (εικ. 1-3)⁷. Το έργο, με τελείως διαφορετικό ύφος διακόσμου σε σχέση με τα προηγούμενα, δείχνει να κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη εποχή. Πριν από την αναλυτική παρουσίαση του διακόσμου του είναι σκόπιμο να αναφερθούμε στην τεχνική και τον τρόπο κατασκευής ενός κωδωνόσχημου ισλαμικού κηροπηγίου:

Ο διάκοσμος στα έργα αυτής της μορφής, ο οποίος αναπτυσσόταν σε επάλληλες ζώνες, χαραζόταν αρχικά με οδοντωτό τροχό στα γενικά του περιγράμματα. Επάνω σε αυτά οι τεχνίτες χάραζαν τις λεπτομέρειες του διακόσμου, μαζί με τα σημεία όπου θα αναπτύσσονταν τα διάτρητα θέματα. Κατόπιν σφυρηλατούσαν το υλικό ώστε να σχηματιστούν τα διακοσμητικά διάτρητα μοτίβα στα σημεία που είχαν προεπιλεγεί. Τέλος, χαραζόνταν οι λεπτομέρειες της υπόλοιπης διακόσμησης, με το έργο να δίνει συχνά την εντύπωση ενός κωδωνόσχημου υφαντού. Στα κομψά έργα της τεχνικής

5. Βλ. J. Bloom – S. Blair, *Islamic Mongols: From the Mongol Invasions to the Ilkhanids. Decorative Arts*, στο: *Islam. Art and Architecture*, έκδ. M. Hattstein και P. Delius, Cologne 2000, σ. 403.

6. Τα κηροπήγια αυτά έχουν ύψος (μαζί με τον ψηλό λαμό 117, 5 εκ. και διάμετρο βάσης 75, 5 εκ.). Βλ. *The Anatolian Civilisations*, τ. III, *Seljuk/Ottoman* (Κατάλογος της Έκθεσης στο Παλάτι του Τοπκαρί, Κωνσταντινούπολη, 22 Μαΐου - 30 Οκτωβρίου 1983), αρ. E. 256, σ. 256. — A. Özyay, *Chandeliers*, στο: *Topkapı à Versailles. Trésors de la Cour ottomane* (Κατάλογος της Έκθεσης στο Musée national des châteaux de Versailles et de Trianon, 4-5 Μαΐου - 15 Αυγούστου 1999), σ. 75.

7. Την παρουσία του κηροπηγίου της Μ. Δοχειαρίου μου υπέδειξε ο πατέρας Θεόχτιστος Δοχειαρίτης, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

αυτής που σώθηκαν έως τις μέρες μας, συγκαταλέγονται κυρίως κηροπήγια και άλλα μικρότερα σκεύη.

Το κηροπήγιο που εξετάζουμε, ουσιαστικά η κωδωνόσχημη βάση με τον κηροστάτη της, έχει συνολικό ύψος 21 εκ. και διάμετρο βάσης 19-20 εκ. Ο κηροστάτης, με ύψος 4 εκ. και διάμετρο 6 εκ., στηρίζεται επάνω σε έναν λεπτό κυλινδρικό λαιμό (ύψους και διαμέτρου 6 και 5 εκ. αντίστοιχα).

Οι λεπτομέρειες του διακόσμου του κηροπηγίου είναι ουσιαστικά εγχάρακτες, με εξαίρεση τα διάτρητα σχέδια. Την κοίλη, κύρια ζώνη του έργου (εικ. 4, 5) κοσμούν επάλληλες ζώνες, ύψους 3-4 εκ., που χωρίζονται μεταξύ τους με μονές ή διπλές εγχάρακτες ταινίες.

Για να κατανοήσουμε τον χαρακτήρα του κηροπηγίου της Μ. Δοχειαρίου και να το εντάξουμε σε ένα συγκεκριμένο καλλιτεχνικό περιβάλλον, είναι απαραίτητο να παρουσιάσουμε τον διάκοσμό του. Με δεδομένη την απουσία κάποιας αφιερωματικής επιγραφής στο έργο, η μορφή και το ύψος του διακόσμου αποτελούν τις μόνες ενδείξεις για τη χρονολόγησή του. Το κηροπήγιο άλλωστε, κοσμείται με ανεικονικό φυτικό και γεωμετρικό διάκοσμο.

Η πλάτη του κηροπηγίου δεν είναι επίπεδη, όπως στα περισσότερα ισλαμικά κηροπήγια⁸, αλλά παρουσιάζει κοίλη μορφή. Ο εγχάρακτος διάκοσμός της αναπτύσσεται μέσα σε ομόκεντρους κύκλους. Στο σημείο επαφής της πλάτης με τη βάση του λαιμού του κηροστάτη υπάρχει μια ταινία με διάτρητο διάκοσμο που περιλαμβάνει ομοειδή τετράφυλλα μοτίβα σε παράταξη.

Χαμηλότερα από την πλάτη, στην ψηλότερη ζώνη της κοίλης επιφανείας του έργου, αναπτύσσεται μια ακόμη διάτρητη ταινία με απλά λογχοειδή φύλλα, επίσης σε οριζόντια παράταξη. Κάτω από αυτή διακρίνεται μια διπλή εγχάρακτη διαχωριστική ταινία, την οποία ακολουθεί μια χαμηλή ζώνη που φέρει το μοτίβο ενός πλαγιαστού (προς τα δεξιά) μαϊάνδρου. Το θέμα αυτό, με αρχαία καταγωγή⁹, κυριαρχεί στις διακοσμητικές τέχνες του ισλαμικού κόσμου, ιδιαίτερα από τον 13ο αιώνα και εξής. Ταινίες με όρθιο ή πλαγιαστό μαϊάνδρο απαντούν σε έργα μεταλλοτεχνίας, πλαίσια μικρογραφιών χειρογράφων, κ.α. Το θέμα είναι ιδιαίτερα αγαπητό τόσο στην οθωμανική αρχιτεκτονική της περιόδου «της Προύσας» (14ος-μέσα του 16ου αιώνα)¹⁰, όσο και στην τέχνη της ίδιας

8. Ιδιαίτερα σε αυτά του 13ου-14ου αιώνα.

9. Γ. Δημητροκάλλης, *Παλαιοχριστιανικοί και Βυζαντινοί Μαϊάνδροι*, Αθήνα 1982.

10. Ο μαϊάνδρος εφαρμόστηκε από νωρίς στις τοιχοποιίες των οθωμανικών κτισμάτων με πολλούς συνδυασμούς, όπως στον μιναρέ του τζαμιού-μεντρεσέ του σουλτάνου Μουράτ Α' (Hüdâvendîgâr) στην Προύσα της Βιθυνίας (1365-1366). Στην ίδια πόλη κοσμεί ιδιαίτερα

εποχής. Απαντά μόνο του, ή σε συνδυασμό με άλλα μοτίβα, σε δημιουργίες της εποχής και αποτελεί, χωρίς αμφιβολία, ένα αρκετά πολύτιμο στοιχείο για την κατά προσέγγιση χρονολόγησή τους.

Κάτω από τον πλαγιαστό μαϊάνδρο υπάρχει μια ακόμη ζώνη με διάτρητο διάκοσμο, τον οποίο συνθέτουν τετράφυλλα λογχόσχημα κοσμήματα μέσα σε μετάλλια, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με το σύστημα των σφηρικών τροχών. Τα φύλλα έχουν σκαλιστά διπλά περιγράμματα, οι κόμβοι είναι επίσης διάτρητοι, ενώ το βάθος (πεδίο) του διακόσμου δηλώνεται με ένα είδος κοκκιδωτής διακόσμησης, το οποίο αποτελεί προϊόν ειδικής κατεργασίας. Η εν λόγω ζώνη είναι πανομοιότυπη με την αντίστοιχη στην πλάτη του κηροπηγίου.

Μετά την παρεμβολή μιας διπλής εγχάρακτης διαχωριστικής ταινίας ακολουθεί μια ζώνη με διάκοσμο που σχηματίζουν μια ταινία με ανθοφόρους βλαστούς και μια ακόμη με ημίφυλλα, οι οποίες συμπλέκονται μεταξύ τους. Τα περιγράμματα των σχημάτων είναι διπλά, ενώ το βάθος του διακόσμου σχηματίζεται και εδώ με κοκκιδώσεις.

Μια διπλή ταινία με κατακόρυφες εγχάραξεις χωρίζει τη ζώνη αυτή από την υποκείμενή της, κάτω από την κοίλη ζώνη του κηροπηγίου, η οποία φέρει το σχέδιο ενός ψαθωτού πλέγματος με καμπύλες απολήξεις. Τέλος, η επιφάνεια έδρασης της βάσης, που εξέχει ελαφρά από την προηγούμενη ζώνη, κοσμεύεται με ανθοφόρους βλαστούς.

Ο κηροστάτης (εικ. 6), ουσιαστικά μια μικρογραφία του κυρίως σώματος του έργου, έχει δύο βασικές ζώνες διακόσμου που χωρίζονται μεταξύ τους με διπλές εγχάρακτες ταινίες. Στην ψηλότερη ζώνη διακρίνεται ένα ψαθωτό πλέγμα, περίπου όμοιο με αυτό της βάσης, με τη μόνη διαφορά ότι εδώ οι γωνίες της πλέξης δεν είναι καμπύλες. Το βάθος του διακόσμου σχηματίζεται με κοκκιδωση. Πιο χαμηλά, την επόμενη ζώνη περιτρέπει ένας πλαγιαστός μαϊάνδρος, πανομοιότυπος με αυτόν που αναφέραμε προηγουμένως.

Στον κυλινδρικό λαιμό ο διάκοσμος εμφανίζεται σαφώς πιο λιτός. Εδώ κυριαρχούν οι ζώνες με τα τριγωνικά σε παράταξη σχήματα που σχηματίζονται από πυκνές κουκκίδες. Χαμηλότερα, στο σημείο επαφής του λαιμού με την πλάτη του κηροπηγίου υπάρχει μια ταινία με αλυσιδωτό πλοχμό.

Αυτός είναι με συντομία ο κύριος διάκοσμος του κηροπηγίου μας, που

τες τοιχοποιίες κτιρίων του 15ου αιώνα, όπως τον μιναρέ του Timurtaz (1404). Επίσης περιβάλλει τα τόξα του Ibrahim Paşa Camii (1421), κοσμεύει τους μιναρέδες των τζαμιών Akbiyik (1425) και Üç Kızlar (15ος αιώνας), το τζαμί του σουλτάνου Μουράτ Β' (1425-27), κ.ο.κ.

παρουσιάζει μια αρμονία σχεδίου και συνθέσεων των επιμέρους διακοσμητικών θεμάτων.

Όπως προαναφέραμε, το σχήμα του κηροπηγίου μας θυμίζει αντίστοιχα παλαιότερα έργα μεταλλοτεχνίας του 13ου-14ου αιώνα, όπως αυτά που σώζονται στις μονές του Αγίου Όρους και σε πολλά άλλα μουσεία και συλλογές¹¹.

Τα κομψά ορειχάλκινα κηροπήγια του τύπου αυτού αποδίδονταν παλαιότερα σε εργαστήρια μεταλλοτεχνίας του Ιράν. Οι νεότερες έρευνες συγκλίνουν στο ότι ο τόπος παραγωγής των ενθετικών έργων θα πρέπει να ήταν όχι μόνο η Κονγα (Ικόνιο), πρωτεύουσα του Σελτζουκικού σουλτανάτου του Ρουμ, αλλά και η ευρύτερη περιοχή της Β. Μεσοποταμίας, ανάμεσα στους ποταμούς Τίγρη και Ευφράτη (Jazira), με εξέχοντα καλλιτεχνικά κέντρα όπως το Diyarbekir (Αμύδα) και το Siirt¹².

Άλλοι ερευνητές, όπως ο Melikian-Chirvani, απέδωσαν τα έργα ένθεσης αργύρου σε μπρούντζο του 13ου αιώνα σε εργαστήρια της Ανατολίας. Πρότειναν την ένταξή τους στο καλλιτεχνικό περιβάλλον του Σελτζουκικού Σουλτανάτου του Ρουμ, προβάλλοντας μάλιστα ως συγκριτικό υλικό και έργα αρχιτεκτονικής και γλυπτικής¹³. Σε αυτή την υπόθεση οδήγησε και η διαπίστωση ότι στην πλειονότητά τους τα περισσότερα ενθετικά έργα βρέθηκαν και ανήκουν σε συλλογές που βρίσκονται στην Τουρκία¹⁴.

Το κωδωνόσχημο σχήμα των ισλαμικών κηροπηγίων-κηροστατών του 13ου-14ου αιώνα υιοθετήθηκε σε οψιμότερη περίοδο τόσο από τους Οθωμανούς αγγειοπλάστες του Iznik (Νίκαια)¹⁵, όσο και από τους Οθωμανούς

11. Όπως για παράδειγμα στο Ισλαμικό Μουσείο της Προύσας· βλ. *The Anatolian Civilisations*, τ. III, σ. 78, 79, αρ. D. 147. Επίσης σε ένα κηροπήγιο της συλλογής F. Sarre στο Staatliche Museen (αρ. εκθ. I. 6904)· βλ. *Islamische Kunst, Verborgene Schätze* (Κατάλογος της Έκθεσης Ισλαμικής Τέχνης, Βερολίνο - Dahlem, 18.12. 1986-15.2.1987), σ. 90-91, αρ. κατ. 133, όπως και σε κηροπήγια του Μουσείου Τουρκικής και Ισλαμικής Τέχνης της Κωνσταντινούπολης· βλ. U. Erginsoy, *Islam Maden Sanatının Gelismesi* (Baslagicindan Anadolu Selçukluranının Sonuna Kadar), Istanbul 1978.

12. J. Allan, From Tabriz to Siirt: Relocation of a 13th-century Metalworking School, *Iran* 16 (1978) 182-183· του ίδιου, *Islamic Metalwork. The Nuhad Es-Said Collection*, Λονδίνο 1982, σ. 58-69. — A. S. Melikian-Chirvani, Anatolian Candlesticks: The Eastern Element and the Konya School, *Rivista degli Studi Orientali* 59, I-IV (1985) 1987.

13. Βλ. *The Anatolian Civilisations*, τ. III, D. 143, σ. 78.

14. Όπως οι συλλογές του Μουσείου Τουρκικής και Ισλαμικής Τέχνης της Κωνσταντινούπολης (Türk ve Islam Eserleri Müzesi), της Προύσας, του Nevşehir, της Νιγδης (Niğde), κ.α. Βλ. *The Anatolian Civilisations*, τ. III, σ. 74-80. — Ü. Erginsoy, *Islam Maden Sanatının Gelismesi*, ό.π.

15. Όπως για παράδειγμα σε ένα κηροπήγιο από φαγεντιανή του τέλους του 15ου αιώνα. Στο έργο αυτό επαναλαμβάνεται όχι μόνο το σχήμα των ορειχάλκινων κηροπηγίων του 13ου-14ου αιώνα, αλλά και το πλαίσιο από αλυσίδα με κυκλικούς κρίκους γύρω από

μεταλλοτεχνίτες του 16ου αιώνα. Είναι φανερό ότι οι τελευταίοι χρησιμοποίησαν παλαιότερες μήτρες ισλαμικών κηροπηγίων ή μιμήθηκαν τα αγαπημένα σχήματα των πολυτελών κηροπηγίων του 13ου και 14ου αιώνα με ενθετική διακόσμηση.

Το κηροπήγιο που εξετάζουμε παρουσιάζει ομοιότητες με αντίστοιχα ενθετικά έργα του 13ου-14ου αιώνα μόνο ως προς το σχήμα και όχι ως προς τον διάκοσμό του, ο οποίος στην περίπτωσή μας είναι καθαρά ανεικονικός. Στο κηροπήγιο της Μονής Δοχειαρίου απουσιάζουν βέβαια επιγραφές που θα μπορούσαν να αναφέρουν το όνομα του δημιουργού ή και του παραγγελιοδότη του¹⁶, γεγονός που περιπλέκει αρκετά το ζήτημα της προέλευσης και της χρονολόγησης του έργου. Είναι φανερή εδώ η πρόθεση του τεχνίτη για απεικόνιση στοιχείων με φυτικό και γεωμετρικό χαρακτήρα, που κυριαρχούν, είτε μόνα τους, είτε σε διάφορους συνδυασμούς, στο πνεύμα και το διακοσμητικό θεματολόγιο της οθωμανικής τέχνης του 15ου και 16ου αιώνα (ανθοφόροι βλαστοί, ημίφυλλα, πλέγματα, μαϊάνδροι, κ.ά.).

Η σπανιότητα των ποιοτικών έργων μεταλλοτεχνίας στην πρώιμη οθωμανική περίοδο (μέχρι και τον 16ο αιώνα) είναι μια πραγματικότητα την οποία έχουν ήδη επισημάνει όλοι οι νεότεροι ερευνητές της Τουρκικής τέχνης. Το οθωμανικό κηροπήγιο της Μονής Δοχειαρίου εμφανίζει πολλές ομοιότητες ως προς το σχήμα και τον διάκοσμό του με τέσσερα άλλα γνωστά κωδωνόσχημα κηροπήγια που χρονολογούνται στην ίδια περίοδο: από αυτά ένα φυλάσσεται στην Freer Gallery of Art (Washington)¹⁷, ένα εκτίθεται στην ισλαμική συλλογή του Victoria and Albert Museum του Λονδίνου¹⁸, ένα άλλο είναι γνωστό από φωτογραφία¹⁹, ενώ το τελευταίο βρίσκεται στην κατοχή ενός συλλέκτη (εικ. 7)²⁰. Όλα τα παραπάνω έργα αποδίδονται γενικά στο τέλος του 15ου - αρχές του 16ου αιώνα, με βάση θεματολογικά, αλλά και τεχνοτροπικά κριτήρια. Το κηροπήγιο από την ιδιωτική συλλογή παρουσιάζει πολλά κοινά διακοσμητικά στοιχεία με το κηροπήγιο από τη Μονή Δοχειαρίου (κατανομή σε οριζόντιες επάλληλες ζώνες, εγχάρακτος διάκοσμος, βάθος που δηλώνεται με

τον κηροστάτη, το οποίο υπάρχει στα περισσότερα από τα πρώιμα αυτά έργα.

16. Οι αφιερωματικές επιγραφές (nisbas) κυριαρχούν στα έργα μεταλλοτεχνίας του 13ου-14ου αιώνα.

17. F. Atıl - W. T. Chase - P. Jett, *Islamic Metalwork in the Freer Gallery of Art*, Smithsonian Institute, Washington D.C., 1985, αρ. 27. — Y. Petsopoulos, *Tulips, Arabesques and Turbans*, London 1982, αρ. 22.

18. F. Atıl - W. T. Chase - P. Jett, ό.π., αρ. 27. — Y. Petsopoulos, ό.π., αρ. 22.

19. Y. Petsopoulos, ό.π., αρ. 22.

20. Βλ. χαρακτηριστικά τον κατάλογο δημοπρασιών Sotheby's, *Arts of the Islamic World*. London, Wednesday 28 April 2004, αρ. 106.

κοκκιδώσεις, διάτρητες ζώνες με φύλλα, ψαθωτά πλέγματα με καμπύλες απολήξεις).

Ανάλογη βάση –λιγότερο ακόσμητη– με τη βάση του κηροπηγίου που εξετάζουμε υπάρχει και στο ζεύγος των μεγάλων αργυρών κηροπηγίων στο μαυσωλείο του Αχμέτ Α΄ στην Κωνσταντινούπολη, στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως.

Το σχήμα και η επιμελημένη εκτέλεση του διακόσμου του κηροπηγίου μας συνδέουν το έργο αυτό με αντίστοιχα έργα που αποδίδονται κυρίως στα χρόνια της βασιλείας του σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄ (1481-1512), χωρίς βέβαια να αποκλείεται και μια λίγο πιο όψιμη χρονολόγηση. Η κατανομή του διακόσμου μπορεί να βρει αναλογίες με βιβλιοδεσίες της περιόδου αυτής.

Το οθωμανικό κηροπήγιο του τέλους του 15ου - αρχών του 16ου αιώνα από τη Μονή Δοχειαρίου αποτελεί ένα έργο εξαιρετικά σπάνιο για τα δεδομένα του ελλαδικού χώρου, με ιστορική και καλλιτεχνική αξία και μπορεί να αποδοθεί, με αρκετή ασφάλεια, σε κάποιο εργαστήριο μεταλλοτεχνίας, πιθανόν από την Κωνσταντινούπολη. Δεν αποκλείεται να αποκτήθηκε ως προϊόν εμπορικής συναλλαγής ή –το πιθανότερο– να αποτελεί προσφορά στη μονή κάποιου επιφανούς προσώπου της εποχής, ίσως ενός από τους Βλάχους ή Μολδαβούς κτήτορες-δωρητές της.

SUMMARY

Paschalis Androudis

AN OTTOMAN BRASS CANDLESTICK FROM THE MONASTERY OF DOCHEIARIOU, MOUNT ATHOS

The ottoman candlestick from the monastery of Docheiariou in Mt Athos is cast in two sections attached by a threaded post: Its waisted concave base has a slightly recessed shoulder and spreading foot. The neck is cylindrical and the socket of truncated conical form with ridged mouldings, is decorated in horizontal registers with chased and engraved designs. The base is decorated with bands of flowers and pierced leaves.

Our candlestick is very similar to four other published examples in the Freer Gallery of Art, in the Victoria and Albert Museum, in the property of a European Collector. All date to the late fifteenth/early sixteenth century.

The bold form and confident execution is consistent with metalwork ascribed to the reign of Bayezid II (r. 1481-1512). The range of decorative motifs can even be paralleled in bookbindings of the period, placing it with certainty into the corpus of decorative objects from Bayezid's reign. It is pertinent also to note the deeply waisted drumbase that relates it to earlier Anatolian metal works from Siirt or Konya.

Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά

ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΔΑΠΕΔΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ

*Μνήμη Έλλης
αξέχαστης συνοδοιπόρου
σε δύσβατες ατραπούς*

Μιλώντας για τέχνη Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης, θεωρούμε συνήθως εξαρχής σχεδόν αυτονόητο ότι θα πραγματευτούμε υψηλή τέχνη. Αρχιτεκτονική, γλυπτική, ζωγραφική, μικροτεχνία, όταν συνδέονται με τις πόλεις αυτές, γίνονται συχνά συνώνυμα με την υψηλή αισθητική, την ποιοτική τελειότητα, την πρωτοτυπία, το πρωτοποριακό πνεύμα. Η ιδιομορφία, ωστόσο, της τέχνης του ψηφιδωτού δαπέδου είναι ότι αυτή δεν περιορίζεται στα όρια των ανώτερων κοινωνικών τάξεων ή των στρωμάτων κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας. Αντίθετα με την τέχνη των πολυτελών μαρμάρινων επενδύσεων, πρόκειται για μια τέχνη εξαπλωμένη σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Ψηφιδωτές στρώσεις, έτσι, κοσμούν τόσο τα μεγάλα εκκλησιαστικά συγκροτήματα, όσο και τις μικρές επαρχιακές εκκλησίες· τόσο τις οικίες των εξεχόντων και πλουσίων, όσο και τις οικίες που ανήκαν στις μέσες ή ακόμη και στις πιο ταπεινές τάξεις· τόσο τα αστικά δημόσια κτήρια, όσο και τις αγροτικές επαύλεις. Εκείνο που διαφοροποιεί τα έργα αυτά μεταξύ τους είναι μόνον η ποιότητα, κι αυτή οφείλεται κατά κύριο λόγο στην οικονομική επιφάνεια του εντολοδότη και στη δεξιότητα των ψηφοθετών. Τα δύο πράγματα σχετίζονται μεταξύ τους: ανάλογα με την οικονομική κατάσταση του εκάστοτε εντολοδότη, αλλά και ανάλογα με την παιδεία του, η προσφερόμενη εργασία ήταν ανώτερη, μέτρια ή και κακή ποιοτικά, αφού ασφαλώς, για την ανάθεση του οποιουδήποτε έργου, αυτός μπορούσε να επιλέξει ανάμεσα σε περισσότερα από ένα εργαστήρια ψηφοθετών, όχι όμοιων καλλιτεχνικών δυνατοτήτων.

* Το άρθρο που δημοσιεύεται εδώ ανακοινώθηκε στο Κ' Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Θεσσαλονίκη», με ειδικό θέμα Χριστιανική Θεσσαλονίκη και Κωνσταντινούπολις μέχρι και του δεκάτου αιώνας, Θεσσαλονίκη, Ιερά Μονή Βλατάδων, 9-11 Νοεμβρίου 2006.

Όλα αυτά ισχύουν ασφαλώς και για τα δύο μεγάλα και σημαντικά κέντρα, την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη. Αν εξαιρέσουμε, έτσι, το γαλεριανό συγκρότημα στη Θεσσαλονίκη και το Μεγάλο Παλάτι στην Κωνσταντινούπολη, όλα τα υπόλοιπα ψηφιδωτά που θα συζητηθούν συνδέονται με την καθημερινή ζωή των απλών ανθρώπων των δύο αυτών πόλεων και αποτελούν μέρος αναπόσπαστο μιας τέχνης οικουμενικής που άνθισε σε κάθε γωνιά της αυτοκρατορίας σε όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας.

Τα ψηφιδωτά του γαλεριανού συγκροτήματος στη Θεσσαλονίκη, που η ολοκλήρωσή τους ξεπέρασε τον χρόνο του θανάτου του Γαλερίου, σηματοδοτούν την έναρξη της ύστερης αρχαιότητας για τον τομέα της ψηφιδωτής τέχνης στην πόλη. Με αυτά συντελείται μια ουσιαστική τομή σε σχέση με τα προγενέστερα έργα και νέα στοιχεία εισάγονται στον τομέα της σύνθεσης και της εικονογραφίας, που μεταβάλλουν την ισχύουσα έως την εποχή αυτή καλλιτεχνική αντίληψη¹. Πολύ συνοπτικά, τα σημαντικότερα από τα νέα χαρακτηριστικά είναι:

1) η κυριαρχία του γεωμετρικού διακόσμου, σε αντίθεση με τα προγενέστερα του 4ου αι. έργα, στα οποία το εικονιστικό θεματολόγιο ήταν έντονα παρόν

2) η κάλυψη της επιφάνειας του δαπέδου με ενιαίο διάκοσμο και η ρήξη με την προηγούμενη παράδοση· η υποχώρηση δηλ. των κεντρικών παραστάσεων του τύπου του *εμβλήματος*. Η ισότιμη κατανομή των γεωμετρικών συνθέσεων στο δάπεδο είχε ως αποτέλεσμα το μάτι του θεατή να μην οδηγείται αναγκαστικά στο σημείο όπου ήταν τοποθετημένη η κεντρική παράσταση –γεγονός που διασπούσε την ενότητα του δαπέδου, δημιουργώντας μια ψευδαίσθηση βάθους– αλλά να προσλαμβάνει τον διάκοσμο ως μία επίπεδη στρώση μιας επίπεδης επιφάνειας.

Τα γαλεριανά κτίσματα διακοσμήθηκαν με ψηφιδωτά που κάλυπταν πολλούς και μεγάλους χώρους (εικ. 1). Σε όση έκταση τα ψηφιδωτά αυτά έχουν διασωθεί μαρτυρούν για την παρουσία εργαστηρίων που εργάστηκαν με βάση έναν οργανωμένο σχεδιασμό, προγραμματισμένο θεματολόγιο και συνθετικές επιλογές, που διαπιστώνονται στις ψηφιδωτές στρώσεις και άλλων ανακτορικών συγκροτημάτων της Βαλκανικής². Τα ψηφιδωτά, εξάλλου, των γαλεριανών κτηρίων επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό όλη τη μετέπειτα εξέλιξη του είδους αυτού διακόσμησης στη Θεσσαλονίκη, για ένα διάστημα μεγαλύτερο από έναν αιώνα. Τα περισσότερα

1. Βλ. σχετικά με το θέμα αυτό Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 93 κ.ε.

2. Ο.π., 106 κ.ε.

από τα ψηφιδωτά των κτηρίων του 4ου και του α' μισού του 5ου αι., που έχουν έως σήμερα αποκαλυφθεί στην πόλη, κρατούν αναμνήσεις από τα ψηφιδωτά του γαλεριανού συγκροτήματος και είναι φανερό ότι αντιπροσωπεύουν την παραγωγή των τοπικών εργαστηρίων, που εργάστηκαν με βάση μια συγκεκριμένη παράδοση στην πόλη στον τομέα αυτόν³.

Τα ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης έχουν δημοσιευτεί αναλυτικά στον τρίτο τόμο του Συντάγματος των ψηφιδωτών της Ελλάδας⁴ και γι' αυτό στην παρούσα έρευνα θα γίνει επιλεκτική μόνον αναφορά σε όσα από αυτά ανιχνεύονται σχέσεις με τα ψηφιδωτά της Κωνσταντινούπολης.

Τι γνωρίζουμε όμως σε γενικές γραμμές για τα ψηφιδωτά δάπεδα της Κωνσταντινούπολης; Ασφαλώς ελάχιστα σε σχέση με όσα υπάρχουν και μέλλουν να έρθουν στο φως. Γνωρίζουμε βέβαια το διάσημο ψηφιδωτό του Μεγάλου Παλατιού, η μοναδικότητα του οποίου άφηνε πριν από μερικά χρόνια μετέωρους και αμήχανους τους ερευνητές, με αποτέλεσμα να έχει δημιουργηθεί μια ολόκληρη μυθολογία γύρω από την εποχή της κατασκευής του. Ας ξεκινήσουμε όμως από τα λιγότερο ή καθόλου γνωστά έργα.

Στις αρχές του περασμένου αιώνα αποκαλύφθηκε στην Προκόννησο ένα γεωμετρικό ψηφιδωτό δάπεδο με σύνθεση συνεχόμενων κύκλων με εγγεγραμμένα τετράγωνα (εικ. 2)⁵. Το ίδιο θέμα συναντάται και στο ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε πριν από τα μέσα του περασμένου αιώνα στο πρότυπο της προϊουστινιάνειας Αγίας Σοφίας⁶. Πρόκειται για σύνθεση που, γνωστή ήδη από τα ασπρόμαυρα ψηφιδωτά του δυτικού κράτους κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, έμελλε να γνωρίσει μεγάλη διάδοση στα ψηφιδωτά του Ανατολικού Κράτους κατά την ύστερη αρχαιότητα –περίοδο κατά την οποία συνήθως αυτή χαρακτηρίζεται από ποικιλία γεωμετρικών μοτίβων για το γέμισμα των εγγεγραμμένων τετραγώνων. Είναι καταρχήν μία από τις αγαπημένες συνθέσεις των εργαστηρίων ψηφοθετών που δούλεψαν στην Κρήτη, αλλά και στα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου –τη Λέσβο, τη Χίο, την Κάρπαθο, την Κω, την Κάλυμνο– από το α' μισό του 5ου αι. και μετά. Παράλληλα, εμφανίζεται με μεγάλη συχνότητα στα ψηφιδωτά της Αντιόχειας, αλλά και πολλών περιοχών της Μ. Ασίας –την Έφεσο, τις Σάρδεις, την Αφροδισιάδα, την Ξάνθο, τη Λεβησό, την Πέργη– που χρονολογούνται την ίδια εποχή⁷. Η

3. Ό.π., 112 κ.ε.

4. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998.

5. Von Holbach 1909, 400, εικ. 1.

6. Schneider 1941, 5, πίν. I, 12.1. — Guiglia Guidobaldi 1982, 406. — Hellenkemper-Salies 1990, 618-619 αρ. 4.

7. Βλ. γενικά για τη σύνθεση αυτή Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984, 378-379· την ίδια

παρουσία της συζητούμενης σύνθεσης στις παραπάνω περιοχές, αλλά και σε δύο από τα λιγοστά παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά που γνωρίζουμε έως σήμερα από την Κωνσταντινούπολη, είναι ενδεικτική για τις σχέσεις των ψηφιδωτών του Αιγαίου με τα ψηφιδωτά της Ανατολικής Μεσογείου.

Το θέμα που συζητούμε είναι σπανιότατο στα ψηφιδωτά της ηπειρωτικής Ελλάδας. Το συναντούμε, ωστόσο, στη Θεσσαλονίκη, σε οικία του 5ου αι. μ.Χ. που αποκαλύφθηκε το 1971 στη δυτική πλευρά της πόλης, στη συμβολή των οδών Φιλίππου 16 και Ζαλίκη (εικ. 3)⁸. Ίσως αυτό αποτελεί ένδειξη κάποιων σχέσεων με τα ψηφιδωτά της Κωνσταντινούπολης ή, γενικότερα, της Ανατολικής Μεσογείου, αν και η υπόθεση θα ήταν πιο στέρεη αν γνωρίζαμε περισσότερα μνημεία με το θέμα αυτό από τη Θεσσαλονίκη.

Το 1996 αποκαλύφθηκε στην περιοχή Kocamustafapaşa ένα πολύ ενδιαφέρον ψηφιδωτό. Στη μοναδική αναφορά του στη βιβλιογραφία δίνεται η πληροφορία ότι αυτό κοσμούσε «βυζαντινή έπαυλη», ενώ δημοσιεύεται και μια κακή ασπρόμαυρη φωτογραφία του, στην οποία διακρίνονται διονυσιακές μορφές σε έντονες χορευτικές κινήσεις, διαταγμένες σε κυκλική φορά, και στο μέρος του κεντρικού κύκλου που έχει διασωθεί τμήμα του διονυσιακού άρματος⁹. Δύο ακόμη φωτογραφίες λεπτομερειών είχε την καλοσύνη να μου παραχωρήσει ο καθηγητής Mehmet Tunay¹⁰ (εικ. 4β), καθώς και μία ευρύτερη άποψη του συνόλου του ψηφιδωτού, στην οποία διακρίνεται και το πλαίσió του, αποτελούμενο από αλυσιδωτά συνδεδεμένους κύκλους κοσμημένους στις ταινίες με αλυσοειδή πλοχμό και κυματοειδή ταινία (εικ. 4α)¹¹. Ένα έργο, λοιπόν, προερχόμενο από την πρωτεύουσα προστίθεται στην ομάδα των ψηφιδωτών της ύστερης αρχαιότητας με διονυσιακό θεματολόγιο που έχουν διασωθεί σε πολλές περιοχές του ευρύτερου χώρου της Ανατολικής Μεσογείου¹².

Από το ίδιο κτήριο προέρχεται ένα ακόμη ψηφιδωτό με παράσταση προτομής γυναικείας μορφής που με τα δυο της χέρια κρατά ανοικτό ύφασμα, το οποίο περιέχει τρεις (;) αγριόπαπιες και έναν μεγάλο καρπό (κολοκύθι;) (εικ. 5¹³). Στη μοναδική συντομότητα αναφορά του στη βιβλιογραφία, όπου δημοσιεύεται και μία ασπρόμαυρη φωτογραφία του¹⁴,

1991, 59-60· την ίδια 1998, 146.

8. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 253-254 αρ. 2.30, πίν. 164-165.

9. M.-H. Gates, *AJA* 100 (1996) *Archaeology in Turkey*, 330, εικ. 42.

10. Τον κ. Μ. Tunay ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή.

11. Βλ. για τη σημασία του πλαισίου αυτού παρακάτω, σ. 315.

12. Βλ. πρόσφατα Balty 1995· Parrish 2004.

13. Τη φωτογραφία του πίν. 5 οφείλω στον καθηγητή Μ. Tunay, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

14. Tunay 2001, 229, εικ. 18.

δίνεται η πληροφορία ότι αυτό προέρχεται από την περιοχή Samatya (παλαιότερη ονομασία της περιοχής Kocamustafapasa¹⁵) και ότι κοσμούσε πλούσια βυζαντινή έπαυλη. Η παράσταση αναφέρεται στη λεζάντα της φωτογραφίας ως «Dionysiac motif», είναι όμως πιθανότερο ότι πρόκειται για προσωποποίηση του μήνα Φεβρουαρίου ή της εποχής του Χειμώνα. Ο Φεβρουάριος είναι σε πολλές περιοχές ο πιο κατάλληλος μήνας για το κυνήγι της αγριόπαπιας και γι' αυτό οι αγριόπαπιες –που αποτελούσαν ένα από τα εκλεκτά εδέσματα του χειμώνα– είναι το συνηθέστερο σύμβολο που συνοδεύει τις προσωποποιήσεις του μήνα αυτού αλλά και γενικότερα του Χειμώνα¹⁶. Προσωποποιήσεις, εξάλλου, εποχών του έτους περιλαμβάνονται και στα θέματα του ψηφιδωτού του Sarayhane, που θα αναφερθεί παρακάτω¹⁷.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια ομάδα ψηφιδωτών της Κωνσταντινούπολης, που χρονολογούνται από τα τέλη του 4ου και στον 5ο αι. και προέρχονται από οικοδομικά συγκροτήματα που αποκαλύφθηκαν στο κέντρο της πόλης, στη γειτονία της Αγίας Σοφίας, και στη θέση Ortaköy, στην περιοχή της αρχαίας Συλημβρίας. Πρόκειται για ευρήματα που ήρθαν στο φως στη διάρκεια σωστικών ανασκαφών πριν από πολλά χρόνια (στις δεκαετίες του 1950 και 1960), αποκολλήθηκαν βιαστικά, χωρίς στις περισσότερες περιπτώσεις να προηγηθεί η τεκμηρίωσή τους, συντηρήθηκαν σε τελάρα και δεν δημοσιεύτηκαν συστηματικά.

Στα τέλη του 1994 είδα και φωτογράφησα στον εξωνάρθηκα της Αγίας Σοφίας ένα μεγάλο μέρος των αποκολλημένων αυτών ψηφιδωτών, ενώ σε μεταγενέστερο ταξίδι διαπίστωσα ότι αυτά δεν φυλάσσονταν πλέον εκεί. Στις αρχές του Οκτωβρίου του 2006 αναζήτησα και πάλι τα ψηφιδωτά αυτά και, με ειδική άδεια των υπεύθυνων αρχαιολόγων του Μουσείου της Αγίας Σοφίας, τα επισκέφθηκα στο αίθριο του ναού της Αγίας Ειρήνης, όπου φυλάσσονται σήμερα, απρόσιτα στο κοινό.

Τα παραπάνω ψηφιδωτά κοσμούνται με παραστάσεις τόσο γεωμετρικές όσο και εικονιστικές, οι οποίες χαρακτηρίζονται από έντονη διακοσμητική διάθεση· τόσο η εικονογραφία όσο και η τεχνοτροπία τους τα προσεγγίζουν σε γνωστά έργα της Συρίας, με βάση τα οποία μπορούν με πιθανότητα να χρονολογηθούν τα μεν γεωμετρικά στα τέλη του 4ου και το α' μισό του 5ου αιώνα, τα δε εικονιστικά στα μέσα ή στο β' μισό του. Στα έργα αυτά διαπιστώνονται κάποιες σχέσεις και με ψηφιδωτά της

15. Την πληροφορία ότι πρόκειται για την ίδια περιοχή και το ίδιο κτήριο οφείλω στον καθηγητή Μ. Tunay.

16. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, εφημ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, Επτά Ημέρες, 4 Φεβρουαρίου 2001, σ. 5.

17. Βλ. παρακάτω, σ. 314.

Θεσσαλονίκης, που χρονολογούνται στην ίδια εποχή. Ας διευκρινίσουμε, ωστόσο, ότι η έρευνα των σχέσεων αυτών δεν είναι δυνατόν να προσανατολιστεί σε αναζήτηση κοινών εργαστηρίων ή στην πιθανότητα διακίνησης εργαστηρίων ψηφοθετών· απλά, ενισχύει τα συμπεράσματα που προκύπτουν και από πολλά ακόμη στοιχεία για τη δημιουργία και τη διάδοση της Κοινής στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.

Το πρωιμότερο ψηφιδωτό προέρχεται από το Ορτακϋ και, εκτός από κάποιες φωτογραφίες του, είναι αδημοσίευτο (εικ. 6, 8, 10)¹⁸. Στο ψηφιδωτό αυτό χρησιμοποιείται πλούσιος ανεικονικός διάκοσμος, που παραπέμπει σε ανάλογα συριακά έργα, μερικά από τα οποία είναι ακριβώς χρονολογημένα στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι., όπως είναι π.χ. το μαρτύριο του Καουσιέ στην Αντιόχεια (387 μ.Χ.)¹⁹. Η σύνθεση που κοσμεί το ψηφιδωτό του Ορτακϋ, εμπλουτισμένη μάλιστα και με την χαρακτηριστική για την εποχή αυτή τεχνοτροπία του τόξου της ίριδας, συναντάται όμοια και στο ψηφιδωτό του Καουσιέ (εικ. 7). Το θέμα αυτό, αν και είναι διαδεδομένο στα ψηφιδωτά της Ανατολικής Μεσογείου, συναντάται σπανιότατα στον ελλαδικό χώρο και γενικότερα στα ψηφιδωτά του Ανατολικού Ιλλυρικού. Ελάχιστα παραδείγματα είναι έως σήμερα γνωστά και το πιο εντυπωσιακό από αυτά κοσμεί το κεντρικό κλίτος της βασιλικής Γ της Αμφίπολης, που χρονολογείται στο α' μισό του 5ου αι. (εικ. 9)²⁰. ανάμεσά τους συγκαταλέγεται και ένα ψηφιδωτό του τέλους του 4ου αι. από τη Θεσσαλονίκη, που αποκαλύφθηκε στην οδό Π. Πατρών Γερμανού 24²¹ (εικ. 11).

Στο α' μισό του 5ου αι. τοποθετείται ένα άλλο ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε τυχαία στο ιστορικό κέντρο της Κωνσταντινούπολης, κοντά στο κτήριο της Νομαρχίας (Vilayet)²² και σε μικρή απόσταση από τον ναό της Αγίας Σοφίας (εικ. 12)²³. Το κτήριο στο οποίο ανήκε αποτελούνταν από τρία κλίτη· το βόρειο κλίτος και το ανατολικό τμήμα του κτηρίου ήταν κατεστραμμένα. Αποκαλύφθηκαν πολλά τετραγωνικά μέτρα ψηφιδωτού, στα οποία αναπτύσσεται γεωμετρικός διάκοσμος με ποικίλες

18. Duyuran 1952, 192, εικ. 4. — Hellenkemper-Salies 1987, 306-307, εικ. 19. — Η ίδια 1990, 614-615 αρ. 1. — Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 154, εικ. 164.

19. Levi 1947, 283-285, πίν. CXIVa.

20. Ε. Γ. Στίκας, ΠΑΕ (1962) 44-45, εικ. 1-2, πίν. 30β. — Ο ίδιος, ΠΑΕ (1964) 41, παρ. πίν. Α', πίν. 28-29.

21. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 228-230 αρ. 2.12, πίν. 104, XXVIIIβ· βλ. και σ. 140.

22. Για την ακριβή θέση εύρεσης του κτηρίου βλ. Kleiss 1965, 8 αρ. 35.

23. *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yilligi* (Annual of the Archaeological Museums of Istanbul) 7 (1956) 9, 53. — Lafontaine 1959-1960, 360-361. — Duyuran 1960. — Harrison - Lawson 1967. — Jobst 1977, 34. — Müller-Wiener 1977, 46, εικ. 22, 23. — Guiglia Guidobaldi 1982, 406. — Hellenkemper-Salies 1987, 307, εικ. 20. — Η ίδια 1990, 616.

συνθέσεις, εμπλουτισμένες σε ορισμένα σημεία και με εικονιστικές παραστάσεις (εικ. 13, 14, 15). Το κέντρο του κύριου χώρου του κτηρίου καταλαμβάνει κύκλος μεγάλων διαστάσεων, στον οποίο εγγράφεται «κουκουνάρα» από τρίγωνα και αγγεία στις γωνίες με εκφυόμενο βλαστό πλούσιας κληματίδας (εικ. 13, 16). Ανατολικά και δυτικά από τον κύκλο αναπτύσσονται δύο διαφορετικές μεταξύ τους γεωμετρικές συνθέσεις (ανατολικά μαϊάνδρος αγκυλωτών σταυρών με παρεμβλλόμενα τετράγωνα, δυτικά σύνθεση συνεχόμενων οκταγώνων στις πλευρές των οποίων εφάπτονται τετράγωνα και στις γωνίες ρόμβοι). Και το ψηφιδωτό του Vilayet έχει στενά παράλληλα στη Συρία ως προς τη σύνθεση και τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά²⁴, εκφράζει όμως και αυτό γενικότερα τις τάσεις που κυριαρχούν στην Ανατολική Μεσόγειο μετά τα μέσα του 4ου και έως τις αρχές του 5ου αιώνα.

Το κεντρικό θέμα του ψηφιδωτού με την «κουκουνάρα» και τα αγγεία συναντάται παρόμοιο και σε ένα μεταγαλεριανό ψηφιδωτό της Θεσσαλονίκης, προερχόμενο από οικία του β' μισού του 4ου αι. που αποκαλύφθηκε στην οδό Αθηνάς 75 (εικ. 17)²⁵.

Η σύνθεση του δυτικού τμήματος του κτηρίου είναι αγαπητή στην ύστερη αρχαιότητα είτε ως κεντρική σύνθεση –στην οποία εικονίζεται ένα μόνο οκτάγωνο– είτε ως επαναλαμβανόμενη, ιδανική κυρίως σε αυτή τη μορφή για επιμήκεις χώρους, όπως είναι π.χ. οι στοές ενός περιστυλίου. Συνήθως το θέμα αυτό αναπτύσσεται μόνο κατά μήκος, και πολύ πιο σπάνια κατά μήκος και κατά πλάτος, οπότε γίνεται συνθετότερο και πλουσιότερο με τη μεσολάβηση και των αστεροειδών κοσμημάτων που σχηματίζονται από ρόμβους. Ένα εντυπωσιακό πρώιμο παράδειγμα της αναπτυγμένης αυτής μορφής βρίσκουμε στο ψηφιδωτό της ανατολικής στοάς του βόρειου περιστυλίου του γαλεριανού συγκροτήματος στη Θεσσαλονίκη (εικ. 1)²⁶, όμοιο –ως προς τη σύνθεση– με το ψηφιδωτό του Vilayet. Το ψηφιδωτό της Κωνσταντινούπολης –αρκετά οψιμότερο από αυτό της Θεσσαλονίκης– είναι πολύ πλουσιότερο, εκφράζοντας τις εικονογραφικές τάσεις όπως αυτές διαμορφώθηκαν μετά τα μέσα του 4ου αι.

Τα υπόλοιπα θέματα του ψηφιδωτού του Vilayet –μαϊάνδρος αγκυλωτών σταυρών, συμπλεκόμενοι κύκλοι, φολίδες κ.ά.– ανήκουν στο θεματολόγιο της Κοινής και συναντώνται με την ίδια συχνότητα σε όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας κατά την ύστερη αρχαιότητα.

Στα μέσα του 5ου αι. μ.Χ. ή και λίγο αργότερα χρονολογείται πιθα-

24. Hellenkemper-Salies 1987, 307, όπου βιβλιογραφία.

25. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 219-222 αρ. 2.6, πίν. 88β, 89, XXIIIβ-δ.

26. Ό.π., 189-190 αρ. 1.2.3, πίν. 20-23, 24γ, IV· βλ. και σ. 81.

νόν το ψηφιδωτό ενός σημαντικού οικοδομικού συγκροτήματος, που αποκαλύφθηκε το 1954 κατά τη διάρκεια οικοδόμησης του νέου μεγάρου του Δήμου της πόλης (Belediye Sarayı)²⁷, στην περιοχή Sarayhane της Κωνσταντινούπολης, κοντά στη θέση του ναού του Αγίου Πολυεύκτου, και επίσης δεν είναι συστηματικά δημοσιευμένο²⁸. Αναφέρεται ότι αποκολλήθηκαν 78 τετραγωνικά μέτρα και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο, ενώ ένα μεγάλο μέρος του έμεινε κατά χώραν²⁹. Δυστυχώς δεν διαθέτουμε καμιά φωτογραφία που να απεικονίζει το ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε στο σύνολό του, πριν αποκολληθεί, με αποτέλεσμα να βλέπει κανείς σήμερα δεκάδες τελάρα με μεγάλη ποικιλία παραστάσεων, τις οποίες όμως δεν είναι δυνατόν να συναρμολογήσει ούτε καν υποθετικά.

Υπάρχει ένα ιδιαίτερα πλούσιο θεματολόγιο –τόσο γεωμετρικό όσο και εικονιστικό. Η σύνθεση των οκταγώνων, στις πλευρές των οποίων εφάπτονται τετράγωνα και στις γωνίες ρόμβοι, χρησιμοποιείται και στο ψηφιδωτό αυτό, εδώ όμως στην απλή, την πιο συνήθη της μορφή. Απλώνεται ενιαία στην επιφάνεια του δαπέδου, τα οκτάγωνα όμως σχεδιάζονται σε πολύ μεγαλύτερη από ό,τι συνήθως κλίμακα, προκειμένου να δεχτούν εντός τους παραστάσεις εμπνευσμένες από την καθημερινή αγροτική ζωή, με ανθρώπινες μορφές που κουβαλούν αγροτικά προϊόντα. Οι μορφές συνοδεύονται από επιγραφές, στις οποίες αναγράφονται τα ονόματά τους (εικ. 18, 19). Η ίδια γεωμετρική σύνθεση των οκταγώνων συναντάται και στο ψηφιδωτό οικίας που αποκαλύφθηκε στην οδό Ολυμπιάδος 74-76 στη Θεσσαλονίκη και χρονολογείται –τόσο με ανασκαφικά όσο και με εικονογραφικά δεδομένα– στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 5ου μ.Χ.³⁰ τα οκτάγωνα σχεδιάζονται και στο ψηφιδωτό της Θεσσαλονίκης σε μεγάλη κλίμακα, κοσμούνται όμως με γεωμετρικά θέματα (εικ. 20).

Το ψηφιδωτό της οικίας της οδού Ολυμπιάδος είναι καθαρά ανεικονικό, ακολουθώντας την παράδοση των μεταγαλεριανών ψηφιδωτών της Θεσσαλονίκης, αλλά και της ευρύτερης περιοχής του Ανατολικού Ιλλυρικού· γεωγραφικού χώρου στον οποίο η εμμονή στο γεωμετρικό θεματολόγιο είχε μεγαλύτερη διάρκεια από ό,τι σε άλλες περιοχές της Ανατολικής

27. Για την ακριβή θέση εύρεσης του κτηρίου βλ. Kleiss 1965, 8 αρ. 33.

28. Janin 1954, 212-213. — Del Medico 1955. — *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı (Annual of the Archaeological Museums of Istanbul)* 7 (1956) 9, 10, 53, 54, εικ. 1, 2. — Lafontaine 1959-1960, 358-359. — Jobst 1977, 34. — Schumacher 1977, 232, εικ. 6. — Guiglia Guidobaldi 1982, 406. — Hellenkemper-Salies 1987, 307, εικ. 21-22. — Η ίδια 1990, 617-618 αρ. 3. — Tunay 2001, 228. — Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 154, εικ. 166.

29. Lafontaine 1959-1960, 359.

30. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 238-241 αρ. 2.20, πίν. 126 κ.ε.· βλ. και σ. 129 σημ. 350.

Μεσογείου (π.χ. στη Συρία), στα ψηφιδωτά των οποίων, από τα τέλη ήδη του 4ου αι., άρχισαν να εισάγονται στοιχεία εικονιστικού διακόσμου.

Η γενική τάση προς τον ανεικονικό διακόσμο που χαρακτηρίζει τα ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης έως και το α' μισό του 5ου αι., δεν ισχύει για ένα εύρημα των τελευταίων χρόνων, το οποίο ανήκει στην ομάδα των μνημείων που έχουν ανασκαφεί βόρεια από την οδό Κασσάνδρου, στην Άνω Πόλη. Εκεί αποκαλύπτονται συνεχώς οικοδομικά λείψανα πλούσιων κατοικιών του 4ου και του 5ου αιώνα, αποδεικνύοντας ότι η συγκεκριμένη περιοχή κατά την εποχή αυτή συμπεριλαμβανόταν στους προνομιούχους χώρους δόμησης της πόλης. Μέρος της οικίας –κοσμημένο με γεωμετρικό ψηφιδωτό– ανασκάφηκε αρχικά στην οδό Αιόλου 21 (πρώην 31) το έτος 1990³¹. Κατά τη διάρκεια διάνοιξης θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής στο διπλανό οικόπεδο την άνοιξη του 1998, αποκαλύφθηκε η συνέχεια του ψηφιδωτού, του οποίου η εικονογραφία παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Αντίθετα με τα ψηφιδωτά των άλλων οικιών της εποχής αυτής, που ανασκάφηκαν στην ίδια περιοχή της Θεσσαλονίκης και στα οποία διαπιστώνεται σχεδόν αποκλειστικά γεωμετρικό θεματολόγιο, εδώ χρησιμοποιούνται επιπλέον πλούσιες εικονιστικές παραστάσεις με την προσωποποίηση του Ήλιου, τον ζωδιακό κύκλο και τις προσωποποιήσεις των δώδεκα μηνών και των τεσσάρων ανέμων³². Το θέμα αυτό συναντάται σπανιότατα στα ελλαδικά ψηφιδωτά και αποτελεί *unicum* στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας, προσεγγίζοντας το συγκεκριμένο έργο σε εκείνα των ανατολικών περιοχών της αυτοκρατορίας. Ο λόγος για τον οποίο αναφέρομαι στο ψηφιδωτό της οδού Αιόλου 21, σε σχέση με εκείνο του Saraghane, είναι γιατί η συνθετική αντίληψη που το διέπει και ο τρόπος που το εικονιστικό στοιχείο συνδυάζεται με το γεωμετρικό είναι συγγενικά στα δύο έργα.

Ανάμεσα στα θέματα του ψηφιδωτού του Saraghane περιλαμβάνεται και η σύνθεση των οκτάκτινων αστεροειδών σχημάτων που ορίζουν τετράγωνα³³, η οποία συναντάται και σε αρκετά μεταγαλλεριανά ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης³⁴. Πρόκειται για θέμα κοινό, γνωστό από την πρώιμη

31. Ό.π. 224-225 αρ. 2.8, πίν. 93-96, XXV.

32. Ε. Μαρκή, ΑΔ 53 (1998) Β2, 620-622, σχ. 9, πίν. 244α. — Η ίδια 1998.

33. Το θέμα αυτό διαπιστώνεται σε δύο τετάρτα από τα φυλασσόμενα στο αίθριο του ναού της Αγίας Ειρήνης, το ένα από τα οποία φέρει με κιμαλία την ένδειξη «Saraghane». Έτσι μπορεί με ασφάλεια να θεωρηθεί ότι προέρχεται από το μνημείο αυτό η λεπτομέρεια ψηφιδωτού, έγχρωμη φωτογραφία του οποίου δημοσιεύεται –χωρίς σωστές ενδείξεις– στο Lavagne κ.ά. 2000, 203-204, εικ. 8.

34. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 227-228 αρ. 2.11, πίν. 102, 103, XXVII, 228-230 αρ. 2.12, πίν. 104, 105β-γ, 231-233 αρ. 2.14, 241-242 αρ. 2.21.1, πίν. 135-137, 258-259 αρ. 3.2, πίν. 179.

ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο –τόσο στα ασπρόμαυρα όσο και στα πολύχρωμα ψηφιδωτά– που γνωρίζει ιδιαίτερη εξάπλωση στα ψηφιδωτά του 4ου αι. μ.Χ.³⁵.

Στην πολύ πενιχρή βιβλιογραφία που διαθέτουμε για το ψηφιδωτό του Sarazhane αναφέρονται και άλλα θέματα, όπως οι τέσσερις εποχές, κυνήγι, παιδί που παίζει με στεφάνι, πουλί που κουρνιαρίζει σε δέντρο, σάτυρος, μαινάδα κ.ά.³⁶. Από αυτά είδα και φωτογράφησα το 1994 στον εξωνάρθηκα της Αγίας Σοφίας μόνο το τελάρο με το κυνήγι (εικ. 21)³⁷ –αδημοσίευτο κι αυτό³⁸–, ενώ μια φωτογραφία του τελάρου με τη μαινάδα βρήκα τελευταία σε παλαιό τεύχος τουρκικού περιοδικού (εικ. 22)³⁹.

Στο πρόσφατο ταξίδι μου στην Κωνσταντινούπολη είχα την τύχη να μπορώ να επιβεβαιώσω την ύπαρξη και των υπόλοιπων θεμάτων, από τα οποία ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η παράσταση των παιδιών (και όχι ενός μόνον παιδιού, όπως αναφέρεται) που παίζουν κυλώντας ρόδες, ένα θέμα που το γνωρίζουμε και από το ψηφιδωτό του Μεγάλου Παλατιού⁴⁰. Το τελάρο βρίσκεται σε πολύ κακή κατάσταση (διακρίνονται έντονα ίχνη πυρκαγιάς), μπορεί όμως κανείς να αποκαταστήσει την περίκεντρη σύνθεση μέσα στην οποία αναπτύσσεται η παράσταση αυτή⁴¹.

Κανένα στοιχείο δεν διαθέτουμε για ένα άλλο ψηφιδωτό, με παράσταση προσωποποίησης Τύχης ή Αφθονίας, που κι αυτό φυλάσσεται –χωρίς καμιά ένδειξη– στο αίθριο του ναού της Αγίας Ειρήνης (εικ. 23) και εικονογραφικά είναι συγγενικό με εκείνο που αποκαλύφθηκε στην περιοχή Samatya (εικ. 5). Τόσο το ψηφιδωτό με την προσωποποίηση, όσο και εκείνο του κυνηγιού (εικ. 21) συγκρίνονται πολύ καλά με παρόμοια ψηφιδωτά από τη Συρία⁴² και άλλες περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου. Στη Θεσσαλονίκη, το ψηφιδωτό της οδού Αιόλου 21, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω⁴³, περιλαμβάνει επίσης στον διάκοσμό του προσωποποιήσεις, όπως και το ψηφιδωτό μιας πλούσιας αγροτικής έπαυλης που

35. Ό.π., 127.

36. Janin 1954, 212. — Lafontaine 1959-1960, 359.

37. Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 154, εικ. 165. Το ψηφιδωτό του κυνηγιού αναφέρεται και από την Hellenkemper-Salies 1987, 307.

38. Εκτός από μικρό τμήμα του πλαισίου του, φωτογραφία του οποίου δημοσιεύεται στην Campbell 1979, 290, πίν. 43 εικ. 10.

39. *Istanbul Arkeoloji Müzeleri Yilligi* (Annual of the Archaeological Museums of Istanbul) 7 (1956) εικ. 1.

40. Brett 1949, 69-70, πίν. 29. — Cimok 2005-1, 14-15, εικ. 5. Το παιχνίδι στο Μεγάλο Παλάτι διαδραματίζεται στο τσίρκο.

41. DM. 2, πίν. 348b,c.

42. Πρβλ. Hellenkemper-Salies 1987, 307. Για το θέμα των προσωποποιήσεων αφηρημένων εννοιών βλ. Campbell 1994· Kiilerich 1998.

43. Βλ. παραπάνω, σ. 313.

ανασκάφηκε πριν από μερικά χρόνια στο Ωραιόκαστρο, στην ευρύτερη περιοχή της πόλης⁴⁴.

Θα σταθώ για λίγο και στο γεωμετρικό θέμα του πλαισίου του ψηφιδωτού του κυνηγιού –δεν πλαισιώνει μόνο το κυνήγι αλλά μεγάλον αριθμό παραστάσεων– που αποτελείται από αλυσιδωτά συνδεδεμένους κύκλους κοσμημένους στις ταινίες με δύο διαφορετικά θέματα: με αλυσοειδή πλοχμό και με κυματοειδή ταινία (εικ. 24). Η παρουσία ακριβώς όμοιου πλαισίου στο ψηφιδωτό της έπαυλης της περιοχής Kosafamustafaraşa (εικ. 4α) είναι ενδεικτική για την παραγωγή των τοπικών εργαστηρίων ψηφοθετών της πόλης και κάνει πιθανή τη χρονολογική τοποθέτηση και του ψηφιδωτού αυτού στο β' μισό του 5ου αι. Ίδια μορφή πλαισίου, εξάλλου, υπάρχει και στο κτήριο του γαλεριανού συγκροτήματος στη Θεσσαλονίκη, που αποκαλύφθηκε στη συμβολή των οδών Δημ. Γούναρη και Ναυαρίνου και πιθανόν αποτελούσε ένα είδος προθαλάμου της λεγόμενης βασιλικής της οδού Δημ. Γούναρη (εικ. 25)⁴⁵. Ο τύπος αυτός των αλυσιδωτά συνδεδεμένων κύκλων είναι αγαπητός και διαδεδομένος –είτε ως θέμα πλαισίου ή ως σύνθεση επιφανείας– στα ψηφιδωτά της ύστερης αρχαιότητας, και κυρίως σε εκείνα του 5ου αι. μ.Χ.⁴⁶. Το ψηφιδωτό της Θεσσαλονίκης έχει δεχτεί στο συγκεκριμένο σημείο επισκευές, που πιθανότατα χρονολογούνται στην εποχή αυτή⁴⁷.

Το ίδιο θέμα αναπτυγμένο σε σύνθεση επιφανείας συναντάται και στο ψηφιδωτό μιας άλλης οικίας της Θεσσαλονίκης, που αποκαλύφθηκε το 1991 στην Άνω Πόλη, στην οδό Μαλέα 6. Στην περίπτωση αυτή εναλλάσσονται τρία θέματα στις ταινίες των κύκλων⁴⁸.

Από την ίδια θέση Ortaköy της Συλημβρίας προέρχονται επίσης τέσσερα τμήματα ψηφιδωτού⁴⁹, που, συντηρημένα σε τελάρα, φυλάσσονται εδώ και πολλές δεκαετίες στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης και που σήμερα βρίσκονται προσωρινά στον μη επισκέψιμο χώρο εργασιών επανέκθεσης του Μουσείου αυτού. Εκεί τα είδα τον Οκτώβριο του 2006 και τα φωτογράφησα με ειδική άδεια της Διεύθυνσης του Μουσείου. Τα δύο από αυτά (εικ. 26) είναι γνωστά από ολιγόλογες αναφορές στην τουρκική βιβλιογραφία συνοδευόμενες από φωτογραφία

44. Μαρκή – Ακριβοπούλου 2003, 285-287, σχ. 3, εικ. 5.

45. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 200-202 αρ. 1.3.3, σχ. 1στ', πίν. 46.

46. Ό.π., 144, όπου και βιβλιογραφία.

47. Ό.π., 88-89.

48. Ό.π., 237-238 αρ. 2.19, πίν. 122, 123β, 124α, 125, XXXIVα· βλ. και σ. 143-144.

49. *Istanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı (Archaeological Museums of Istanbul)* 4 (1950) 10, 11, 51, εικ. 7. — Duyuran 1951, 217-218, εικ. 11, 12. — Firatlı 1955, αρ. 4962, 4984, 5079, 5080. — Hellenkemper-Salies 1990, 623-624 αρ. 7. — Cimok 2005-1, 209 εικ. 116 και ο ίδιος 2005-2, 73.

τους⁵⁰. Η «κουκουνάρα», που κοσμεί το ένα τμήμα (εικ. 26α), είναι θέμα διαδεδομένο στα ψηφιδωτά της Κωνσταντινούπολης που χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα, όπως, εξάλλου, και σε εκείνα της Θεσσαλονίκης⁵¹. Η εικονογραφία αλλά και η τεχνοτροπία του δεύτερου τμήματος με τον κάρναρο και τα άνθη (εικ. 26β) κάνουν πιθανή μια χρονολόγηση μετά τα μέσα του 5ου, και ίσως στον 6ο αι. μ.Χ.

Όμοιες είναι οι παρατηρήσεις που προκύπτουν και από τα άλλα δύο τμήματα, φωτογραφία των οποίων δεν έχει δημοσιευτεί (εικ. 27). Χαρακτηριστικό είναι κυρίως το τμήμα με τα συμπλεκόμενα κυρτόμορφα τετράγωνα (εικ. 27α), θέμα διαδεδομένο στα ψηφιδωτά του νότιου ελλαδικού χώρου κατά τον 5ο και τον 6ο αι.⁵², το οποίο, ωστόσο, δεν συνήθίζεται, από όσο έως σήμερα γνωρίζουμε, στη Μακεδονία και τη Θράκη. Αντίθετα, το πλαίσιο του ίδιου τμήματος, με την κυματοειδή ταινία που συνδυάζεται με άνθη λωτού ορθά και ανεστραμμένα εναλλάξ, ανατολικής προέλευσης, χρησιμοποιείται από τοπικά εργαστήρια της περιοχής αυτής σε ψηφιδωτά που έχουν εμφανή στοιχεία επιδράσεων από τα ψηφιδωτά του Ανατολικού Κράτους (Αμφίπολη⁵³, Φίλιπποι⁵⁴, Μαρώνεια⁵⁵). Το ίδιο θέμα διαπιστώθηκε και σε ψηφιδωτό κτηρίου που αποκαλύφθηκε το 2004 στην οδό Αιόλου 25 στη Θεσσαλονίκη⁵⁷.

Τμήματα ενός ακόμη ψηφιδωτού δαπέδου, που πιθανόν χρονολογείται στον 6ο αι. αναφέρεται ότι αποκαλύφθηκε στη συνοικία Esenköy της πόλης (εικ. 28)⁵⁸. Το ψηφιδωτό αυτό δεν προσθέτει τίποτε στα θέματα που μας απασχολούν εδώ.

Το κορυφαίο, γνωστό έως σήμερα, ψηφιδωτό δάπεδο της Κωνσταντινούπολης είναι ασφαλώς αυτό που κοσμούσε το Μεγάλο Παλάτι της πόλης. Θα χρειαζόταν πολύς χρόνος για να απαριθμήσει κανείς πόσους και ποιους ερευνητές απασχόλησε επί πολλές δεκαετίες το έργο αυτό, και

50. Βλ. σημ. 49.

51. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 367 (Θεματολογικός πίνακας), όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα τα ψηφιδωτά με το θέμα αυτό. Βλ. και ό.π., 116.

52. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 214 (Θεματολογικός πίνακας), όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα τα ψηφιδωτά με το θέμα αυτό.

53. Ε. Γ. Στίκας, ΠΑΕ (1973) 36, πίν. 34β, 36α, 37α (βασιλική Β). — Ο ίδιος, ΠΑΕ (1964) 41, παρ. πίν. Α', πίν. 28 (βασιλική Γ).

54. Βασιλική Γ εκτός των τειχών. Το συγκεκριμένο θέμα είναι αδημοσίευτο (επιτόπια έρευνα). Βλ. για τη βασιλική Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 35 (1980) Β2, 443, πίν. 261α.

55. Βασιλική στη θέση Παλινόχωρα. Το συγκεκριμένο θέμα, που διαπιστώνεται σε τμήμα ψηφιδωτού προερχόμενο από τον νόρθηκα, είναι αδημοσίευτο (επιτόπια έρευνα). Βλ. και Δουκατά-Δεμερτζή 1999, 15.

56. Πρβλ. Assimakopoulou-Atzaka 2008 (υπό έκδοση).

57. Ασημακοπούλου-Ατζακά 2006 (υπό έκδοση).

58. Dirimtekin 1962, εικ. 1-4. — Hellenkemper-Salies 1990, 624 αρ. 8.

κυρίως η χρονολόγησή του, και πόσες ειδικές μελέτες δημοσιεύτηκαν και τι υποστηρίχθηκε με πλήθος επιχειρημάτων στην καθεμιά από αυτές⁵⁹.

Σήμερα, μετά την ολοκλήρωση των συστηματικών ανασκαφικών και ερευνητικών εργασιών, που διενεργήθηκαν με τη συνεργασία Αυστριακών και Τούρκων αρχαιολόγων ανάμεσα στα χρόνια 1982-1997, έχει λυθεί πλέον το χρονολογικό πρόβλημα. Η μελέτη των ευρημάτων έδωσε για το μνημείο ένα χρονολογικό φάσμα ανάμεσα στο 485 και στο 550 το αργότερο, ενώ στρωματογραφικά δεδομένα κάτω από το ψηφιδωτό του περιστυλίου επιβεβαίωσαν την αρχική χρονολόγηση του T. Rice γύρω στα 530 μ.Χ.⁶⁰.

Οι καταβολές που πρέπει να αναζητηθούν για τους συνθετικούς τρόπους που χρησιμοποιούνται στο ψηφιδωτό του Μεγάλου Παλατιού είναι, μετά το χρονολογικό, το δεύτερο ζήτημα, που έως και σήμερα απασχολεί τους ειδικούς ερευνητές. Η G. Hellenkemper-Salies⁶¹ και ο J. Trilling⁶² παλαιότερα, και πιο πρόσφατα ο W. Jobst⁶³ και ο D. Parrish⁶⁴ έχουν επιχειρήσει να απαντήσουν στο ερώτημα αυτό, προβάλλοντας ο καθένας τα δικά του επιχειρήματα· το πρόβλημα, ωστόσο, της καταγωγής της εικονογραφίας του και της συνθετικής του αντίληψης παραμένει ακόμη ανοικτό. Η μεγάλη δυσκολία που παρουσιάζουν τα ζητήματα αυτά οφείλεται ασφαλώς στο γεγονός ότι πρόκειται για ένα μοναδικό και κορυφαίο στο σύνολο της παραγωγής ψηφιδωτών κατά την ύστερη αρχαιότητα έργο, που διακρίνεται τόσο από υψηλότερη ποιότητα όσο και από εικονογραφική πολυμορφία.

Το περιεχόμενο των παραστάσεων του ψηφιδωτού του Μεγάλου Παλατιού διακρίνεται από μεγάλη ποικιλία⁶⁵: σκηνές από την καθημερινή και την αγροτική ζωή, δηλ. βοσκοί και χωρικοί σε καθημερινές ασχολίες (εικ. 29), κυνηγοί (εικ. 30), παιδιά σε ώρα παιχνιδιού (εικ. 31α), ημέρα και άγρια ζώα (εικ. 31β, 32), εξωτικοί γρύπες (εικ. 32β), συνθέσεις πάλης ζώων (εικ. 32) και, σε μικρότερη κλίμακα, μυθολογικές παραστά-

59. Έχουν προταθεί χρονολογήσεις που κυμαίνονται από τον 4ο έως τα τέλη του 7ου αι. Τον πίνακα του συνόλου των δημοσιεύσεων έως το έτος 1987 βλ. στην Hellenkemper-Salies 1987, 275· πρόσθ. Trilling 1989. Σύντομο διάγραμμα της έρευνας της σχετικής με το ψηφιδωτό του Μεγάλου Παλατιού βλ. και Dunbabin 1999, 232-235.

60. Jobst – Vettters 1992. — Jobst – Erdal – Gurtner 1997. — Jobst – Kastler – Scheibelreiter 1999· και τελευταία Jobst 2005. Βλ. και Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 153-154, εικ. 59.

61. Hellenkemper-Salies 1987.

62. Trilling 1989.

63. Jobst 2005.

64. Parrish 2005.

65. Λεπτομερή κατάταξη των θεμάτων του ψηφιδωτού βλ. Trilling 1989, 55, και κυρίως 69-71.

σεις (εικ. 33). Όλα αυτά αναπτύσσονται σε τέσσερις ζώνες, η μία πάνω από την άλλη, οι οποίες δεν διαχωρίζονται μεταξύ τους με οποιαδήποτε μορφή πλαισίου.

Οι μορφές ή οι ομάδες των μορφών –χωρίς καθόλου να συνωστιζονται και χωρίς να ταυτίζονται με οποιεσδήποτε επιγραφές– χωρίζονται μεταξύ τους με την παρεμβολή στοιχείων τοπίου που παίζουν έναν καθαρά διακοσμητικό ρόλο. Η ονομασία που συχνά δίνεται για τα ψηφιδωτά του τύπου αυτού στη βιβλιογραφία είναι *figure carpets*, χαλιά δηλ. με παραστάσεις μορφών, ενώ τελευταία, στη θέση του όρου αυτού, προτάθηκε ως καταλληλότερος ο όρος *animated landscape* (*paysage animé*)⁶⁶. Στο ψηφιδωτό του Μεγάλου Παλατιού έχουν διασωθεί 150 περίπου ανθρώπινες μορφές και πλήθος αρχιτεκτονικών και φυσικών στοιχείων, όπως πύργοι, καλύβες, μύλοι, γέφυρες, πηγάδια, βράχια, δέντρα και φυτά (εικ. 34).

Εκείνο που πρέπει να τονίσουμε είναι ότι δεν πρόκειται για ένα πρόγραμμα με εικονογραφική ενότητα, δεν διακρίνεται δηλ. κάποια εσωτερική συνάφεια των μορφών και των υπόλοιπων παραστάσεων, οι οποίες προβάλλονται σε ένα ολόλευκο βάθος που λειτουργεί ως ένας απολύτως ουδέτερος φορέας τους. Απουσιάζει εντέλει κάθε πρόθεση αφηγηματικότητας.

Άξιο ιδιαίτερης μνείας είναι, τέλος, το θαυμάσιο πλαίσιο του ψηφιδωτού με την ελισσόμενη άκανθα, στις έλικες της οποίας αναπτύσσεται αξιοθαύμαστη ποικιλία θεμάτων (εικ. 35, 36). Η ποιότητα του πλαισίου αυτού, που μιμείται ζωγραφική παραπέμποντας σε ανάλογα ελληνιστικά έργα, είναι πραγματικά μοναδική.

Για την εξέλιξη των ψηφιδωτών επιδαπέδιων στρώσεων στη Θεσσαλονίκη κατά τον 6ο μ.Χ. αι. δεν έχει κανείς να παρατηρήσει πολλά πράγματα. Μετά τα μέσα του 5ου αιώνα καθιερώνονται κοινοί καλλιτεχνικοί τρόποι έκφρασης στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, όσον αφορά τόσο στις γενικές αρχές σύνθεσης του διακόσμου όσο και στο θεματολόγιο –παρά το γεγονός της δημιουργίας ενός συγκεκριμένου τοπικού ύφους στην καθεμιά από τις περιοχές του χώρου αυτού, μάρτυρα της ανάπτυξης τοπικών εργαστηρίων. Η τέχνη του ψηφιδωτού στη Θεσσαλονίκη ακολουθεί την ίδια τροχιά εξέλιξης στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο στον οποίο η πόλη ανήκει⁶⁷. Οι ελεύθερες εικονιστικές συνθέσεις, όπως τις είδαμε στην Κωνσταντινούπολη ή στη Συρία, δεν ευδοκίμησαν στον χώρο αυτόν.

66. Jobst 2005, 1100-1101.

67. Για την εξέλιξη των ψηφιδωτών διακοσμήσεων στη Θεσσαλονίκη μετά τα μέσα του 5ου και στον 6ο αι. βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 147-157.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εξετάζοντας, με βάση το υλικό που είναι έως σήμερα γνωστό, τα ψηφιδωτά δάπεδα της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, των δύο μεγαλύτερων κέντρων της αυτοκρατορίας κατά την ύστερη αρχαιότητα, και προσπαθώντας να τα ερευνήσουμε κάτω από το πρίσμα των σχέσεων και των διαφορών τους, καταλήγουμε στις παρακάτω παρατηρήσεις:

1) Κατά τον 4ο και το α' μισό του 5ου αι. μ.Χ. τα ψηφιδωτά δάπεδα που είναι γνωστά και στις δύο πόλεις ακολουθούν την εξέλιξη της Κοινής, που είναι διαδεδομένη σε όλο τον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Τα όποια κοινά χαρακτηριστικά ανιχνεύονται οφείλονται κατά κανόνα στο γεγονός αυτό και όχι σε άμεση επίδραση των εργαστηρίων της μιας πόλης πάνω στα εργαστήρια της άλλης. Τα ψηφιδωτά, εξάλλου, της Κωνσταντινούπολης παρουσιάζουν εμφανείς ομοιότητες με τα συριακά ψηφιδωτά της εποχής αυτής.

2) Όσον αφορά στον 6ο αι. μ.Χ., και ιδιαίτερα στην εποχή του Ιουστινιανού, κατά την οποία η τέχνη του ψηφιδωτού γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση, το σημαντικότερο έργο της Κωνσταντινούπολης είναι το ψηφιδωτό του Μεγάλου Παλατιού. Τίποτε ανάλογο δεν γνωρίζουμε από τη Θεσσαλονίκη, τα σωζόμενα ψηφιδωτά της οποίας δεν διαφοροποιούνται από τα υπόλοιπα του ευρύτερου χώρου της Μακεδονίας και της Βαλκανικής γενικότερα.

Από άποψη συνθετική και εικονογραφική το ψηφιδωτό του Μεγάλου Παλατιού εντάσσεται στο πνεύμα της εξέλιξης του συγκεκριμένου καλλιτεχνικού είδους στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, όπου μετά τα μέσα του 5ου αι. μ.Χ. διαδόθηκαν οι εικονιστικές συνθέσεις που αναπτύσσονται ελεύθερα σε ουδέτερο λευκό βάθος, ενώ από άποψη ποιότητας ξεπερνά οτιδήποτε εικονογραφικά συγγενικό γνωρίζουμε από άλλες περιοχές. Πολλές από τις εικονιζόμενες παραστάσεις ή μορφές έχουν τη σφραγίδα της υψηλής αισθητικής, καθώς διακρίνονται από κλασικό ήθος και μοιάζουν σαν να διατηρούν νωπά τα επιτεύγματα της ελληνιστικής τέχνης. Είναι πιθανόν επίσης ότι το έργο αυτό διατηρεί αναμνήσεις από τη ζωγραφική της πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής, που κοσμούσε πολυτελείς επαύλεις και ανακτορικά κτίσματα στα κέντρα της Δύσης. Εκφράζει, τέλος, το υψηλότερο σημείο στο οποίο έφτασε η τέχνη του ψηφιδωτού δαπέδου στην ύστερη αρχαιότητα, ενώ, μαζί και με άλλα είδη τέχνης (την αρχιτεκτονική, τη γλυπτική, τη μικροτεχνία, την υφαντική, τη ζωγραφική των χειρογράφων), αντανακλά το αισθητικό περιβάλλον και την πολυτέλεια που οι αριστοκρατικές τάξεις, η ελίτ της εποχής

–στην οποία ασφαλώς ανήκε ο αυτοκρατορικός ιδιοκτήτης του Μεγάλου Παλατιού– εμπνευσμένες από την κλασική τους παιδεία, επεφύλασσαν για τη διαβίωσή τους κατά την εποχή του Ιουστινιανού.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Arkitekt	Arkitekt. Aylık Mimarlık, Şehircilik ve Belediyecilik Dergisi.
Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984	Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού, <i>Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne</i> , Thessalonique 28 septembre - 4 octobre 1980, Città del Vaticano - Thessalonique 1984, Α', 361-444.
Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003	Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Ψηφιδωτά δάπεδα. Προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού. <i>Εξι κείμενα</i> , Θεσσαλονίκη 2003.
Ασημακοπούλου-Ατζακά 2006	Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης - Ευρήματα πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών (1998-2005). Παρατηρήσεις σχετικά με εργαστήρια ψηφοθετών της πόλης, <i>ΑΕΜΘ</i> 20 (2006) (υπό έκδοση).
Assimakopoulou-Atzaka 1991	P. Assimakopoulou-Atzaka, The Mosaic Pavements of the Aegean Islands during the Early Christian Period, <i>XXXVIII Corso di Cultura sull'arte Ravennate e Bizantina</i> , Ravenna, 15/20 marzo 1991, 33-65.
Assimakopoulou-Atzaka 2008	P. Assimakopoulou-Atzaka, Iconographical Study of the Mosaic Pavement, στο Ö. Tunca – T. Waliszewski et V. Koniordos (εκδ.), <i>Tell Amarna (Syrie) V. La basilique byzantine et ses mosaïques</i> (Publications de la Mission archéologique de l'Université de Liège en Syrie), Louvain - Paris - Dudley (MA) 2008 (υπό έκδοση).
Balty 1995	J. Balty, Note d'iconographie dionysiaque: La mosaïque de Sarrîn (Osroène), στο J. Balty, <i>Mosaïques antiques du Proche-Orient</i> , Paris 1995, 255-262.
Brett 1949	G. Brett, The Mosaic, στο <i>The Great Palace of the Byzantine Emperors, being a first report on the excavations carried out in Istanbul on behalf of the Walker Trust (The University of St. Andrews)</i> , 1935-1938, Oxford 1949 ² , 64-97.
Campbell 1979	Sh. D. Campbell, Roman Mosaic Workshops in Turkey, <i>AJA</i> 83 (1979) 287-292.
Campbell 1994	Sh. D. Campbell, Enhanced Images: The Power of Gems in Abstract Personifications, <i>MGR</i> IV, σ. 55-59.

- Cimok 2005-1 F. Cimok (εκδ.), *Mosaics in Istanbul*, Istanbul 2005 (first enlarged printing).
- Cimok 2005-2 F. Cimok (εκδ.), *The Treasures of Istanbul Archaeological Museums*, Istanbul 2005.
- Del Medico 1955 H. E. del Medico, À propos d'une mosaïque découverte à Istanbul, *Byzantinoslavica* 16.2 (1955) 255-264.
- Dirimtekin 1962 F. Dirimtekin, Mosaic Pavement discovered near Esenköy, in the district of Mahmud Bey, west of Istanbul, *Ayasofya Müzesi Yıllığı (Annual of Ayasofya Museum)* 4 (1962) 51-52.
- DM. 2 C. Balmelle, M. Blanchard-Lemée, J.-P. Darmon, S. Gozlan, M.-P. Raynaud, *Le Décor géométrique de la mosaïque romaine, II. Répertoire graphique et descriptif des décors centrés*, Paris 2002.
- Δουκατά-Δεμερτζή 1999 Σ. Δουκατά-Δεμερτζή, Παληόχωρα Μαρωνείας 1999, *AEMΘ* 13 (1999) 15-28.
- Dunbabin 1999 K. M. D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999.
- Duyuran 1951 R. Duyuran, İzmit ve Silivri'de Yapılan Arkeolojik Araştırmalar:1947-48, *Belleten* 15 (1951) 213-218.
- Duyuran 1952 R. Duyuran, 1952 Yılında Arkeolojik Çalışmalar, *Arkitekt* (1952) 191-198.
- Duyuran 1960 R. Duyuran, Mosaïques découvertes près de la prefecture d'Istanbul, *Istanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı (Annual of the Archaeological Museums of Istanbul)* 9 (1960) 70-72.
- Firatli 1955 N. Firatli, *A Short Guide to the Byzantine Works of Art in the Archaeological Museum of Istanbul*, Istanbul 1955.
- Guiglia Guidobaldi 1982 A. Guiglia Guidobaldi, Note preliminari per una definizione dell'arte pavimentale constantinopolitana dei primi secoli, XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien, 4-9 October 1981, Akten, II/4 (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/4), Wien 1982, 403-413.
- Harrison – Lawson 1967 R. M. Harrison – G. R. J. Lawson, The Mosaics in front of the Vilayet Building in Istanbul, *Istanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 13-14 (1967) 216-218.
- Hellenkemper-Salies 1987 G. Hellenkemper-Salies, Die Datierung der Mosaiken im Grossen Palast zu Konstantinopel, *Bonner Jahrbücher* 187 (1987) 273-308.
- Hellenkemper-Salies 1990 G. Hellenkemper-Salies, *RbK* IV (1990) 613-625 (λ. Konstantinopel, κεφ. Mosaik und Malerei).
- Janin 1954 R. Janin, Constantinople Byzantine. Notes sur de récentes découvertes, *REB* 12 (1954) 210-213.

- Jobst 1977 W. Jobst, *Römische Mosaiken aus Ephesos, I. Die Hanghäuser des Embolos* (Forschungen in Ephesos VIII/2), Wien 1977.
- Jobst 2005 W. Jobst, Das Palastmosaik von Konstantinopel. Chronologie und Ikonographie, MGR IX.2, 1083-1101.
- Jobst – Vettters 1992 W. Jobst – H. Vettters, *Mosaikenforschung im Kaiserpalast von Konstantinopel. Vorbericht über das Forschungs- und Restaurierungsprojekt am Palastmosaik in den Jahren 1983-1988* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 228. Band), Wien 1992.
- Jobst – Erdal – Gurtner 1997 W. Jobst – B. Erdal – C. Gurtner, *Istanbul – Das grosse byzantinische Palastmosaik. Seine Erforschung, Konservierung und Präsentation 1983-1997*, Istanbul 1997.
- Jobst – Kastler – Scheibelreiter 1999 W. Jobst – R. Kastler – V. Scheibelreiter (εκδ.), *Neue Forschungen und Restaurierungen im byzantinischen Kaiserpalast von Istanbul* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 273. Band), Wien 1999.
- Kiilerich 1998 B. Kiilerich, The Abundance of Nature – The Wealth of Man: Reflections on an Early Byzantine Seasons Mosaic from Syria, *Kairos. Studies in Art History and Literature in Honour of Professor Gunilla Åkerström-Hougen* (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature, Pocket-book 147), Jonsered 1998, 22-31.
- Kleiss 1965 W. Kleiss, *Topographisch-archäologischer Plan von Istanbul. Verzeichnis der Denkmäler und Fundorte*, Tübingen 1965.
- Lafontaine 1959-1960 J. Lafontaine, Fouilles et découvertes byzantines à Istanbul de 1952 à 1960, *Byzantion* 29-30 (1959-1960) 339-386.
- Lavagne κ.ά. 2000 H. Lavagne, E. de Balanda, A. U. Echeverría (εκδ.), *Mosaïque. Trésor de la Latinité des origines à nos jours*, Paris 2000.
- Levi 1947 D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton 1947.
- Μαρκή 1998 E. Μαρκή, Ψηφιδωτό δάπεδο με προσωποποιήσεις μηνών στη Θεσσαλονίκη, *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 141-150.
- Μαρκή – Ακριβοπούλου 2003 E. Μαρκή – Σ. Ακριβοπούλου, Ανασκαφή αγρέ-παυλης στο Παλιόκαστρο Ωραιολοκάστρου, *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 283-298.

- MGR IV *La Mosaïque Gréco - Romaine IV. IVe Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique, Trèves 8-14 août 1984 (Supplément au Bulletin de l'AIEMA), Paris 1994.*
- MGR IX.2 *La Mosaïque Greco-Romaine IX, Rome 5-10 novembre 2001, Rome 2005, vol. 2 (Collection de l'École Française de Rome - 352).*
- Müller-Wiener 1977 W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977.
- Parrish 2004 D. Parrish, Dionysos and his circle in mosaics of Late Antiquity, *Mélanges d'Antiquité Tardive. Studiola in honorem Noël Duval* (Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 5), Turnhout, Belgium 2004, 75-84.
- Parrish 2005 D. Parrish, The Art-Historical Context of the Great Palace Mosaic at Constantinople, MGR IX.2, 1103-1117.
- Piccirillo 1993 M. Piccirillo, *The Mosaics of Jordan* (American Center of Oriental Research Publications no. 1), Amman 1993.
- RbK *Reallexikon zur byzantinischen Kunst.*
- REB *Revue des Études Byzantines.*
- Schneider 1941 A. M. Schneider, *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu Istanbul* (Istanbuler Forschungen, Band 12), Berlin 1941.
- Schumacher 1977 W. N. Schumacher, *Hirt und «Guter Hirt»* (Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte, 34. Supplementheft), Rom - Freiburg - Wien 1977.
- Trilling 1989 J. Trilling, The Soul of the Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of the Byzantine Imperial Palace in Constantinople, *DOP* 43 (1989) 27-72.
- Tunay 2001 M. I. Tunay, Byzantine Archaeological Findings in Istanbul during the Last Decade, στο N. Necipoğlu (εξδ.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden - Boston - Köln 2001, 217-231.
- Von Holbach 1909 Fr. Von Holbach, Prokonnessos, *AM* 34 (1909) 399-402.

Νίκος Παπαγεωργίου

Η ΘΕΟΤΟΚΟΣ «ΑΞΙΟΝ ΕΣΤΙ» ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΣΤΗ ΣΑΜΑΡΙΝΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Με την παρούσα εργασία παρουσιάζεται μια σπάνια εικονογραφική σύνθεση της Θεοτόκου από τον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Σαμαρίνας Γρεβενών. Ο ναός βρίσκεται σε απόσταση πέντε χιλιομέτρων νοτιοδυτικά του οικισμού (στα όρια περίπου των νομών Γρεβενών - Ιωαννίνων) και απέχει 100 περίπου μέτρα από το καθολικό της Αγίας Παρασκευής, γεγονός που οδηγεί στη σκέψη ότι θα πρέπει να αποτελούσε τον κοιμητηριακό ναό της Μονής.

Ο ναός εξωτερικά δίνει την εντύπωση μιας δρομικής βασιλικής της τουρκοκρατίας με ενιαία δίρριχτη στέγη. Στην πραγματικότητα, όπως διακρίνεται από την κάτοψη, ο ναός ενσωματώνει τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου τρουλαίου ναού. Η αρχιτεκτονική σύνθεση του ναού και κυρίως η διακριτή στέγαση των δώδεκα επιμέρους χώρων του που διακρίνονται με σαφήνεια μεταξύ τους, μέσω των σφενδονίων, πρέπει να αποκλείσει τον χαρακτηρισμό της ως τρίκλιτης βασιλικής. Ο τυφλός ημισφαιρικός θόλος που τοποθετήθηκε αντί του τρούλου, στηρίζεται μέσω σφαιρικών τριγώνων σε τέσσερις κίονες, ενώ ένα ζεύγος πεσσών προς ανατολάς χωρίζει το ανεξάρτητο ιερό από τον κυρίως ναό. Η υπόλοιπη θολοδομία των τεσσάρων σκελών του σταυρού, των γωνιακών διαμερισμάτων και του ιερού παρουσιάζει ποικιλία από αυτοσχεδιαστικές λύσεις συνήθεις στη ναοδομία της εποχής. Το δυτικό και ανατολικό σκέλος, καθώς και ο κεντρικός χώρος του ιερού, καλύπτονται από κανονικές ημικυλινδρικές καμάρες. Για το νότιο και βόρειο σκέλος του σταυρού επελέγη η λύση ιδιόμορφων ημισκαφοειδών θόλων.

Αρχικά ο ναός ήταν αφιερωμένος, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, όπως και το καθολικό, στην Αγία Παρασκευή και αργότερα αφιερώθηκε στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Η μετονομασία του ναού από τη μνήμη της Αγίας Παρασκευής στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος έγινε οπωσδήποτε πριν από το 1856, καθώς αυτή αναφέρεται στη διήγηση του Σαμαριναίου Χρυσάνθου, πρώην επισκόπου Θαυμακού, η οποία χρονολογείται στα 1856 και μεταξύ άλλων μας πληροφορεί και για την αλλαγή της λατρείας που είχε ήδη συντελεστεί.

Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή ο ναός διακοσμήθηκε στα 1819 από τους ζωγράφους Μιχαήλ και παπα-Ιωάννη Αναγνώστου. Οι επιφάνειες του ναού είναι όλες κατάγραφες, ακόμη και οι ελκυστήρες κοσμούνται με φυτικά μοτίβα¹. Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος είναι και ο μοναδικός ναός στον οποίο συνεργάστηκαν οι δύο αδελφοί ζωγράφοι. Από τους ζωγράφους μπορούμε να παρακολουθήσουμε, σχεδόν αδιάλειπτα, μόνο την πορεία του Μιχαήλ, έργα του οποίου εντοπίζονται μέχρι το 1821 στον Δυτικομακεδονικό και στον Θεσσαλικό χώρο, ενώ μετά το 1826 δραστηριοποιείται σε περιοχές εκτός των σημερινών Ελληνικών συνόρων όπως στην Αλβανία, στη FYROM και στη Βουλγαρία, με μόνη εξαίρεση τον ναό του Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας Σερρών.

Η δυτική καμάρα του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος είναι αφιερωμένη εξ ολοκλήρου στη λατρεία της Θεοτόκου, με έναν εκτενέστατο κύκλο, ο οποίος περιλαμβάνει σκηνές από τη ζωή, τα θαύματα και από εικονιστικές αποτυπώσεις βιβλικών και λειτουργικών κειμένων. Οι σκηνές που αναφέρονται στη Θεοτόκο, ξεκινούν ουσιαστικά από τη μεγαλειώδη παράσταση της Κοίμησης στον δυτικό τοίχο, μαζί με τις δύο συμπληρωματικές σκηνές του Γενεσίου και των Εισοδίων, αριστερά και δεξιά της. Συνεχίζουν με την παράσταση της Μετάστασης, στη συνηθισμένη θέση πάνω από την Κοίμηση. Ο κύκλος συνεχίζει στην καμάρα όπου και αποδίδεται εικαστικά το μεγαλυνάριον της Θεοτόκου «Άξιον Εστί», (εικ. 1, 2) σε μια πρωτότυπη σύνθεση, η οποία προκύπτει από συγκερασμούς παραστάσεων με έντονο θεολογικό και συμβολικό περιεχόμενο, γεγονός που αποδεικνύει την εκκλησιαστική και θεολογική παιδεία του ζωγράφου.

Χαμηλά στις δύο πλευρές της καμάρας παριστάνονται τέσσερα θαύματα της Θεοτόκου, από δύο σε κάθε πλευρά, ενώ το δυτικό μέτωπο του τόξου καταλαμβάνει η παράσταση της Ζωοδόχου Πηγής. Το εσωράχιο του δυτικού τόξου του κεντρικού θόλου καταλαμβάνει η προεικονιστική σκηνή, Κλίμακα του Ιακώβ, η οποία συνδέει θεολογικά ολόκληρο τον κύκλο της Θεοτόκου με τον Παντοκράτορα. Οι παραστάσεις που σχετίζονται με την Παναγία εμπλουτίζονται με τις σκηνές των θαυμάτων της, διευρύνοντας έτσι τον «παραδοσιακό» Θεομητορικό κύκλο με νέα επεισόδια προσδίδοντάς του πλέον Μαριολογική χροιά. Τα θέματα αυτά αντλούνται από θρησκευτικά κείμενα με έντονες δυτικές θεολογικές

1. Ν. Παπαγεωργίου, *Το καθολικό της Αγίας Παρασκευής και ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Σαμαρίνας Γρεβενών. Συμβολή στη μελέτη της θρησκευτικής ζωγραφικής στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα στη Δυτική Μακεδονία*, ανέκδοτη δ.δ., Θεσσαλονίκη 2004, σ. 83 κ.ε.

επιδράσεις², όπως το βιβλίο *Αμαρτωλών Σωτηρία* του μοναχού Αγαπίου Λάνδου του Κρητός. Οι πηγές του έργου είναι κυρίως δυτικές, ενώ στο μεγαλύτερο μέρος του αποτελεί απλή μεταγραφή στα ελληνικά του ρωμαιοκαθολικού εγχειριδίου *Dialogus Miraculorum* του Caesarius von Heisterbach και με τις συνεχείς εκδόσεις του για περισσότερο από τρεις αιώνες αποτέλεσε χρήσιμο βοήθημα για τους κληρικούς, καθώς πρόσφερε στοιχειώδεις αλλά απαραίτητες γνώσεις για τη θρησκευτική ζωή και θεωρήθηκε ο «συνέκδημος του ορθόδοξου μοναχισμού»³.

Η Θεοτόκος «Ἄξιον Ἑστί» (εικ. 1,2) καταλαμβάνει τη δυτική καμάρα του ναού σε μία, αν όχι μοναδική, τουλάχιστον σπάνια σύνθεση. Στοιχεία από διάφορες παραστάσεις συμφύρονται σε μια προσπάθεια να αποδοθεί η νέα σύνθεση, η οποία αποδίδει το μεγαλυνάριο «Ἄξιον Ἑστί», το οποίο και αναγράφεται σε ταινίες στην παράσταση.

Η Θεοτόκος εικονίζεται στη μέση της παράστασης καθισμένη σε θρόνο μη διακριτό, με ελαφρά στροφή προς τα αριστερά, να πατά πάνω σε κυκλωτερή νέφη. Φέρει μεγάλες αγγελικές φτερούγες ανοιχτές, στοιχείο πολύ σπάνιο στην εικονογραφία. Στο δεξί πόδι της Θεοτόκου κάθεται ο μικρός Χριστός, τον οποίο αγκαλιάζει με το δεξί της χέρι και ταυτόχρονα τον στηρίζει. Στο αριστερό της χέρι κρατά κλαδί, το οποίο απολήγει σε ολάνθιστα κόκκινα κρίνα. Φορεί δυτικό μαφόριο που δένει σε κόμπο μπροστά στο στήθος⁴ και στο κεφάλι φέρει στέμμα. Ο μικρός Χριστός με το δεξί του χέρι δείχνει προς το κεφάλι του, ενώ με το αριστερό ευλογεί προσβλέποντας ταυτόχρονα στο πρόσωπο της μητέρας του.

Αριστερά και δεξιά της Θεοτόκου πλήθος αγγέλων, ολόσωμων ή σε προτομή, χερουβείμ ή Σεραφείμ άδουν τον ύμνο προς την «Κυρία των Αγγέλων», στρέφοντας την κεφαλή τους ή δείχνοντας προς αυτήν. Επάνω σε δύο σειρές η αρχή του ύμνου, με κεφαλαία γράμματα: ΑΞΙΟΝ ΕΣΤΙΝ ΩΣ ΑΛΗΘΩΣ ΜΑΚΑΡΙΖΕΙΝ ΣΕ ΤΗΝ ΘΕΟΤΟΚΟΝ ΤΗΝ ΑΕΙΜΑΚΑΡΙΣΤΟΝ / ΚΑΙ ΠΑΝΑΜΩΜΗΤΟΝ Κ(ΑΙ) ΜΗΤΕΡΑ - ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΗΜΩΝ. Στο ανοικτό ειλη-

2. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Θρησκευτικοί ανταγωνισμοί στο πεδίο της θρησκευτικής τέχνης. Η περίπτωση των Ιονίων Νήσων (13ος-18ος αι.), *Το Βυζάντιο Σήμερα 2: Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος* (12ος-17ος αιώνες), ΙΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1998, σ. 217-237. Αναδημοσίευση στο Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Μελέτες για τη Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, Αθήνα 2002, ΧΙΥ, σ. 231-253. — D. Medaković, *Bogorodica Zivonosni istočnik u srpskoj umetnosti*, Zbornik Radova Vizantinoloskog Instituta, τ. 5, 1958, σ. 214-215.

3. Ελ. Κακούλιδου-Πάνου, *Ο Αγάπιος Λάνδος και το έργο του, εισαγωγή στην έκδοση Αμαρτωλών Σωτηρία*, Θεσσαλονίκη 1972. — Δ. Κωστούλα, *Αγάπιος Λάνδος ο Κρης. Συμβολή στη μελέτη του έργου του*, Ιωάννινα 1983. — Ν. Παπαγεωργίου, *Συμβολή* (βλ. υποσημ. 1) 23-35, 212-225, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

4. Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μήτηρ Θεού Βρεφοκρατούσα στην Εισάρκωση και το Πάθος*², Αθήνα 1994, σ. 282, 286 και αλλού.

τό που κρατά ο ολόσωμος άγγελος αριστερά διαβάζουμε *ΤΗΝ ΤΙΜΙΟΤΕΡΑΝ ΤΩΝ - ΧΕΡΟΥΒΙΜ* και στο αντίστοιχο ειλητό του ολόσωμου αγγέλου δεξιά: *ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΟΤΕΡΑΝ ΑΣΥΓΚΡΙΤΩΣ ΤΩΝ ΣΕ-ΡΑ ΦΙΜ*.

Αριστερά της Θεοτόκου κάθετα: *ΤΗΝ ΑΔΙΑΦΘΟΡΩΣ ΘΕΟΝ ΛΟΓΟΝ ΤΕΚΟΥΣΑΝ* και δεξιά της αντίστοιχα *ΤΗΝ ΟΝΤΩΣ ΘΕΟΤΟΚΟΝ ΣΕ ΜΕΓΑΛΥΝΟΜΕΝ*.

Κάτω από τα νέφη στα οποία πατά η Θεοτόκος, αναπτύσσεται το θέμα της Ρίζας του Ιεσσαί. Στο κάτω μέρος ο Ιεσσαί ξαπλωμένος με την κεφαλή προς τα αριστερά, την οποία στηρίζει με το δεξί του χέρι, το οποίο με τη σειρά του ακουμπά πάνω σε χρυσοκέντητο κυλινδρικό προσκέφαλο. Με το αριστερό του χέρι κρατά τον κορμό της αμπέλου, ο οποίος φύεται από το στήθος του και διακλαδίζεται σε δύο κληματίδες. Η κάθε μία από αυτές σχηματίζει έξι κυκλικές κολπώσεις σε τρεις σειρές αντίστοιχα, οι οποίες συνδέονται περίτεχνα μεταξύ τους με διάφορους κλώνους και μέσα σε αυτές παριστάνεται από ένας προφήτης με ειλητό και το αντίστοιχο σύμβολό του, αισθητοποιώντας έτσι τις προφητικές ρήσεις που συνδέονται με τις βιβλικές προεικονίσεις της Παναγίας.

Στην πρώτη σειρά επάνω, αριστερά του Ιεσσαί, παριστάνεται ο Προφητάναξ *ΔΑΒΙΔ* (εικ. 1, 2). Φορεί στέμμα και στρέφει προς τα αριστερά. Στο δεξί του χέρι κρατά την κιβωτό σε σχήμα τράπεζας με κιβώριο και ταυτόχρονα ειλητό ανοιχτό στο οποίο αναγράφεται *ΕΓΩ ΚΙΒΩΤΟΝ / ΗΓΙΑΣΜΕ[ΝΗΝ]*.

Στη δεύτερη σειρά απεικονίζονται τρεις προφήτες: ο *ΑΒΑΚΟΥΜ* εικονίζεται σχεδόν κατ' ενώπιον με το κεφάλι στραμμένο δεξιά (εικ. 1, 2). Στο δεξί χέρι κρατά από επάνω ανοιχτό ειλητό στο οποίο αναγράφεται: *ΕΙΔΟΝ ΣΕ ΔΑΚΥ / Κ(ΑΙ) ΚΑΤΑΣΚΙΟΝ / όρος*. Το αριστερό του χέρι είναι λυγισμένο και με την παλάμη ανοιχτή δείχνει προς τη Θεοτόκο σε ένδειξη ομιλίας. Λίγο πιο ψηλά από την παλάμη του αριστερού του χεριού παριστάνεται βραχλώδες όρος με δέντρα.

ΙΑΚΩΒ (εικ. 1, 2) ο πατριάρχης, ακολουθεί μετά τον Γεδεών, στρέφει προς τα δεξιά κρατώντας στο αριστερό χέρι ανοιχτό ειλητό στο οποίο αναγράφεται *ΕΓΩ ΚΑ/ΘΥΠΝΟΥ / ΚΛΙΜΑ/ΚΑ*. Αριστερά και πίσω του απεικονίζεται κλίμακα.

ΓΕΔΕΩΝ (εικ. 1, 2) Είναι ο τρίτος προφήτης της δεύτερης σειράς. Παριστάνεται σε αντικίνηση με το κεφάλι στραμμένο αριστερά. Στο δεξί χέρι κρατά το ανοιχτό ειλητό όπου και διαβάζουμε *ΠΟΚ / ΟΝ ΣΕ / ΑΓΝΗ Π / ΠΙΝ / ΚΕ κλη / κα*. Πάνω από το απλωμένο στο πλάι αριστερό χέρι παριστάνεται πινάκιον εντός του οποίου υπάρχει πόκος.

ΔΑΝΙΗΛ (εικ. 1, 2) Είναι ο πρώτος της τρίτης σειράς. Στρέφει προς τα αριστερά ανασηκώνοντας προς τα επάνω το κεφάλι του. Με τον δείκτη

του αριστερού του χεριού δείχνει προς τη Θεοτόκο, ενώ στο δεξί κρατά ανοιχτό ειλητό, όπου αναγράφεται ΟΡΟΣ ΝΟΗΤΟΝ / ΟΥΠΕΡ ΕΤΜΗΘΗ. Κάτω από το αριστερό χέρι παριστάνεται κωνικό βραχίωδες βουνό.

ΙΕΖΕΚΙΗΛ (εικ. 1, 2) Είναι ο τελευταίος προφήτης της αριστερής πλευράς. Στρέφει σε αντικίνηση την κεφαλή του αριστερά, ενώ το βλέμμα στρέφεται δεξιά. Στο αριστερό του χέρι κρατά ανοιχτό ειλητό, όπου αναγράφεται ΠΥΛΗΝ ΕΙΩ ΣΕ / ΘΕΟΥ. Πάνω από το απλωμένο στο πλάι δεξί χέρι απεικονίζεται η πύλη σε μορφή κλειστών βημοθύρων.

Οι προφύτες της δεξιάς πλευράς ακολουθούν την ίδια διάταξη.

Στην πρώτη σειρά επάνω απεικονίζεται εστεμμένος ο προφήτης ΣΟΛΟΜΩΝ (εικ. 1, 2) σε πάριση θέση με τον Προφητάνακτα Δαβίδ. Στρέφει προς τα αριστερά κρατώντας στο δεξί χέρι χρυσή κλίνη και στο αριστερό, ανοιχτό ειλητό όπου αναγράφεται ΚΛΙΝΗΝ ΕΙΩ ΣΕ / ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΟΡΗΝ.

Στη δεύτερη σειρά προς τα δεξιά του προφήτη Ιεζεκιήλ παριστάνονται τρεις προφύτες. Πρώτος εικονίζεται ο ΗΣΑΙΑΣ (εικ. 1, 2). Στραμμένος προς τα αριστερά αποδίδεται κατά κρόταφον. Με το δεξί του χέρι κρατά από κάτω ανοιχτό ειλητό, ενώ το αριστερό είναι λυγισμένο και κοντά στο στήθος σε ένδειξη ευλογίας. Στο ειλητό διαβάζουμε: ΕΙΩ / ΔΕ ΛΑ/ΒΙΔΑΝ / ΑΝΘΡΑ/ΚΟ και πάνω από αυτό εικονίζεται λαβίδα.

Ακολουθεί ο προφήτης ΜΩΥΣΗΣ (εικ. 1, 2). Παριστάνεται σε αντικίνηση με το σώμα προς τα αριστερά και την κεφαλή προς τα δεξιά. Φέρει στέμμα και έχει το δεξί του χέρι στο πλάι λυγισμένο και με ανοιχτή την παλάμη σε ένδειξη ομιλίας. Στο αριστερό κρατά ανοιχτό ειλητό, όπου αναγράφεται: ΕΙΩ ΒΑΤΟΝ Α/ΚΑΤΑΦΛΕΚΤΟ. Κάτω δεξιά απεικονίζεται η Βάτος.

Τρίτος στη σειρά είναι ο ΑΑΡΩΝ (εικ. 1, 2), ο οποίος φέρει στέμμα-μήτρα και είναι στραμμένος αριστερά. Στο αριστερό χέρι κρατά ράβδο, ενώ στο ειλητό που κρατά στο αριστερό χέρι, διαβάζουμε: ΕΙΩ ΡΑΒΔΟΝ ΑΝ/ΘΗΣΑΣ ΤΟΝ ΚΤΙ/.

Στην τρίτη σειρά κάτω εικονίζεται πρώτος ο Προφήτης ΖΑΧΑΡΙΑΣ (εικ. 1, 2), ο οποίος αποδίδεται κατά τρία τέταρτα στραμμένος προς τα αριστερά, ενώ το βλέμμα του στρέφεται προς τον θεατή. Κρατά στο αριστερό του χέρι ανοιχτό ειλητό, στο οποίο αναγράφεται: ΕΙΩ ΔΕ ΛΥΧΝΙ/ΑΝ ΕΠΤΑΦΩΤΟΝ ΣΕ. Το δεξί χέρι λυγισμένο ελαφρώς στον αγκώνα είναι απλωμένο στο πλάι και πάνω από αυτό απεικονίζεται η επτάφωτος λυχνία.

Τέλος ακολουθεί ο Προφήτης ΙΕΡΕΜΙΑΣ (εικ. 1, 2). Είναι στραμμένος αριστερά με το δεξί χέρι στο πλάι σε ένδειξη ομιλίας. Στο αριστερό κρατά ανοιχτό ειλητό, στο οποίο διαβάζουμε ΟΔΟΝ / ΣΕ ΕΙΔΟΝ / ΚΟΡΗΝ.

Πάνω από το δεξί του χέρι παριστάνεται ένας στενόμακρος διάδρομος (σε μορφή στενόμακρης οριζόντιας πλάκας), συμβολίζοντας την «οδόν» του ειλητού.

Από τα στοιχεία της παράστασης διαπιστώνει κανείς ότι πρόκειται για μια ευφρόσυνη σύνθεση, μια παράσταση-ένα είδος δοξαστικού προς την Παναγία. Φανερό είναι η προσπάθεια του ζωγράφου να αισθητοποιήσει και να αποδώσει εικαστικά το θεομητορικό μεγαλυνάριο *Ἄξιόν ἐστι*⁵. Ἐτσι, προκειμένου να πετύχει τον στόχο του, ο καλλιτέχνης κατέφυγε σε γνωστούς εικονογραφικούς τύπους της Παναγίας και με βάση τους τύπους *Ἄνωθεν οἱ Προφῆται καὶ Ρίζα Ἰεσσαί*, αντλώντας παράλληλα στοιχεία και από άλλους εικονογραφικούς τύπους, πέτυχε να δημιουργήσει έναν νέο εικονογραφικό τύπο – μια εικαστική απόδοση του μεγαλυναρίου της Θεοτόκου.

Στο κέντρο της παράστασης εξάίρεται η ένθρονη εστεμμένη Παναγία με τον μικρό Χριστό στην αγκαλιά, τον κρίνο στο αριστερό χέρι, τη ράβδο-σκήπτρο στο δεξί, καθώς και τις μεγάλες αγγελικές φτερούγες, οι οποίες αποτελούν άλλωστε και το πιο εντυπωσιακό στοιχείο της παράστασης.

Όσον αφορά στο μοτίβο του στέμματος της Θεοτόκου, τούτο συναντάται από νωρίς στη βυζαντινή τέχνη, στην απεικόνισή της «ως Βασίλισσας» και σύμφωνα με τον Δ. Πάλλα το στέμμα στο κεφάλι της Θεοτόκου αποδίδει έννοιες από τον κανόνα του Ιωσήφ⁶. Στη μεταβυζαντινή τέχνη το θέμα της εστεμμένης ένθρονης Θεοτόκου συναντάται πολύ συχνά, κυρίως σε φορητές εικόνες, οι περισσότερες εκ των οποίων συνδέονται με το θέμα «Ρόδον το Αμάραντον» και οφείλεται πιθανότατα σε επίδραση δυτική. Το στέμμα στις μεταβυζαντινές εικόνες συνδέεται και με τη «Στέψη της Θεοτόκου – Κοροπatio» της δυτικής εικονογραφίας, το οποίο περνά και στην ορθόδοξη ζωγραφική⁷, ενώ ο μη ορατός θρόνος της Θεοτόκου είναι σύνθηες στοιχείο στον εικονογραφικό τύπο «Ρόδον το

5. Το μεγαλυνάριον του «Ἄξιόν ἐστι» αποτελείται από δύο ύμνους: το «αγγελοδίδακτο» προῦμνιο «Ἄξιόν ἐστι» και του ειρμού της θ' ᾠδῆς του κανόνα της Μ. Παρασκευῆς «Τὴν τιμωτέραν τῶν Χερουβείμ». Κατὰ την αγιωρετική παράδοση, την οποία κατάγραψε στα 1548 ο Πρώτος του Αγίου Ὁρους Σεραφεῖμ, το προῦμνιο «Ἄξιόν ἐστι» παραδόθηκε στην εκκλησία από τον αρχάγγελο Γαβριήλ. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Γ. Μπεκατόρος, *Ἄξιόν ἐστι*, Θ.Η.Ε. τ. Β', σ. 1015-1017.

6. Δ. Πάλλας, «Ρόδον το Αμάραντον», Α.Δ. 26 (1971) και υποσημ. 23, Κανόνας Ιωσήφ, Ὡδὴ α' εἰρμός, καὶ λόγον ἐρεῦξομαι τῇ Βασιλίδι μητρὶ (Τριῶδιον 283α). — Κ. Καλοκίρης, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Ανατολῆς καὶ τῆς Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 76-77, όπου τα παραδείγματα: Santa Maria Antiqua Ρώμη, Santa Maria in Trastevere, στον Ἅγιον Γεώργιο του Βουνού στην Καστοριά κ.α.

7. Κ. Καλοκίρης, *Ἡ Θεοτόκος* 210-211.

Αμάραντον»⁸. Το σκήπτρο και ο κρίνος που κρατά στα χέρια της η Θεοτόκος είναι στοιχεία προερχόμενα από τον ίδιο εικονογραφικό τύπο και συνδέονται με υμνολογικό κείμενο Ρόδον το Αμάραντον, τον κανόνα του Ιωσήφ της α΄ Ωδής και Ωδής ζ 2 αντίστοιχα⁹.

Οι αγγελικές φτερούγες της Θεοτόκου απαντούν πολύ σπάνια στη βυζαντινή τέχνη. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αποσυνδέσουμε το εικονογραφικό μοτίβο των «πτερών» που εξετάζουμε από την «πτερωτή ψυχή» της Θεοτόκου στην παράσταση της Κοίμησης. Η «πτερωτή ψυχή» είναι γνωστή από μια σειρά μνημείων στα τέλη του 13ου και 14ου αι. όπως στη Μονή Υπαπαντής Μετεώρων, στο Καθολικό της Μονής Βατοπεδίου, στη Ζίτσα και αλλού¹⁰. Η αποσύνδεση των δύο θεμάτων θεωρούμε ότι είναι απαραίτητη γιατί η πτερωτή ψυχή δεν απαντά σε μεταβυζαντινές παραστάσεις, αλλά και εάν αντλούσε από τη συγκεκριμένη παράσταση, θα έπρεπε ο ζωγράφος να χρησιμοποιήσει το εικονογραφικό αυτό μοτίβο και στην απόδοση της ψυχής στην παράσταση της Κοίμησης. Επιπλέον η μορφολογία των πτερών στην υπό εξέταση παράσταση είναι εντελώς διαφορετική από την αντίστοιχη στην παράσταση της «πτερωτής ψυχής».

Στην ορθόδοξη τέχνη εντοπίζεται η παράσταση της Θεοτόκου με αγγελικές φτερούγες ολάνοιχτες, η οποία προστατεύει με τον χιτώνα της τους πιστούς, στη ρωσική και ουκρανική τέχνη αλλά και στα χαρακτηριστικά των χωρών αυτών ήδη από τον 17ο αιώνα¹¹ (εικ. 3). Την ίδια επίσης περίοδο απαντά και σε τοιχογραφία στη ρουμανική μονή Gonoaga (1640) (εικ. 4)¹². Αργότερα κατά τον 19ο αιώνα γίνεται προσφιλές θέμα της βουλγαρικής θρησκευτικής ζωγραφικής¹³.

Ο τύπος της Θεοτόκου με τις ολάνοιχτες αγγελικές φτερούγες στον τύπο της αρχαίας Νίκης, η οποία συνήθως σκέπει με τον χιτώνα της τους πιστούς, καλείται η «Σκέπη της Παναγίας» και σχετίζεται με τα ιησούϊκά κείμενα του 16ου αιώνα, από όπου προήλθε ο θρύλος της Παναγίας

8. Δ. Πάλλας, «Ρόδον το Αμάραντον» 225. — At. Bojkov, *L'école de peinture de Triavna*, Sofia 1967, εκ. 15 (1967).

9. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. Δ. Πάλλας, ό.π., σ. 225 και 226.

10. Α. Ξυγγόπουλος, Η πτερωτή ψυχή της Θεοτόκου, Δ.Χ.Α.Ε. Περ. Δ', τόμ. ΣΤ' (1970-72) 1-5.

11. Λ. Ουσπένσκυ, *Η Θεολογία της Εικόνας*, Αθήνα 1998, σ. 444-445 και Αx. Djurova, *Zastapnicestvo na svetite*, εν *Debicekiat Manastir Pokrov*, Presbatia Bogorodica b Samokov, Sofia 2002, εκ. 10, 11, 12 (η αρίθμηση είναι δική μου, διότι στο βιβλίο παρατίθενται χωρίς αρίθμηση εικόνων και σελίδων).

12. Αx. Djurova, ό.π., εκ. 13.

13. Αx. Djurova, ό.π., εκ. 14-25 και πολλά ακόμη παραδείγματα στο τελευταίο μέρος με τις έγχρωμες φωτογραφίες, οι οποίες όμως είναι και αυτές χωρίς αρίθμηση, τόσο οι εικόνες όσο και οι σελίδες.

που προστατεύει τα παιδιά της *Campania* (εικ. 5)¹⁴. Το θέμα αυτό της φτερωτής Παναγίας προστάτιδος μεταφέρθηκε από τους Ιησουΐτες μοναχούς στην Πολωνία και αργότερα κατά τον 17ο αιώνα στην Ουνιτική Ουκρανία, από όπου εξαπλώθηκε και στην υπόλοιπη ορθόδοξη ανατολή, αλλά αποκλειστικά σχεδόν στον σλαβικό κόσμο. Η μη εξαπλώση στον ελλαδικό χώρο οφείλεται στην «εχθρότητα των μοναχών του Αγίου Όρους προς τις ρωσικές και ιδιαίτερα τις ουκρανικές εικόνες την εποχή αυτή (17ος αι.), διότι υποψιάζονταν τους ρώσους εικονογράφους για λατινική αίρεση και προτιμούσαν την πιο μέτρια τοπική εικόνα από την καλύτερη ρωσική»¹⁵, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Λ. Ουσπένσκυ.

Την Παναγία με φτερούγες εκτός από τον τύπο της «Σκέπης», στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, την απαντάμε στον ελλαδικό χώρο και ιδιαίτερα στο Άγιον Όρος στις παραστάσεις της Αποκάλυψης και συγκεκριμένα στην απόδοση του θέματος της «Γυναίκας της περιβεβλημένης τον Ήλιο» ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα¹⁶.

Κατά την άποψή μας θεωρούμε πιο πιθανό η «Θεοτόκος με τις αγγελικές φτερούγες» να έχει αφετηρία τη «Γυναίκα του Ηλίου» της Αποκάλυψης XII 1-17. Από εικονογραφικής πλευράς το θέμα αναπτύσσεται στις σκηνές της Αποκάλυψης των μονών του Αγίου Όρους, στις μονές: Διονυσίου μέσα 16ου αι. 1547 (εικ. 6), Δοχειαρίου (εικ. 7) 1568¹⁷, Ξενοφώντος στον εξωνάρθηκα που συνδέει το καθολικό με την Τράπεζα (1654), Μεγίστης Λαύρας παρεκκλήσιο Παναγίας Κουκουζέλίσσας (1718)¹⁸, στον νάρθηκα του Κυριακού της Σκήτης του Αγίου Δημητρίου της Μ. Βατοπεδίου και στον νάρθηκα του παρεκκλησίου του Αγίου Ανδρέα της ίδιας μονής. Οι παραπάνω παραστάσεις με θέμα *Ἡ γυνή ἡ περιβεβλημένη τὸν ἥλιον*, όπως εξάλλου και ολόκληρες οι σειρές των παραστάσεων στις μονές που προαναφέρθηκαν, οφείλονται σε αντιγραφή και προσαρμογή των εικονογραφικών θεμάτων στα δεδομένα της ορθόδοξης εικονογραφίας, από συνθέσεις ξυλογραφιών των Dürrer (1498), Virgil Solis (1561), Cranach, Holbein και χαλκογραφιών του Merian (1630)¹⁹, όπως πειστικά

14. Tatič-Djurić, Jedna nova tema, *en Zapadno evropski barok i vizantijski svet*, Beograd 1991, σ. 133. — J. Trickovska, Tematika na zipovisot na matckata trapezarija, *en Manastir sveti Jovan Bigorski*, Skopije 1996, σ. 161 κ.ε.

15. Λ. Ουσπένσκυ, *Η Θεολογία της Εικόνας* 403. — A. Grabar, *L'expansion de la peinture russe, L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen Âge*, Paris 1968, τ. II, σ. 941.

16. P. Huber, *Αποκάλυψη*, ελλην. μτφρ. του π. Φίλοθέου Γαρίτση, Αθήνα 1995, σ. 184, πίν. 182 και 187, πίν. 186.

17. Ό.π., σ. 184, πίν. 182 και σ. 187, πίν. 186 αντίστοιχα.

18. Ό.π., σ. 244, εικ. 243, 245, εικ. 246, 249, εικ. 255 αντίστοιχα.

19. P. Huber, *Αποκάλυψη* 57 εικ. 41, 89 εικ. 79, 183 εικ. 181, 186 εικ. 183, 181 εικ. 184 και 185 αντίστοιχα.

έχει αποδειχτεί από τον Paul Huber²⁰.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι τον 18ο αι., όταν δηλαδή εμφανίζεται ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά στο Ἅγιον Ὄρος και συγγράφει την Ερμηνεία του (αρχές 18ου αι. μεταξύ 1728-1733)²¹, υπάρχουν ήδη οι παραστάσεις της Αποκάλυψης και μεταξύ αυτών ἡ γυνὴ ἡ περιβεβλημένη τὸν Ἥλιον. Οι παραστάσεις αυτές του είναι προφανώς γνωστές, εφόσον κατ' αντίστοιχο τρόπο περιγράφονται στο σύγγραμμά του²². Γνωρίζουμε επίσης ότι ο Διονύσιος με κάποιους μαθητές του επιστρέφει στα Φουρνά κατά τα διαστήματα 1724-1728, όπως αποδεικνύεται από την αλληλογραφία του με τον Γόρδιο, όπου και ζωγραφίζουν τον κατεστραμμένο προ του 1821 ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος. Μετά το 1740 φαίνεται να διαμένει μόνιμα στα Φουρνά, ενώ κατά διαστήματα επισκεπτόταν και διέμενε στο Ἅγιον Ὄρος²³.

Ο Μανόλης Χατζηδάκης²⁴ αναφερόμενος στους ζωγράφους της Στερεάς Ελλάδος γράφει χαρακτηριστικά: «Μερικές εικονογραφικές πρωτοβουλίες με αφετηρία την Αποκάλυψη, όπως είναι η παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας αλλά με φτερούγες αγγελικές, στην εικόνα “η αιμακάριστος και παναμώμητος” μαρτυρούν εικονογραφικές περιέργειες ασυνήθιστες, αλλά όχι αναπάντεχες, για την πνευματική στάθμη της περιοχής, όταν θυμηθεί κανείς τη σχετική αλληλογραφία του Διονυσίου με τον Αθανάσιο Γόρδιο για εικονογραφικά θέματα²⁵». Επίσης, από τα επίθετα που συνοδεύουν την Παναγία της παραπάνω εικόνας προκύπτει ότι συνδέονται με το Μεγαλυνάριο της Θεοτόκου, το οποίο αναγράφεται ολόκληρο στην παράστασή μας, γεγονός που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι και οι δύο παραστάσεις, εικονογραφικώς αντλούν από την ίδια παράδοση.

Από θεολογικής πλευράς στο ιβ' κεφ. της Αποκάλυψης αναφέρεται ἡ γυνὴ ἡ περιβεβλημένη τὸν ἥλιον, ἡ απομάκρυνση του νεογέννητου και ο αγώνας του επτακέφαλου δράκοντα. Οι ερμηνείες που δίνονται στο συγκεκριμένο απόσπασμα από τους πατέρες της Εκκλησίας είναι διαφορετικές. Ο Ανδρέας Καισαρείας στην ερμηνεία της Αποκάλυψης του

20. Ὁ.π., σ. 98-101.

21. Ὁ.π., σ. 103. Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, εκδομένη υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, εν Πετρούπολει 1909, ε' και υποσημ. 4, όπου παρατίθεται ἡ ἀπόψη του Unspenski Porf.

22. Ερμηνεία, ὁ.π., σ. 134, παράγρ. 57.

23. Θ.Η.Ε., τ. 5, σ. 60-79.

24. Ι.Ε.Ε., τ. ΙΑ', σ. 256.

25. Ὁ.π. (Δυστυχώς ο Μ. Χατζηδάκης δεν δημοσιεύει φωτογραφία της συγκεκριμένης εικόνας και ο εντοπισμός της είναι σχεδόν αδύνατος, καθώς δεν υπάρχει κανένα σχετικό στοιχείο στην Αρμόδια Ε.Β.Α.).

Ιωάννη αναφέρει ότι Ἡ γυνή ἡ περιβεβλημένη τὸν ἥλιον, ἔστιν ἡ Ἐκκλησία²⁶, ἐνὸς οὐκ Ἀρέθας Καίσαρείας Μητέρα τοῦ Χριστοῦ καὶ Ἁγία Παρθένον²⁷. Ἀλλὰ καὶ σε ἐρμηνεύεις τῆς Ἀποκάλυψης που κυκλοφοροῦσαν στὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας ἡ γυνή ἡ περιβεβλημένη τὸν ἥλιον ταυτίζεται μετὰ τὴν Παρθένο Μαρίαν²⁸ κατὰ τὸν Ιωάννη Λάνδιο, Μητροπολίτη Μύρων, ἐνὸς κατὰ τὸν Ἀνθίμο Πατριάρχη Ἱεροσολύμων συμβολίζει τὴν Παρθένο καὶ τὴν Ἐκκλησίαν²⁹.

Οἱ ἀναφορές στὴν Παναγία ἢ στὴν Ἐκκλησίαν δὲν διαφοροποιοῦν τὸ νόημα, διότι ὁ παραλληλισμὸς τῆς Παρθένου Μαρίας μετὰ τὴν Ἐκκλησίαν συναντάται ἀπὸ πολὺ νωρὶς στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματεία. Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ἀκολουθώντας τὴν παράδοση, ἀναφέρει ὑμνοῦντας τὴν ἀειπαρθένον Μαρίαν, δηλονότι τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν ταύτης Υἱόν, καὶ νυμφίον ἄσπιλον. Ὅτι αὐτῇ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν³⁰. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ φανερώνει τὴν πλήρη σύνδεση τῆς Χριστολογίας μετὰ τὴν Ἐκκλησιολογίαν καὶ τὴ διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν μητέρα τοῦ Θεοῦ³¹. Σύμφωνα μάλιστα μετὰ τὸν Π. Εὐδοκίμωφ ἀπὸ τοὺς νεότερους θεολόγους, ἐνὸς ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὴν ὑπόστασίν της εἶναι ἀγιοφάνεια (φανέρωση τῆς ἀγιότητος), ἡ Παρθένος προσωποποιεῖ αὐτὴ τὴν ἀγιότητα, ἀγνή κατὰ πάντα εἶναι Παναγία καὶ γι' αὐτὸ εἰκονίζει τὴν Ἐκκλησίαν³². Ἡ γυναίκα ἡ περιβεβλημένη τὸν ἥλιον τῆς Ἀποκάλυψης εἶναι ἡ φωτεινὴ πλευρά της, εἶναι ἡ νέα Ἱερουσαλήμ, σε ἀντίθεση μετὰ τὴ σκοτεινὴ πλευρά της Εὐας, ἡ ὁποία προσωποποιεῖται στὴν πόρνη τῆς Βαβυλώνας³³.

Πέραν, ὅμως, τῆς ταύτισης ἀπὸ θεολογικῆς πλευράς-ερμηνείας τῆς γυναίκας τῆς περιβεβλημένης τὸν ἥλιον καὶ ὁ Διονύσιος στὴν Ἑρμηνεία τοῦ τὴν ταυτίζει μετὰ τὴν Παναγίαν. Ἡ Παναγία ἐπάνω εἰς νέφαλα μετὰ πορφύρον καὶ μετὰ πτέρυγας ἀγγέλου ...³⁴. Τὴν Ἑρμηνείαν τοῦ Διονυσίου ἀκολουθεῖ καὶ ἡ χειρόγραφη Ἑρμηνεία τοῦ Σαμαριναίου ζωγράφου (Μιχαήλ)

26. Ἀρέθας Καίσαρείας. «Ἑρμηνεία εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου», PG 106 στ. 320B.

27. Ὁ.π., στ. 660, B, D.

28. A. Argyriou, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 427.

29. Ὁ.π., σ. 656.

30. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, PG 77, Ὁμιλία 4, 996 B.C.

31. Χρ. Σταμούλης, Θεοτόκος καὶ Ἐκκλησία, Ε.Ε.Θ.Σ. Α.Π.Θ. Νέα Σεφά, τ. 6, Θεσσαλονίκη 1996.

32. Π. Εὐδοκίμωφ, *Ἡ γυναίκα καὶ ἡ Σωτηρία τοῦ Κόσμου*, μτφρ. Ν. Ματσούκα, Θεσσαλονίκη γ. χρ., 231.

33. Ὁ.π., σ. 231.

34. Ἑρμηνεία, σ. 134, παράγρ. 57.

Γεωργίου του Μουσείου Μπενάκη και χρονολογείται γύρω στα 1800³⁵.

Από όσα μέχρι τώρα παραθέσαμε προκύπτει ότι η Θεοτόκος με τις αγγελικές φτερούγες είναι θέμα προερχόμενο από δυτικές ξυλογραφίες και χαλκογραφίες, ενταγμένο όμως ήδη από τον 16ο αιώνα και καθιερωμένο στη ζωγραφική του Αγίου Όρους. Ο εντοπισμός έστω και μιας εικόνας με αντίστοιχο θέμα, που μαρτυρείται στην περιοχή των Αγράφων, (παρ' ό,τι αγνοείται σήμερα η τύχη της), η οποία έχει άμεσες σχέσεις μέσω του Διονυσίου με το Όρος όπου επιχωριάζει το θέμα, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το συγκεκριμένο εικονογραφικό θέμα είτε μεταφέρθηκε από τον Άθω, είτε δημιουργήθηκε στα Άγραφα από γνώστες των συγκεκριμένων παραστάσεων της Αποκάλυψης και πολύ πιθανόν από άτομα του κύκλου του Διονυσίου. Δεδομένου ότι τα Άγραφα αποτελούσαν κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας σημαντικό οικονομικό, πολιτιστικό και πνευματικό κέντρο αλλά και χώρο καλλιτεχνικής και εμπορικής δράσης των Σαμαριναίων, θεωρούμε πιθανό να γνώριζαν τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο, τον οποίο στη συνέχεια ενέταξαν στα δικά τους εικονογραφικά προγράμματα σε πιο σύνθετους εικονογραφικούς τύπους.

Το εικονογραφικό θέμα της Θεοτόκου με αγγελικές φτερούγες που αποδίδει εικαστικά το μεγαλυνάριο «Ἄξιον Ἑστὶν», το γνωρίζουμε από το έργο του Μιχαήλ Αναγνώστου, ο οποίος επανέλαβε το ίδιο θέμα στην Τράπεζα της μονής Bigor, έξω από τα Σκόπια της FYROM, την οποία ζωγράφισε στα 1829. Το ίδιο θέμα ζωγράφισε μερικά χρόνια αργότερα στα 1835 ο Χρήστος Παπαϊωάννου, γιος του παπα-Ιωάννη Αναγνώστου, στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Βασιλική Τρικάλων. Το ίδιο θέμα χρησιμοποίησε επίσης και ο ζωγράφος Ντίτσο (Dičo), μαθητής του Μιχαήλ Αναγνώστου, στον ναό του Αγίου Νικολάου του Γηροκομείου στην Αχρίδα στα 1864³⁶. Από τα μέχρι τώρα ελάχιστα γνωστά παραδείγματα, προκύπτει ότι το συγκεκριμένο εικονογραφικό μοτίβο της Θεοτόκου με τις αγγελικές φτερούγες και τους συγκεκριμένους από άλλες γνωστές παραστάσεις, χρησιμοποιείται από Σαμαριναίους ζωγράφους και κυρίως από την οικογένεια Αναγνώστου, καθώς και από τον Ντίτσο, μαθητή του Μιχαήλ. Τα δεδομένα αυτά οδηγούν στη σκέψη ότι ενδεχομένως το εικονογραφικό θέμα που προαναφέραμε να αποτελεί σύνθεση του Μιχαήλ Αναγνώστου.

35. Μ. Κατζηδάκης, *Έλληνες Ζωγράφοι*, τ. 1, σ. 246, αρ. 47. Κατ. Χερ. Μουσείου Μπενάκη, αρ.40, φ.210.

36. Vesna Šekerovska, *Sidnoto slicarstvo i ikonopisot na Dičo Zograf vo xramot Sveti Nikola – Ćerakomija vo Ohrid, Zbornik Srednovekovna umetnost, Skopje 2001, no 3, σ. 243-257, εικόνα στη σελίδα 243 και στη σελίδα 247.*

Εικ. 7. Μονή Δοχειαρίου, κύκλος της Αποκάλυψης.
Η γυνή η περιβεβλημένη τον ήλιον.

Η μονή της Κάτω Παναγιάς κτίστηκε (σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη) στα μέσα του 13ου αιώνα από τον δεσπότη Μιχαήλ Β' Κομνηνό Δούκα¹. Το καθολικό (εικ. 1) τυπολογικά ανήκει στον τύπο της τρικλιτης σταυρεπίστεγης βασιλικής με τρουλοκαμάρα και η ανοικοδόμησή του αποδίδεται σε τεχνίτες που προέρχονταν από τη Νότιο Ελλάδα².

Το καλοκαίρι του 2004 με δαπάνες του ηγουμενοσυμβουλίου της μονής και την επίβλεψη της γράφουσας έγινε αντικατάσταση του δαπέδου του ναού και παράλληλα ανασκαφική έρευνα, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζουν αρκετό ενδιαφέρον και αφορούν κυρίως στον τρόπο θεμελίωσης του καθολικού³. Με την ευκαιρία των εργασιών αυτών

1. Για τη μονή της Κάτω Παναγιάς, βλ. Σ. Ξερόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης*, εν Αθήναις 1884, επανέκδοση Μουσικολογικού Συλλόγου «Σκουφάς», Άρτα 1986, σ. 8, 52-53, 147-149, 151-155, 199, 201, 212-213, 363-366 κ.α. — Α. Ορλάνδος, *Η Μονή της Κάτω Παναγιάς*, ABME B (1936) 70-87 (στο εξής: Α. Ορλάνδος, *Μονή Κάτω Παναγιάς*). — Γ. Λαδάς, *Συνοπτική Ιστορία της Ιεράς Μονής Κάτω Παναγιάς*, Αθήναι 1982. — D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages*, Cambridge 1984, σ. 102 και σημ. 75, 239-240, 245. — Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διάκοσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 28, 97, 120-121, 187, 191 και πίν. 69α, 251 και σημ. 1, 258-260, 270. — Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδας*, Καβάλα 1988, σ. 8-13, 16-17, 29-32, 120-122, 185, 187, 194-195 και άλλου σποραδικά (στο εξής: Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*). — Β. Παπαδοπούλου, *Η Βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002, σ. 91 κ.ε. (στο εξής: Β. Παπαδοπούλου, *Η Βυζαντινή Άρτα*).

Το όνομα του δεσπότη Μιχαήλ αναγράφεται σε δύο πλίνθινες και άλλες επιγραφές και συμπιλήματα ενσωματωμένα στις όψεις του καθολικού, βλ. Α. Ορλάνδος, *Μονή Κάτω Παναγιάς* 79-81. — Γ. Βελένης, *Σχόλια και παρατηρήσεις σε πολύστιχες πλίνθινες επιγραφές, Αντίφωνον, αφιέρωμα στον καθ. Ν. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 266-281 και Β. Παπαδοπούλου – Α. Τσιάρα, *Μονή Κάτω Παναγιάς. Συλλογή εικόνων, Ηπειρωτικά Χρονικά* 37 (2003) 13 και σημ. 22.

Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, το καθολικό της μονής δεν ανήκει σε μια ενιαία οικοδομική φάση. Προϋπήρχε μια τρικλιτη βασιλική και μετά τη μερική καταστροφή της (πιθανότατα από κάποιο σεισμό) το κτίσμα επιδιορθώθηκε από τον Μιχαήλ Β' Κομνηνό Δούκα και πήρε τη σταυρεπίστεγη μορφή που έχει σήμερα, βλ. Π. Φουντάς, *Κάτω Παναγιά στην Άρτα. Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του ναού, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων του 25ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 2005, σ. 132-133.

2. D. Pallas, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Band II, Stuttgart 1971, λήμμα Epiros, στ. 281. — Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος* 13, 215-216.

3. Τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας πρόκειται να δημοσιευθούν αλλού από τη γράφουσα.

απομακρύνθηκαν τα στασίδια από τον κυρίως ναό, πίσω από τα οποία αποκαλύφθηκαν λείψανα βυζαντινών τοιχογραφιών. Επιπλέον απομακρύνθηκαν όλα τα αντικείμενα που υπήρχαν στο Ιερό και μας δόθηκε η ευκαιρία να κάνουμε προσεκτικότερες παρατηρήσεις στις βυζαντινές τοιχογραφίες⁴ που διασώζονται στον χώρο του Διακονικού.

Οι τοιχογραφίες αυτές ανήκουν στην αρχική αγιογράφηση του ναού, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 13ου αιώνα.

Οι τοιχογραφίες

Τοιχογραφίες της βυζαντινής περιόδου σώζονται αποσπασματικά, στο κάτω μέρος των περιμετρικών τοίχων του κυρίως ναού. Πρόκειται για μία διακοσμητική ζώνη, κάτω από τη ζώνη με τους ολόσωμους αγίους της μεταβυζαντινής αγιογράφησης⁵, με συνεχή τετράγωνα ή ορθογώνια διάχωρα, στα οποία είναι ζωγραφισμένα κυρίως γεωμετρικά θέματα. Σώζονται τουλάχιστον δώδεκα από αυτά και τα περισσότερα βρίσκονται στον βόρειο τοίχο του ναού⁶. Τα διάχωρα οριοθετούνται από μία λεπτή ερυθρή ταινία που πλαισιώνεται από δύο λεπτότερες λευκές, ενώ λευκή ταινία τα διαχωρίζει επίσης μεταξύ τους. Τα χρώματα που κυριαρχούν είναι το πράσινο, το κίτρινο και το ερυθρό. Τα περισσότερα, εκτός των γεωμετρικών σχημάτων, φέρουν επίσης λεπτές κυματοειδείς και λοιπές γραμμές που μιμούνται τις φλεβώσεις του μαρμάρου (εικ. 2). Πρόκειται για ένα είδος διακόσμησης που μιμείται την τεχνική του *opus sectile*.

Στον δυτικό τοίχο σώζονται αποσπασματικά έξι διάχωρα με γεω-

4. Σποραδικές αναφορές για τις τοιχογραφίες αυτές έχουν γίνει από τους: Α. Ορλάνδο, *Μονή Κάτω Παναγιάς* 84-86. — V. J. Djurić, *La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines I*, Athènes 1979, σ. 217 (στο εξής: V. Djurić, *La peinture murale*). — S. Kalopissi-Verti, *Tendenze Stilistiche della pittura monumentale in Crecia durante il XIII secolo, Corsi Rav XXXI* (1984) 227 (στο εξής: S. Kalopissi-Verti, *Tendenze Stilistiche*) και Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η ζωγραφική της Άρτας στο 13ο αιώνα και η μονή της Βλαχέρνας, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990, Αθήνα 1992*, σ. 179 κ.ε. (στο εξής: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η ζωγραφική της Άρτας*).

5. Για τις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του ναού βλ. Α. Ορλάνδος, *Μονή Κάτω Παναγιάς* 82 κ.ε. — Β. Παπαδοπούλου, *Η Βυζαντινή Άρτα* 101 κ.ε. και Β. Παπαδοπούλου – Α. Τσιάρα, *Εικόνες της Άρτας*, Άρτα 2008.

Κατά τη δεύτερη αγιογράφηση του ναού, που χρονολογείται στις αρχές του 18ου αιώνα, φαίνεται ότι οι βυζαντινές τοιχογραφίες διατηρήθηκαν στο κατώτερο τμήμα των τοίχων, πιθανόν γιατί καλύπτονταν από τα στασίδια. Το ίδιο διαπιστώθηκε και στον ναό της Αγίας Θεοδώρας, επίσης στην Άρτα, κατά τις πρόσφατες εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών.

6. Οι διαστάσεις των διαχώρων κυμαίνονται από 0,34-0,42 μ. (πλάτος) και 0,44-0,65 μ. (μήκος).

μετρικό διάκοσμο, τρία στο τμήμα του τοίχου δεξιά της κεντρικής εισόδου και τα υπόλοιπα αριστερά. Το πρώτο από δεξιά φέρει εγγεγραμμένο τετράγωνο, ενώ στο δεύτερο, αποσπασματικά επίσης σωζόμενο, διακρίνεται εσωτερικά ατρακτοειδές σχήμα με μικρή απόφυση. Ακολουθεί ένα τρίτο, στο οποίο εγγράφεται κύκλος σε πράσινο χρώμα. Αριστερά της δυτικής εισόδου σώζονται επίσης τρία διάχωρα με διαφορετικό διάκοσμο. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ρόδακας που κοσμεί το κέντρο του εγγεγραμμένου στο τρίτο διάχωρο ρόμβου.

Κατά μήκος του βορείου τοίχου διακρίνεται ένα μεγάλο μέρος ανάλογης διακόσμησης, που δίνει μία πληρέστερη εικόνα της κάτω ζώνης των βυζαντινών τοιχογραφιών, ενώ στον νότιο τοίχο σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα. Συγκεκριμένα, στον βόρειο τοίχο υπάρχουν επτά διάχωρα, τετράγωνα ή ορθογώνια, αποσπασματικά σωζόμενα, στα οποία εγγράφονται τετράγωνα και κύκλοι, σε ποικιλία χρωμάτων και σχημάτων.

Ζώνες διακοσμητικών διαχώρων με ποικίλα γεωμετρικά και άλλα θέματα διατηρούνται και στις τοιχογραφίες άλλων μνημείων της Άρτας, όπως είναι το καθολικό της ερειπωμένης μονής της Παντάνασσας κοντά στη Φιλιππιάδα (εικ. 3) και ο ναός της Αγίας Θεοδώρας⁷ στην πόλη της Άρτας.

Το Διακονικό

Το Διακονικό κοσμεύεται με βυζαντινές τοιχογραφίες κατά τόπους κατεστραμμένες ή καλυμμένες από μεταγενέστερα επιχρίσματα ή μεταγενέστερες επιζωγραφίσεις. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης εικονίζεται ο Χριστός ως Παλαιός των Ημερών και στον ημικύλινδρο της αφίδας τρεις Ιεράρχες (εικ. 4). Στην καμάρα παριστάνονται δύο σκηνές: ο Ιησούς δωδεκαετής στον ναό (εικ. 8) και η Άρνηση των Δώρων (εικ. 11). Πρόκειται για σκηνές από τον κύκλο της παιδικής ηλικίας του Χριστού και της παιδικής ηλικίας της Παναγίας αντίστοιχα, η παρουσία των οποίων στον χώρο του Διακονικού, από όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δεν έχει εικονογραφικά παράλληλα. Στους τοίχους του Διακονικού παριστάνονται οι μορφές έξι Ιεραρχών.

Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης ο Παλαιός των Ημερών⁸ εικονίζεται

7. Πρόκειται για τις τοιχογραφίες που εντοπίστηκαν κατά τις εργασίες συντήρησης που έγιναν στον ναό τα έτη 2004-2005.

8. Η απεικόνιση του Παλαιού των Ημερών στις βυζαντινές τοιχογραφίες είναι συχνή. Ενδεικτικές είναι οι πρώιμες απεικονίσεις του στους ναούς των Αγίων Αναργύρων και Αγίου Νικολάου Κασνίτζη στην Καστοριά (12ος αιώνας), βλ. Σ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1984, σ. 23, 28 και σ. 51, 58, εικ. 17. Επίσης, στην Καστοριά ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράσταση του Παλαιού των Ημερών στην Παναγία Κουμπελιδική (όψιμος

μετωπικός, στηθαίος, με φωτοστέφανο στις τρεις κεραίες του οποίου αναγράφεται το γράμμα ω (εικ. 5), ενώ αριστερά και δεξιά της κεφαλής του η επιγραφή: Ο ΠΑΛΑΙΟΣ - ΤΩΝ ΗΜΕΡ(ΩΝ)⁹. Η κεφαλή του κλίνει ελαφρά προς τα αριστερά. Το πρόσωπό του έχει εκτεταμένες φθορές και απολεπίσεις. Διακρίνονται οι σκούροι καστανοπράσινοι προπλάσμοι, που διαμορφώνουν τα έντονα ζυγωματικά και οι λεπτές λευκές γραμμές της κόμης (εικ. 6). Ο Χριστός υψώνει το δεξί καλυμμένο από το ιμάτιο χέρι του, σε χειρονομία ευλογίας¹⁰, ενώ με το αριστερό κρατά ανοικτό Ευαγγέλιο, στο οποίο αναγράφεται το εξής χωρίον: [Ε]ΓΩ ΕΙΜΙ / Ο ΩΝ / [.] Ο ΕΛΘΩΝ ΚΑΙ / ΠΑΛΙΝ / ΕΡΧΟΜΕΝΟΣ¹¹. Φορά ανοιχτόχρωμο χιτώνα και ιμάτιο με πράσινες και ερυθρές γραμμές που σχηματίζουν αντίστοιχα τις πτυχώσεις (εικ. 5). Η μορφή του παρουσιάζει εκλεπτυσμένα χαρακτηριστικά και η τεχνοτροπία της είναι εξαιρετική, η οποία δεν φαίνεται να σχετίζεται με έργα επαρχιακής τέχνης.

Η παρουσία του Παλαιού των Ημερών στο Διακονικό και γενικότερα στους χώρους του Ιερού Βήματος και των παραβημάτων δεν είναι ασυνήθιστη. Αξίζει να αναφέρουμε την απεικόνισή του στο Ιερό Βήμα του ναού της Αγίας Σοφίας στη Μονεμβασία στις αρχές του 13ου αιώνα¹². Απεικονίσεις του απαντώνται επίσης στην Πρόθεση ναών¹³, όπως στον ναό του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Ευβοίας τον 13ο αιώνα¹⁴. Χαρακτηριστική είναι επίσης η απεικόνιση του Παλαιού των Ημερών στον χώρο του Διακονικού στον ναό Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μοράδα της Σερβίας, που χρονολογείται στον 13ο αιώνα¹⁵.

13ος αιώνας), βλ. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδιχη της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 85-89, πλν. 48. Η παράσταση απαντάται επίσης στον Άγιο Ιωάννη Καλυβίτη στα Ψαχνά Ευβοίας, βλ. Τ. Velmans, *La peinture murale Byzantine à la fin du Moyen Âge*, I, Paris 1977, σ. 142 (στο εξής: Τ. Velmans, *Peinture Byzantine*) και σε ναούς της Βουλγαρίας, όπως στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Bojana, ανάμεσα στα λωφία του τρούλου, βλ. Α. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, σ. 118 (στο εξής: Α. Grabar, *Bulgarie*). Τέλος, χαρακτηριστική είναι η μορφή του Παλαιού των Ημερών στον ναό του Σωτήρος στη Ζίτσα και στην Παντάνασσα του Μυστρά (15ος αιώνας), βλ. Τ. Velmans, *Peinture Byzantine* 172-173 και 250-251 αντίστοιχα.

9. Η συγκεκριμένη επωνυμία προέρχεται από απόσπασμα της Παλαιάς Διαθήκης και παλαιώς ήμερων έκάθητο και τὸ ἐνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὥσει χιών..., Δαν. Ζ, 9.

10. Πρβλ. την ίδια χειρονομία του Χριστού στην παράσταση του «Χαίρε των Μυροφόρων» στη Βλαχέρνα, βλ. Β. Παπαδοπούλου, *Η Βυζαντινή Ἀρτα* 80 και εικ. 90.

11. Αποκ. Ιωαν. α', 8.

12. Κ. Skawran, *The development of middle Byzantine fresco painting in Greece*, University of South Africa, Pretoria 1982, σ. 176 (στο εξής: Κ. Skawran, *Middle Byzantine Painting*).

13. Εκτός από τον τύπο του Παλαιού των Ημερών, ο Χριστός εικονίζεται ως Παντοκράτορας στην πρόθεση του ναού της Αγίας Θεοδώρας στην Ἀρτα και ως Πολυέλεος στον ναό της Περιβλέπτου στον Μυστρά.

14. Κ. Skawran, *Middle Byzantine Painting* 143.

15. Τ. Velmans, *Peinture Byzantine* 166.

Ωστόσο το πλησιέστερο, χρονικά και τοπικά, παράλληλο της παράστασης που εξετάζουμε αποτελεί η απεικόνιση του Παλαιού των Ημερών στην κόγχη του Διακονικού του ναού Αγίου Νικολάου Ροδιάς στην Άρτα (εικ. 18), οι τοιχογραφίες του οποίου χρονολογούνται στις αρχές του 13ου αιώνα¹⁶, καθώς και η ανάλογη τοιχογραφία¹⁷ που αποκαλύφθηκε πρόσφατα και κοσμεί τον τρούλο του νάρθηκα του ναού της Αγίας Θεοδώρας στην ίδια πόλη (εικ. 21). Ο Παλαιός των Ημερών στον Άγιο Νικόλαο της Ροδιάς είναι περισσότερο συνεπτυγμένος. Ευλογεί με το δεξί του χέρι, που είναι όμως κατεβασμένο, και κρατά ανοικτό ειλητό με το αριστερό. Το πρόσωπό του είναι επίμηκες και τα χαρακτηριστικά του αποδίδονται με έναν απλούστερο και σχηματικότερο τρόπο. Η απόδοση της πτυχολογίας των ενδυμάτων του, αν και γραμμική, είναι ιδιαίτερα προσεγμένη.

Στο ημικυλινδρικό τμήμα της κόγχης του Διακονικού, κάτω από την παράσταση του Χριστού, δεξιά και αριστερά του δίλοβου φωτιστικού ανοίγματος, ιστορούνται τρεις μορφές Ιεραρχών που παριστάνονται όρθιοι και μετωπικοί¹⁸ (εικ. 4). Κρατάνε ευαγγέλια και φορούν πολυσταύρια φελόνια. Τα χαρακτηριστικά των προσώπων τους δεν διακρίνονται, λόγω εκτεταμένων φθορών. Ο ιεράρχης αριστερά είναι, σύμφωνα με την επιγραφή που φέρει, Ο [ΑΓΙΟΣ]/ΜΕΛΕΤΙΟΣ¹⁹. Στα χέρια του, που είναι καλυμμένα από το φελόνιο, κρατά ευαγγέλιο με λιθοκόσμητη στάχωση.

Στο δεξιό μέρος της κόγχης του Διακονικού, παριστάνονται ένας άλλος γενειοφόρος ιεράρχης (εικ. 4) με παρόμοια ιερατικά άμφια και με την επιγραφή Ο Α(ΓΙΟΣ)/ΝΙΚ[ΗΤΑΣ;]²⁰ και δίπλα του ο ΑΓΙΟΣ/Ε[ΛΕΥ]ΘΕ-

16. Για τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου, βλ. Α. Ορλάνδος, Ο Άγιος Νικόλαος της Ροδιάς, *ABME B* (1936) 141 και εικ. 12. Αναφορές γίνονται επίσης από τους V. Djurić, *La peinture murale* 215. — J. Lafontain-Dosogne, *L'évolution du programme decoratif des églises de 1071-1261, Actes du XV Congrès International d'Études Byzantines*, (βλ. ανωτ. υποσημ. 4), σ. 322. — S. Kalopissi-Verti, *Tendenze Stilistiche* 226 και T. Velmans, *Peinture Byzantine* 187.

17. Η συντήρηση των τοιχογραφιών του νάρθηκα του ναού της Αγίας Θεοδώρας δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Μέχρι πρόσφατα καλυπτόταν από πυκνό στρώμα αιθάλης και το εικονογραφικό του πρόγραμμα δεν ήταν γνωστό.

18. Μετωπικοί εικονίζονται και οι Ιεράρχες στην αφίδα του ναού Αγίου Δημητρίου Κατσούρη.

19. Πρόκειται για τον επίσκοπο Αντιόχειας Μελέτιο, που έζησε τον 4ο αιώνα και έλαβε μέρος στη σύνοδο της Αντιόχειας. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την απεικόνισή του που υπάρχει ήδη από τον 10ο αιώνα στο Tokali Kilise, στην περιοχή Göreme της Καππαδοκίας, βλ. M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, II, Recklinghausen 1967, II, σχέδιο X, αρ. 320 και C. Jolivet-Levy, *Les églises Byzantines de Cappadoce*, Paris 1991, σ. 106.

20. Πιθανόν πρόκειται για τον Άγιο Νικήτα, ο οποίος εικονογραφείται επίσης στην αφίδα του Ιερού του ναού Αγίου Δημητρίου Κατσούρη στους Πλησιούς Άρτας, βλ. Α. Ορλάνδος, Ο Άγιος Δημήτριος Κατσούρη, *ABME B* (1936) 66.

Ρ[ΙΟΣ]²¹, σύμφωνα με την αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή (εικ. 7). Ο άγιος Ελευθέριος έχει κοντή γενειάδα και αραιωμένη την κόμη στους κροτάφους. Κρατά στα καλυμμένα με το φελόνιο χέρια του, ευαγγέλιο με διάλιθη στάχωση. Οι μορφές πατούν σε σκουροπράσινο έδαφος, που φτάνει λίγο πιο πάνω από το ύψος των γονάτων και προβάλλουν σε μαύρο βάθος.

Στο μέτωπο της κόγχης υπάρχει διακοσμητική ταινία με γεωμετρικά μοτίβα. Πρόκειται για ρομβοειδή διάχωρα από τεθλασμένη ταινία, αποτελούμενη από μικρά τετράγωνα. Τα άκρα της ταινίας εδράζονται σε κιονίσκους με κιονόκρανα, που κοσμούνται με δύο συμμετρικά αντίνωτα οκτώσχημα μοτίβα, με μικρό σχηματοποιημένο ανθέμιο ανάμεσά τους²².

Στο βόρειο τμήμα της καμάρας εικονίζεται η παράσταση του Χριστού δωδεκαετούς στον ναό²³ (εικ. 8). Το κέντρο της σκηνής καταλαμβάνει η αγένεια μορφή του Χριστού²⁴ (εικ. 9) καθήμενου σε απλό θρόνο, με υποπόδιο, χωρίς ερεισίνωτο. Στο πρόσωπό του —μολονότι είναι αρκετά κατεστραμμένο— ξεχωρίζουν οι σκουροπράσινοι προπλασμοί. Διακρίνεται το αριστερό μάτι, μέρος από το δεξί και τη μύτη και τα μεγάλα σχηματοποιημένα αυτιά. Το σώμα του είναι ελαφρά στραμμένο προς τα αριστερά. Υψώνει το δεξί χέρι σε χειρονομία ευλογίας, ενώ με το αριστερό κρατά κλειστό κώδικα²⁵. Έχει μεγάλο διάλιθο φωτοστέφανο. Φορά χιτώ-

21. Πρόκειται για τον επίσκοπο του Ιλλυρικού Ελευθέριο, που έζησε τον 2ο αιώνα μ.Χ. Πρωιμότερες απεικονίσεις του εντοπίζονται στον ναό Αγίων Αναργύρων Καστοριάς, στο καθολικό της μονής Δαφνίου, στον ναό του Αγίου Ευτύχιου στην Κρήτη κ.α., βλ. αντίστοιχα Σ. Πελεκανίδης, Καστοριά, πίν. 24β. — E. Diez — O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece*. Hossios Loukas & Daphni, Cambridge 1931, εικ. 78 και Ν. Δρανδάκης, Αι τοιχογραφίαι του Αγίου Ευτυχίου Ρεθύμνης, *Κρητικά Χρονικά* 10, τχ. II (1956) πίν. ΙΣΤ, εικ. 2. Ο ίδιος άγιος είναι επίσης ζωγραφισμένος στον βόρειο τοίχο της Πρόθεσης της Βλαχέρνας Άρτας, με πιο λιτή ενδυμασία.

22. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις ακμές του μετώπου και του ημικυλινδρικού τμήματος της κόγχης παρατηρούνται μεταγενέστερες στερεωτικές επεμβάσεις, με επίχρυσμα και μεταγενέστερη βαθυγάλαζη ταινία, που σώζεται κατά τόπους.

23. Γενικά για την εικονογραφία του εν λόγω θέματος βλ. L. Réau, *Iconographie de l'art Chrétien*, II/2, Paris 1957, σ. 289-291 (στο εξής: IAC). — J. Lafontaine-Dosogne, *Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ. The Kariye Djami*, 4. *Studies in the Art of the Kariye Djami*, Princeton, New Jersey 1975, σ. 236 κ.ε. Το θέμα εμφανίζεται αρκετά νωρίς, στην πρόωπη χριστιανική τέχνη, όπως είναι ένα ελεφαντοστέινο δίπτυχο του 5ου αιώνα στο Μιλάνο. Ο εικονογραφικός τύπος του εμφανίζεται πλέον διαμορφωμένος τον 9ο αιώνα στον κώδικα Paris gr. 510, βλ. S. Der Nersessian, *The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus*: Paris gr. 510. A Study of Connections between Text and Images, *DOP* 16 (1962) 229 κ.ε. εικ. 6.

24. Ο Χριστός αποδίδεται σε μεγαλύτερες διαστάσεις, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες μορφές.

25. Ο νεαρός Ιησούς κρατά κώδικα, σε αντίθεση με τους Ιουδαίους που κρατούν ειλητά, προκειμένου να δηλωθεί εικονογραφικά η διαφορά του Νέου Νόμου που ευαγγελίζεται ο Χριστός και του Παλαιού, που υπερασπίζονται οι Ιουδαίοι, βλ. IAC, II, σ. 290.

να σε τόνους ώχρας και ιδίου χρώματος ιμάτιο με πολλές πυκνές πτυχώσεις, που γράφονται με καστανό χρώμα.

Η στιβαρή μορφή του Χριστού παριστάνεται κάτω από κιβώριο, που αποδίδεται χωρίς προοπτική, αποτελούμενο από τέσσερις κίονες και ημισφαιρικό θόλο με αχιβαδοειδή διακόσμηση. Οι κίονες έχουν πράσινους χρωματισμούς, που υποδηλώνουν τις ραβδώσεις, και στην κορυφή φέρουν κιονόκρανα, τα οποία μοιάζουν αρκετά με αυτά που κοσμούν τα μέτωπα της κόγχης του Διακονικού. Από το εσωτερικό του θόλου του κιβωρίου εμφανίζεται ένα μακρύ ερυθρό βήλο, που τυλίγεται γύρω από τον πίσω δεξιό κίονα. Κάτω από το κιβώριο υπάρχει η μεγαλογράμματη επιγραφή: ΕΝ ΤΟ ΙΕΡΩ ΔΙ/Δ[ΑC]Κ[ΩΝ] Κ(ΑΙ) ΕΛΕΓΧ(ΩΝ) [ΤΟΥC] [Α]ΠΙΘΕΙ[C] / ΙΟΥΔΑΙΟΥC Κ(ΑΙ) ΓΡΑΜΜΑΤΟΙC²⁶.

Τη μορφή του Χριστού πλαισιώνουν τέσσερις καθήμενοι γενειοφόροι άνδρες. Φέρουν λευκό κάλυμμα στην κεφαλή (εικ. 10), σκουρόχρωμο ιμάτιο και ποδήρη ανοικτόχρωμο χιτώνα. Οι διαφορετικές στάσεις των χεριών και η κίνηση της κεφαλής τους υποδηλώνουν τη μεταξύ τους συνομιλία.

Στο βάθος της σκηνής²⁷ εικονίζεται τοίχος στο πάνω μέρος του οποίου, δεξιά και αριστερά του θόλου του κιβωρίου, εξέχουν δύο μεγάλα ορθογώνια στοιχεία (πύργοι;), στα οποία εγγράφονται άλλα μικρότερα²⁸. Στην κορυφή τους γύρω από δύο οξυκόρυφα στελέχη τυλίγονται υφάσματα, οι άκρες των οποίων καλύπτουν το πάνω μέρος των ορθογωνίων. Κάτω από αυτά υπάρχει οριζόντια ταινία με πολύχρωμη τεθλασμένη ταινία που οριοθετείται από αστραγάλους (εικ. 10).

Εικονογραφικά η παράσταση είναι εμπνευσμένη από το γνωστό απόσπασμα της Καινής Διαθήκης²⁹, η επιγραφή όμως προέρχεται από την υμνολογία της εορτής της Μεσοπεντηκοστής, με την σκηνή της οποίας συχνά γίνεται σύγχυση³⁰.

Τον 13ο αιώνα, εκτός από το Διακονικό της μονής Κάτω Παναγιάς, το ίδιο θέμα συναντάται και σε άλλα μνημεία, όχι όμως στον χώρο του

26. Πεντηκοστάρion, σ. 82.

27. Στο κάτω μέρος της σκηνής είναι ζωγραφισμένο ένα στενόμακρο διάχωρο, πλάτους 0,43 μ., με ερυθρό περίγραμμα, που περιλαμβάνει τεθλασμένες γραμμές συμπλεκόμενες μεταξύ τους που σχηματίζουν διάφορα μοτίβα.

28. Αποδίδονται με διαφορετικά χρώματα (πράσινο-αριστερά, κόκκινο-δεξιά). Υφάσματα υπάρχουν επίσης πάνω από τα αρχιτεκτονήματα του βάθους στην παράσταση της Ψηλάφησης του Θωμά στη Βλαχέρνα της Άρτας, βλ. Β. Παπαδοπούλου, Η Βυζαντινή Άρτα, εικ. 94.

29. Λουκ. β', 46-47.

30. G. Babić, La Mi-Pentecote, *Zograf* 7 (1977) 23-27 και C. Walter, The Earlier Representation of Mid-Pentecost, *Zograf* 8 (1977) 15-16.

Διακονικού. Η σκηνή εικονίζεται στον βόρειο τοίχο του Ιερού στον ναό του Αγίου Σώζοντος στο Γεράκι³¹, στον βόρειο τοίχο της Μητρόπολης του Μυστρά³², στο κάτω τμήμα του τρούλου στον Άγιο Νικόλαο στη Βοϊάνα της Βουλγαρίας³³ και στον νότιο τοίχο της Αγίας Τριάδας της Σοροčani Σερβίας³⁴. Τον 14ο αιώνα το ίδιο θέμα εντοπίζεται σε περισσότερους ναούς, από τους οποίους ενδεικτικά αναφέρουμε το Αφεντικό στον Μυστρά³⁵, την Αγία Αικατερίνη Θεσσαλονίκης³⁶, το Πρωτάτο του Αγίου Όρους³⁷ και τη μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη³⁸. Από τις οφιομότερες απεικονίσεις της σκηνής χαρακτηριστική είναι αυτή στο καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου³⁹.

Στο νότιο τμήμα της καμάρας του καθολικού της μονής Κάτω Παναγιάς, εικονίζεται η Άρνηση των Δώρων του Ιωακείμ και της Άννας⁴⁰ σε δύο σκηνές, δηλαδή η άρνηση του Ζαχαρία και η αποχώρηση του Ιωακείμ και της Άννας (εικ. 11). Αριστερά ο προφήτης Ζαχαρίας⁴¹ σε στάση τριών τετάρτων, εικονίζεται κάτω από κιβώριο, πανομοιότυπο με το αντίστοιχο της σκηνής του βορείου τμήματος της καμάρας, με ημισφαιρικό θόλο και τέσσερις κίονες με παρόμοια κιονόκρανα. Από το εσωτερικό του θόλου κρέμεται πρασινόχρωμο ύφασμα, διακοσμημένο με μικρούς κύκλους⁴².

31. Ν. Μουτσόπουλος – Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 197 και εικ. 311.

32. Μ. Chatzidakis, *Mystras. The Medieval city and the castle*, Athens 1981, σ. 36.

33. Α. Grabar, *Bulgaria* 146, πίν. XIII, XIV.

34. T. Velmans, *Peinture Byzantine 169-170*.

35. Ο.π., σ. 202.

36. Ο.π., σ. 207.

37. G. Millet, *Monuments de l'Athos, I. Les peintures*, Paris 1927, πίν. 35.

38. Στον εξωνάρθηκα βλ. P. Underwood, *The Kariye Djami*, 2. *The Mosaics/Plates*, London 1967, σ. 212 και πίν. 113.

39. E. Georgitsogianni, *Les Peintures murales du vieux catholicon du monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, Athènes 1992, σ. 117-120, εικ. 38, όπου αναφορά σε ανάλογα παραδείγματα.

40. Γενικά για την εικονογραφία του θέματος βλ. J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, Bruxelles 1964, σ. 64 κ.ε. Οι πρώτες απεικονίσεις του θέματος ανιχνεύονται σε τοιχογραφία των αρχών του 10ου αιώνα σε ναό του Kizil Cukur της Καππαδοκίας, βλ. N. et M. Thierry, *Église de Kizil-Tchoukour, chapelle iconoclaste, chapelle de Joachim et d'Anne*, *Monuments Piot* L (1958) 105-146 και εικ. 8. — J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'enfance*, ό.π., σ. 65 και σε δύο χειρόγραφα (Paris gr. 1208, Vat. gr. 1162) των Ομιλών του Ιακώβου Κοκκινοβάφου, του α' μισού του 12ου αιώνα, βλ. IAC, II, σ. 156-157.

41. Το όνομα του αρχιερέα δεν παραδίδεται από τις πηγές, όμως ενίοτε οι ζωγράφοι τον ονομάζουν Ζαχαρία, συγχέοντάς τον με τον ομώνυμο αρχιερέα της παράστασης των Εισοδίων της Θεοτόκου, βλ. J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'enfance* 65.

42. Οι δύο δεξιά κίονες εδράζονται σε βάθρο τεσσάρων αναβαθμών, με διακόσμηση που μμιείται μάρμαρο.

Ο Ζαχαρίας, με χαρακτηριστική καλύπτρα στην κεφαλή του, στρέφεται προς το μέρος του Ιωακείμ και της Άννας, υψώνοντας τα χέρια του σε χειρονομία ομιλίας. Κοντά στο πρόσωπό του υπάρχει η επιγραφή: Ο ΠΡ(Ο)Φ(Η)Τ(Η)C ZAX(A)PI(AC)/ΑΠΟΔΙΟΚ(ΩΝ)/ΤΑ ΔΩΡΑ/Τ(ΩΝ) ΔΙΚ(ΑΙ)ΩΝ). Ο Ιωακείμ εικονίζεται σε στάση τριών τετάρτων, σε μικρό διασκελισμό. Κρατάει στα χέρια του πτηνό, το οποίο με μια κίνηση προσφοράς απευθύνει στον Προφήτη. Πίσω του ακολουθεί η Άννα, επίσης σε στάση τριών τετάρτων (εικ. 12) με το δεξί χέρι σε χειρονομία ομιλίας, ενώ με το αριστερό κρατά το ερυθρό μαφόριό της. Στο πάνω μέρος της σκηνής υπάρχει η μεγαλογράμματη επιγραφή: ΦΕΡΟΝΤΕΣ ΤΑ ΔΩΡΑ ΑΥΤ(ΩΝ) ΕΠΙ[Ι] ΤΩ ΙΕΡΩ Κ(ΑΙ) ΕΚΔΙΟΧΘΕΝΤΕΣ/ ΔΙΑ ΤΗΣ ΑΤΕΚΝΙΑΣ⁴³.

Στο υπόλοιπο τμήμα της καμάρας δεξιά εικονίζεται η δεύτερη σκηνή του επεισοδίου, με τον Ιωακείμ και την Άννα να αποχωρούν⁴⁴. Ο Ιωακείμ παριστάνεται σχεδόν στην ίδια στάση με αυτή της πρώτης σκηνής, αλλά στρέφεται προς τα δεξιά (εικ. 13). Δίπλα του, η Άννα εικονίζεται σε αντικίνηση. Πίσω από τις δύο μορφές υπάρχει πλούσια διακοσμημένο οικοδόμημα με δικλινή στέγη.

Το θέμα της Άρνησης έχει ως πηγή του απόκρυφο κείμενο⁴⁵. Είναι αρκετά γνωστό στη διακόσμηση των ναών του 13ου αιώνα, καθώς συναντάται στις τοιχογραφίες του ναού στο Bertubani στη Γεωργία⁴⁶ στις αρχές του 13ου αιώνα, του Αγίου Νικολάου στη Sušica της Σερβίας⁴⁷, της Περιβλέπτου Αχρίδας⁴⁸ και της Μητρόπολης του Μυστρά⁴⁹ στα τέλη του 13ου αιώνα.

Η απεικόνιση της συγκεκριμένης παράστασης στον χώρο του Διακονικού της μονής Κάτω Παναγιάς παραμένει δυσερμήνευτη. Πιθανότατα δεν ήταν αυτόνομη, αλλά αποτελούσε μέρος του Θεομητορικού κύκλου που ήταν αγιογραφημένος στους τοίχους του κυρίως ναού⁵⁰, τοιχογρα-

43. Η επιγραφή δεν διακρίνεται καλά, λόγω φθορών που έχει υποστεί και των αλάτων που καλύπτουν ένα μέρος της.

44. Η πρώτη απεικόνιση της σκηνής απαντάται σε ναό στο Ateni της Γεωργίας στις αρχές του 12ου αιώνα, βλ. J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'enfance* 66.

45. C. Tischendorf, *Evangelia Apocrypha*, *Protoevangelium Jacobi*, Leipzig 1853, I, 1-4. Στο εδάφιο του απόκρυφου κειμένου δεν αναφέρεται η παρουσία της Άννας, η οποία αιτιολογείται εμμέσως σε παρακάτω απόσπασμα του ίδιου κειμένου, βλ. ό.π., III, 1.

46. T. Velmans, *Peinture Byzantine* 160-159.

47. Ό.π., σ. 171.

48. P. Miljković-Peppek, *L'oeuvre des peintres Michel et Eutyech*, Skopje 1967, εικ. 34.

49. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Album, Paris 1910, πίν. 75.2.

50. Πρβλ. την ανάλογη σκηνή στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπηνών στο Νησί των Ιωαννίνων, που επίσης εικονίζεται στον χώρο του Διακονικού, βλ. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1983, σ. 48 και εικ. 27α.

φίες οι οποίες για άγνωστο λόγο καταστράφηκαν, ίσως όταν ο ναός τοιχογραφήθηκε εκ νέου τον 18ο αιώνα.

Στον νότιο τοίχο του Διακονικού του ίδιου ναού είναι ζωγραφισμένοι συνολικά τέσσερις ιεράρχες, όρθιοι και μετωπικοί (εικ.14). Πρώτος εικονίζεται Ο ΑΓΙΟΣ ΜΩΔΕΣΤΟΣ⁵¹, σύμφωνα με τη σωζόμενη επιγραφή. Στο κάτω όμως μέρος της υπάρχει άλλη μεταγενέστερη, που αναγράφει το όνομα ΜΕΘΟΔΙΟΣ. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου του, που πλαισιώνεται από τη λευκή και τη μακριά γενειάδα, είναι φθαρμένα. Ο ίδιος άγιος παριστάνεται και στον ναό του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη στους Πλησιούς Άρτας, στην κόγχη του Ιερού⁵² (τοιχογραφίες α' φάσης). Παρά τις ομοιότητες που εντοπίζονται ως προς τον εικονογραφικό τύπο, υπάρχουν τεχνοτροπικές διαφορές μεταξύ των δύο μορφών, αφού ο άγιος Μόδεστος που εικονίζεται στον Άγιο Δημήτριο Κατσούρη έχει πιο επίμηκες πρόσωπο, με έντονα αποδοσμένα τα χαρακτηριστικά του και γραμμικότερο πλάσιμο.

Δεξιά του αγίου Μόδεστου εικονίζεται ένας άλλος αδιάγνωστος ιεράρχης (εικ. 14), αφού η φθαρμένη επιγραφή και τα λίγα γράμματα που σώζονται δεν βοηθούν απόλυτα στην ταύτισή του⁵³. Η μορφή του σώζεται στηθαία, καθώς διακόπτεται από τη μεταγενέστερη, διανοιγμένη στο σημείο αυτό, θύρα. Η γενειάδα και η λευκή κόμη του αποδίδονται καλλιγραφημένα με λευκές γραμμές. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου και των αυτιών, αν και αρκετές φθορές τα αλλοιώνουν. Διακρίνονται το ένσταυρο ωμοφόριό του και το φελόνιο με τους ανοικτοκάστανους χρωματισμούς, καθώς και το πάνω μέρος του ευαγγελίου που κρατούσε πιθανότατα με τα δύο χέρια.

Ο τρίτος ιεράρχης, σύμφωνα πάντα με την επιγραφή, είναι ο ΑΓΙΟΣ ΥΠΑΤΙΟΣ⁵⁴ (εικ. 14), που σήμερα είναι επίσης στηθαίος, λόγω της μεταγενέστερα διανοιγμένης θύρας. Ακολουθεί σύμφωνα με την αρχική επιγραφή Ο ΑΓΙΟΣ ΟΙΚΟΙΜΕΝΙΟΣ⁵⁵ (εικ. 15), ενώ χαμηλότερα από αυτή

51. Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Μόδεστος έζησε στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 7ου αιώνα.

52. Α. Ορλάνδος, Ο Άγιος Δημήτριος Κατσούρη 67-68 και εικ. 10, 11.

53. Δεν αποκλείεται να είναι ο μάρτυρας Αχεψιάς, τον οποίο αναφέρει ο Α. Ορλάνδος χωρίς να διευκρινίζει ακριβώς που εντόπισε τη μορφή του, βλ. Α. Ορλάνδος, Μονή Κάτω Παναγιάς 84.

54. Ο επίσκοπος Γαγγρών Υπάτιος έζησε στα τέλη του 3ου και στις αρχές του 4ου αιώνα και έλαβε μέρος στη σύνοδο της Νίκαιας. Οι πρωιμότερες απεικονίσεις του ανιχνεύονται επίσης στο β' μισό του 12ου αιώνα σε ναούς της Καππαδοκίας, βλ. Μ. Restle, Kleinasien, II, αρ. 341.

55. Πρόκειται πιθανόν για τον επίσκοπο Τρίκκης Οικουμενίου που έζησε κατά τον 4ο αιώνα. Ο εν λόγω επίσκοπος δεν περιλαμβάνεται στους πίνακες των αγίων και πολλοί ερευνητές πιστεύουν ότι δεν υπήρξε ποτέ, βλ. Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, 9ος

υπάρχει η μεταγενέστερη, ΣΙΑΒΕΣΤΡΟΣ. Ο άγιος εικονίζεται σε ώριμη ηλικία, με μακριά λευκή γενειάδα. Πάνω σε σκουρόχρωμο προπλάσμο αποδίδονται με έξοχο τρόπο τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του. Λεπτές, λευκές γραμμές σχεδιάζουν τις ρυτίδες στο μέτωπο και γύρω από τα μάτια. Χαρακτηριστική είναι η κόκκινη γραμμή με την οποία σχεδιάζεται η μύτη του ιεράρχη με τους λεπτούς ρώθωνες.

Στον βόρειο τοίχο του Διακονικού είναι ζωγραφισμένοι μόνο δύο ιεράρχες (εικ. 16). Πρώτος από ανατολικά είναι Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΥΓΟΡΙΟΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ⁵⁶, που κρατά ευαγγέλιο, το οποίο έχει υποστεί φθορές. Ξεχωρίζουν το ένσταυρο ωμοφόριό του, το φελόνιο με τις πράσινες αποχρώσεις, το στιχάριο με τις ανοικτοχάστανες γραμμές και ένα τμήμα του χροσσωτού επιτραχηλίου που κοσμεύεται με διάχωρα. Κοντά στη μορφή του Γρηγορίου διακρίνονται εγχάρακτες μεταγενέστερες χρονολογίες και ονόματα: Μ Χ 1856, Κ Κ Ν Θ ΚΑ[.] 1826, ΒΕΝΔΙ⁵⁷ 1846, ΧΡΣ 1852, ΔΝ 1856, Κ(ω)ΝΣΤ(αντιος)⁵⁸ ΑΡΤΑΙΟΣ.

Ακολουθεί Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΘΥΜΟΣ⁵⁹ σύμφωνα με τη σχετική επιγραφή (εικ. 17). Ο άγιος ευλογεί με το δεξί, ενώ με το αριστερό κρατά ευαγγέλιο, με λιθοκόσμητη στάχωση. Χαρακτηριστική είναι η κοντή λευκή γενειάδα και η λευκή βοστρυχωτή κόμη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το λευκό ημικυκλικό κάλυμμα της κεφαλής, που δένεται χαλαρά με δύο λευκές ταινίες κάτω από το σαγόνι του αγίου. Οι ιεράρχες προβάλλουν πάνω στο σκουρόχρωμο βάθος, ενώ το έδαφος σε πράσινο χρώμα, φτάνει λίγο πιο πάνω από τα γόνατα. Κάτω από τις προαναφερόμενες μορφές σώζεται διακοσμητική ζώνη (εικ. 16), με ορθογώνιο διάχωρο, στο οποίο εγ-

τόμ., σ. 876-878.

56. Πρόκειται για τον επίσκοπο Αρμενίας Γρηγόριο, τον επωνομαζόμενο και Φωτιστή. Ο Γρηγόριος έζησε τον 3ο αιώνα και υπήρξε απόστολος του χριστιανισμού στους Αρμένιους και ο πρώτος οργανωτής της Αρμενικής Εκκλησίας. Οι πρωιμότερες απεικονίσεις του απαντώνται το β' μισό του 9ου αιώνα στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης, βλ. C. Mango, *The Mosaics of St Sophia at Istanbul*, Washington 1962, εικ. 57, 58, 59 και στις αρχές του 11ου αιώνα στην Παναγία των Χαλκένων.

57. Πιθανότατα πρόκειται για τον Βενέδικτο, ηγούμενο της μονής (1826-1846), του οποίου η ύπαρξη μαρτυρείται και από μία εντοιχισμένη επιγραφή σε κτήριο της μονής. Η επιγραφή μας πληροφορεί ότι τα δύο μεγάλα διαμερίσματα στη δυτική πλευρά της αυλής κατασκευάστηκαν από τον εν λόγω ηγούμενο το 1842, βλ. Α. Ορλάνδος, *Μονή Κάτω Παναγιάς* 75.

58. Για τον ηγούμενο Κωνστάντιο, κατά την ηγουμένη του οποίου επιζωγραφίστηκε το ιερό (1857) και έγινε διαπλάτυνση της βόρειας θύρας του ναού (1875), βλ. Α. Ορλάνδος, *Μονή Κάτω Παναγιάς* 83.

59. Επίσκοπος Νικομήδειας, που έζησε τον 3ο αιώνα και μαρτύρησε το 303 επί Διοκλητιανού. Απεικονίσεις του απαντώνται τον 9ο αιώνα στον ναό Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης, βλ. C. Mango, *St Sophia*, εικ. 57, 60 και στη μονή Δαφνίου, βλ. E. Diez - O. Demius, *Daphni*, πίν. III, αρ. 11.

γράφεται άλλο μικρότερο. Τα δύο σχήματα φέρουν διαφορετικούς χρωματισμούς που μιμούνται ορθομαρμάρωση.

Οι βυζαντινές τοιχογραφίες της Κάτω Παναγιάς δεν έχουν ακόμη συντηρηθεί (καλύπτονται από αιθάλη και άλατα) και η κατάστασή τους δεν είναι καλή, αφού σε αρκετά σημεία, κυρίως στα πρόσωπα των μορφών, έχει εκπέσει η ζωγραφική. Οι σκηνές της καμάρας του Διακονικού είναι μνημειακές, πολυπρόσωπες και διακρίνονται από την παρουσία αρχιτεκτονημάτων. Χαρακτηρίζονται από μία συνεχή κίνηση, που δηλώνεται είτε έμμεσα από τις χειρονομίες των ομίλων των κατήμενων Ιουδαίων, είτε άμεσα από τις μορφές του Ιωακείμ και της Άννας, που φαίνονται να αιωρούνται στον χώρο. Η απόδοση των μορφών είναι η τυπική του 13ου αιώνα, καθώς είναι εμφανές το στοιχείο της ογκηρότητας, χωρίς όμως να εκλείπουν και κατάλοιπα της κομνηνειακής τέχνης.

Παρατηρείται επίσης διαφοροποίηση στην απόδοση των Ιεραρχών, σε σύγκριση με τις μορφές στις παραστάσεις της καμάρας. Οι Ιεράρχες, μολονότι έχουν αποδοθεί άκαμπτοι, αποπνέουν ήρεμη διάθεση και πνευματική ανάταση. Η πτυχολογία των ενδυμάτων τους είναι περισσότερο επίπεδη, χωρίς ιδιαίτερη πλαστικότητα.

Σε αντίθεση με την απλούστερη απόδοση της ενδυμασίας των μορφών, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην απεικόνιση των λεπτομερειών των προσώπων, που είναι ζωγραφισμένα με χαρακτηριστική δεξιοότητα. Τα φώτα είναι περιορισμένα, ωστόσο πλάθουν καλλιγραφικά τους όγκους των προσώπων και τα γυμνά μέρη. Τα γένια και τα μαλλιά σχεδιάζονται με λευκές, εκλεπτυσμένες γραμμές. Η γραμμή διατηρεί σημαντικό ρόλο στην απόδοση των χαρακτηριστικών των προσώπων.

Αντίθετα, στην απόδοση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών του Παλαιού των Ημερών ακολουθείται άλλη τεχνοτροπία. Με σκουρόχρωμο καστανό προπλάσμο πλάθονται τα μήλα του προσώπου και σκιαάζονται με λίγο πράσινο χρώμα. Και εδώ η γραμμή εξακολουθεί να διατηρεί σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό των μεγάλων ματιών, της μύτης και των αυτιών, που ζωγραφίζονται διαφορετικά από αυτά των υπόλοιπων μορφών.

Εντοπίζονται δύο ζωγράφοι, που ενδεχομένως ανήκαν στο ίδιο συνεργείο, ένας από τους οποίους ζωγράφησε τον Παλαιό των Ημερών. Δεν αποκλείεται βέβαια να πρόκειται για τον ίδιο ζωγράφο, ο οποίος λόγω των διαστάσεων της κόγχης και κατ' επέκταση της μορφής του Χριστού, να επέλεξε έναν διαφορετικό τρόπο απόδοσής του.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του Διακονικού παρουσιάζει αρκετές διαφορές, συγκρινόμενο με αυτό άλλων γνωστών μνημείων της Άρτας,

που διατηρούν τοιχογραφίες αυτής της εποχής.

Στον αντίστοιχο χώρο του ναού της Αγίας Θεοδώρας εικονίζονται στην κόγχη⁶⁰ αδιάγνωστος άγιος ή ο Χριστός και στους τοίχους η Ψηλάφηση του Θωμά και Το Χαίρε των Μυροφόρων, που σχετίζονταν πιθανότατα με έναν διευρυμένο Χριστολογικό κύκλο που επεκτεινόταν στους τοίχους του κυρίως ναού, τοιχογραφίες οι οποίες σήμερα δεν σώζονται⁶¹.

Στο Διακονικό της Βλαχέρνας είναι ζωγραφισμένος ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και στον αντίστοιχο χώρο του ναού του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη ο Χριστός στην κόγχη (εικ. 19) και στην καμάρα η Θυσία του Αβραάμ και η Φιλοξενία. Οι διαφοροποιήσεις αυτές του εικονογραφικού προγράμματος ενισχύουν την άποψη της Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, σχετικά με την εκλεκτική ποικιλία στη διάρθρωση των εικονογραφικών προγραμμάτων και την επιλογή των προτύπων των καλλιτεχνών που εργάστηκαν στην Άρτα⁶².

Η εξαιρετική ποιότητα των τοιχογραφιών της Κάτω Παναγιάς μαρτυρεί σχέσεις με καλά πρότυπα, που πιθανότατα δεν περιορίζονται στο περιβάλλον της Άρτας, όπου σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη δεν υπήρχε τοπική παράδοση⁶³. Είναι γνωστό ότι η μονή είναι κτίσμα του δεσπότη Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού Δούκα, γεγονός που δικαιολογεί τη μετάκληση καλλιτεχνών από κάποιο μεγάλο κέντρο.

Με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, τις πηγές⁶⁴ και άλλα ιστορικά στοιχεία σχετικά με την ίδρυση της μονής, χρονολογούμε τις τοιχογραφίες του Διακονικού λίγο μετά τα μέσα του 13ου αιώνα⁶⁵ και

60. Πάνω από την κόγχη διατηρείται αποσπασματικά η παράσταση του κενού μνημείου με τον άγγελο.

61. Οι τοιχογραφίες συντηρήθηκαν κατά το διάστημα 2003-2005 και πρόκειται να δημοσιευθούν από τη γράφουσα.

62. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η ζωγραφική της Άρτας στο 13ο αιώνα, σ. 182.

63. Ωστόσο ήδη από τις αρχές του 13ου αιώνα είχαν αγιογραφηθεί ο ναός του Αγίου Νικολάου της Ροδιάς, το καθολικό του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη και ενδεχομένως και άλλοι που σήμερα δεν σώζονται.

64. Στον βίο της αγίας Θεοδώρας αναφέρεται ότι μετά την επιστροφή της ο Μιχαήλ Β΄ έκτισε δύο μονές, την της Παντανάσσης και της Παναγιάς επικεκλημένας ..., βλ. PG CXXVII 908.

65. Σχετικά με τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών από παλαιότερους μελετητές βλ. Μ. Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe s. en Grece, L'Art Byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopocani, Beograd 1967, σ. 61, ο οποίος τις χρονολογεί στο α΄ μισό του 13ου αιώνα. Επίσης βλ., V. Djurić, La peinture murale 65, ο οποίος προτείνει μια χρονολόγηση στο β΄ μισό του 13ου. Στα μέσα του ίδιου αιώνα τις χρονολογεί η Σ. Καλοπίση-Βέρτη με την οποία συμφωνεί και η Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, βλ. αντίστοιχα S. Kalopissi-Verti, Tendenze Stilistiche 227 και Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η ζωγραφική της Άρτας στο 13ο αιώνα, σ. 180.

συγκεκριμένα μεταξύ των ετών 1249, όταν ο Μιχαήλ έλαβε τον τίτλο του δεσπότη, και 1268, έτος θανάτου του.

Οι βυζαντινές τοιχογραφίες της Κάτω Παναγιάς εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για την τέχνη στο Δεσποτάτο της Ηπείρου. Τέσσερα⁶⁶ τουλάχιστον τοιχογραφημένα σύνολα στην Άρτα εντάσσονται χρονικά περίπου στην ίδια εποχή. Πρόκειται για τις τοιχογραφίες του ναού Αγίου Βασιλείου Γέφυρας (α' φάση), του καθολικού της ερειπωμένης μονής της Παντάνασσας, του καθολικού της μονής Βλαχέρνας στον ομώνυμο οικισμό και του ναού της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα⁶⁷.

Στο παλαιότερο (των μέσων του 13ου αιώνα) από τα τέσσερα στρώματα των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Βασιλείου ανήκουν οι ολόσωμοι μεμονωμένοι άγιοι που εικονίζονται στην αψίδα, οι δύο έφιπποι άγιοι και οι παραστάσεις της Βάπτισης και της Έγερσης του Λαζάρου που σώζονται αποσπασματικά⁶⁸. Οι μορφές είναι ψηλές, με σωστές αναλογίες και σώματα που μόλις διακρίνονται κάτω από τα ενδύματα. Χοντρές γραμμές δηλώνουν τις πτυχώσεις των ενδυμάτων. Οι μορφές είναι ήρεμες, αποπνέουν ευγένεια και έχουν ζωηρό βλέμμα. Τα χαρακτηριστικά των προσώπων πλάθονται πιο απλοϊκά, συγκρινόμενα με αυτά των μορφών του Διακονικού της μονής Κάτω Παναγιάς.

Από τις τοιχογραφίες της Παντάνασσας⁶⁹ λιγοστά σπαράγματα έχει φέρει στο φως η ανασκαφική έρευνα και συνεπώς είναι δύσκολο να διατυπώσει κανείς γενικότερα συμπεράσματα. Το μνημείο χτίστηκε και αγιογραφήθηκε επίσης με δαπάνη του Μιχαήλ Β' Κομνηνού Δούκα. Είναι γνωστό ότι ο ίδιος ηγεμόνας ακολούθησε διαφορετικά πρότυπα ως προς τον αρχιτεκτονικό τύπο και τον γλυπτό διάκοσμο των δύο μνημείων που ανήγειρε. Στο καθολικό της Παντάνασσας υπάρχουν ενσωματωμένα αρκετά στοιχεία της Κωνσταντινουπολίτικης αρχιτεκτονικής, αφού είναι κτισμένο στον τύπο του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, με

66. Στα μέσα του 13ου αιώνα αποδίδει επίσης η Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου μερικές παραστάσεις στον ναό του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη, βλ. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η ζωγραφική της Άρτας στο 13ο αιώνα, σ. 180 και σημ. 7. Αντίθετα σε άλλο ζωγράφο τις αποδίδει η Σ. Καλοπίση-Βέρτη, βλ. S. Kalopissi-Verti, *Tendenze Stilistiche* 224 και σημ. 9.

67. Πρόκειται για τις βυζαντινές τοιχογραφίες που ήρθαν στο φως κατά τις εργασίες συντήρησης που έγιναν κατά το 2003-2005.

68. *Ηπειρος*, Η τέχνη στην εποχή του «Δεσποτάτου» της Ηπείρου. Ζωγραφική (Π. Βοκοτόπουλος), Αθήνα 1997, σ. 230. Κατά τον Π. Βοκοτόπουλο οι τοιχογραφίες αυτές δεν ξεπερνούν το επαρχιακό επίπεδο.

69. Οι τοιχογραφίες της Παντάνασσας πρόκειται να δημοσιευθούν από τον καθ. Π. Βοκοτόπουλο. Για τις τοιχογραφίες του περιστώου που χρονολογούνται στο β' μισό του 13ου αιώνα βλ. Π. Βοκοτόπουλος, Η κτιτορική τοιχογραφία της Παντανάσσης Φιλιπιάδος, *Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων του 26ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 2006, σ. 17.

τη σποραδική εφαρμογή της τεχνικής της κρυμμένης πλίνθου, σε αντίθεση με το καθολικό της Κάτω Παναγιάς, η ανέγερση του οποίου αποδίδεται σε τεχνίτες από τη Νότιο Ελλάδα. Από την άποψη αυτή θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον να συγκρίνει κανείς τον ζωγραφικό διάκοσμο των δύο μνημείων⁷⁰, που ο ίδιος ηγεμόνας χρηματοδότησε, τα οποία πιθανότατα έχουν γίνει από συνεργεία με διαφορετικές καλλιτεχνικές καταβολές.

Με τον Μιχαήλ Β' Κομνηνό Δούκα και το περιβάλλον του σχετίζεται και η Βλαχέρνα⁷¹, οι τοιχογραφίες της οποίας (κυρίως ναού) χρονολογούνται επίσης την ίδια εποχή⁷². Η άριστη ποιότητα του ζωγραφικού διακόσμου (α' φάση) και τα ακριβά υλικά που χρησιμοποιήθηκαν (όπως το lapis lazuli για το κυανό χρώμα του βάθους, αλλά και στα ενδύματα⁷³) παραπέμπουν σε χορηγούς με υψηλές καλλιτεχνικές απαιτήσεις. Αυτό οδήγησε την Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου να διατυπώσει την άποψη ότι οι τοιχογραφίες έγιναν από την οικογένεια των Κομνηνοδουκάδων. Οι σκηνές που έχουν αποκαλυφθεί (η Προσευχή, η Προδοσία, το Χαίρε των Μυροφόρων, η Απιστία του Θωμά κ.ά), αποδίδονται επίσης σε δύο ζωγράφους. Οι περισσότερες παραστάσεις είναι πολυπρόσωπες και μνημειακές. Ο ψυχισμός των μορφών αποτυπώνεται στα πρόσωπα, ενώ κυρίαρχο ρόλο παίζει επίσης το χρώμα.

Στον ναό της Αγίας Θεοδώρας, εκτός από τις προαναφερόμενες πα-

70. Ανάλογη διαφοροποίηση παρατηρείται και στον γλυπτό διάκοσμο των δύο μνημείων. Αρκετά γλυπτά της Παντανάσσας, όπως τα μαρμάρινα περίβουρα των πυλώνων, έχουν έντονες επιρροές από τη Δύση, σε αντίθεση με τα γλυπτά της μονής Κάτω Παναγιάς, που ακολουθούν παραδοσιακή θεματολογία και τεχνική. Για τα γλυπτά της Παντανάσσας βλ. Π. Βοκοτόπουλος, Νέα στοιχεία περί του καθολικού της Μονής Παντανάσσας, AAA V (1972) 95 κ.ε. — Του ίδιου, Ανασκαφή Παντανάσσας Φιλιππιάδος 1972, AAA VI (1973) 404 και σημ. 3 και σ. 408 κ.ε., εικ. 3. — Του ίδιου, Ανασκαφή Παντανάσσας Φιλιππιάδος 1976, AAA X (1977) 161 κ.ε., εικ. 18 και Ανασκαφή του Καθολικού της Μονής της Παντανάσσας Φιλιππιάδος ΠΑΕ (1977) 151 και πίν. 93β.

71. Η Βλαχέρνα αποτέλεσε το μαυσωλείο των Κομνηνοδουκάδων.

72. Για τις τοιχογραφίες της Βλαχέρνας, βλ. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η ζωγραφική της Άρτας στο 13ο αιώνα, σ. 181 κ.ε. και σημ. 13, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία και Β. Παπαδοπούλου, Η Βυζαντινή Άρτα 79 κ.ε. Οι τοιχογραφίες δεν έχουν αποκαλυφθεί σε όλους τους τοίχους του ναού που είναι σήμερα επιχρισμένοι. Στον νάρθηκα σώζονται βυζαντινές τοιχογραφίες (που χρονολογούνται στις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα), το εικονογραφικό πρόγραμμα των οποίων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι τοιχογραφίες συνδέονται με τον Νικηφόρο Κομνηνό Δούκα και ιδιαίτερα με τη σύζυγό του Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή, βλ. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η ζωγραφική της Άρτας στο 13ο αιώνα, σ. 181 και σημ. 15.

73. Κυανό είναι και το βάθος των τοιχογραφιών και σε άλλα μνημεία της Άρτας, όπως στις τοιχογραφίες των ναών Αγίας Θεοδώρας, Αγίου Νικολάου Ροδιάς και Αγίου Δημητρίου Κατσούρης, όπου όμως δεν έχουν γίνει εργαστηριακές αναλύσεις για να μπορεί να μιλήσει κάποιος με βεβαιότητα ότι πρόκειται για lapis lazuli.

ραστάσεις στο Διακονικό, έχουν διασωθεί αποσπασματικά η παράσταση της Δέησης στον βόρειο τοίχο του ναού και ολόσωμοι, κυρίως στρατιωτικοί, άγιοι. Μοναδική, από όσο τουλάχιστον γνωρίζω, είναι μια σκηνή στον βόρειο τοίχο (στην κάτω ζώνη με τα διασκοσμητικά διάχωρα), όπου εικονίζεται κένταυρος να τοξεύει σιδηρόφρακτο ιππέα (εικ. 20).

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι τοιχογραφίες του νάρθηκα, η συντήρηση των οποίων δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Συγκεκριμένα στον τρούλο εικονίζεται ο Παλαιός των Ημερών (εικ. 21) και στη βόρεια καμάρα και τους τοίχους κάτω από αυτή οι σκηνές του Γάμου της Κανά, της εκδίωξης των εμπόρων από τον ναό, της συνάντησης του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα κ.ά.

Χαρακτηριστικό είναι ότι όλες οι τοιχογραφίες που προαναφέραμε σχετίζονται με την οικογένεια των Κομνηνοδουκάδων και συγκεκριμένα με τον Μιχαήλ Β΄ και τη σύζυγό του Θεοδώρα Πετραλείφα, οι οποίοι θα πρέπει να συνέβαλλαν όχι μόνον υλικά, αλλά και στην επιλογή του εικονογραφικού προγράμματος, καθώς και στην επιλογή των καλλιτεχνών.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, συνάγεται το συμπέρασμα ότι στη ζωγραφική του 13ου αιώνα στην Άρτα υπήρχε ποικιλία εκφραστικών τρόπων, που αντιστοιχεί στις διαφορετικές αισθητικές αντιλήψεις ή καταβολές των ζωγράφων, που εργάστηκαν ενδεχομένως παράλληλα, την ίδια χρονική περίοδο, σε αρκετά μνημεία της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της.

Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Κάτω Παναγιάς είναι υψηλής ποιότητας. Σε αυτή αναγνωρίζονται δύο ζωγράφοι με ουσιαστικές διαφορές μεταξύ τους στην απόδοση των μορφών.

Η υψηλή ποιότητα των τοιχογραφιών που εκθέσαμε βεβαιώνει την προέλευση των ζωγράφων από κάποιο μεγάλο κέντρο της αυτοκρατορίας, το οποίο για την ώρα λόγω της κατάστασης των τοιχογραφιών, που παραμένουν ασυντήρητες, θα ήταν πρόωρο να προσδιορίσουμε.

Η αγιογράφηση του καθολικού πιθανότατα άρχιζε από το Διακονικό με τις σκηνές από τον βίο της Παναγίας (προσφορά και άρνηση των Δώρων) και συνέχιζε στους άλλους τοίχους, οι οποίοι στο κάτω μέρος έφεραν μια ζώνη με διάχωρα, με γεωμετρικά κυρίως σχέδια, που μιμούνταν ορθομαρμάρωση, μια μορφή διακόσμησης γνωστή και από άλλους βυζαντινούς ναούς της Άρτας, όπως ο ναός της Αγίας Θεοδώρας και η Παντάνασσα.

SUMMARY

Barbara N. Papadopoulou

ARTA THE BYZANTINE WALL PAINTINGS OF THE MONASTERY OF KATO PANAGIA

The monastery of Kato Panagia, a significant monument of the area of Arta, was built in the middle of 13th c. by the ruler Michael II Comnenos Doucas. Typologically, the catholicon belongs to the type of three-aisles cross-domed basilica, with a cross vault. Its construction is attributed to craftsmen from the Southern Greece.

The Byzantine wall paintings are preserved partially, in the lower part of the walls in the central nave. It is a decorative zone –below that one of the 18th c.– with successive square and rectangular shapes. Those shapes enclose geometric motives with lean lines that remind marble veins.

At the Diaconikon apse the figure of Christ in the type of “Palaios ton Himeron” is depicted and underneath it three prelates (saints Meletios, Nikitas and Eleftherios) with cross tunics and precious gospels. In the north part of the arch is depicted the scene of twelve-year-old Christ in the temple, who is presented in the centre under a ciborium (baldacchino), surrounded by four bearded men. In the south part of the same arch the rejection of Joakim’s offerings is depicted in two scenes. On the south wall of the Diaconikon there are four prelates (Hierarchs): the saints Hypatios, Ecumenios, Grigorios of Great Armenia and Anthimos. Another couple of saints, Modestos and Akepsimas, is depicted on the north wall.

The Diaconikon representations are monumental and with numerous figures. They have a distinguished architectural setting (buildings and other constructions) and they express a continuous movement through the gestures and especially through the moving figures of Joakim and Anna (scene of the offerings rejection) that give the impression that they swing. Likewise, the style of the figures is typical of 13th c. as the element of volume is evident, but comnenian remainings are not completely vanished.

Despite the fact that the wall paintings have not been restored yet, we could identify two painters who probably belonged to the same artistic group.

The quality of the wall paintings indicates dependence from distinguished models that could not be restricted in Arta's environment. Indeed, the invitation of artists from a great centre can be justified, as the Kato Panagia monastery was a foundation of the ruler Michael II Comnenos Doucas.

The Byzantine wall paintings of Kato Panagia enrich our knowledge concerning the art of the Despotate of Epirus in the middle 13th c. At least four monuments in the area of Arta are decorated by wall paintings of the same period: the church of Saint Basilios "of the bridge" (first phase), the catholikon of the ruined monastery of Pantanassa, the catholikon of Vlacher-na and the church of Saint Theodora in Arta.

To conclude, the religious painting in the middle 13th c. in the area of Arta was characterized by a variety of the iconographic program and rich expressive means, due to the different artisan teams that had worked –probably simultaneously– in the same area. The high quality of their work may confirm their provenance from important imperial centres, but it would be premature to identify them, giving the deficient conservation of the wall paintings.

Κωνσταντίνος Α. Μποζίνης

ΤΑ ΑΠΟΚΡΥΦΑ ΤΗΣ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΙΑΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΣΙΩΠΩΜΕΝΗΣ ΚΑΙ ΜΥΣΤΙΚΗΣ

Αναμφίβολα, μία από τις σημαντικότερες πτυχές της φιλολογικής παραγωγής που σώζεται από την Αρχαία Εκκλησία είναι τα απόκρυφα. Τα απόκρυφα αντανακλούν τη ρευστή και πολυσύνθετη πραγματικότητα του Χριστιανισμού κατά τους πρώτους αιώνες της εμφάνισής του και μας βοηθούν να σχηματίσουμε μία συνολική εικόνα για την εξέλιξή του σταδιακά σε θρησκευτικό σύστημα¹. Τι είναι, όμως, τα απόκρυφα κείμενα; Πριν καταπιαστούμε με τα διάφορα επιμέρους θέματα της μελέτης μας, θα πρέπει να απαντήσουμε στο παραπάνω ερώτημα, το οποίο μπορεί να φέρει σε αμηχανία και τον πιο ειδικό επιστήμονα.

Αναζητώντας έναν περιεκτικό ορισμό, θα λέγαμε ότι απόκρυφα ονομάζονται τα κείμενα τα οποία χρονολογούνται από τον 2ο αιώνα μ.Χ. μέχρι και τους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους και σκεπάζονται από ένα βαθύ πέπλο μυστηρίου. Τόσο η ακριβής ημερομηνία της συγγραφής όσο και, γενικότερα, η προέλευσή τους παραμένουν άγνωστα. Ακόμη, παρά το γεγονός ότι εμφανίζονται στα μάτια μας με τη μορφή ενός από τα γραμματειακά είδη της Καινής Διαθήκης (ευαγγέλια, πράξεις, αποκαλύψεις ή επιστολές) και φέρουν την υπογραφή των πιο γνωστών πρωταγωνιστών της, του Πέτρου, του Παύλου, του Ιωάννη ή και του ίδιου του Ιησού Χριστού, δεν απέκτησαν ποτέ το κύρος μιας ιερής αποκάλυψης, με αποτέλεσμα να αποκλειστούν από τον κανόνα της Εκκλησίας. Στη διάρκεια του ευαγγελικού αναγνώσματος, το οποίο αντηχεί κάθε Κυριακή μέσα στον χριστιανικό ναό, οι περικοπές από το Κατά Μάρκον, το Κατά Ματθαίον, το Κατά Ιωάννην ή το Κατά Λουκάν Ευαγγέλιον διαδέχονται η μία την άλλη σε όλη την έκταση του λειτουργικού έτους της Εκκλησίας. Ποιος, όμως, έχει ακούσει ποτέ τον ιερέα να αναγιγνώσκει από τον άμβωνα το Ευαγγέλιο Κατά Πέτρον, Κατά Φίλιππον, Κατά Ιού-

* Την παραπάνω έκφραση δανειζόμαστε από την πραγματεία του Μεγάλου Βασιλείου *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, όπου, ωστόσο, απαντά σε διαφορετικά συμφραζόμενα από την προβληματική της εργασίας (§ 27, PG 32, 188BC).

1. Βλ. E. Pagels, *Τα Γνωστικά Ευαγγέλια*, μτφρ. από τα αγγλικά Θ. Δαρβίση, Αθήνα 2004, σ. 27-29. Πρβλ. Ph. Vielhauer, *Geschichte der urchristlichen Literatur (Einleitung in das Neue Testament, die Apokryphen und die Apostolischen Väter)*, Berlin - New York 1985¹, σ. 613-614.

δαν Θωμάν ή, ακόμα, το Ευαγγέλιον της Αληθείας, το Ευαγγέλιον των Εβωνιτών, το Ευαγγέλιον των Ναζωραίων και των Αιγυπτίων; Τα κείμενα αυτά μας παρέχουν πληροφορίες για τη ζωή και το κήρυγμα του Ιησού Χριστού ή εμβαθύνουν θεολογικά στην προσωπικότητά του, με ανάλογο τρόπο όπως τα κανονικά Ευαγγέλια· κατά περίπτωση, επίσης, συναγωνίζονται σε αρχαιότητα μαζί τους². Διάφοροι λόγοι, όμως, υποχρέωσαν την Εκκλησία είτε να τα αφήσει στην άκρη, επιτρέποντας την περιορισμένη μόνον ανάγνωσή τους από τους πιστούς, είτε να τα καταδικάσει τελείως, όταν διείδε στη διήγησή τους τον κίνδυνο της αίρεσης, της παραχάραξης, δηλαδή, του αυθεντικού περιεχομένου της πίστης³. Ένα παράδειγμα για να προλάβω τις απορίες και τις ερωτήσεις.

*

«Μέσα στην καρδιά όλων όσων έχουν σωθεί», μας πληροφορεί το απόκρυφο Ευαγγέλιον της Αληθείας από τον 2ο αιώνα μ.Χ., «αποκαλύφθηκε το ζωντανό βιβλίο της ζωής, το οποίο είναι γραμμένο στη σκέψη και τον νου του Πατέρα και, πριν ακόμα από το θεμελίωμα του κόσμου, υπήρχε στα ανεξιχνίαστα βάθη του· εκείνο το βιβλίο που κανείς δεν μπορούσε να κατέχει, γιατί ήταν φυλαγμένο για τον Έναν που θα το ανοίξει, χύνοντας το αίμα του. Κανείς από όσους πίστεψαν στη σωτηρία δεν θα είχε φανεί, παρά μόνον εάν άνοιγε εκείνο το βιβλίο. Γι' αυτό τον λόγο και ο εύσπλαγχνος και πιστός Ιησούς υπέμεινε, έως ότου το πάρει, καρτερικά το πάθος του, μιας και γνώριζε ότι η ζωή για τους πολλούς είναι ο δικός του θάνατος»⁴. Στο παραπάνω απόσπασμα, η σταυρική θυσία του Ιησού Χριστού συνδέεται με το «βιβλίο της ζωής», το οποίο υπάρχει προαιώνια στον νου του Θεού και περικλείει το μυστήριο της σωτηρίας⁵.

2. Βλ. H. Koester, *Canonical and Apocryphal Gospels*, στο *Harvard Theological Review* 73 (1980) 105-130 –άρθρο, το οποίο προκάλεσε πολλές συζητήσεις στην έρευνα.

3. Η καταδίκη αδιάκριτα όλων των αποκρύφων και η ένταξή τους σε έναν *index librorum prohibitorum* για τους πιστούς αποτελεί μία πρακτική που ακολούθησε, περιστασιακά τουλάχιστον, η Δυτική Εκκλησία. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του *Decretum Gelasianum*, ενός παπικού διατάγματος από τον 6ο αι. μ.Χ., το οποίο απαριθμεί στο πέμπτο άρθρο του τα σημαντικότερα έργα της απόκρυφης γραμματείας, απαγορεύοντας με την απειλή του αναθέματος την ανάγνωσή τους από τα μέλη της Εκκλησίας. Βλ. σχετικά: H.-J. Klauck, *Apocryphal Gospels. An Introduction*, μτφρ. από τα γερμανικά B. McNeil, London - New York 2003, σ. 3-5. Παρόμοιες καταδικαστικές αποφάσεις αφορούσαν, αντίθετα, στην Ανατολή μεμονωμένα απόκρυφα, με σαφή απόκλιση προς την αίρεση, ενώ η ανεκτικότητα χαρακτηρίζει εν γένει τη στάση των εκκλησιαστικών αρχών. Βλ. και πιο κάτω, υποσημ. 25.

4. NHC I 3, 19, 25-20, 15. Το Ευαγγέλιον της Αληθείας ανήκει στη «Βιβλιοθήκη του Nag Hammadi», μια συλλογή αρχαίων παπύρων που ανακαλύφθηκε τυχαία το 1945 στην έρημο της Αιγύπτου· είναι προσιτό στο ελληνικό κοινό σε μετάφραση του Σ. Αγουρίδη, *Χριστιανικός Γνωστικισμός (Τα κοπτικά κείμενα του Nag Hammadi στην Αίγυπτο)*, από την γ' αγγλική έκδοση του E. J. Brill, Αθήνα 1989, σ. 35-50.

5. Πρβλ. Ψλ 69, 29· Δαν 12, 1· Φιλ 4, 3· Απκ 13, 8.

Μέσα στις σελίδες του είναι γραμμένα τα ονόματα όσων είναι προορισμένοι να σωθούν, καθώς μέλλει να τους αποκαλυφθεί η ανώτερη γνώση της αλήθειας. Όταν ο Πατέρας τους φωνάζει με το όνομά τους, ανταποκρίνονται στο κάλεσμά του και επιστρέφουν από την πλάνη στο φως, όπως μας βεβαιώνει το απόκρυφο στη συνέχεια: «Επομένως, εάν κάποιος έχει τη γνώση, έρχεται από ψηλά. Εάν τον καλούν, ακούει, απαντά κι επιστρέφει σε αυτόν που τον καλεί, ανέρχεται σε αυτόν. Και γνωρίζει με ποιον τρόπο έχει κληθεί. Έχοντας γνώση, κάνει το θέλημα αυτού που τον κάλεσε, ποθεί να του δίνει χαρά, παίρνει ανάπαυση»⁶. Απέναντι στους εκλεκτούς που το όνομά τους είναι γραμμένο στο βιβλίο της ζωής στέκει, από την άλλη μεριά, η ανώνυμη *massa perditionis*, το πλήθος των ανθρώπων που έχουν καταδικαστεί στην απώλεια και την αγνωσία. Η αδυναμία τους να γνωρίσουν την αλήθεια αποδεικνύει ότι είναι γέννημα κατώτερων κοσμικών δυνάμεων, χωρίς πνευματική συγγένεια με τον Θεό-Πατέρα. «Αλήθεια, πώς γίνεται κάποιος να ακούσει, εάν δεν φωνάξουν το όνομά του;», αναρωτιέται ο συγγραφέας του αποκρύφου. «Έτσι, λοιπόν, αυτός που αγνοεί μέχρι το τέλος είναι πλάσμα της Λήθης και θα χαθεί μαζί της. Εάν όχι, πώς γίνεται να μην έχουν οι άμοιροι αυτοί όνομα, πώς γίνεται να μην τους έχει καλέσει (ο Πατέρας);»⁷. Άλλες, επίσης, εκφράσεις ή μεταφορικές εικόνες που ακολουθούν παρακάτω οξύνουν την αντίθεση ανάμεσα στα «πλάσματα της Λήθης» και τα παιδιά του Θεού που «έρχονται από ψηλά», αφήνοντας ελάχιστες αμφιβολίες για τον κακόδοξο χαρακτήρα του κειμένου. Οι απόψεις της Γνώσης, ενός αιρετικού κινήματος στους κόλπους της Αρχαίας Εκκλησίας, απηχούνται με σαφήνεια στα αποσπάσματα του απόκρυφου Ευαγγελίου που παραθέσαμε προηγουμένως, αλλοιώνοντας το πανανθρώπινο μήνυμα της αποστολικής πίστης: η αγάπη του χριστιανικού θεού, ο οποίος, σύμφωνα με τη ρητή διαβεβαίωση του Παύλου, πάντας ανθρώπους θέλει σωθῆναι και εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν⁸, περιορίζεται στο Ευαγγέλιον της Αληθείας σε έναν στενό κύκλο εκλεκτών, οι οποίοι έχουν προοριστεί να τη γευτούν από την αρχή των αιώνων⁹. Επιπλέον, η σωτηρία αποδεσμεύεται από την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου και τον αγώνα που διεξάγει καθημερινά να την πραγματώσει στη ζωή του· αποτελεί, αντίθετα, τη συνέπεια ενός άτεγκτου θεϊκού σχεδίου, το οποίο καθορίζει με κριτήρια φυ-

6. NHC I 3, 22, 3-13.

7. Ο.π., 3, 21, 33-22, 3.

8. Α' Τιμ 2, 4. Πρβλ. ό.π. 4, 10: εἰς τοῦτο γὰρ κοπιῶμεν καὶ ἀγωνιζόμεθα, ὅτι ἡλπίκαμεν ἐπὶ θεῷ ζῶντι, ὃς ἐστὶν σῶτῆρ πάντων ἀνθρώπων μάλιστα πιστῶν.

9. Βλ. τα σχόλια του J.-É. Ménard σχετικά στη μελέτη του *L'Evangile de Vérité, Nag Hammadi (and Manichean) Studies II*, Leiden 1972, σ. 102-105.

σικής επιλογής τη μοίρα του ανθρώπινου γένους και τίθεται σε εφαρμογή με την ενσάρκωση του Θεού-Λόγου¹⁰.

Η απόφαση, λοιπόν, της Εκκλησίας να μην συμπεριλάβει το Ευαγγέλιον της Αληθείας και άλλα κείμενα γνωστικής προέλευσης στον ιερό κανόνα των Γραφών είναι απόλυτα δικαιολογημένη· όπως δικαιολογημένη είναι η απροθυμία της να υιοθετήσει τη διδασκαλία του Ιησού από το Κατ' Αιγυπτίους Ευαγγέλιον, ένα απόκρυφο παρόμοιο του 2ου αιώνα μ.Χ. με έντονες εγχρατητικές τάσεις. Σύμφωνα με αυτό, ο Ιησούς εκμυστηρεύεται στην αγαπημένη του μαθήτριά Σαλώμη –ένα πρόσωπο άγνωστο ουσιαστικά στην Καινή Διαθήκη¹¹– ότι ο θάνατος θα διατηρήσει την παντοδυναμία του, έως ότου οι άνθρωποι επιμένουν να του δίνουν τροφή, φέρνοντας συνεχώς παιδιά στον κόσμο¹². Στην ερώτηση της Σαλώμης εάν έπραξε σωστά που δεν παντρεύτηκε και δεν γέννησε παιδιά, ο Ιησούς της απαντά με έναν έμμεσο αλλά σαφή τρόπο: *πᾶσαν φάγε βοτάνην, τὴν δὲ πικρίαν ἔχουσιν μὴ φάγῃς*¹³.

*

Ο αριθμός, ωστόσο, των κειμένων που απηχούν αιρετικές απόψεις μέσα στο σύνολο των αποκρύφων είναι σχετικά περιορισμένος. Η επι-

10. Στη θέση της ελεύθερης βούλησης, οι οπαδοί της Γνώσης τοποθετούσαν τη φυσική καταγωγή ως τον σημαντικότερο παράγοντα για την αποδοχή της κλήσης του Θεού από τον άνθρωπο. Με βάση τη φυσική καταγωγή διέκριναν τον εαυτό τους από τον κοινωνικό τους περίγυρο, τόσο τους ειδωλολάτρες, τους οποίους αποκαλούσαν περιφρονητικά «χοϊκούς», όσο και τα υπόλοιπα μέλη της Εκκλησίας, που δεν ήταν, κατά τη γνώμη τους, ικανά να φθάσουν σε υψηλό επίπεδο φωτισμού και αυτογνωσίας («ψυχικοί»). Οι ίδιοι θεωρούσαν ότι αποτελούν το ἐκλεκτόν γένος, το οποίο προήλθε από τη μίξη του σπέρματος της ουράνιας Σοφίας με την ύλη, βλ. αναλυτικότερα τις σημειώσεις του F. Sagnard στον τόμο 23 της σειράς *Sources chrétiennes* (= *Clément d'Alexandrie: Extraits de Théodote*, εισ.-κειμ.-μτφρ.-σχόλ., Paris 1970², σ. 21-27)· επίσης K. Rudolph, *Die Gnosis (Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion)*, 3η επαυξημένη έκδοση, Göttingen 1990, σ. 222-224. Από την ελληνική βιβλιογραφία για την αίρεση της Γνώσης: K. Α. Μωραΐτης, *Το Κατὰ Φίλιππον Ευαγγέλιο (Μια κοινωνική-ιστορική προσέγγιση στο κοπτικό κείμενο)*, εισ.-μτφρ.-σχόλ., Αθήνα 1997, σ. 31-34.

11. Βλ. Μκ 15, 40· 16, 1 και Μτ 27, 56 με πρλλ.

12. Στον Κλήμη Αλεξ., *Στρωματείς* III, ix, 64, 1.

13. Στον Κλήμη Αλεξ., ό.π. III, ix, 66, 2. Πρβλ. Γεν 3, 16, βιβλικό χωρίο, στο οποίο στήριζε κατά πάσα πιθανότητα την απόρριψη του γάμου και της τεκνογονίας ο συγγραφέας του αποκρύφου (H.-J. Klauck, *Apocryphal Gospels* 57-58). Είναι ενδιαφέρον ότι σε πολλά απόκρυφα γυναικείες μορφές, όπως η Σαλώμη ή η Μαρία η Μαγδαληνή, παρουσιάζονται ως τα πω καντινά πρόσωπα –και φορείς μιας μυστικής διδασκαλίας– του Ιησού Χριστού, αναλαμβάνοντας τον ρόλο που διαδραματίζουν στις κανονικές Γραφές ο Πέτρος και ο Ιωάννης. Βλ. σχετικά S. Petersen, *'Zerstört die Werke der Weiblichkeit!'. Maria Magdalena, Salome und andere Jüngerinnen Jesu in christlich-gnostischen Schriften, Nag Hammadi (and Manichean) Studies* XI.VIII, Leiden - Boston - Köln 1999, σ. 295-308. Γενικά για το Κατ' Αιγυπτίους Ευαγγέλιον και τα Ιουδαιοχριστιανικά Ευαγγέλια, την ιδιαίτερη κατηγορία αποκρύφων στην οποία ανήκει, βλ. Ι. Δ. Καραβιδόπουλος (επιμ.), *Απόκρυφα Χριστιανικά Κείμενα*, τόμ. Α' (*Απόκρυφα Ευαγγέλια*), Βιβλική Βιβλιοθήκη 13, Θεσσαλονίκη 2001², σ. 21-41.

φύλαξη της Εκκλησίας να δεχθεί τη «θεοπνευστία» των αποκρύφων δεν οφείλεται τόσο στην αιρετική τους καταγωγή όσο στον φανταστικό τους χαρακτήρα, ο οποίος είναι ορισμένες φορές αντιστρόφως ανάλογος με το θεολογικό μήνυμα, που έχουν να προσφέρουν στους αναγνώστες τους. Αλλά, πλάι στο αίτημα για την πνευματική οικοδομή των πιστών, υπάρχουν και οι απλές ανθρώπινες ανάγκες –ποιος μπορεί να αρνηθεί αυτή την αλήθεια; Αποτελεί κοινή παραδοχή στην έρευνα, ότι το κίνητρο που οδήγησε τη γραφίδα των περισσότερων συγγραφέων απόκρυφων κειμένων ήταν η επιθυμία τους να συμπληρώσουν τα κενά που αφήνει η λιτή και δωρική διήγηση της Καινής Διαθήκης¹⁴. Ανάμεσα π.χ. στη γέννηση και τη βάπτισμα του Ιησού Χριστού, με την οποία εγκαινιάζεται η δημόσια δράση του, μεσολαβεί ένα διάστημα τριάντα χρόνων, για το οποίο σχεδόν καμία πληροφορία δεν μας δίνουν οι επίσημοι Ευαγγελιστές της Εκκλησίας¹⁵. Είναι, όμως, εύλογο να αναρωτηθεί κανένας: πώς κύλησαν τα χρόνια αυτά που ο Ιησούς μεγάλωνε σαν παιδί πλάι στην οικογένειά του; Έπαιζε μαζί με τους συνομήλικούς του στις γειτονιές της Ναζαρέτ; Πήγε σχολείο για να διδαχθεί τα αραμαϊκά ή, ενδεχομένως, την ελληνική γλώσσα; Και τι συνέβη στην Αίγυπτο, όπου κατέφυγε με τους γονείς του για να γλιτώσει τον διωγμό του Ηρώδη; Δούλεψε, ακόμη, σαν μαραγκός, βοηθώντας στο ξυλουργείο του πατέρα του; Παρόμοια ερωτήματα στάθηκαν η αφορμή για τη γένεση ενός ευρέος κύκλου Αποκρύφων, που ονομάζονται «Ευαγγέλια της παιδικής ηλικίας του Ιησού» και γνώρισαν ιδιαίτερη διάδοση στα αρχαία και μεσαιωνικά χρόνια¹⁶. Στις αφηγήσεις τους η φαντασία αναμειγνύεται με τον θρύλο, η ευσέβεια με την περιέργεια, το θαυμαστό με το πραγματικό, το μυστήριο της θείας Οικονομίας με την ανέμελη καθημερινότητα ενός παιδιού, όπως στο χαριτωμένο επει-

14. Πρόκειται για το *Ergänzungsmotiv*, όπως το ορίζει ο Wilhelm Schneemelcher στη στερεότυπη έκδοση των αποκρύφων στη γερμανική γλώσσα: «Man hielt die überlieferten Schriften, die im NT vorliegen, oder auch andere ältere Schriften nicht mehr ausreichend, weil in ihnen vieles fehlte, was man doch gerne wissen wollte (...) Man kann vielleicht kurz von einem Motiv der Ergänzung sprechen» (E. Hennecke – W. Schneemelcher [επιμ.], *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*, τόμ. I [Ευαγγέλιον], 3η επαυξημένη έκδοση, Tübingen 1959, σ. 33). Βλ. παρόμοια την εισαγωγή του Ι. Δ. Καραβιδόπουλου στο *Απόκρυφα Α'* (υπόσημ. 13), σ. 12 και M. R. James, *The Apocryphal New Testament (being the Apocryphal Gospels, Acts, Epistles and Apocalypses etc.)*, Oxford 1955⁶, σ. xii – μία ενδεικτική συλλογή απόψεων από την πλούσια βιβλιογραφία πάνω στο θέμα.

15. Με εξαίρεση την Υπαπαντή του Χριστού και την επίσκεψή του δωδεκαετής στον Ναό των Ιεροσολύμων, το μόνο το οποίο ακούμε από το στόμα τους είναι ότι *προέκοπτε [ἐν τῇ] σοφίᾳ καὶ ἡλικίᾳ καὶ χάριτι παρὰ θεῷ καὶ ἀνθρώποις* (Λκ 2, 52). Σχετικά με την ηλικία των τριάντα χρόνων, στην οποία τοποθετείται συνήθως η έναρξη της δημόσιας δράσης του Θεανθρώπου: G. Theissen – A. Merz, *Der historische Jesus (Ein Lehrbuch)*, Göttingen 1996, σ. 151.

16. Βλ. και Ph. Vielhauer, *Geschichte* 666. — H.-J. Klauck, *Apocryphal Gospels* 64.

σόδιο από το Ευαγγέλιο του Θωμά που παραθέτουμε στη συνέχεια:

Όταν τούτο το παιδί, ο Ιησούς, έγινε πέντε χρονών έπαιζε στο πέ-
 ρασμα από ένα ρυάκι· μάζευε τα λασπόνερα που τρέχαν μέσα σε λα-
 κούβες και τα καθάριζε στο λεπτό, προστάζοντάς τα μ' έναν του μόνον
 λόγο. Πλάθοντας με τα χέρια του τη λάσπη έφτιαξε, ακόμη, δώδεκα
 σπουργίτια. Έτυχε, όμως, όταν το έκανε αυτό να είναι Σάββατο· πολλά
 παιδιά παίζαν εκεί μαζί του. Κάποιος Ιουδαίος, λοιπόν, που είδε τι κάνει
 σαββατιάτικα στο παιχνίδι του ο Ιησούς, πήγε αμέσως στον πατέρα του,
 τον Ιωσήφ, και του λέει: «Κοίτα, το παιδί σου είναι κάτω στο ρυάκι και
 πήρε λάσπη κι έπλασε δώδεκα πουλιά και βεβήλωσε το Σαββάτο». Πη-
 γαίνοντας εκεί ο Ιωσήφ και βλέποντας (τι έχει κάνει ο Ιησούς), του
 φωνάζει και του λέει: «Γιατί κάνεις κάτι που δεν επιτρέπεται το Σάβ-
 βατο;» Ο Ιησούς, όμως, χτύπησε παλαμάκια με τα χέρια του και φώναξε
 στα σπουργίτια: «Φυγέτε!» Και αυτά άνοιξαν τα φτερά τους και πέταξαν
 μακριά κελαϊδώντας¹⁷.

Η μυθοπλαστική διάθεση, η οποία είναι έκδηλη στο παραπάνω
 απόσπασμα από το Ευαγγέλιο του Θωμά, χαρακτηρίζει όμοια τους συγ-
 γραφείς και άλλων απόκρυφων κειμένων σχετικά με την παιδική ηλικία
 του Κυρίου. Απίστευτα γεγονότα ξεδιπλώνονται από τη γραφίδα τους
 μπροστά στα μάτια μας, τα οποία, εκτός από την ικανοποίηση της πε-
 ριέργειάς μας για τις άγνωστες πτυχές της ζωής του Ιησού, μας υπο-
 βάλλουν, παράλληλα, τον σεβασμό για την απaráμιλλη δύναμη της θεό-
 τητάς του. Δεν είναι παράξενο, λοιπόν, ότι χαράχθηκαν στην ψυχή των
 πιστών και μεταδόθηκαν από γενιά σε γενιά, μέσω της χειρόγραφης πα-
 ράδοσης, έως και τους νεότερους αιώνες της χριστιανικής ιστορίας. Στο
 μέτρο που δεν παραβιάζεται το ορθόδοξο δόγμα για την υποστατική
 ένωση της θείας και της ανθρώπινης φύσης στο πρόσωπο του Ιησού Χρι-
 στού, η Εκκλησία ανέχθηκε την απόκρυφη αυτή παραφιλολογία της Βί-
 βλου, τροφοδοτώντας με τις διηγήσεις της τη λαϊκή ευσέβεια¹⁸.

17. Θωμά Ισραηλίου (...) εις τα παιδικά του Κυρίου II, 1-4 (= ελληνική παραλλαγή
 A/*Evangelia Apocrypha*, εκδ. C. Tischendorf, Leipzig 1876², σ. 140-142). Μετάφραση στα νέα
 ελληνικά ολόκληρου του αποκρύφου του Θωμά –το οποίο δεν πρέπει να συγχέεται με το
 κοπτικό Ευαγγέλιο από τη Βιβλιοθήκη του Nag Hammadi, το οποίο αποδίδεται στον ίδιο
 μαθητή του Ιησού και περιέχει έναν μυστικό διάλογό του με τον Αναστάνα– έχει εκπονήσει
 ο Δ. Πασσάκος, *Ευαγγέλιο Θωμά*, στο *Απόκρυφα Α'* (υποσημ. 13), σ. 74-88, με εμπεριστα-
 τωμένη εισαγωγή και σχόλια.

18. Βλ. O. Cullmann, *Kindheitsevangelien*, στο *Neutestamentliche Apokryphen I* (υποσημ.
 14), σ. 275-276. Τα «Ευαγγέλια της παιδικής ηλικίας του Ιησού», όπως ολόκληρη η από-
 κρυφη γραμματεία, ανήκουν αδιαμφισβήτητα στη Volksreligion, το λαϊκό υπόστρωμα της

Η σιωπή, βέβαια, των Ευαγγελιστών δεν αφορά αποκλειστικά τον Θεάνθρωπο και τα παιδικά ή εφηβικά του χρόνια. Μεγάλες, ακόμη, μορφές του αρχέγονου Χριστιανισμού, από το στενό περιβάλλον του Ιησού Χριστού, παρουσιάζονται φευγαλέα στις ευαγγελικές περικοπές πίσω από τον γενικόλογο χαρακτηρισμό *οί μαθηταί, οί δώδεκα, οί απόστολοι*, χωρίς να δίδονται συγκεκριμένες πληροφορίες για τη ζωή και το έργο τους. Ανάμεσα στους αποστόλους η Καινή Διαθήκη παρακολουθεί συστηματικά την πορεία μόνον ενός, του Παύλου, από την μεταστροφή του στον δρόμο προς τη Δαμασκό έως το ταξίδι του στη Ρώμη, όπου θα γνωρίσει τον μαρτυρικό θάνατο¹⁹. Όσον αφορά τον Πέτρο, μας ενημερώνει για τη δράση του τα πρώτα χρόνια μετά την Πεντηκοστή, ενώ περιστασιακά ακούμε για τον Ιωάννη και τον αδελφό του, Ιάκωβο του Ζεβεδαίου²⁰. Οι υπόλοιποι απόστολοι, όμως; Ο Ανδρέας, ο Βαρθολομαίος, ο Φίλιππος, ο Θωμάς, ο Σίμωνας Κανανίτης, ο Θαδδαίος; Το γεγονός ότι ο Χριστιανισμός διαδόθηκε αστραπιαία μέσα στο διάστημα λίγων δεκαετιών στα μήκη και τα πλάτη της οικουμένης, οφείλεται έως έναν βαθμό στον ζήλο και την αυταπάρνηση και των μαθητών αυτών του Ιησού, για τους οποίους η Αγία Γραφή μας αφήνει απόλυτα μέσα στο σκοτάδι. Καθώς τον 2ο αιώνα μ.Χ., λοιπόν, το ενδιαφέρον για την πρώτη αποστολική γενιά κορυφώνεται μέσα στην Εκκλησία, πολλοί θρύλοι που κυκλοφορούσαν από στόμα σε στόμα θα αρχίσουν να καταγράφονται σχετικά με τα ταξίδια τους, τις πόλεις και τους λαούς που προσηλύτισαν στον Χρι-

στιανικής θρησκείας. Η έντονη τάση τους προς την υπερβολή οφείλεται, ακριβώς, στο γεγονός ότι ανταναχλούν τον απλό και ανεπιτήδευτο τρόπο με τον οποίο ο λαϊκός άνθρωπος βιώνει τον Θεό, πέρα από τα θεωρητικά κατασκευάσματα της μορφωμένης ελίτ ή τις διαχωριστικές, ακόμη, γραμμές ανάμεσα στις θρησκείες. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόμοιοι θρύλοι με αυτούς που διασώζουν τα απόκρυφα για θαύματα που επιτέλεσε παιδί ακόμη ο Ναζωραίος απαντούν, επίσης, στη μυθολογία των Ινδών για τον Βούδα και τον Κρισνα-μούρτι ή στην Αρχαία Ελλάδα σε σχέση με τους θεούς του Ολύμπου. Βλ. H.-J. Klauck, *Apocryphal Gospels* 77 και Ph. Vielhauer, *Geschichte* 676-677, με περαιτέρω βιβλιογραφία. Σε αντίθεση, ωστόσο, με ορισμένους ερευνητές, οι οποίοι διαβλέπουν στα απόκρυφα τα ίχνη ενός επικίνδυνου συγκρητισμού που νοθεύει το πνεύμα του Ευαγγελίου, μία προσεκτική ανάγνωση των διηγήσεών τους αποδεικνύει, κατά τη γνώμη μου, ότι –στις περισσότερες τουλάχιστον των περιπτώσεων– διατηρούν ακέραιο τον χριστιανικό (και ορθόδοξο) χαρακτήρα τους, παρά τις ομοιότητες που παρουσιάζουν με θεικούς μύθους της ειδωλολατρίας. Το θαύμα με τα σπουργίτια από το Ευαγγέλιο του Θωμά που παραθέσαμε προηγουμένως αποτελεί σχετικά μια αδιάφυστη μαρτυρία, με τη σαφή αναφορά στη ζωοποιό χάρη του βιβλικού θεού που περιέχει. Πρβλ. την αφήγηση της Γένεσης για τη δημιουργία του Αδάμ (στίχ. 2, 7). Η δύναμη, επίσης, που κατέχει ο Ιησούς, ως ενσάρκωμένος Λόγος του Θεού, τονίζεται στο απόκρυφο σε ορθόδοξα πλαίσια, πρβλ. *Θωμά Ισραηλίτου* (...) εις τα παιδικά του Κυρίου Α/II, 1- III, 2-3- IV, 1- VIII, 1-2- IX, 3- XVII, 1-2- XVIII, 1 και Γεν 1, 3-31. Διαφορετική εκτίμηση των πραγμάτων από τον O. Cullmann, *ό.π.*, σ. 292-293.

19. Πρξ 9, 1-31· 13, 1-28, 31.

20. Ό.π. 1, 15-6, 7· 8, 14-25· 9, 32-11, 18· 12, 1-19· 15, 7-35· Γαλ 1, 17-18· 2, 9-10.

στιανισμό, τις διώξεις που υπέστησαν, τα θαύματα και το κήρυγμά τους²¹. Πρόκειται για τις απόκρυφες *Πράξεις Αποστόλων*, οι οποίες αντλώντας αφειδώς στοιχεία από διάφορα είδη της αρχαίας λογοτεχνίας –το μυθιστόρημα, το ταξιδιωτικό αφήγημα ή τη βιογραφία²²– επιχειρούν να περιγράψουν την εποποιία των ηρώων του Χριστιανισμού, σύμφωνα με το πρότυπο ενός κανονικού βιβλίου της Καινής Διαθήκης: των *Πράξεων* του ευαγγελιστή Λουκά, το οποίο είναι αφιερωμένο στην ιεραποστολή, κυρίως, του Παύλου. Ο απόστολος, ωστόσο, των εθνών, που μονοπωλεί το ενδιαφέρον μας στον ιερό κανόνα της Γραφής, παραχωρεί τη θέση του στην απόκρυφη γραμματεία στους υπόλοιπους αφανείς εργάτες του Ευαγγελίου, ώστε και το δικό τους έργο να διασωθεί μέσα στη συλλογική μνήμη της Εκκλησίας. Έστω με ιστορικά λάθη, έστω με υπερβολές και διάχυτη φαντασία που προκαλεί συχνά θυμηδία! Οι μορφές, όμως, του αγίου Ανδρέα, του αγίου Βαρθολομαίου, του αγίου Φιλίππου και των άλλων αποστόλων επιβίωσαν και μένουν ακόμη ζωντανές στην καρδιά του χριστεπώνυμου πληρώματος σε μεγάλο βαθμό χάρις στα απόκρυφα κείμενα, τα οποία ενσωμάτωσε άτυπα στην παράδοσή της η Εκκλησία και τα χρησιμοποίησε στην εικονογραφία, τους ύμνους της και τη θεία λατρεία²³.

21. Η επιθυμία της συμπλήρωσης των κενών της Καινής Διαθήκης συνιστά κι εδώ το βασικό κίνητρο για την ανάδυση μιας πλούσιας φιλολογίας πέρα από τον κανόνα της επίσημης Εκκλησίας, βλ. W. Schneemelcher – K. Schäferdiek, *Apostelgeschichten* des 2. und 3. Jahrhunderts: Einleitung, στο *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*, τόμ. II (*Apostolisches, Apokalypsen und Verwandtes*), επιμ. E. Hennecke – W. Schneemelcher, Tübingen 1964³, σ. 111. Την αυξανόμενη σημασία που αποκτά η γενιά των αποστόλων τον 2ο αι. μ.Χ., ένα φαινόμενο αλληλένδετο με την εξέλιξη την ίδια εποχή του Χριστιανισμού σε οργανωμένο θρησκευτικό σύστημα, εξετάζει και αναλύει τα αίτια της ο M. Hornschuh, *Die Apostel als Träger der Überlieferung*, ό.π., σ. 41-52.

22. Βλ. W. Schneemelcher – K. Schäferdiek, ό.π., σ. 110-117. — Ph. Vielhauer, *Geschichte* 713-718.

23. Βλ. πιο κάτω στην εργασία και υποσημ. 24-26. Σε αντίθεση με τις *Πράξεις* του Λουκά, έργο λόγω με έντονες επιρροές από την αρχαία ιστοριογραφία, οι απόκρυφες *Πράξεις* δεν διακρίνονται για τον φιλοσοφικό τους προβληματισμό ή την εμβρίθεια στην ανάλυση των γεγονότων της θείας ιστορίας· αποτελούν λαϊκά αναγνώσματα, στα οποία κυριαρχεί το στοιχείο της «αρετολογίας», ο εκθειασμός, δηλαδή, της προσωπικότητας του αγίου, με την περιγραφή των άθλων που επιτέλεσε και των θαυμαστών σημείων που συνόδευσαν την ιεραποστολή του. Όμοια, επίσης, με τα «Ευαγγέλια της παιδικής ηλικίας του Ιησού» τείνουν προς τον υπερρεαλισμό και την καταστρατήγηση των κανόνων της πραγματικότητας. Στις *Πράξεις Ιωάννου*, όπως σημειώνεται χαρακτηριστικά στη βιβλιογραφία, ο απόστολος της Εφέσου «προβαίνει σε περισσότερες αναστάσεις νεκρών από ό,τι ο ίδιος ο Ιησούς [στα Ευαγγέλια]» (Ph. Vielhauer, *Geschichte* 707), ενώ στις *Πράξεις Θωμά* παρακολουθούμε τον άγιο να κατατροπώνει έναν δράκο, να χαρίζει ανθρωπίνη μιλιάρη σε θηρία, να προκαλεί κατακλυσμό, να βγαίνει μέσα από κλειδωμένες πόρτες ή να μεταστρέφει ένα νεαρό ζευγάρι την πρώτη νύχτα του γάμου του στην παρθενία! (*Acta Apostolorum Apocrypha*, τόμ. II/2, έκδ. R. A. Lipsius – M. Bonnet, Hildesheim - New York 1972³, σ. 99-291). Η επιθυμία, επιπλέον,

Στο δυτικό τμήμα της καμάρας ενός λαξευτού ναού από τον 10ο αιώνα μ.Χ. στην Καππαδοκία (Kokar Kilise) συναντάμε την παράσταση των δώδεκα αποστόλων, οι οποίοι, σύμφωνα με ένα στερεότυπο μοτίβο της βυζαντινής εικονογραφίας, κάθονται σε θρόνους και κρατούν στα χέρια τους έναν κώδικα με το όνομα της Εκκλησίας την οποία ίδρυσαν: ο Πέτρος της Ρώμης, ο Φίλιππος της Ιεράπολης, ο Βαρθολομαίος της Αρμενίας, ο Ανδρέας των Κυνός Κεφαλών, ο Ιάκωβος της Λυκαονίας, ο Θαδδαίος της Σκυθίας, ο Θωμάς των Ινδιών, κοκ. –μία σαφής υπενθύμιση του δεσμού που σφυριλατήθηκε ανά τους αιώνες ανάμεσα στην απόκρυφη γραμματεία, από τη μια μεριά, και τη λατρευτική τέχνη της Εκκλησίας, από την άλλη²⁴. Ωστόσο, δεν χρειάζεται να πάμε τόσο μακριά, έως την έρημο της Καππαδοκίας, για να διαπιστώσουμε τη συμβολή των αποκρύφων στη θρησκευτική μας παράδοση. Η παρουσία τους είναι απτή και στην πιο άμεσή μας επαφή με τον χώρο της Εκκλησίας. Μετά τον Ιησού Χριστό, κανένα πρόσωπο δεν έχει ζυμωθεί τόσο πολύ με τη λαϊκή ευσέβεια στον Χριστιανισμό όσο της Παρθένου Μαρίας. Στη μνήμη της είναι αφιερωμένες μια σειρά από εορτές, που επανέρχονται κυκλικά στη διάρκεια του λειτουργικού έτους. Όσο, όμως, και να ψάξουμε στην Αγία Γραφή, από τη Γένεση έως την Αποκάλυψη, καμία αναφορά, ή έστω υπόνοια, δεν είναι δυνατόν να βρούμε για το «Γενέθλιον» ή τα «Εισόδια της Θεοτόκου», που εορτάζονται με ιδιαίτερη λαμπρότητα στις 8 Σεπτεμβρίου και 21 Νοεμβρίου αντίστοιχα. Οποιαδήποτε αναζήτηση στον κανόνα της Καινής Διαθήκης αποβαίνει, επίσης, μάταιη και για την άλλη μεγάλη

πολλών τοπικών εκκλησιών να συνδέσουν την καταγωγή τους με το όνομα ενός μεγάλου αποστόλου συνετέλεσε ώστε οι πρωταγωνιστές των αποκρύφων Πράξεων να γλιστρίσουν ακόμη περισσότερο από την ιστορία στον μύθο, με ολοένα νέες ιεραποστολές και νέα θαύματα να προστίθενται στο ενεργητικό τους. Δες π.χ. σχετικά με την ανάπτυξη της απόκρυφης παράδοσης γύρω από το πρόσωπο του αγίου Ανδρέα F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium (and the Legend of the Apostle Andrew)*, Cambridge - Massachusetts 1958, κεφ. IV και V. Για τα ιστορικά δεδομένα, τα οποία συνυφαίνονται με τον θρύλο στις εξωκανονικές Πράξεις Αποστόλων: R. A. Lipsius, *Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden* (Ein Beitrag zur altchristlichen Literaturgeschichte), τόμ. I, Braunschweig 1883, σ. 10-11.

24. Βλ. N. et M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce (Région du Hasan Dağı)*, Paris 1963, σ. 128-136 και αναλυτικότερα για τις απόκρυφες πηγές –συριακής, κυρίως, προέλευσης– από τις οποίες εμπνέεται ο αγιογράφος του ναού Kokar Kilise: N. Thierry, *L'illustration des apocryphes dans les églises de Cappadoce*, *Apocrypha* 2 (1991) [= *La fable apocryphe* II] 241-244, με περαιτέρω βιβλιογραφία. Το μοτίβο των ένθρονων αποστόλων το έχουμε συνηθίσει στην εικονογράφηση της Δευτέρας Παρουσίας· στις εκκλησίες, όμως, της Καππαδοκίας συνδυάζεται, επίσης, με την Πεντηκοστή και τον θρύλο της διανομής της οικουμένης ανάμεσα στους Δώδεκα, ο οποίος, εκτός από τα απόκρυφα (Πράξεις Θωμά 1 [= *Acta Apostolorum Apocrypha* II/2, σ. 99-100]), απηχείται και στους πατέρες της Εκκλησίας. Βλ. Ευσέβιος Καισ., *Εκκλησιαστική Ιστορία* III, 1, 1-3 [R. A. Lipsius, *Die apokryphen Apostelgeschichten*, σ. 11-34, με επιπλέον μαρτυρίες από την Αρχαία Εκκλησία].

γιορτή της Χριστιανοσύνης τον δεκαπενταύγουστο, την «Κοίμηση της Θεοτόκου». Οι παραπάνω εορτές στηρίζονται αποκλειστικά σε απόκρυφες παραδόσεις: το «Γενέθλιον» και τα «Εισόδια» στο Πρωτευαγγέλιον Ιακώβου, ένα αρχαίο κείμενο από τον 2ο αιώνα μ.Χ. που διηγείται τη γέννηση του Ιησού και άγνωστα συνάμα επεισόδια της ζωής του Ιωσήφ και της Μαρίας²⁵. η «Κοίμηση της Θεοτόκου», πάλι, σε έναν ομώνυμο λόγο που είναι αρκετά μεταγενέστερος (5ος/6ος αι. μ.Χ.) και αποδίδεται ψευδεπίγραφα στον Ιωάννη τον Θεολόγο²⁶. Η Καινή Διαθήκη, τέλος, είναι ιδιαίτερα φειδωλή και υπαινικτικά μόνον αναφέρεται στο γεγονός, με το οποίο κορυφώνεται το λειτουργικό έτος της Εκκλησίας: την κάθοδο του Ιησού στο βασίλειο των νεκρών και την απελευθέρωσή τους από τα δεσμά του θανάτου. Όλη η υμνογραφία του Μεγάλου Σαββάτου για τον θρίαμβο του Υιού του Θεού πάνω στις δυνάμεις του κακού και του σκότους είναι εμπνευσμένη ξανά από ένα απόκρυφο, το Ευαγγέλιο του Νικοδήμου, το οποίο κυκλοφόρησε πρόσφατα στη σειρά *Βυζαντινοί Συγγραφείς* από τις εκδόσεις Ζήτηρος²⁷. Το Ευαγγέλιο του Νικοδήμου ανήκει σε μία ιδιαίτερη ομάδα αποκρύφων, τα «Ευαγγέλια του Πάθους», και χρονολογείται –κατά πάσα πιθανότητα– την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας²⁸. Περισσότερα από πενταχόσια χειρόγραφα που σώζονται στην ελληνική, λατινική, συριακή, κοπτική, γεωργιανή, αρμενιακή και αιθιοπική γλώσσα μαρτυρούν την ευρύτατη αποδοχή που γνώρισε στον χριστιανικό κόσμο. Όπως και τα κείμενα που προανέφερα, αποτελεί ένα βαρύτιμο κειμήλιο της χριστιανικής μας κληρονομιάς, που συγκεντρώνει έντονο το ενδιαφέρον των ξένων ερευνητών από τα μέσα ήδη του προπε-

25. Βλ. Α. Καραλάσχος, Πρωτευαγγέλιο Ιακώβου, στο *Απόκρυφα Α'* (υποσημ. 13), σ. 43-54 και ιδίως σ. 52. Με το *Decretum Gelasianum* τον 6ο αι. μ.Χ. το Πρωτευαγγέλιον Ιακώβου συμπεριλήφθηκε στα «απαγορευμένα βιβλία» της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Στην Ανατολή διαδόθηκε, από την άλλη μεριά, απρόσκοπτα και επηρέασε καθοριστικά τη λατρευτική ζωή, ενώ η λειτουργική του ανάγνωση καθιερώθηκε επίσημα σε ορισμένες γιορτές του χρόνου (Ph. Vielhauer, *Geschichte* 667-668 και υποσημ. 2 στη σ. 668).

26. Βλ. H.-J. Klauck, *Apocryphal Gospels* 192-194 και Ι. Δ. Καραβιδόπουλος – Κ. Κατσάνης, Ιωάννου του Θεολόγου Λόγος εις την Κοίμησιν της Αγίας Θεοτόκου, στο *Απόκρυφα Α'* (υποσημ. 13), σ. 374-388, όπου και μετάφραση στα νέα ελληνικά του πρωτότυπου κειμένου. Πολλά, ακόμη, ενδιαφέροντα στοιχεία για τη συμβολή των αποκρύφων στη διαμόρφωση του εορτολογικού κύκλου της Παναγίας προσφέρει ο Γ. Θ. Βεργωτής στο άρθρο του *Η Θεομητορική λατρεία και τα Απόκρυφα*, Γρηγόριος Παλαμάς 767 (1997) 197-207.

27. Βλ. Κ. Μποζίνης, *Το Απόκρυφο Ευαγγέλιο του Νικοδήμου (Τα πρακτικά της δίκης του Ιησού Χριστού και η κάθοδός του στον Άδη)*, εισ.-μτφρ.-σχόλ. με πρόλογο του Β. Κατσαρού, Θεσσαλονίκη 2005.

28. Συγκεκριμένα, τον 4ο αι. μ.Χ., βλ. J.-D. Dubois, *Les «Actes de Pilate» au 4e siècle*, *Apocrypha* 2 (1991) [= *La fable apocryphe II*] 85-98, ο οποίος διωρθώνει προηγούμενες απόψεις της έρευνας.

ρασμένου αιώνα²⁹. Με την ιστορία του θα ήθελα να ασχοληθούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, εφόσον μας επιτρέπει να ξεδιπλώσουμε ορισμένες επιπλέον πτυχές της απόκρυφης γραμματείας της Βίβλου, εξαιρετικά σημαντικές για την κατανόησή της ως ιδιαίτερο φαινόμενο της παράδοσής μας.

*

Ο εξελληνισμένος λατινικός όρος *ἄκτα Πιλάτου*, με τον οποίο το Ευαγγέλιο του Νικοδήμου μαρτυρείται για πρώτη φορά στις αρχαίες πηγές, είναι απόλυτα ενδεικτικός για το περιεχόμενό του. Ο όρος *ἄκτα* σημαίνει στη γραφειοκρατική γλώσσα της αρχαιότητας τα αρχεία ή τα πρακτικά, ενώ το όνομα του Πιλάτου που τον συνοδεύει καθιστά σαφές ότι πρόκειται για τις στενογραφικές σημειώσεις της δίκης που διεξάγεται στο πραιτώριο της Ιερουσαλήμ τον 1ο αιώνα μ.Χ. με τον Ιησού Χριστό στο εδώλιο του κατηγορουμένου. Μαρτυρίες για την ύπαρξη των πρακτικών της δίκης του Ιησού συναντούμε σποραδικά στην αρχαιότητα, στο έργο, κυρίως, των πρώιμων απολογητών της Εκκλησίας. Ο Ιουστίνος, συγκεκριμένα, αναφέρει τα *ἄκτα* γενόμενα ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου στην περίφημη απολογία του προς τον αυτοκράτορα Αντωνίνο τον Ευσεβή, στα μέσα του 2ου αιώνα³⁰. Λίγες δεκαετίες αργότερα, το 197 μ.Χ., ο Τερτυλλιανός επανανέρχεται στο ζήτημα των *ἄκτων* του Πιλάτου στον λόγο του *Apologeticum*, που απευθύνει στους κυβερνήτες των επαρχιών της Ρώμης· υποδεικνύει, μάλιστα, την πρωτεύουσα του *Imperium* ως τον τόπο όπου φυλάσσονται μαζί με τα άλλα επίσημα έγγραφα του κράτους³¹. Εάν η δίκη του Ιησού Χριστού οδήγησε, ως γνωστόν, στην κα-

29. Εποχή στην οποία παρουσιάζεται για πρώτη φορά ολοκληρωμένα από τον Constantinus Tischendorf στο μνημειώδες έργο του *Evangelia Apocrypha* (Leipzig 1853). Εκτός από τον C. Tischendorf και άλλοι διακεκριμένοι επιστήμονες του εξωτερικού έσκυψαν με προσοχή πάνω στο Ευαγγέλιο του Νικοδήμου, όπως ο ιστορικός των ρωμαϊκών χρόνων Theodor Mommsen, ο οποίος του αφιέρωσε το 1902 μία σύντομη μελέτη (Die Pilatusacten, στο *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*, τχ. 3, σ. 198-205). Ανύπαρκτο υπήρξε, από την άλλη πλευρά, το ενδιαφέρον σχετικά με το απόκρυφο στον ελλαδικό χώρο. Βλ. ανάμεσα στις εξαιρέσεις τη σύντομη αναφορά του Ι. Ν. Καρμίρη στο Ευαγγέλιο του Νικοδήμου «του δραματοποιήσαντος την Κάθοδον και την μεγαλυτέραν ασκήσαντος επίδρασιν καθ' όλους τους μετέπειτα αιώνας και κατ' εξοχήν επί της εκκλησιαστικής τέχνης» (Η εις Αΐδου Κάθοδος του Χριστού [εξ επόψεως ορθοδόξου], Αθήνα 1939, σ. 36) και Π. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τόμ. Β' (Γραμματεία της Περιόδου των Διωγμών), Χριστιανική Γραμματολογία 2, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 242-244. Μία εικόνα της ογκώδους βιβλιογραφίας που έχει συσσωρευτεί με τα χρόνια πάνω στο απόκρυφο μας δίνουν οι R. Gounelle – Z. Izdorczyk στο άρθρο τους Thematic Bibliography of the Acts of Pilate: Addenda and Corrigena, *Apocrypha* 11 (2000) 259-292.

30. Απολογία Α' 35, 9- 48, 3.

31. Ea omnia super Christo, θα πει ο απολογητής ανατρέχοντας στο πάθος του Κυρίου, Pilatus, et ipse iam pro sua conscientia christianus, Caesari tunc Tiberio nuntiavit (*Apol.* 21, 24).

ταδίκη και τον ατιμωτικό του θάνατο, δεν αποτελεί έκπληξη ότι οι Χριστιανοί επικαλούνται τα πρακτικά της για να υπερασπιστούν απέναντι στις ρωμαϊκές αρχές τη θρησκευτική τους πίστη. Είναι σαφές από τη διήγηση του πάθους των Ευαγγελίων, ότι η ετυμηγορία εις βάρος του Ιησού ελήφθη κάτω από την ασφυκτική πίεση των γραμματέων και αρχιερέων του Ισραήλ ενάντια στη θέληση του Πόντιου Πιλάτου. Ο ρωμαίος έπαρχος, σύμφωνα με τη γνωστή περιγραφή του Κατά Ματθαίον Ευαγγελίου, «νίπτει τας χείρας του» μπροστά στον ιουδαϊκό όχλο, δηλώνοντας δημόσια *ἀθῶος εἰμι ἀπὸ τοῦ αἵματος τοῦ δικαίου τούτου· ὑμεῖς ὄψεσθε*³². Η πεποίθησή του ότι ο Ιησούς που έσυραν με τη βία μπροστά στο βήμα του οι αρχιερείς είναι θύμα πλεκτάνης τον παρακινεί, ακόμη, να ζητήσει την απόλυσή του, καταφεύγοντας στο εθιμικό δίκαιο των Ιουδαίων: *τίνα θέλετε ἀπολύσω ὑμῖν, Βαραββᾶν ἢ Ἰησοῦν τὸν λεγόμενον χριστόν;* ρωτάει το συγκεντρωμένο πλήθος με αφορμή τη γιορτή του Πάσχα –χωρίς να κατορθώσει, φυσικά, τίποτα³³. Ο ίδιος, έπειτα, μαζί με όλους τους κατόικους της Ιερουσαλήμ γίνεται μάρτυρας των παράδοξων φαινομένων που σημάδεψαν την εκπνοή του νεαρού καταδίκου πάνω στον σταυρό: της έκλειψης του ηλίου [ἀ]πὸ ἑκτης (...) ἕως ὥρας ἑνάτης και του σεισμού που συγκλόνισε την Παλαιστίνη και είχε σαν αποτέλεσμα να σχιστούν τα βράχια στα δύο και να καταστραφεί το παραπέτασμα από τα «άγια των αγίων» στον Ναό του Σολομώντος³⁴. Εφόσον –ποιος ξέρει;– τα παραπάνω γεγονότα καταγράφηκαν από τον έπαρχο, όπως ισχυρίζονται ο Ιουστίνος και ο Τερτυλλιανός, στα πλαίσια μίας επίσημης αναφοράς του προς τις αρχές της Ρώμης, τότε κατανοούμε γιατί τα ἄκτα Πιλάτου πλέχθηκαν με

Πρβλ. ό.π. 5, 3· 21, 19 με τα σχόλια του Α. Θεοδωράκη, Τερτυλλιανού Απολογητικός, εισ.-μτφρ.-σχόλ., Αθήνα 2004, σ. 38 και 91-93. Ο Ευσέβιος Καισαρείας (Εκκλησιαστική Ιστορία II, 2, 1-3), ο Ιωάννης Χρυσόστομος (Εἰς τὴν Β΄ πρὸς Κορ., Όμ. ΚΣΤ΄, 2, PG 61, 581) και άλλοι μεταγενέστεροι πατέρες της Εκκλησίας απηχούν στο έργο τους τη φήμη, η οποία αποτυπώνεται ήδη με σαφήνεια στον *Apologeticum*, ότι ο Πιλάτος ενημέρωσε εγγράφως τον αυτοκράτορα στη Ρώμη για ό,τι συνέβη επί των ημερών του στην Παλαιστίνη σχετικά με τον Ιησού Χριστό. Υπερβολική αλλά εναρμονισμένη απόλυτα με το πνεύμα της απολογητικής της Αρχαίας Εκκλησίας είναι η έκφραση «ipse iam pro sua conscientia christianus», που χρησιμοποιεί για τον Πιλάτο ο Τερτυλλιανός. Βλ. πιο κάτω στην εργασία και Ε. Fascher, λήμμα «Pilatus, Pontius», στην *Paulys Real-Encyclopädie*, τόμ. XX/2 (1950) 1322-1324.

32. Μτ 27, 24.

33. Ό.π. 27, 15-18 με πρλλ. Σε αποτυχία καταλήγει και η προσπάθεια του Πόντιου Πιλάτου να γλιτώσει τον Ιησού από τον θάνατο, προκαλώντας τον οίκτο του Ιουδαίων. Με τη σκοπιμότητα αυτή τον μαστιγώνει και τον υποβάλλει σε μια σειρά εξευτελισμούς, δες την ερμηνεία του χωρίου Ιω 9, 1-7 από τον F. Haenchen, *A Commentary on the Gospel of John*, τόμ. 2 (Chapters 7-21), μτφρ. από τα γερμανικά R. W. Funk, επιμ. του ίδιου και της U. Busse, Hermeneia: A Critical and Historical Commentary on the Bible, Philadelphia 1984, σ. 180-181.

34. Μτ 27, 50-51 με πρλλ.

τον θρόλο στη διάρκεια των αρχαίων χρόνων ως ένα αδιαμφισβήτητο ντοκουμέντο της αθωότητας και της θεϊκής προέλευσης του Ιησού³⁵.

Η επίκληση, από την άλλη μεριά, των πρακτικών της δίκης ἐπὶ Ποινίου Πιλάτου δεν ανταναχλά ένα ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για την υστεροφημία, ας πούμε, του Ιησού ή την αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας· αποτελεί, αντίθετα, ένα ζήτημα πρωτίστης σημασίας για τους Χριστιανούς, λόγω της επισφαλούς θέσης τους στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Για εμάς σήμερα ο Ιησούς είναι ο «Υἱός και Λόγος του Θεού», ο οποίος ενσαρκώθηκε για να λυτρώσει τον άνθρωπο από τη φθορά και την αμαρτία. Από την ψυχρή, όμως, οπτική γωνία της ιστορίας, και ιδίως εάν μεταφερθούμε στην ατμόσφαιρα των πρώτων αιώνων μ.Χ., ο Ιησούς, ας μου επιτραπεί να πω, είναι ένας εγκληματίας και παραβάτης του νόμου, ο οποίος εκτελέστηκε στον σταυρό με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας ενάντια στον αυτοκράτορα (*crimen laesae majestatis*). Οι κραυγές του ιουδαϊκού πλήθους, οι οποίες εκβιάζουν τον Πόντιο Πιλάτο να προχωρήσει στην καταδικαστική απόφαση: ἔάν τοῦτον ἀπολύσῃς, οὐκ εἶ φίλος τοῦ Καίσαρος. Πᾶς ὁ βασιλέα ἑαυτὸν ποιῶν ἀντιλέγει τῷ Καίσαρι, δεν αφήνουν την παραμικρή αμφιβολία για την κατηγορία, η οποία οδήγησε τον Ιησού στον δρόμο προς τον Γολγοθά³⁶. Το γεγονός, κατά

35. Σύμφωνα με τον Ιουστίνο, τα ἄκτα Πιλάτου περιέχουν και άλλες συγκλονιστικές μαρτυρίες για θαύματα του Ναζωραίου (Απολ. Α' 48, 3), ανάμεσα στα οποία ο Τερτυλιανός συγκαταριθμεί την ανάστασή του και την ανάληψή του στους ουρανούς (Απολ. 21, 20-23)· προσθέτει, ακόμη, ότι όταν μαθεύτηκαν μέσω του Πιλάτου στη Ρώμη, προκάλεσαν τόσο μεγάλη εντύπωση στον αυτοκράτορα Τιβέριο, ώστε πρότεινε στη σύγκλητο να ανακηρυχθεί ο Ιησούς *divus* και να του απονεμηθεί επίσημη λατρεία από το κράτος. Βλ. ὁ.π. 5, 2: «*Tiberius ergo, cuius tempore nomen christianum in seculum intravit, annuntiata sibi ex Syria Palaestina, quae illic veritatis istius divinitatis revelarent, detulit ad senatum cum praerogativa suffragii sui. Senatus, quia non ipse probaverat, resquit: Caesar in sententia mansit, cominatus periculum accusatoribus christianorum*» και τις παραπομπές στον Ευσέβιο Καισαρείας και τον Ιωάννη Χρυσόστομο από την υποσημ. 31 στην προηγούμενη σελίδα. Δικαιούμεστε, φυσικά, να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι στους ισχυρισμούς των απολογητών της Εκκλησίας, στο μέτρο, ιδίως, που δεν διασταυρώνονται με άλλες εξωχριστιανικές πηγές· ο βασιικός, ωστόσο, κορμός της επιχειρηματολογίας του Τερτυλλιανού και του Ιουστίνου για την ύπαρξη ενός εγγράφου που συνέταξε ο ρωμαίος έπαρχος και περιλαμβάνει διάφορα επεισόδια από το Πάθος της Καινής Διαθήκης είναι πιθανόν, από ιστορική άποψη, να ευσταθεί, βλ. τη συζήτηση του θέματος στον J.-P. Lemonon, *Pilate et le gouvernement de la Judée. Textes et monuments*, Études Bibliques, Paris 1981, σ. 250-255.

36. Ιω 19, 12. Ο ίδιος, εξάλλου, ο τρόπος της τιμωρίας υποδηλώνει την πολιτική φύση του εγκλήματος, για το οποίο θανατώθηκε ο Ιησούς. Όπως μας πληροφορεί ο ιστορικός Φλάβιος Ιώσηπος, με θάνατο στον σταυρό τιμωρούνταν οι οπαδοί επαναστατικών κινήματων στην Ιουδαία, οι οποίοι αμφισβητούσαν την *Pax Romana* στο όνομα μεσσιανικών προσδοκιών (Ιουδαϊκός Πόλεμος II, 253· Αρχαιολογία XX, 102 [από J. Blinzer, *Der Prozess Jesu. Das jüdische und das römische Gerichtsverfahren gegen Jesus Christus auf Grund der ältesten Zeugnisse dargestellt und beurteilt*, Regensburg 1960³, σ. 263-265, όπου περισσότερα στοιχεία]). Πρβλ. την περιγραφή με την *causa poena*, η οποία αναρτήθηκε, σύμφωνα με την περι-

συνέπεια, ότι η Εκκλησία λάτρευε ως θεό και ανέμενε τη δεύτερα παρουσία ενός προσώπου, το οποίο είχε κριθεί ένοχο από ρωμαϊκό δικαστήριο, μπορούσε να δημιουργήσει επιπλοκές με τις κρατικές αρχές και να δώσει λαβή για αμφισβήτηση της νομιμοφροσύνης της απέναντι στον αυτοκράτορα. Οι διωγμοί που ξεσπούν τον 2ο αιώνα μ.Χ. με την άνοδο στον θρόνο της Ρώμης της δυναστείας των Αντωνίων και κλιμακώνονται από τα μέσα του 3ου αιώνα έως την περίοδο της Τετραρχίας επιβεβαιώνουν πόσο καίριο ήταν για την Εκκλησία να αποδείξει την αθωότητα του Κυρίου από τις κατηγορίες, οι οποίες είχαν απαγγελθεί εις βάρος του και επέφεραν άδικα τον σταυρικό του θάνατο. Μέσα στη φωτιά των διωγμών ενάντια στους Χριστιανούς θα γεννηθεί το απόκρυφο Ευαγγέλιο του Νικοδήμου ή αλλιώς, για να χρησιμοποιήσουμε τον πρώιμο τίτλο του, τα Άχτα Πιλάτου. Οι φήμες για την ύπαρξη των πρακτικών της δίκης του Ιησού που κυκλοφορούσαν έντονα ανάμεσα στα μέλη της Εκκλησίας αποχρυσταλλώνονται κάποια χρονική στιγμή, κάτω από την πίεση των εξωτερικών συνθηκών, σε ένα γραπτό κείμενο, το οποίο αφηγείται λεπτό προς λεπτό ό,τι ακριβώς συνέβη στο ανάκτορο του Πόντιου Πιλάτου, φέρνοντας ταυτόχρονα στο φως τις μηχανορραφίες του Άννα, του Καϊάφα, του Σήμη, του Δαθαή, του Γαμαλιήλ και των άλλων μελών του Μεγάλου Συνεδρίου των Ιεροσολύμων³⁷. Μέσα από τις στιχομυθίες του επάρχου με τους Ιουδαίους, την εξέταση μαρτύρων και τις άλλες λεπτομέρειες της δίκης που μας παρουσιάζει το απόκρυφο, διασκεδάζονται οι υποψίες για μία ανταρσία ενάντια στη Ρώμη του Ιησού και αποκαλύπτεται με δραματικό τρόπο η αλήθεια πίσω από τη δίωξή του: όπως το θέτει λακωνικά η Καινή Διαθήκη, ότι διὰ φθόνον παραδεδώκεισαν αὐτὸν οἱ ἀρχιερεῖς³⁸.

γραφή των Ευαγγελίων, πάνω στον σταυρό: οὗτός ἐστιν Ἰησοῦς ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων (Μτ 27, 37 με πρλλ.). Αρνητικά ως εγκληματία αναφέρουν τον Θεάνθρωπο και οι αρχαίοι εθνικοί συγγραφείς, βλ. Τάκιτος, *Annales* XV, 44, 5 και Πλίνιος, *Epistula* X, 96.

37. Βλ. Άχτα Πιλάτου Ι, 1, σύμφωνα με την ελληνική παραλλαγή Α του κειμένου που εξέδωσε ο C. Tischendorf (*Evangelia Apocrypha* 214-215).

38. Μκ 15, 10 με πρλλ. Παραθέτοντας αυτούσιους τους στίχους 18, 33-38 από το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο, ο συγγραφέας του αποκρύφου αποσαφηνίζει ότι η βασιλεία του Ιησού οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου· έχει μία υπερφυσική καταγωγή και δεν εμπλέκεται με τις επιδιώξεις και τις σκοπιμότητες της πολιτικής εξουσίας (Ακ. Πιλ. Α/III, 2). Η αναρμοδιότητα, παράλληλα, του ρωμαϊκού δικαστηρίου να αποφανθεί για τις άλλες κατηγορίες, οι οποίες απαγγέλλονται στον Ιησού: βλασφημία προς τον Θεό και κατάλυση της αργίας του Σαββάτου, τονίζεται με έμφαση στη διήγηση. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Πιλάτος, απαντώντας στις επικρίσεις των αρχιερέων και πρεσβυτέρων εις βάρος του υποδίκου: λάβετε αὐτὸν καὶ ἀπαγάγετε εἰς τὴν συναγωγὴν ὑμῶν, καὶ κατὰ τὸν νόμον ὑμῶν κρίνατε αὐτὸν (Ακ. Πιλ. Α/IV, 3· πρβλ. ὁ.π. III, 1 και Ιω 18, 31). Πώς είναι δυνατόν να κρίνει ο ίδιος τις παραβάσεις του μωσαϊκού νόμου από έναν Ιουδαίο; Η ποινή, τέλος, της σταύρωσης απογομνώνεται από οποιοδήποτε νομικό έρεισμα και χρεώνεται αποκλειστικά στην πώρωση και

Κατά πόσον, τώρα, τα «πρακτικά» που περιέχει το Ευαγγέλιο του Νικοδήμου αντιστοιχούν στα αυθεντικά αρχεία της δίκης του Ιησού, είναι ένα ερώτημα, το οποίο δεν μπορεί να απαντήσει με απόλυτη ακρίβεια η επιστήμη. Βέβαιο, πάντως, είναι ότι η κύρια πηγή από την οποία αντλεί ο συγγραφέας του αποκρύφου είναι το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο, τη διήγηση του οποίου αναπλάθει σε σημαντικό βαθμό, διανθίζοντάς την με περικοπές από τους Συνοπτικούς και άλλα άγνωστα επεισόδια που εξυπηρετούν τον απολογητικό του στόχο: την κατάρριψη μία προς μία όλων των συκοφαντιών ενάντια στον Ιησού Χριστό, οι οποίες βάρυναν σημαντικά, όπως προδίδει και η συναισθηματική φόρτιση του χειμένου, στη συνείδηση του εθνικού κόσμου³⁹. Στο μέτρο που είναι δυνατόν να κρίνουμε με βάση χειροπιαστά δεδομένα, τα Άκτα Πιλάτου, που καταλαμβάνουν σήμερα το πρώτο μέρος του Ευαγγελίου του Νικοδήμου, αποτελούν μια δραματική ανάπτυξη της διήγησης του Πάθους της Καινής Διαθήκης, την οποία υπαγόρευαν οι ιδεολογικές συγκρούσεις του Χριστιανισμού με τον περίγυρό του τον 4ο μ.Χ. αιώνα⁴⁰. Η παραπάνω διαπίστωση έχει μία ιδιαίτερη αξία για το θέμα μας, εφόσον καταδεικνύει τη συνάφεια της απόκρυφης γραμματείας της Βίβλου με την απολογητική της Εκκλησίας. Όμοια με τα Άκτα Πιλάτου και άλλα κείμενα, που χρονολογούνται πριν ή και μετά την κωνσταντίνηα περίοδο, γεννήθηκαν από την ανάγκη υπεράσπισης της πίστης απέναντι στους Εθνικούς ή τους Ιουδαίους· προεκτείνοντας μυθοπλαστικά τη διήγηση της Καινής Διαθήκης, επιχειρούν στην ουσία να κατευθύνουν το βλέμμα μας σε ορισμένα επιμέρους σημεία της, με καίρια κατά περίπτωση σημασία: το Κατά Πέτρον Ευαγγέλιο π.χ. τονίζει emphaticά την ιουδαϊκή ευθύνη για τη σταύρωση, η Αλληλογραφία Παύλου και Σενέκα την υπεροχή του Χριστιανισμού απέναντι στην εθνική φιλοσοφία, ενώ το Πρωτευαγγέλιον

τον φανατισμό των Ιουδαίων. Βλ. Κ. Μποζίνης, *Ευαγγέλιο του Νικοδήμου*, ιδίως σ. 68, 247-254 και 267-268. Ενδιαφέρουσες, ακόμα, παρατηρήσεις για το κατηγορητήριο και την εκτύλιξη της δίκης στα Άκτα Πιλάτου βλ. από τον R. Gounelle, *La divinité du Christ est-elle une question centrale dans le procès de Jésus rapporté par les Acta Pilati?*, *Apocrypha* 8 (1997) 121-136.

39. Βλ. E.v. Dobschütz, *Der Prozess Jesu nach den Acta Pilati*, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 3 (1902) 110-111 με υποσημ. 1 στη σ. 110.

40. Αφορμή για τη σύνθεση των Ακτων Πιλάτου στάθηκε προφανώς ο διωγμός των Χριστιανών από τον Μαξιμiano Δάια (311/312), στη διάρκεια του οποίου τα πρακτικά της δίκης του Ιησού βρέθηκαν στο επίκεντρο της αντιπαράθεσης ανάμεσα στην Εκκλησία και τις ρωμαϊκές αρχές. Βλ. Ευσέβιος Καισ., *Εκκλησιαστική Ιστορία* IX, 5, 1. 7, 1 και σχετικά J.-D. Dubois, *Les «Actes de Pilate»*, σ. 85-93. Ενδεχομένως, βέβαια, όπως εικάζει ο R. A. Lipsius, το κείμενο να γράφηκε λίγο αργότερα, ως απάντηση στην εκστρατεία σπίλωσης του Θεανθρώπου την περίοδο του Ιουλιανού (*Die Pilatus-Acten [kritisch untersucht]*, Kiel 1886², σ. 33).

Ιακώβου την άωμη σύλληψη του Ιησού⁴¹. Και από την άποψη αυτή, η προκατάληψη, στην οποία σκοντάφτει τόσο συχνά σήμερα η μελέτη της «απόκρυφης Βίβλου», είναι, κατά τη γνώμη μου, αδικαιολόγητη. Ιδωμένα στην ιστορική τους προοπτική, θα μπορούσαμε να παραλληλίσουμε τα απόκρυφα με αντισώματα, που αναπτύσσονται μπροστά στην εξωτερική απειλή από τον οργανισμό της Εκκλησίας και πιστοποιούν την υγεία του και τη ζωντάνια της πίστης του στον λόγο του Ευαγγελίου⁴².

Αποτελεί δεδομένο, ότι τα περισσότερα κείμενα της απόκρυφης χριστιανικής γραμματείας υπόκεινται σε μία διεργασία, η οποία ονομάζεται από τους ειδικούς «συνένωση» ή «συγκόλληση» (agglomération). Ο αρχικός πυρήνας τους εμπλουτίζεται συνεχώς με νέα στρώματα, που σχηματίζονται από άλλες ανεξάρτητες διηγήσεις και επικάθονται με τον καιρό το ένα πάνω στο άλλο. Τη διεργασία της «συνένωσης» διακρίνουμε χωρίς δυσκολία και στο Ευαγγέλιο του Νικοδήμου. Στα πρακτικά της δίκης του Ιησού Χριστού, τα οποία περιελάμβανε κατ' αρχήν το απόκρυφο, προστέθηκε αργότερα μία διήγηση σχετικά με τις διώξεις που υπέστη από τους Ιουδαίους ο Ιωσήφ από την Αριμαθαία για την τόλμη του να παραλάβει και να θάψει με τιμές το σώμα του Κυρίου⁴³. Η νέα αυτή διήγηση, η οποία παραλλάζει ελεύθερα γνωστά επεισόδια του Πάθους, ολοκληρώνεται τελικά, μέσα στην αίθουσα της εβραϊκής Συναγωγής με την ένορκη

41. Βλ. κατά σειρά: Ι. Δ. Καραβιδόπουλος, Το Ευαγγέλιο Πέτρου, *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ.-Τμήμα Θεολογίας, Νέα Σειρά* 2 (1994) 115-147, που αναδημοσιεύεται στο Απόκρυφα Α' (υποσημ. 13), σ. 117-135. — Του ίδιου, Απόκρυφες Επιστολές, στο *Απόκρυφα Χριστιανικά Κείμενα*, τόμ. Β' (Απόκρυφες Πράξεις, Επιστολές, Αποκαλύψεις), *Βιβλική Βιβλιοθήκη* 29, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 383-393 και Μ. Starowieyski, *Éléments apologetiques dans les apocryphes*, στο *Les Apologistes chrétiens et la culture grecque*, επιμ. Β. Pouderon – J. Doré, *Théologie historique* 105, Paris 1998, σ. 189-192. Κατατοπιστικές εισαγωγές για το Ευαγγέλιο του Πέτρου, του Ιακώβου ή την Αλληλογραφία Παύλου και Σενέκα περιλαμβάνουν, επίσης, όλες οι μεγάλες συλλογές αποκρύφων, των Ε. Hennecke – W. Schneemelcher, Μ. R. James, J. K. Elliott κ.ά.

42. Εκτός από την υπεράσπιση του Χριστιανισμού απέναντι στους αλλοθρήσκους, τα απόκρυφα εξυπηρέτησαν συχνά και τον ενδοεκκλησιαστικό αγώνα κατά των αιρέσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η *Επιστολή των Δώδεκα Αποστόλων*, ένα κείμενο του 2ου μ.Χ. αι., που αντικρούει τις γνωστικές απόψεις των ψευδοαποστόλων Σίμωνα και Κηρίνθου και υπεραμύνεται της ενσώματης ανάστασης του Ιησού-Χριστού (Ph. Vielhauer, *Geschichte* 683-687). Πολεμική ενάντια στη δυαρχική κοσμολογία για την ύπαρξη ενός «αγαθού» και ενός «δημιουργού θεού» ή τα άλλα δόγματα της Γνώσης ασχούν και οι απόκρυφες Πράξεις Παύλου στην 8η ενότητά τους, όπου παρατίθεται η επονομαζόμενη *Προς Κορινθίους Ι'* επιστολή του αποστόλου των εθνών. Δες τη μετάφρασή της, σύμφωνα με τον ελληνικό πάπυρο Bodmer, από τον Ι. Δ. Καραβιδόπουλο, Πράξεις Παύλου, στο *Απόκρυφα Β'* (υποσημ. 41), σ. 183-186. Επεξηγήσεις σχετικά στον W. Schneemelcher, *Apostelgeschichten des 2. und 3. Jahrhunderts: Paulusakten*, στο *Neutestamentliche Apokryphen II* (υποσημ. 21), σ. 240-241.

43. Μτ 27, 57-60 και πρὸλλ.

κατάθεση δύο αλλόκοτων μαρτύρων: των γιων του δίκαιου Συμεών, οι οποίοι μόλις επέστρεψαν από τα έγκατα της γης μαζί με πολλούς άλλους νεκρούς και ζωντανεύουν στα μάτια μας τη θαυμαστή νίκη του Ιησού πάνω στον θάνατο⁴⁴. «Εμείς, λοιπόν, ήμασταν στον Άδη», τους ακούμε να λένε μπροστά στους εμβρόντητους αρχιερείς και πρεσβυτέρους στη Συναγωγή, «μαζί με όλους που κοιμήθηκαν από την αρχή των αιώνων. Και μέσα στα μεσάνυχτα στα σκοτεινά εκείνα μέρη χάραξε, σαν να ήταν το φως του ήλιου, και έλαμψε και φωτισθήκαμε και είδαμε ο ένας το πρόσωπο του άλλου. Κι αμέσως ο πατέρας μας ο Αβραάμ έσιμξε με τους πατριάρχες και τους προφήτες και όλοι μαζί πλημμυρισμένοι από χαρά είπανε μεταξύ τους: “Αυτό το φως είναι από φωτοχυσία μεγάλη”. Ο προφήτης Ησαΐας που ήτανε εκεί παρών είπε: “Αυτό το φως είναι από τον πατέρα και από τον Υίο και από το Άγιο Πνεύμα· το είχα προφητέψει εγώ όσο ήμουν ακόμη ζωντανός, λέγοντας: *Η γη Ζαβουλών και η γη Νεφθαλείμ, ο λαός που κάθεται στο σκοτάδι, θα δει ένα φως μεγάλο*”»⁴⁵. Οι επαγγελίες του Θεού προς τον εκλεκτό λαό του, τον Ισραήλ, εκπληρώνονται τώρα στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού, ο οποίος κατέρχεται στον Άδη και ελευθερώνει τους νεκρούς από τα αιώνια δεσμά τους. Να ποιο είναι το μήνυμα που μας μεταφέρει, από τις πρώτες ήδη γραμμές, η *Εις Αΐδου Κάθοδος του Ιησού*, το δεύτερο μέρος του Ευαγγελίου του Νικοδήμου· ένα μήνυμα, το οποίο δικαιολογημένα μας οδηγεί να αναρωτηθούμε, εάν και εδώ, όπως στα *Άκτα Πιλάτου*, υφίσταται μία απολογητική πρόθεση από την πλευρά του συγγραφέα. Ενδιαφέρεται μήπως να αποδείξει στους Ιουδαίους, που αρνούνται ακόμη τον Χριστιανισμό, ότι η Εκκλησία είναι ο «νέος Ισραήλ» που προεκτείνει στο παρόν την αυθεντική παράδοση των πατριαρχών και προφητών, συμπληρώνοντας την Παλαιά με την Καινή Διαθήκη; Ενδεχομένως, ναι⁴⁶. Η συνέχεια, ωστό-

44. Ο Ματθαίος ρητά αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του σεισμού που σημειώθηκε στην Παλαιστίνη με την εκπονή του Ιησού *τὰ μνημεία ἀνεώχθησαν καὶ πολλὰ σώματα τῶν κεκοιμημένων ἁγίων ἠγέρθησαν, καὶ ἐξελθόντες ἐκ τῶν μνημείων (...) εἰσῆλθον εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν καὶ ἐνεφανίσθησαν πολλοῖς* (27, 51-53). Την παραπάνω μαρτυρία από το Κατά Ματθαίον αξιοποιεί ο συγγραφέας του δεύτερου και τελευταίου μέρους του Ευαγγελίου του Νικοδήμου, για να παρουσιάσει με γλαφυρές λεπτομέρειες, που λείπουν από το κείμενο της Αγίας Γραφής, την κάθοδο του Ιησού Χριστού στον Άδη. Οι δύο ήρωες που επιλέγει να μας τη διηγηθούν, οι «γιοι του δίκαιου Συμεών» είναι –σε αντίθεση με τον πατέρα τους (βλ. Λκ 2, 25-35)– φανταστικά πρόσωπα, για τα οποία καμία πληροφορία δεν σώζεται από τους επίσημους ευαγγελιστές της Εκκλησίας.

45. Ησ 8, 23-9, 1. Η μετάφραση στα νέα ελληνικά προέρχεται από την πρόσφατη έκδοση του αποκρύφου στη σειρά *Βυζαντινοί Συγγραφείς* (Κ. Μπαζίνης, *Ευαγγέλιο του Νικοδήμου*, σ. 189-191) και ακολουθεί το κριτικό κείμενο του C. Tischendorf, *Evangelia Apocrypha* 321-332.

46. Βλ. R. Gounelle, *Pourquoi selon l'Évangile de Nicodème le Christ est-il descendu aux*

σο, της διήγησης με τον πλούσιο θεολογικό της συμβολισμό, που έχει αφήσει ανεξίτηλα τα ίχνη του στη λατρευτική τέχνη της Εκκλησίας, βεβαιώνει ότι η Κάθοδος του Ιησού δεν έχει έναν αλλά πολλαπλούς αποδέκτες: όποιες και να είναι οι απολογητικές βλέψεις της απέναντι στον «παλαιό Ισραήλ», φιλοδοξεί, παράλληλα, να κατηχήσει τους ίδιους τους πιστούς στο μυστήριο της Ανάστασης, το οποίο στο επίπεδο του δόγματος διατυπώνεται με μία αφηρημένη και φιλοσοφική γλώσσα: η αφθαρτοποίηση της πεπτωκυίας φύσης του ανθρώπου, η οποία έχει διαβρωθεί «παρά φύσιν» από τον θάνατο, μέσω της ολοκληρωτικής πρόσληψής της από τον ενσαρκωμένο Θεό-Λόγο. Αυτή την υψηλή αλήθεια του Χριστιανισμού, για την οποία δεν θα έφθαναν προκειμένου να την εξηγήσει κανείς ούτε χίλιες λέξεις, δεν συμπυκνώνει ο συγγραφέας του αποκρύφου σε μία εικόνα, όταν μας παρουσιάζει τον Ιησού, λουσμένο από το θείο φως, να πιάνει και να σηκώνει τον Αδάμ με το δεξί του χέρι⁴⁷; Πολύ επιτυχημένα η Κάθοδος του Ιησού έχει χαρακτηριστεί στην έρευνα ως «théologie narrative», εκλαϊκευμένη, δηλαδή, θεολογία με τη μορφή της απλής αφήγησης, μια και στόχος της είναι, βασικά, να διδάξει στον απλό λαό τις υψηλές αλήθειες της πίστης⁴⁸. Αλλά, νομίζω, ότι θα πρέπει να

Enfers?, στο *Le mystère apocryphe. Introduction à une littérature méconnue*, επιμ. J.-D. Kaestli – D. Marguerat, *Essais bibliques* 26, Genève 1995, σ. 72-73 και 78-80. Πρβλ. την εισαγωγή του ιδίου σε συνεργασία με τον Z. Izdorczyk από την έκδοση του Ευαγγελίου του Νικοδήμου στη γαλλική γλώσσα: *L'Évangile de Nicodème ou Les Actes faits sous Ponce Pilate (recension latine A) suivi de La lettre de Pilate à l'empereur Claude*, Apocryphes 9 (Collection de poche d'ABELAC), Turnhout 1997, σ. 81-82.

47. Μία παράσταση οικεία, φυσικά, σε όλους μας από τον εικονογραφικό τύπο της Ανάστασης, ο οποίος είναι εμπνευσμένος από το κεφάλαιο VIII (XXIV) της Καθόδου του Ιησού στον Άδη (στίχ. 1). Πρβλ. Κ. Δ. Καλοκύρης, *Πηγαί της Χριστιανικής Αρχαιολογίας (Πηγαί και Μνημεία)*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 158 κ.ε. Εκτός από το μοτίβο του Ιησού με τον Αδάμ, και άλλες λεπτομέρειες που συναντάμε στην εικονογραφία της Ανάστασης: ο αλυσοδεμένος Σατανάς, οι γκρεμισμένες πύλες του Άδη, τα κλείθρα και οι μοχλοί που είναι σκορπισμένοι παντού ή οι μορφές των προφητών της Παλαιάς Διαθήκης, παραπέμπουν η μία μετά την άλλη σε σκηνές από το δεύτερο μέρος του Ευαγγελίου του Νικοδήμου (κεφ. V [XXI]-VII [XXIII]). Σημαντική υπήρξε, επίσης, η επίδραση που άσκησε το απόκρυφο μέσω των λατινικών του παραλλαγών στην εκκλησιαστική τέχνη της Δύσης,δες τις παρατηρήσεις των R. Gounelle – Z. Izdorczyk, *L'Évangile de Nicodème* 46.

48. Βλ. R. Gounelle, *Pourquoi (...) le Christ est-il descendu aux Enfers?* (βλ. ανωτ. υποσημ. 46), σ. 82. Ολόκληρη η ιστορία της θείας Οικονομίας, από το προπατορικό αμάρτημα έως τους έσχατους καιρούς, εντυπώνεται στον νου του αναγνώστη της Καθ. τ. Ιησ. μέσα από λόγους, που ο συγγραφέας έντεχνα αφήνει να ακουστούν από τα χείλη των πιο τρανών μορφών της Βίβλου: του Ιωάννη του Βαπτιστή, του Σηθ, του Ησαΐα, του Δαβίδ, του Ενώχ και του Ηλία. Και το χριστολογικό δόγμα, από την άλλη μεριά, για την υποστατική ένωση της θείας και της ανθρώπινης φύσης στο πρόσωπο του ενσαρκωμένου Λόγου, γίνεται πολύ πιο σαφές, όταν ο πιστός βλέπει στο απόκρυφο τον ίδιο τον Ιησού να εμφανίζεται *ὡς περ ἄνθρωπος* (Καθ. τ. Ιησ. V [XXI], 3), μεν, αλλά με μια δόξα λαμπρή και θεία (ό.π.). Πρβλ. την ανάλυση των R. Gounelle – Z. Izdorczyk, *L'Évangile de Nicodème* 83-86 και 114-115:

σταματήσουμε εδώ πέρα. Με την Κάθοδο του Ιησού προσθέσαμε και την τελευταία ψηφίδα στο σύνθετο μωσαϊκό της απόκρυφης χριστιανικής γραμματείας, ώστε προβάλλει πια ακεραιωμένο μπροστά μας, όσο τουλάχιστον είναι δυνατόν στα πλαίσια μιας σύντομης εργασίας.

*

Συμπερασματικά θα έλεγα ότι τα απόκρυφα αποτελούν ένα ευρύ φάσμα ψευδεπίγραφων χριστιανικών κειμένων, που είτε αμφισβητούν είτε επιβεβαιώνουν την Καινή Διαθήκη, ανάλογα με το εάν είναι ορθόδοξα ή αιρετικά· είτε συμπληρώνουν τα κενά της από μια απλή ανθρώπινη περιέργεια είτε την εξηγούν, για να γίνει κτήμα των πιστών· είτε, ακόμη, την υπερασπίζονται απέναντι στους αλλόθρησκους είτε την προστατεύουν από τους αιρετικούς⁴⁹. Από όποια πλευρά και εάν προσεγγίζουμε, όμως, την ιερή βίβλο της Χριστιανοσύνης, πηγάζουν πάντοτε από αυτήν, υιοθετώντας μορφολογικά ένα από τα φιλολογικά της είδη, και από την αρχαιότητα έως τα τέλη του Μεσαίωνα την ακολουθούν περισσότερο από χίλια χρόνια συνέχεια, σαν μία αχώριστη σκιά. Τα απόκρυφα, τέλος, όπως δηλώνει και το όνομά τους, είναι ο καρπός μιας παράδοσης σιωπημένης και μυστικής στο περιθώριο της επίσημης Εκκλησίας, που συνυπάρχει, ωστόσο, αξεδιάλυτα με τη λαϊκή ευσέβεια, την τέχνη, τη λατρεία, την απολογητική και το κήρυγμα, ώστε αξίζει να σκύψουμε πάνω της και να την αφουγκραστούμε με περισσότερη προσοχή⁵⁰.

«L'Évangile de Nicodème était ainsi un heureux contrepoint narratif aux spéculations théologiques sur le salut et sur l'Incarnation –il a d'ailleurs été utilisé en ce sens par plusieurs auteurs du Moyen Âge» (86).

49. Πρβλ. W. Schneemelcher, *Neutestamentliche Apokryphen I* (υποσημ. 14), σ. 32-35. — H.-J. Klauck, *Apocryphal Gospels 1-3* και M. R. James, *The Apocryphal New Testament*, σ. xii.

50. Καθώς γράφονται οι παραπάνω γραμμές δεν έχει ακόμη κοπάσει ο θόρυβος γύρω από το Ευαγγέλιο του Ιούδα, που έγινε αιφνιδιαστικά γνωστό και αποσχόλησε την κοινή γνώμη παγκοσμίως με τη διαφημιστική εκστρατεία του *National Geographic*. Η αμνηστία και η σύγχυση, την οποία προκάλεσε η ανακάλυψη του κοπτικού Ευαγγελίου στη χώρα μας, φανεώνει το έλλειμμα ενημέρωσης της ελληνικής ακαδημαϊκής θεολογίας και τα αμβλυμένα επιστημονικά της αντανάκλαστικά. Πίσω από τον χείμαρρο της αρθρογραφίας που κατέκλυσε τα δύο τελευταία χρόνια τον περιοδικό και ημερήσιο τύπο, τις συνεντεύξεις στην τηλεόραση και το ραδιόφωνο ή τα talk-show με τους ειδικούς, είναι απαγοητευτικό να γνωρίζει κανένας ότι δεν υπάρχει μία εμπεριστατωμένη επιστημονική έρευνα για τα απόκρυφα της Καινής Διαθήκης στην Ελλάδα, πέρα από υλισμένους αποσπασματικές δημοσιεύσεις που, φυσικά, δεν αρκούν. Ένα βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση είναι το αφιέρωμα «Απόκρυφη Γραμματεία και Αρχέγονος Χριστιανισμός», που δημοσιεύτηκε πρόσφατα στο Δελτίο Βιβλικών Μελετών (τόμ. 24, Ιουλ.-Δεκ. 2006, έτος 34, σ. 151-239).

Michael Grünbart, *Formen der Anrede im byzantinischen Brief vom 6. bis zum 12. Jahrhundert* [Wiener Byzantinistische Studien, XXV], Βιέννη 2005, σ. 403 (ISBN 3-7001-3345-6).

Το βιβλίο του γνωστού και από άλλες μελέτες για τη βυζαντινή επιστολογραφία αυστριακού ερευνητή¹ αποτελείται, πέρα από τον πρό-λογο (σ. 7-8), από οκτώ αριθμημένες ενότητες με τους εξής τίτλους:

1. Βιβλιογραφία (σ. 9-27) των συχνότερα χρησιμοποιούμενων μελετών και των εκατό περίπου επιστολογράφων των οποίων οι επιστολές μελετή-θηκαν². 2. Εισαγωγή (σ. 28-56), όπου εκτίθεται ο σκοπός της εργασίας, ορίζεται το θέμα, εξετάζονται ο όρος προσφωνήση και οι μορφές με τις οποίες εμφανίζεται από την αρχαία ελληνική γραμματεία έως την ύστερη αρχαιότητα, οι απόψεις των Βυζαντινών για το θέμα στις λίγες περι-πτώσεις όπου αυτές εκφράζονται και επιμέρους προβλήματα που προ-κύπτουν από την ελλιπή παράδοση των επιστολών. 3. Στατιστικά και τυπικά θέματα της προσφωνήσης, όπως η συχνότητα εμφάνισης προ-σφωνήσεων στους επιστολογράφους (σ. 57-77). 4. Λεξιλογικός πλούτος των προσφωνήσεων (σ. 78-137). 5. Αξιολόγηση κατά κοινωνικές ομάδες (σ. 138-196). 6. Ιδιαιτερότητες επιμέρους συγγραφέων (σ. 197-204). 7. Κατάλογος των τύπων προσφωνήσης (σ. 205-361), των κυρίων ονομάτων, που απαντούν σε προσφωνήσεις είκοσι πέντε επιστολογράφων (σ. 362-365), των επαγγελματιών, αξιωμάτων και τίτλων των αποδεκτών (σ. 366-

1. Γνωστότερη η μελέτη του *Epistularum Byzantinorum Initia* [Alpha - Omega: Reihe A, Lexika, Indizes, Konkordanzen zur klassischen Philologie, 224], Hildesheim - Zürich - New York 2001. Άλλες μελέτες του (τις οποίες ο συγγρ. δεν παραθέτει στη βιβλιογραφία): Beobach- tungen zur byzantinischen Briefrhetorik στο *L'épistolographie et la poésie épigrammatique. Projets actuels et questions de méthodologie. Actes de la 16e Table ronde du XXe Congrès inter- national des Études Byzantines* (Collège de France - Sorbonne, Paris 19-25 Aout 2001) sous la direction de W. Hörandner et M. Grünbart (*Dossiers Byzantins* 3), Παρίσι 2003, 63-74. Fernge- spräche - zum Briefschreiben im ausgehenden 10. Jahrhundert, *Byzantina* 22 (2001) 25-46, 39- 41. Zwei Briefe suchen ihren Empfänger: Wem schrieb Theodoros Prodromos (Fpp. 10 und 11 PG)?, *JÖB* 51 (2001) 209-223. Zu einigen antiken Anredeformen in byzantinischen Briefen, *Orpheus* N. S. XXIV (2003) 123-138. L'epistolografia στο G. Cavallo, *Lo spazio letterario del medioevo*, 3. Le culture circostanti, I: La cultura bizantina, Ρώμη 2004, σ. 345-378 κ.ά.

2. Του Θεοδώρου Κυζίκου εξετάζονται μόνο οι 26 επιστολές της έκδοσης του J. Dar- rouzès (*Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Παρίσι 1960) και όχι και οι 59 της έκδοσης του Σπ. Λάμπρου (*N. Ελληνομν.* 19 (1925) 31-46).

378) και των επιστολογράφων με συνοδευτικά στοιχεία τον συνολικό αριθμό των επιστολών, τον αριθμό των επιστολών με προσφώνηση, τον αριθμό των άμεσων προσφωνήσεων με ή χωρίς το ω , και αυτόν των έμμεσων, σε απόλυτους αριθμούς και σε ποσοστιαίες μονάδες³.

Καταληκτικές παρατηρήσεις (σ. 382-386), όπου δίνονται τα συμπεράσματα από την αξιολόγηση των παραπάνω πινάκων. Το βιβλίο συμπληρώνει ο Πίνακας προσώπων και πραγμάτων (σ. 387-394), εννοιών (σ. 395-399), συγχρόνων μελετητών (σ. 400-403), ενώ παρεμβάλλονται στο κείμενο δεκαεπτά ειδικότεροι σύντομοι πίνακες, όπως π.χ. των προσφωνήσεων που απαντούν στους επιστολιμαίους χαρακτήρες του Ψευδο-Λιβανίου (σ. 45-46), αρχαίες προσφωνήσεις (σ. 93), αυτοχαρακτηρισμοί (σ. 137), οι προσφωνήσεις αὐθέντα, δέσποτα και κύριε (σ. 156) ή πάτερ (σ. 162) προκειμένου για ιερωμένους κ.ά.

Στην Εισαγωγή δίνεται, καταρχήν, μια εικόνα της κατάστασης στην οποία βρίσκεται η έρευνα γύρω από το θέμα και τίθενται τα χρονικά και άλλα όριά του (εξετάζονται μόνο δημοσιευμένες επιστολές από τον 6ο έως τον 12ο αι., καθώς για τους προηγούμενους αιώνες υπάρχουν ειδικές μελέτες, ενώ προαναγγέλλεται μελέτη του ίδιου για τις επιστολές των τριών τελευταίων αιώνων, αποκλείονται από την έρευνα τα έγγραφα, δηλαδή οι επιστολές δημόσιου χαρακτήρα των αξιωματούχων, ενώ εξετάζονται οι ιδιωτικές επιστολές τους, λαμβάνονται υπόψη οι ελληνικές επιστολές των παπών της Ρώμης, δεν εξετάζονται οι παρέμβλητες επιστολές στα λόγια μυθιστορήματα του 12ου αι. κτλ.). Έπειτα, δίνεται το πλαίσιο και ο σκοπός της εργασίας: «Στόχος της εργασίας είναι να συγκεντρωθούν, να ταξινομηθούν και να καταλογογραφηθούν οι τύποι της προσφώνησης που απαντούν στις εξεταζόμενες επιστολές, στη συνέχεια να αναλυθεί η προσφώνηση με φορμαλιστικά κριτήρια και να διασαφηνιστεί η προέλευση επιμέρους τύπων. Με βάση το συγκεντρωμένο υλικό γίνεται προσπάθεια να αναγνωριστούν τάσεις κατά τη χρήση της, να ανιχνευθούν ιδιαιτερότητες σε επιμέρους κοινωνικές ομάδες και να απομονωθούν ιδιότητες επιμέρους επιστολογράφων» (σ. 34).

Οι προσφωνήσεις είναι άμεσες ή έμμεσες. Οι πρώτες εκφέρονται σε κλητική ή ονομαστική πτώση, σε δεύτερο ενικό ή πληθυντικό πρόσωπο, ενίοτε με το όνομα, το επάγγελμα, το αξίωμα, τη συγγενική ή φιλική σχέση του προσφωνούμενου προς τον επιστολογράφο. Η έμμεση προσφώνηση ενσωματώνεται στην πρόταση και χρησιμοποιείται το τρίτο πρό-

3. Αν στον πίνακα αυτόν το τελικό άθροισμα (Summe) δηλώνει πάντα τον συνολικό αριθμό των προσφωνήσεων στις επιστολές καθενός επιστολογράφου, κάποιου λάθους υπάρχει στους αριθμούς των προσφωνήσεων των επιστολών του Αλεξάνδρου Νικαίας (6) και του Γρηγορίου Αντιόχου (15).

σωπο του ρήματος. Η έμμεση προσφωνήση δηλώνει ευγένεια και συχνά χρησιμοποιούνται αφηρημένες έννοιες (μεγαλειότης/μεγαλωσύνη, αγιότης/αγιωσύνη κτλ.). Δεν συνεξετάζονται προσφωνήσεις που αφορούν όχι τον αποδέκτη της επιστολής αλλά τρίτα πρόσωπα.

Από τις 3762 επιστολές της περιόδου που ερευνάται, στις 2223 υπάρχουν 5419 άμεσες και έμμεσες προσφωνήσεις⁴. Η συχνότητα με την οποία αυτές εμφανίζονται στους επιστολογράφους ποικίλλει. Τα σκήπτρα κατέχουν ο Θεόδωρος Στουδίτης και ο Μιχαήλ Χωνιάτης με προσφωνήσεις στο 95% των επιστολών τους. Αντίθετα, τις λιγότερες προσφωνήσεις βρίσκουμε στις επιστολές των Νικηφόρου Ουρανού (7%) και Προκοπίου Γαζαίου (4%). Οι άμεσες προσφωνήσεις είναι περίπου διπλάσιες από τις έμμεσες, σε κάποιους όμως επιστολογράφους, όπως οι Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, Γεώργιος Τορνίκης, Ιγνάτιος Διάκονος και Ιωάννης Μαυρόπους, κυριαρχούν οι έμμεσες.

Οι προσφωνήσεις είναι μονολεκτικές, περίπου οι μισές, ή εκτενείς, αποτελούμενες από περισσότερα μέρη και λέξεις, εκφέρονται με ουσιαστικά, επίθετα, μετοχές και αντωνυμίες (π.χ. δέσποτα, επιπόθητε, ήγαπημένε, σύ) σε διάφορους συνδυασμούς. Στις εκτενείς προσφωνήσεις παρατηρείται η τάση να δημιουργούνται ρυθμικές απολήξεις, με επικρατέστερους, όπως είναι αναμενόμενο, τους τύπους 2 και 4 και με συχνή την παρουσία του διπλού δακτύλου.

Η χρήση ονομάτων είναι περιορισμένη. Απαντούν σε περιπτώσεις όπου ο προσφωνούμενος είναι κατώτερος ιεραρχικά από τον επιστολογράφο (π.χ. μαθητής προσφωνούμενος από τον δάσκαλο, μοναχός από τον ηγούμενο κτλ.).

Όπως ολόκληρο το σώμα της επιστολής είναι, προκειμένου για έμπειρους επιστολογράφους, ρητορικά φροντισμένο, το ίδιο και στις προσφωνήσεις βρίσκουμε διάφορα ρητορικά στολίδια, όπως παρηχήσεις, λογοπαίγνια με αφορμή το όνομα του αποδέκτη, μετωνυμίες, ομοιοτέλευτα. Σε ό,τι αφορά το λεξιλόγιο των προσφωνήσεων παρατηρείται εξάρτηση από την αρχαία ελληνική παράδοση (μυθολογικά παραδείγματα, ὦ τᾶν, ὦ γαθέ, ὦ ἄριστε, ὦ γενναίε, δαιμόνιε, ὦ μάκαρ, ὦ φίλος και πολύ συχνά η λ. κεφαλή με διάφορα επίθετα). Αντίθετα, είναι μικρότερο το ποσοστό των προσφωνήσεων που επηρεάζεται από τη γλώσσα της Βίβλου (π.χ. ἀδελφός/ή, ἄνθρωπος/δοῦλος τοῦ Θεοῦ κτλ.). Ένας τρίτος παράγων στη δημιουργία προσφωνήσεων είναι οι βυζαντινοί ὅροι οι δηλωτικοί τίτλων,

4. Αυτοί οι αριθμοί δίνονται στη σελ. 57. Στη σελ. 59 αναφέρονται οι αριθμοί 3555 για τις άμεσες και 1940 για τις έμμεσες προσφωνήσεις, δηλαδή συνολικά υπολογίζονται σε 5495.

αξιωμάτων και λειτουργημάτων (ουσιαστικά και επίθετα, απλά, σύνθετα και πολυσύνθετα, συνήθως στον υπερθετικό βαθμό, π.χ. σεβαστός, πανσέβαστος, πρωτοπανσεβαστούπέρτατος).

Καταγράφονται, ακόμη, οι έννοιες οι δηλωτικές συγγένειας, οι -λίγες- μειωτικές προσφωνήσεις (π.χ. παρακεκομμένον ἀνδράριον, κάκιστε ἀνθρώπων καὶ ἀληθῶς ἐμβρόντητε), οι αυτοχαρακτηρισμοί και οι εκφράσεις ταπείνωσης για τον επιστολογράφο (ταπείνωσις, ταπεινότης, ταπεινοφροσύνη, ἀμαρτωλός, δούλος ἀνάξιος, εὐτέλεια, μετριότης, οὐθένεια, οὐδαμινότης, ἐλαχιστεία, ἐλαχιστότης, μικρότης κτλ.), πού απαντούν, όπως είναι φυσικό, κυρίως σε επιστολές κληρικών, ιδιαίτερα των Θεοδώρου Στουδίτη, Νικολάου Μυστικού και Θεοφυλάκτου Αχρίδας, και δεν συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο των προσφωνήσεων των σ. 205-361 (δίνονται στον πίνακα της σ. 137).

Ενδιαφέρουσα και χρήσιμη για τους εκδότες επιστολών είναι η ενότητα αρ. 5, όπου εξετάζονται οι προσφωνήσεις που χρησιμοποιούνται για τις διάφορες κοινωνικές ομάδες (για τον αυτοκράτορα και τον αυτοκρατορικό οίκο, τους ξένους ηγεμόνες, τους κληρικούς και αξιωματούχους της εκκλησίας, τους κοσμικούς άρχοντες, τις γυναίκες, τους φίλους). Γίνεται, όπου είναι εφικτό, σύνδεση με ανάλογες χρήσεις από την αρχαιότητα, εξετάζεται η ιστορική εξέλιξη ορισμένων όρων με βάση όμως μόνο την εμφάνισή τους στις προσφωνήσεις και γίνεται προσπάθεια ερμηνείας της επιλογής κάποιων από τους όρους αυτούς.

Η υπ' αριθμ. 6 ενότητα (Ιδιαιτερότητες επιμέρους επιστολογράφων) επιβεβαιώνει την ελευθερία στη χρήση των τύπων των προσφωνήσεων. Οι περισσότερες ιδιαιτερότητες απαντούν σε γνήσιους επιστολογράφους του τύπου του Θεοδώρου Στουδίτη, οι οποίοι ξεπερνούν τις επιταγές της σύμβασης του γραμματειακού είδους.

Η αξία του βιβλίου έγκειται πρωτίστως στη συστηματική καταγραφή του λεξιλογικού θησαυρού των προσφωνήσεων στον Κατάλογο 7.2 (σ. 205-361), ταξινομημένου αλφαβητικά, με παράθεση της πλήρους μορφής τους, με τις παραπομπές στις επιστολές όπου απαντά κάθε τύπος και με παραπεμπτικά σε άλλα λήμματα. Η καταχώριση είναι συστηματική με διάκριση των άμεσων από τις έμμεσες προσφωνήσεις και υποδιαίρεση σε υποκατηγορίες ως εξής: 1.1.1. άμεσες ενός όρου, π.χ. (ὦ) δέσποτα. 1.1.2. άμεσες ενός όρου με προσδιορισμό, π.χ. ἱερὰ κεφαλῇ. 1.2.1. άμεσες περισσότερων όρων χωρίς προσδιορισμό, π.χ. δέσποτα καὶ κύριε. 1.2.2. άμεσες περισσότερων όρων με προσδιορισμό, π.χ. ἁγίέ μου δέσποτα καὶ κύριε, και σε αντίστοιχες υποκατηγορίες για τις έμμεσες προσφωνήσεις: 2.1.1. προσαγορεύω τὴν λογίότητά σου, 2.1.2. προσαγορεύω τὴν μεγίστην λογίότητά σου, 2.2.1. ἡ σὴ λογίότης καὶ καλοκαγαθία, 2.2.2. τῷ

θεοφιλεστάτῳ πατρὶ καὶ ἀρχιερεὶ κυρίῳ Φιλαρέτῳ. Ἡ καταχώριση γίνεται στο ουσιαστικό, ὅταν ὑπάρχει, με παραπεμπτικά προς αὐτό ἀπὸ τους προσδιορισμούς (ἐπίθετα, μετοχές).

Ἡ πραγμάτευση εἶναι συστηματική, με γνώση του αντικειμένου καὶ των προβλημάτων του. Ὁ συγγρ. αξιοποιεῖ ἐπωφελῶς τις, σχετικὰ πολλές, ἀνάλογες μελέτες προγενέστερων ἐρευνητῶν⁵ καὶ ἐρμηνεύει σωστά τη χρῆση των προσφωνήσεων. Ἡ προσπάθειά του νὰ δώσει με πληρότητα καὶ συστηματικὸ τρόπο τις προσφωνήσεις εἶναι φανερή. Ὅμως ἐνδεχομένως αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ προσπάθεια εἶχε ὡς συνέπεια ἡ παράθεση των ὁρων μίας προσφωνήσεως νὰ μὴν εἶναι, ὁρισμένες φορές, ἀκριβὴς καὶ πλήρης. Ἐνα παράδειγμα: Ὁ αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ' προσφωνεῖται ἀπὸ τον πατριάρχη Φώτιο στην ἐπιστολή του αρ. 18,46 κ.ε. ὡς ἐξῆς: ὁ βασιλέων καλλώπισμα καὶ τῆς πατρίδος ἀνύψωμα καὶ τῆς πολιτείας ὀχύρωμα καὶ πάντων οἷς τὸ τοῦ Χριστοῦ ἐπικέκληται ὄνομα πολυέραςτον σεμνολόγημα. Στον Κατάλογο των προσφωνήσεων (7.2.) ἡ προσφωνήση καταχωρίζεται στα λήμματα καλλώπισμα ὑπὸ το 1.2.2., ἀνύψωμα ὑπὸ το 1.2.2. καὶ ὀχύρωμα ὑπὸ το 1.2.2. Δεν καταχωρίζεται ὑπὸ το λ. σεμνολόγημα 1.2.2. καὶ κατὰ συνέπεια οὔτε ἀπὸ το ἐπίθετο πολυέραςτος γίνεται παραπομπή στο λ. σεμνολόγημα. Ἡ παράλειψη αὐτὴ (του λ. σεμνολόγημα) ἔχει ἐπίσης ὡς συνέπεια νὰ λείπει ὁ ὅρος σεμνολόγημα ἀπὸ το λ. *Kaiser* στον κατάλογο των επαγγελμάτων, ἀξιωμάτων καὶ τίτλων (7.4.), ἐνὼ ὑπάρχουν οἱ ὅροι ἀνύψωμα, καλλώπισμα καὶ ὀχύρωμα.

Τέτοιες παραλείψεις συμβαίνουν κυρίως σε σύνθετες προσφωνήσεις με πολλοὺς ὁρους καὶ προσδιορισμούς. Παραθέτω ὁρισμένα παραδείγματα ἀπὸ τον δειγματοληπτικὸ ἐλέγχο:

λ. ἄνθρωπος 2.1.2. ἐπιστέλλω σοι καὶ ὡς ἀνθρώπῳ (2.1.2.) τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς φίλῳ γνησίῳ καὶ ὡς εὐσεβεῖ ἀνδρὶ καὶ ὡς ζηλωτῇ διαπύρῳ Θεοῦδ. Στουδ. 94,2. Δεν καταχωρίζεται στα λήμματα φίλος, ἀνὴρ, ζηλωτής.

λ. βλέμμα 1.2.2. ὁ γλῶττα (1.1.2.) ἐκείνου λόγων ἀποστάζουσα χάριτας, ὁ βλέμμα (1.2.2.) προσηγὲς καὶ σῶφρον μειδίαμα (1.2.2.), καὶ διὰθεσις (1.2.2.) ἄδολος, καὶ ἥθος κοινοπαθὲς καὶ φιλάνθρωπον Μιχ. Ψελλ.105 (347,24 Σ.). Δεν καταχωρίζεται στο λ. ἥθος.

λ. γενναιοτάτος 1.2.1. (για τον στρατηγὸ Ρωμανὸ Διογένη) γενναιοτάτε (1.2.1.) καὶ στρατηγικώτατε (1.2.2.) καὶ ἐμοὶ φιλότατη καὶ χρυσῇ κεφαλῇ Μιχ. Ψελλ. 145 (392,14 Σ.). Στο λ. κεφαλῇ δεν καταχωρίζεται ἡ προσφωνήση καὶ λείπει στον πίνακα 7.4. ἀπὸ το λ. *strategos*.

5. Π.χ. των Α. Kambylis, *Anredeformen bei Pindar, Χάρις Κωνσταντίνῳ Ι. Βουρβέρη*, Αθήνα 1964, σ. 95-199. — Lucilla Dinneen, *Titles of Address in Christian Greek Epistolography to 527 A.D.* [Patristic Studies 18], Ουάσιγκτον 1929. — H. Ziliacus, *Untersuchungen zu den abstrakten Anredeformen und Höflichkeitstiteln im Griechischen*, Helsingfors 1949 κ.ά.

λ. εὐγενέστατος 2.1.1. (για τον δούκα, τον ανεψιό του αυτοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού) ... θαρρούντως γράφω πρὸς σὲ τὸν εὐγενέστατον (2.1.1.) ἐμοὶ καὶ λαμπρότατον, πρᾶτότατον (sic) (2.2.2.) δὲ τῷ ἤθει καὶ μετριώτατον (2.2.1.) Μιχ. Ψελλ. 170 (432,16 κ.ε. Σ.). Δεν καταχωρίζεται ὑπὸ το λ. λαμπρότατος, ὅρος που λείπει, ἀντίστοιχα, στον πίνακα των επαγγελμάτων κτλ. (7.4.) ἀπὸ το λ. *dux* προκειμένου γι' αὐτὴ την ἐπιστολή.

λ. πατροσύνη 2.1.2. (για τον μητροπολίτη Νικομηδείας) οὐκοῦν ἀπιδὼν εἰς τὴν θεομήμητον ὑμῶν πατροσύνην (2.1.2.) καὶ περιβλεπτον συγκατάβασιν Ἰγν. Διάκ. 49,8. Δεν ὑπάρχει λ. συγκατάβασις στον Κατάλογο των προσφωνήσεων (7.2.) καὶ ἀντίστοιχα λείπει ὁ ὅρος στον πίνακα των επαγγελμάτων (7.4.) ἀπὸ το λ. *Metropolit*.

λ. σεμνολόγημα 1.2.2. ὃ τοῦ ῥωμαϊκοῦ πολιτεύματος σεμνολόγημα (1.2.2.) καὶ ἐμὸν ἴδιον μετὰ γε Θεὸν ὄφελος καὶ καλλώπισμα Μιχ. Χων. 76,3 κ.ε. Δεν καταχωρίζεται στα λήμματα ὄφελος καὶ καλλώπισμα.

Απὸ τα παραδείγματα αὐτὰ φαίνεται ἐπίσης ὅτι οἱ ἐκτενεῖς προσφωνήσεις καταχωρίζονται συχνά στους ἐπιμέρους ὅρους ὑπὸ διαφορετικὲς κατηγορίες. Ἀν δεν πρόκειται πάντοτε γιὰ τυπογραφικά λάθη, ἀκολουθοῦνται ἄλλες ἀρχές ἀπὸ αὐτές που ὀρίζονται στις σ. 205-206 (εξετάζονται οἱ προσφωνήσεις ὅχι ὡς ἐνιαῖες;), που ὁμως δεν εἶναι σαφεῖς οὔτε τηροῦνται με συνέπεια. Μερικά ἀκόμη παραδείγματα τέτοιων καταχωρίσεων:

λ. ἄγαλμα 1.1.2. ὃ βασιλεῖον ἄγαλμα (1.1.2.) πολιτείας ἀξιοπρεπέστατον θέαμα (1.2.2.), τῆς ὑμετέρας σελήνης φωστήρ (1.1.2.) ἀξιώτατε Μιχ. Ψελλ. 4 (227,5 Σ.).

λ. αὔγουστος 1.1.2. δέσποτα μέγιστε (1.1.2.), αὔγουστε (1.1.2.), σεβαστέ (1.2.1.), φερώνυμε νικητὰ (1.2.2.), τροπαιοῦχε (1.2.1.) Λέων Χοιρ. 25,2 κ.ε.

λ. ἐνδιαίτημα 1.2.2. χωρίον (1.1.2.) Μουσῶν, σοφίας καταγῶγιον (1.2.2.), ἀρετῶν ἐνδιαίτημα (1.2.2.), νόμων ταμεῖον (1.2.1.), ἀγάπης φύλαξ (1.2.2.), φιλίας λαμπτήρ (1.2.2.) Μιχ. Ψελλ. 118 (367,10 Σ.).

λ. ὄφελος 1.1.2. διατηροῖη Θεὸς πολυχρόνιον σε, τὸ κοινὸν ὄφελος (1.1.2.) καὶ τοῦμὸν ἴδιον σεμνολόγημα (2.2.2.) Μιχ. Χων. 59,30 κ.ε.

λ. σεμνότης 2.2.2. ... τῆς σῆς πράττων ἀρχιερατικῆς σεμνότητος (2.2.2.) καὶ τῆς τελειοτάτης φρονήσεως (2.1.2.) Νικ. Μυστ. 53,71 κ.ε.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση των καταχωρίσεων στις προσφωνήσεις με τὴ λ. πατήρ (σ. 314-315) στις κατηγορίες 1.2.1. καὶ 1.2.2. Στην πρώτη (1.2.1.) καταχωρίζονται, π.χ. οἱ προσφωνήσεις ἐπιπόθητοί μου ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, εὐλογημένοι ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, σεβασμιώτατε δέσποτα καὶ πάτερ, πατέρες καὶ ἀδελφοὶ τιμιώτατοι κ.ά. Στη δεύτερη

(1.2.2.) οι προσφωνήσεις θεοτίμητε πάτερ καὶ δέσποτα, θεοφιλέστατε πάτερ καὶ δέσποτα, πατέρες καὶ ἀδελφοὶ ἱερώτατοι.

Ακόμη, θα διαφωνούσε κανείς με ορισμένες από τις μεταφράσεις των ὀρων στον Κατάλογο 7.2. Π.χ. ἄγαλμα Bild, δαιμόνιος verblendet, δειλός unglücklich, δεῖνα irgendeiner, δεσποτεία Gewalt, διακριτικός (πατρότης) durchdringend, εἰλικρινής (ἀγάπη) tadellos, ἄμμελής (ἀγισσύνη) fein, εὐγένεια wohlgeboren, θεσπέσιος fromm, (ὄχι παντού), θεοφόρος gottesfürchtig κ.ά.

Στο λ. βασιλεία στην κατηγορία 2.1.1.a) καταχωρίζονται περιπτώσεις με την έκφραση ἡ βασιλεία μου, που ως αναφερόμενες στον επιστολογράφο και ὄχι στον αποδέκτη δεν είναι προσφωνήσεις και δεν χρειάζονται να συμπεριληφθούν, ὅπως δεν καταχωρίστηκαν οι εκφράσεις ταπεινώσης του επιστολογράφου, για τις οποίες γίνεται λόγος στις σ. 131-136.

Κάποιες παραλείψεις ἔδειξε ο δειγματοληπτικός ἔλεγχος και στον πίνακα των επαγγελμάτων κτλ. (7.4.): anagrapheus λείπει αὐθεντία 2.1.2. (πανσέβαστος), chartophylax λείπουν δικαστής 1.2.2., ζυγουλκός 1.2.2., λαμπτήρ 1.2.2., dux λείπουν αὐθέντης 1.1.2. (μεγαλοδοξότατος), κεφαλή 1.2.1. (πανσέβαστος), ἐπὶ τον deeseon λείπει ἀπὸ το αὐθέντης 1.1.2. ο ὅρος κάλλιστος, λείπει λήμμα ἐπὶ τον oikeiakon βλ. αὐθέντης 1.1.2. (μεγαλοδοξότατος), grammatikos λείπει κεφαλή 1.2.1. (φίλος), logothetes να προστεθεῖ το 2.1.1.a) στον ὅρο εὐσέβεια, megas drungarios να προστεθεῖ το 1.1.2. στον ὅρο αὐθέντης (πανσέβαστος), nomophylax λείπει αὐθέντης 1.1.2. (μεγαλοδοξότατος), oikoumenikos didaskalos λείπει κεφαλή 1.2.2. (σοφός), Patriarch στο κεφαλή να προστεθεῖ 1.2.2. (θεῖος), protoproedros λείπει αὐθέντης 1.2.1. (ἀνεψιός), sebastos λείπει αὐθέντης 1.1.2. (πανσέβαστος).

Τα τυπογραφικά λάθη περιορίζονται σε ελληνικές λέξεις, συνήθως στον τονισμό τους π.χ. σ. 22 λ. Michael Psellos σειρά 11 Ψέλλου, σ. 127 υποσ. 387 ἑξακοσιετήριδα, σ. 246 λ. γνωστός γνωστά μου (γρ. γνῶστά μου και να προστεθεῖ λ. γνώστης στην ἴδια σελίδα), αὐτ. Paraspondylas (γρ. -los), σ. 248 σειρά 5η τὰς ... χεῖρες (γρ. χεῖρας), σ. 263 λ. ἐργάτης Χριστοῦ, σ. 264 λ. εὐγενέστατος 1.2.1. γυναίκων, σ. 292 λ. κύριος (λαμπρότατος) ἀνέψιε, σ. 309 λ. ὀχύρωμα Χριστοῦ, σ. 315 λ. πατροσύνη ἀπιδῶν. Βλ. ἀκόμη σ. 334 λ. τέκνον 1.1.2. Βεσσαρίων (δύο φορές, γρ. Βησσαρίων), σ. 362 λ. Theodoros Studites επιστ. 177,69 πόθητον, επιστ. 128,2 και 235,4 Βεσσαρίων, σ. 364 λ. Michael Psellos επιστ. 191 Χιφιλῖνε.

Οι παρατηρήσεις αυτές, παρόλο που θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν, ἀσφαλῶς δεν μειώνουν την ἀδιαμφισβήτητη ἀξία του βιβλίου, που συμβάλλει στην καλύτερη γνώση ἐπὶ μέρους, κεντρικῆς ὁμως σημασίας, στοιχείων της βυζαντινῆς επιστολῆς, στη διακρίβωση του βαθμοῦ τήρη-

σης της παράδοσης ή ανανέωσης του γραμματειακού είδους και, έως ένα σημείο, στην κατανόηση των, συμβατικών ή πραγματικών, σχέσεων των ανθρώπων.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΝΙΚΗ ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ

Discours annuels en l'honneur du patriarche Georges Xiphilin. Textes édités et commentés par Marina Loukaki, traduits par Corinne Jouanno. Monographies 18. CNRS, Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Paris 2005, σελ. 235.

Τον 12ο αιώνα μαρτυρείται στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως το έθιμο να αφιερώνεται το Σάββατο του Λαζάρου στο επίσημο εγκώμιο του εν ενεργεία πατριάρχη, όπως η ημέρα των Θεοφανείων στο εγκώμιο του αυτοκράτορα. Δεν έχουμε σχετικές μαρτυρίες για τους προηγούμενους ή τους κατοπινούς αιώνες. Πάντως από τον αιώνα αυτό μας σώζονται αρκετά εγκώμια σε πατριάρχες. Έτσι, για τον πατριάρχη Γεώργιο Ξιφιλίνο (1191-1198) μας σώζονται έξι εγκώμια, που ήταν έως τώρα όλα ανέκδοτα. Τα πέντε από αυτά, τα οποία χρονολογούνται με σχετική ακρίβεια, είχαν εκφωνηθεί το Σάββατο του Λαζάρου: τα δύο προέρχονται από τον μαΐστορα των ρητόρων Γεώργιο Τορνίκη τον Νέο, ενώ τα άλλα τρία ανήκουν σε μαθητές του, τον Ιωάννη Φραγκόπουλο, τον Μανουήλ Σαραντηνό και τον Κωνσταντίνο Στιλβή.

Η πρώτη σχολιασμένη κριτική έκδοση αυτών των πέντε εγκωμίων είναι το αντικείμενο του παρόντος βιβλίου και αποτελεί και τη μεγάλη συνεισφορά του στην επιστήμη της Βυζαντινής Φιλολογίας, καθώς πρόκειται για άγνωστα μέχρι σήμερα, πολύ ενδιαφέροντα, αλλά και αρκετά δυσνόητα, γραμμένα στο εξεζητημένο ύφος της βυζαντινής ρητορικής κείμενα. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι η έκδοση συνοδεύεται από μια γαλλική μετάφραση πολύ πιστή στο πρωτότυπο και σε προσεγμένη γλώσσα και ύφος. Έτσι, τα δύσκολα αυτά κείμενα μπορούν να γίνουν κατανητά κι από αναγνώστες που δεν γνωρίζουν σε βάθος τη γλώσσα του πρωτοτύπου.

Υστερα από την παράθεση μιας πλούσιας βιβλιογραφίας (12 σελ.) ακολουθεί η εισαγωγή που χωρίζεται σε δύο βασικά τμήματα: Α. Τα πρόσωπα και Β. Τα κείμενα. Το πρώτο τμήμα περιλαμβάνει τα εξής κεφάλαια:

1. Διεξοδική βιογραφία του Γεωργίου Ξιφιλίνου με αναλυτικές αναφορές στη μόρφωση και τα αξιώματα που έλαβε έως την ανάρρησή του στον πατριαρχικό θρόνο. Τα αξιώματα επεξηγούνται και οι σχετικές πληροφορίες στηρίζονται σε βιβλιογραφία. Περιγράφονται οι εκκλησιαστικές

διαμάχες και οι επεμβάσεις του αυτοκράτορα από το 1186 έως το 1191 (μέχρι την άνοδο δηλ. του Ξιφιλίνου στον πατριαρχικό θρόνο) σχετικά με τον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Ακολουθεί αναλυτική περιγραφή των ενεργειών του Ξιφιλίνου ως πατριάρχη, όπως αυτές απαντούν στα εγκώμια που του αφιερώθηκαν. Ακόμη, αναλύεται (σ. 34-40) ο κατηχητικός του λόγος στην αρχή της Μεγάλης Τεσσαρακοστής και γίνεται σύγκρισή του με άλλους κατηχητικούς λόγους που έχουν το ίδιο θέμα.

2. Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στον Γεώργιο Τορνίκη τον Νέο, μαΐστορα των ρητόρων, που εκφώνησε στις 28 Μαρτίου 1192 εγκώμιο προς τον πατριάρχη Γεώργιο Ξιφιλίνο. Για την προσωπικότητα και τη λογοτεχνική του δραστηριότητα γνωρίζουμε λίγα πράγματα. Στο σημείο αυτό η εκδ. συγκεντρώνει πολύτιμες πληροφορίες για το αξίωμα του μαΐστορος των ρητόρων καθώς και γι' άλλα αξιώματα στην αυτοκρατορική αυλή και στο πατριαρχείο. Αναφέρεται και σε άλλα εγκώμια του Γεωργίου Τορνίκη, ένα προς τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Β' Άγγελο (1192-1193) και ένα δεύτερο προς τον πατριάρχη Γεώργιο Ξιφιλίνο (1193). Και στα δύο εγκώμιά του για τον πατριάρχη ο ρήτορας στρέφεται προς τους μαθητές του και τους καλεί να ενώσουν τη φωνή τους με τη δική του, για να υμνήσουν τον τιμώμενο: πρόκειται για τους γραμματικούς Ιωάννη Φραγκόπουλο και Μανουήλ Σαραντηνό. Σε αυτούς προσθέτει η εκδότρια με βεβαιότητα και τον Στέφανο Χορηγητόπουλο, ο οποίος διαδέχθηκε στο αξίωμα του μαΐστορος των ρητόρων τον Γεώργιο Τορνίκη, όταν ο τελευταίος εξελέγη μητροπολίτης Παλαιών Πατρών.

3. Με αφορμή την έρευνα γύρω από το πρόσωπο του Ιωάννη Φραγκόπουλου η εκδ. παρακολουθεί και προσδιορίζει τον όρο γραμματικός από τους πρώτους αιώνες του Βυζαντίου έως τον 12 αιώνα αναφέροντας πολλά ονόματα λογίων που έφεραν τον τίτλο αυτό και παραθέτοντας τη σχετική βιβλιογραφία.

4. Στο 4ο κεφάλαιο παρουσιάζει διεξοδικά την προβληματική αν ο Μανουήλ Καραντηνός ταυτίζεται με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μανουήλ Σαραντηνό και συζητά τον τίτλο *μαΐστωρ τῶν φιλοσόφων*, που συνοδεύει το όνομα του Μανουήλ Καραντηνού σε ένα χειρόγραφο της Βιέννης. Καταλήγει στο ότι πρόκειται για δυο διαφορετικές οικογένειες που συνυπήρχαν τον 12ο-13ο αιώνα και θεωρεί πιο πιθανό ότι εδώ το σωστό όνομα είναι Σαραντηνός, ενώ το λανθασμένο Καραντηνός προέρχεται από τον συντάκτη των τίτλων του παραπάνω χειρογράφου.

5. Το πρώτο τμήμα της εισαγωγής κλείνει με ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στον ρήτορα Κωνσταντίνο Στιλβή και με ανάλυση των δύο πανηγυρικών κειμένων του για τον πατριάρχη Γεώργιο Ξιφιλίνο. Όσον αφορά

στο δεύτερο από αυτά τα κείμενα, που εκδίδεται στο παρόν βιβλίο, αποδεικνύεται με πειστικά επιχειρήματα ότι γράφτηκε για να εκφωνηθεί από νεαρό μαθητή.

Ακολουθεί το δεύτερο τμήμα της εισαγωγής, το πρώτο κεφάλαιο του οποίου είναι σημαντικό για την έρευνα: η εκδ. πραγματεύεται διεξοδικά το λογοτεχνικό είδος του πατριαρχικού εγκωμίου προς ζώντα πατριάρχη, το οποίο ακμάζει τον 12ο αιώνα. Ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η επισήμανση πανηγυρικών λόγων για πατριάρχες (σ. 58 σημ. 202), μεταξύ των οποίων αρκετοί παραμένουν ανέκδοτοι έως σήμερα. Γίνεται σύγκριση του πατριαρχικού εγκωμίου με το αυτοκρατορικό και παρουσίαση της δομής, των θεμάτων, των μοτίβων, των συγκρίσεων και των *exempla* που αφορούν σε αυτό το λογοτεχνικό είδος, με τις απαραίτητες αναφορές στα Προγυμνάσματα του Ερμογένη και του Αφθόνιου και στον Ψευδο-Μένανδρο, καθώς και με παράθεση της νεότερης σχετικής βιβλιογραφίας.

Στο 2ο κεφάλαιο, μια προσπάθεια χρονολόγησης των λόγων που εκδίδονται καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όλοι εκτός από αυτόν του Κωνσταντίνου Στιλβή πρέπει να τοποθετηθούν με βεβαιότητα στα 1192-1193, ενώ για τον λόγο του Στιλβή δεν υπάρχουν ενδείξεις που να περιορίζουν περισσότερο το πλαίσιο 1192-1198. Ως τόπος της εκφώνησης προσδιορίζεται το μεγάλο σέκρετον του πατριαρχείου.

Το 3ο κεφάλαιο αφορά στα τρία χειρόγραφα που παραδίδουν τους εκδιδόμενους λόγους (από έναν έως τέσσερις το καθένα): *Scorialensis* Y II 10 (265), *Ambrosianus* F 93 sup. και *Oxoniensis* Baroccianus gr. 25. Δεν δίνεται, βέβαια, μια πλήρης περιγραφή των χειρογράφων, ενώ και η *recensio*, που ενσωματώνεται στην περιγραφή του δεύτερου κώδικα, δεν είναι ιδιαίτερα διεξοδική· ωστόσο, το κεφάλαιο γενικά μας παρέχει τις πιο σημαντικές πληροφορίες για τα χειρόγραφα όσον αφορά στη χρονολόγηση και στον τύπο γραφής (τουλάχιστον για τα φύλλα, στα οποία παραδίδονται τα εκδιδόμενα κείμενα).

Από την εισαγωγή απουσιάζει ένα κεφάλαιο σχετικά με τις αρχές που διέπουν την κριτική έκδοση, τα υπομνήματα και τους πίνακες. Λίγες σχετικές αναφορές έχουμε σποραδικά στο κεφάλαιο για τα χειρόγραφα.

Η κριτική έκδοση του κειμένου συνοδεύεται, ως είθισται, από τρία υπομνήματα: των πηγών, των κωδίκων (στην αρχή κάθε λόγου) και το κριτικό. Ευσυνειδησία και επιμέλεια χαρακτηρίζουν την εκδ., απομένουν όμως κάποια σημεία του πραγματικά δύσκολου κειμένου που μπορούν, πιστεύω, να διορθωθούν είτε με εικασία είτε αν υιοθετηθεί κάποια παραδεδομένη γραφή. Επίσης, ορισμένες φορές η στίξη δεν είναι εύστοχη.

Όσον αφορά στο υπόμνημα των πηγών, η εκδ. εντόπισε πολλές πηγές και από την Αγία Γραφή και τους Πατέρες, αλλά και από την

αρχαιότητα, ωστόσο υπάρχουν πολλά παραθέματα, ακόμα και αυτολεξεί, κυρίως από τη Γραφή, που δεν επισημαίνονται, ενώ κάποιες φορές δεν αναγνωρίζεται η άμεση ή πλησιέστερη πηγή και γίνεται παραπομπή σε χωρία πιο απομακρυσμένα.

Την έκδοση του κειμένου ακολουθεί ένα κεφάλαιο με σχόλια, που κατατοπίζουν τον αναγνώστη για τα μοτίβα και τους κοινούς τόπους που κυριαρχούν στους εγκωμιαστικούς λόγους αυτού του είδους, με χρήσιμες αναφορές και σε παρόμοιους λόγους προς άλλους πατριάρχες. Επισημαίνονται και αρκετές ομοιότητες ανάμεσα στους πέντε λόγους που εκδίδονται, δεν σημειώνονται όμως συστηματικά στο υπόμνημα πηγών όλες οι ομοιότητες που υπάρχουν ανάμεσα στα κείμενα, που είναι πολλές. Επίσης, δίνονται πολύτιμες πληροφορίες για πρόσωπα, τόπους, εορτές, αξιώματα, και αναλύονται παρασελίδια σχόλια των χειρογράφων, που βοηθούν στην κατανόηση κάποιων χωρίων. Σημαντική θέση κατέχουν οι ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες σχετικά με το πρόσωπο που εγκωμιάζεται, δηλ. τον πατριάρχη Γεώργιο Ξιφιλίνο, που αφορούν στην καταγωγή, τη μόρφωση, τα αξιώματα και την όλη πορεία του προς την κορυφή της ιεραρχίας, στις αρετές του, τα μέτρα που θέσπισε, π.χ. εναντίον του πλουτισμού του κλήρου, τη συμβολή του στον εξωραϊσμό της Αγίας Σοφίας, τους κατηχητικούς του λόγους κ.ά.

Στο τέλος του βιβλίου παρατίθενται τρία ευρετήρια: α) αξιοσημείωτων ελληνικών λέξεων, β) χωρίων και γ) γενικό. Από το ευρετήριο των λέξεων απουσιάζουν πολλά από τα άπαξ λεγόμενα (που είναι αρκετά σε αυτά τα κείμενα), ή πολύ σπάνιες και εξεζητημένες λέξεις (που επίσης είναι αρκετές), ενώ περιλαμβάνονται σε αυτό λέξεις (επικές ή άλλες) που απαντούν πολύ συχνότερα. Όπως σημειώθηκε και προηγουμένως, δεν δηλώνονται (χωρίς να είναι πάντα ευδιάκριτα) τα κριτήρια, με τα οποία η εκδ. έκανε τις επιλογές της (αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τον πίνακα λέξεων).

Ορισμένες παρατηρήσεις ή προτάσεις που θα μπορούσαν ίσως να συμβάλουν στη βελτίωση της ήδη πολύ επιμελημένης έκδοσης (για κάθε εκδιδόμενο λόγο χωριστά):

Λόγος Ι

Παρατηρήσεις στο κείμενο:

tit. μαῖστωρος S: -ορος Λουκάκη: προτείνω η παραδεδομένη γραφή μαῖστωρος να μπει στο κείμενο, καθώς τα βιβλία της γραμματικής και τα λεξικά των Βυζαντινών ορίζουν ως ορθή τη γραφή με ωμέγα παρέχοντας και τον σχετικό γραμματικό κανόνα: Ψευδο-Θεοδοσίου Περί γραμμ. 123, 27-31 Goettling: *Εἰ δὲ ἀξιώματικά ὑπάρχουσιν, οἷον τὸ πραιτῶρ καὶ τὸ*

κουαίστωρ καὶ τὸ μαῖστωρ φυλάσσουνι τὸ ὄνομα (sic)¹ καὶ ἐπὶ τῆς γενικῆς· τὸ γὰρ πραιτώρος καὶ τὸ κουαίστωρος καὶ τὸ μαῖστωρος διὰ τοῦ Ω μεγάλου γράφονται. Γενναδίου Σχολαρίου Γραμμ. I 364, 27-29 Jugie-Petit-Siderides: Ἀξιώματικά δὲ καὶ ἀπλᾶ, φυλάσσει τὸ ω καὶ ἐπὶ γενικῆς, οἷον πραιτώρ πραιτώρος, κοιαίστωρ κοιαίστωρος, μαῖστωρ μαῖστωρος, καὶ ὅσα ἔχει τὸ λάμβδα ὁμοίως, οἷον πέλωρ, κέλωρ. Μικρὸν Ἑτυμολογικόν κ 30 Pintaudi: (Κουράτωρ): κουράτωρ κουράτωρος· ὁ κανὼν: τὰ Ῥωμαϊκὰ ὀνόματα φυλάσσουνι τὸ Ω ἐπὶ τῆς γενικῆς, οἷον κουράτωρος, ἐκσκέπτωρος, πραιτώρος, μανδάτωρος, μαῖστωρος. Πρβλ. καὶ Σούδα μ 48 Adler: (Μαῖστωρος·) τοῦ διδασκάλου. Βέβαια, το ουσιαστικό μαῖστωρ συμπεριλαμβάνεται στον κανόνα μόνο κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ λατινικά τριτόκλιτα ὀνόματα σε -or, -oris (π.χ. praetor, -oris), ἀφού το ἀντίστοιχο λατινικό εἶναι δευτερόκλιτο (magister - magistri).

10 ἐπιτρέπετε: προτείνω νὰ διορθωθεῖ σε ἐπιτρέπεται, ἐπειδὴ καὶ τὸ ρῆμα τῆς προηγούμενης πρότασης (με τὴν ὁποία συνδέεται παρατακτικά) εἶναι ἀπρόσωπο (παριτητέον).

25 νὰ οβελιστεῖ τὸ καὶ.

61 νὰ μپουν σε εἰσαγωγικά οἱ λέξεις τίς οὗτος.

70 ἱερεύσατο: θα ἔπρεπε μάλλον νὰ διορθωθεῖ σε ἱεράσατο (παλαιογραφικά τὸ λάθος ἐξηγεῖται πολὺ εύκολα), πρβλ. παρακάτω I 148-9 (ὁ λεκτικός περιγυρος τῶν δύο χωρίων εἶναι ὁ ἴδιος).

132 δίδοντες: συνολικά στον ηλεκτρονικό TLG² ἀπαντοῦν ἐπτὰ παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου, σχεδόν ὅλα σε θρησκευτικά κείμενα (ίσως καὶ νὰ πρόκειται γιὰ λάθη). Επειδὴ παρακάτω στον ἴδιο λόγο ἀπαντᾷ ὁ ὀρθὸς γραμματικὰ τύπος (I 349: διδόντες) προτείνω νὰ διορθωθεῖ κι ἐδῶ. Ἔτσι ἀποκαθίσταται καὶ ὁ ρυθμὸς τοῦ πεζοῦ λόγου (οὐδὲ διδόντες διέκρινον), βλ. παρακάτω σημ. 3.

182-4 πυρὶ ... ἀναβαίνοντι. Ὁ καθ' ὅλας Αἴτνας πυρίπνους ἀποπνέει σοφιστικὴν, ἧ (Λουκάκη: ῶ S) καὶ τὴν τροφήν ἐνδὰψιλευσάμενος: προτείνω τις ἐξῆς διορθώσεις στο κείμενο καὶ τὴ στίξη: πυρὶ ... ἀναβαίνοντι, ὃ ... πυρίπνουν ... σοφιστικὴν· ῶ ... Σχετικά με τὴ διόρθωση πυρίπνουν πρβλ. παραπάνω I 98 πυριπνώ σοφιστικῇ καὶ τὸ υπόμνημα πηγῶν γιὰ τὸ χωρίο, ὅπου ἡ ἐκφραση χαρακτηρίζεται ὡς locus communis. Με τὴν (παραδεδομένη) ἀντωνυμία ῶ (sc. πυρὶ) θεωρῶ ὅτι εἰσάγεται καινούργια ἡμιπερίοδος με ρῆμα τὸ ἀνῆψεν, τοῦ ὁποίου ὡς υποκείμενο ἐννοεῖται ὁ δεσπότης.

1. Προφανῶς λανθασμένα ἀντὶ τὸ ὠμέγα, ἐκτός ἀν με τὴ λ. ὄνομα ἐννοεῖ τὸ θέμα (τῆς ὀνομαστικῆς).

2. Στὸ ἐξῆς, ὅπου TLG, ἐννοεῖται ἡ τελευταία τοῦ μορφῇ (Μάιος 2007) ποὺ κυκλοφορεῖ στο διαδίκτυο.

189 καὺθ' = καὺθι = καὶ αὺθι. Η λέξη καὺθι (με ἢ χωρίς ἐκθλιψη) δεν απαντά ἄλλη φορά. Ἀλλά και η σημασία «εκεῖ» ἢ «ξανά» δεν ταιριάζει στο νόημα του συγκεκριμένου χωρίου· ἐδῶ απαιτεῖται η σημασία «μετά», γι' αὐτό προτείνω να διορθώσουμε στον πολύ ὅμοιο οπτικά τύπο κᾶθ' = καὶ εἴτα (πρώτα η γήινη σοφία και μετά ο θεϊκός φωτισμός). (Το εἴθ' οὕτω(ς), που προκύπτει ὕστερα ἀπὸ τη διόρθωση, εἶναι συνηθισμένη ἐκφραση). Ἐτσι, ἄλλωστε, αποδίδεται το φθαρμένο καὺθ' και στη γαλλική μετάφραση που συνοδεύει την ἐκδοση, δηλ. ensuite = μετά, κατόπιν.

254 μετά τη λέξη πολυχώρητον να μπει ερωτηματικό ἀντί της τελείας.

310-311 ἴν' εἴη σοι κἀνταῦθα μετὰ Παύλου καυχᾶσθαι, ἐν ἐκκλησίαις δ' ὑμνήσετε τὸν Θεόν: η ἀλλαγὴ του προσώπου (ἀπὸ β' ενικό σε β' πληθυντικό) και η ἀλλαγὴ της σύνταξης (ἀπὸ ἀπρόσωπη σε προσωπική) στις δύο προτάσεις που συνδέονται μεταξύ τους με το δ' καθιστούν το χωρίο ὑποπτο για φθορά. Το ὑμνήσετε πρέπει να διορθωθεί σε ἀπαρέμφατο που να εξαρτάται ἀπὸ το εἴη (ὅπως το καυχᾶσθαι): προτείνω λοιπὸν να γράψουμε ὑμνήσαι{τε} (ἢ, προκειμένου να διατηρήσουμε τον ενεστώτα, ὑμνεῖν σε {τε}), το οποίο ὁμως ἀπὸ παλαιογραφική ἀποψη εἶναι λιγότερο πιθανόν).

323 καὶ ἦν ἡμῖν εὐχῆς: η σύνταξη δεν απαντά ἀλλοῦ· ἴσως πρέπει να γράψουμε (δι') εὐχῆς.

386 ἐνεπεκλείσθη: η λέξη ἐνεπικλείομαι δεν μαρτυρεῖται πουθενά ἀλλοῦ (η εκδ. τη συμπεριλαμβάνει στον Index des mots grecs notables). Προτείνω να διορθωθεί στο δόκιμο και πολύ ταιριαστό ἐδῶ ἐναπεκλείσθη (και να διαγραφεί ἀπὸ τον Index το σχετικὸ λῆμμα).

390-396 Νεφέλας συνιστᾶς καὶ αὐτὸς ὀμβροτόχους ... αἶπερ ... ἔχουσι, πρὸς δὲ καὶ ποταμῶν ἀπαρύη ..., οἱ ... σχίζονται. Καὶ σχεδιάζεις ἡμῖν ἐντεῦθεν ὥριμον ὑέτον: στην πρώτη κύρια πρόταση της περιόδου Νεφέλας - σχίζονται δεν υπάρχει κύριο ρήμα. Αὐτὸ κατὰ τη γνώμη μου πρέπει να το ἀναζητήσουμε στη μετοχή συνιστᾶς, η οποία πρέπει να διορθωθεί σε συνιστᾶς (β' ενικό πρ. οριστ. ενεστ. του συνιστάω, -ῶ). Μετὰ το ρήμα της αναφορικής πρότασης ἔχουσι απαιτεῖται ἰσχυρότερη στίξη. Ἐτσι ἔχουμε δύο ἰσοδύναμες ημιπερίόδους, ως ἀποτέλεσμα των οποίων (ἐντεῦθεν) ἀκολουθεῖ η νέα περίοδος Καὶ σχεδιάζεις ...

400 ἐποδήγησας S recte: ἐπωδήγησας perperam Loukaki: δεν χρειάζεται να διορθώσουμε· πρόκειται για το ρήμα ποδηγέω που απαντά ἤδη ἀπὸ τον 5ο αι. π.Χ. και εἶναι ἰδιαίτερα συχνὸ στους μετὰ Χριστὸν αἰῶνες. Ἀν το ἐπωδήγησας που προτείνει η εκδότρια ἦταν τύπος του ἐποδηγέω (ἐφοδηγέω), θα ἔπρεπε να σχολιαστεί και να ἀναφερθεῖ στον Index (5 μόνον παραδείγματα για το ἐφοδηγ- και 2 για το ἐπωδηγ- στον TLG).

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα από τη Σούδα ε 3963 Adler: (Ἐφωδήγει, Ἐποδήγει) δέ. Το ίδιο λάθος παρατηρείται άλλες 4 φορές σύμφωνα με τα δεδομένα του TLG: ἐπωδήγησε (Εὐθύμ. πρωτασηκρ. Βίος Μαρίας Αἰγυπτίας 3, 19 Halkin και Anal. Hymn. Gr. 8 (1970) Canon. Aprilis 1. 5. 4, 7 Nicas-Schirò), ἐπωδήγει (Ἐγκώμιον εἰς τὸν ὄσιον Ἀντώνιον 14, 16 Halkin [BHGr 141d]) και ἐπωδηγεῖτο (Ρωμαν. Μελ. 13, 24, 4 Grosd. de Matons [SC 110]).

403 *δυστίβητον*: πρέπει να διορθωθεί σε *δυσ(σ)τίβητον* (ορθά στον Index des mots grecs notables), πρβλ. Ψευδο-Ζωναρά, Λεξικὸν δ 581, 5 Tittmann: (Δυσστιβήτος). Το ίδιο λάθος και στην έκδοση του Ἐφραίμ Αἰνίου, Χρονικ. 4447 Λαμφίδης: *δυστίβητός τε* (sc. ὁ χώρος), 4695: *δυστιβήτων χωρίων* και 6122: *δυστίβητον χωρίον*.

424 *φῆς*: μάλλον να διορθωθεί σε *φῆς* (σε κάποια κείμενα γράφεται χωρίς υπογεγραμμένη, αλλά πάντως οξύνεται).

489 Κάτι λείπει μετά το απαρέμφατο *εἶπεῖν*, ίσως η συνέχεια από το παράθεμα, το οποίο δεν αναγνώρισε η εκδότρια (βλ. τη σχετική παρατήρηση για το υπόμνημα πηγών, παρακάτω), π.χ. «ἰσχυσα πρὸς αὐτούς».

504 *ἀχρειοδεστέρου*: γράφε -ωδεστέρου.

506 *τὴν σύμφυλον ἡμῖν καὶ παλαιγενῆ νηστείαν*: θα μπορούσε κανείς να προτείνει *σύμφυτον* αντί του *σύμφυλον*, επειδὴ ο ρήτορας δεν θέλει να πει ὅτι η νηστεία ανήκει στην ίδια φυλή με μας, αλλά ὅτι είναι τόσο παλιά ὅσο κι εμεῖς οἱ ἄνθρωποι. Καθὼς ὁμως ἤδη στον Πλούταρχο (βλ. LSJ, ελλην. μτφρ., λήμμα *σύμφυλος* II) η λέξη ἔχει παρόμοια σημασία (μεταφορικά) με τη λέξη *σύμφυτος* (δηλ. φυσικός, ἔμφυτος), μπορεί να διατηρηθεῖ η παραδεδομένη γραφή.

586 ὡς εἶθε: ο σύνδεσμος ὡς, ο οποίος στην έκδοση μεταφράζεται ως τελικός (afin de) προήλθε μάλλον από φθορά (αν τον διατηρήσουμε, το υποκείμενο του ρήματος θα πρέπει να εννοηθεῖ –ὅχι εντελῶς αβίαστα– από τις προηγούμενες αναφορικές προτάσεις, δηλ. ὁ Κύριος). Αλλά το αναμενόμενο θα ἦταν καὶ εἶθε, το οποίο και προτείνω ως διόρθωση (ο σύνδεσμος καὶ θα συνέδεε την πρόταση με τις αναφορικές, από τις οποίες ἔτσι θα εννοούνταν το υποκείμενο και το αντικείμενο πιο φυσικά). Ἀλλωστε, δεν είναι δύσκολο παλαιογραφικά να γίνει σύγχυση ανάμεσα στις συντομογραφίες των δύο συνδέσμων (καὶ - ὡς).

Παρατηρήσεις στο υπόμνημα πηγών:

4: *γέρων χρόνος* = Νόννου Διονυσ. 5, 211 = 21, 162 Keydell.

20: *λόγοις ἐνευκαυρεῖν* = Εὐσταθ. Παρεκβ. Ἰλ. 383, 46 (I 606, 1 van der Valk) ≡ του ιδ. Παρεκβ. Ὀδ. 1796, 46 (II 117, 14 Stallbaum): *τοιούτοις λόγοις ἐνευκαυροῦσιν*· πρβλ. και παρακάτω II 124.

28: ἔξω που θυραυλεῖν = I 250.

30-31: Ἦσ. 40, 9 ἐπ' ὄρος ὑψηλὸν ἀνάβηθι, ὁ εὐαγγελιζόμενος Σιών· ὕψωσον τῇ ἰσχύϊ τὴν φωνήν σου.

31: ἔστην ἐφ' ὑψηλοῦ: Βαρούχ 5, 5 στήθι ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ.

41: Καὶ ἵνα ... ἐχόμενα τῆς πανηγύρεως φθέγξωμαι: πρβλ. II 42-43.

45-6: δεδοξασμένα λαλεῖν περὶ: Ψαλμ. 86, 3 δεδοξασμένα ἐλαλήθη περὶ σοῦ, ἡ πόλις τοῦ θεοῦ· πρβλ. I 535 καὶ II 516-7.

50-51: τὰς τε γλώσσας ὥσει καὶ ὀξείας μαχαίρας: Ψαλμ. 56, 5 καὶ ἡ γλῶσσα αὐτῶν μάχαιρα ὀξεῖα.

119-20: τὸ πρωτεῖον ἐν τοῖς δευτερείοις: πρβλ. Θεμιστ. Πρεσβευτικὸς ὑπὲρ Κωνσταντινουπόλεως 42c 8-9 Schenkl-Downey καὶ οὐκ αἰσχύνεται τὸ λοιπὸν τοῖς δευτερείοις ἀντὶ πρωτείων κεχρησθαι.

102: μήτηρ ... βίου: πρβλ. Ἀφθον. Προγυμν. 10, 23, I Rabe (Rhetores Graeci) Καὶ μητέρα βίου τὰς Ἀθήνας εὐρών.

147-8: Βασιλειῶν Α' 1, 11 καὶ δώσω αὐτὸν ἐνώπιόν σου δοτὸν ἕως ἡμέρας θανάτου αὐτοῦ.

148-149: κατὰ ... ἱεράσασθαι: πρβλ. I 69-70, II 302-3.

156-7: τὸ γάρ τοι πανδεχὲς ... ἀστενοχώρητον: πρβλ. I 254, II 143-44.

165-6: καὶ οὐκ ἦν αὐθις ... ἐξιόντων δὲ οὐδαμοῦ: πρόκειται γιὰ τον μῦθο τοῦ Αἰσώπου 147, 1, 9-10 Hausrath-Hunger «ἀλλ' ἔγωγε εἰσῆλθον ἄν, εἰ μὴ ἐώρων πολλῶν εἰσιόντων ἵχνη, ἐξιόντος δὲ οὐδενός», πρβλ. ib. 147, 2, 10-11 ≡ 147, 3, 9-10: ἡ ἀλώπηξ ἔφη: "ὅτι ὁρῶ, κύριέ μου, (κύριέ μου om. vers. 3) πολλῶν εἰσιόντων ἵχνη (ἱ. π. εἰσ. vers. 3), ἐξιόντων δὲ οὐδενός (ὀλίγων δὲ ἐξ. vers. 3)". Σχετικὰ μετὰ τὴν ἐκφραση ἐξιόντων δὲ οὐδαμοῦ πρβλ. τὴν χρῆση τοῦ ἰδίου μῦθου ἀπὸ τὸν Πλάτωνα Ἀλκιβ. I 123a 1-4 Burnet.

190: οὐρανόθεν καταρραγῆναι βροντὴν: πρβλ. Ἰωάνν. 12, 28-29 ἦλθεν οὖν φωνὴ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ... ὁ οὖν ὄχλος ὁ ἐστὼς καὶ ἀκούσας ἔλεγεν βροντὴν γεγενῆσθαι.

καταρραγῆναι βροντὴν locus communis, π.χ. Ἰωάννου Καματεροῦ, Εἰσαγωγή ἀστρονομίας 635 Weigl (βροντὴν) καταρραγῆναι.

199-201: ὅτε ... ἀπηντήκεσαν: τὸ χωρίο ἀπὸ τὸν Ἱερ. 32, 17-26, που ἀναφέρεται στὸ ὑπόμνημα πηγῶν, δὲν εἶναι ἡ πηγὴ. Αὐτὴ βρίσκεται στὶς Πράξ. 2, 9: Πάρθοι καὶ Μηδοὶ καὶ Ἑλαμίται καὶ οἱ κατοικοῦντες τὴν Μεσοποταμίαν.

206-7: κατὰ τῶν ἀσάρκων ἀντιμάχων ἐξώπλισας ἐκ τῆς ἀποστολικῆς ὁπλοθήκης: ἡ παραπομπὴ στὴν Πρὸς Ἐφεσ. 6, 14-17 που ἀναγράφεται στὸ ὑπόμνημα γιὰ τὶς σειρές 212-217 θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριλαμβάνει καὶ τὸ παραπάνω χωρίο.

209: Ψαλμ. 90, 5 οὐ φοβηθήσῃ ἀπὸ φόβου νυκτερινοῦ, ἀπὸ βέλους

πετομένου ἡμέρας.

210: πρβλ. Ψαλμ. 63, 5 τοῦ κατατοξεῦσαι ἐν ἀποκρύφοις ἄμωμον.

211: πρβλ. II 117.

230: τοῦ τῆς κακίας ἰοῦ: locus communis, πρβλ. Ψευδο-Μακαρίου ὁμ. 2, 12, 6. 3-4 Berthold τὸν ἰὸν τῆς κακίας νεμόμενον ὑπὸ τῶν παθῶν και Vita Adam et Evae 19, 9-11 Tischendorf ἔθετο δὲ ἐπὶ τὸν καρπὸν, ὃν ἔδωκέν μοι φαγεῖν, τὸν ἰὸν τῆς κακίας αὐτοῦ.

242-3: χάρις ... χεῖλεσι: Ψαλμ. 44, 3 ἐξεχύθη χάρις ἐν χεῖλεσίν σου.

250 = I 28.

253-4: ψυχῆς ... ἀνοιγομένης εἰς τὸ πανδεχές τε καὶ πολυχώρητον: πρβλ. I 156-157, II 176-77. Ἡ ἐκφραση εἰς τὸ πανδεχές ἀπαντά και στο II 143-144.

287-291: ἐδῶ γίνεται υπαινιγμός στο κεφάλαιο των μακαρισμῶν (290 τοῦ εὐαγγελικοῦ μετεilhχέναι μακαρισμοῦ), ειδικότερα μάλλον στο Ματθ. 5, 19: ὃς δ' ἂν ποιήσῃ καὶ διδάξῃ, οὗτος μέγας κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν (αμέσως μετὰ τους μακαρισμούς).

293-95: «παράφραση» ἀπὸ την Πρὸς Ἑβρ. 9, 4: καὶ τὴν κιβωτὸν τῆς διαθήκης περικεκαλυμμένην πάντοθεν χρυσίῳ, ἐν ᾗ στάμνος χρυσῆ ἔχουσα τὸ μάννα καὶ ἡ ῥάβδος Ἀαρὼν ἡ βλαστήσασα καὶ αἱ πλάκες τῆς διαθήκης.

323: θεοῦ δευτέραν πρὸς ἀνθρώπους ἐπιδημίαν: πρβλ. Γρηγ. Ναζ. λόγ. 38 (Εἰς τὰ Θεοφάνια) PG 36, 316A (l. 2): ἐπιδημίαν Θεοῦ πρὸς ἀνθρώπους, Ἰω. Δαμασκ. Εἰς τὸ γενέσιον τῆς Θεοτόκου β' λόγ. PG 96, 688B (l. 19): τῆς τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀνθρώπους ἐπιδημίας κ.ά.

333: τὰς καρδίας ἐκχέαντες ἐπ' αὐτῷ: πρβλ. Ψαλμ. 61, 9 ἐκχέετε ἐνώπιον αὐτοῦ τὰς καρδίας ὑμῶν καὶ Θρῆνοι 2, 19: ἔκχεον ὡς ὕδωρ καρδίαν σου ἀπέναντι προσώπου κυρίου.

333-4: ῥῆμα Κυρίου γενέσθαι πρὸς σέ: πρβλ. Βασιλειῶν Γ' 17, 2 καὶ ἐγένετο ῥῆμα κυρίου πρὸς Ἡλιοῦ κ.ά.

337: Ψαλμ. 8, 6 ἡλάττωσας αὐτὸν βραχύ τι παρ' ἀγγέλους.

346: Ὡσὲ 12, 11 καὶ ἐγὼ ὁράσεις ἐπλήθυνα.

352: Ψαλμ. 144, 19 θέλημα τῶν φοβουμένων αὐτὸν ποιήσῃ.

394: ἐκ τῆς ἱερᾶς γραφικῆς ἀβύσσου: πρβλ. Ψαλμ. 76, 17 καὶ ἐταράχθησαν ἄβυσσοι, πλῆθος ἡχους ὑδάτων.

395-6: ποταμῶν ... οἱ πρὸς μίαν ἐνίζόμενοι τὴν ἀρχὴν ἐξ ἐκείνης αὐθις τέτραχα σχίζονται: Γέν. 2, 10 ποταμὸς δὲ ἐκπορεύεται ἐξ Ἑδέμ ... ἐκεῖθεν ἀφορίζεται εἰς τέσσαρας ἀρχάς.

415: αυτολεξεῖ ἀπὸ ιδιόμελο της Α' Κυριακῆς Νηστειῶν (εσπερ.) Δεῦτε ἐκκαθάρωμεν ἑαυτοὺς (Follieri I 285) ... μὴ σαλπίζοντες, μὴ δημοσιεύοντες ἡμῶν τὴν εὐποίαν· πρβλ. και II 319-320.

417: συνεχίζει το παράθεμα από το ίδιο τροπάριο, βλ. προηγ. (μὴ ἐπιγνώτω ἡ ἀριστερὰ τῆς δεξιᾶς τὸ ἔργον), γι' αὐτὸ θα ἔπρεπε νὰ τυπωθοῦν στο κείμενο πλάγια καὶ οἱ λέξεις ἔργον καὶ ἐπιγινώσκουσιν (το χωρίο Ματθ. 6, 3 που αναγράφεται στο υπόμνημα πηγῶν εἶναι βέβαια ἡ ἀπώτερη πηγὴ, ὄχι ἡ ἄμεση).

423: τὰ ομηρικὰ χωρία στα οποία παραπέμπει τὸ υπόμνημα (καὶ ἄλλα 11 παρόμοια που δεν αναγράφονται) δεν εἶναι αὐτὰ που υπαινίσσεται ὁ ρήτορας (σε ἐκεῖνα ἀπαντᾷ μὲν ἡ ἐκφραση αἰθόμενον πῦρ, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὸν χρυσό). Τὸ χωρίο που ἀποτελεῖ ἐδῶ τὴν πηγὴ εἶναι τοῦ Πινδάρου Ὀλυμπιον. 1, 1: ... ὁ δὲ χρυσὸς αἰθόμενον πῦρ. Ὁ Πίνδαρος εἶναι ὁ πρὸς λύραν ἄδων ποιητής.

434: στὴν πηγὴ (Θεμίστιο) «οφείλονται» καὶ τὰ ἐξῆς: καὶ τοῦτο, οὐδ' ἡρέμα (ἄτρεμα Θεμίστιος), ἀλλ' ἄθρόως, τὰ δεινότατα (τῶν χαλεπῶν Θεμίστιος), ὅσῳ περ ἂν ἄθροώτερον ... μεταβολὴν καὶ θα ἔπρεπε νὰ τυπωθοῦν μὲ πλάγια.

477-9: πρβλ. II 390-1.

488-9: εἰς θάνατον ... εἰπεῖν: πρόκειται γιὰ παράθεμα ἀπὸ τὸν Ψαλμ. 12, 4-5 μήποτε ὑπνώσω εἰς θάνατον, μήποτε εἶπῃ ὁ ἐχθρὸς μου Ἰσχυρὰ πρὸς αὐτόν. Θα ἔπρεπε λοιπὸν νὰ τυπωθεῖ πλάγια.

500: Μὲ τὴν ἐκφραση φιλόσοφος λόγος παλαιὸς δεν εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοεῖ ὁ συγγραφέας τοὺς Λεξικογράφους, στοὺς οὐποίους παραπέμπει ἡ ἐκδ. γιὰ τὶς σειρές 499-500. Ἡ πηγὴ δεν ἔχει βρεθεῖ. Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν φιλόσοφο Θεόφραστο τὸν Εῤῥέσιο, 4, 2, 7-9 Wimmer: "Ἀπαν γὰρ τὸ σηπόμενον κακῶδες, εἰ μὴ τις τὴν ὀξύτητα λέγει τοῦ οἴνου σαπρότητα τῇ ὁμοιότητι τῆς φθορᾶς.

535: βλ. παραπ. 45-6 καὶ II 516-7 (πρόκειται γιὰ παράθεμα ἀπὸ τὸν Ψαλμὸ 86, 3).

549+551: Ψαλμ. 44, 7 ῥάβδος εὐθύτητος ἢ ῥάβδος τῆς βασιλείας σου.

560-1: Ψαλμ. 144, 3 μέγας κύριος καὶ αἰνετὸς σφόδρα, καὶ τῆς μεγαλωσύνης αὐτοῦ οὐκ ἔστιν πέρας.

Παρατηρήσεις στα σχόλια (Commentaires):

357: Δεν σχολιάζεται ποιοι ἐννοοῦνται ὡς χωρογράφοι.

395-6: Δεν σχολιάζεται ἀπὸ τὴν ἐκδ. Τὸ θέμα τῶν τεσσάρων ποταμῶν προέρχεται ἀπὸ τὴ Γένεση (βλ. παραπάνω πηγές), ὡστόσο ἐδῶ ὁ ρήτορας ἐννοεῖ τοὺς τέσσερις Εὐαγγελιστές, πρβλ. Ἰππολύτου Εἰς τὸν Δανιὴλ (1. 18) 10 Richard (Revue d'histoire des textes 2, 1972, 5-7): Ἐν τούτῳ τῷ [Ἐδὲμ] ποταμὸς ἀενάων [ὑδάτων] [ἀ]π[ορ]ρεύει καὶ τέσσαρες [ποταμοὶ] ἐξ[ερχ]όμε[ν]οι ἐξ [αὐτοῦ] ποτίζουσιν π[ᾶσαν] τὴν [τῶν] [ἀν]θρώπων]

γῆν, [ὥς] καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ δείκνυνται· ποταμὸς γὰρ ὁ Χριστός· διὰ τὸ τετραμερὲς σωτ[ήρι]ον εὐαγγέλιον (πάντα) ἐκφυλάτ[τει] καὶ εἰς [πάν]τα πρόσσεστιν, [Γω. Χρυσοστ.] Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα 52-53 Allen-Datema (JÖB 29 (1980) 12-18): ὧδε τεσσάρων εὐαγγελικῶν ποταμῶν χριστόβρυτος μία πηγή, Λεοντίου Εἰς τὴν ἁγίαν Πεντηκοστὴν (ὁμιλ. 11) 64-66 Datema-Allen: Κατανόησον δὲ μετὰ πάντων καὶ τοὺς τέσσαρας εὐαγγελικοὺς μεγάλους ποταμούς, Ματθαῖον, Λουκᾶν, Μάρκον, Ἰωάννην καὶ το τροπ. Ἡ ζωηφόρος σου πλευρὰ ὥς ἐξ Ἐδὲμ πηγὴ ἀναβλύζουσα ... ἐντεῦθεν μερίζουσα ὥς εἰς ἀρχὰς εἰς τέσσαρα Εὐαγγέλια (Follieri II 21). Πρβλ. ἀκόμη [Γω. Χρυσοστ.] Περὶ μετανοίας (λόγ. α') PG 60, 686, 8-11.

Λόγος II

Παρατηρήσεις στο κείμενο:

tit. μαῖστωρος S: excidit in cod. A: -ορος suppl. Loukaki (βλ. παραπάνω, τα σχετικά με τον τίτλο του πρώτου λόγου).

38 ἀποπεδήσασα: το ρῆμα ἀποπεδῶ δεν απαντά, ἀλλὰ καὶ σημασιολογικά δε θα ἦταν κατάλληλο. Προτείνω να διορθωθεῖ σε ἀποπηδήσασα (παρανάγνωση του η).

68 ὥς καὶ ἐπιβαίνειν ταύτην ἔχειν τὸν ἡνίοχον νοῦν: ἡ αιτιατ. ταύτην μᾶλλον πρέπει να διορθωθεῖ στη γενική ταύτης.

120-2 Ταῖς γε ... ἀντεταλάντευσαν ἄν: ἡ πρόταση αὐτὴ δεν φαίνεται να εἶναι ανεξάρτητη. Προτείνω να τη συνάψουμε στην προηγούμενη βάζοντας κόμμα ἀντὶ της τελείας πριν το ταῖς γε.

198 πάνφορτον: καλύτερα να γραφεῖ πάμφορτον (απαντοῦν μόνο τα πάνφορβος [δύο φορές σε μαγικούς παπύρους] καὶ πανφρόνιμος [22 φορές σε κείμενα ὡπως Ιστορ. Μ. Αλεξάνδρου, Αστρολογικά, Σχόλια στον Οππιανό καὶ Χρονικὸν τοῦ Μορέως]).

226 Μετὰ τη λέξῃ μεριζόμενον θα τοποθετούσα ισχυρότερη στίξη.

238-9 ὁ τοῦ σκότους ἄρχων Σατὰν καὶ τὸν τῆς δικαιοσύνης ὑποκρινόμενον ἥλιον: ἡ μετοχὴ ὑποκρινόμενον πρέπει να διορθωθεῖ σε ὑποκρινόμενος (δηλ. ο Σατάν), ὥστε να αποκατασταθεῖ το νόημα (ο βασιλιάς του σκοταδιοῦ Σατανὰς που υποκρίνεται πως εἶναι ὁ ἥλιος τῆς δικαιοσύνης). Το λάθος προέκυψε ἀπὸ τις αιτιατικές τὸν ... ἥλιον ἀνάμεσα στις οποίες βρίσκεται ἡ μετοχή.

331: Μετὰ τη λέξῃ δυσαντίβλεπτος να τοποθετηθεῖ στίξη, κόμμα ἢ ἄνω τελεία.

357: Με τις λέξεις καὶ τάχα ἀρχίζει καινούργια περίοδος (απαιτεῖται στίξη πριν ἀπὸ το καὶ).

387: δύστειπτον: να διορθωθεῖ σε δύσ(σ)τειπτον.

422-424: εἴτε διὰ τὸν ἐκτὸς καὶ θύραζε ἄνθρωπον καὶ τὸ τῆς κόμης

ὑπαργυρίζον ἀνὰ μέρος καὶ πυρράζον ἐς χρύσειον, εἴτε καὶ εἰς τὸ ἔνδον καὶ κρυφαῖον ἐθέλοι τις αἰχμαλωτίζειν τὸ νόημα: προτείνω να γράψουμε εἰς τὸ(ν) ἔνδον (δηλ. ἄνθρωπον) κατ' ἀναλογίαν προς το προηγούμενο διὰ τὸν ἐκτὸς ... ἄνθρωπον.

515-516: ἀρχιποιμένα (και στο III 50, πρβλ. IV 82 ἀρχιποιμένι): σε όλες τις άλλες περιπτώσεις στους εδῶ λόγους (16 τον αριθμό) απαντούν οι τύποι ἀρχιποίμην, -ποίμενος, -ποίμενι, -ποίμενα, οι οποίοι γενικά (σύμφωνα με τον TLG) είναι κατά πολύ συχνότεροι. Σε πολύ λίγους συγγραφείς παρατηρείται διπλοτυπία. Επιπλέον στις δύο περιπτώσεις του ἀρχιποιμένα στο κείμενό μας ο προπαροξύτονος τύπος θα ταίριαζε καλύτερα στον ρυθμό του πεζού λόγου³ και γι' αυτό θα έπρεπε ίσως να αποκατασταθεί.

Παρατηρήσεις στο υπόμνημα των πηγών:

38-9: φρυγανιζομένης τῆς ἀποστολικῆς χειρὸς: πρβλ. για την έκφραση Μ. Βασιλ. Εἰς τὴν Ἐξάημ. 9, 6, 5 (SC 26bis) Giet και Συμ. Μαγίστρου Ἠθικοὶ λόγοι (λόγ. κβ' Περὶ προνοίας) PG 32, 1372C (l. 41): φρυγανιζομένῳ τῷ Παύλῳ.

42-43: Ἄλλ' ἵνα ... ἐχόμενα τῆς πανηγύρεως φθέγξωμαι: πρβλ. I 41.

68: λασιόκωφον: η λέξη απαντά για πρώτη φορά στο Φαλάκρας ἐγκώμιον 5, 4 του Συνεσίου (χωρίο που επισημαίνεται από την εκδ.). Ίσως έτσι «διάβασε» ο Συνέσιος το Πλάτ. Φαῖδρ. 253e 4 περὶ ὧτα λάσιος, κωφός.

83-4: καὶ εἰς ὕψος γνώσεως ἀναβεβηκότητας: πρβλ. Μ. Βασιλ. Εἰς τὸν προφ. Ἡσ. (dub.) 13, 260, 5-6 Trevisan τῶν ἀναβαινόντων ἐπὶ τὸ ὕψος τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, Θεοφ. Συνεχ. Χρονογρ. σ. 192, 10-11 Bekker, Μιχ. Ψελλοῦ, Πανηγ. λόγ. 17, 699-700 Dennis, Ἰω. Σκυλίτζη Σύνοψ. ἱστ. 105, 89-90 Thurn κ.ά.

84: καὶ εἰς βάθος σοφίας ἐγκύψαντας: πρβλ. Γρηγ. Νύσσης Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως (ἢ Μακρίνια) PG 46, 152B (l. 26-27) εἰς τὸ βάθος τῆς ἀποστολικῆς διακύψας σοφίας.

92: πρὸς τὸ ἐξάκουστον ἤχησαν: πρβλ. τροπ. (30 Ιαν.) Τὰ τῆς χάριτος ὄργανα ... τὰς φοβερὸν καὶ ἐξάκουστον ἐξ ὕψους ἡχοῦσας βροντάς (Follieri IV 30).

180: τὸ τὴν θεωρίαν ὑποβαῖνον ἔμπρακτον ἀγαθόν: πρβλ. Γρηγ. Ναζ. λόγ. 20 (Περὶ θεολογίας καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων), 12, 7 Mossay-Lafontaine (SC 270) = Μαξ. Ὁμολ. Ἐρωτ. 87, 12 Declerck πράξις γὰρ ἐπίβασις θεωρίας.

3. Δυστυχῶς η εκδ. δεν μας παρέχει στατιστικές για το θέμα του ρυθμού.

205 καὶ ἡ ... ἀνέβλεψε: πηγή εἶναι το Εὐναπίου Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν 2, 1, 6. 5 Giangrande καὶ ὅση πρὸς τὴν τῶν ὄντων διήρατο καὶ ἀνέβλεψε φύσιν.

238 ὁ τοῦ σκότους ἄρχων: locus communis στους Πατέρες, π.χ. Ἐπιφαν. Πανάρ. 2, 449, 6 Holl ὁ ἄρχων τοῦ σκότους.

243 Εἰ δὲ καὶ τὴν νεφέλην διαβῆναί με χρή: πρβλ. ᾠδ. 24, 18 καὶ εἰσῆλθεν Μωυσῆς εἰς τὸ μέσον τῆς νεφέλης.

243-5: τὸ τῆς σῆς ἀρετῆς ... οὐρανοῦς: πρβλ. Ἀββακ. 3, 3 ἐκάλυψεν οὐρανοῦς ἡ ἀρετὴ αὐτοῦ.

257 κ.εξ.: ἡ ὅλη εἰκόνα ἔχει ὡς βάση το χωρίο του Ἡσ. 6, 2 καὶ σεραφιν εἰστήκεισαν κύκλῳ αὐτοῦ, ἔξ πτέρυγες τῷ ἐνὶ καὶ ἔξ πτέρυγες τῷ ἐνί, καὶ ταῖς μὲν δυσὶν κατεκάλυπτον τὸ πρόσωπον καὶ ταῖς δυσὶν κατεκάλυπτον τοὺς πόδας καὶ ταῖς δυσὶν ἐπέταντο.

259: τὰ ἄνω ... φρονεῖς: Κολοσσ. 3, 2: τὰ ἄνω φρονεῖτε, μὴ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς.

260-2: μὴδ' ἔκδηλον ... τὸ πρόσωπον: πρβλ. Ματθ. 6, 16 Ὅταν δὲ νηστεύετε, μὴ γίνεσθε ὡς οἱ ὑποκριταὶ σκυθρωποί, ἀφανίζουσιν γὰρ τὰ πρόσωπα αὐτῶν ὅπως φανῶσιν τοῖς ἀνθρώποις νηστεύοντες.

292: κάμπτων τὸν τράχηλον ὡς κλοιόν: Ἰω. Χρυσόστ. Εἰς τὴν Γένεσιν PG 53, 74, 38-9 = Θεοδωρήτου Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν 18, 357-8 Guinot ≡ Ἰω. Χρυσόστ. Ὑπόμν. εἰς Ματθαῖον PG 58, 555, 37-38: οὐδ' ἂν (Οὐδὲ ἂν PG 58) κάμψης ὡς κλοιὸν τὸν τράχηλόν σου, Ἀποφθέγμ. πατέρων (Περὶ τοῦ ἁββᾶ Λογγίνου) PG 65, 256C (l. 38-40): Εἶπεν Ἡσαΐας ὁ προφήτης: Ἐὰν κάμψης ὡς κλοιὸν καὶ κρίκον τὸν τράχηλόν σου. (Ἡ ἀρχικὴ πηγή εἶναι ὁ Ἡσ. 58, 5: οὐδ' ἂν κάμψης ὡς κρίκον τὸν τράχηλόν σου, ἀλλὰ ἡ λ. κλοιὸν ἐμφανίζεται μόνο στα σχετικὰ κείμενα των Πατέρων).

295-6 ὁ μὴδὲ βραχὺ ... ἐλαττονούμενος: πρβλ. Ψαλμ. 8, 6.

327 πρβλ. Ἠλία φιλολ. Εἰς τὰς Ἀριστ. κατηγορίας 249, 4-5 Busse (CAG 18.1): ἐκάστη ἀρετὴ δύο κακίαις παρασπίζεται, ἡ δικαιοσύνη τῇ πλεονεξίᾳ καὶ μειονεξίᾳ (πρβλ. του ἰδ. Εἰς τὴν Πορφυρίου Εἰσαγωγὴν 24, 32-34 Busse).

328-330: Το θέμα του πετάλου (βλ. τὴν περιγραφὴ τῆς στολῆς του Ααρών, ᾠδ. 28, 4-41 καὶ κυρίως 28, 36: καὶ ποιήσεις πέταλον χρυσοῦν καθαρὸν καὶ ἐκτυπώσεις ἐν αὐτῷ ἐκτύπωμα σφραγίδος Ἀγίασμα κυρίου) ὑπάρχει καὶ στον λόγο V 103-4.

329 μὴδὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς μετεωρίζειν: Ψαλμ. 130, 1 οὐδὲ ἐμετεωρίσθησαν οἱ ὀφθαλμοί μου.

342-3 τὸ σημεῖον ... ὕσσωπον: πρβλ. Ψαλμ. 50, 9 ῥαντιεῖς με ὕσώπω, καὶ καθαρισθῆσομαι.

365-6 πεφυτευμένος: προέρχεται από τον Ψαλμό 1, 3, άρα πρέπει να τυπωθεί με πλάγια γράμματα.

366-7 ἵνα μικρόν τι καὶ τοῖς σοῖς ἐγκαλλωπίσωμαι ῥήμασι: προφανώς παραπέμπει σε κείμενο του ίδιου του Ιω. Ξιφιλίνου, για το οποίο δεν γίνεται κανένα σχόλιο από την εκδ.

383-4 τρυφῆς χειμάρρους: Ψαλμ. 35, 9 καὶ τὸν χειμάρρουν τῆς τρυφῆς σου ποτιεῖς αὐτούς. Κατόπιν locus communis κυρίως στους Πατέρες του 4ου αι. κ.ε., αλλά και στους υμνογράφους και τους αγιογράφους.

392: Ψαλμ. 59, 5 ἐπότισας ἡμᾶς οἶνον κατανώξεως.

407-8: Ψαλμ. 49, 16 τῷ δὲ ἁμαρτωλῷ εἶπεν ὁ θεός Ἵνα τί σὺ διηγῇ τὰ δικαιώματά μου καὶ ἀναλαμβάνεις τὴν διαθήκην μου διὰ στόματός σου;

457 εἰς ἔργα αὐτοῦ: Παροιμ. 8, 22 κύριος ἔκτισέν με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ.

459-460: πρβλ. Γρηγ. Ναζ. λόγ. 38 Εἰς τὰ Θεοφάνια PG 36, 320C (l. 36-39) = του ιδ. λόγ. 45 Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα PG 36, 629A (l. 7-10) Ἐπεὶ δὲ οὐκ ἤρκει τῇ ἀγαθότητι τοῦτο, τὸ κινεῖσθαι μόνον τῇ ἑαυτῆς θεωρίᾳ, ἀλλ' ἔδει χεθῆναι τὸ ἀγαθὸν καὶ ὁδεῦσαι, ὡς πλείονα εἶναι τὰ εὐεργετούμενα (τοῦτο γὰρ τῆς ἄκρας ἦν ἀγαθότητος). Πρβλ. του ιδ. Ἐπιστ. 96, 1 Gallay.

498-500: το παράθεμα από τον Ψαλμό 84 συνεχίζεται με τις λέξεις χρηστότητα-γῆν (499-500) που θα έπρεπε να γραφούν με πλάγια (και στο υπόμνημα θα έπρεπε να προστεθεί κι ο επόμενος στίχος του ψαλμού): Ψαλμ. 84, 13 καὶ γὰρ ὁ κύριος δώσει χρηστότητα, καὶ ἡ γῆ ἡμῶν δώσει τὸν καρπὸν αὐτῆς.

516: Παραλειπ. Α' 16, 25 = Ψαλμ. 47, 2 = 95, 4 = 144, 3 μέγας κύριος καὶ αἰνετὸς σφόδρα.

516-7: Ψαλμ. 86, 3 δεδοξασμένα ἐλαλήθη περὶ σοῦ· πρβλ. I 45-6 και I 535.

Παρατηρήσεις στο κριτ. υπόμν.:

371: το «μου S» είναι περιττό, εφόσον υιοθετείται στο κείμενο.

Παρατηρήσεις στα Σχόλια:

Θα περίμενε κανείς να σχολιαστούν το λογοπαίγνιο στις σειρές 74-7 και τα αποσιωπητικά στη σειρά 101 (τούς ...).

Λόγος III

Παρατηρήσεις στο κείμενο:

26 ὡς - λόγος: να μπει ανάμεσα σε κόμματα.

40 κυδάζειν: κυδαίνειν corr. Loukaki, μάλλον ορθά, βλ. Εὐσταθ. Θεσσ.

Παρεκβ. Ήλ. 790, 40-41 (III 20, 3-5 van der Valk): "Ορα δὲ ὅτι ἐναντίαί λέξεις ἐκ τοῦ κῦδος γίνονται, ἤγουν τὸ κυδαίνειν ἐπὶ τιμῆς καὶ τὸ κυδάξιν παρὰ Σοφοκλεῖ ἐπὶ λοιδορίας ἐν ἀντιφράσει. Ἐτσι ἐρμηνεύεται καὶ ἀπὸ ὅλους τοὺς λεξικογράφους.

43 ἀλλὰ – εἶποι: νὰ μπεὶ ἀνάμεσα σὲ κόμματα.

118 καὶ δημιουργήματα: προτείνω νὰ οβελιστεῖ το καὶ.

121 περιποιήσατο: ἴσως νὰ διορθωθεῖ σὲ περιεποιήσατο (ὁ ἀναύξητος τύπος δὲν συνάδει με τὴ λογιότητα τοῦ κειμένου· μόνο ελάχιστα παραδείγματα τοῦ ἀπαντοῦν σὲ δημωδέστερα κείμενα, ἐνῶ στὶς Πράξεις 20, 28 ἀπαντᾷ τὸ περιεποιήσατο).

150 βακτηρίας – προσδεόμενος: ἐντύπωση κάνει το ὅτι ἡ πρόταση εἶναι ἀσύνδετη. Ἴσως χρειάζεται κάποια ἐπέμβαση.

182: νὰ τοποθετηθεῖ κόμμα πρὶν ἀπὸ τὴ λέξη Δαυίδ.

202 (et passim) θρύλος: τὸ παραδεδομένο θρύλλος πρέπει νὰ διατηρηθεῖ, καθὼς οἱ Βυζαντινοὶ χρησιμοποιοῦν σχεδόν ἀποκλειστικὰ αὐτὴ τὴν ὀρθογραφία, ἡ ὁποία στηρίζεται καὶ ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ λεξικά.

Παρατηρήσεις στὸ υπόμνημα πηγών:

29 ὧτιών ὀφθαλμοὶ ... πιστότεροι: ἡ γνώμη προέρχεται βέβαια ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, στὴ συνέχεια ὅμως ἐγίνε παροιμιώδης καὶ εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένη στους Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς.

79-80 ἐκραταιοῦτο τῷ πνεύματι - συνηνεύσανεν: Λουκ. 1, 80 τὸ δὲ παιδίον ἠύξανεν καὶ ἐκραταιοῦτο πνεύματι.

"82-84 ... Ps. 26, 4-5": νὰ διορθωθεῖ ὡς ἐξῆς: 81-84 μίαν - αὐτοῦ: Ps. 26, 4. Στὸ κείμενο πρέπει νὰ γραφοῦν με πλάγια καὶ τὰ μίαν παρὰ Κυρίου ἡτήσατο ταύτην καὶ ζητῶν διετέλεσε (Ψαλμ. 26, 4 μίαν ἡτησάμην παρὰ Κυρίου, ταύτην ἐκζητήσω).

86: Στὸ υπόμν. γίνεται παραπομπή στὸν Ψαλμ. 90, 15. Τὸ χωρίο πρέπει ὅμως νὰ θεωρηθεῖ σὲ συνδυασμὸ με τὰ προηγούμενα (85 τὸν γὰρ τὸ θεῖον διαπραττόμενον βούλημα), ὁπότε ταιριάζει καλύτερα μὴ παραπομπή στὶς Παροιμ. 1, 28-30. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ψαλμ. 63 ἀπὸ τὸν Εὐσεβίου, ὁ ὁποῖος παραθέτει τὸ χωρίο αὐτὸ των Παροιμιῶν: Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου Ὑπομν. εἰς τοὺς Ψαλμ. PG 23, 616C (l. 40-43) ... Εἰ τοῖνυν εἰσακούεσθαι βουλόμεθα ἐν οἷς δεόμεθα τοῦ Θεοῦ, καὶ αὐτοὶ τοῦτο πράττωμεν τοῖς τοῦ Θεοῦ παραγγέλμασι καταπειθεῖς γινόμενοι.

87: πρβλ. Ψαλμ. 90, 1 ὁ κατοικῶν ἐν βοθηείᾳ τοῦ ὑψίστου ἐν σκέπη τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ ἀύλισθήσεται.

90: Γαλ. 5, 17 ἡ γὰρ σὰρξ ἐπιθυμεῖ κατὰ τοῦ πνεύματος.

95: πρβλ. Κορινθ. Α' 6, 20 δοξάσατε δὴ τὸν θεὸν ἐν τῷ σώματι ὑμῶν,

το οποίο χωρίο σε πολλά χειρόγραφα, αλλά και στις ερμηνείες των Πατέρων, απαντά ως εξής (βλ. κριτ. υπόμν. της έκδ. των Nestle – Aland): *δοξάσατε δὴ τὸν θεὸν ἐν τῷ σώματι ὑμῶν καὶ ἐν τῷ πνεύματι ὑμῶν, ἃτινὰ ἐστὶν τοῦ θεοῦ* (βλ. και παρακάτω III 117). Με αυτή τη μορφή γνώριζε το βιβλικό κείμενο και ο ρήτορας.

96-7 ὁ Σατὰν - τετριγῶς: πρβλ. Ἰω. Χρυσοστ. Εἰς τὴν Γένεσιν PG 54, 537, 16-21 Ἀλλὰ τὸ πονηρὸν θηρίον ὁ διάβολος θεασάμενος τοῦ δικαίου τὴν εὐδοκίμησιν ... *τρίζων τοὺς ὀδόντας καὶ μεμηνῶς καὶ οὐδὲ φέρων ὁρᾶν τὸν δίκαιον οὕτω καθ' ἐκάστην ἡμέραν λαμπρότερον γινόμενον, βόθρον αὐτῷ ἀνορύττει βαθύν.*

97-98 καὶ τοὺς ὀδόντας - ἐπωφθαλμίζε: πρβλ. Ἄνν. Κομνην. Ἀλεξ. I 13, 6 (46-7) Reinsch-Kambylis: *ὁ τε δοῦξ Ῥομπέρτος τῇ Ῥωμαίων ἐπωφθαλμία καὶ ὥσπερ τις κάπρος ἄγριος τοὺς ὀδόντας κατὰ τούτων ἐτετρίγει.*

98 βρόχον ἐπιβουλῆς: πρβλ. Κυρίλλου (καὶ λοιπῶν) Συναγωγ. ῥητῶν Π.Δ. PG 77, 1272C (l. 35-36) τοὺς βρόχους τῶν ἐπιβουλευόντων τῇ ἀρετῇ δαιμόνων ὑπερπηδῶν και Ἰω. Χρυσοστ. Ἐξήγ. εἰς τοὺς Ψαλμ. PG 55, 372, 11-12 Ἐτερος δὲ ἀντὶ τοῦ Αὐχένας, Βρόχους εἶπε, δηλῶν τὰς ἐπιβουλὰς.

108-9 καὶ ἕως γήρως – ἐγκαταλειφθήσεται: Ψαλμ. 70, 18 καὶ ἕως γήρους καὶ πρεσβείου, ὁ Θεός, μὴ ἐγκαταλίπῃς με.

117-118 καὶ ἐν τῷ σώματι - ἃτινὰ ἐστὶ τοῦ Θεοῦ: Κορινθ. Α' 6, 20 (βλ. και παραπάνω 95). Το χωρίο 7, 34 ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπιστολὴ δεν εἶναι η πηγὴ γιὰ το 117. Χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴ συνέχεια τοῦ χωρίου (118 δημιουργήματα) εἶναι τὰ ἐξῆς σχετικὰ χωρία ἀπὸ τοὺς Πατέρες: Ἀστερ. Ἀποσπ. εἰς Ψαλμ. 9, 13-15 Richard ... ἃτινὰ ἐστὶ τοῦ Θεοῦ τουτέστιν ἔργα και Θεοδωρ. Ἑρμην. τῶν ιδ' ἐπιστ. Παύλου PG 82, 269C (l. 41-43) ... ἃτινὰ ἐστὶ τοῦ Θεοῦ. Καὶ τῶν ψυχῶν ἡμῶν καὶ τῶν σωμάτων δημιουργός ἐστὶν ὁ Θεός.

142-3 Ἐρρώσθων - σεμνηγορήματα: πρβλ. Μιχ. Ψελλοῦ λόγ. 1, 812-3 Dennis καὶ τὴν ἄλλην ἐλληνικὴν τερθρεῖαν ἀποβαλλόμεθα.

185: Ψαλμ. 111, 9 ἐσχόρπισεν, ἔδωκεν τοῖς πένησιν.

187 ὅλην τὴν ἡμέραν δανεῖζει καὶ ἐλεεῖ: Ψαλμ. 36, 26 ὅλην τὴν ἡμέραν ἐλεᾷ καὶ δανεῖζει· στο ἀντίστοιχο ψαλμικό κείμενο που χρησιμοποιεῖται στην εκκλησία προστίθεται η λ. ὁ δίκαιος (ὁπως δηλ. και στο παρόν κείμενο), και βέβαια γράφεται ἐλεεῖ.

188 κιχρᾶ: βλ. Ψαλμ. 111, 5 ὁ οἰκτίρων καὶ κιχρῶν ἢ Παροιμ. 13, 11 δίκαιος οἰκτίζει καὶ κιχρᾶ.

189 ἀφ' ὧν οὐκ ἐλπίζει λαβεῖν: πρβλ. Λουκ. 6, 34 καὶ ἐὰν δανίσητε παρ' ὧν ἐλπίζετε λαβεῖν, ποία ὑμῖν χάρις [ἐστίν];

192-3: βλ. λόγ. I 415 και II 319-20.

212: οὗτος - παθῶν: Ἄνδρ. Κρήτης Μέγας Κανὼν, ὠδ. ε' καὶ πῶς οἰκήσεις, λέγε, τὴν ἔρημον τῶν παθῶν ...; (τροπ. Ὡς Μωσῆς ὁ μέγας Follieri V 189).

216: Ἐβρ. 13, 17 αὐτοὶ γὰρ ἀγρυπνοῦσιν ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ὑμῶν.

225 καταδύει τὰς τοῦ λαοῦ ἁμαρτίας: Μιχ. 7, 19 αὐτὸς ... καταδύσει τὰς ἀδικίας ἡμῶν καὶ ἀπορριφῆσονται εἰς τὰ βάθη τῆς θαλάσσης, πάσας τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν· απαντὰ συνήθως αυτολεξεί στους Πατέρες, πρβλ. ὁμως καὶ Ἰω. Δαμασκ. ἱαμβ. κανόν. Θεοφ., ἀκροστ. 2 ἐνθάπτεϊ νάμασιν ἀμπλακίην.

229 διαγγέλλει - πρόσταγμα: Ψαλμ. 2, 7 διαγγέλλων τὸ πρόσταγμα κυρίου.

239 ταῖς ... ὕλαις συνηρεφεῖς: πρβλ. Κοῖντ. Φαβ. Ἀπόσπ. 1, 37 Müller = Διον. Ἀλικαρν. Ῥωμ. Ἀρχαιολ. 1, 79, 8. 2 Jacoby ὕλη βαθεία συνηρεφής.

240 τῶν αἰσχροουργιῶν ἐπισυρόμενοι τὸν ὄλκον: πρβλ. Γρηγ. Νύσσης Εἰς Ἐκκλησιαστ. 5, 349, 7-8 Alexander τὸν τῆς φιλοχρηματίας ὄλκον ἐπισύρεται.

Λόγος IV

Παρατηρήσεις στο κείμενο:

18 πολὺ πρότερον ὁ αὐτοῦ Ἰησοῦς: μάλλον πρέπει νὰ γράψουμε πολὺ πρότερον αὐτοῦ ὁ Ἰ.

31 δέοι: δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ διορθωθεῖ ἡ παραδεδομένη οριστικὴ δέει σε ευκτική.

146 ἀπέχοντες: πρόκειται γιὰ διόρθωση τοῦ Ἰω. Βάσση, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Ὁ κώδικας ὁμως παραδίδει ἀπέχοντες που δίνει καλὸ νόημα (σημαίνει παίρνω, βλ. LSJ λ. ἀπέχω IV. 1 have or receive in full). Ἐνα παράδειγμα που πλησιάζει καὶ πρὸς τὰ συμφραζόμενα τοῦ κεμένου μας εἶναι τὸ Ματθ. 6, 2. 5. 16: ἀπέχουσιν τὸν μισθὸν αὐτῶν. Ἀντίθετα τὸ ἀπέχω που προτιμήθηκε (= σκεπάζω, καλύπτω, ντύνω, φορῶ) δὲν εἶναι κατάλληλο ἐδῶ.

32 μισγάγκειαν: μισγάγγ- cod. Ἡ παραδεδομένη γραφή, μολονότι σχετικὰ σπάνια⁴ (7 παραδείγματα στὸν TLG) καὶ μεταγενέστερη (απαντᾷ πρῶτα στὸν Ἀλέξανδρο Αφροδισιέα καὶ στὴ συνέχεια, μόλις ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα καὶ μετὰ, στους Ἰωάννη Τζέτζη, Ἰωάννη Απόκαυκο, Ψευδο-Ζωναρά, Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, Γεννάδιο Σχολάριο καὶ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο), ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ διατηρηθεῖ.

234 κ.εξ.: Αἰξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἐδῶ δὲν ἀκολουθεῖται ἡ αττική σύνταξη.

4. Εἶναι βέβαια πιθανόν ὅτι οἱ ἐκδόσεις μᾶς παρέχουν ἀλλοιωμένη (ομαλοποιημένη) εἰκόνα τῆς παράδοσης.

235 ὑποκορύσσουν: το ρήμα δεν μαρτυρείται (βλ. και τη σχετική παρατήρηση για τον Πίνακα λέξεων). Θα πρότεινα να διορθωθεί σε ὑποκορίζουσι, το οποίο θα δημιουργούσε και ομοιοτέλετο με το ἐξευτελίζουνσι της προηγούμενης πρότασης (234), προς την οποία αντιδιαστέλλεται η παρούσα. Η κατάληξη του ὑποκορύσσουνι έχει πιθανότατα επηρεαστεί από το μαλθάσσουνιν, που ακολουθεί, κατά την εσωτερική υπαγόρευση.

266 μετά τη λέξη ἀθάνατος προτείνω να μπει κόμμα.

Παρατηρήσεις στο υπόμνημα πηγών:

12-13 καὶ τὸν ἐπινίκιον τῷ ζωοδότῃ προσάδοντας ἐπὶ βροτῶ ... φιλανθρώπως παραδοξάσαντι: πρβλ. Θεοδωρήτ. Ἑρμην. εἰς τοὺς Ψαλμ. PG 80, 1085, 12-15 Εὐλογητὸς Κύριος ὁ παραδοξάσας τὸ ἔλεος αὐτοῦ ἐμοὶ ... Οὕτω γάρ με, φησί, περιέβαλέ τε καὶ περιέφραξε τῇ οἰκείᾳ φιλανθρωπία.

44-45 Δεδοξασμένα - λεγόμενα: Ψαλμ. 86, 3 (πρβλ. λόγ. I 45-6. 535 και II 516-7).

90: να προστεθεί στην πηγή από τον Ματθαίο και ο στίχος 45 και στο κείμενο να γραφεί και το ἀνιχνεύει με πλάγια.

160-1 ὡς ποταμὸν - ἀναμορμύρειν: Ἰωάνν. 7, 38 ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, καθὼς εἶπεν ἡ γραφή, ποταμοὶ ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ ρεύσουσιν ὕδατος ζῶντος. Πρβλ. Παροιμ. 18, 4.

169-170: Το ίδιο κείμενο απαντά και στην αρχή του Εκκλησιαστή (1, 2).

173-4: ανάμνηση από Παροιμ. 9, 3 συγκαλοῦσα μετὰ ὑψηλοῦ κηρύγματος.

175 ἦν Θεὸς - ἐβρόντησε: να προστεθεί και η εξής πηγή: Ψαλμ. 28, 3 φωνὴ κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων, ὁ θεὸς τῆς δόξης ἐβρόντησεν, κύριος ἐπὶ ὑδάτων πολλῶν.

183 τὸ τῆς νηστείας πέλαγος: πρβλ. ιδιόμελο της Μεγάλ. Τεσσαρακ. Ἐλαμφεν ἡ χάρις σου ... τὸ τῆς νηστείας μέγα πέλαγος (Follieri I 415).

193: η παραπομπή Ιοη. 4,14 να γίνει Ιοη. 4, 11. 14.

193-4 Πόθεν μετὰ Παύλου - ἐπουράνια: πρβλ. Κορινθ. Β' 12, 2-4.

198-9 Ὅθεν ... λαλεῖς: Ματθ. 7, 28-29 ≡ Μάρκ. 1, 22 ἐξεπλήσσοντο οἱ ὄχλοι (οἱ ὁ. om. Marc.) ἐπὶ τῇ διδασκῇ αὐτοῦ· ἦν γὰρ διδάσκων αὐτοὺς ὡς ἐξουσίαν ἔχων (πρβλ. και Ματθ. 22, 33).

201-2 τὴν ἤτταν - Γοργίας: πρβλ. Πλάτ. Γοργ. 461b 4-5 και 508c 3 Burnet, καθὼς και Ἀνωνύμου Προλεγόμενα εἰς τὴν Πλατωνικὴν φιλοσοφίαν 11, 17-18 Westerink.

243 τὰ διεστῶτα συνάφασα = Γρηγ. Νύσσης Λόγος ἀντιφρητικ. πρὸς

τὴν Εὐνομίου ἔχθεσιν 179, 7 Jaeger και στο ἐξῆς κοινός τόπος.

264-5 συντετριμμένην καὶ τεταπεινωμένην καρδίαν εὐρών, ὅποιαν αὐτὸς προσίεσθαι ἀγαπᾷ: πέρα ἀπὸ τον ψαλμό, στον οποίο παραπέμπει ἡ εκδ., για τη χρήση του προσίεσθαι σε παρόμοια συμφραζόμενα πρβλ. τροπ. δοξαστικό Κυριακῆς Τελώνου-Φαρισαίου Ταῖς ἐξ ἔργων καυχῆσεται ... οὐ γὰρ προσίεσαι τοὺς μεγαλόφρονας λογισμοὺς καὶ τὰς συντετριμμένας καρδίας οὐκ ἐξουθενεῖς (Follieri IV 9).

Λόγος V

Παρατηρήσεις στο κείμενο:

19 ἀνακραγεῖν: ἴσως πρέπει να διορθωθεί σε ἀνακράζειν, καθὼς τα ἀπαρέμφата που προηγούνται και συνδέονται παρατακτικά με αὐτὸ βρίσκονται σε χρόνο ενεστώτα (θυρσοφορεῖν, περικροτεῖν), εκτός εάν θεωρηθεῖ νέος τύπος ενεστώτα (ἀνακραγέω-ω), ὅπως π.χ. μολέω-ω.

79: ἀμφίβολη εἶναι ἡ συμπλήρωση ἀμφιπο[νεῖ], καθὼς το ρῆμα ἀπαντά σχεδὸν πάντα (οἱ μόνες ἐξαιρέσεις εἶναι μία φορά στον Ησύχιο [ἀμφιπονεῖ] και πέντε διαλεκτικοὶ τύποι σε ποιήματα του Θεοδώρου Μετοχίτη [ἀμφιπονέειν, ἀμφιπονεῖν, ἀμφιπονεῦντες, ἀμφιπονέων δύο φορές]) ὡς αποθετικό (και μάλιστα, σχεδὸν ὅλα τα παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τοὺς 12ο-14ο αἰώνες). Προτείνω λοιπὸν να συμπληρώσουμε ἀμφιπο[νεῖται].

88 ὑποθήκαις: πρέπει να διορθωθεί σε ἀποθήκαις ὅπως απαιτοῦν τα συμφραζόμενα (86-88): εἶτα καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν διδασμάτων δέχεται σπέρματα καὶ εἰς ἑκάτον τὸν στάχυν τελεσφορεῖ ταῖς τοῦ οὐρανοῦ Πατρός ἀποθήκαις ἄξιον συγκομιζέσθαι. Πρβλ. το τροπ. Εἰς ἀναμάρτητον χώραν ... εἰς τὴν οὐράνιον σου συγκλείων με ἀποθήκην (Follieri I 376).

104: προτείνω να φύγει το κόμμα μετὰ τη λέξη ταπεινώσιν και το κόμμα μετὰ τη λέξη στηριζόμενον να αντικατασταθεῖ με τελεία.

114 πριν ἀπὸ την ἐκφραση τὰ γε ἄλλα προτείνω να συμπληρώσουμε [καίτοι], και ἐπειδὴ ταιριάζει πολὺ στο νόημα του χωρίου και γιατί και σε ἄλλες περιπτώσεις συνοδεύει την ἐκφραση αὐτή, π.χ. Προκοπ. Ὑπὲρ τῶν πολέμων 8, 14, 46-7 (Wirth p. Haury) καίτοι τὰ γε ἄλλα τῆς Λαζικῆς οὐ ταύτη ἔχει, Θεοφράστ. ἀπόσπ. 163, 1, 2 Wimmer καίτοι τὰ γε ἄλλα μᾶλλον τῷ θέρει τοῦτο πάσχει κ.ά.

115 Μετὰ το ρῆμα κωδωνοφο[ρεῖ] χρειάζεται, κατὰ τη γνώμη μου, ισχυρότερη στίξη, π.χ. ἄνω τελεία. Εξάλλου, και ἡ συμπλήρωση τὰ [τε γὰρ] δεν εἶναι ικανοποιητική, ὅχι μόνο γιατί ἔτσι ο σύνδεσμος γὰρ μπαίνει στην τρίτη θέση (συνήθως κατέχει τη δεύτερη), ἀλλὰ κυρίως γιατί ἀφενὸς ο σύνδεσμος τε δεν εἶναι κατάλληλος για τη σύνδεση των δυο

προτάσεων, αφετέρου η γενική ἀρετῆς θα έπρεπε να είναι έναρθη· προτείνω λοιπόν να συμπληρώσουμε τὰ [γὰρ τῆς] ἀρετῆς.

116 *Τίνα καὶ τὰ [τούτῳ ἐπ]όμενα*; ἴσως θα πρέπει να συμπληρώσουμε *τούτοις*, καθὼς η ἐκφραση *τὰ τούτοις ἐπόμενα* είναι και γενικά πιο δόκιμη, αλλά και πιο ταιριαστή στα εδώ συμφραζόμενα.

125 [*μηδ' ἀργύρου*]: στο κριτικό υπόμνημα διαβάζουμε: “[*μητ' ἀργύρου*] *supplevi*”. Μήπως *μηδ' ἀργ.*;

125-126 *καὶ τὴν πρὸς τὰ ἐκείσε διὰ[βασιν]ιτέραν τῷ μεγάλῳ ἐξεργαζόμεναι*: προτείνω να συμπληρώσουμε *διὰ[βασιν λειο]τέραν* εκλαμβάνοντας το *ι(τέραν)*, που σύμφωνα με την εκδ. διακρίνεται στο χφ., σαν ένα τμήμα από γράμμα που δεν διαβάζεται πλέον ολόκληρο ή και σαν μια μικρή γραμμή χωρίς νόημα. Η ίδια εκφραση απαντά αργότερα στον Κριτόβουλο, Ἱστορ. 4, 4, 6 Reinsch: *λειοτέραν κατασκευάζοντας τὴν διάβασιν*.

136-8 *Διττῆς - ἐξαίσιον*: για να γίνει κατανοητό το χωρίο είναι κατά τη γνώμη μου απαραίτητες οι εξής αλλαγές στη στίξη και κατά συνέπεια στον χωρισμό των προτάσεων: *Διττῆς καὶ γὰρ ταύτης οὔσης, ὅση δηλαδὴ τοῖς ἄνω καὶ θειοτέροις ἀπονενέμῃται καὶ ὅση τοῖς καθ' ἡμᾶς καὶ κατ' ἄνθρωπον, ἡλίκον τὸ ἐκείθεν χύμα τῷ ἡ[μετέρῳ] τούτῳ καλῶ; Ὡς πολυσχιδές, ὡς ἐξαίσιον*. Η τελευταία πρόταση (*Ὡς - ἐξαίσιον*) αποτελεί την απάντηση στη ρητορική ερώτηση που προηγείται (*ἡλίκον = ὅπόσον*).

145 *ἀνερωγῶς*: να διορθωθεί σε *ἀνερρωγῶς*, πρβλ. λόγ. II 230 *ἀνέρρωγεν*.

160 *μετά τη μετοχή ἰδρυμένος* πρέπει να προστεθεί ο σύνδεσμος (*ὥς*), ο οποίος εξέπεσε από απλογραφία (*ἰδρυμένος - ὥς*) και είναι απαραίτητος στην επόμενη παρενθετική πρόταση (*ὥς φησὶν ἡ θεία Γραφή*).

Παρατηρήσεις στο υπόμνημα πηγών:

7-8 *τῷ ... Σαββάτῳ προσκληρῶ μου τὸ ψάλαγμα καὶ καινὸν ἄγῳ τοῦτον σαββατισμὸν*: πρβλ. τροπ. *Τί τὸ ὀρώμενον θέαμα; τίς ἡ παροῦσα κατάπαυσις; ... ἐν τάφῳ σαββατίζει καινὸν ἡμῖν παρέχων σαββατισμὸν* (Follieri IV 158).

9-10 *καὶ θαυμασίαν ἐκτελῶ τὴν ἐόρτιον*: πρβλ. τροπ. *Ἀναβόησον, Δαυῖδ, τίς ἡ παροῦσα Ἑορτή; ἦν ἀνύμνησας ποτὲ ... καὶ θαυμαστὴν ἐργάζου καὶ παγκόσμιον τὴν ἐορτὴν* (Follieri I 93).

16 *κάρφος*: ἴσως πρόκειται για ανάμνηση από τη Γένεση 8, 11: *φύλλον ἐλαίας κάρφος*.

21: όλες οι παραπομπές υπάρχουν και στο υπόμνημα πηγών του IV 28-29. Θα ακρούσε: v. IV 28-29 cum app. font.

43-4 *κἂν ἐθελοκωφῆς ... καὶ βύης πρὸς τὰς τούτων ἐπαυιδᾶς τὴν*

ἀκουστικὴν τῶν αἰσθήσεων: πρβλ. Ψαλμ. 57, 5 θυμὸς αὐτοῖς κατὰ τὴν ὁμοίωσιν τοῦ ὄφως, ὥσει ἀσπίδος κωφῆς καὶ βουούσης τὰ ὦτα αὐτῆς, ἥτις οὐκ εἰσακούσεται φωνὴν ἐπαδόντων.

68 υἱοθεσίαν: πρβλ. Ῥωμ. 8, 15. 23· 9, 4· Γαλ. 4, 5· Ἐφεσ. 1, 5.

94: πρβλ. Κολ. 6, 20 δοξάσατε δὴ τὸν Θεὸν ἐν τῷ σώματι ὑμῶν.

95-6 πρβλ. λόγ. IV 117-120, ὅπου ἡδη αναγράφεται ἡ πηγὴ.

107 τῷ τῆς ἀξίας ὄγκῳ: πρβλ. Κωνστ. Πορφυρ. De virt. et vit. 1, 100, 33-34 Büttner-Wobst - Roos: παρὰ τὸν ὄγκον τῆς εὐγενείας καὶ τῆς ἀξίας καὶ Θεοδ. Προδρ. Ἰστ. ποίημα LIV 34 Hörandner ὕψος τύχης τᾶτεκτοντ, ὄγκος ἀξίας. Ἡ ἐκφραση ἀξιώματος ὄγκος ἀπαντᾷ τέσσερις φορές στον Μ. Βασίλειο (ἀπὸ τον οποίο ἀντλεῖ κι ὁ Ιω. Δαμασκηνός) καὶ ἀπὸ μία φορά στον Ιω. Χρυσόστομο, στον Λιβάνιο καὶ στον Θεοδώρητο. Πολύ πιο συχνὴ εἶναι ἡ ἐκφραση ἀρχῆς ὄγκος.

127-8 Τοὺς δ' οὖν ὀφθαλμοὺς πρὸς τὸν ἐν οὐρανῷ κατοικοῦντα μετ[εωρίζ]ει: Ψαλμ. 122, 1 Πρὸς σὲ ἤρα τοὺς ὀφθαλμούς μου τὸν κατοικοῦντα ἐν τῷ οὐρανῷ.

135 σοφίας ἐμνήσθημεν: Βαρουχ 3, 23 ὁδὸν τῆς σοφίας οὐκ ἔγνωσαν οὐδὲ ἐμνήσθησαν τὰς τρίβους αὐτῆς καὶ Σχόλια Εὐσταθ., Θ. Μαγ. καὶ Τρικλ. εἰς Ἀριστοφ. Νεφέλ. 773c 3-4 = ib. 889a 52-3 Koster: "ὥμοι σοφίας, ἥς ἐμνήσθης".

142-5 Μενοῦν γε - ἀνερρωγῶς: πρβλ. λόγ. IV 160-2.

144-5 ποταμὸς - ἀνερρωγῶς: πρβλ. Ἰωάνν. 7, 38 (βλ. τὴν ἀντίστοιχη παρατήρησή μου γιὰ τὸ υπόμνημα των πηγῶν στον λόγ. IV 160-1).

145 ἐπικλύζων - φάρυγγας: πρβλ. Ψαλμ. 30, 19 ἄλαλα γεννηθήτω τὰ χεῖλη τὰ δόλια.

152-3 γιὰ τὴν ἐσχάτη σάλπιγγα πρβλ. Κορινθ. Α' 15, 52· Ματθ. 24, 31· Θεσσ. Α' 4, 16.

153-4 νεκροῦσθαι κόσμῳ: πρβλ. Γαλ. 6, 14 δι' οὗ ἐμοὶ κόσμος ἐσταύρωται καὶ γὰρ κόσμῳ.

154: πρβλ. Πέτρου Α' 2, 11 παρακαλῶ ὡς παροίκους καὶ παρεπιδήμους ἀπέχεσθαι τῶν σαρκικῶν ἐπιθυμιῶν.

156 συσταυροῦσθαι Χριστῷ: Γαλ. 2, 19 Χριστῷ συνεσταύρωμαι.

159 ἄρχων εἰρήνης: δὲν πρόκειται γιὰ "vox patristica", ὅπως σημειώνει ἡ εκδ., ἀλλὰ γιὰ παράθεμα ἀπὸ το κείμενο τοῦ Ησαΐα 9, 5, ὅπως αὐτὸ παραδίδεται στὴν Ανατολικὴ Ἐκκλησία: Μεγάλης βουλῆς ἄγγελος, θαυμαστός σύμβουλος, θεὸς ἰσχυρός, ἐξουσιαστής, ἄρχων εἰρήνης, πατὴρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Τὸ ἴδιο κείμενο παραδίδουν καὶ οἱ κώδικες Ἀλεξανδρινός καὶ Σιναιτικὸς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, στὸ κείμενο ὅμως τῆς κριτικῆς τῆς ἐκδόσης πέρασε μόνο τὸ πρῶτο τμήμα, δηλ. Μεγάλης βουλῆς ἄγγελος. Τὰ παραθέματα στους Πατέρες επιβεβαιώνουν ὅτι αὐτοὶ

γνώριζαν το πλήρες κείμενο. Ας αναφερθούν ως παράδειγμα δύο μόνο πατερικά χωρία από τα πολλά: α) Κλήμ. Ρώμ. Παιδαγ. 1, 5, 24. 1-2 Margou-Harl (SC 70) τοῦτο διὰ Ἡσαΐου θεσπίζον, τὸ πνεῦμα· «ἰδοὺ παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν, υἱὸς καὶ ἐδόθη ἡμῖν, οὗ ἡ ἀρχὴ ἐπὶ τοῦ ὥμου αὐτοῦ, καὶ ἐκλήθη τὸ ὄνομα αὐτοῦ μεγάλης βουλῆς ἄγγελος». Τί οὖν τὸ παιδίον τὸ νήπιον, οὗ κατ' εἰκόνα ἡμεῖς οἱ νήπιοι; Διὰ τοῦ αὐτοῦ προφήτου διηγεῖται τὸ μέγεθος αὐτοῦ· «θαυμαστὸς σύμβουλος, θεὸς δυνάστης, πατὴρ αἰώνιος, ἄρχων εἰρήνης τῷ πληθύνειν τὴν παιδείαν· καὶ τῆς εἰρήνης αὐτοῦ οὐκ ἔστι πέρας». β) Γρηγ. Νύσσης Περὶ τῆς τριημέρου προθεσμίας τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ 9, 276, 12-17 Gebhardt ἐκ ταύτης, φησί, τῆς παρθένου μητρὸς Παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν, υἱὸς καὶ ἐδόθη ἡμῖν, οὗ ἡ ἀρχὴ ἐγενήθη ἐπὶ τοῦ ὥμου αὐτοῦ καὶ καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ μεγάλης βουλῆς ἄγγελος, θαυμαστὸς σύμβουλος, θεὸς ἰσχυρὸς, ἐξουσιαστής, ἄρχων εἰρήνης, πατὴρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος.

Παρατηρήσεις στον Index des mots grecs notables:

Εκτός από τα άπαξ λεγόμενα ή τις πολύ σπάνιες λέξεις, στον Πίνακα καταχωρίζονται και λέξεις που απαντούν συχνότερα, όπως μελαντηρία, παμφαίνω, φαγέδαινα, φασείμβροτος (ήδη ομηρική λέξη με πάνω από 90 παραδείγματα). Εξίσου ενδιαφέρουσες και λιγότερο συχνές είναι π.χ. οι λέξεις ἀπειρόκακος (II 58, κυρίως vox patristica), δικρόα (II 32 και 207), δυσαντίβλεπτος (II 29 και 331), δυσόρατος (II 185), ἐλαττονοῦμαι (II 295-6), ἐνευκαιρῶ (II 124), ἐξιτηλία (II 127), ἱεράομαι -ῶμαι (II 303), πρέσβα (IV 84) και τερθρεύω/-ομαι (IV 52), που θα άξιζαν μια θέση στον Πίνακα.

Από την άλλη μεριά, οι λέξεις που (τουλάχιστον έως αυτή τη στιγμή) θεωρούνται άπαξ λεγόμενα και που περιλαμβάνονται στον Πίνακα (π.χ. άμαλθακιστος, άτμιδοειδές, αύγειδές, δακρυοτροφής, δακρυσίλουστος, ἐξεθυρίδωσεν [ἐκθυριδῶ: λανθασμένα στον Πίνακα ἐκθυρίζω], παλαίστωρ, πάνφορτος, ραφίδευσis [ένα μόνο παράδειγμα για τη λέξη ραφιδεύς], σεμνηγόρημα, συμβλεργατῶ, ύποκορύσσω άπαντούν από μια φορά μόνο οι τύποι ύποκορουστικός/-ῶς, προφανώς αντί των ύποκοριστικός/-ῶς, βλ. παραπάνω τη σχετική παρατήρηση στο IV 235], φιλενδεικτικόν, φιλενδεικτως) δεν σημειώνονται με ειδικό σύμβολο, ούτε οι σπανιότερες λέξεις διακρίνονται από τις υπόλοιπες, π.χ.⁵ άσικχος/ότατος, δακρυολογία, δυσέκπλυντος, δύσσειπτος (σημειώνεται εσφαλμένα ως δύσειπτος), ἐνδιάβολος, πανδενδρία, πρηστηριάζω, ῥιφοφθαλμῶ, ύπεραυγής,

5. Παραθέτω τις λέξεις κατά σειρά σπανιότητας (με βάση τον TLG και το LBG) και εν συνεχεία αλφαβητικά.

φαισθηριάζω, καταγαστριζώ (απαντά μόνο δυο φορές το μέσο καταγαστριζέσθαι), ἀπογυρόομαι, -οῦμαι (εσφαλμένα σημειώνεται στον Πίνακα ως ἀπογυρώμαι), ζοφέρια (γρ. ζοφερία), συμβολογραφῶ, τεχνωτής, πρωτοβαθρέω, ἀφιλόπλουτος, κειμηλιόω, πρωτεκδικικός, συμβολογραφοῦμαι (I 468: στον Πίνακα εσφαλμένα 469), βιβλιοφυλάκιον, δυσσιτίβητος (στο LBG μόνο ο λανθασμένος τύπος δυστίβητος), θελξικάρδιος, δαιμονοφόρητος, εὐδιάρθρωτος, ἀφθεγξία.

Εξάλλου, πολλά ἀπαξ (κατά τον TLG) δεν έχουν συμπεριληφθεί στον Πίνακα: ἐρημιοῦμαι (IV 214), καλλιόω (II 430· το ενεργητικό δεν απαντά αλλού, ενώ το παθητικό είναι σπάνιο, κυρίως απαντά στο Ἄσμα Ασμάτων), πατακτικός (I 295), πτηνηδόν (II 258), στερνοκτυπέω (II 351-2), ὑπερευλόγητος (I 46).

Επιπλέον, απουσιάζουν λέξεις που (σύμφωνα με τον TLG και το LBG) απαντούν σπανιώτατα (1-5 φορές): π.χ.⁶ αἰσθηματώδης (II 172), ἀκλύδαστος (II 190-1), διψηρότερος (I 331-2), ἐπίστωρ (III 236), εὐθύσκοπα (II 120), εὐοχώτατα (II 69), ἱερογραφέομαι (II 289· το μέσο απαντά μία μόνο φορά αλλού, ενώ το ενεργητ. 6), λοξοπορέω (I 368-9), μυριανθής (I 261), περιαλλημιμένον (II 433· μετ. παθητ. πρkm. του περιαιλείφω), περιφλέκτως (I 331), τετρασχιδής (II 321), ὕφιθαλής (II 54), ἀνάποδα (επίρρ.) (II 130), θαλασσηδόν (I 534 και II 193), περιχλαινίζω (II 342· το ενεργητ. απαντά δύο μόνο φορές αλλού, ενώ το μέσο περισσότερες), τοσαυτάρριθμος (II 272), ἐπιτμητέον (I 99), ὀλοχρόνιος (I 359), συνθηματίζομαι (II 51· το ενεργητικό είναι λιγότερο σπάνιο), χερσεύομαι (V 80-1· το ενεργητικό είναι πολύ πιο συχνό), ἀσπαστότερος (I 332 και I 355), βασκαντικός (III 97-8), δεκαπλούμενος (I 406-7· του ρ. δεκαπλώω), κατώρροπος (II 246· 2 μόνο παραδείγματα, στον Δαμάσκιο και στον Γερμανό τον Α' από μια φορά απαντά ο τύπος κατώροπος στον Θεόδωρο Πρόδρομο και στον Μανουήλ Φιλή), ἐκνεασμός (II 212), λινοστατέω (III 98), μυριόφορτος (II 213-4), βωλοστροφέω (V 80), δεκάριθμος (II 278), θεοσούστατος (II 242), μεταξυλογέω (IV 20).

Αν θα ήθελε κανείς να επεκταθεί και σε λέξεις που απαντούν πιο συχνά, αλλά είναι ενδιαφέρουσες για την παιδεία της εποχής, θα μπορούσε να συμπεριλάβει και τις ακόλουθες⁷: δυσανάφορος (I 345-6), θεαματίζομαι (II 159), κεντροβαρής (II 246), παράπρισμα (I 443), διαθροῦν (IV 26· του ρήματος διαθροέω), ἐπαληθίζω (II 475), συνδιασχίζω (II 279· το ενεργ. 7 φορές και το παθητικό 10), τωτέως (IV 40), γονεύω (II 31), ἐπιτροχαστέον (I 98), εὐσκευῶ (I 59), παντομιγής (I 204), τῶτοι (III 94),

6. Βλ. παραπάνω σημ. 5.

7. Βλ. παραπάνω σημ. 5.

ύδατηρός (III 174), ἀναρροίβδῃσις (I 394), διαυλωνίζομαι (II 381), ἀκροχάλιξ (V 18), ἐσχατογέρων (II 95-6), κραύγασος (II 355), μικρομέρεια (I 411), συναναφύρω (II 335· το ενεργ. σπάνιο), φανητιασμός (III 201), δυσσανακόμιστος (I 345), ἐριννυώδης (III 97), κατάκροτος (III 222), λασιόκωφος (II 68), ὀρθοδοξαστικῶς (II 447), ἀπρόσψαυστος (III 106), μεγεθικός (II 149), παμβότανον (I 262), πρακτικεύομαι (II 217 και IV 87), φθονερία (I 49), καλλίστευμα (IV 260), ἐνοικουρέω (II 166), ἀνθεινός (III 23), δουλόσυνος (II 362), ἐξωφανής (I 433), ὑποδρηστεύω (I 482), θυροκρουστέω (I 252 και II 353), κλυδασμός (II 196), πηγάς, ἡ (I 393), μεγαλέμπορος (I 125), ἀστενοχώρητος (I 157), ἐπιποίητος (I 93 και II 164-5), χωροβατέω (I 251), ἀστροθεάμων (I 376), ἀμφιπονῶ / οὔμαι (V 79· 5 παραδείγματα για το ενεργητικό και 22 για το αποθετικό), κατακώχιμος (III 123-4), ἔντριτος (V 33), ἐπισκευαστός (I 93 και II 164), ἀνωφορῶ (V 125· για το ενεργ. 4 παραδείγματα στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης· το ίδιο, κυρίως στο γ' ενικό πρόσωπο του ενεστ. της οριστ., απαντά πολύ συχνά σε μοναστηριακές πράξεις του Αγίου Όρους, όπου περιγράφονται ιδιοκτησίες· 19 παραδείγματα για το μέσο-παθητ., όλα στον Ευστάθιο).

Ας σημειωθούν ακόμη τα σχετικά λίγα τυπογραφικά λάθη:

στην Εισαγωγή:

σ. 29 σημ. 15 τὸ πέμπτο (γρ. τὸ πέμπτον), σημ. 17 Ὁ δε, σ. 36 σημ. 70 ἀνθρακίνης, σ. 44 σημ. 115 ἐπινίκιον, σ. 53 σημ. 174 (1998-1206) (γρ. 1198-1206), σ. 54 σημ. 180 ἤδη (γρ. ἡδη), σ. 56, 25 correspondre, σ. 57 σημ. 196 ἔοικεν (γρ. ἔοικεν), An note (γρ. A note), σημ. 198 au lieu δε (γρ. au lieu de), σ. 58 σημ. 202 Xphilin, σ. 66 προτελευταία σειρά Geroges (γρ. Georges).

Στο κείμενο:

I 360 Ἄμα (γρ. ᾠμα), II 329 ἸΩ δὴ (γρ. Ἰω δὴ), III 5-7 οι παύλες αρχοῦν (να απαλειφθούν τα κόμματα).

Στο κριτικό υπόμνημα:

II 9 ἐκλύσαντες: το 9 να διορθωθεί σε 10.

Σε κεφαλίδα:

σ. 101 αναγράφεται μόνο "TORNİKIS I"

Στα σχόλια:

I 5-7 μηδὲ οἱ (γρ. μηδέ οἱ), I 55-59 (σειρά 10) τὸ (γρ. τὸν) και (4η σειρά από το τέλος) allusion (γρ. allusions), I 261-277 (σειρά 7) quatrivium (γρ. quadrivium) και (σειρά 11-12) κυκλοφορυμένων (γρ. κυκλοφορου-

μένων), I 345-351. Θεός μὲν περὶ ... θεοπρόπρια (γρ. 346-351. Θεός μὲν οὕτω περὶ ... θεοπρόπρια), I 524-526 (τελευταία σειρά) circonstances (γρ. circonstances), II 202-213 (5η σειρά από το τέλος) ὁρομένων (γρ. ὁρωμένων), II 374sq. caté chéses (γρ. catéchèses).

Στον Πίνακα λέξεων:

Ελληνιός V 17

Με τις παραπάνω παρατηρήσεις θέλησα απλώς να συμβάλω στη βελτίωση μιας ήδη σημαντικής εργασίας, η οποία αναμφισβήτητα προάγει ουσιαστικά την έρευνα στον τόσο ενδιαφέροντα αλλά και απαιτητικό κλάδο της βυζαντινής ρητορικής και μας παρέχει σε μια επιμελημένη πρώτη κριτική (και σχολιασμένη) έκδοση πέντε ανέκδοτους έως τώρα ρητορικούς λόγους.

ΜΑΡΙΑ ΤΖΙΑΤΖΗ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ

V. Christides, *The Image of Cyprus in the Arabic Sources*, [Κυπριολογική Βιβλιοθήκη 15], Πολιτιστικόν Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, Λευκωσία 2006, 209 σελίδες (8 εικόνες, 3 χάρτες και 5 φωτογραφίες).

Η τρίτη αυτή μονογραφία¹ του ακαταπόνητου έλληνα αραβολόγου Β. Χρηστίδη, εκδότη του περιοδικού *Graeco-Arabica* και πολλών συλλογικών τόμων, αφιερωμένων στη ναυσιπλοΐα και τις σχέσεις Βυζαντινών και Αράβων², εξετάζει προβλήματα της Κυπριακής Ιστορίας κατά τη μέση και ύστερη μεσαιωνική περίοδο, με τη βοήθεια κυρίως αραβικών, συριακών και δυτικών πηγών, οι οποίες αξιολογούνται, αφού συγκριθούν προηγουμένως με τις αντίστοιχες ελληνικές πηγές.

Η εργασία διαρθρώνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελείται από δύο κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο «General Information on Cyprus in the Arabic Sources, Raids, Temporary Occupation and Treaties from 649 A. D. to the End of the Umayyads (750 A. D.)» (σ. 1-66) συγκροτείται από 6 ενότητες και 2 προσθήκες. Η πρώτη ενότητα «Geographical Setting (Location, Climate, Size, Main Cities), Natural Resources and Agriculture» (σ. 1-10) είναι αφιερωμένη στη γεωγραφία, την οικονομία και τις πόλεις

1. Οι άλλες δύο μονογραφίες είναι: 1. V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1984· 2. V. Christides, *Byzantine Libya and the March of the Arabs towards the West of North Africa*, BAK International Series 851, Oxford 2000.

2. Y. Y. Al-Hijji-V. Christides (eds.), *Cultural Relations between Byzantium and the Arabs*, Athens 2007, είναι ο τελευταίος από τους συλλογικούς αυτούς τόμους.

της Κύπρου. Ο συγγραφέας, γράφοντας για τη μαστίχα και τη ζάχαρη, δύο σημαντικά αγροτικά προϊόντα της Κύπρου που μνημονεύει ο άραβας γεωγράφος Idrisi κατά τα μέσα του 12ου αι., απορρίπτει την άποψη του A. Luttrell ότι Φράγχοι, προερχόμενοι από τη λατινική Συρία, εισήγαγαν τη ζάχαρη στο νησί στα τέλη του 12ου αι. και θεωρεί δικαίως ότι αυτό έγινε ενωρίτερα από άραβες εμπόρους³. Στη συνέχεια, βάσει κυρίως αραβικών πηγών, αναιρούνται δύο άλλες παλαιότερες απόψεις: ότι κατά την λεγόμενη περίοδο της ουδετερότητας (7ος αι. - 965) η οικονομία της Κύπρου παρήκμασε πλήρως και ότι οι Κύπριοι αποτελούσαν μία δήθεν αυθύπαρκτη εθνότητα, επί της οποίας η βυζαντινή κεντρική κυβέρνηση ασκούσε μία αποικιοκρατικού τύπου κυριαρχία (C. Mango)! Στη δεύτερη ενότητα «Historical Events in Cyprus: First Two Arab Expeditions. Other maritime Activities (Mid 7th Century to 688) (σ. 11-28) ο συγγραφέας αποκαθιστά τη χρονολογία των δύο πρώτων αραβικών επιδρομών κατά της Κύπρου (649 και 653/4 μ.Χ.) και παρουσιάζει τους τύπους και τον εξοπλισμό των αραβικών πλοίων καθώς και τη σύνθεση των πληρωμάτων τους. Ο Χρ. αποδίδει τις επιτυχίες των επιδρομέων στο στοιχείο του αιφνιδιασμού, την έλλειψη των κατάλληλων οχυρωματικών έργων και το εξαίρετο, ρωμαϊκής προέλευσης, οδικό δίκτυο της μεγαλονήσου, το οποίο διευκόλυνε την προέλασή τους. Η περιορισμένη έκταση των καταστροφών που προκλήθηκαν δεν επιτρέπει τον χαρακτηρισμό τους ως ολοκαύτωμα ούτε βέβαια αυτές οδήγησαν στην αποδιάρθρωση της ζωής και την εγκατάλειψη του νησιού από τους κατοίκους του, όπως διατείνονται ορισμένοι ερευνητές. Στην τρίτη ενότητα «Condominia, No Man's Land and Other «Green Lines». The Actual Status of the Neutralization of Cyprus from 686-688 - 965» (σ. 29-38) ο συγγρ., στηριζόμενος στις πηγές και τις νομικές απόψεις και πρακτικές των Αράβων, ελέγχει κριτικά και απορρίπτει ως αναχρονισμούς εμπνεόμενους από σύγχρονες καταστάσεις τις απόψεις για συγκυριαρχία Βυζαντινών και Αράβων επί του νησιού, για «νεκρές» και «πράσινες ζώνες», απόψεις που κυριαρχούσαν στην ιστορική έρευνα εδώ και δεκαετίες. Ο Χρ. άγεται τελικά στο συμπέρασμα ότι η Κύπρος μετά το 688 ήταν ένα ανεξάρτητο κράτος, το οποίο κατέβαλλε φόρους τόσο στους Βυζαντινούς όσο και στους Άραβες (καθεστώς διπλής φορολογικής υποτέλειας), μια ουδέτερη και αποστρατιωτικοποιημένη ζώνη. Η αποστρατιωτικοποίηση σήμαινε ότι δεν επιτρεπόταν να σταθ-

3. Πβλ. Αι. Α. Αριστείδου, Η παραγωγή υφασμάτων, αλατιού και ζάχαρης στη λατινοκρατούμενη Κύπρο: Τεχνικές παραγωγής και διαδικασία εμπορίου, στο: *Τεχνολογία στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα*, Ημερίδα, Αθήνα, 8 Φεβρουαρίου 1997, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σ. 50-70, και ειδικά σ. 60, όπου η εισαγωγή της καλλιέργειας του ζαχαροκάλαμου από την Αίγυπτο στην Κύπρο τοποθετείται στον 10ο αι.

μεύουν στο νησί ούτε να διέρχονται από αυτό ξένα στρατεύματα ούτε να οικοδομούνται ή να επισκευάζονται φρούρια στα εδάφη του. Σε περίπτωση εχθρικών κινήσεων και ενεργειών των Βυζαντινών κατά της Κύπρου, οι Κύπριοι όφειλαν να ενημερώνουν σχετικά τους Άραβες και αντιστρόφως. Εκτός αυτού η Κύπρος, εξαιτίας της ουδετεροποίησής της, αποτελούσε ελεύθερη εμπορική ζώνη. Οι Κύπριοι είχαν το δικαίωμα να επισκέπτονται για εμπορικούς σκοπούς αραβικές χώρες και άραβες έμποροι το νησί. Η επανεκτίμηση του νομικού καθεστώτος της Κύπρου μετά το 688 αποτελεί σημαντική συμβολή στην έρευνα της μεσαιωνικής ιστορίας της μεγαλονήσου. Αντιρρήσεις εγείρει μόνο ο χαρακτηρισμός της Κύπρου ως ανεξαρτήτου κράτους, καθ' όσον η διπλή φορολογική υποτέλεια και οι άλλες υποχρεώσεις των Κυπρίων περιόριζαν αυτή την ανεξαρτησία. Μήπως θα ήταν ορθότερο να υιοθετηθεί ο όρος «αυτόνομο κράτος»;

Στην τέταρτη ενότητα «The So-called Division of Cyprus in Two Zones, Administration, Population Movement at the Period of Neutralization (688-965)» (σ. 39-45) ο συγγραφέας ασκεί κριτική στη θεωρία της υποτιθέμενης διαίρεσης (με ένα είδος πράσινης γραμμής) της Κύπρου σε δύο χωριστές και αυτοδιοικούμενες ζώνες-κοινότητες, οι οποίες χρησιμοποιούσαν αντίστοιχα διαφορετικό τύπο νομίσματος (δηνάριο - χρυσό νόμισμα). Ο Α. Γ. Πιτσιλίδης, εκπρόσωπος της συγκεκριμένης θεωρίας, υποστήριξε αργότερα ότι δήθεν κατά την περίοδο της ουδετερότητας το νόμισμα ως μέσο ανταλλαγής είχε εκλείψει, με αποτέλεσμα οι Κύπριοι να πληρώνουν τους φόρους τους με αγροτικά προϊόντα! Η απάντηση του Χρ. στις αστήριχτες αυτές θεωρίες είναι ότι η Κύπρος καθ' όλη την περίοδο της ουδετερότητας αποτελούσε ζώνη ελεύθερου εμπορίου, διέθετε τα προϊόντα της ελεύθερα στις αραβικές και τις βυζαντινές αγορές και απέλαυε σχετικής ευημερίας, ενώ το νόμισμα εξακολουθούσε να κυκλοφορεί ευρέως. Τη διοίκηση του νησιού ασκούσε ο βασιλικός άρχων της Κύπρου, ακολουθούμενος στην ιεραρχία από τον ύπατο και διοικητή της Κύπρου, που ήταν πιθανώς επιφορτισμένος με τη συλλογή των φόρων, ενώ σε διπλωματικές αποστολές ο αυτοκράτορας χρησιμοποιούσε μέλη της τοπικής αριστοκρατίας. Όσο αφορά τους άραβες αξιωματούχους που σχετίζονται αποκλειστικά με την κοινότητα των αράβων και σύρων εποίκων της Πάφου, οι πηγές αναφέρουν έναν hakim, έναν amir και έναν imam. Οι τρεις αυτοί αξιωματούχοι αντιστοιχούν προφανώς στον πολιτικό διοικητή, τον εισπράκτορα των φόρων και τον πνευματικό-θρησκευτικό ηγέτη της αραβο-συριακής κοινότητας της Πάφου, ο οποίος διέμενε στο τέμενος της πόλης. Η ύπαρξη των αράβων αυτών αξιωματούχων δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην τον χωρισμό του νησιού σε δύο κοινότητες. Ο συγγραφέας θεωρεί περαιτέρω ότι η Εκκλησία της Κύπρου

διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη διοίκηση, δεν ήταν όμως μοναδικός φορέας της βυζαντινής εξουσίας στο νησί. Στη συνέχεια ο Χρ. αποδεικνύει ότι οι δύο μετοικεσίες των Κυπρίων στην ακτή της Προποντίδας και τη Συρία δεν οδήγησαν στην ερήμωση του νησιού. Η ειρήνη του 688 ήταν πιθανώς αποτέλεσμα ταραχών, που υποχρέωσαν τον χαλίφη να δεχθεί μία σειρά από ταπεινωτικούς όρους... Όσο αφορά τους Μαρδαίτες του Λιβάνου, φαίνεται ότι η βυζαντινή κυβέρνηση αποδέχθηκε τη μετεγκατάστασή τους από τον Λίβανο σε βυζαντινά εδάφη για καθαρά δημογραφικούς λόγους. Ως ανατιολόγητη σε κάθε περίπτωση κρίνεται η παραβίαση της συνθήκης του 688 εκ μέρους του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β'.

Στην πέμπτη ενότητα «The Naval Engagement of "Keramaia" (746-747): A Breaking of the Treaty of Neutralization at the End of the Umayyad Rule» (σ. 47-49) ο Χρ. αποδεικνύει ότι ο τόπος της ναυμαχίας (Κεραμαία) δεν βρισκόταν στις ακτές της Κύπρου, αλλά στον Κεραμεικό Κόλπο (Καρία), περιοχή η οποία ανήκε στο ναυτικό θέμα Κιβυρραιωτών. Παρά τις κατά καιρούς διατυπωθείσες διαφορετικές απόψεις, η ναυμαχία, που δεν μνημονεύεται καν από τις αραβικές πηγές, αξιολογείται ορθά ως ελάχιστος σημασίας γεγονός.

Στην έκτη ενότητα «Population Settlement in the Period of Neutralization (688-695)» (σ. 51-58) ο συγγραφέας, αφού υποβάλει σε κριτικό έλεγχο διάφορες μαρτυρίες (Istakhri, Vita S. Willibaldi, Βίος Αγίου Κωνσταντίνου Ιουδαίου), συμπεραίνει ότι υπήρχε μόνιμη αραβική εγκατάσταση στο νησί. Το καθεστώς ουδετερότητας θα ήταν ασύμβατο με την υποτιθέμενη εδαφική διαίρεση του νησιού. Η φράση του Βίου του Αγίου Κωνσταντίνου «αναδασμός πολιτείας» αποτελεί μάλλον υπαινιγμό στη διπλή φορολογική υποτέλεια των κατοίκων, μία ερμηνεία, η οποία χρειάζεται ίσως περαιτέρω διερεύνηση. Οι Άραβες, τους οποίους φέρεται ότι συνάντησε ο Κωνσταντίνος σε μία εκκλησία, ήταν πιθανώς μέλη της μικρής κοινότητας των αράβων εμπόρων της Κύπρου ή άραβες επισκέπτες από τη Σύρο. Για την αραβική παρουσία στο νησί κατά την περίοδο αυτή μας πληροφορούν και διάφορες αραβικές ταφικές επιγραφές χρονολογούμενες μεταξύ 650 και 719. Δύο από αυτές σχετίζονται με την αραβική κοινότητα της Πάφου, η οποία εγκαταλείφθηκε στα χρόνια του Γιαζίδ (680-683), δύο άλλες με την β' αραβική πολιορκία της Κων/λης (716-717), ενώ μία πέμπτη επιγραφή μνημονεύει έναν βιλάγια (κυβερνήτη), επιβεβαιώνοντας την ύπαρξη αράβων αξιωματούχων στο νησί. Μετά το 670-673, μόνο στα χρόνια των Λουζινιάν υπήρχε κοινότητα Αράβων στο νησί, οπότε μεγάλοι αριθμοί Αράβων, πιθανώς εμπόρων, επισκέπτονταν την Κύπρο και διέμεναν εκεί για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Το πρώτο κεφάλαιο κλείνει με δύο προσθήκες αφιερωμένες αντίστοιχα στην ιστορία

της Um Haram, η οποία λέγεται ότι συνόδευσε τον σύζυγό της στην Κύπρο το 649 και τάφηκε εκεί, και στις αντιφατικές κεραμικές μαρτυρίες σχετικά με την προσωρινή αραβική εγκατάσταση στην Πάφο.

Το δεύτερο κεφάλαιο «Continuation and Changes in the 'Abbāsid Period until the Byzantine Reconquest of Cyprus (750-965 A. D.)» (σ. 69-81) συγκροτείται από τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα «New Development after the Establishment of the 'Abbāsids (750-1258). Continuation of the Treaty of 688. Temporary Interruptions (σ. 69-72) είναι αφιερωμένη στις παραβιάσεις της συνθήκης του 688. Η πρώτη παραβίαση προκλήθηκε από την αραβική επιδρομή του έτους 773 κατά της Κύπρου. Η δεύτερη (790) δεν είναι βέβαιο ότι έλαβε ποτέ χώρα, ενώ η τρίτη (806) προκλήθηκε από μία εκστρατεία των Αράβων κατά της Κύπρου, η οποία έγινε «επειδή ο λαός της Κύπρου παραβίασε τη συνθήκη» (Tabari), ίσως στη διάρκεια μιας βυζαντινής εισβολής στο νησί, όπως υποθέτει ο Χρ. Το 904 ο Λέων Τριπολίτης, ο εκπορθητής της Θεσσαλονίκης, επιστρέφοντας στις βάσεις του, έκανε μια σύντομη στάση στην Πάφο, χωρίς να γίνει δεκτός από Άραβες, όπως είχε συμβεί στην Κρήτη. Αυτό δείχνει ότι στις αρχές του 10ου αι. δεν υπήρχε αραβική κοινότητα στο νησί. Στη δεύτερη ενότητα «The Last Most Important Breach of the Treaty of 688: Himerius' Invasion of Cyprus and Damian's Revenge in 911-912» εξετάζεται η εκστρατεία του Ιμερίου κατά της Κύπρου, η πιο σοβαρή παραβίαση της συνθήκης του 688. Ο πατριάρχης Νικόλαος Α' απορρίπτει στις επιστολές του την κατηγορία ότι οι Κύπριοι παραβίασαν τη συνθήκη, αντιτείνοντας ότι πάντοτε εκπλήρωναν τις φορολογικές και άλλες τους υποχρεώσεις έναντι των Αράβων. Ο Χρ. θεωρεί ως πιθανή αιτία της εκστρατείας του Δαμιανού στην Κύπρο την αναφερόμενη στο *De cerimoniis* αποστολή κατασκόπων στον κόλπο της Ταρσού, στα Στόμια και τα παράλια της Συρίας και τη συλλογή πληροφοριών για τις κινήσεις του αραβικού στόλου εκ μέρους του Λέοντος, υιού του Συμβατίκη, πρωτοσπαθαρίου και αρχοντος Κύπρου, για λογαριασμό του Ιμερίου. Ο Νικόλαος υπογραμμίζει ότι οι άοπλοι, όπως προέβλεπαν οι συνθήκες, Κύπριοι δεν ήταν σε θέση να εμποδίσουν τη δολοφονία μερικών Αράβων εκ μέρους του Ιμερίου. Τα θύματα ήταν πιθανώς ολιγάριθμοι περαστικοί έμποροι, οι οποίοι και δεν συγκροτούσαν ασφαλώς μόνιμη αραβική κοινότητα ή φρουρά. Η παρέμβαση του πατριάρχη διευκόλυνε τον επαναπατρισμό των αιχμαλώτων Κυπρίων που είχαν μεταφερθεί στη Συρία. Για το ζήτημα αυτό μας διαφωτίζει ο *Βίος του Αγίου Δημητρίου*, επισκόπου Χύτρων. Στην τρίτη ενότητα «The Byzantine Reconquest of Cyprus (ca. 965). The Uncontested Fall of the Last Arab Bastion in the Eastern Mediterranean and the Fate of the Arabs of the so-called Condominium of Cyprus» (σ. 79-81) ο Χρ., ανα-

σκευάζοντας παλαιότερες απόψεις, υποστηρίζει ότι το νησί έπεσε αμαχητί στα χέρια του στρατηγού Νικήτα Χαλκούτζη. Οι ελάχιστοι Άραβες που διέμεναν στο νησί, απελάθηκαν από αυτό (Σκυλίτζης). Η βυζαντινή αντεπίθεση συνεχίστηκε με τις περιφανείς νίκες του Νικηφόρου Β' στην Κιλικία και τη Συρία.

Το τρίτο κεφάλαιο «Cyprus on the Eve of its Conquest by the Mamluks in 1426» (σ. 83-100) αποτελείται από τρεις ενότητες: Η εισαγωγή (Introduction) (σ. 83-84) αναφέρεται στην εγκαθίδρυση ειρηνικών και κυρίως εμπορικών σχέσεων μεταξύ Αράβων και Βυζαντινών μεταξύ 965 και 1100, κυρίως όμως στην περίοδο της οικονομικής και πολιτικής ακμής της Κύπρου υπό τους Λουζινιάν (1192-1489), στη διάρκεια της οποίας έλαβαν χώρα γεγονότα που οδήγησαν στην κατάκτηση της Κύπρου από τους Μαμελούκους (1426). Στην πρώτη ενότητα «A Turning Point in the Naval Preparedness of the Mamlūks: The Sack of Alexandria by the Crusaders in 1365 under the Lusignan King of Cyprus, Peter I» (σ. 84-96) ο συγγραφέας ασκεί κριτική σε μελέτες, οι οποίες υποβαθμίζουν τις ναυτικές ικανότητες των Μαμελούκων ή τους αποδίδουν υδροφοβία. Τα κείμενα του Ibn al-Manqali καθώς και οι μεταφράσεις βυζαντινών τακτικών αποδεικνύουν τα ενδιαφέροντα και τις επιδόσεις των Αράβων στη ναυσιπλοΐα στη διάρκεια του 14ου αι. Οι Μαμελούκοι παραμέλησαν αρχικά το ναυτικό, με συνέπεια η απόπειρα εισβολής του σουλτάνου στην Κύπρο (1270) να καταλήξει σε ολοκληρωτική καταστροφή. Στην περίοδο που ακολούθησε οι σουλτάνοι επιδίωξαν να ανασυγχροτήσουν το ναυτικό, αλλά εμποδίστηκαν από μεγάλα εσωτερικά προβλήματα. Στα μέσα του 14ου αι. οι σταυροφόροι πέτυχαν να καταλάβουν και να καταστρέψουν την Αλεξάνδρεια (Οκτώβριος 1365). Στη θετική έκβαση της επιχείρησης συνέβαλαν η καλή οργάνωση του χριστιανικού στόλου, η χρήση εύφλεκτων υλικών και η κατασκοπεία. Η καταστροφή αφύπνισε τους Μαμελούκους που άρχισαν να ναυπηγούν έναν ισχυρό στόλο, με πρόθεση να εκδικηθούν τους χριστιανούς. Η ναυτική ετοιμότητα των Μαμελούκων έφθασε στο απόγειό της στα τέλη του 15ου αι. Στη δεύτερη ενότητα «Naval Activities after 1365, Reorganization of the Mamlūk Navy: A New Approach to the Efficiency of the Mamlūk's Naval Policy and its Impact on the Mamlūk Conquest of Cyprus in 1426» (σ. 96-100) εξετάζονται τα χαρακτηριστικά των πλοίων της εποχής αυτής καθώς και η εξέλιξη των κυπροαιγυπτιακών σχέσεων. Τα πλοία ήταν ευρύχωρα και πολυκάτάρτα, διέθεταν δύο ή περισσότερα καταστρώματα, μονό πηδάλιο και μαγνητική βελόνη και ήταν επανδρωμένα με πολυάριθμα πληρώματα κατώτερης κοινωνικής προέλευσης. Οι συγκρούσεις έληξαν με την αιγυπτιακή κατάκτηση της Κύπρου (1426), μια επιτυχία, η οποία οφειλόταν στη μακρά

και συστηματική ναυτική προετοιμασία των σουλτάνων. Το 2ο κεφάλαιο κλείνει με την περιγραφή ενός αραβο-ισλαμικού βωμού που ανακαλύφθηκε πρόσφατα (2004) στο δυτικό άκρο του Κόλπου του Αιδήμου.

Το δεύτερο μέρος πραγματεύεται τις πηγές και αποτελείται από τρία παραρτήματα. Το πρώτο παράρτημα (σ. 113-122) περιλαμβάνει τις φωτογραφίες και το κείμενο επτά συνολικά αραβικών επιγραφών. Το δεύτερο παράρτημα (σ. 123-151) αναφέρεται στις αφηγηματικές πηγές της ιστορίας της Κύπρου, και δη τις αραβικές (σ. 123-139), τις χριστιανικές συριακές (σ. 139-141), τις αρμενικές και τις βυζαντινές πηγές (141-147), τον Λεόντιο τον Μαχαιρά και δύο δυτικές πηγές για την ύστερη μεσαιωνική ιστορία της Κύπρου (σ. 147-149) και τέλος τις αγιολογικές πηγές (σ. 149-151). Το τρίτο παράρτημα περιλαμβάνει σημειώσεις και σημαντικά χωρία από τις πηγές για το Εμιράτο της Κρήτης (σ. 153-166). Ιδιαίτερη σημασία έχει επιστολή από τη Γκενιζά, η οποία αποκαλύπτει ότι το νησί στα χρόνια της αραβοκρατίας ευημερούσε οικονομικά (όπως και πολιτισμικά) (961) (σ. 164-166), μια πολύ ενδιαφέρουσα πλευρά της μεσαιωνικής ιστορίας της Κρήτης, η οποία δεν θίγεται δυστυχώς στην ούτως ή άλλως ελλιπή μονογραφία του Δ. Τσουγκαράκη, *Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian Conquest*, Athens 1988⁴. Ακολουθούν κατάλογοι βραχυγραφιών των πηγών (σ. 167-172), βιβλιογραφία (σ. 173-189), ελληνική και αραβική περίληψη (σ. 191-195, 196-202) και ευρετήριο ονομάτων (σ. 203-209).

Σε γενικές γραμμές η νέα αυτή εργασία του Β. Χρηστίδη αποτελεί πρωτότυπη και σημαντική συμβολή στην έρευνα της μεσαιωνικής ιστορίας της Κύπρου. Ο συγγραφέας επιτυγχάνει να επαναξιολογήσει και να αναθεωρήσει ουσιαστικά τη μεσαιωνική ιστορία της Κύπρου, διορθώνοντας λάθη και καλύπτοντας κενά της έρευνας. Τελειώνοντας θα ήθελα να σημειώσω μερικά λάθη που εντόπισα στο κείμενο της κρινόμενης μονογραφίας:

Σ. 47 (4η γραμμή από το τέλος): Cibrariots αντί Cibyrriaiots.

Σ. 48 (9η γραμμή): Cibrariots αντί Cibyrriaiots.

Σ. 48 (4η γραμμή από το τέλος): Cibrariots αντί Cibyrriaiots.

Σ. 53, σημ. 167 (1η γραμμή): Earchenbuch αντί Eparchenbuch.

Σ. 54, σημ. 174 (τελευταία γραμμή): τας νήσους αντί τὰς νήσους.

Σ. 73 (τελευταία γραμμή): he violation αντί the violation.

Σ. 75 (1η γραμμή): Protospatharius, Leo son of Symbaticus, archon of

4. Γενικά ο συγγραφέας της συγκεκριμένης μονογραφίας διατυπώνει πολλές αφελείς και λανθασμένες απόψεις και δεν είναι σε θέση να διακρίνει ούτε καν τις αραβικές από τις συριακές πηγές, όπως απέδειξε πενιστικά ο Β. Χρηστίδης.

Crete αντί Protospatharius Leo, son of Symbaticēs (or Symbatikēs), archon of Cyprus.

Σ. 75 (11η γραμμή από το τέλος): informaton αντί information.

Σ. 75, σημ. 31 (1η γραμμή): J. Raske αντί J. Reiske.

Σ. 79 (5η γραμμή): neutralizaton αντί neutralization.

Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΥΚΑΣ

Michel Kaplan, *Byzance. Villes et campagnes*, [Les médiévistes français 7] εκδ. Picard, Paris 2006, σελ. 324.

Με τον γενικό τίτλο *Βυζάντιο. Πόλεις και ύπαιθρος* οι εκδόσεις Picard εκδίδουν στη σειρά *Les médiévistes français*, αρ. 7, μία συλλογή άρθρων του εξειδικευμένου σε οικονομικά και κοινωνικά θέματα Γάλλου βυζαντινολόγου Michel Kaplan. Πρόκειται για 20 μελέτες πρωτοδημοσιευμένες σε επιστημονικά περιοδικά ή συλλογικούς τόμους μέσα σε μία περίοδο 25 ετών, από το 1981 μέχρι και το 2006. Ο τόμος περιλαμβάνει ακόμη μία σύντομη εισαγωγή, γραμμένη από τον ίδιο τον συγγραφέα, πίνακα συντομογραφιών και ονομαστικούς πίνακες τόπων και προσώπων που αναφέρονται στις διάφορες δημοσιευόμενες μελέτες.

Όλες οι μελέτες αναφέρονται σε κοινωνικά και οικονομικά θέματα της Βυζαντινής Ιστορίας και στην έκδοση κατατάσσονται σε τέσσερις ομάδες εργασιών με βάση το ειδικότερο περιεχόμενό τους. Η πρώτη ενότητα έχει ως τίτλο «Χωριά και χωρικοί», η δεύτερη, που είναι και η μεγαλύτερη, τιτλοφορείται «Οι δυνατοί στην ύπαιθρο», η τρίτη «Τα μοναστήρια και η αγροτική οικονομία». Η τέταρτη ενότητα, τέλος, περιλαμβάνει μελέτες που αναφέρονται στην αστική οικονομία και επιγράφεται «Οικονομία και κοινωνία των πόλεων».

Στην εισαγωγή ο Μ. Kaplan κάνει μια σύντομη αναφορά στους δασκάλους του, που έστρεψαν το ενδιαφέρον και την προσοχή του προς οικονομικά και κοινωνικά θέματα, από τους ιστορικούς των *Annales* και ιδιαίτερα τον Marc Bloch έως τους κοντινότερους του βυζαντινολόγους, τον Paul Lemerle, την Ελένη Ahrweiler, τον Νικόλαο Σβορώνο κ.ά. Στη συνέχεια αναπτύσσει τα προβλήματα που προκύπτουν από τις ιστορικές πηγές, κυρίως τις αγιολογικές και τα έγγραφα. Επισημαίνει επίσης ότι, μολονότι τα τελευταία χρόνια έχουν δημοσιευθεί μεγαλύτερης έκτασης έργα για την οικονομία στο Βυζάντιο¹, τα πορίσματα των παλαιότερων ερευνών του ισχύουν ακόμη σε πολύ μεγάλο βαθμό.

1. M. Kaplan, *Les Hommes et la terre à Byzance du Ve au Xe siècle*, Paris 1992. — A. E. Laiou (ed.), *Economic History of Byzantium*, Washington 2002.

Στην πρώτη από τις εργασίες του, που ασχολείται με τους χωρικούς κατά τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες (6ο-10ο), ο συγγραφέας αναρωτιέται αν όλοι αυτοί αποτελούσαν μια ομοιογενή κοινωνία. Επισημαίνει φυσικά τόσο τις διαφορές ανάμεσα στις ετερογενείς ομάδες των χωρικών κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο όσο και τις διαφοροποιήσεις που επέρχονται με το πέρασμα των αιώνων. Στην αγροτική οικονομία αναφέρονται και οι δύο επόμενες μελέτες του τόμου. Η πρώτη από αυτές είναι γενικότερη και συζητάει την αυτάρκεια ως αίτημα της εκμετάλλευσης της γης σε κάθε περιοχή και σε κάθε οικογένεια. Με ένα πλήθος από αριθμούς και πίνακες γίνεται προσπάθεια να προσδιοριστούν οι όροι καλλιέργειας της γης και η παραγωγικότητα κατά κτήμα και κατά τόπους. Η δεύτερη προσπαθεί να δημιουργήσει ένα τυπικό μοντέλο αγροτικής εκμετάλλευσης στο Βυζάντιο και αναπτύσσει τα προβλήματα, τη μέθοδο και τα πρώτα αποτελέσματα ενός τέτοιου εγχειρήματος.

Στην ίδια ομάδα εντάσσει ο συγγραφέας δύο ακόμη μελέτες του. Στη μία παρακολουθεί τη διείσδυση της Εκκλησίας και του κλήρου από τις πόλεις προς την ύπαιθρο και τα οργανωμένα χωριά τον 4ο, 5ο και 6ο αιώνα, ενώ η άλλη αναφέρεται σε ένα πιο εξειδικευμένο θέμα. Εξετάζει 7 έγγραφα της Μονής Βατοπεδίου, που ανήκουν στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Αναφέρονται όλα σε ενοικίαση αμπελιών και αμπελοτόπων από το μοναστήρι σε ιδιώτες. Ο Μ. Karlan σχολιάζει τα συμβόλαια αυτά, συγκρίνει το περιεχόμενό τους με ένα πρότυπο συμβόλαιο ενοικίασης, εκδομένο από τον Κ. Σάθα στον 6ο τόμο της Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης², και επισημαίνει την οικονομική σημασία που είχαν τα αμπέλια κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες.

Η δεύτερη ομάδα μελετών ασχολείται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, με τους μεγάλους γαιοκτήμονες. Η πρώτη από αυτές αναφέρεται στους μεγάλους γαιοκτήμονες της Καππαδοκίας (6ος-11ος αι.). Ο συγγραφέας παρακολουθεί την καριέρα των μελών και την εξέλιξη της κτηματικής περιουσίας τριών κυρίως μεγάλων οικογενειών, που κατάγονταν από την Καππαδοκία: των Αργυρών, των Φωκάδων και των Μαλεϊνών. Η επόμενη μελέτη είναι αφιερωμένη στον θεσμό της «χαριστικής» και γενικότερα σε τρόπους εκμετάλλευσης μοναστηριακής γης από λαϊκούς, οι οποίοι αναλάμβαναν την υποχρέωση να βελτιώσουν τα εισοδήματα της μονής. Στην τρίτη μελέτη της ίδιας ομάδας ο συγγραφέας παρακολουθεί τις εξελίξεις στην εκμετάλλευση της αυτοκρατορικής περιουσίας από τον 6ο έως τον 9ο αιώνα μέσα από τις αντίστοιχες κρατικές υπηρεσίες (*Res Privata*, *Sacrum Patrimonium*, διάφορες κουρατορίες και τέλος την κουρατο-

2. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 6ος, Βενετία 1884, σ. 620-623.

ρία των Μαγγάνων). Η επόμενη μελέτη αναφέρεται πάλι στην εκκλησιαστική περιουσία, και συγκεκριμένα στην περιουσία μεμονωμένων εκκλησιών, στην περιουσία μητροπόλεων, στην περιουσία κληρικών και στην περιουσία των μοναστηριών. Κατά βάση όλοι αυτοί στηρίζονταν οικονομικά στην κατοχή γης και στην εκμετάλλευσή της. Η πέμπτη μελέτη της ίδιας ομάδας εξετάζει την αναδιοργάνωση της αυτοκρατορικής περιουσίας στα τέλη του 8ου αιώνα και τη δημιουργία ευαγών ιδρυμάτων, καθώς και τη διοίκησή τους έως τα τέλη του 10ου αιώνα, οπότε αρχίζει να διαφαίνεται η παρακμή κάθε σχετικής προσπάθειας. Στην προτελευταία μελέτη ο συγγραφέας παρακολουθεί την τύχη της βυζαντινής αριστοκρατίας παραθέτοντας συγκεκριμένα παραδείγματα (Δανηλίδα, Ευδοκία Πλασταρά-Βουρίωνος, Ειρήνη Δούκαινα κ.ά.). Με τα παραδείγματα αυτά εντοπίζει τις δυνατότητες που είχε καθεμιά από αυτές να διαχειριστεί την περιουσία της. Στην τελευταία μελέτη αυτής της ομάδας ο Μ. Kaplan εξετάζει τις επιστολές του Ιγνατίου Διάκονος (8ος αιώνας) και μέσα από τα περιεχόμενά τους διαχωρίζει κατηγορίες καλλιεργητών της γης και τους φόρους που αυτοί έπρεπε να πληρώνουν.

Οι επόμενες τέσσερις εργασίες αποτελούν μια ξεχωριστή ομάδα και αναφέρονται όλες σε εκκλησιαστικά θέματα. Στην πρώτη από αυτές εξετάζεται η οικονομική ανάπτυξη των μοναστηριών έως τον 10ο αιώνα. Επισημαίνονται οι κανόνες των Συνόδων (Χαλκηδόνας, εν Τρούλλω και της Β' Συνόδου της Νίκαιας) που επιτρέπουν στα μοναστήρια να αποκτήσουν έγγειες ιδιοκτησίες μέσα από δωρεές, αγορές και την ενσωμάτωση παλαιότερων ή μικρότερων μονών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα θεωρείται η Μονή Κολοβού στην Ιερισσό της Χαλκιδικής, η οποία, αφού ενσωμάτωσε αρχικά αρκετά παλαιότερα εκκλησιαστικά ιδρύματα ως μετόχια, πέρασε αργότερα και η ίδια με την περιουσία της στα μεγάλα μοναστήρια του Αγίου Όρους και κυρίως στη Μονή Ιβήρων. Η δεύτερη μελέτη της ίδιας ομάδας ασχολείται με τη Μονή Ευεργέτιδος, που ιδρύθηκε τον 11ο αιώνα λίγο έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Εξετάζεται η έγγεια περιουσία της Μονής και ο τρόπος διαχείρισης των διαφόρων κτημάτων της. Η επόμενη μελέτη εξετάζει τις σχέσεις μεταξύ μοναχών και κληρικών από τον 5ο έως τον 12ο αιώνα. Οι σχέσεις αυτές γνώρισαν περιόδους συνεργασίας ή ανταγωνισμού, όταν τα μοναστήρια εξαρτιόνταν από τους επισκόπους ή τους μητροπολίτες της περιοχής τους και κατέληξαν σε πλήρη ανεξαρτησία πολλών μονών από τους εκκλησιαστικούς άρχοντες της επαρχίας τους, όπως συνέβη με τα μοναστήρια του Λάτρους στη Βιθυνία και του Αγίου Όρους στη Χαλκιδική. Η τελευταία μελέτη της ομάδας αυτής παρουσιάζει τα αγιολογικά κείμενα ως ιστορικές πηγές, κυρίως ως μαρτυρίες για την κοινωνία μιας ορισμένης επο-

χής και ενός συγκεκριμένου χώρου, αφού «ο συγγραφέας τους μεταφέρει την εικόνα ενός κόσμου μέσα στον οποίο ο ίδιος έζησε» (σ. 265-266).

Η τελευταία ομάδα μελετών ασχολείται με τη ζωή στις πόλεις. Στην πρώτη από αυτές εξετάζεται η τροφοδοσία της Κωνσταντινούπολης κατά τον 12ο αιώνα. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στον εφοδιασμό της πόλης με σιτηρά, στην προέλευση των σιτηρών, στην εμπορία τους, στους τρόπους πώλησής τους. Η δεύτερη μελέτη είναι αφιερωμένη στο μετάξι. Ο συγγραφέας αναφέρεται κυρίως στα εργαστήρια μεταξίου που υπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 10ο και 11ο αιώνα και προτείνει λύσεις για ορισμένα από τα προβλήματα που προκύπτουν από τις πληροφορίες του *Επαρχικού Βιβλίου* σχετικά με τη διακίνηση και επεξεργασία του μεταξίου στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Η επόμενη μελέτη αναφέρεται στους τεχνίτες και επαγγελματίες της βυζαντινής πρωτεύουσας από τον 7ο έως και τον 11ο αιώνα. Εξετάζεται η οργάνωσή τους σε συντεχνίες και η θέση τους στη βυζαντινή κοινωνία, ενώ συμπληρώνονται οι γνωστές γι' αυτούς πληροφορίες από το *Επαρχικό Βιβλίο* της εποχής του Λέοντα Στ' του Σοφού με ανάλογες πληροφορίες από αγιολογικά κείμενα. Η τελευταία μελέτη της σχετικής ομάδας, αλλά και του τόμου, ασχολείται με τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης από τον 6ο αιώνα έως την εποχή των Παλαιολόγων. Υπολογίζεται ο πληθυσμός της βυζαντινής πρωτεύουσας κατά εποχές (με ανώτερο όριο τις 400.000 κατοίκους σε εποχές ακμής και κατώτερο τις 50.000 κατοίκους κατά τον χρόνο της Άλωσης) και γίνεται διάκριση ανάμεσα στους συγκλητικούς και άρχοντες από τη μια μεριά και επαγγελματίες, τεχνίτες και τον δήμο από την άλλη. Αναγνωρίζεται τέλος ότι οι έμποροι κερδίζουν έδαφος και γίνονται πλουσιότεροι κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες.

Όπως γίνεται φανερό από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, ο τόμος του M. Kaplan, *Byzance. Villes et campagnes* προσφέρει ένα πλούσιο και πολύτροπο υλικό για όλους όσους ασχολούνται με τη βυζαντινή κοινωνία και την οικονομία της. Με πολύ καλή γνώση των πηγών και επιτυχημένη αξιοποίησή τους ο συγγραφέας επισημαίνει τα προβλήματα τα σχετικά με την αγροτική και αστική οικονομία στο Βυζάντιο και προτείνει λύσεις για πολλά από αυτά. Βέβαια υπάρχουν αρκετές επαναλήψεις, κυρίως σε εισαγωγικά θέματα. Αλλά αυτό είναι φυσικό, αφού οι εργασίες είχαν γραφεί αρχικά σε διαφορετικό χρόνο και για διαφορετικό κοινό η καθεμιά. Όλες όμως έχουν προσαρμοστεί στις απαιτήσεις της νεότερης δημοσίευσης και οι παλαιότερες έχουν συμπληρωθεί με παραπομπές σε πιο σύγχρονα έργα, κυρίως στη μονογραφία του ίδιου του συγγραφέα *Les Hommes et la terre à Byzance du Ve au Xe siècle*, που εκδόθηκε το 1992.

Θα περίμενε ίσως κανείς μια μεγαλύτερη συνέπεια στον τρόπο με τον

οποίο μεταφέρονται τα ελληνικά ονόματα της βυζαντινής εποχής στο λατινικό αλφάβητο (π.χ. Vourigionos και όχι Bourigionos, αφού στα ελληνικά είναι Βουρίωνος). Τέτοιες παρατηρήσεις ωστόσο δεν μειώνουν καθόλου την πολύ καλή εντύπωση που αφήνει η συλλογική έκδοση των μελετών του Μ. Karlan, πολλές από τις οποίες θα ήταν αλλιώς δυσεύρετες όχι μόνο στο ευρύτερο κοινό, αλλά και στους ίδιους τους βυζαντινολόγους.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

B. NEPANTZH-BAPMAZH

Νίκος Μαλιάρας, *Βυζαντινά μουσικά όργανα* [Ελληνικές μουσικολογικές εκδόσεις 6], Αθήνα 2007, σ. 623.

Το παρόν opus magnum του καθηγητή του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Αθήνας Νίκου Μαλιάρα, έρχεται να καλύψει ένα μεγάλο κενό στις γνώσεις μας για το προκείμενο θέμα: τα μουσικά όργανα κατά τη μακρά περίοδο ζωής της αυτοκρατορίας την οποία συνηθίσαμε να ονομάζουμε «Βυζαντινή» στην ιστοριογραφία αλλά και στην τέχνη. Η συστηματική πολύχρονη ενασχόληση του κ. Μαλιάρα αρχικά με το πολύαυλον όργανον και στη συνέχεια ευρύτερα με τα βυζαντινά μουσικά όργανα, τον οδήγησε στη συγγραφή αυτού του ογκώδους και πολύτιμου τόμου, τυπωμένου σε χαρτί πολυτελείας, καλοδεχούμενου και εξαιρετικά χρηστικού για μεγάλη μερίδα μουσικολόγων και ερευνητών γενικότερα, αλλά και εντυπωσιακά στηριγμένου στις πηγές.

Μετά τον Πρόλογο του επιστημονικού υπευθύνου της σειράς *Ελληνικές Μουσικολογικές Εκδόσεις* ομοτίμου καθηγητού Αποστόλου Κωστίου και το Αντί Προλόγου σημείωμα του συγγραφέα (όπου πληροφορούμαστε ότι ο παρών τόμος ασχολείται με τα πολύχορδα όργανα, τα όργανα του βυζαντινού στρατού και το πολύαυλον, ενώ ένας δεύτερος τόμος θα παρουσιάσει προσεχώς τις υπόλοιπες κατηγορίες οργάνων), ακολουθεί η Εισαγωγή (σ. 21-32) όπου γίνεται μια σύντομη αλλά πλήρης θεώρηση και αξιολόγηση της έως σήμερα έρευνας (υπό των ξένων και –σε πολύ μικρότερη δυστυχώς κλίμακα– υπό των ελλήνων ερευνητών) περί του θέματος. Ήδη από την Εισαγωγή αυτή διαφαίνεται η από μέρους του συγγραφέα ευρεία γνώση και ευχερέστατη χρήση πλήθους προγενέστερων δημοσιευμάτων, πολύ ή λιγότερο σχετικών με το υπό διαπραγμάτευση θέμα, και προκαταβάλλεται ο αναγνώστης για τη συνέχεια που θα επακολουθήσει στο κυρίως μέρος του βιβλίου.

Αυτό το κυρίως μέρος καταστρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια (και όχι «μέρη» –σ. 19, δεύτερη και τρίτη παράγραφος). Στο πρώτο (σ. 33-63)

γίνεται μια «προκαταρχτική προσέγγιση» πηγών οι οποίες αναφέρουν βυζαντινά όργανα (ανώνυμος αλχημιστής, αραβικά κείμενα, εικονογραφικές μαρτυρίες) και σχηματίζεται έτσι ένας πρώτος κατάλογος οργάνων τα οποία μαρτυρούνται στο βυζαντινό κράτος σε ένα μεγάλο χρονικά διάστημα. Ακολούθως, στο δεύτερο κεφάλαιο (σ. 64-154) εξετάζονται τα «βυζαντινά πολύχορδα», στο τρίτο (σ. 155-266) τα «μουσικά όργανα στον βυζαντινό στρατό» και στο τέταρτο (σ. 267-442) το «βυζαντινό πολύαυλο όργανο». Τέλος, παρατίθενται οι «Πηγές - Βιβλιογραφία» (σ. 445-480), το «Ευρετήριο πηγών, ονομάτων και όρων» (σ. 481-496), ο «Κατάλογος και Ευρετήριο απεικονίσεων» με αναλυτικό υπομνηματισμό (σ. 497-512), οι «Απεικονίσεις» ήτοι τα 207 συνολικά πανομοιότυπα (σ. 513-575), και «Τα αποσπάσματα των κειμένων» (σ. 577-623), δηλαδή τα πρωτότυπα ελληνικά, λατινικά και άλλα ξενόγλωσσα κείμενα, τα οποία μεταφρασμένα (από τον συγγρ.;) είχαν ήδη παρατεθεί και χρησιμοποιηθεί ως πηγές στα τέσσερα κεφάλαια του βιβλίου.

Η δομή κάθε κεφαλαίου ακολουθεί (με εξέταση κατά σειρά της πρωτοβυζαντινής, μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου) σε γενικές γραμμές το σχήμα: παράθεση - εξέταση - προβληματική κειμένων και ορολογίας, μνεία και εξέταση απεικονίσεων (με παραπομπές στις σ. 513-575 όπου υπάρχουν αυτές), συμπεράσματα, ταυτίσεις οργάνων και ονομάτων, συσχέτιση με τη δυτική Ευρώπη και τον αραβικό κόσμο. Όπως φαίνεται από την έκταση, αλλά και από την ανάγνωση του τετάρτου κεφαλαίου, η κυρίως ενασχόληση του συγγρ. υπήρξε για πολλά χρόνια το πολύαυλον (το δηλώνει άλλωστε και ο ίδιος στην Εισαγωγή) και τα τρία προηγούμενα κεφάλαια γράφτηκαν στηριγμένα στην ίδια μεθοδολογία για την ευρύτερη κάλυψη του θέματος «Βυζαντινά μουσικά όργανα».

Ως σημαντικές διαπιστώσεις του συγγραφέα μετά την πολύχρονη τριβή του με το θέμα, σταχυολογώ φράσεις όπως «κάποιες προσπάθειες αποκατάστασης ορισμένων “βυζαντινών” οργάνων και απόδοσης “βυζαντινής οργανικής μουσικής”, που έγιναν τα τελευταία χρόνια, βασίστηκαν, δυστυχώς, σε ... επισφαλή συμπεράσματα και, επομένως, δεν κατόρθωσαν να αποφύγουν την αυθαιρεσία» (σ. 18 –ας τα προσέξουν αυτά και κάποιοι καλοπροαίρετοι κατά τα άλλα «ειδικοί» και ας εμπιστευθούν τα αποτελέσματα της επιστημονικής έρευνας), «ζήτημα χρήσης του βυζαντινού οργάνου (αλλά και οιουδήποτε άλλου μουσικού οργάνου) στην εκκλησία δεν τίθεται και καμία πηγή δεν κάνει καν έμμεση νύξη περί αυτού» (σ. 315), «η έντεχνη πολυφωνία δεν ετέθη ποτέ ως ζήτημα στη βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική» (σ. 404), «ανατρέπεται η άποψη που εκφράζεται από διάφορους ερευνητές ότι το βυζαντινό όργανο κατασκευάστηκε με βάση αραβικά πρότυπα· ο δρόμος πρέπει, μάλλον, να είναι ο

αντίστροφος, όπως διαπιστώνουμε και από τις ίδιες τις αραβικές πηγές» (σ. 436) κ.λπ.

Προβληματισμοί για τη μελλοντική έρευνα ανοίγονται πολλοί από επί μέρους αναφορές του βιβλίου (βλ. μεταξύ των άλλων, σ. 20: «Δεν είναι απαραίτητο λοιπόν να αναζητούμε πάντοτε ανατολικά πρότυπα στον λαϊκό μας μουσικό πολιτισμό· αντίθετα σε πολλές περιπτώσεις γίνεται σαφές ότι οι Άραβες ήταν εκείνοι που δανείστηκαν όργανα από τους Βυζαντινούς και όχι το αντίστροφο» –τι προεκτάσεις μπορούν να δοθούν στον τομέα της εκκλησιαστικής μουσικής;– και, ποια σχέση έχουν οι μουσικές συνθέσεις του χειρογράφου *Κρατηματάριον* με ονόματα όπως πολεμικόν, τατάρικον, τρομπέτα, κινύρα, όργανον κ.λπ. με τα τραγούδια «πολεμικόν», «παρορμητικόν» κ.λπ. τα οποία μνημονεύονται στους βυζαντινούς χρονογράφους –βλ. σ. 172 και αλλού στο βιβλίο– ή με τα ομώνυμα βυζαντινά μουσικά όργανα;).

Από την άλλη μεριά, όπως σε κάθε έργο έτσι και στο βιβλίο αυτό παρατηρούνται και λίγα σημεία τα οποία παρουσιάζουν μικρές αδυναμίες. Για παράδειγμα, στην ενότητα «Τα ηχήματα» (σ. 386 κ.ε.) σαφώς διακρίνεται η όχι μεγάλη εξοικείωση του συγγρ. με τα ειδικότερα θέματα της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής, καθώς γίνεται ατυχής ταύτιση των ηχημάτων με τις μαρτυρίες, μνημονεύεται η ψαλτική παράδοση των Ιωάννη και Κοσμά Δαμασκηνού (= Μαΐουμά ή μελωδού), αποτυπώνονται μάλλον αστόχως τα «ηχήματα» των οκτώ ήχων και, τέλος, απουσιάζει σχεδόν παντελώς η βιβλιογραφική στήριξη σε σημαντικά έργα παλαιών και σύγχρονων ελλήνων μουσικολόγων!

Ας μου επιτραπεί επίσης να σημειώσω ελάχιστες, πράγματι, άστοχες συντακτικώς ή γραμματολογικώς εκφράσεις (σ. 90: «Ας συνεχίσουμε την έρευνα των πολυχόρδων, εξετάζοντας όργανα που είναι γνωστό ότι υπήρχαν στην αρχαία Ελλάδα, μήπως κάποιο από αυτά συνεχίζει την ύπαρξή του στη βυζαντινή περίοδο», ή σ. 155: «εκδόσεις της δεκαετίας του 80 και του 90»), λανθασμένη χρήση λέξεων (σ. 58: «να συμφύρει [αντί: συσχετίσει, ή ανακαλέσει στη μνήμη] ο καλλιτέχνης», σ. 404: «μόρφωμα» αντί: «μόρφωμα», σ. 234, 504 και 561: «Ρουστικά» αντί για «Ρούστικα» και, σ. 52, 54, 206 και αλλού: «Μίριαμ» αντί για «Μαριάμ»), όπως και ασάφειες (σ. 49: «Το χειρόγραφο αυτό χρονολογείται με μεγάλη ακρίβεια στο έτος 1059, ή λίγο πριν ή μετά από αυτό, δηλαδή στα μέσα του 11ου αιώνα»). Ακόμη, υπάρχουν κάποιες ασταθείς κρίσεις (σ. 101-102, όπου εκφράζονται αμφιβολίες για το αν ένα όργανο που απεικονίζεται στην Αγία Σοφία του Κιέβου είναι βυζαντινό ή «των Ρώσων» –λίγο παραπάνω όμως δηλώνεται σαφώς ότι η όλη παράσταση εικονίζει σκηνές «του βυζαντινού ιπποδρόμου της Κωνσταντινούπολης»), ή αμφιβαλλό-

μενα συμπεράσματα (σ. 20, όπου θεωρείται ότι ο πολιτισμός των σλαβικών λαών ήταν απόλυτα εξαρτημένος από τον βυζαντινό [εννοείται και στο θέμα της μουσικής και των οργάνων –ήταν όμως έτσι;]).

Τέλος, κάποιες γενικότερες παρατηρήσεις: ίσως θα έπρεπε (με δεδομένη και δηλωμένη την ετοιμασία Β' τόμου) να ονομαστεί εξ αρχής Α' τόμος ο παρών και προκειμένου περί έλληνα συγγραφέα και βιβλίου στην ελληνική γλώσσα να αποφευχθεί η χρήση λατινικής ορολογίας στη ροή του κειμένου (folio ή fol. αντί για φύλλο ή φ., r[ecto] και v[erso] αντί για α και β και σ. 288: «Ist. Chalk. S. Trinitatis 133 (125)» για το χειρόγραφο Κωνσταντινούπολης, Αγ. Τριάδος Χάλκης 133 (125)· άλλωστε και οι χαρακτηρισμοί «Τάφου 14» για το χφ. Ιεροσολύμων, Παναγίου Τάφου 14, και London add. για τα χειρόγραφα της Βρετανικής, συγκεκριμένα, Βιβλιοθήκης θα μπορούσαν να βελτιθούν ή να γίνουν σαφέστεροι). Θα μπορούσαν ακόμη να υπάρχουν αναλυτικότερες διατυπώσεις για προτάσεις όπως «Τα όργανα της οικογένειας της λύρας δεν χρησιμοποιούνται σήμερα στον ελληνικό μουσικό πολιτισμό» (σ. 64), ή «... στον ναό του Αγ. Γεωργίου στο Staro Nagoričino της βόρειας Μακεδονίας» (σ. 232), ώστε να μην δημιουργούνται απορίες και παρερμηνείες.

Η χωρισμένη σε πέντε ενότητες βιβλιογραφία (με επανέναρξη κάθε φορά της αλφαβητικής ταξινόμησης) μάλλον δεν προσφέρει στη σαφήνεια και την εύκολη αναζήτηση, όσο κι αν βοηθά (σχετικά· το παραδέχεται και ο συγγρ. στη σ. 456) στην ταξινόμηση των πηγών κατά τα θέματα τα οποία αυτές παρουσιάζουν. Χρήσιμα θα ήταν ακόμη λίγα σχόλια περί των ήχων οι οποίοι μνημονεύονται να χρησιμοποιούνται στις βυζαντινές ακτολογίες και περί της μη χρήσης σε αυτές του β' και πλαγίου δευτέρου ήχου (σ. 401-402).

Όλα αυτά, ωστόσο, είναι παρατηρήσεις λεπτολόγες και ίσως κουραστικές για ένα βιβλίο το οποίο, αντιθέτως, διαβάζεται ευχάριστα και με πραγματικά αδιάπτωτο ενδιαφέρον λόγω της συστηματικότητάς του, του πλήθους των στοιχείων τα οποία αναλύονται και της επιτυχούς σύνθεσής τους προς εξαγωγή συμπερασμάτων.

Η εξαιρετική εργασία του κ. Μαλιάρα μαρτυρεί τον κόπο στον οποίο αυτός υποβλήθηκε, τον επαρκή επιστημονικό οπλισμό που διαθέτει και την υπομονή και επιμονή του να συγκεντρώσει και να μελετήσει μέγα πλήθος παλαιών χειμένων, απεικονίσεων, αλλά και διάσπαρτων επιστημονικών εργασιών με κριτικό μάτι, αντλώντας με προσοχή ό,τι μπορούσε να είναι χρήσιμο για τον σχηματισμό του μωσαϊκού της κοσμικής βυζαντινής μουσικής στο επίπεδο της χρήσης των οργάνων· και κατά τούτο του είμαστε ευγνώμονες και περιμένουμε τον β' τόμο με τα υπόλοιπα αποτελέσματα της εργώδους προσπάθειάς του, ώστε να καυχόμαστε για

τον στιβαρό λόγο της ελληνικής επιστήμης σε έναν τόσο σημαντικό τομέα της ελληνικής μουσικής.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

EMMANOYHL ΣΤ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Catherine Vanderheyde, *La sculpture architecturale Byzantine dans le theme de Nikopolis du Xe au début du XIIIe siècle* (Épire, Étolie-Acarnanie et Sud de l'Albanie). Σειρά των εκδόσεων του Bulletin de correspondance hellénique, BCH Supplément 45, École française d'Athènes 2005. Αθήνα 2005. Σελ. XVI + 184. Δύο χάρτες και 46 ασπρόμαυροι πίνακες.

Ήταν ευτύχημα για την έρευνα της βυζαντινής γλυπτικής ότι η Γαλλική Σχολή της Αθήνας στήριξε την Catherine Vanderheyde στην ολοκλήρωση της μελέτης της και ανέλαβε την έκδοση του έργου.

Το βιβλίο διαιρείται στα εξής κεφάλαια: Πρόλογος, Εισαγωγή και δυο Μέρη. Στην Εισαγωγή εκτίθενται οι στόχοι του έργου, τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής γλυπτικής παραγωγής, σχολιάζονται οι κυριότερες πηγές και οι σύγχρονες μελέτες πάνω στα βυζαντινά μνημεία της περιοχής. Στο δεύτερο μέρος της Εισαγωγής συζητείται η ιστορία και τα γεωγραφικά όρια του Θέματος Νικοπόλεως, έως τη μετάπλάσή του στο Δεσποτάτο της Ηπείρου.

Το Πρώτο Μέρος, Inventaire commenté, αποτελείται από τον σχολιασμένο Κατάλογο των γλυπτών, με τρία τμήματα: 1, Εισαγωγικά σχόλια, Remarques préliminaires. 2, Το σώμα των μεσοβυζαντινών γλυπτών κατά μνημείο, Les reliefs mésobyzantins. 3, Τα ανάγλυφα των 12ου-13ου αιώνων, Les reliefs des XIIe-XIIIe siècles, ένα κεφάλαιο όπου συζητούνται τεχνοτροπικά προβλήματα των γλυπτών στο πέρασμα από τον 12ο στον 13ο αιώνα, καθώς και η γλυπτική σε γύψο.

Το Δεύτερο Μέρος ονομάζεται Σύνθεση (Synthese) και διαιρείται στα παρακάτω κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο, Τα Υλικά, (Materiaux), ασχολείται στο πρώτο τμήμα με τα μάρμαρα των γλυπτών, την κατανομή των μαρμάρων, την προέλευση και επανάχρηση, και στο δεύτερο με τους άλλους λίθους, τους χροκαλοπαγείς και τους ασβεστολίθους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, Οι Τεχνικές, (Techniques), εξετάζονται οι τρόποι κατασκευής του αναγλύφου: Εδώ εξετάζονται το τυπικό ανάγλυφο, το επιπεδόγλυφο, το διπλεπίπεδο, τα έγκοπτα ανάγλυφα, τα ανάγλυφα σε δυο επίπεδα και τα ανάγλυφα με την τεχνική του γύψινου από μήτρα.

Στο τρίτο κεφάλαιο, Διάκοσμος, ύστερα από μια εισαγωγή εκτίθενται οι τύποι των διακοσμητικών θεμάτων: Τα γεωμετρικά, τα φυτικά, τα ζωομορφικά, οι σταυροί και τα αρχιτεκτονικά μοτίβα. Σχολιάζονται ακο-

λούθως οι διακοσμητικές συνθέσεις, οι αναβιώσεις των πρωτοβυζαντινών θεμάτων και οι αναλογίες του διακόσμου με ανάγλυφα των γειτονικών περιοχών, δηλαδή αναλογίες με τα ανάγλυφα της Μακεδονίας και τα ανάγλυφα της κεντρικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου. Το κεφάλαιο τελειώνει με συγκρίσεις του διακόσμου σε άλλα είδη τέχνης, στη μνημειακή ζωγραφική, τις μικρογραφίες των χειρογράφων, τα υφάσματα, τα ελεφαντοστά, τους στεατίτες, την κεραμική και τα δάπεδα.

Το τέταρτο μέρος, Οι γλύπτες (Sculpteurs), αναφέρεται στη σχέση των τεχνιτών με το υλικό, δηλαδή το μάρμαρο. Στο πρώτο τμήμα που τιτλοφορείται: Η πρόσδεση σε μια περιοχή και οι μετακινήσεις, συζητιούνται οι τόποι παραγωγής, τα μόνιμα ή ημιμόνιμα εργαστήρια στις επί μέρους περιοχές και τα περιοδεύοντα εργαστήρια. Στο δεύτερο τμήμα, Οι πληροφορίες από το υλικό, συζητιούνται οι επαναχρήσεις, τα ημιτελή ανάγλυφα και οι διάφορες τεχνικές του αναγλύφου. Στο τέλος του ίδιου τμήματος εξετάζονται οι σχέσεις των γλυπτών του Αγίου Δονάτου με τη Μακεδονία και οι συγγένειες που παρουσιάζουν μεταξύ τους κάποια γλυπτά της Άρτας.

Η έρευνα κλείνει με τον Επίλογο. Ακολουθεί η Βιβλιογραφία, ο Πίνακας ονομάτων, τόπων και κτιρίων, ο Πίνακας των περιεχομένων και οι χάρτες και οι πίνακες των φωτογραφιών.

Σε ένα τόσο ενδιαφέρον έργο θα μπορούσε να βρει κανείς πολλά σημεία συμφωνίας, όπως θα μπορούσε να έχει επιφυλάξεις ή αντιρρήσεις. Αρχίζοντας με τις δεύτερες: Δεν μπορώ να κατανοήσω τον λόγο για τον οποίο ο σχολιασμένος Κατάλογος του υλικού διαιρέθηκε σε δυο μέρη, από τα οποία το πρώτο μέρος αποτελεί τον σχολιασμένο κατάλογο, όπου το υλικό παρουσιάζεται κατά περιοχές, ενώ το δεύτερο μέρος, *Les reliefs des XIIe-XIIIe siècles*, εξαντλείται σε μια ουσιαστική συζήτηση των τάσεων της γλυπτικής στο πέρασμα από τον 12ο στον 13ο αιώνα.

Το ζήτημα της ανάχρησης του μαρμάρου (1.1.3., *Les remplois*) συζητείται με τρόπο που δεν διαφωτίζει πάντα το πρόβλημα: Στην περίπτωση του θωρακίου του εντοιχισμένου στο κωδωνοστάσιο του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη πρόκειται καθαρά για (τρίτη) επανάχρηση, όπως και στην περίπτωση του επιθήματος στον Άγιο Νικόλαο της Ροδιάς. Τα κιονόκρανα της Μεσοποταμιάς όμως δεν φαίνεται να έρχονται από αναχρησιμοποίηση· ο διάκοσμος δεν μπορούσε να προκύψει από το ιωνικό κιονόκρανο γιατί δεν «βγαίνουν» οι διαστάσεις. Πρόκειται μάλλον για την εφαρμογή ενός νέου μορφικού και διακοσμητικού τύπου πάνω στα τεκτονικά χαρακτηριστικά –και αυτό αφορά κυρίως την παραγωγή του λατομείου– του παλαιού ιωνικού με συμφυές επίθημα.

Βρίσκω την ύπαρξη του Κεφαλαίου 3.4. (*Des réminiscences décoratives*

protobyzantines) πολύ ενδιαφέρουσα, πιστεύω όμως ότι δεν του δόθηκε η έκταση που θα μπορούσε να πάρει, συγκεκριμένα στην απάντηση του ερωτήματος: πρόκειται για «αναμνήσεις»-αναβιώσεις ή για τη συνέχεια των διακοσμητικών τύπων; Επίσης, στη συζήτηση για τις επιρροές των γλυπτών του Αγίου Δονάτου δεν λήφθηκε υπόψη το μάρμαρο για την πρώτη ομάδα των γλυπτών, το οποίο σαφώς δεν προέρχεται από την Ήπειρο και είναι πιθανώς προκοννησιακό. Αυτό σε συνδυασμό με το γεγονός ότι στον Μεσαίωνα ο Αχέρων ήταν πλωτός έως το Γλυκύ, ίσως μας κάνει να σκεφθούμε ότι τα συγκεκριμένα γλυπτά είχαν έρθει από τη θάλασσα.

Σχετικά με ζητήματα της λειτουργίας του βιβλίου: Πιστεύω ότι στις περιπτώσεις όπου τα γλυπτά ανήκουν στον αρχιτεκτονικό εξοπλισμό των κτιρίων η κάτοψη του ναού θα βοηθούσε στην τοποθέτηση του γλυπτού. Οι φωτογραφίες είναι καλές, αλλά δεν προσφέρουν πάντα τις πληροφορίες που ζητούνται. Δεν υπάρχουν επίσης φωτογραφίες για όλα τα συζητούμενα γλυπτά. Σε κάποιες περιπτώσεις, που υπάρχουν διαθέσιμα σχέδια του Α. Ορλάνδου, αυτά δεν χρησιμοποιήθηκαν.

Κάποια εκδοτικά σχόλια: Η εκφορά των ονομάτων των τόπων ενίοτε γίνεται χωρίς συνέπεια: Έχουμε *Mésopotam* για τη Μεσοποταμία, αλλά *Dyrrachion* για το *Dürres*. Επίσης *Ioannina*, αλλά και *Naupacte*. Από τα λίγα σχετικά λάθη που παρεισέφεραν: Στη σελ. 7 Theodore Laskaris (1215-1230), εννοείται προφανώς ο Θεόδωρος Δούκας Κομνηνός Άγγελος.

Εκτιμώ ότι το έργο της C. Vanderheyde αποτελεί ένα πολύτιμο εργαλείο για τη μελέτη της βυζαντινής γλυπτικής. Αποτελεί παράδειγμα για μίμηση, ώστε να έχουμε και άλλα παρόμοια έργα και για άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου και των Βαλκανίων, ελπίζοντας ότι η μελέτη της βυζαντινής γλυπτικής θα αναπτυχθεί σε επίπεδο ανάλογο με τη μελέτη της βυζαντινής ζωγραφικής και της βυζαντινής αρχιτεκτονικής.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

APISTOTEAHS MENTZOS

Brigitte Pitarakis, *Les croix – reliquaires pectorales byzantines en bronze*, [Bibliothèque des Cahiers Archéologiques XVI], Paris 2006, éd. Picard, 1 volume, 446 pages, 112 figures.

On reconnaît immédiatement les nombreuses qualités scientifiques du travail de Brigitte Pitarakis conformément aux standards élevés de la célèbre collection de la Bibliothèque des Cahiers Archéologiques dont il fait partie. La méthodologie rigoureuse, la précision de son argumentation ainsi que l'a-

nalyse exhaustive et multidimensionnelle de son matériel en sont les témoins.

Le livre de Mme Pitarakis se fait la première étude complète des croix - reliquaires pectorales de bronze byzantines pendant la période qui a succédé à la crise iconoclaste et jusqu'au XIIe siècle. Il est divisé en deux parties: la première traite d'une manière synthétique les questions complexes de production, usage et décor alors que la seconde constitue un catalogue raisonné des 671 croix (y compris les 20 croix du supplément), dont 40% sont inédites. L'auteur a eu le courage, dans le cadre d'une thèse de doctorat, de collecter et la patience d'étudier un matériel richissime qui provient des musées d'Anatolie et de Grèce, des collections des musées d'Europe et des États-Unis ainsi que des collections privées.

Dans l'introduction, Br. Pitarakis présente un état de la question critique sur la datation et l'origine des croix pectorales de bronze tout en signalant les lacunes afin de définir les axes principaux de sa recherche. Le débat, par exemple, sur ces questions s'est formé à partir d'une seule catégorie des croix pectorales reliquaires qui font combiner sur les deux faces la Crucifixion, la Vierge et les scènes christologiques. Néanmoins, elle note que la prise en considération d'un vaste ensemble décoré de saints se fait un nouveau domaine qui est en état d'apporter des éléments précieux sur la date, le lieu de production ainsi que sur la fonction précise de ces objets. L'auteur annonce alors qu'elle vient aborder cette étude en focalisant son attention sur le réseau complexe de relations entre piété privée et piété collective, de rapports entre les différentes couches sociales ainsi que la production artisanale et la société. Elle souligne que la mise en jeu de ces paramètres se tient nécessairement aux nouvelles conditions après la crise iconoclaste. Celles-ci conduiront au phénomène de l'universalisation de la piété privée lié à la liturgie eucharistique et engendreront un schéma de standardisation qui a ses origines dans l'époque paléochrétienne.

Six chapitres développeront différents aspects de la problématique de l'auteur. Le premier est consacré à l'étude des formes et la recherche des prototypes. Selon leur forme, les croix - reliquaires en bronze se répartissent en dix types dont l'ordonnance chronologique semble se conjuguer avec la technique du décor. Les croix avec des bras évasés aux extrémités rectilignes, avec appendices piriformes et disques en saillie portent indistinctement des décors coulés ou gravés et perpétuent des schémas iconographiques anciens, comme le Christ en croix en *colobium* ou des saints en orant. Les croix avec le bras transversal plus court se produisent aux Balkans et leur décor, coulé en relief, fait combiner l'ancien avec le nouveau type du Christ crucifié, en *colobium* et en *perizonium*.

Le deuxième chapitre traite avec minutie les procédés compliqués de

fabrication des croix métalliques. L'auteur parvient à expliquer avec aisance des questions comme les alliages du cuivre et ses effets, le moulage et sa préparation ainsi que les différentes techniques du décor.

Le programme iconographique du décor des croix - reliquaires pectorales et les questions que celui-ci pose font l'objet du troisième chapitre qui constitue la plus grande et une de plus importantes, selon notre opinion, partie du livre. Point de départ de cette recherche est la scène principale de la Crucifixion dont l'auteur observe les changements du contenu, survenus pendant la crise iconoclaste. Il est bien connu que la polémique développée par les adversaires des images conduit à une vive réaction de défense à plusieurs niveaux. La mise en valeur de la Passion salutaire dans la Crucifixion, l'association de la composition avec la représentation de la Vierge à l'Enfant au revers des croix, le développement même de la production de croix - reliquaires pectorales à décor bilatéral figuré ne font que proclamer et propager la réalité de l'Incarnation du Christ. L'investissement dogmatique de la scène de la Crucifixion favorise, en effet, une combinaison d'un ensemble de références visuelles à la réalité humaine et divine du Christ: notamment les symboles du soleil et de la lune, le crâne d'Adam, la citation évangélique (Jean 19, 26-27).

La même fonction sémantique a également l'image de la Vierge *Kyriotissa*, désignée dès le Xe siècle comme ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ (Mère de Dieu) et encadrée le plus souvent par les bustes des évangélistes. La diversité dans le choix des figures qui accompagneront la *Kyriotissa* à partir du Xe siècle ne saurait étudier qu'en rapport avec la valeur et le sens que les inspireurs du décor voulaient attribuer à l'image. Un tel exemple est l'escorte de la Vierge par les princes des apôtres, Pierre et Paul (cat. no 232, 301, 370, 385, suppl. 19). Nous considérons que ce schéma iconographique, rare pour le décor monumental byzantin mais qui est pourtant attesté dès l'époque paléochrétienne sur les arts mineurs, confère à la Vierge le symbole de l'*Église*. (T. Velmans, «Le décor du sanctuaire de l'Église de Calendzikh. Quelques schémas rares: la Vierge entre Pierre et Paul, la Procession des Anges et le Christ de Pitié», *Cahiers Archéologiques* 36 (1988), réimprimé dans *L'art médiéval de l'Orient chrétien, Recueil d'études*, Sofia 2002, p. 227; la même interprétation a également reçu la figure féminine énigmatique représentée parmi les deux apôtres sur l'un des bas reliefs décorant les panneaux en bois des portes de Sainte-Sabine à Rome, œuvre du Ve siècle; voir S. Tsuji, *Études iconographiques des reliefs des portes de Sainte-Sabine à Rome*, thèse de doctorat dactylogr. soutenue à l'EPHE, Paris 1961, p. 317-326).

Parallèlement, l'enrichissement du répertoire iconographique des croix pectorales en bronze par les cycles christologiques à l'instar des ampoules

paléochrétiennes de Terre Sainte ou des encensoirs sphériques en bronze de la même période, s'intègre, selon l'auteur, dans cette apologie dogmatique développée par les iconophiles et destinée à mettre en valeur l'union hypostatique des deux natures du Christ. L'alignement par exemple dans le même axe de la Crucifixion avec la scène du Baptême sur le bras inférieur à l'avvers de la croix en bronze niellé du monastère Sainte-Catherine au Sinaï (cat. no 206) se fait une interprétation subtile et efficace du rapport théologique des deux événements christologiques en tant que la seule voie qui garantit le salut. Il serait à propos de signaler que ceci est mis en valeur aussi bien par la littérature patristique que par l'iconographie des miniatures marginales du psautier Chloudov (fol. 72v) et des icônes de Crucifixion nos B. 51 et B. 36 du Sinaï. (K. Corrigan, *Texte and Image on an Icon of the Crucifixion at Mount Sinai, The Sacred Image: East and West*, éd. R. Ousterhout - L. Brubaker, Chikago, Urbana 1995, p. 45-62; A. Semoglou, L'icône sinaïte de la Crucifixion N. B. 36 et son contenu «mosaïque». La dialectique de la passion, *Iconographica* 4 (2005) 11-21). C'est donc avec raison que l'auteur remarque la mise en parallèle de la scène du Baptême avec celle de la Descente du Christ aux enfers qui prend place sur le bras inférieur du revers de la croix de façon que les deux compositions correspondent l'une à l'autre. Toutefois, nous hésiterions d'identifier la composition au-dessus de l'*Anastasis* qui se développe sur les deux registres supérieurs de la croix pectorale sinaïte comme celle de l'Ascension. Malgré le schéma iconographique banal de la mandorle du Christ, escortée de deux anges, et de la présence de la Vierge parmi les arbres, flanquée de deux personnages, l'absence du collège apostolique mettrait en doute la lecture qui voudrait y reconnaître l'épisode évangélique de l'Ascension. Nous croyons que le cortège des personnages qui se déploie sur le bras horizontal et semble correspondre à un choix de saints propre au détenteur de la croix, dont la dédicace court sur la tranche, fait partie, avec la Vierge, d'une grande *Déisis*; une *Déisis* élargie qui illustrerait la prière du donateur adressée au Christ. On comprendrait ainsi mieux la fonction apotropaïque de la composition qui se conjuguerait parfaitement avec la scène sotériologique de l'*Anastasis*.

C'est pourquoi, d'ailleurs, l'image de la Vierge orante, inspirée très probablement du modèle constantinopolitain de la Vierge de l'*hagiasma* de la fameuse église des Blachernes, remplace la représentation dogmatique de la *Kyriotissa* à l'Enfant sur les croix au décor coulé en relief ainsi que sur celles au décor gravé. Cette diffusion des images de la Vierge orante au XIe siècle est, à juste titre, mise en rapport avec la dévotion particulière que lui vouaient les empereurs et la famille impériale en tant que la protectrice privilégiée des armées byzantines. La valeur prophylactique du décor des

croix pectorales se trouve alors renforcée par le choix de ce type iconographique de la Vierge aussi bien que par l'addition de l'acclamation victorieuse IHCOYC XPICTOC NIKΑ (Jésus-Christ vainc) qui remplace la citation évangélique traditionnelle de Jean autour du Christ de la Crucifixion.

L'introduction de schémas, comme le Christ en *perizonium* dans la scène de la Crucifixion et la Vierge *Hodēgetria* ou les saints guerriers, innovera le vocabulaire décoratif des croix pectorales en bronze surtout à partir du XIe siècle. Il est de même pour les images du Christ *Pantocrator*, en pied ou en buste, qui ne se rencontrent que dans un nombre restreint de croix précieuses au décor niellé ou émaillé.

Parmi les exemples cités, celui de la Bibliothèque apostolique de Vatican (cat. no 217) impressionne par l'originalité de son décor. Deux compositions de la *Déisis* se répètent, sous des formes différentes, sur les deux faces de la croix occupant les bras horizontaux. Les arguments de Mme Pitarakis en faveur de l'attribution de cet objet à un atelier de Kiev paraissent solides malgré l'inspiration proprement constantinopolitaine de son programme iconographique. Son interprétation de la répétition du buste du Christ *Pantocrator* est également très inspirée bien que lacunaire. En fait, l'identification de l'effigie du Christ, coupée jusqu'au cou, comme l'image miraculeuse du *Mandylion* pose des problèmes d'interprétation pour les portraits de la Vierge et de saint Jean le Prodrome, également figurés de la même façon, jusqu'au cou. Sans pouvoir exclure une influence éventuelle de la fameuse relique sur le schéma en question, toutefois je considère invraisemblable une contamination de la forme des autres personnages par celle du médaillon central. Personnellement, je ne connais pas d'autres exemples de ce genre dans le monde byzantin y compris sa périphérie. Il est vrai que la complexité et la particularité du décor de la croix de Vatican justifieraient une étude à part que je pense entreprendre prochainement. C'est pourquoi nous nous contentons de présenter ici en abrégé notre problématique et les points principaux de notre propos d'interprétation.

En effet, nous devons, d'abord, remarquer que les bras verticaux de la croix ne comprennent pas les mêmes personnages dans les médaillons: à l'avant prennent place les bustes des saints Pierre et Paul tandis qu'au revers, il est possible de reconnaître les bustes de deux archanges grâce au ruban qui retient leur chevelure. Ces derniers sont aussi figurés jusqu'au cou. Je me demande si l'axe vertical du revers ne pourrait s'offrir pour une lecture qui mettrait en relief le dogme de la Trinité, illustré, dans ce cas, par la présence des deux anges et du Christ au centre, sur la croisée des bras, selon une formule qui résulterait de l'élaboration des réflexions et des discussions christologiques en vigueur après le schisme de 1054 et tout au long du XIIe

siècle. (Pour le rôle du schisme sur les programmes iconographiques, voir A. M. Lidov, *Obrazi Christa v chramovoi decoratsii i vizantijskaja christologija posle schismi 1054 g.*, *Drevnerusskaja iskusstvo. Vizantijskaja i Drenjaja Rys. K 100-letiju A. N. Grabarja*, Sankt Peterbourg 1999, p. 155-177; cf. aussi idem, *Byzantine Church Decoration and the Great Schism of 1054, Byzantion* 68 (1998) 381-405).

À ce propos, il est utile de rappeler que l'Église face aux nombreuses théories, lancées par Jean Ital, le moine Nil, Evstrate, l'évêque de Nicée et d'autres qui mettaient en doute le dogme fondamental de la Trinité, parvient à confirmer au cours des synodes de 1156-1157 que le sacrifice du Fils sur la croix fut offert à la Sainte Trinité. (Voir G. Babić, *Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIe siècle. Les évêques officiant devant l'Hétimasie et devant l'Amnos, Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster* 2, 1968, p. 368-386; l'article est cité par l'auteur dans sa bibliographie à la fin du livre).

Cette association originale de la Trinité et d'une «*Déisis* vision» sur le revers de la croix pectorale de Vatican évoque, à mon avis, un cas analogue mais dans la peinture murale, trois siècles plus tard environ; il s'agit de la petite église d'Ubissi en Imérétie (Géorgie), où avec la *Déisis*, historiée dans la conque de l'abside et surmontée d'une image du *Mandylion*, sont reliés trois médaillons peints sur l'axe de la voûte qui illustrent le dogme de la Trinité. (T. Velmans, *L'image de la Déisis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres régions du monde byzantin. Première partie: La Déisis dans l'abside, Cahiers Archéologiques* 29 (1981) 47-102; réimprimé dans *L'art médiéval de l'Orient chrétien*, Sofia 2002, p. 71-74 pour le cas d'Ubissi; une interprétation récente très intéressante sur l'ensemble des images absidiales de l'église géorgienne a été proposée par Ek. Gedeonishvili, *The representation of the Holy Face in Georgian Medieval Art, Iconographica* 5 (2006) 26). Partant de cet exemple analogue quant à son caractère eschatologique, nous nous proposons de distinguer une *Déisis* visionnaire, partie de la Seconde Venue et du Jugement Dernier aux connotations liturgiques précises sur le revers, d'une autre *Déisis*, pur acte d'intercession, développée sur l'avvers de la croix - reliquaire pectorale de Vatican. Les deux fonctions bien distinctes du même sujet suffiraient d'expliquer ses deux variantes iconographiques alternées sur les deux faces de la croix: la première allusive et salutaire, destinée pour la fin du Temps tandis que la seconde prophylactique, visualisation de la prière quotidienne et active pendant le temps historique.

Revenons maintenant au livre. La dernière catégorie, que l'auteur étudie, comprend un vaste ensemble de croix - reliquaires pectorales en bronze au décor gravé et souvent maladroit, écarté de schémas iconographiques tradi-

tionnels. Ce décor est constitué de la Vierge orante et des saints en pied représentés dans une attitude frontale, les mains levées en prière. Des places privilégiées occupent les saints populaires: Georges, Jean l'évangéliste aux traits juvéniles, l'apôtre Pierre, l'archange Michel, Étienne le protomartyr, Nicolas, Nicéas et Théodore. Un tableau synoptique à la fin du chapitre montrant le répertoire des saints dans les compositions d'intercession sur les croix - reliquaires au décor gravé est très instructif. L'étude iconographique s'achève par l'analyse d'un dernier groupe de croix qui se caractérise par des volets aniconiques sur les deux faces. Ces croix sont très souvent pourvues d'inscriptions diverses faisant appel soit au *trisagion*, l'acclamation victorieuse, soit aux intercesseurs préférentiels. Remarquons que l'auteur a eu bien raison d'interpréter le vocabulaire aniconique de cette catégorie en mettant l'accent sur la vertu propre à la croix et les reliques qu'elle renferme.

Le quatrième chapitre porte sur le contenu des croix - reliquaires, sur la relation entre forme, contenu et décor ainsi que sur les canaux de distribution de ces objets. À la recherche du contenu, l'auteur recourt aux sources et au matériel archéologique tout en esquissant l'évolution de la mentalité des fidèles et de leurs pratiques de dévotion depuis l'époque paléochrétienne. La période de l'essor des reliques des saints et de la production des croix - reliquaires est manifestement celle qui a suivi la crise iconoclaste. L'auteur remarque qu'un esprit collectionneur dans l'acquisition des reliques s'intensifie au cours des XIe et XIIe siècles, période pendant laquelle se développe parallèlement la pratique d'accumulation des reliques de nature et d'origine diverses dans un même reliquaire. En même temps, les boîtiers des croix - reliquaires pectorales révèlent aussi la présence des substances résineuses et parfumées, indice des pratiques de dévotion associées aux reliques.

Mme Pitarakis arrive prudemment à la conclusion qu'il n'existe pas de relation entre décor et contenu à la suite du caractère standardisé de l'iconographie en vigueur. Cette remarque amène la chercheuse à s'interroger sur l'origine et les canaux de distribution des croix - reliquaires en bronze. Selon son opinion, les monastères, lieu du trafic des reliques surtout après la crise iconoclaste, et les moines ont vraisemblablement joué un rôle particulièrement important dans la production et la distribution des croix - reliquaires à travers l'ensemble des territoires de l'empire.

Dans le chapitre suivant, l'auteur dresse un bilan des croix - reliquaires pectorales retrouvées en contexte archéologique, ce qui lui permet de préciser leur datation, de vérifier leur usage prolongé sur plusieurs générations et de discuter in extenso leur fonction et usage ainsi que l'identité de leurs détenteurs.

Le dernier chapitre du livre est orienté vers le contexte socio-économique

et les structures artisanales qui ont donné l'élan à cette production. L'examen du décor a donné l'occasion à l'auteur de procéder à une distinction entre des ensembles d'une qualité supérieure, à diffusion très étendue, issus des ateliers situés dans de grandes villes de l'empire, et des types moins répandus avec une qualité de surface médiocre. Cette distinction ne traduit guère, selon l'auteur, un clivage entre Constantinople et les ateliers provinciaux; d'après elle, c'est seulement l'importance numérique du matériel qui permet d'en tirer des conclusions sur les mécanismes de production artisanale. Très novatrice et riche en résultats fut également la partie qui entreprend la localisation des sources d'approvisionnement en métal en vue d'expliquer le développement de l'artisanat du cuivre dans toute l'Anatolie.

À la fin de la première partie, l'auteur expose avec clarté et en sommaire ses conclusions générales en ce qui concerne la typologie et le décor, l'origine géographique et la distribution ainsi que le contexte socio-économique de cette production artistique importante.

La seconde partie du livre constitue le catalogue raisonné des croix - reliquaires pectorales en bronze, groupées selon le critère de la technique du décor. Chaque pièce est présentée comme une fiche complète avec toutes les informations techniques nécessaires (no d'inventaire, datation, dimensions, lieu de provenance, état actuel, type de sa forme), une description valable de son décor et la bibliographie (pour les objets publiés). Chaque notice est accompagnée par une illustration de petit format qui permet au lecteur de mieux suivre la description et de vérifier immédiatement les comparaisons effectuées.

En outre, il est à signaler que les photos correctes de grand format en noir et blanc, les cartes et les tableaux insérés dans le texte de la première partie en combinaison avec une bibliographie exhaustive abrégée et un index général complet à la fin de l'étude sont des témoins supplémentaires de la haute qualité du travail.

En somme, plus qu'une étude approfondie des croix - reliquaires pectorales byzantines en bronze, le livre de Brigitte Pitarakis est une synthèse importante sur les pratiques de dévotion, telles qu'elles sont formées sous le poids des discussions théologiques déclenchées à Byzance après la crise iconoclaste. De ce point de vue, cet ouvrage est un outil précieux pour les spécialistes en archéologie et l'histoire de l'art byzantin, pas seulement pour la richesse ou le traitement minutieux et méthodique de son matériel, mais aussi –et surtout– pour sa tentative sérieuse de saisir et expliquer les processus et l'ensemble des mécanismes de production d'une œuvre artistique.

Katalog der griechischen Handschriften des Athosklosters Vatopedi. Band 1, Codices 1-102, von Erich Lamberz [Κατάλογοι ἑλληνικῶν χειρογράφων Ἀγίου Ὁρους 2], Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 508 + (σὲ CD) πίν. 374.

Εἴκοσι ὀκτὼ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ πρώτου τόμου τῆς σειρᾶς¹ εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ὁ δεύτερος τόμος, μὲ τὸν ὁποῖο ἐγκαινιάζεται ἡ νέα καταλογογράφηση τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς μονῆς Βατοπεδίου². Ὁ προηγούμενος κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς³ περιλαμβάνει 1536 κώδικες· σήμερα φυλάσσονται στὴ βιβλιοθήκη γύρω στὰ 2.050 ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Στὸν παρόντα πρῶτο τόμο τῶν βατοπεδινῶν χειρογράφων, τὸν ὁποῖο συνέταξε ὁ γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐργασίες του γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς παλαιογράφος E. Lamberz, περιλαμβάνονται 102 κώδικες (ὅσοι ἀνήκουν στὰ γράμματα Α καὶ Β τῆς ἀλφαβητικῆς ταξινόμησης, βλ. στὸν κατάλογο τῆς σημ. 3), γιὰ τὴν περιγραφή τῶν ὁποίων χρειάστηκαν, μὲ διακοπές, περισσότερα ἀπὸ 35 χρόνια. Ἐχει ἐνδιαφέρον νὰ μεταφερθεῖ ἐδῶ μία παράγραφος ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ συντάκτη τοῦ καταλόγου (σ. 15): «Die Entstehung dieses Katalogs hat eine lange und verwickelte, gelegentlich auch abenteuerliche Geschichte. Hätte der Verfasser geahnt, wie lange es bis zum Abschluß dieses ersten Bandes dauern würde, als er gleich nach der Promotion an der Universität Bonn im Jahre 1970 das Angebot von Wilhelm Schneemelcher annahm, als wissenschaftlicher Mitarbeiter der Universität Bonn am Patriarchalischen Institut für Patristische Studien in Thessaloniki tätig zu werden und die Katalogisierung der Handschriften des Klosters Vatopedi zu übernehmen, hätte er wohl kaum den Mut aufgebracht, sich dieser Aufgabe zu stellen».

Τὸ εὐχάριστο εἶναι ὅτι ὁ E. Lamberz δὲν ἀπογοητεύτηκε, δὲν ἐγκατέλειψε τὴν προσπάθεια, καὶ ἔτσι ἔχουμε στὰ χέρια μας σήμερα ἓναν κατάλογο ποὺ ἀνταποκρίνεται σὲ πολὺ ὕψηλὸ βαθμὸ στὶς προσδοκίες ὧσων γνώριζαν τὰ τῆς κυοφορίας του. Τὸ ἀκόμη πιὸ εὐχάριστο εἶναι ὅτι ἡ καταλογογράφηση συνεχίζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν E. Lamberz μὲ τὴ βοήθεια

1. Βλ. Erich Lamberz – Εὐθύμιος Κ. Λίτσας, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Βατοπεδινῆς Σκήτης Ἀγίου Δημητρίου* [Κατάλογοι ἑλληνικῶν χειρογράφων Ἀγίου Ὁρους 1], Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1978.

2. Δὲν εἶμαι ἀρμόδιος οὔτε ἔχω πρόθεση νὰ πάρω θέση στὸ παλαιὸ πρόβλημα τῆς ὀρθῆς γραφῆς τῆς ὀνομασίας τῆς μονῆς (Βατοπεδίου, Βατοπαιδίου). Σημειῶνω μόνο ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου στὴν εἰσαγωγή του καὶ ὅπου ἀλλοῦ ἀκολουθεῖ τὴν πρώτη γραφή (Vatopedi), ἐνῶ ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς στὸν πρόλογό του γράφει Vatoraidi.

3. Βλ. Ἀρχάδιος Βατοπεδινὸς – Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων* [Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 1], Παρίσι 1924.

συνεργατῶν. Εὐχὴ ὅλων μας εἶναι νὰ ἐπιταχυνθοῦν οἱ ρυθμοὶ καὶ τὸ παράδειγμα τῆς μονῆς Βατοπεδίου (ἀλλὰ καὶ τῆς μονῆς Ἰβήρων) νὰ θελήσουν νὰ τὸ μιμηθοῦν καὶ ἄλλες μονὲς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, καὶ μάλιστα ἡ μονὴ Μεγίστης Λαύρας. Ὅπως σημείωνα σὲ ἀνάλογη εὐκαιρία, ἡ δημοσίευση ἑνὸς νέου καταλόγου ἑλληνικῶν χειρογράφων ἀποτελεῖ πάντα εὐπρόσδεκτο δῶρο γιὰ μιὰ μεγάλη ομάδα ἐρευνητῶν ... ἰδιαίτερα ὅταν αὐτὸς εἶναι συνταγμένος μὲ τρόπο ποὺ ἀνταποκρίνεται στὶς σύγχρονες ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης.

Τὸν λιτὸ ἀλλὰ μὲ ἀρκετὰ ἐνημερωτικὰ στοιχεῖα πρόλογο τοῦ ἀρχιμ. Ἐφραίμ, ἡγουμένου τῆς μονῆς (σ. 9-10), ἀκολουθεῖ ἡ εἰσαγωγή (σ. 11-17). Σὲ αὐτὴν ὁ E. Lamberz, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ μέθοδο περιγραφῆς ποὺ ἀκολούθησε (πρόκειται, ὅπως ἄλλωστε δηλώνει καὶ ὁ ἴδιος, γιὰ τὴ μέθοδο Hunger —ἰδίως ὅπως αὐτὴ ἐφαρμόστηκε στοὺς Codices theologici graeci τῆς Βιέννης— ἀλλὰ μὲ κάποιες διαφοροποιήσεις στὸ κωδικολογικὸ τμήμα της) δίνει μὲ συνοπτικὸ τρόπο τὰ ἐντελῶς ἀπαραίτητα στοιχεῖα τῶν χειρογράφων τοῦ τόμου. Ἐτσι, ὁ χρήστης τοῦ καταλόγου, διαβάζοντας μόνον δύο σελίδες, ἐνημερώνεται γύρω ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν 102 χειρογράφων (ποιοὶ κύριοι συγγραφεῖς ὑπάρχουν σὲ ποιά χειρόγραφα), ἐντοπίζει ποιά ἀπὸ αὐτὰ καὶ γιὰ ποιοὺ λόγους παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν παλαιογράφο, τὸν κωδικολόγο ἢ τὸν ἱστορικὸ τῆς τέχνης, καὶ ποιά, τέλος, ἀξίζουν τὴν προσοχή μας γιὰ τὴν προέλευσή τους.

Ὑστερα ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν συντομογραφιῶν (βιβλιογραφίας [σ. 19-27] καὶ διαφορῶν λέξεων καὶ συμβόλων [σ. 28-30]) ἀρχίζει ἡ περιγραφή τῶν χειρογράφων (σ. 33-410) καὶ ἀκολουθοῦν δύο πολὺ ἀναλυτικὰ καὶ λεπτομερῆ εὔρετήρια: Incipit ungedruckter oder wenig bekannter Texte (σ. 413-441), Autoren- und Sachregister (σ. 443-501)⁴. Ὁ τόμος ὁλοκληρώνεται μὲ δύο Konkordanzen (σ. 502-503), ὅπου μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ τῶν 102 χειρογράφων τοῦ τόμου πρὶν ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ 1924, καὶ μὲ τὸ Verzeichnis der auf CD beigegebenen Abbildungen (σ. 505-508)⁵.

4. Ἴσως θὰ ἦταν προτιμότερος ὁ διαχωρισμὸς τοῦ δεύτερου εὔρετηρίου σὲ δύο, ὅπως, π.χ., στὸν καινούργιο κατάλογο τοῦ Μονάχου.

5. Εἶναι πολὺ εὐχάριστο τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια οἱ κατάλογοι χειρογράφων ὁλοκληρώνονται μὲ πολλοὺς πίνακες, φωτογραφίες δηλαδὴ χειρογράφων, στὶς ὁποῖες ὁ χρήστης τοῦ καταλόγου βλέπει δείγματα γραφῆς γνωστῶν ἢ ἀγνωστων γραφέων (ποὺ μποροῦν ἔτσι νὰ ταυτιστοῦν) ἢ ὁλόκληρα σημειώματα κάθε εἶδους μὲ ἐνδιαφέρον περιεχόμενο. Συνήθως οἱ πίνακες εἶναι ἐνσωματωμένοι στὸν κάθε τόμο, καὶ ἔτσι εἶναι εὐκόλη ἡ μελέτη καὶ ἡ σύγκρισή τους. Στὸν ἀνὰ χεῖρας κατάλογο ἀποφασίστηκε σχεδὸν στὸ τέλος τῆς προετοιμασίας νὰ συνοδεύεται ἀπὸ πίνακες, καὶ μάλιστα τόσο πολλούς. Ἡ ἐνσωμάτωσή τους στὸν τόμο θὰ ἔκανε τὸν κατάλογο δύσχρηστο· ἕνας ξεχωριστὸς τόμος μόνον μὲ

Όπως ήδη έχει σημειωθεί, στην περιγραφή των χειρογράφων ακολουθείται η μέθοδος Hunger, μιὰ μέθοδος ευρέως γνωστή, για τὴν ὁποία δὲν χρειάζεται νὰ προσθέσω τίποτε. Τὰ πολλὰ πλεονεκτήματα καὶ τὰ λίγα μειονεκτήματα τῆς μεθόδου ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ συζητηθεῖ ἀπὸ πολλούς, μὲ τὴν εὐκαιρία βιβλιοκρισιῶν τῶν καταλόγων τῆς Βιέννης. Ὁ Lamberz προχωρεῖ σὲ κάποιες προσθήκες, ἄμεσα ἀναγνωρίσιμες, στὸ κωδικολογικὸ τμήμα τῆς περιγραφῆς, ἀνεβάζοντας ἔτσι τὸν μέγιστο ἀριθμὸ τῶν ἐπὶ μέρους ἐνοτήτων σὲ δέκα (γιατὶ τὰ χειρόγραφα σὲ περγαμνὴ καὶ σὲ ἀνατολικὸ χαρτί) καὶ σὲ ἑνδεκα (γιατὶ ὅσα εἶναι γραμμένα σὲ δυτικὸ χαρτί). Οἱ δύο νέες ἐνότητες, χρήσιμες κατὰ τὴν ἀποψή μου, εἶναι: *Mat* (= *Material* [*Beschreibstoff*, *Papierfaltung*]) καὶ *Not* (= *Notizen*). Στὴν πρώτη δίνεται σύντομη περιγραφή τῆς περγαμνῆς ἢ τοῦ χαρτιοῦ (ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ), ἐνῶ γιὰ τὰ χάρτινα χειρόγραφα σημειώνεται καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν διπλώσεων τοῦ ἀρχικοῦ φύλλου, ὥστε νὰ εἶναι γνωστὴ ἐκ τῶν προτέρων ἡ θέση τῶν ὕδατοσήμων στὸ χειρόγραφο. Στὴν ἐνότητα *Not* γίνεται λόγος γιὰ τὰ κάθε εἶδους σημειώματα (ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βιβλιογραφικὰ καὶ τὰ κτητορικὰ), ἀκόμη καὶ γιὰ ὅσα προέρχονται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ γραφέα, ἐφόσον ὅμως δὲν ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ κώδικα.

Ύστερα ἀπὸ τὰ παραπάνω, συνεχίζω μὲ τὴν παρουσίαση τοῦ τόμου δίνοντας πρῶτα τὰ ἀπαραίτητα πληροφοριακὰ στοιχεῖα καὶ κάποια ἀριθμητικὰ δεδομένα.

Ἀπὸ τοὺς 102 κώδικες οἱ 42 εἶναι περγαμνηνοὶ (ἀνάμεσά τους δύο παλίμψηστοι στὸ σύνολό τους καὶ ἓνας τρίτος σὲ λίγα φύλλα) καὶ οἱ 60 χάρτινοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τέσσερις σὲ ἀνατολικὸ χαρτί. Σχετικὰ μὲ τὴν παλαιότητα τῶν χειρογράφων (20 εἶναι χρονολογημένα ἀπὸ τὸ 1063/4 ἕως τὸ 1876): 37 χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 900 ἕως τὸ 1300 (ἢ *untere Schrift* τῶν παλιμψήστων 18 καὶ 19 [κεκλιμένη ὀξυκόρυφη] τὰ τοποθετεῖ γύρω στὰ 800), 29 ἀπὸ τὸ 1300 ἕως τὸ 1600, ἐνῶ στοὺς ἐπόμενους τρεῖς αἰῶνες ἀνήκουν τὰ ὑπόλοιπα 36 χειρόγραφα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενό τους, τὰ βατοπεδινὰ χειρόγραφα (ὅπως ὅλα τὰ ἀγιορειτικὰ) δὲν θὰ μπορούσαν νὰ κάνουν τὴν ἐκπλήξη: 84 ἀπὸ αὐτὰ εἶναι θεολογικά, κυρίως μὲ ἔργα πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἢ γενικότερα ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων (κανένα τῆς Ἀγίας Γραφῆς), 9 φιλολογικά (μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια· ἀνάμεσά τους: Αἰσχύλος, Σοφοκλῆς, Ἀρι-

τοὺς πίνακες θὰ ὑπερδιπλασίαζε, προφανῶς, τὸ κόστος τῆς ἐκδόσεως· ἔτσι προκρίθηκε ἡ λύση τοῦ συνοδευτικοῦ CD, ποὺ δὲν εἶναι ὅμως καὶ ἡ καλύτερη, γιὰ καθαρὰ πρακτικούς καὶ εὐκόλα κατανοητοὺς λόγους. Θέλω νὰ πιστεύω ὅτι στὴν ἀναμενόμενη ἐκδοση τοῦ καταλόγου (σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα) ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ μονὴ Βατοπεδίου (βλ. σ. 9) δὲν θὰ ὑφίσταται αὐτὴ ἡ δυσκολία.

στοφάνης [δύο ἔργα ἀπὸ τὸν καθένα μὲ σχόλια], Αἴλιος Ἀριστείδης [29 λόγοι] καὶ ἀποσπάσματα-γνώμες ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, τὸν Σοφοκλῆ καὶ τὸν Εὐριπίδη [τὰ τελευταῖα στὸ χφ 36 τοῦ 11ου αἰ., γνωστὸ στὴ βιβλιογραφία ὡς *Gnomologium Vatopedianum*]), 4 νομικὰ-νομοκανονικά, 2 μαθηματικά, ἐνῶ ἡ ἱατρικὴ, ἡ ἀστρολογία καὶ ἡ ἐπιστολογραφία ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο ἢ καθεμιά. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι 57 χειρόγραφα περιέχουν ἔργα ἐνὸς μόνο συγγραφέα (ξεχωρίζει ὁ Μ. Βασίλειος μὲ 14 κώδικες).

Συνεχίζοντας μὲ ἄλλα πληροφοριακὰ στοιχεῖα μπορούμε νὰ προσθέσουμε ὅτι 10 χειρόγραφα παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς τέχνης (μεταξὺ αὐτῶν τὰ ὑπ' ἀριθμ. 5, 6 καὶ 65, τὰ ὁποῖα ἔγιναν γιὰ λογαριασμό τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ κατόπιν δωρήθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο στὴ μονή) καὶ ὅτι 6 κώδικες εἶναι ἀποτέλεσμα συστάχωσης δύο ἢ περισσότερων αὐτοτελῶν, ἀρχικῶς, τευχῶν. Γιὰ τὴ στάχωση τῶν 102 χειρογράφων δὲν ὑπάρχει τίποτε ποὺ νὰ ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ, μιά καὶ ὅλα σχεδὸν ἔχουν νέα ἡμιδερμάτινη στάχωση τοῦ ἔτους 1869.

Εἶναι ὀλοφάνερος ὁ μόχθος, πέρα ἀπὸ τὸν χρόνο, τὸν ὁποῖο κατέβαλε ὁ Ε. Lamberz, γιὰ νὰ φέρει σὲ πέρας τὸν παρόντα κατάλογο. Ἡ ἀναλυτικότερη καταγραφὴ τῶν περιεχομένων καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ ταύτιση ἀκόμη καὶ τοῦ μικρότερου ἀποσπάσματος (ἀρκεῖ, ἀπλῶς, νὰ μνημονεύσω τὴν περίπτωση τοῦ χφ 57, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποῖου δηλώνεται σὲ 27 μεγάλου σχήματος σελίδες) ἀπαιτεῖ πολλὰς ἱκανότητες, πλούσια γνώση τῶν παντοειδῶν κειμένων καὶ τῆς σχετικῆς μὲ αὐτὰ βιβλιογραφίας καί, κυρίως, ὑπομονή, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ὁ Ε. Lamberz ἀπέδειξε ὅτι κατέχει σὲ ὑψηλὸ βαθμό.

Στὸ τμῆμα τῆς κωδικολογικῆς περιγραφῆς ἔχουμε, ὅπως ἤδη δηλώθηκε, τὴν προσθήκη δύο χρήσιμων ἐνοτήτων. Ἐπιπλέον, στὴν ἐνότητα *Erh* (= *Erhaltungszustand*) δίνονται ἰδιαίτερα πολλὰ καὶ λεπτομερεῖς πληροφορίες γιὰ τὴ σημερινὴ κατάστασι τοῦ κάθε χειρογράφου. Μὲ πολὺ μόχθο καὶ φροντίδα ἔχουν συνταχθεῖ καὶ οἱ ἐνότητες *Ls* (= *Linien-schema und Liniensystem, Schriftraum*) καὶ *Wz* (= *Wasserzeichen*), καὶ μάλιστα ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὶς ἀντίξοες συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες γινόταν ἡ ἐξέτασι τῶν χειρογράφων τὰ πρῶτα χρόνια (βλ. σ. 15). Ἡ ἐνότητα *S* (= *Schrift und Schreiber*) πλουτίζεται γιὰ πρώτη φορὰ συστηματικὰ (σχεδὸν σὲ κάθε χειρόγραφο, τοῦ ὁποῖου ὁ γραφέας, γνωστὸς ἢ ἄγνωστος, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ ὅσους μελετοῦν τὴν ἐξέλιξι τῆς γραφῆς καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς) μὲ παραπομπὰς σὲ δημοσιευμένους πίνακες ἄλλων χειρογράφων ποὺ ἐμφανίζουν ὁμοιότητες μὲ τὴ γραφὴ τοῦ συγκεκριμένου βατοπεδινοῦ χειρογράφου. Ἡ ἐνότητα, τέλος, *Ill* (= *Illumination*), μὲ πολλὰς καὶ χρήσιμες γιὰ τοὺς εἰδικοὺς λεπτομέρειες, ὅπου χρειάζεται,

θὰ μποροῦσε σὲ κάποιες περιπτώσεις νὰ ἀπουσιάζει ἐντελῶς (π.χ., στὰ χφφ 20-24, 27, 30, 31...).

Τελευταῖο τμῆμα τῆς περιγραφῆς κάθε χειρογράφου εἶναι ἡ σχετικὴ μὲ αὐτὸ βιβλιογραφία (*Lit*), γιὰ τὴν ὁποία ὁ E. Lamberz δὲν ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι πλήρης, ἀλλὰ ἐλπίζει ὅτι δὲν τοῦ διέφυγε κάτι τὸ σημαντικόν. Ὅσο μπόρεσα νὰ ἐλέγξω, καὶ ἐδῶ διακρίνεται ἡ πολὺ καλὴ ἐνημέρωση τοῦ συντάκτη καὶ ἡ ὑπευθυνότητά μὲ τὴν ὁποία εἶναι συνταγμένος αὐτὸς ὁ κατάλογος.

Δεδομένου ὅτι σὲ ὀγκώδη ἔργα μὲ τόσο ποικίλο καὶ ὄχι εὐκολοδάμαστο περιεχόμενο, ὅπως εἶναι ἕνας κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων —συνταγμένα μάλιστα ἀπὸ ἐπιστήμονες ποὺ δὲν ἔχουν τὰ ἑλληνικά ὡς μητρικὴ γλῶσσα— εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ μὴν ἐντοπίσει κανεὶς διαφορὰς ἀβλεψίες, ἀτέλειες, παραλείψεις κτλ., αὐτὸ ποὺ εὐχεται ὁ χρήστης τοῦ καταλόγου εἶναι τὰ λάθη αὐτὰ νὰ εἶναι ὅσο γίνεται λιγότερα ἀφ' ἑνός, καὶ νὰ περιορίζονται στὰ καθαρῶς τυπογραφικὰ ἀφ' ἑτέρου, νὰ εἶναι δηλαδὴ εὐκόλα ἀναγνωρίσιμα.

Στὸν ἀνὰ χεῖρας τόμο τὸ πρῶτο σκέλος τῆς εὐχῆς δὲν πραγματοποιεῖται: τὰ κάθε μορφῆς λάθη (συλλαβισμού, ὀρθογραφικά, τεχνικῆς φύσεως, λάθη στὴν ἐσφαλμένη ἢ ἑλλιπὴ χρῆση τοῦ [sic] ἢ τοῦ [!]) πλησιάζουν τὰ 150 (στὸν κυρίως κατάλογο καὶ στὰ εὐρετήρια). Εὐτυχῶς δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸ δεῦτερο σκέλος τῆς εὐχῆς: μὲ πολὺ λίγες ἐξαιρέσεις, πρόκειται γιὰ λάθη ποὺ εὐκόλα θὰ μποροῦσαν νὰ ἐντοπιστοῦν ἀπὸ ἕναν προσεκτικὸ καὶ ἐμπειρο ἀναγνώστη-διορθωτῆ.

Παρακάτω θὰ δώσω λίγα παραδείγματα ἀπὸ τὰ λάθη αὐτά: πρόκειται γιὰ λάθη συλλαβισμού (π.χ., σ. 137, στ. 5 τέλ.: γρ. ἀδιαι· σ. 222, στ. 14 τέλ.: γρ. προσφωνη· σ. 246, στ. 4: γρ. ἀπο-), τονισμού (π.χ., σ. 72, στ. 11 τέλ.: γρ. φυσικῆς· σ. 85, στ. 2: γρ. ποὺς· σ. 88, στ. 8 τέλ.: γρ. πόρωνων· σ. 190, στ. 19: γρ. πρωτοπόροι), στὰ πνεύματα (π.χ., σ. 295, στ. 7: γρ. ἐρμηνείας· σ. 337, στ. 12 τέλ.: γρ. ἱεροῦ· σ. 357, στ. 18: γρ. ἱστορεῖν), ἄλλα ὀρθογραφικά (π.χ., σ. 75, στ. 17 τέλ.: γρ. δεινοτάτου· σ. 76, στ. 11: γρ. ὀρθοδοξῶ· σ. 306, στ. 13: γρ. κοινοβίω· σ. 385, στ. 16 τέλ.: γρ. Μωϋσῆς). Εὐκόλα ἐπίσης ἀναγνωρίζονται λάθη ὅπως, π.χ., σ. 49, στ. 19: γρ. EUTHERIOS· σ. 96, στ. 16 τέλ.: γρ. Pratum· σ. 164, στ. 2 τέλ.: γρ. Acathisti· σ. 337, στ. 1 τέλ.: γρ. MAUROPUS· σ. 490α, στ. 17 τέλ.: γρ. Apophthegmata. Ἀλλὰ ὅμως, ἴσως πρέπει νὰ ἐπισημανθοῦν: π.χ., σ. 21, στ. 10: γρ. Σαριπόλου· σ. 40, στ. 8 τέλ.: γρ. I. Spetsieres· σ. 152, στ. 4: γρ. Hermupolis· σ. 159, στ. 13: γρ. Christodulu· σ. 465α, στ. 8 τέλ.: γρ. Dorymedon.

Ἀλλὰ λάθη, ὅπως τὰ παρακάτω, χρειάζεται ὅπωςδήποτε νὰ ὑποδειχθοῦν: σ. 79, στ. 19: γρ. πρὸς· σ. 186, στ. 3: γρ. 241 (ἀντὶ 221)· σ. 186,

στ. 2 τέλ.: γρ. *εὐεργετικῆς* (ἢ *ἐνεργητικῆς*): σ. 189, στ. 17 τέλ.: γρ. *κηρίον* (*Κυρίου* Cod.). σ. 205, στ. 12: γρ. *Κύριε* *Ἰησοῦ*. σ. 219, στ. 16: γρ. *πάντας* (*ἀντὶ παιδας*). σ. 279, στ. 15 (καὶ σ. 282, στ. 9): γρ. 1063/4· σ. 289, στ. 5: γρ. *καταδίκην*. σ. 352, στ. 16 τέλ.: γρ. *Πάτερ* (*ἡμῶν*). σ. 359, στ. 20-21: γρ. *πανενδόξου*. σ. 374, στ. 5 τέλ.: γρ. *⟨Π⟩ολλῆς*. σ. 398, στ. 17: γρ. *ἀρχάριον* καὶ *archarium*.

Ἡ πλειονότητα τῶν παραπάνω λαθῶν, κάθε κατηγορίας, δημιουργήθηκε, πιθανῶς, κατὰ τὴν ἀρχικὴ στοιχειοθεσία τοῦ κειμένου. Σὲ πολλὰς ὁμως περιπτώσεις δὲν εἶναι σίγουρος κανεὶς ἂν πρόκειται γιὰ τυπογραφικὴ ἀβλεψία, ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐντοπιστεῖ καὶ νὰ διορθωθεῖ, ἢ γιὰ τὴ γραφὴ τοῦ χειρογράφου, ποὺ θὰ ἔπρεπε ὁμως νὰ ἐπισημανθεῖ κατάλληλα μὲ (!)· τέτοιες εἶναι, π.χ., οἱ παρακάτω: σ. 78, στ. 12: γρ. *ἀκάθαρτον* ἢ *ἀκάθαρθον* (!). σ. 78, στ. 15: γρ. *παντουργῶ* ἢ *παντούργω* (!). σ. 82, στ. 6 τέλ.: γρ. *κρινομένης* ἢ *κρινουμένης* (!). σ. 164, στ. 12: γρ. *μῆ* ἢ *μὴν* (!). σ. 209, στ. 22: γρ. *ρεῖθρα* ἢ *ρήθρα* (!). σ. 356, στ. 15 τέλ.: γρ. *ἀδιαλείπτως* ἢ *ἀδιαλήπτως* (!).

Μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία θὰ ἤθελα νὰ κάνω μιὰ παρατήρηση ἐπὶ τῆς ἀρχῆς: ὅταν ἡ ἐπιγραφή ἐνὸς ἔργου στὸ χειρόγραφο διαφέρει ἀπὸ τὴν ἤδη γνωστὴ καὶ παραδεδομένη ἢ ὅταν στὰ παρατιθέμενα *incipit* καὶ *desinit* διαπιστώνονται ἀσυνταξίες, παραλείψεις λέξεων κτλ., ἐπιβάλλεται οἱ παρεκκλίσεις νὰ ἐπισημαίνονται· ὅταν ὁμως στὰ παραπάνω κείμενα ὑπάρχουν (πράγμα πολὺ συνηθισμένο) ἀπλὰ ὀρθογραφικὰ λάθη, ποῖα ἢ σκοπιμότητα νὰ διατηροῦνται αὐτὰ στὸ τυπωμένο κείμενο καὶ νὰ συναντᾷ ὁ ἀναγνώστης κάθε τόσο (*sic*) ἢ (!); Τί κερδίζει ὁ χρήστης τοῦ καταλόγου διαβάζοντας, π.χ., τὰ ἐξῆς: σ. 57, στ. 5: *παρεδῶθη* (!). σ. 70, στ. 1 τέλ.: *ἀπόλειαν* (!). σ. 78, στ. 2 τέλ.: *ἀναγινοσκομένη* (!). σ. 81, στ. 11: *συναλαγμάτων* (!). σ. 119, στ. 11: *θρώνοι* (!). Ἐφόσον, λοιπόν, σὲ αὐτὸν τὸν κατάλογο διατηροῦνται ὅλα τὰ λάθη (βλ. σ. 13, σημ. 9), κάθε ὀρθογραφικὴ ἀπόκλιση (ἐξαίρουμένων τῶν σημειωμάτων) ποὺ δὲν ἐπισημαίνεται ἀναλόγως πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς τυπογραφικὸ (τουλάχιστο) λάθος· καὶ τέτοιες ἀποκλίσεις εἶναι πολλῆς. Στις περιπτώσεις, πάντως, ποὺ ἐπιβάλλεται νὰ σημειωθεῖ (!), ἂν ἔτσι εἶναι στὸ χειρόγραφο, πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ πολλῆς ἄλλες: π.χ., σ. 80, στ. 6 τέλ.: *ἀποθνήσκοντα νήπιον*. σ. 93, στ. 7, 9, 11 τέλ.: *ἀργεῖα*. σ. 140, στ. 18: *φιλόχρηστον*. σ. 221, στ. 2 τέλ.: *ἡθελοῦσι*. σ. 365, στ. 9 τέλ.: *τρέχωντας καὶ νουθεντός τας*. προβληματικὸ ἐπίσης εἶναι τὸ χωρίο σ. 138, στ. 21-23 (*Ὅτι ... ἐροῦμεν*), ποὺ ἔπρεπε μὲ κάποιον τρόπο νὰ ἐπισημανθεῖ. Ἀντίθετα, ἐσφαλμένη εἶναι ἡ χρῆση τοῦ (!) στὰ παρακάτω σημεία: σ. 65, στ. 14 τέλ.· σ. 84, στ. 17· σ. 93, στ. 5 (μετὰ τὴ λ. *κρέα*). σ. 116, στ. 8 τέλ.· σ. 358, στ. 11· σ. 419, στ. 8 τέλ. (ὅπου πρέπει νὰ χωρίσουν οἱ δύο στίχοι μὲ //). Ἄνευ λόγου εἶναι καὶ ἡ

χρήση τοῦ (?) στὴ σ. 275, στ. 20 τέλ.

Σὲ πάρα πολλές περιπτώσεις ὁ E. Lamberz συμπληρώνει σωστὰ γράμματα ἢ λέξεις ποὺ λείπουν στὸ χειρόγραφο, ἀλλὰ σὲ δύο σημεία ἡ προσθήκη δὲν εἶναι αὐτὴ ποὺ πρέπει (ἀβλεψία): σ. 292, στ. 7: γρ. [εὐ]νού· σ. 390, στ. 12: γρ. προκ[ατάλαβε]· τὰ κενά, ἐπίσης, στὰ τρία παρακάτω χωρία μποροῦν νὰ συμπληρωθοῦν ὡς ἐξῆς: σ. 180, στ. 14: παρ[θένος πρεσβῦτις]· σ. 292, στ. 5: [Χριστιαν]ῶν· σ. 332, στ. 16: εἰρ[ήνην].

Στὴν περιγραφή ἐπισημαίνονται τὰ πάσης μορφῆς ἔμμετρα κείμενα· μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἐξῆς πέντε 12σύλλαβοι στίχοι (ἕνας κάθε φορά): σ. 42, στ. 6-7· σ. 50, στ. 7-8 τέλ· σ. 226, στ. 16· σ. 231, στ. 12 τέλ· σ. 288, στ. 6· ἄλλοι τέσσερις (ὁ E. Lamberz ἀναγράφει τὸν 1ο καὶ τὸν 4ο, βλ. παρακάτω) στὴ σ. 297, στ. 7-8, καὶ δύο 15σύλλαβοι στὴ σ. 149, στ. 17-19.

Κατὰ τὴ μεταγραφὴ τῶν σημειωμάτων (στὶς ἐνότητες *S* καὶ *Not*) γίνεται συχνὴ ἀναφορὰ στὴν ἐργασία τοῦ Σ. Καδᾶ (*Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου*, "Ἁγίων Ὄρος 2000)· συχνὰ μάλιστα, ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται γιὰ ἐκτεταμένα σημειώματα, ὁ E. Lamberz δημοσιεύει μόνο τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, παραπέμποντας γιὰ τὸ πλῆρες κείμενο στὸν Σ. Καδᾶ (ἐπιλογή ποὺ δὲν μὲ βρίσκει σύμφωνο). Μερικὲς φορὲς δηλώνει ὅτι ἡ δική του ἀνάγνωση εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Σ. Καδᾶ, χωρὶς ὅμως νὰ δίνει (γιὰ τὰ σημαντικὰ τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὰ) φωτογραφία τοῦ σχετικοῦ φύλλου. Σὲ μιὰ, πάντως, περίπτωσιν (χφ 64/*Not*, φ. 79r) θὰ ἔπρεπε νὰ δεχτεῖ τὴ συμπλήρωση τοῦ Σ. Καδᾶ καὶ νὰ χωρίσει τὶς λέξεις ὅπως ἐκεῖνος· ὁ πρῶτος δηλαδὴ στίχος (ὁ Σ. Καδᾶς καὶ ὁ E. Lamberz δὲν σημειώνουν ὅτι πρόκειται γιὰ τέσσερις 12σύλλαβους) πρέπει νὰ διαβαστεῖ ὡς ἐξῆς: διπλοὺς μὴ ἔσω (μη)δέ τέκτενε δολους. Σὲ δύο ἄλλα χειρόγραφα ὑπάρχουν ἀτελεῖς ἀναγραφές (χαρακτηρίζονται σημειώματα), ἀλλὰ ὁ ὄχι σωστὸς χωρισμὸς τῶν λέξεων, τὰ ὀρθογραφικὰ λάθη καί, ἐνδεχομένως, ἡ μὴ ὀρθὴ ἀνάγνωση (ἔτσι καὶ δημοσιεύονται) ἐμπόδισαν, προφανῶς, τὴ διαπίστωση ὅτι πρόκειται γιὰ ἀρχεῖς ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων: χφ 36/*Not*, φ. 120r: = ΣΑΛΠΙΣΩΜΕΝ ΕΝ ΣΑΛ[ΠΙΓΓΙ ΑΣΜΑΤΩΝ] (βλ. H. Follieri, *Initia hymnorum Ecclesiae Graecae*, τόμ. 3 [Studi e Testi 213], Città del Vaticano 1962, σ. 450-451)· χφ 52/*Not*, φ. 366v: = Σήμερον στερωτικαὶ πύλαι ἀνοίγονται (ὁ.π., σ. 493).

Γιὰ τὰ χειρόγραφα 10 καὶ 18 (βλ. V) δηλώνεται (ἀλλὰ μὲ ἐρωτηματικὸ) ὡς προκάτοχος ἡ βατοπεδινὴ σκῆπη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Γιὰ τὸ χφ 18 νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία: τὸ κτητορικὸ σημείωμα τοῦ ἀγίου δημητρίου δὲν θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει τίποτε ἄλλο, κα-

θὼς τὸ ἴδιο σημείωμα ὑπάρχει σὲ ἀρκετὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης αὐτῆς τῆς σκῆτης (βλ. τὸν σχετικὸ κατάλογο παραπάνω, στὴ σημ. 1). Γιὰ τὸ χφ 10 ἔχω τὴ γνώμη ὅτι τὰ σημειώματα μέλησσαν *δημητρίου* (φ. 93r) καὶ *δημητρίου* (φ. 142v) ἀναφέρονται σὲ κάποιον Δημήτριο καὶ δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ τὸ θεωρήσουμε ὡς προερχόμενο ἀπὸ τὴν ἴδια σκῆτη (ἢ ὁποία, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, δὲν ὀνομάζεται *Skete Demetriu* ἀλλὰ *Skete des Hl. Demetrios*).

Ἡ προσωνομία ἐλεήμων (προκειμένου γιὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη, πατριάρχη Ἀλεξανδρείας, καὶ γιὰ τὸν ἅγιο Φιλάρετο) σωστὰ ἀποδίδεται, στὸν κυρίως κατάλογο, μὲ τὸν γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὴ *Bibliotheca hagiographica graeca* λατινικὸ τύπο *elemosynarius* (βλ. σ. 281, στ. 10 καὶ σ. 373, στ. 9 τέλ.). Στὸ εὔρετῆριο (σὲ γερμανικὴ γλώσσα) θὰ περιέμενε κανεὶς τὸν τύπο *Eleemon* (ἔτσι, π.χ., στὸν Beck, *Kirche...*), καὶ ὄχι *Elemosynon* (βλ. σ. 478α, στ. 15 καὶ σ. 493α, στ. 16 τέλ.).

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου, ἀναρωτιέμαι μήπως πρέπει νὰ πάψει νὰ χρησιμοποιεῖται ἡ παλαιὰ καὶ δυσεύρετη ἔκδοση τοῦ I. S. Assemani (1732-1746) καὶ νὰ προτιμᾶται ἡ ἔκδοση τοῦ K. Φραντζολᾶ (1988-1998, τὴν ὁποία γνωρίζει ὁ E. Lamberg, βλ. σ. 219, στ. 9), ποὺ εἶναι πληρέστερη καὶ περιλαμβάνεται ἐδῶ καὶ χρόνια στὸ ἠλεκτρονικὸ πρόγραμμα *Thesaurus linguae graecae*.

Μιὰ τελευταία παρατήρηση, γιὰ τὴν ὁποία πιστεύω ὅτι ὁ E. Lamberg δὲν φέρει καμία εὐθύνη: τὸ μεγάλο μειονέκτημα τοῦ τόμου (μαζὶ μὲ τὸ συνοδευτικὸ CD, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος στὴ σημ. 5) ἐντοπίζεται στὸ ὅτι εἶναι ἄδετος, καὶ γι' αὐτὸ δύσχρηστος. Ὅσοι ἔχουν ἀναλάβει νὰ τὸν βιβλιοκρίνουν θὰ συμφωνήσουν μαζί μου στὸ ὅτι ἡ δουλειά μας δυσκολεύτηκε σὲ μεγάλο βαθμό. Στούς ἐπόμενους τόμους πρέπει αὐτὸ νὰ ἀποφευχθεῖ ὅπωςδῆποτε.

Ὅλες οἱ παραπάνω παρατηρήσεις (μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις) ἀφοροῦν, ὅπως ἔγινε φανερό, σὲ ὄχι καίρια σημεία τοῦ καταλόγου καὶ δὲν μποροῦν νὰ μειώσουν τὴν ἀξία καὶ τὴ χρησιμότητά του, οὔτε, φυσικά, ἔγιναν μὲ τέτοια πρόθεσῃ. Ἡ λεπτομέρεια, ὅσο γινόταν, στὴν καταγραφή τους ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ καταλογογράφηση τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς Βατοπεδίου συνεχίζεται, ἀναμένονται ἀρκετοὶ τόμοι ἀκόμη, καὶ ἀβλεψίες ἢ λάθη τοῦ πρώτου τόμου καλὸ εἶναι νὰ περιοριστοῦν στὸ ἐλάχιστο δυνατό. Ὅλοι ὅσοι ἀναλαμβάνουν τὴν ἐτοιμασία ἐνὸς καταλόγου χειρογράφων γνωρίζουν τὶς δυσκολίες καὶ τὶς ιδιαίτερες ἀπαιτήσεις τοῦ ἐγχειρήματος. Ὁ συντάκτης τοῦ παρόντος καταλόγου ἀξίζει τὸν ἔπαινο καὶ τὶς εὐχαριστίες τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου γιὰ τὸν μόχθο ποὺ κατέβαλε γιὰ τὴν ὁλοκλήρωσή του. Εὐχόμαστε τὸ δυνατόν συντομότερα

να κυκλοφορήσει ο επόμενος τόμος, για να χαρούμε ακόμη μιὰ φορά τὸν λεπτομερὴ καὶ ὑποδειγματικὸ τρόπο σύνταξης ἑνὸς καταλόγου χειρογράφων, ἔτσι ὅπως ἀπέδειξε ὅτι ξέρει νὰ κάνει ὁ E. Lamberz.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

Marie Aspra-Vardavakis - Melita Emmanouel, *Le monastère de la Pantanassa à Mistra. Les fresques du 15ème siècle*, édition de la Banque Commerciale de la Grèce, Athènes 2005, ISBN 960-7059-17-4.

Au cadre de la promotion de la continuité incessante de la civilisation Byzantine, laquelle a influencé toute la Renaissance Européenne et a contribué à l'évolution de l'histoire mondiale y compris la cité médiévale et la forteresse de Mistra.

La nouvelle édition, fourniture accordée de la Banque Commerciale à la 4ème série –*Les monuments byzantins*– se réfère à l'étude d'une oeuvre représentative de l'architecture byzantine et aussi de la peinture du 15ème siècle du Despotat de Mistra. Il faut signaler que les peintures murales des monuments, les palais, les ruines des maisons montrent l'état florissant de la cité médiévale et de la forteresse de Mistra, pendant la période de la Renaissance des Paléologues.

Dans un tome illustré de 350 pages avec 152 photos et schémas l'édition du catholicon du Monastère de la Pantanassa a été mis à jour. Les écrivains du livre sont Marie Aspra-Vardavakis et Melita Emmanouel, professeurs de l'histoire de l'art à l'école Polytechnique connue sous le nom Metsovion d'Athènes, lesquelles ont étudié les fresques du 15ème siècle qui ornent les parties supérieures de l'église.

Au prologue (p. 7-8) de l'édition, le président du conseil d'administration de la Banque Commerciale de la Grèce Georges Provopoulos félicite les femmes écrivains pour leur oeuvre et en même temps il n'oublie pas de nommer tous ceux qui ont travaillé pour la présentation artistique parfaite de la publication de l'édition du tome concret.

À la notice de la préface (p. 9-11) des deux écrivains se réfèrent les raisons pour lesquelles n'était pas étudié jusqu'aujourd'hui le catholicon du monastère de la Pantanassa de Mistra.

Les premiers résultats de la recherche s'attachent à l'inoubliable D. Mourikis. L'oeuvre consacrée à Pantanassa a été continué selon le désir de D. Mourikis par les deux femmes professeurs académiques, lesquelles ont divisé l'étude en unités présentées aux chapitres suivants: L'introduction: Le

fondateur Jean Frangopoulos - La peinture du catholicon - L'iconographie (M. Emmanouel) - Le type architectural du catholicon - L'ornement - Le style - La conclusion - (M. Aspra-Vardavakis).

Ensuite les écrivains remercient les professeurs Ch. Bouras, N. Zias et D. Mourikis, la directrice de l'Ephorie des Antiquités Byzantines de Sparte Émilia Bakourou et elles expriment leur gratitude à la fraternité féminine du monastère.

Elles remercient aussi la Banque Commerciale de la Grèce qui a pris l'initiative pour l'édition d'un livre consacré à la peinture de la Vierge de la Pantanassa et qui a compris au programme de ses éditions l'étude présente. Plus spécialement se réfèrent les noms des employeurs A. Kokkou, M. Kamvakalis et A. Lambropoulou par la section des éditions de la Banque qui ont pris soin de l'édition présente.

Enfin, elles ne manquent pas de se rappeler aussi à tous ceux qui ont travaillé pour le tome illustré; l'architecte B. Chassapis pour les schémas, M. Skiadaresis et B. Georgiadis pour les photos en n'oubliant pas Ch. Daskalopoulou pour l'apparition artistique de l'édition.

L'introduction (p. 14-27) comprend un court plan historique de deux grandes périodes pendant lesquelles Mistra était le siège d'un gouverneur militaire de l'empire byzantin (1262-1348) et la ville capitale du Despotat (1348-1460) jusqu'à l'occupation de la région par les Turcs. Les despotes de la cité médiévale de Mistra sont originaires des nobles familles descendants des Cantacuzènes et des Paléologues. Il faut signaler en plus le rôle du Despotat de la Morée à la Renaissance des lettres en se référant au détracteur de la Byzance chrétienne, Pléthon, connu aussi sous le nom de Gémistos, le plus sage des philosophes et la gloire de Mistra. En plus on note la renaissance des arts qui a lieu surtout pendant les deux derniers siècles orageux de l'empire byzantin surtout pendant la première moitié du 15ème siècle, une époque pendant laquelle le monastère de la Pantanassa a été construit.

Il fut fondé par Jean Frangopoulos, sorte de Premier ministre du Despotat de Mistra, dont on trouve le nom et les titres peints sur les arcs de la façade Ouest, et gravés en relief sur le chapiteau de la colonne Sud-Ouest de l'église; le fondateur Jean Frangopoulos a été protostrator et catholicos mésazon. La fondation de l'église par cet important personnage du Despotat, bien connu, pendant le 15ème siècle, chargé du poste du gouvernement politique et militaire est également mentionné dans une inscription métrique qui orne la base de la coupole du narthex.

Le type architectural du catholicon (p. 40-51) est une rare construction du 14ème siècle. Il s'agit d'un exemple de croix de l'architecture de Mistra qui provient de la combinaison d'une basilique divisée en trois nefs par deux

rangées de colonnes au rez-de-chaussée et d'une église cruciforme inscrite à cinq coupes. On distingue une sixième coupole à la galerie occidentale au dessus du narthex. Cette coexistence des éléments architecturaux a trouvé une expression prototypique à l'église de la Vierge Hodigitria - Afendiko de Mistra (v. 1310); la seule différence réside dans les proportions, car ici le sens du rythme des volumes a disparu, et l'harmonie du modèle ne se retrouve pas dans l'agencement de l'espace intérieur.

Les peintures murales du catholicon du Monastère de la Pantanassa ont passé quatre phases différentes. Le décor primitif des fresques qui orne les galeries date d'environ 1430, juste après la construction de l'église. Quinze années plus tard la peinture murale du narthex ayant le portrait de Manouel Laskaris Chatzikis –selon l'inscription– est datée en 1444/1445.

Quelques fresques ornent les galeries et le rez-de-chaussée de l'église lesquelles couvraient les murs qui n'étaient pas décorés –dès le début– ou remplaçaient plus spécialement dans les galeries, les fresques du 15ème siècle qui ont été détruites et se datant au 17ème siècle.

Enfin tout le reste du décor au rez-de-chaussée de l'église est du 18ème siècle.

Ensuite le chapitre central (p. 65-253) se réfère à l'iconographie du 15ème siècle. Il faut signaler l'influence de la Péribleptos à l'iconographie des scènes du cycle des Fêtes (la Nativité, le Baptême, la Transfiguration, l'Entrée à Jérusalem, la Pentecôte), tandis que la réalisation de la Pantanassa avec Hodigitria (la Vierge et les prophètes) a été déterminée. Il faut remarquer que le programme iconographique de la Pantanassa est composé par les représentations d'un cycle ayant peut-être des scènes limitées mais exprimant une pureté aux sens théologiques essentielles qui existent d'habitude constituant un programme iconographique bien articulé. De plus, ce cycle est lié aux figures représentées sur les surfaces planes de la galerie qui appartient à la généalogie du Christ, avec l'ensemble de Soixante-dix Apôtres, les évêques et les moines. De l'autre côté, les figures susmentionnées et les archevêques du Vieux Testament sont unis avec la Vierge Théotokos de l'abside de saint Bêma et en même temps avec le Pantocrator de la voûte. Il s'agit d'un programme ayant une unité absolue et une expression complète du dogme de l'Orthodoxie et de la nuance de l'Église, ainsi comme il est décrit dans l'extrait connu de l'oeuvre du 8ème siècle: «L'histoire ecclésiastique et la théorie mystique», qui se restitue au patriarche de Constantinople, Germain.

Il paraît que le programme iconographique de la Pantanassa se présente comme un des derniers exemples de la tradition ecclésiastique religieuse qui a été conservé à Byzance pendant des siècles. Plus distinctive, est la manière ambitieuse avec laquelle paraît par le programme iconographique de la

Pantanassa, la personnalité de Jean Frangopoulos. Ayant comme prototype Solomon –la mémoire duquel est honorée la Dimanche des ancêtres– à la représentation de la Descente aux Limbes et s'identifiant avec lui J. Frangopoulos est lié indirectement avec la généalogie du Christ. Le sarcophage fermé qui symbolise sa tombe à la même scène, montre que lui aussi attend le Jour du Jugement Dernier. Enfin, le caractère personnel a été donné à la section nord de la galerie occidentale, qui a été formée comme une espèce de parecclession, dédié à celui qui porte le même nom que Frangopoulos, Saint Jean le Prodrôme. La représentation de deux saints monastiques Arsène et Pachôme montre que Frangopoulos découvre aussi le désir de vivre en moine (d'entrer au couvent les dernières années de sa vie). Et à ces derniers instants de l'empire byzantin, le fondateur de la Pantanassa suit une tradition lointaine. Sa conception de donateur n'a aucune différence à celle, qui a été prévalu d'habitude aux rangs de la noblesse byzantine.

Le dernier chapitre (p. 257-328) se réfère aux observations stylistiques des écrivains pour les fresques de la Pantanassa. Quoique le style de la peinture est simple, pourtant, il y a des tendances artistiques différentes, lesquelles représentent peut-être plus qu'un artiste, membre d'un même atelier, qui s'est chargé de la peinture murale de l'église.

Le peintre A, en tête de l'atelier avait un rapport direct avec le fondateur Jean Frangopoulos, ainsi qu'une responsabilité dans le choix des scènes et de leur représentation. À ses compositions, il suit des schémas précédents et il est plus classique à la restitution de la figure humaine et à l'utilisation des lumières et des couleurs. Il suit le peintre connu de l'Ascension par l'église de la Péribleptos, mais les tendances classicistiques sont parentées à un degré avec le classicisme d'un peintre parmi les artistes de l'Afendiko. Ses figures sont bien monumentales et elles possèdent une puissance intense exprimant par les attitudes, les mouvements et le caractère psychographique des personnages, lesquelles, n'échappent pas d'habitude par l'idéal classique en repoussant à un niveau supérieur leur caractère hiératique.

Le peintre B se distingue de son esprit renouvelé à la peinture de la Pantanassa, qui peut être vu surtout à la restitution de la nature, laquelle envahit les scènes par des prétentions physiocratiques.

La complexité des bâtiments à ses compositions (par exemple l'Annonciation) ayant des combinaisons colorées donnant l'impression d'une simple composition unique. Plus pictural que le peintre A, l'artiste B suit des détails stylistiques à Péribleptos, tandis que son style est plus parenté à celui d'Afendiko.

Dans l'oeuvre du troisième peintre (Γ) sont comprises les figures de Soixante-Dix Apôtres et quelques autres figures isolées aux galeries. Il faut

signaler les figures paisibles aristocratiques qui possèdent des caractéristiques bien soignées.

Les analogies distinctives aux schémas iconographiques de quelques scènes entre Péribleptos et Pantanassa relèvent en plus de l'arrangement éclecétique des peintres de la Pantanassa. En dehors de la restitution dramatique des figures, il faut signaler en plus la restitution réaliste de l'entourage (par exemple l'Entrée à Jérusalem, la Résurrection de Lazare, l'Ascension etc.).

Cependant des tendances humanistes de l'époque se sont liées aux relations étroites civilisatrices de derniers empereurs ou despotes de Mistra avec l'Occident (des unions de mariage, des alliances différentes), à la personnalité du philosophe Georges Pléthon ou Gémistos qui ont contribué aux préférences des peintres de la Pantanassa pour des sujets du monde antique, auxquels se rangent les différents thèmes anecdotiques qui enrichissent avec des exemples arrivant aux extrémités dans les scènes évangéliques (la Nativité, l'Entrée à Jérusalem etc.).

Pourtant il faut se référer à la variété des couleurs des peintures murales de la Pantanassa, laquelle se peut être paralléliser avec l'art moderne des peintres impressionnistes.

L'étude se ferme avec des conclusions (p. 329-334), où il apparaît que pendant le 14ème et le 15ème siècle Mistra est nommé parmi les capitales spirituelles de Byzance et les centres représentatifs de l'art de la métropole, tandis que les liens du Despotat avec Constantinople sont devenus plus étroits à cause des derniers Paléologues. La tradition de la peinture murale dans la cité médiévale de Mistra comme elle se conforme à Afendiko et à Péribleptos constitue sans doute un point de départ à la formation artistique de la Pantanassa. Les monuments susmentionnés en combinaison d'autres prototypes ont donné l'inspiration à la création de la peinture murale de la Pantanassa laquelle possède des éléments particuliers accordant une physionomie différente à l'histoire de la peinture byzantine tardive.

La haute qualité des peintures de la Pantanassa indique l'assimilation des peintres aux problèmes contemporains et révèle l'éducation artistique entière de ses créateurs en confirmant la supposition que les peintres sont originaires de Constantinople.

Cependant la personnalité marquante politique et militaire de Jean Frangopoulos justifie le donateur d'un monument important qui désigne la provenance des peintres principaux d'un atelier de Constantinople, au moment où l'empire byzantin était à l'agonie de sa chute. Pourtant selon D. Mourikis le monde féérique de la Pantanassa montre qu'il n'est pas à l'agonie pour l'éminente décadence de l'empire byzantin, un événement qui ne correspond pas à l'idéologie de Georges Pléthon ou Gémistos qui s'inspire du

retour des Divinités de l'Olympe. Ce retour vers l'antiquité désigne l'usage des prototypes classiques aux représentations du programme iconographique de la Pantanassa et il insinue qu'il existe une tendance de fuite par le présent avec la prédominance des récits fabuleux des invincibles Doriens lesquels paraissent plus calmes de rengagements politiques et militaires des années parcourues.

À la fin du travail se joint une bibliographie spéciale tandis que l'index général et iconographique est utilisé à la localisation des personnes des monuments, des manuscrits, des trésors etc. qui se réfèrent à Mistra et généralement aux régions de Balkans.

L'édition présente est une source précieuse pour la bibliographie de la cité médiévale de Mistra. Les deux femmes écrivains ont réussi de leur expérience à offrir un livre qui va être utilisé en même temps par les chercheurs et les lecteurs.

Il s'agit d'une étude écrite aux critères bien austères qui s'adressent à tous ceux qui cherchent une connaissance profonde sur l'histoire et l'art byzantin.

L'édition scientifique bien soignée de l'église de la Pantanassa va être contribué à la nouvelle recherche et elle va former le début d'essais du même type concernant la connaissance d'autres monuments qui se sont situés dans la cité médiévale et dans la forteresse de Mistra.

Il faut signaler que la nouvelle édition de la Banque Commerciale enrichit la bibliographie internationale sur Byzance, tandis qu'en même temps elle donne la possibilité aux chercheurs et aux lecteurs de connaître les peintures murales d'un monument situé à une région de la Grèce, qui représente l'art des Paléologues.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

€

- A. BYZANTINA, κυκλοφορούν οι τόμοι 10-20, έκαστος
τ. 21-26, έκαστος

30
44

B. BYZANTINA KEIMENA KAI MELETAI

1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, Ἡ πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Θεσσαλονίκη 1970 (εξαντλημένο).
2. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Πηγαί τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, γ' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1975 (εξαντλημένο).
3. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Ἡ συνάντηση Συμεών καί Νικολάου Μυστικοῦ (Αὐγουστος 913) στά πλαίσια τοῦ βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).
4. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Βυζαντινή Διπλωματική. Α. Αὐτοκρατορικά ἔγγραφα, β' ἑλληνική ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).
5. Χ. Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, Οἱ Τσάκωνες καί ἡ Τσακωνιά. Συμβολή στήν ἐρμηνεία τῶν ὀνομάτων καί τοῦ ὁμώνυμου βυζαντινοῦ θεσμοῦ τῶν καστροφυλάκων, Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).
6. Α. ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περί ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καί ἀγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095), Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).
7. Α. Δ. ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ, The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233), Θεσσαλονίκη 1973 (εξαντλημένο).
8. ΧΡ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰ. στήν Κουμπελίδεικ τῆς Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973 (εξαντλημένο).
9. ΧΡ. Θ. ΚΡΙΚΩΝΗΣ, Συναγωγή Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ὑπὸ Νικήτα Ἡρακλείας (κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 371), β' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1976 (εξαντλημένο).
10. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, Δαβίδ Δισυπάτου, Λόγος κατὰ Βαρλαάμ καί Ἀκινδύνου πρὸς Νικόλαον Καβάσιλαν, β' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1976.
11. Ρ. CHARANIS, Church and State in the Later Roman Empire. The Religious Policy of Anastasius the First, 491-518, 2nd edition, Θεσσαλονίκη 1974 (εξαντλημένο).
12. Α. ΣΙΓΑΛΑΣ, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς. Πρόδρομοι καί ἀρχαί τῆς γραφῆς, β' ἔκδοσις βελτιωμένη, Θεσσαλονίκη 1974 (εξαντλημένο).
13. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Αἱ περί Πολιτείας καί Δικαίου ἰδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ, β' ἔκδοσις βελτιωμένη, Θεσσαλονίκη 1989.
14. C. N. TSIRPANLIS, Mark Eugenicos and the Council of Florence. A Historical Re-evaluation of his Personality, Θεσσαλονίκη 1974 (εξαντλημένο).
15. Ρ. CLASSEN, Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatische Studien zum Problem der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter, Θεσσαλονίκη 1977.

18

18

18

16. L. MAVROMATIS, La fondation de l'empire Serbe. Le Kralj Milutin, Θεσσαλονίκη 1978. 18
17. A. G. C. SAVVIDES, Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c. 1192-1237, Θεσσαλονίκη 1981. 18
18. ΧΡ. Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Τό Βυζάντιον εἰς τὰς ἄρμενικὰς πηγὰς, Θεσσαλονίκη 1981. 18
19. E. SCHILBACH, Byzantinische Metrologische Quellen, Θεσσαλονίκη 1982. 18
20. Κ. ΒΑΡΖΟΣ, Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμοι Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1984 (ἐξαντλημένο).
21. Σ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Ὁ θεσμός τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηρίων εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, Θεσσαλονίκη 1985. 18
22. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του, Θεσσαλονίκη 1988. 18
23. Κ. ΣΙΑΜΑΚΗΣ, Τερωνύμου, De viris illustribus. Πηγές καὶ πρότυπα, κείμενο - μετάφρασι - σχόλια, Θεσσαλονίκη 1992. 18
24. ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ - Β. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΥ, Ἰωάννου Καμινιάτου, Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης. Πίνακας Λέξεων, Θεσσαλονίκη 1992. 18
25. Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Μακαρίου τοῦ Μακροῦ Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1996. 18
26. ΙΟΡΔΑΝΙΣ GRIGORIADIS, Linguistic and Literary Studies in the *Epitome Historion* of John Zonaras, Θεσσαλονίκη 1998. 24
27. Ι. G. LEONTIADES, Die Tarchaneiotai. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, Θεσσαλονίκη 1998. 18
28. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Νικήτας Δαβίδ Παφλαγῶν - Τό πρόσωπο καὶ τό ἔργο του. Συμβολή στὴ μελέτη τῆς προσωπογραφίας καὶ τῆς ἀγιολογικῆς γραμματείας τῆς προμεταφραστικῆς περιόδου, Θεσσαλονίκη 1999. 24
29. Ε. Α. ΜΑΡΓΑΡΟΥ, Τίτλοι καὶ επαγγελματικά ονόματα γυναικῶν στο Βυζάντιο. Συμβολή στὴ μελέτη γιὰ τὴ θέση τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, Θεσσαλονίκη 2000. 30
30. Σ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Γρηγόριος ὁ Γ', ὁ τελευταῖος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση (1453) καὶ ἡ φιλενωτικὴ πολιτικὴ του, Θεσσαλονίκη 2001. 30
31. Α. Γ. ΑΜΠΕΛΑΡΓΑ, Ὁ Βίος τῆς Αγίας Συγκλητικῆς. Εἰσαγωγή - κριτικὸ κείμενο - σχόλια. Συμβολή στὴ διερεύνηση καὶ μελέτη τῆς πρώιμης ἀσκητικῆς γραμματείας, Θεσσαλονίκη 2002. 30
32. Ε. ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - Σ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - Η. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Θεσσαλονίκη στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ρητορικά καὶ ἀγιολογικά κείμενα, Θεσσαλονίκη 2002. 30
33. Π. ΚΑΤΩΝΗ, Μία ἐπταετία κρίσιμων γεγονότων. Τὸ Βυζάντιο στὰ ἐτὴ 1366-1373 (Ἡ διαμάχη Ἀνδρονίκου καὶ Ἰωάννη Ε' τῶν Παλαιολόγων), Θεσσαλονίκη 2002. 30
34. Α. SEMOGLU, Le Voyage outre-tombe de la Vierge dans l'art byzantin. De la Descente aux enfers à la Montée au ciel, Θεσσαλονίκη 2003. 30
35. Γ. Θ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θεοφάνης Νικαίας (; ± 1380/81). Ὁ βίος καὶ τὸ συγγραφικὸ τοῦ ἔργο, Θεσσαλονίκη 2003. 30
36. Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση - Οικονομία, Θεσσαλονίκη 2004. 30

37. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο, 9ος-12ος αιώνες. Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας, Θεσσαλονίκη 2004. 30
38. Ν. ΣΙΟΜΚΟΣ, L'église Saint-Étienne à Kastoria. Étude des différentes phases du décor peint (Xe-XIVe siècles), Θεσσαλονίκη 2005. 45
39. Α. ΡΕΒΑΝΟΓΛΟΥ, Γεωγραφικά και εθνογραφικά στοιχεία στο έργο του Προκοπίου Καισαρείας, Θεσσαλονίκη 2005. 30
40. Ι. Γ. ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ, Μολυβδόβουλα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 2006.
41. Μ. Δ. ΧΑΛΚΟΥ, Το μαθηματικό περιεχόμενο του Codex Vindobonensis Phil. Graecus 65 (φφ. 11-126): Εισαγωγή, έκδοση, σχόλια, Θεσσαλονίκη 2006. 30
42. Ε. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430: Ιεραρχική τάξη - εκκλησιαστική περιφέρεια - διοικητική οργάνωση, Θεσσαλονίκη 2007.
43. Γ. Α. ΛΕΒΕΝΙΩΤΗΣ, Η πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή: Το ανατολικό σύνορο και η κεντρική Μικρά Ασία κατά το β' ήμισυ του 11ου αι., τ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη 2007.
44. ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ-ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ, ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΖΗΛΩΝ, 'Ο Γαβριήλ Θεσσαλονίκης και τὸ ἀποδιδόμενο εἰς αὐτὸν ἀνέκδοτο ὁμιλιάριο, Θεσσαλονίκη 2007.
45. ΣΤ. Γ. ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ, «Ρίζα Ιεσσαί». Ο σύνθετος εικονογραφικός τύπος (13ος-18ος αι.). Γένεση, ερμηνεία και εξέλιξη ενός δυναστικού μύθου, Θεσσαλονίκη 2007.

Γ. BYZANTINA ΜΝΗΜΕΙΑ

1. ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ συνεργασία Π. Ι. ΑΤΖΑΚΑ, Σύνταγμα τών παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. Ι. Νησιωτικὴ Ἑλλάς, ἀνατύπωσις, Θεσσαλονίκη 1988. 59
2. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, β' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1992. 59
3. Ν. COUMBARAKI-PANSÉLINOU, Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique, Θεσσαλονίκη 1976. 59
4. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Ἡ τεχνικὴ opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν 1ο μέχρι τὸν 7ο μ.Χ. αἰῶνα μέ βάση τὰ μνημεῖα καὶ τὰ κείμενα, Θεσσαλονίκη 1980. 59
5. C. DAUPHIN - G. EDELSTEIN, L'église byzantine de Nahariya (Israël). Étude archéologique, Θεσσαλονίκη 1984. 44
6. Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς κατὰ τὸν πρῶμο 14ο αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1986. 59
7. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ με τη συνεργασία της ΕΛΛΗΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. ΙΙ. Πελοπόννησος - Στερεὰ Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 1987. 74

8. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ρεντίνα Ι. Οι μυγδονικές πόλεις Αυλών, Βρομί-
σκος, Αρέθουσα και ο τάφος του Ευριπίδη, Θεσσαλονίκη 1995. 44
9. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψη-
φιδωτών δαπέδων της Ελλάδος. ΙΙΙ. Μακεδονία - Θράκη, 1: Τα ψηφιδω-
τά δάπεδα της Θεσσαλονίκης (συνέκδοση με τον Οργανισμό Πολιτιστι-
κής Πρωτεύουσας της Ευρώπης «Θεσσαλονίκη 1997»), Θεσσαλονίκη
1998. 53
10. Σ. ΤΑΜΠΑΚΗ, Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών 12ος -
19ος αι. μ.Χ. Λατρευτικά μνημεία, Θεσσαλονίκη 1998. 47
11. Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Εικόνες της Μονής Λειμώνος Λέσβου (συνέκδοση με το
University Studio Press), Θεσσαλονίκη 1999. 41
12. Σ. ΚΑΔΑΣ, Το εικονογραφημένο χειρόγραφο αρ. 2 της Μονής Αγίου Πα-
ντελεήμονος (Άγιον Όρος), Θεσσαλονίκη 2001. 50
13. Α. Α. ΠΑΣΑΛΗ, Ναοί της Επισκοπής Δομενίκου και Ελασσόνας. Συμβολή
στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη 2003. 50

Δ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, Ίωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1980. 44
2. Β. Σ. ΨΕΥΤΟΓΚΑΣ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Λόγοι καὶ Ὁμιλίες, Θεσσαλονίκη
1981. 30
3. Δ. Β. ΚΑΪΜΑΚΗΣ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Δογματικά ἔργα, μέρος Α', Θεσσα-
λονίκη 1983. 44
4. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου, Ἀγιολογικά
ἔργα. Α' Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι, Θεσσαλονίκη 1985. 44

Ε. ΜΝΗΜΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ

1. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι - Οἱ ἐκκλησίες τοῦ
οἰκισμού, Θεσσαλονίκη 1981 (εξαντλημένο).

ΣΤ. ΠΟΙΚΙΛΑ

1. Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά. Πρακτικά Επιστημονικού Συμπο-
σίου (3 Απριλίου 1987), Θεσσαλονίκη 1988. 30
2. Β. HENDRICKX, Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204-
1261/1272) (Ανάτυπο από τα Βυζαντινά 14), Θεσσαλονίκη 1988. 18
3. Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, Μεσαιωνικά Μελετήματα. Γραμματεία και Γλώσσα, τόμοι
Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1988. 44
4. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου στήν Πρέσπα.
Συμβολή στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς, τόμοι Α'-Γ',
Θεσσαλονίκη 1989. 74
5. Μνήμη ἁγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μεγάλου Φωτίου, ἀρχιεπι-
σκόπων Κωνσταντινουπόλεως. Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου
(14-17 Ὀκτωβρίου 1993), Θεσσαλονίκη 1994. 44

6. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ - Δ. ΣΤΡΑΤΗΣ (γεν. έποπτεία πρωτοπρ. Θ. ΖΗΣΗΣ), Τά Μοναστήρια τής Μακεδονίας, Α΄ Ανατολική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1996. 44
7. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι, τ. Α΄, συντάκτες: Σ. Βαρναλίδης - Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου - Π. Κατσώνη - Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Θεσσαλονίκη 2000. 24